KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
3-4.
2001. Tavasz–Nyár

Iskola: intézmény – esély – érvényesülés

Benda Gyula, Karády Viktor,
Keller Márkus, Keszei András,
Kovács I. Gábor, Kövér György,
Lengvári István, Müller Ildikó,
Sasfi Csaba, Tóth Árpád tanulmányai

In memoriam Dányi Dezső

Gyáni Gábor
Érvek a kettős struktúra elmélete ellen

Német történészek Bourdieu-ről
Hans-Ulrich Wehler és
Sven Reichardt írásai

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom."

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület: Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Valuch Tibor

Szerkesztőség: Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Keszei András
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A szám megjelenését
a **Nemzeti Kulturális Alapprogram,**
az **Oktatási Minisztérium,** a **Magyar-Francia Társadalomtudományi Központ,**
az **Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum,**
a **Baranya Megyei Levéltár** támogatta.

A borítón: Elemi Iskola és Óvoda 1910-ben,
Budapest IX. Soroksári út 136. (az OPKM Fotógyüjteményéből)

Kiadja az **ÚJ MANDÁTUM Lap- és Könyvkiadó**
Felelős kiadó Németh István
Lapterv: Zátonyi Tibor
Kiadóhivatal: 1134 Budapest, Kassák Lajos u. 9. I./1.
Telefon/fax: 349-9684, 359-6338 / e-mail: mandatum@elender.hu
Szerkesztőség: www.korall.org / e-mail: korall@mailbox.hu
Nyomás, kötés: Főnix Kft 1053 Budapest, Szalay u. 3.
Telefon: 306-8588, 306-8702
Felelős vezető: Soskóné Müller Judit

ISSN 1586-2410

Tartalom

Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000) 5

Tanulmányok

Iskola: intézmény – esély – érvényesülés

Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban 20
Keszei András: A kulturális környezettől a társadalmi feltételekig 53
Tóth Árpád: A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében 70
Benda Gyula: Kisvárosi társadalom és gimnáziuma. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében 104
Karády Viktor: Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915) 129
Lengvári István: A Pécsi Ciszterci Főginmázium tanulói (1851–1911) 145
Kövér György: Keresztutak a gazdasági elitbe 156
Kovács I. Gábor: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 170
Keller Márkus: Két elit-középiskola a Horthy-korban 188
Müller Ildikó: A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914) 203

Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen 221

Német történészek Bourdieu-ről

Sven Reichardt: Bourdieu történészeknek? Kulturszociológiai ajánlat a társadalomtörténet számára 233
Hans-Ulrich Wehler: Pierre Bourdieu. Az életmű magva 247

Pozsgai Péter: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II. rész 266
Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. rész 297

Fórum

Andrásfalvy Bertalan levele Takács Károlyhoz 315
Takács Károly válasza Andrásfalvy Bertalannak 317

Körkép

Bemutatkozik a Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ. Interjú Sonkoly Gáborral 319
Juliane Brandt: A politika mint vallás? Beszámoló „A vallás nacionalizálása, a nemzet szakralizációja a 19. és a 20. században Középkelet-, Délközép- és Kelet-Európában" című konferenciáról (2000. november 30. – december 2. Lipcse) 324
Juliane Brandt: A Délkelet-Európára vonatkozó németországi oktatás és kutatás helyzete. Beszámoló a Südosteuropagesellschaft 2001. február 23–24-i üléséről. 333

Recenziók

Fábri Anna (szerk): A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. – **Ring Orsolya** 338
Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig – **Buskó Tibor László** 342
Borsos Balázs: Három folyó között. A bodrogközi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910) – **Horváth Gergely Krisztián** 348
Scott M. Eddie: Burgerland történelmi gazdacímtára – **Horváth Gergely Krisztián** 352
Georges Duby: Folytonos történelem – **Klement Judit** 357
Daniel Roche: Le Peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle. Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIII–XIXe siècle). – **Granasztói Péter** 361
Bernard Lepetit: Carnet de croquis. Sur la connaissance historique. – **Gelléri Gábor** 366

Szerzőink 372
Contents 374
Abstracts 376

Huszár Tibor és Kovács I. Gábor

Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000)

Interjú Dányi Dezsővel (1993. november)

Szerettünk volna interjút készíteni Dányi Dezsővel, amiben a saját és a KSH szerepéről kérdeztük volna a honi társadalomtörténetnek a hatvanas évektől kezdődő bontakozásában. A jelen számban közlésre került interjú az ELTE Szociológiai Intézetében Huszár Tibor által vezetett értelmiségszociológiai kutatáshoz készült, melyre az intézet tavaly szeptemberi költözése során véletlenül bukkantunk. Elgondolásunk szerint ez az interjú képezhette volna az alapját egy későbbi „nagy interjúnak", amire Dányi Dezső halála miatt már nem kerülhetett sor. Az eredeti interjúból terjedelmi okokból csak a közérdeklődésre számot tartó részeket vettük át, ügyelve arra, hogy azok belső, tartalmi és értelmi összefüggései ne sérüljenek. Egyetlen változtatás, hogy jelen interjúban az életút egyes állomásai és történései időrendbe szedve szerepelnek.

Horváth Gergely Krisztián - Sasfi Csaba

Balassagyarmaton születtem 1921. június 17-én, édesapám a macskruti kőbányában kőspiccelő volt. Miután a bányát becsukták, Losoncra költöztünk, így hároméves koromtól tulajdonképpen Losoncon éltem. A losonci téglagyár mellett laktunk, a Zólyomi úton, ahol a munkáslakásokból származó gyerekek és a családi házakban élő kispolgárok gyerekei együtt rúgták a labdát a réten, és télen együtt korcsolyáztak a víz elöntötte mezőn. Szlovák gyerekek és magyar gyerekek. A húszas években az ablakunk alatt minden május elsején tüntetés van; verekedés a rendőrök és a tüntető, piros zászlóval felvonuló munkások között. Losoncon akkoriban nagy volt a munkanélküliség, leépültek a gyárak, ezért minden május elsején nagy tüntetések voltak. Ez az élmény megmaradt, de akkoriban semmit nem értettem abból, hisz elemista vagy talán alsós gimnazista voltam. Jó tanuló voltam és bekerültem a gimnáziumba. Apám korán meghalt, így anyámmal és nagyanyámmal nem éltünk túl nagy bőségben. Anyám valami kis adminisztratív munkát végzett, ebből éltünk. De jó tanuló voltam és megkaptam a Masaryk-ösztöndíjat, én, a magyar gyerek, Szlovákiában.

– Mennyi pénz volt az akkoriban?

Nagyon szép pénz volt, anyám ebből iskolakezdés előtt minden szeptemberben felruházott. Tankönyvre semmit sem kellett költenem, mert ennek költségeit egy szabadkőművesekkel és papokkal vegyesen teli jótékonysági intézmény átvállalta. A losonci magyar tagozatú gimnáziumban a jó tanuló szegény gyerekeket ellátta tankönyvvel és minden, a tanuláshoz szükséges egyéb felszereléssel.

– A magyar gimnázium diákjait a Masaryk-köztársaságban?

Igen. Ötödikes gimnazista koromban az alsós önképzőkör elnökévé választottak, majd hetedikben és nyolcadikban a felnőtt, a Kármán József Önképzőkör elnöke voltam. Első előadásomat 17 éves koromban tartottam a gimnázium nagytermében a magyar földreformról a tanári kar teljes részvétele mellett - és minden megjegyzése

nélkül. Állásfoglalás sem a diákok, sem a tanárok részéről nem hallatszott. Mindenki azt hitte, hogy vagy matematika tanárnak vagy mérnöknek fogok tanulni. Meg is próbáltam a mérnöki pályát, de nem volt pénzem a pályán maradáshoz, illetve a tanuláshoz, mert minden délután rajzolni kellett volna és bejárni az egyetemre. Nekem viszont magamnak kellett magam eltartanom, mert otthonról egy fillért nem kaptam. Így a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi fakultására iratkoztam be.

– Melyik évnél járunk most?

1939-ben. A felvidéki internátusban laktam a Toldy Ferenc utcában, az ott lakásért nem kellett fizetnünk. Étkezni, menzára a Kisfaludy utcai pincébe jártunk. Délutánonként tanítottam mindent, amiből csak pénzhez juthattam: latint, franciát, matematikát, fizikát. Ebből éltem, illetve egy részét hazaküldtem.

Talán harmad- vagy negyedéves lehettem, tehát igen korán, mikor Magyary Zoltán[1] professzor úr szemináriumába kerestek számolni tudó szegény diákokat. Én is beálltam, és népszámlálási adatokból Kiss Istvánnal[2] és másokkal óriási statisztikai táblákat készíttetünk a tatai járásról, a közigazgatás és az emberek viszonyáról, amiből is pénz származott. Akkor egy percig sem értettem, hogy mindez tudomány. Nekem csak pénzforrást jelentett és statisztikai táblák készítését.

Az egyetemen Moór Gyula[3] és Angyal Pál[4] volt rám nagy hatással. Angyal Pálnak az a szigorú, klasszikus jogi gondolkodása, Moór Gyulának a csodálatos elokvenciája. Hogy jogbölcseleti kérdésekben igaza volt-e, akkor én azt nem mérlegeltem, honnan is lett volna hozzá tehetségem. De egyszerűen el voltam ragadtatva és minden óráján ott ültem. Aztán bevonultam katonának.

– Bocsáss meg, mielőtt továbbmész. Moór Gyulára vonatkozóan az 1939 és 1943 közötti éveket említetted, akiről az ékesszólásán kívül mindenki azt is megemlíti, hogy antifasiszta, németellenes magatartású volt. Mennyit éreztetek ebből, megosztotta-e ez akkoriban a jogi kar hallgatóit?

Ma is emlékszem, amikor 1940-41-ben, tehát másod- és harmadéven fel kellett vennünk az óráit, akkor Moór Gyula előadásaira az évfolyam egy része nem járt be. Az volt a jellemző, hogy egy meghatározott polgári réteg maradt ki az előadásokról. Azt is mondhatnám, hogy a két véglet ült ott. A nagyhivatali, dzsentri-származású gyerekek és az olyan proletárok, mint én. A középső réteg, tehát a pesti polgárgyerekek viszont nem jártak be Moór Gyula előadásaira. Egészen nem volt világos e megoszlás háttere, de valamit azért sejtet.

– Statisztikát tanultál-e? Volt-e erre mint mezei jogásznak lehetőséged?

Hogyne! Szigorlatoznom is kellett. De nem voltam mezei jogász, mert szükségem volt a pénzre. A statisztikát Kenéz[5] professzor adta elő, majd '45 után Laky Dezsőnél[6] szigorlatoztam. Ma már látom, hogy Kenéznek két korszaka volt. Volt egy Kenéz, aki egy időben csak professzor és csak tudós volt. Aztán miniszter lett és egyetemi tanár.

1 Magyary Zoltán (Tata 1888 - Héreg 1945) jogász, egyetemi tanár.
2 Kiss István (1905-1997) jogász, Magyary Zoltán adjunktusa, *A közigazgatás és az emberek* c. könyv társszerzője.
3 Moór Gyula (Brassó 1888 - Budapest 1950) jogász, jogfilozófus, egyetemi tanár.
4 Angyal Pál (Pécs 1873 - Budapest 1949), jogász, egyetemi tanár.
5 Kenéz Béla (Szolnok 1874 - Budapest 1946), statisztikus, egyetemi tanár, miniszter.
6 Laky Dezső (Csurgó 1887 - Budapest 1962) statisztikus, egyetemi tanár.

A kettő ugye nem azonos. És amit még azelőtt hirdetett és mondott, hogy miniszter lett és egyetemi tanár, az - akár a magyar népesség, akár az ország korabeli állapotával kapcsolatos statisztikai megállapításait veszem elő - sokkal keményebb és pregnánsabb volt, mint amit később mondott az egyetemen. Az egyetemen Kenézzel rendszerint az volt a helyzet, hogy miután egyéb bokros teendői miatt nem ért rá, valamelyik tanársegéde vagy adjunktusa olvasta fel azt, amit leírt. Így nagyon kevés előadását élvezhettük, mert amúgy kiváló előadó volt.

– Mennyire volt korszerű a magyar statisztikai apparátus?

Mai szememmel azt mondhatom, hogy módszertani tekintetben, egy-két embert leszámítva, az egész akkori magyar statisztika elmaradt Európától. Kenézt is beleértve.

– Lakyt is?

Laky nem, ő sokkal fölötte állt. Laky skálája, amin mint statisztikus mozgott, sokkal szélesebb volt, míg a másik, hogy módszertan tekintetében Laky Kenéznél többet adott az egyetemi hallgatóságnak. Kenéz a tananyagban inkább az anyag nagyságrendjét, kvantitatív megoszlásait részletezte. Lakynál nagyobb hangsúly esett az elemzésre, az összefüggések keresésére. Ma is emlékszem, hogy Lakynál vizsgáztam. Ő egy fotelban ült, kinézett az ablakon, föltette kérdéseit, majd fölállt (legalább két méter magas volt), kezet fogott velem és azt mondta, hogy végre egy értelmes szigorlóval találkoztam. Ezzel most nem magam akarom dicsérni, de akkor már Schweng Lorándot és munkáit is ismertem. Mikor '45 után a Kelet-európai Intézetbe kerültem, Schweng Loránd is ott dolgozott, s az akkori Magyarország statisztikai tankönyvei közül ő írta a legkorszerűbbet.

– Említetted, hogy Magyaryhoz csak úgy kerültél, mint pénzkereső ember. Ismerted-e, hallgattad-e Magyaryt, aki egyetemi tanár, tartott-e azokban az években órákat?

Hallgattam. Ott ismerkedtem meg azokkal az emberekkel, akikkel később a Kelet-európai Intézetben újra találkoztam. Ők akkor már tanársegédek, tehetséges emberek, akiket Magyary hosszú ideig, amíg csak tehette, megvédett a zsidótörvényekkel szemben.

Érdekesség, hogy Magyary professzornak volt egy szekrénye, ahová a Szovjet-Oroszországból hozott könyveit zárta, mert azokat el kellett zárni. Ford ösztöndíjasként járt kint a Szovjetunióban és a szovjet közigazgatási rendszert tanulmányozta.[7] Egy csomó könyvvel érkezett haza, de ezekhez senki sem férhetett hozzá.

Magyary intézetében először annak levegője csapott meg. Ott láttam először, hogy egy tudományos intézmény hogyan működik. A Professzor hetenként egyszer összehívta az intézet munkatársait, majd elengedte őket. E megbeszéléseken kicsinyes kontroll soha nem volt. A következő heti munka irányát mindig munkatársaival egyeztetve döntötte el. Még egyet: elképzeléseit, akaratát soha senkire nem kényszerítette rá; ha nem is értett egyet valamivel, akkor is csak annyit mondott, ha majd megcsinálod és nem jön ki belőle semmi, gyere be hozzám.

– Mivel magyarázod, hogy ezt az embert, aki 1938 után bekerült a tájkutató Teleki Pál környezetébe a jogtudomány nem igazán fogadta be? Az akadémiai előterjesztése többször is megbukott és 1945-ben a tanítványait még attól is

7 Magyary nem Ford ösztöndíjjal járt a Szovjetunióban, az utazás költségeit saját pénzéből fedezte. (Saád József közlése)

eltiltották, hogy szobájában relikviáit összegyűjtsék, ami nem hozható összefüggésbe a kommunista hatalomátvétellel. Moór Gyula az egyetem rektora. Ez tehát nem sorolható a proletárdiktatúra első intézkedései közé, itt egyszerűen valamilyen, a jogtudományon belüli konfliktusról van szó, amit viszont nem tudunk teljesen megfejteni.

Megfejteni én sem fogom tudni, csak egy adalék hozzá.

– Az is nagyon sokat jelenthet.

Magyary Zoltán számára, ha a tankönyveit és egyetemi munkásságát mai fejemmel próbálom összegezni, a közigazgatás jó és helyes működésének két kritériuma volt. Az egyik a jogszerűség, a másik a hatékonyság. Művei nagyobb és a magyar közvélemény által ismert részében jobbára a közigazgatás hatékonyságával, s nem jogszerűségével foglalkozott. Abban a jogászi világban tehát idegen volt, idegennek bélyegezték Magyaryt, mert amerikai és angol példával a közigazgatást illetően annak elsősorban nem a jogszerűségét, vagy mindenekfelett való jogszerűségét hangsúlyozta, hanem a hatékonyságot, az efficienciát. Ez a szemlélet teljesen idegen volt attól, amit a korábbi közigazgatási tanszékeken adtak elő. Most Mártonffyra[8] és a többiekre gondolok. Az is teljesen idegen volt, hogy egy közigazgatási jogi professzor közigazgatási tankönyvében a földreformmal kapcsolatos problémákra vonatkozó statisztikai táblázatok és földbirtok-megoszlási térképek szerepeljenek. Magyaryéban mindezek megtalálhatók. Na most ez az idegenszerűség, ez a másság az, ami Magyaryt kissé kirekesztette a jogászi világból. És kissé az a garnitúra is, ami őt körülvette.

– Elnézést a kitérőért, de úgy látszik, nem volt mellékes.

Pénzt kellett keresnem, így amikor Magyaryéknál befejeződött a munka, esténként elmentem Varga István[9] intézetébe és ott is dolgozgattam. Matolcsy Mátyás[10] kiadványából ott tanultam meg a nemzeti jövedelem-számítást.

– Matolcsyt ismerted személyesen?

Bejárt az intézetbe, de én kicsi ember voltam ahhoz, hogy Matolcsy velem szóba álljon. Ott volt, magyarázott és tudtam, hogy kicsoda. Volt egy pár közgazdasági írása, amit akkor olvastam végig, mint például a jövedelemszámítással kapcsolatos írását. Ha szabad, elmondok egy gesztust Varga István jellemzésére. Amikor fölvett, azt kérdezte tőlem, hogy ezt az olasz könyvet olvasta-e már? Harmadéves jogász voltam. Azt mondta, hogy két hét múlva hozza vissza és referáljon róla. Azt nem kérdezte, hogy tudok-e olaszul. Természetes volt számára, hogy én egy 250 oldalas olasz könyvről referáljak. Hogy hogyan csinálom, az őt nem érdekelte. El kell azt is mondanom, hogy Magyary és Varga között óriási különbség volt. Magyary egy precíz tudós volt, míg Varga István egy fantáziadús ember, akinek minden kézlegyintésénél volt egy ötlete, hogy ezt is, meg azt is meg kéne csinálni, úgy hogy munkatársai nem győzték kapkodni a fejüket.

---

8 Mártonffy Károly (Belényes 1890 - Budapest 1979) jogász, egyetemi tanár. A 20-as években Magyary munkatársa a VKM-ben.

9 Varga István (Budapest 1897 - Budapest 1962) közgazdász, egyetemi tanár, 1927-49 között a Magyar Gazdaságkutató Intézet igazgatója.

10 Matolcsy Mátyás (Budapest 1905 - Budapest 1953) közgazdász, politikus.

– Nagyon érdekes volt, amit mondtál. Két olyan intézetbe vetett a sors, melyek a háború előtti Magyarországon üzemszerűen működtek, eltérően azoktól a tanszékektől, ahol igen jeles tudósok voltak, de alapvetően mégis csak az egyetemi tanár – tanársegéd – szolga hármas volt a „munkaszervezet". Érdekes, hogy Varga története mennyire hasonlít Magyaryéhoz. Ő ugyanúgy megbukott az Akadémián, mint a Magyary, teljesen hasonló szavazati arányokkal. Most sokan ezt egyedül zsidó származására vezetik vissza. Valószínűleg túl későn jelölték, mert egészen 1944-ig hivatalban volt és a zsidótörvények közvetlenül nem vonatkoztak rá. Kormánykitüntetéseket, kormánymegbízatásokat kapott, így valószínűleg nem ez az érvényes magyarázat; talán inkább az, hogy ő is egyfajta másságot képviselt. Nem vagyok azonban közgazda és nem éltem abban a korban, így nem tudom, hogy így volt-e, ezért ez legfeljebb hipotézis marad. De térjünk vissza a Gazdaságkutató Intézethez. Az mindenképpen konstatálható, hogy itt egy olyan modell intézet jött létre, amit a korabeli magyar társadalomtudomány ugyanolyan nehezen fogadott be, mint azután Magyary Zoltánt. Más előjellel, más ideológiai okok, premisszák miatt, de a „befogadási adaptáció" itt sem történt meg. Szólnál valamit Matolcsy politikai…

Tudom, pálfordulás...

– Nem pálfordulás, mert az övé egy egyenes pálya, a Márciusi Fronttól a Bartha Miklós Társaságon keresztül, így az ő radikalizálódása nem pálfordulás. Én elfogadom Kovács Imre magyarázatát, azaz, hogy Matolcsy radikális földreformot akart és azt a pártot kereste, amelyik mindezt megvalósítja és tulajdonképpen így jutott el a szélsőjobboldali radikalizmusig. A '44-es nyilas uralom és az ország összeomlása az ő személyes tragédiája, de korábban is ugyanazt az arcát mutatta a világ felé. Így nem pálfordulásról, hanem az utak 1938 utáni szétválásáról van szó és ő ment a maga útján.

Bevallom őszintén, én végtelenül sajnáltam az ő közéleti orientáltságát. Nagyon nagyra értékeltem őt és később, amikor Bródyval[11] megpróbáltunk eszmét cserélni a nemzeti jövedelem-számításával kapcsolatban, az volt az érzésem, lehet, hogy Matolcsy és Varga hibákat követett el a nemzeti jövedelem-számítás némely tételében, de Matocsy még akkor is korszerűbb volt a saját idejében, mint az egész magyar közgazdász-világ.

– Dékány társadalomismerete autentikus szociológia volt? Mi volt ez?

Nekem akkoriban bifurkált lelkem volt, mert minden előadásra eljártam. Hallgattam Kovács Imrét, Erdeit; megértem Veres Pétert, Sinka kötete kezembe került és eljártam Dékány[12] előadásaira is, így világnézetileg egy abszolút kiegyensúlyozott társadalmi, szociológiai tudásra tettem szert. Dékány a szociológiai problematikát valahol az egekre festette fel. Semmi köze sem volt a valósághoz. Dékány előadásaiban egy árva kukk sem volt arról, hogy mi van ma Magyarországon. A szociológia professzora a Pázmány Péter Tudományegyetemen elszakad a magyar valóságtól. Legalábbis az előadásaiban.

– Hajnalba[13] nem botlottál bele?

---

11 Bródy András (Budapest 1924–) közgazdász.

12 Dékány István (Kecskemét 1886 - Cegléd 1965) filozófus, szociológus, egyetemi tanár.

13 Hajnal István (Nagykikinda 1892 - Budapest 1956), történész, egyetemi tanár.

Nem. Csak negyvenkilenc után botlok bele Hajnalba.

– *Ez kitérő, de nekünk fontos.*

Nekem is fontos, bár lett volna annyi eszem, hogy akkor a Hajnalt kézbe veszem.

– *Szólnál még valamit azokról a szellemi hatásokról, melyek '45 előtt értek...*

Természetes dolog, hogy szellemi fejlődésem ebben az időben, azaz utolsó gimnáziumi és egyetemi éveim alatt kezdett kibontakozni. Ennek során néha sokkoló élmények és hatások is értek. A losonci gimnázium például tele volt szabadkőműves tanárokkal. Ez odáig ment, hogy az egyik szabadkőműves tanár latin órán teljesen nyíltan vont párhuzamot a latin mitológia és a keresztény hitvilág meghatározott tételei, jelenségei között. Nem csinált titkot abból, hogy szerinte a keresztény világnézet tulajdonképpen a latin mitológia egy áttételeként konstatálható. Aztán voltak olyan tanáraim is, akik a csehszlovák éra alatt, anélkül, hogy a mellüket verték volna, a magyar irodalmat, a magyar történelmet és a magyarságtudatot próbálták ebbe a harminckét gyerekbe beleplántálni. Fontos, hogy a gimnáziumi osztályba járó harminckét gyerek közül tizenhat parasztgyerek. A környék palóc falvai gyerekeiket a losonci gimnáziumba küldik.

– *Vallási megoszlásuk?*

A harminckét gyerekből négy református, kilenc zsidó, a többi katolikus.

– *És a tanári kar?*

A tanári karban van három zsidó, három református, két evangélikus, a többi katolikus. A francia tanárnő, egy csúnya, bűbájos nő, a kedvence volt a társaságnak. Elpusztult. Zsidó asszony. Bűbájos, csúnya, szellemes és mindenki megszerette a francia nyelvet és irodalmat. Mindenki Eisler Fáninak csúfolta, de nyolcadikban – túl a tankönyvi anyagon – már eredetiben olvastuk a nagy francia regényeket. Ezt érte el velünk Eisler Fáni. Eisler Fáni az a nagyműveltségű, okos, szellemes, magyar kultúrájú, magyar kötődésű franciatanárnő volt, akiért rajongott a diákság és akivel elment cukrászdába. Valahogy olyan kontaktust teremtett pedagógus és diák között, amit azt hiszem, az akkori magyarországi iskolarendszerben nem engedtek volna.

Találkoztunk régi sarlósokkal is, akik ott éltek a városban, hiszen Losonc alapvetően egy baloldali politikai összetételű város volt. Nemcsak a gyári munkásság nagyságrendje miatt, hanem mert létezett egy nagyon erős polgári réteg is, amely eléggé erősen a szociáldemokrata és kommunista párt felé húzott. A Sarló azonban mire én felnőttem és szellemi csápjaimat kezdtem nyújtogatni, mintha már kissé meggyengült volna. 1938–39-ben már nem játszott akkora szerepet.

Találkoztam prohászkásokkal is, akik a prágai Szent György Kör ellenében szervezkedtek. Így élénk szellemi és mozgalmi élet alakult ki Losoncon, hiszen még a református teológia is ott volt, ami Kárpátaljától Pozsonyig gyűjtötte össze a református főiskolásokat és volt egy szlovák tanítóképző is. Egyet mindenképpen ki kell emelnem: soha nem volt nemzetiségi ellentét. A gimnáziumban ugyanazon épületben tanultak a szlovák és a magyar gyerekek. A szlovákok az emeleten, a földszinten a magyarok. Soha nem verekedtünk azért, mert te szlovák vagy, vagy én magyar. Közös futball- és röplabdacsapataink, illetve mérkőzéseink voltak. A nemzeti kisebbségi létből fakadó feszültség mindaddig nem érződött a gimnáziumon és a városon belül, amíg meg nem indultak a revízióval kapcsolatos tárgyalások. Akkor természetesen minden átalakult.

Soha nem voltam viszont se tagja, se teadélutánokra mászkáló részese, se a Turulnak, se az Emericánának Budapesten, sem más diákszervezetnek. Mindez messze volt tőlem, már akkor sem szerettem az egyensapkát, az ütemesen tapsoló embereket.

– A MEFHOSZ sem ért el hozzád?

A felvidéki egyetemi hallgatóknak egy önálló szervezetük volt a Mária utcában. Mi oda jártunk és többek között Erdei Ferenc,[14] Kerék Mihály[15] és Pfeiffer kanonok előadásait hallgattuk. Pfeiffer volt a felvidéki diákság egyik szellemi, lelki gondozója. Óriási viták zajlottak. Az érdeklődés középpontjában természetesen a szociális kérdések álltak, tehát a földreform, a népesedés, a magyar kultúra problémája, Németh László és az egész paraszti világ. Miután a Toldy Ferenc utcai felvidéki kollégiumot feloszlatták, én utolsó éves szigorlóként a Király Pál utcába a Népi Kollégium ősébe, tehát a NÉKOSZ ősébe költöztem.

– Tehát a Bolyai Kollégiumba.

Igen. Itt Veres Pétertől kezdve az egész népi mozgalom vezérkarát úgyszólván hetente láthattuk, hallhattuk és beszélgethettünk velük. Közben pénzkereső ember lettem, a Várban a Szociális Felügyelőségen mint szociális előadó dolgoztam.

Aztán 1944-ben behívtak katonának, először Losoncra kerültem, majd onnan Hajmáskérre tettek. Hajmáskérről valamikor a téli napokban indítottak bennünket nyugat felé. Egy szerencsés vagy szerencsétlen pillanatban többen összeszövetkeztünk és megléptünk. Majdnem az életünkbe került a hazajutás, mert át kellett kelnünk a Dunán. Átértünk a Dunán és óriási kerülőt téve, selmecbányai rokonaimhoz is betérve érkeztem meg Losoncra. Addigra a front már elment Losoncról, anyámat kirabolva, könyveimet földúlva találtam. Egy szál ruhám sem maradt. Újra kellett kezdeni az életet.

– Ekkor ez újra Csehszlovákia volt.

Igen. Mire odaértem, már újra Csehszlovákia volt. A magyar kisebbségi lét tele lett problémákkal. 1945-ben nem volt tanácsos magyarul megszólalni az utcán. Mai feleségemmel mentünk a városban és megpofoztak, mert magyarul beszéltünk. Nem volt mit tenni. Rövid hányódás után Losoncról 1946-ban a jégen jöttem át. Pénz nélkül, egy bőrönddel érkeztem.

– Édesanyád ott maradt?

Igen, anyám ott maradt, ő másfél évvel később jött át.

– Jön vagy telepítik?

Telepítik vagonnal. Addigra én már a Kelet-európai Intézetben dolgoztam az államtudományi részlegen, aminek a felvidéki Révay István[16] a vezetője. Ott találkoztam megint Lovász Jánossal,[17] aki a Magyary tanársegéde volt, Mattyasovszkyval,[18] aki annak idején bejárt a Magyary Intézetébe és még jó néhány olyan emberrel, akiket mindenféle előadásokon és összejöveteleken még 1945 előtt ismertem meg.

---

14 Erdei Ferenc (Makó 1910 - Budapest 1971) szociológus, szociográfus, politikus.

15 Kerék Mihály (Cegléd 1902 - Budapest 1990) agrárszakíró, szociográfus.

16 gr. Révay István (Tajnasári 1899 - Korneuburg /Au/ 1989) történész, politikus.

17 Lovász János: a Magyar Közigazgatástudományi Intézet munkatársa. Műve: *Országrendezés a Német Birodalomban*. Az MKI 44. sz. kiadványa.

18 Mattyasovszky Jenő Bibó Istvánnal írt könyvének címe: *Magyarország városhálózatának kiépítése.* Budapest, 1950.

– Bocsáss meg, a dátum mi pontosan?

1947-ben már a Kelet-Európai Intézetben dolgoztam.

– Igen, közben a Teleki Pál Intézetből Kelet-Európai Intézet lett.

És mire én odaérek, már Bibó az igazgatója.

– Értem. És miért lett a Teleki Pál Intézetből Kelet-Európai Intézet?

Ennek részleteiben én még nem éltem benne. Tehát csak akkor kerültem oda, amikor Bibó mint az intézet igazgatója az emeleten ült. Lent voltak a történészek, Kosáry,[19] Benda Kálmán[20] és a többiek. A tisztogatás már nagyrészt megtörtént. Én azon a címen kerültem ebbe a társaságba, hogy én leszek Csehszlovákia és Lengyelország referense és kötelességem lesz minden szlovák és cseh folyóiratot végigolvasni.

– Csehül tudtál, de lengyelül?

Kicsit megtanultam. Időnként egy összefoglalót kellett írnom a cseh és szlovák, vagy a korabeli csehszlovák gazdasági, közgazdasági viszonyokról, Révay István kapcsán a nemzetiségi problémákról és így tovább.

– Ne haragudj, ha itt bizonyos dolgokat részletezünk. Tehát mennyire volt ez egy intézet, vagy inkább elkülönültek az egyes szektorok? Számodra csak az államtudományi rész jelentett valamiféle egységet, ahol Te is dolgoztál, vagy voltak közös estélyek, vita-összejövetelek, munkaértekezletek? Miként működött ez az intézet?

Az intézet tökéletesen szeparált intézetek formájában működött. Kósza hírek, folyosói pletykák alapján tájékozódtam. Például a történészektől régebbről ismerek egy kolleginát, így tudom, hogy mi történik a történészek világában, mi játszódik le a néprajzosok között. Ellenben olyan monstre intézeti értekezletek, ahol az intézet munkája során követendő irányelveket megbeszélték volna vagy beszámoltak volna, az én korszakomban nem voltak. Tudtam, hogy Bibó mit csinált, hogy éppen mivel foglalkozik, mert titkárnőjét jól ismertem. Éjjel-nappal diktált a titkárnőjének, aki a cikkeit kezembe nyomta, de hogy pl. Kosáry és Bibó szemben álltak-e egymással, vagy nem álltak szemben egymással, ezt az intézet tagsága nem tudta. Ha szembe álltak, egyszerűen nem volt plénum, ahol ez kibukhatott volna. Vagy Bibó és Kosáry jó barátok voltak-e, ez az intézeti munka számára nem volt releváns kérdés. Még az volt nagyon jellemző, hogy az intézetbe a tudománynak, a szakmának azon személyei is bejártak, akik nem voltak az intézet tagjai. Így például a magyar földrajztudomány részéről Bulla Béla és Mendöl Tibor nem egyszer megjelent. Az intézetnek volt tehát valami centrum jellege.

– Mikor fölvettek, „ordnung" volt-e ebben az intézetben, hogy legalább a felvétel aktusa alkalmából az igazgató fogadjon, kezet rázzon és azt mondja, fiatalember, ez lesz a feladata, idé osztom be magát; volt-e ilyen beszélgetés?

Révay István kézen fogva bevezetett Bibó István szobájába és mondta, hogy ez a fiatalember a legújabb munkatársunk, honnan jött, mit csinált, mivel fog foglalkozni. Bibó rám nézett, végigmért, kezet fogott velem, sok szerencsét kívánt és már kinn is voltam a szobából. Tudta, hogy ki vagyok, mert Révay már referált rólam. Így ez csak egy vizuális aktus volt. Később, amikor már folyt a tanyarendezés és a tanyaköz-

19 Kosáry Domokos (Selmecbánya 1913-)

20 Benda Kálmán (Nagyvárad 1913 - Budapest 1996)

pontok kijelölése, Bibó bizony megvakarta azt, amit csináltam. Mi helyszíni kiszállások alapján javasoltuk a tanyaközpontok kijelölését. Negyvenkilenc januárjában térdig érő hóban utaztam végig egy dzsippel az Alföldön, majd amikor visszajöttünk, leírtuk tapasztalatainkat és javaslatot tettünk bizonyos tanyaközpontok kialakítására. Bibó a mi javaslatainkat térképpel a kezében nagyon sokszor kiigazította, ilyenkor újra kellett csinálni az egészet. Vagy gyakran elzavart mindenféle statisztikai adat beszerzésére, mert bizonyos részletekkel nem volt megelégedve. Emlékszem, hogy a szeghalmi tanyaközpont körzetét háromszor rajzoltatta át velem. Akkor Bibó már teljesen beszállt a munkába. Erre a munkára emlékszem és arra, hogy egyszer csak szállingózni kezdtek a hírek, hogy baj van az intézettel.

– Még mielőtt ez bekövetkezik, mondd, Erdei milyen módon volt jelen a tanyarendezés átalakításában? Ő mint földművelésügyi miniszter vagy mint tudós adta ki a megrendelést?

Hivatalosan miként vett részt benne, azt én nem tudom, de hogy ott van, az biztos. A tanyarendezés munkájába személyesen is belefolyt, oly módon, hogy amit mi a makói tanyavilággal kapcsolatban javasoltunk, terveztünk, azt végigkukacolta. Hogy ezt mint makói hazafi csinálta, vagy mint hivatalos orgánum, azt én már nem tudom nektek megmondani.

– Itt a főszereplők nagyon közel kerülnek hozzád, a tanyakérdésben együtt is dolgoztál velük. Bibóra és Erdeire gondolok. Milyennek ítélted meg az ő modelljüket?

Nem hittem benne.

– Tehát a város és vidék koncepció Neked nonszensz volt.

Ebben a modellben eleve nem hittem. Megmondom, hogy miért. Az volt az érzésem, hogy a decentralizálásnak bizonyos mértékig van értelme, de egy bizonyos mértéken túl már káros, mert csak rivalizálást indít el, ami minden egyéb bajnak a gyökerévé válhat. Ez ebben az országban nem előbbre viszi a dolgokat, hanem hátra. Másodszor, a városok környezete nagyságrendileg, gazdaságilag és minden egyebekben nagyon problematikus volt. Ha a város nemcsak közlekedési és igazgatási egység, hanem gazdasági is, abban a pillanatban nagy bajok vannak, mert Makónak esetleg van olyan gazdasági környezete, amivel operálhat, de nem biztos, hogy Békéscsabának vagy Gyulának is van, vagy a határ mentén Komáromnak stb. Én ebben nem hittem. Bevallom tisztességesen, hogy Bibót és Erdeit nagyon tiszteltem, de én a város-centrumú közigazgatásban nem hittem.

Na most egyszer csak érződik, hogy valami baj van velünk az intézetben. Egyszer behivat Révay és mondja nekem bizalmasan, hogy felszámolás alá kerül az intézet, ő valószínűleg el fog menni. Aztán egy napon Révay meghívott a lakására, s láttam, hogy a fotelekről hiányoznak a huzatok, hogy a kézimunkákat már elpakolták, a könyvespolcok üresek. Leültünk, kávéval kínált, aztán jött egy vendég, így el kellett mennem. Másnap elhagyta az országot. Mit lehet ebben a helyzetben tenni? Akkor már két gyerekem van, az anyám, akit kitelepítettek, az anyósom, aki Illaván[21] volt a szlovákok börtönében... Közben egy egyetemi kollégium igazgatója is voltam, de az is megszűnt, így onnan is el kellett mennem. Ott álltam gyerekekkel, nagymamával,

21 Község Trencsén vármegyében a Vág völgyében. Nevezetessége az Országos Fegyintézet.

lakás nélkül. Tudtam, hogy van egy Tudományos Tanács, s akkor ebben a bajban megkerestem őket. Gerőné,[22] a Tudományos Tanács mindenható vezetője adott egy listát, hogy mely lakásokat nézzek meg, azzal, hogy amelyiket megfelelőnek tartom, azt jelöljem meg, s ők kiutalják nekem. Úgy kerülök ide a kollégiumból.

A nagy átalakulás után azután 1949-ben megalakult a Jogtudományi Intézet, s megjelent nálam Csanády Gyurka,[23] aki magánjogász volt. Ő kezdte az Intézet megszervezését. Először a könyvtárat bízta rám, majd azt mondta, hogy vegyem át a közigazgatási osztály vezetését. Akkor már ő volt az igazgató. Ettől a megbízatástól úgy megijedtem, hogy nem is vállaltam el.

– Ezek szerint Téged átvettek. A kérdés csak az volt, hogy milyen minőségben? Először könyvtárosként, s akkor fölkínálták az osztályvezetést.

Tudományos kutatói címen könyvtárosként, aztán felajánlották a közigazgatási osztály vezetését.

– Azt nem vállaltad el, ennek ellenére ott maradhattál, ezt tehát nem politikai aktusként fogták fel; szakmai kompetenciád hiányára hivatkoztál. Mi volt a dolgod?

Egyszer egy rettenetes dolgot kellett csinálnom, mert az intézet közigazgatási osztályának vezetője egyik feladatomul szabta, hogy Marx és Engels munkáiból írjam ki azokat a bekezdéseket és mondatokat, melyek a közigazgatásról tesznek említést. Bevallom, vért izzadtam, mire elkészítettem. Akkor volt szerencsém a Marx és Engels köteteket átolvasni, mert előtte ilyen részletesen természetesen nem olvastam át. De nem volt elég kijelölnöm, utána még bizonyos rendszerbe is össze kellett állítanom ezeket az idézeteket. Sajnos elkövettem azt a szamárságot, hogy ahol egy Marx vagy Engels idézet ellentmond önmagának, azt egymás után helyeztem. Ebből az következett, hogy azonnal visszadobták azzal, hogy biztosan rosszul értettem. A legnagyobb bajban voltam, most akkor írjam át? Mit csináljak? Ez volt tehát az egyik munkám, amitől rettenetesen megijedtem. Azután innen is elkerültem.

– Eközben mennyire okozott neked traumát hogy egykori tisztelt tanáraid kikerülnek az egyetemről, kikerülnek az Akadémiáról, a korabeli Szabad Népet olvasva állandó támadásoknak voltak kitéve. Hogyan viselted az ő kiűzetésüket a tudomány Édenjéből, hatott-e ez rád, hagyott-e benned valami nyomot? Hiszen az ott szerveződő intézetnek az volt az egyik feladata, hogy az ő nézeteiket bírálja.

Én azt az akkori agyammal már láttam, hogy valami újat kéne teremteni és ezekkel az emberekkel ezt nem lehet már megcsinálni. Lehet, hogy teljesen helytelenül láttam. Például ott a Navratil Ákos,[24] aki nagyon okos ember, na de amit a közgazdaságtan-elmélet két vastag kötetében leírt, az akkor már használhatatlan. Ezek között a viszonyok között nem lehet vele mit kezdeni. Az Eckhart Feri[25] bácsi pozitivizmusa viszont még mindig megállja a helyét előttem.

22 Gerőné Farkas Erzsébet (Budapest 1900 - Budapest 1967)

23 Csanády György (Budapest 1917 - Budapest 1986), jogász, egyetemi tanár, 1949-52 között az Állam és Jogtudományi Intézet igazgatója.

24 Navratil Ákos (Budapest 1875 - Budapest1952) jogász-közgazdász, egyetemi tanár.

25 Eckhart Ferenc (Arad 1885 - Budapest 1957) jog- és gazdaságtörténész, egyetemi tanár.

– *Mi történt ezután?*

Egy gazdasági szervezéssel foglalkozó céghez kerültem, gazdasági irodának hívták.

– *Ez már '53-ban van?*

Igen, a Nagy Imre program előtt.

– *Nem próbáltak marasztalni?*

Nem, nem. De Csanády nagyon jóakaratú volt és mondta, hogy ne menj, meg vagy őrülve, mit akarsz? Egy munkásember az iroda vezetője, aki mindenhez ért, csak a számvitelhez és az irodaszervezéshez nem. S akkor nem tehettem mást, meg kellett tanulnom a kettős könyvvitelt. Tatabányán egy önelszámoló vállalatot szerveztünk és akkor találkoztam először az önelszámolásnál az ÁVO-val. Nem termeltük meg a havi cementet és az ÁVO már másnap reggel ott volt a főmérnök irodájában, hogy mi történt? Az igazgató magyarázkodott, hogy áramkimaradás volt, a kemencék leálltak. A frász jött ránk, képzeld el, hogy egy cementgyárban egy húsz méter hosszú kemence egyszer csak lehűl. Ennyi és ennyi mázsa cement kiesés a következmény. Este le kellett adni a jelentést, s reggel már ott voltak. Innen kerültem a Tervhivatal beruházási főosztályára, majd a VÁTI-hoz.

– *Ha a Tervhivatal, akkor ez ötvennégy lehetett?*

Vas Zoltán[26] volt ott, Komlót építik. Részt vettem Békéscsaba fejlesztési terveinek az elkészítésében, ahol is 10–15 emeletes épületekkel Békéscsabát világvárossá akarjuk fejleszteni. A VÁTI-n belül az volt a feladatom, hogy számoljak. Én nem tervezek, hogy az utca- és városkép milyen legyen, mert az az építészmérnökök feladata, de Komlóval kapcsolatban leírtam, hogy a világ legdrágább városa. A bányászok lakását felvittük a hegyre és a szerencsétleneknek autóbusszal kell közlekedni ahhoz, hogy lemehessenek az aknába. Fel kell vezetni a vizet, minden vezetéket és támfalakat kell építeni, mert másképp az egész összeomlik. Megcsináljuk Komlót. Ott volt Weiner Tibor[27] is, aki Sztálinvárost tervezte. Őt nagyon „szeretem", s azt hiszem, ő is „kedvelt" engem. Moszkvából jött. Ötvenméteres sugárutakat tervezett Sztálinvárosba, csak épp az erkélyt felejtettük el megépíteni, csak az ajtó az, ahol kinézhetnek az emberek. Az én funkcióm az, hogy az álmodó építészek mögött számoljam ki, hogy a vízvezeték építése mibe kerül, miként és mennyiből fog a város üzemelni. Néha borzasztó dolgokat voltam kénytelen számolni, például az ózdi rekonstrukciónál kijött, hogy az ózdi gyár éves termelésének évi áron számított értéke nem elegendő a város üzemeltetésére, annyira hozzácsatoltak mindent. Nem vagyok kedvelt, amikor az álmodó építészek világvárost építenek Békéscsabán, Szolnokon emeletes házakat a pályaudvarral szemben és én mindennek kiszámítom a forint-kihatásait. Innen kerültem a KSH-ba ötvenötben. Kovacsics József[28] vitt oda helyettesének. De Péter György[29] nem nevezett ki. Bizalmatlan volt velem szemben. Aztán Kovacsics egyetemi tanár lett és én már fél éve vezettem a könyvtárat, de még mindig nem volt meg a kinevezésem. Egyszer aztán felmentem a személyzeti osztályra, hogy az rendben van, hogy

26 Vas Zoltán (Budapest 1903 - Budapest 1983) politikus.

27 Weiner Tibor (Budapest 1906 - Budapest 1965), építész.

28 Kovacsics József (Vasszentmihály 1919-) statisztikus, demográfus, egyetemi tanár.

29 Péter György (Budapest 1903 - Budapest 1969) statisztikus, közgazdász, egyetemi tanár, 1948-68 között a KSH elnöke.

nem neveztek ki, de a pénz, barátaim. Huszonnégy óra múlva megvolt a kinevezésem. Nem tudom, hogy mi történt.

– Ez hányban volt?

Kérlek szépen, akkor már ötvenhetet írunk. Ekkor a könyvtáron belül már kezdett egy statisztikai, történeti monográfiai munka kiformálódni. Ez Kovacsics alatt indult, ő volt a történeti monográfia kötetek elindítója. Azután pár év múlva jött a kis Benda,[30] Faragó Tamás[31] és az a pár ember, akikkel a magyar társadalomtörténetet megpróbáltuk elindítani.

– Ne ugorjunk ekkorát! Mi történt a „Magyar Királyi Statisztikai Hivatalban"? Azért így használom, mert annak félkatonai jellege nem csökkent, hanem erősödött. Az állami fegyelem korábban is meg volt, de akkoriban a belügyi és egyéb kontroll hihetetlenül erős volt. Ötvenháromig a KSH nem is publikálhatta az adatait, gyakorlatilag csak ötvenhat után jelent meg az a bizonyos szürke kötet, az első áttörés, amikor valós statisztikák jelenhettek meg...

Na én megmondom, hogy mi történt. Az biztos, hogy valami mocorgott Péter György alatt. Hosszú időn keresztül az volt a verdikt, hogy minden, ami 1949 előtt történt a magyar statisztikában, az káros és helytelen volt, szakmailag is, emberileg is. Ezt a véleményt a negyvenkilences átszervezés után ország-világ előtt mindenkinek elmondták. Péter Györgynek az volt a véleménye, hogy csak lassan lehet átformálódni, de így megengedte, hogy a magyar statisztika, a Statisztikai Hivatal történetével foglalkozzunk. Lehet, hogy e jelenség mögött aztán Kenessey Zoli[32] volt, de a lényeg, hogy szépen lassan egyszer csak észrevettük, hogy megengedi a magyar statisztika történetével kapcsolatos vándorgyűléseket, ahol az előadók a nyolcszázkilencvenes és kilencszázharmincas évek egyes magyar statisztikai felvételeit, azok módszertanát dicsérik. Tehát nem az történik, ami negyvenkilencben. Az előadók elmondják, hogy nemzetközi szinten a magyar Központi Statisztikai Hivatal által végrehajtott mezőgazdasági adatfelvételt nagyra értékelték. Arra azonban nagyon vigyáztak, hogy a Statisztikai Hivatal szemléjébe ezekből nagyon kevés jelenjen meg. Mert száz előadásból három jelent meg, tehát publicitásuk nem volt, de a magatartás, a gondolkodás átformálódásához mindenesetre hozzájárultak.

– Neked mint könyvtárigazgatónak a szerepe különösen fontos ebben az időszakban. Hozzád kerül Bibó István, aztán Fügedi Erik,[33] Perjés Géza[34] stb., csupa olyan ember, akiknek priuszuk volt a rendszerrel szemben.

Bibó hatvanháromban került oda és megkapta a beszerzési vonalat. Na most Bibó emberileg, szakmailag, nyelvek és társadalomtudomány tekintetében toronymagasságban állt az egész garnitúra fölött, ezt nem kell magyaráznom. Nagyon rövid időn belül kiismerte magát a statisztikai világirodalomban, úgyhogy háromnegyed év múlva pontosan tudta, hogy ettől és ettől mit kell megrendelni, kinek az írását, melyik kötetet, hogy az amerikai Berkeley egyetemen ki az az ember, aki számottevő a szak-

30 Benda Gyula (1943-) történész.
31 Faragó Tamás (Dunaharaszti 1944-) történész.
32 Kenessey Zoltán (Budapest 1929-) statisztikus
33 Fügedi Erik (Bécs 1916 - Budapest 1992)
34 Perjés Géza hadtörténész

mában és minden könyvét meg kell venni, mert amit leír, arra oda kell figyelni. Egy olyan intellektus jött ide, aki a világirodalmat teljesen bekapcsolja a könyvtárba. Ez a szakíró. E mellett a szakmai vonal és toronymagas szakmai fölszereltség mögött egy végtelenül szerény ember látszik. Nincsenek heppjei, nincsenek „ki vagyok én?" komplexusai, végtelenül barátságos, egyszerű és nagyon szeretik a könyvtárban. Nem a politikai múltja miatt, mert egy csomó ember teljesen iskolázatlan volt, vagy éppen a vonalat képviselte. Bibónak becsülete van. Én tudomásul vettem, hogy köztünk differencia van szellemben, ami teljesen nyilvánvaló. Néha becsukom a szemem, mert Pistának nem mindig volt kedve ehhez a munkához. Amikor például az amerikai alkotmányjoggal foglalkozott, akkor nem nagyon érdekelte a nem tudom én mivel kapcsolatos levelezés. Valahogy így alakult ki köztünk a reláció. Persze én vagyok a főnök, de a beosztottam vagy háromszor többet ér. Képzeld el azt a szituációt, hogy én döntök, Pista, ezt rendeld meg, ezt meg ne rendeld meg, ez a levelet írd meg, s mikor a levél kiment, mindig elgondolkodtam rajta, hogy vajon igazam volt-e? Mert Bibó legalább olyan jófejű, ha nem jobb fejű ember volt, mint én. Nem politizáltunk. Odajövetelekor megállapodtunk, Pista, politika kizárva! Megjegyzés nincs! Véleményed nincs!

– Te is biztos olvastad az interjút, ahol arról szól, hogy Te kapacitáltad őt, hogy újra vegye föl a tudományos munka fonalát, de akkor ő azt mondta, hogy úgy érzi, ennyi év után, ebben a korban, már nincs értelme újrakezdeni. Te hogyan emlékszel erre vissza?

Én nagyon szerettem volna, ha Bibó nem ilyen hülye, - már bocsánat - hogy adminisztratív munkát végez és könyveket rendel, leveleket ír a dánoknak, meg a skótoknak, hogy küldjék már el ezt a könyvet. Én azt szerettem volna, ha tudományszervezéssel foglalkozik. Mondogattam neki, hogy megrendelek Neked mindent, amit akarsz, csináld, foglalkozzál vele. A munkáját is pontosan ismertem, nem társasági szinten, hanem kicsit alaposabban. De vagy fáradt volt, amin nem csodálkozom - most a börtön utáni fizikai fáradtságról beszélek -, vagy valahol nem látta a perspektíváját és okosabb volt mint én, tudta, hogy ebben az időben tudományszervezéssel nem sokra menne. Nem tudom eldönteni.

– És nem lehetett volna megteremteni annak feltételeit, hogy Ő történeti kutatásokat végezzen? És ha meg lehetett volna, vajon vállalta volna-e?

Bibó?

– Igen. Hisz később újra belevágott egy történeti stúdiumba.

Nem tudom. Bennem egyszer homályosan felmerült, hogy Pistát a történész vonalra kellene áttenni. De valahogy, nem tudom, nem mertem megcsinálni, aztán ez az egész elsodródott. Bennem Bibó nem mint történész élt, hanem mint aki társadalomtudománnyal foglalkozik. Lehet, hogy hibát követtem el.

– Nem. Nem így szólt a kérdés. Nem ez volt a kérdés éle.

De örökké sajnálni fogom, bevallom neked tisztességesen, hogy Bibóval szemben nem voltam keményebb és erőszakosabb, és hagytam, hogy adminisztráljon. Menetrendszerűen megszervezett tudományos kutatásba kellett volna beállítanom. Ez volt a hiba. Ez volt a hiba, de az is lehet, hogy így a könyvtár és feladatköre azílum jellege megvédte Bibót, hisz voltak kísérletek, hogy referáljak arról, hogy Bibó kivel beszélget

a folyosón. Mondtam, hogy nem vagyok hajlandó a vécére szaladgálni az embereim után, hogy kivel beszélgetnek és miről. Utána soha többet nem kérdeztek. Azt hiszem, egyszer Huszár István mondta, hogy nyugdíjazd már a Bibót. De hát miért? Hát nem lopta el a kiskanalat, végzi a munkáját...

– De Te nem csak Bibónak, hanem a többieknek is státuszokat szereztél, tehát teljes egzisztenciát adtál ezeknek az embereknek.

Teljes egzisztenciát. Fügedi Erikkel, amikor eljött a Tejipari Vállalattól, megállapodtunk, hogy teljes állással vesszük fel; Perjést, bár akadémiai státusza volt, a könyvtár fizette.

– Ebben a tudományos csoportban ki volt még főállással bíró történeti statisztikus?

Perjés Géza, Fügedi Erik, Sándor Pál, majd később jött Benda Gyula és Faragó Tamás. Andorka[35] és Szelényi[36] könyvtármunkát végzett, úgyhogy ők a könyvtárban dolgoztak. Andorka közben történettudományi munkával is foglalkozott, Szelényi nem. Ő szociológus.

– Szelényi körülbelül másfél évig volt ott.

Másfél évig. Úgy került le hozzánk, hogy nem tudta megszeretni a kereskedelmi statisztikát, ellenben akkor a fejében már volt egy csomó fölszereltség és olvasottság, amiből szeretett volna valamit kihozni. A folyóirattárban megvan a szociológiai irodalom. Úgyhogy terülj-terülj asztalkám volt előtte. Andorka pedig úgy került hozzám, hogy amikor kiszabadult, akkor felhivat Szabadi[37] és mondja, hogy ha vállalod érte a politikai felelősséget, akkor bemehet hozzád a könyvtárba. Én vállaltam. Ha befogja a száját és nem politizál, akkor jöhet. Nagyon szívesen elengedte. Így jött ide. Minden magyar könyvtár egy picit azílum.

– Még ha egy picit beszélnél a saját tudományos munkásságodról, arról, hogy milyen témákat próbáltatok forszírozni, kiépíteni...

Egyszer Benda Kálmán úgy aposztrofálta ezt az egész, a könyvtáron belül működő csoportot, hogy „gyerekek, partizánok vagytok!" Ez úgy értendő, hogy volt a nagy magyar történetírás, ennek a háta mögött pedig valahol ott volt egy olyan kvantitatív történetírás, ami a különböző gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai események mögötti összefüggések nagyságrendjét és számszerűsítésének feltárását tűzte a zászlajára. Próbáltunk olyan forrásokat és módszereket keresni, amelyekből ezek az események és folyamatok valós nagyságrendjükben és összefüggéseikben rekonstruálhatók. Ebben a tekintetben a párizsi iskola nagyon sokat segített. Fél évig voltam kint, mindenféle ember körül mászkáltam, meghallgattam az előadásaikat és vitáikat.

– Akkor Braudel ott van?

Braudel és az egész társaság, akik létrehozták a francia társadalomtörténetet és történeti demográfiát. Amikor Fügedi is kiment Párizsba, találkozott Dubyval és személyes kapcsolatot is teremtettek.

– A Domanovszky-iskolát[38] nem tekintettétek előzménynek?

35 Andorka Rudolf (Budapest 1931 - Budapest 1997), szociológus, egyetemi tanár, BKE rektor.

36 Szelényi Iván (Budapest 1938 -) szociológus, egyetemi tanár.

37 Szabadi Egon demográfus, a KSH elnökhelyettese.

38 Domanovszky Sándor (Nagyszeben 1877 - Budapest 1955) történész, egyetemi tanár.

De igen. Ekkor fedeztük fel a magyar társadalomtörténet előfutárait. Hajnal munkái nyomán ekkor tanultam meg, hogy ebben az országban a gazdasági és társadalmi eseményeknek azért valami más magyarázata is lehet, mint amit eddig a hagyományos történetírás mutatott.

– Szabó István[39] bejött?

Szabó István is bejött a képbe. De amikor Szabó Istvánt meglátogattam, őt már taccsra tették. Itt lakott a Villányi úton. Próbáltam az öregnek valami munkát, támogatást adni.

Nem tudtam viszont kapcsolatot teremteni a Berend[40]-Ránki[41]-Pach[42] vonallal, az akkori hivatalos magyar történettudománnyal, annak ellenére, hogy Berend és Ránki ugyancsak számokkal dolgozott. Ránki közgazdasági írásai tele voltak statisztikai adatokkal. Pach mindig jóindulatú volt velem szemben, de soha semmilyen támogatást nem kaptam, még csak annyit se - régen ismertük egymást –, hogy Dezső, amit csinálsz az jó, jól csinálod, vagy ne csináld. Semmit. Nulla. A magyar hivatalos történettudomány nem vette észre, amit csináltunk. Ezért mondta Benda Kálmán, hogy ez partizánharc. Valószínűleg itt követtem el a hibát, mert ha valami „hányadikóriás" a hátam mögé áll, talán másként alakul. Nem tudom.

39 Szabó István (Debrecen 1898 - Budapest 1969) történész, egyetemi tanár.
40 Berend T. Iván (Budapest 1930-) gazdaságtörténész
41 Ránki György (Budapest 1930 - Budapest 1988) történész.
42 Pach Zsigmond Pál (Budapest 1919 -) gazdaságtörténész, egyetemi tanár.

Sasfi Csaba

Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban

Iskoláztatás, szocializáció, pályaválasztás az emlékiratokban[1]

A nyilvánosságban egyre többször hallhatunk az oktatás stratégiai szerepéről, továbbá arról, hogy a 21. század tudástársadalmában a tanulás folyamata nem korlátozódik az emberek ifjúkorára, hanem életük aktív időszakának egészére kiterjed. Az oktatás és az iskola ezek szerint ismét korszakos változás előtt áll, és az oktatás jövőképének „megszerkesztése" is már elkezdődött. Egy ilyen jövőkép kialakítását nagyban segítheti az a - bizonyos értelemben tapasztalati jellegű - tudás is, amelyet az oktatás, pontosabban az oktatás és társadalom viszonyának időbeli változását tanulmányozva szerezhetünk. Az oktatás társadalomtörténeti vizsgálata számos olyan, az oktatás és társadalom kölcsönhatásaként kialakult jelenségre deríthet fényt, amely e sajátos - és az időben előrehaladva egyre specializáltabb - társadalmi tevékenység, a kulturális újratermelés jellegének mind pontosabb megértéséhez vezethet.

AZ OKTATÁS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Az oktatás társadalomtörténeti tanulmányozásán annak a kölcsönhatásnak a vizsgálatát értjük, amely az oktatási rendszer, mint modern, bürokratikusan szervezett és szabályozott intézmény és a társadalom között fennáll, illetve ahogy ez a viszony az időben változik. Afelől pedig nem sok kétség merülhet fel, hogy ez a kölcsönös meghatározottság egyre erősebb az újkori történelemben: az intézményes oktatásnak egyre nagyobb a szerepe a társadalmi cselekvés, a társas viselkedés, végeredményben a társadalom csoportszerkezetének alakításában. Az oktatás társadalomtörténete felfogásunk szerint az oktatás mint intézményesített tudásátadás-nevelés szerepének növekedését, a társadalom és oktatás közötti komplex interakció történeti alakulásának vizsgálatát jelenti. Szemléleti-fogalmi és módszertani eszköztárát a hagyományosnak mondható oktatás- vagy neveléstörténetírástól és az oktatásszociológiától kölcsönözheti, amiket aztán fenti, sajátos céljai szolgálatába állíthat. E tanulmány keretei között nincs mód arra, hogy részletes historiográfiai és elmélettörténeti elemzést adjunk e tudományterületekről, ezért csak a gondolatmenetünkbe illeszkedő szempontokat vetjük fel vázlatosan.[2]

1 A tanulmány a Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 1998. évi *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben* című esztergomi konferenciáján elhangzott előadás átdolgozott, kibővített változata.

2 Hammack 1983, Kaestle 1994, Silver 1994.

Az oktatás (vagy nevelés) társadalomtörténeti szempontú kutatása az Egyesült Államokban fogalmazódott meg és indult el szélesebb keretek között az 1960-as évek végétől. Ebben az évtizedben jelent meg néhány olyan nagy hatást kiváltó oktatástörténeti munka, amely szakítva az amerikai oktatástörténet hagyományos elméleti-fogalmi és tematikai kereteivel, kiindulópontja és ösztönzője lett az oktatás társadalomtörténeti megközelítésének. A hagyományos paradigmát a következő főbb vonatkozásokban érte a legalapvetőbb kritika; ez az irány figyelmét valójában az akkori állami oktatáspolitika sajátos történetének kutatására koncentrálta. Ennek során azonban figyelmen kívül hagyták azokat a történeti összefüggéseket, amelyek a szélesebb értelemben vett - tehát nemcsak az állam által kezdeményezett - oktatási-nevelési tevékenység és társadalom, az egyes társadalmi csoportok között fennálltak. E szemlélet mögött egy sajátos eszmei-ideológiai elkötelezettség állt, az ugyanis hogy az állam által szabályozott és támogatott általános, szabad iskolarendszer olyan vívmány, amely működésével és annak eredményeivel a közjót szolgálja. Így alig szenteltek figyelmet azoknak a törekvéseknek, amelyek e történeti folyamattal szemben vagy alternatív módon gondolkodtak az oktatásról. De nem fordítottak sokkal több figyelmet az oktatási folyamatnak azokra a szereplőire sem, amelyek nem az oktatáspolitika vezetői-alakítói, az intézményi fejlesztés és reformok zászlóvivői voltak, hanem csak az oktatás „tárgyai": az iskolába járó gyerekekre és szüleikre, az iskolával kapcsolatos - társadalmi csoportonként eltérő - magatartásukra. Az amerikai oktatástörténet hagyományos elméleti-tematikai kereteinek felülvizsgálata több külső szakmán kívüli tényezőhöz köthető: Elméleti vonatkozásban a 60-as évek közepétől kezdődő polgárjogi, majd később a háborúellenes mozgalmakhoz, melyek a második világháború utáni fejlődés irányát és eredményeit kérdőjelezték meg, sokszor igen radikális módon. E folyamat keretében az oktatásszociológián belül fogalmazódik meg az oktatási rendszerrel, mint a társadalmi érvényesülés egyenlő esélyeit biztosító legfőbb intézménnyel szembeni alapos gyanú, miszerint az számos, addig figyelmen kívül hagyott tényező miatt nem képes az esélyegyenlőség megteremtésére. E folyamatok egyidőben zajlottak és igen erősen hatottak a hagyományos oktatástörténeti paradigmára is, amivel szemben új kérdéseket fogalmaztak meg az amerikai oktatás múltjára vonatkozóan. Eszerint az oktatás társadalomtörténeti vizsgálatának arra kell választ adnia, hogy milyen formális intézmények biztosították az oktatást és miként változtak ezek az időben; milyen tudást közvetítettek az iskolák a tantervek, a tankönyvek és a tanárok kulturális beállítódása stb. által; kik látogatták az iskolákat, hol, mikor és milyen hosszú ideig és milyen hatással voltak az iskolák a diákokra (Hammack 1983: 70). E kérdések megválaszolásához azonban nemcsak új szemléletre, hanem új módszerekre és új forrásokra is szükség volt. Az új, társadalomtudományos kvantitatív módszerek és technikák kiterjedt alkalmazását a számítógépes programok széleskörű használatának lehetősége teremtette meg, és olyan nagyszámú, statisztikai feldolgozásra alkalmas numerikus adatokat tartalmazó források is hozzáférhetővé váltak, mint például a korabeli népszámlálások kéziratos anyagának mikrofilmre vett példányai. A kvantitatív társadalomtudományos módszer, kezdeti diadalmas térhódítása után, számos problémát vetett fel. Ma már pontosabban látni határait, de - legalábbis az oktatástörténet terén - kétségtelenül a társadalomtörténeti szemlélet megjelenésének és a társadalomtudományos kutatási területekkel való szorosabb kapcsolatok kialakulásának alapfeltétel-

ét képezte. Ezek a kapcsolatok az oktatástörténet területén a későbbiekben különösen jól alakultak: az oktatás társadalomtörténeti vizsgálata és történeti szociológiai kutatása közé nem lehet éles határvonalat húzni. Az oktatásszociológiában korábban említett szemléletváltás, az iskolai esélyegyenlőség kérdésének a viták középpontjába kerülése, az addig egyeduralkodó funkcionalista-strukturalista elmélet érvényességének megkérdőjelezésével járt, és az oktatás konfliktuselméleti szemléletének nyitott utat. Ez a szemlélet a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását és az azokhoz vezető intézményi és szélesebb értelemben vett kulturális folyamatokat állította érdeklődésének középpontjába, hogy magyarázatot adjon arra: a második világháborút követő nagy iskolai expanzió - a közép és felsőfokú beiskolázottak arányának ugrásszerű növekedése a korosztályos népességen belül - a várakozásokkal ellentétben miért nem vezetett az esélyegyenlőség növekedéséhez. E kutatásokból kiderült, hogy az iskolában nyújtott teljesítmények nem függetlenek sem a családi kulturális háttértől, sem az oktatási rendszer tartalmi, a tantervben meghatározott műveltségi preferenciáitól. Ezek a tényezők egymást erősítve oda vezethetnek, hogy azok a társadalmi csoportok, amelyek az oktatási rendszer által előnyben részesített műveltséggel rendelkeznek, sikeresebben tudják reprodukálni előnyös társadalmi helyzetüket e műveltség által, mint a többiek. A reprodukciós elmélet[3] az oktatási rendszer működését abból a szempontból vizsgálja, hogy az miként járul hozzá a meglevő társadalmi státuskülönbségek újratermeléséhez, az egyes társadalmi csoportok által elsajátított műveltség átörökítésével. A reprodukciós elmélet és az iskolai szelekció, esélyegyenlőség és hátrányos helyzet kérdései mára veszítettek fontosságukból, előbb az oktatáspolitikai megközelítés, az érdekek és közvetítő mechanizmusaik, majd a 90-es évek konzervatív fordulatával az oktatás gazdaságossági kérdései és a minőség került az érdeklődés és a viták középpontjába. Ennek ellenére a kulturális reprodukció fogalma és az ennek operacionalizálására szolgáló reprezentáció kategóriája kitüntetett szerepre tarthatnak igényt az oktatás társadalomtörténetének eszköztárában. A reprezentáció szolgál ugyanis annak bemutatására, hogy az egyes társadalmi csoportok a társadalom egészében megállapítható számszerű súlyukhoz mérten milyen arányban vannak képviselve az egyes iskolatípusok diákságán belül, és milyen eséllyel jutnak el az oktatási rendszer egyes szintjeire. Másképpen fogalmazva: milyen különbségek állapíthatók meg a beiskolázásban az egyes társadalmi csoportok között, illetve a már beiskolázottak, az egyes iskolákba belépett tanulók körében milyen szelekció érvényesül.

Az oktatás társadalomtörténete tehát egy olyan markáns kutatási irányzattá vált az oktatástörténet mellett, amely a társadalomtudományos gondolkodás iránti alapvető elméleti és módszertani nyitottsággal, adaptációs készséggel jellemezhető. Kialakulásában alighanem jelentős szerepet játszottak az Egyesült Államok-beli sajátosságok. Ugyanakkor ennek a fejleménynek a hagyományos oktatástörténetre gyakorol hatását sem szabad figyelmen kívül hagyni, hiszen a korábbi megközelítések és tematikák körvonalai is élesebbé váltak általa, és az oktatás eszme- és elmélettörténete illetve intézménytörténete területén jelentős eredmények születtek, amelyek nélkülözhetetlenek a társadalomtörténeti (de hasonlóképpen a történeti-szociológiai) kutatások számára.

3 Az elmélet alapvetően Pierre Bourdieu és Jean-Claude Passeron munkásságához kötődik.

A magyarországi oktatástörténet-írás az utóbbi időkig lényegében az előbbiekben említett hagyományos keretek között maradt: a pedagógiai gondolkodás története és az intézménytörténet dominanciája jellemezte. Különösen az utóbbinak van nagy és megbecsülést érdemlő hagyománya, amely az elmúlt évtizedekben jelentős - a társadalomtörténeti kutatások számára nélkülözhetetlen - alapműveket és kézikönyveket eredményezett. A módszeres társadalomtörténeti szempontú kutatások azonban csak az 80-as évek elejétől indultak meg, jóllehet ennek embrionális gondolata meglepően korán megfogalmazódott (Mályusz 1932), és a hagyományos iskolamonográfiai műfajban is időnként születtek olyan feldolgozások, amelyek az adott iskola és társadalmának kapcsolatát: beiskolázási körzetét, a diákok társadalmi összetételét, a fenntartás helyi körülményeit és szereplőit elemezték. Mégis meglepő, hogy a neveléstörténet címmel időről-időre megjelenő összefoglaló munkák egyre kevésbé tartalmaznak az oktatás és a társadalom kapcsolatával, az oktatás társadalmi beágyazottságával és működésének következményeivel foglalkozó részeket. Ugyanezt mondhatjuk el a hagyományos történeti összefoglaló munkákról: az újabban megjelent, többségében tankönyv szerepet betöltő 19. századról szóló művekben alig esik szó az oktatás szerepéről. Így nem eshet szó arról sem, hogy az oktatás milyen hatást gyakorol a társadalomszerveződésre, milyen kapcsolat van az oktatás és a modern társadalom kialakulásának nagy folyamatai között. Mindezek miatt - de a szűkebben vett tárgyra való tekintettel is - szükségesnek látszik néhány előzetes megjegyzést tenni oktatás és társadalom viszonyának időbeli alakulására vonatkozóan.

OKTATÁS ÉS TÖRTÉNETI TÁRSADALOM

Az oktatás mai jelentőségét a fejlett világban a 20. század során nyeri el, különösen a második világháború után elkezdődő tömegessé és általánossá válásával. Ez a jelentőség egyfelől abban áll, hogy az iskolázottság egyre meghatározóbbá vált: a munkalehetőségek és a társadalmi státus egyre inkább az iskolai végzettségtől függnek, másfelől a modern társadalmakban széleskörűen elfogadott értéknek, „közjó"-nak tekintik az oktatást, a társadalom mind nagyobb mértékű iskolázottságát. Ilyen módon az oktatás a modern társadalmi integráció alapintézményeit jelenti, mind a kulturális homogenizáció, mind a bonyolult munkamegosztás és ennek következményeként a gazdasági növekedés és versenyképesség vonatkozásában. Mindehhez jó ideig a társadalmi érvényesülés esélyegyenlőségének biztosítását is elsősorban az oktatástól várták. Az oktatásnak ilyen értékeléséig, közjóvá válásig azonban viszonylag hosszú út vezetett, amely egyfelől a mind nagyobb számú tanuló, mind hosszabb ideig történő iskoláztatása, mint az oktatási rendszer expanziója jelzett, másfelől - mint az oktatás környezetének - a társadalomszerveződés rendi jellegének átalakulása a jogegyenlőségen és a politikai jogok kiterjesztésén alapuló polgári társadalommá. A modern tömegoktatás kialakulási folyamatának ez a képe azonban rendkívül leegyszerűsített: a növekvő jelentőségű oktatási rendszer országonként és korszakonként meglehetősen eltérő célokat szolgálhatott, és különböző hatást fejthetett ki. Hogy ezeket a különbségeket megragadhassuk és a tényleges hatásokat feltárhassuk, az oktatás résztvevőinek, elsősorban a diákok és szüleik

oktatással kapcsolatos szándékairól kell képet kapnunk. De ezt megelőzően látnunk kell azt, hogy a tömegoktatás előtti korszakban az alapfokúnál magasabb oktatás milyen társadalmi csoportokra terjed ki, azaz ezek a diákok a diákság egészén belül miként reprezentálják azt a csoportot, amelybe szüleik tartoznak. Annál is inkább fontos ez, mivel ebben a korszakban az iskoláskorú népességnek igen kis része került a felsőbb, az alapfokon túli iskolába. Ezek kapcsán felmerülhet bennünk pusztán elvi alapon az, hogy ennek az oktatásnak annál inkább reproduktív jellegűnek kell lennie, minél közelebb esik időben a rendi szerveződéshez, minél fejletlenebb a munkamegosztás. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez az időszak az oktatáson belüli legitim egyenlőtlenségek korszaka. Azt, hogy ez a feltevés mikor, hol és mennyire fedi a történeti valóságot a történeti adatokkal alátámasztott kutatási eredmények dönthetik el. De jelzi azt, hogy nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy miként alakult az az arány, amely a diákságban a hasonló szinten iskolázott és iskolázatlan szülők gyerekei között ebben a korszakban fennállt. Megítélésünk szerint ennek ugyanis döntő szerepe lehet az oktatási expanzió működésmódjának és forrásainak megítélésében úgy, mint az iskolázottak társadalmi elhelyezkedésének, végső soron az oktatásnak a társadalom csoportszerkezetét alakító hatásának megismerésében.

Végül egy módszertani megjegyzés is ide kívánkozik: az oktatás hatását a társadalomra legjobban az iskolázottsági adatok alapján lehet vizsgálni, akár teljeskörűek ezek, mint a népszámlálások esetében, akár részlegesek, de valamilyen formában reprezentatívak. Ezekkel az adatokkal vizsgálható az iskolázottság hasznosulása, eloszlása a társadalom különböző csoportjaiban, rétegeiben, területi, életkori, nemi bontásban stb. Ilyen adatfelvétel Magyarországon legelőször 1910-ben történt. Az ezt megelőző időszakra az iskolalátogatást nyilvántartó dokumentumokból nyerhetünk adatokat. Ebben a korszakban tehát az iskolázottság hasznosulását csak az egyes iskolákban nyilvántartott egyének későbbi tevékenységére vonatkozó adatok összegyűjtésével lehet vizsgálni. Ez indokolja azt, hogy elsősorban a diákság összetételének elemzése képezheti a statisztikai jellegű feldolgozások alapját.

ALKALMAZOTT FOGALMAK ÉS TÖRTÉNETI KONTEXTUS

Az oktatásnak a fejlett világban betöltött fenti szerepe a fejlődő világ számára is mintául szolgált. Az oktatásnak ezekben az országokban való fejlesztésének szándéka vezette azokat az oktatásszociológusokat, akik az oktatás expanziójának történeti vizsgálatába kezdtek. Ennek során alakították ki azt a fogalmi készletet, amely alkalmazása számunkra is célravezetőnek látszik a társadalomtörténeti vizsgálatokban, mert lehetővé teszi azt, hogy megragadjuk az oktatás tágabb értelemben vett expanziójának - mint történeti folyamatnak - a serkentő és korlátozó tényezőit, az oktatási lehetőségeket biztosító kínálatot és az ezekkel a lehetőségekkel élő keresletet (Archer 1982, Karády 1997). Az előbbi jelenti az oktatás feltételeit, az iskolákat, iskolai férőhelyeket létrehozó és fenntartó olyan nagy, centralizált intézményeket, mint az egyház, majd az állam, illetve a kisebb intézményes csoportokat, olyanokat mint a települések, gazdasági és szakmai szervezetek stb. Ezen belül kitüntetett szerepe van az oktató-nevelő munkát

ténylegesen végző tanári testületeknek. Ezek az intézményi cselekvők együttesen - együttműködve vagy versengve, kompromisszumokkal vagy konfliktusokkal - hozzák létre vagy fejlesztik az oktatási lehetőségeket összefüggésben egyéb céljaikkal és a rendelkezésre álló forrásokkal. Ezek a célok és lehetőségek az oktatáson kívüliek, az oktatás feltételeit, környezetét jelentik akár vallási-ideológiai harcról, bürokratikus igazgatásról, nemzetállam-építésről, iparosításról vagy szakmai testületek érdekérvényesítéséről van szó. Az oktatáson belüli és azon kívüli célokat pedig a tantervben foglalt képzési-pedagógiai eszmények hivatottak valamilyen értelemben összekapcsolni. A keresletet pedig azok az egyének jelentik, akik különböző indokok és motivációk alapján gyerekeiket az iskolákba küldve igénybe veszik az adott oktatási kínálatot. Az elvek és az elmélet szintjén a kínálat alakítása inkább makroszerkezeti dimenziókhoz köthető - és tárgyalható –, az oktatáspolitikához, nagy társadalmi folyamatokat elindító eszményekhez és ideológiákhoz, és az erőforrásokat biztosító gazdasági feltételekhez. A cselekvő egyének számára azonban ezek a „feltételek" igen különböző értelemben, összetételben jelenhetnek meg, avagy jó részük meg sem jelenik, hiszen észlelésüket számtalan olyan személyes és mikroszintű társadalmi tényező befolyásolhatja, amelyek a nagy folyamatok logikájával nem értelmezhetők. A megválaszolandó kérdés tehát az, hogy a kereslet, azaz az iskoláztatás motivációi honnan erednek, mi közvetíti azokat és milyen összefüggésben állnak a kínálat alakítóinak elképzeléseivel. Ha tehát az oktatás expanziójának - történeti léptékű térnyerésének - serkentő és gátló tényezőit keressük, meg kell találnunk mind a kínálatot, mind a keresletet időről-időre meghatározó körülményeket és szándékokat. E feladat első lépéseként a diákság társadalmi származás szerinti összetételét kell számba vennünk. Ezek az adatok mutatják, hogy a különböző társadalmi státusú és műveltségi háttérrel rendelkező diákok milyen arányban léptek be, és milyen szintig jutottak el az oktatási rendszerben, vagyis az egyes társadalmi csoportok milyen arányban vannak reprezentálva az oktatás egyes szintjein. Ezeket az adatokat egyes időpontokban felvéve és összesítve az iskolai részvétel, az iskolázottság makroszintű folyamatait írhatjuk le, amelyek összefüggésbe hozhatók a társadalom és gazdaság más, ugyancsak makroszintű folyamataival, olyanokkal mint modernizáció és polgárosodás, városiasodás és iparosodás, vagy bürokratizálódás, középosztályosodás, szakszerűsödés stb. Kedvező forrásadottságok alapján az iskolázottság és az előbbi folyamatok közötti összefüggések erőssége is többé-kevésbé kimutatható, azonban az egyéni cselekvéseknek ezek az aggregát következményei nem mondanak sokat a korabeli egyéni döntésekről, azok motívumainak sokaságáról, hanem azok összességét, mint szükségszerűséget rendezhetik utólag egy átfogó történelmi folyamat logikájába. Ezt a logikát aztán, mint koreszmét feltételezik a korszak szereplőinek cselekedeteiben és döntéseiben is. Az oktatási keresletet képező egyének szándékainak megértése és összefüggésbe hozása az oktatási kínálattal, a nagy társadalmi és gazdasági folyamatok észlelésével és a valóságosan ható koreszmével, továbbá a csoport-sajátos mentalitással a magyarországi oktatás társadalomtörténetének kutatásában is fontos eredményekkel kecsegtet.

A *közép- és felsőfokú oktatás magyarországi rendszere* az 1777. évi Ratio Educationis óta hatásrendszerét és működésmódját tekintve kétségtelenül modern intézmény, annak ellenére, hogy az általa közvetített tudás és műveltség tartalma illetve szerkezete a század első felében folyamatosan erősödő kritika tárgyát képezte, majd a reformkorban határo-

zottan erőteljessé vált. Ennek a kritkának egyik lényegi eleme az, hogy a tanítási idő több mint fele részében a latin grammatikát és nyelvi stílust oktató humán tantervű gimnázium nem lehet a gazdasági fejlődés útjára lépő nemzeti polgárság nevelésének, és a reálirányú felsőbb oktatás kifejlesztésére van szükség. A kritika másik eleme a latin oktatásnak a nemzeti nyelv hátramaradásában játszott szerepére vonatkozott (Kornis 1927/II: 337-338). Az intézmény jelentősége azonban a Ratio bevezetése óta egyre növekedett, legalábbis ha a királyi (azaz katolikus) gimnáziumokba járó diákok számát nézzük: II. József megszorító intézkedéseinek visszavonásától a reformkor kezdetéig folyamatosan nőtt, majd az 1820-as évek végétől a forradalomig lényegében stagnált. Ennek a növekvő „keresletnek" - amelyen itt az iskolai tanulmányok és nem az iskolázott emberek iránti keresletet értjük - a megítélése meglehetősen bonyolult feladat. A probléma bonyolultságát az jelenti, hogy a keresletnövekedést nem magyarázhatjuk sem a hagyományos oktatástörténet módszerével: a legfőbb iskolafenntartók szándékaival, sem a szociológia által gyakran használt gazdasági modernizációs elmélettel, azaz a gazdaság képzett munkaerő iránti szükségletével. Magyarországon már a 18. század második felétől kezdődően számos jele van a felsőbb oktatás iránti „túlkereslet"-nek, ami aztán a 19. század során is időről időre megjelenik, vissza-vissza térő gondot okozva a kormányzat számára (Kornis 1927, Fallenbüchl 1979, Heckenast 1989, V. Windisch 1993, Sasfi 1998). A szellemi proletariátus, a képzett de állás nélküli emberek számának növekedése más országokban is megfigyelt jelenség. A kormányzat ilyenkor a kínálat szűkítésével reagál, amit a szelekció bevezetésével vagy erősítésével, a tanulási feltételek költségesebbé tételével (tandíj), vagy az iskolai férőhelyek csökkentésével érhet el. De a tárgyalt korszakban, a reformkorban nem tudni ilyen kínálatszűkítést eredményező intézkedésről, az iskolai férőhelyek száma inkább némileg bővült. Ez annyiban érdekes, hogy a királyi középiskolák összlétszámának az 1820-as évek végétől kezdődő stagnálása aligha köthető konkrét kormányzati intézkedéshez. Voltak azonban a kínálat alakításának más szereplői is. Ezek közül a katolikus egyház álláspontja nem látszik egyértelműen, de a papi utánpótlás biztosítása miatt fűződhetett érdekeltsége a kínálat növeléséhez. De érdekelt lehetett ebben még a tanítás feladatát a gimnáziumok legnagyobb részében ellátó szerzetesrendek révén is. Voltak olyan más intézményi szereplők is, akik sajátos érdekeiknél fogva érintettek lehettek a kínálat növelésében, vagy legalábbis fenntartásában. Ilyenek az egyes városok, melyekről alább még szó lesz. A történeti szociológiai értelmezés a jelenkorig tartó oktatási expanziónak három szakaszát különbözteti meg: a „nekilendülést", a „növekedést" és az „inflációt". Az általunk vizsgált időszak a nekilendülés kora. A kínálat és kereslet viszonyát illetően ezt a korszakot az jellemzi, hogy a növekedés előrevivője inkább a kínálat, mint a kereslet (Archer 1982:14, 17-18). A jelen leg rendelkezésre álló és további, módszeres elemzést igénylő adatok alapján a most tárgyalt magyarországi időszak viszonyaira nézve úgy tűnik, mintha az előbbi állítás fordítottja lenne inkább igaz: a létszámnövekedést inkább a kereslet határozhatta meg. A nagyjából harminc éven át folyamatos keresletnövekedés[4] mögött levő hajtóerők

4 A Helytartótanácshoz felküldött és ott összesített létszámadat-kimutatások szerint a magyarországi katolikus gimnáziumokban a tandíjrendeletet (1785) közvetlenül megelőző kb. 7000-es diáklétszám az 1820-as évek második felére 16 000 fölé került. Ezután némi visszaesés következett, és a forradalomig nagyjából 14 000 fő körül stagnált: MOL C 67

megtalálása szempontjából lényegi kérdés, hogy a reproduktívak aránya a diákok között hogyan alakul a növekedés, majd a stagnálás időszakában. Ha ugyanis jelentős arányú azoknak a száma, akiknek szülei nem rendelkeztek ilyenfajta iskolázottsággal, valaminek közvetítenie kellett feléjük a felsőbb iskolába lépés szándékát. Ezért a kínálat-kereslet elemzési szempontjait kombinálnunk kell a reproduktívak-mobilak megkülönböztetésével a diákok összetételének vizsgálatakor.

Statisztikai elemzéssel többé-kevésbé pontosan megállapíthatjuk azt, hogy a népességnek mely csoportjai azok, amelyek növelik részarányukat a diákok között. Ebben az esetben azonban a társadalmi csoportokat első lépésben csak a korabeli osztályozás kategóriáiban tudjuk megragadni, amelyeket különböző más források adataival összekapcsolva tulajdoni-jövedelmi életviszonyaikban, tárgyi körülményeikben, esetleg életútjuk állomásait összeállítva tovább bonthatunk, strukturálhatunk, meghatározva így olyan társadalmi helyzeteket, területi, strukturális pozíciókat, tipikus életpályákat, amelyekhez az iskolázottságnak ez a növekedése köthető. Így fontos általános összefüggések derülhetnek ki számunkra, amelyek nagy vonalakkal tagolják azt a társadalmi teret, amelyben az egyéni cselekvések megtörténtek, és amelyek az egyéni döntéseknek feltételeit, mint adottságokat jelentették. Önmagukban azonban nem adnak arra magyarázatot, hogy az egyes cselekvések mögötti szándékokat milyen tényezők, illetve ezeknek milyen együttállása váltotta ki.

Ha a felsőbb iskolázottság iránti igények és törekvések *terjedésének* folyamatát akarjuk megérteni, akkor abból az alapfeltételezésből kell kiindulnunk, hogy az egyes gyerekek felsőbb iskolába küldéséről hozott döntések hátterében társadalmi csoportonként is, de egyénenként is igen különböző motívumok állhattak. Ezen motívumok összességükben az említett létszámnövekedést eredményezték, ami így azonban mégsem vezethető vissza valamilyen „objektív" tényezőre, de pusztán az előbb említett feltételek illetve adottságok sem magyarázhatják meg maradéktalanul. A korabeli és a történeti irodalom alapján is éppenséggel azoknak a tudati tényezőknek a sokféleségét feltételezzük, amelyek az egyéneket egyre növekvő számban arra az elhatározásra késztették, hogy fiaikat a középfokú oktatást akkor lényegében egyedül képviselő iskolatípusba, a gimnáziumba, és a „tudományos" iskolázottság - mint feltétel, előírt előképzettség - birtokában felsőfokú tanintézetekbe küldjék. Meg kell jegyezni, hogy noha az ezekben az intézményekben tanuló diákok az iskoláskorú népesség egészének kis részét jelentették időszakunkban, ez nem csökkenti a kérdés jelentőségét, hiszen egy viszonylag ritka magatartás egyre gyakoribbá válásának mechanizmusait szeretnénk megérteni. Ezért a következőkben először számba vesszük azokat a tényezőket, amelyek a „felsőbb" oktatásba való belépés és az ottani előmenetel esélyeit - feltevésünk szerint - nagyban meghatároztak Ez az oktatási szint, vagyis a gimnázium volt a rendi, nemesi-honorácior középosztályba való bekerülés szelekciós lépcsője, mivel a hat gimnáziumi osztály elvégzése már a belépést jelentette (Kornis 523).[5]

5 Hasonló eljárást alkalmaz Mazsu János is a dualizmuskori értelmiség társadalmi forrásainak vizsgálatakor: Mazsu 1980.

A FELSŐBB ISKOLÁBA LÉPÉS ÉS ELŐMENETEL ESÉLYEI: ADOTTSÁGOK ÉS SZÁNDÉKOK

Az egykorú irodalom, a szakirodalom és a levéltári források alapján, továbbá néhány magyarországi katolikus gimnázium tanulóinak összetételét a 19. század első felében vizsgálva[6] három olyan meghatározó tényezőt emelhetünk ki, amelyről feltehetjük, hogy nagyban növelhették a gimnáziumba jutás esélyét, valamint erős befolyással lehettek az ottani előmenetelre és az érdemjegyekben megmutatkozó kitűnőségre. Ez a három tényező: a gimnázium székhelyén való lakhely, hogy a szülők nemesek voltak-e, végül az a tény, hogy az apa (vagy más gondviselő) rendelkezett-e felsőbb iskolázottsággal. Ez a három tényező a valóságban sokszor egybeeshetett: a birtokos nemesség esetében a 18. századtól kezdve alapvetően feltételezhetjük a reproduktivitást. De a székhelyen lakók „helyzeti előnye" miatt elvben az ő körükben is számolhatunk ennek gyakoriságával. A város központi szerepkörének erősségétől függően jelenlevő értelmiségi-hivatalnok réteg például a helyi és reproduktív tényezőt egyesítheti. Azoknál a jelentősebb központi funkcióval bíró iskolaszékhelyeknél, ahol ez a társadalmi csoport nagyobb számban nem volt, a magasabb iskolai végzettséget szerzettek elvándorlásának valószínűségével kell számolnunk. Végül a jelentős számú városlakó nemest is figyelembe kell vennünk, mint az esélyek kombinálódásának sajátos esetét.

A gimnáziumi anyakönyvek adatainak alapján lényeges kérdésnek tűnik a *helybeliek* - az iskola székhelyén lakók - és a vidékről jöttek arányai közötti különbségek értelmezése (Sasfi 1997). Ezekből az adatokból ugyanis az derült ki, hogy egyes iskolákban a helybeliek aránya a diákok között meglehetősen magas a vidékiekhez képest. Ennek alapján megfogalmazhatjuk azt a - későbbiekben igazolandó - hipotézist, hogy bizonyos régiókban illetve várostípusok esetében a gimnáziumi iskolázottság elsősorban városi jelenség, és így a helybeli gimnáziumi diákok számának növekedése is a városiasodás folyamataihoz köthető. Ha a kínálat-kereslet oldaláról közelítjük meg ezt a problémát, feltehetjük, hogy a helybeli diákok (illetve szülők) számára inkább kínálati helyzet van, míg a vidéki diákok számára inkább keresleti. Ugyanis a helybeliek iskoláztatásának alacsonyak a költségei, a vidékieknek viszont meg kell oldaniuk a diákok elhelyezését, élelmezését, ami kétségtelenül költségekkel jár, akár készpénzben, akár valamilyen természetbeni viszonossági alapon történt ennek kiegyenlítése. A kínálat - a helybeli iskola fenntartása - is több szinten zajló folyamat eredményeként alakult ki. Az állam (király illetve a Helytartótanács) az egyház (a tanító szerzetesrendek) és az iskolának helyet (épületet) adó város vezetősége illetve birtokosa (földesura) mind szereplői lehettek annak az alkufolyamatnak, aminek során az oktatási férőhelyek egy adott városban kialakultak, és ezek a szereplők mind a maguk céljait és érdekeit igyekeztek érvényre juttatni (Kornis 1927: 552-554, Hoós 1997). Ezek között a helybeli szülők iskolázási igényei csak egy lehetett a sok közül, és sokszor nem is a legfontosabb. Több esetben azt látjuk, hogy a város - vagy a városvezetés - számára az iskola mint a város központi funkcióját erősítő intézmény volt a legfontosabb szempont, mivel a diáktartás révén többletbevételt remélt az iskola működésétől: az ott tanuló vidéki diákok élelmezésének, szállásának ellenértékét. Így ha a kínálatot mint

6 OTKA T. 392/1990-94., T. 6943/1992-95 és T. 23597/1997-2000., témavezető Bácskai Vera

az iskoláztatási lehetőségeket nézzük, a helybelieknek lényegesen jobbak az esélyeik a belépésre, mint a vidékieknek. Ezek a kiemelkedően jó esélyek nem feltétlenül állnak szoros összefüggésben sem a keresletet jelentő helybeli lakosság iskoláztatási motivációival, sem a kínálatot alakító helyi, vagy a felsőbb, az országos oktatáspolitikát meghatározó intézmények céljaival. Ha pedig ez a helyzet gyakran előfordult, vagyis, hogy a kínálat és a kereslet szándékai és céljai nem álltak összhangban, nem lehet az egyikből következtetni a másikra: nem lehet a kínálatot alakítók céljaival azonosítani a keresletet összességükben alkotó szülők egyéni szándékait.

A *nemesi jogállás*, mint az esélyeket nagyban növelő tényező szerepét a következőkben részletesen vizsgáljuk, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy leginkább a szakirodalomban fogalmazódik meg az az állítás, hogy a gimnázium alapvetően a nemesség műveltségét, a retorikai-jogi „művelődési eszményt" közvetítette (Kornis 1927: 492, 511, II: 6). Ez a megállapítás elsősorban a nemesi hivatalviselés és a rendi politikai képviselet törvények által szabályozott kizárólagos gyakorlatához kapcsolódik. Ez a gyakorlat a felsőbb oktatás reproduktív jellegét látszik erősíteni, de a nemesség vagyoni rétegzettsége és eltérő kulturális háttere miatt a nemesség, mint közjogi rend egészén belül is jelentős különbségekkel kell számolni.

Az iskolázott szülők, azaz a *reproduktív*ak esete nemcsak a tanulmányi eredményesség szempontjából fontos - miként azt az oktatásszociológia felfedezte az 1960-70-es években. A tárgyalt időszakban az ő esetükben az iskolázottság igénye, az iskolába lépés alighanem magától értetődő szülői szándék lehetett, amit rendi állásuk, lakóhelyük sokkal kevésbé befolyásolt, mint a felsőbb iskolázottsággal nem rendelkezők szüleit. Náluk az iskolázottság igénye, értéke és haszna már saját értékrendjük részévé válhatott. Az igény forrása saját tapasztalatuk lehetett, nem volt szükség közvetítőkre, olyan szellemi, mentalitásbeli hatásokra, amelyek az iskoláztatás motívumait illetve szándékát szolgáltatták. Így a kereslet motívumainak kialakulása, az iskolázási szándékot közvetítő-kiváltó tényezők a felsőbb iskolákat nem végzett szülők esetében kapnak elsősorban kitüntetett szerepet. Különösen akkor, ha a diákságon belül a felsőbb iskolázottság tekintetében a *mobil*ak - akiknek apjuk nem rendelkezett ilyen iskolai végzettséggel - aránya megnő. Ilyen helyzet elvileg akkor állhat elő, ha az iskolázott tevékenységi köröket ellátók csoportja nem képes újratermelni önmagát abban a mértékben, amilyen mértékben társadalmi igény mutatkozik ezekre a feladatkörökre. Ez előállhat mind az iskolázottak alacsony reprodukciós képessége, mind az iskolázottak iránti igény növekedése miatt. Ilyenkor a hiányt iskolázatlan szülők gyerekeivel kell pótolni, és ezért nőhet a mobil gyerekek száma az oktatáson belül. Másfelől a reprodukciós szándék is válhatott olyan szilárd, az értékrenddel együtt átörökített mentalitás-elemmé, amely erős önértékké válhat még a realitások ellenében is.

A felsőbb oktatásba lépést elhatározó tudati tényezőket több minden befolyásolhatta. Vizsgálhatjuk egyfelől azt a normatív szabályrendszert, amely általános szinten határozta meg az iskolai tanulmányok, az oktatási rendszerben való részvétel lehetőségeit, valamint azokat a törvényeket-rendeleteket, amelyek az iskolázottságot igénylő, felhasználó intézményekre vonatkoztak, és az egyes feladatkörök betöltéséhez bizonyos iskolai végzettséget írtak elő. Ezek a normatív szövegek közvetlenül aligha lehettek orientációs pontok az egyéni cselekvők számára, hiszen ezek a legnagyobb hatalommal rendelkező

iskolafenntartó intézményi csoport - a Ratio óta az uralkodó - által szentesített képzési célokat fogalmazták meg, az oktatási rendszert képező iskolafajták „rendeltetését". Sokkal inkább feltételezhetjük azt, hogy az általuk többé-kevésbé eredményesen szabályozott intézményi gyakorlaton keresztül fejtették ki hatásukat. A befolyásoló tényezők között egy szélesebb körben ható mechanizmus jelenlétét is feltételezhetjük, a „koreszmét". Ezen a felvilágosodás eszmeköréből a tanultság értékének „leszivárgását" érthetjük, amelyet csak táplálhattak II. József rövid uralkodásának a tanügy terén bár felemás módon, de markánsan megnyilvánuló intézkedései,[7] majd a francia forradalom hatása a rendi társadalom-eszményre. Ezek a hatások nyilván a társadalom felől való gondolkodás határainak, az elgondolhatónak kitágulását eredményezhették az iskoláztatás vonatkozásában is, sőt talán leginkább ennek révén - mintegy előlegezve az oktatás 20. századi általános pozitív értékként való széleskörű felfogását. Az iskolázottság révén való társadalmi emelkedés - bár számarányait tekintve szerény - gyakorlata persze meglehetősen régi: a katolikus egyházon belüli papi nőtlenség a közvetlen reprodukciót, a státus és a hozzá kapcsolódó műveltség közvetlen, apáról fiúra való rendi szellemű átörökítését megakadályozta, emiatt az egyházi utánpótlás biztosításához „új emberek"-re - bár nem feltétlenül iskolázatlan szülőktől származókra - volt szükség.[8] Ezt a jelenséget[9] persze meg kell különböztetnünk a rendi társadalom polgárivá alakulásának folyamata során egyre tömegesebbé váló mobilizációs lehetőségek társadalmi észlelésétől, de az egyházi utánpótlásnak ez a mechanizmusa az általunk vizsgált időszakban is működött és feltételezhetjük, hogy tájékozódási pontként hagyományosan jelen volt az iskoláztatás lehetséges céljaként.

Az egyéni életfeltételek, amelyek az iskoláztatást gyakorlatilag lehetővé tették - az iskolalátogatás költségei, vagy az azt kiváltani képes lehetőségek, mint például ösztöndíj, rokoni diáktartás stb. - és a normatív szabályok illetve a kor általános meggyőződései között van egy széles tudati mező, amely az iskolázottság értékére, értelmére és hasznára vonatkozóan tartalmazhat akár egyéni, akár kollektív eredetű, többé vagy kevésbé tudatos meggyőződéseket vagy kimondottan racionális kalkulációkat, stratégiákat. Ez az a mentális szféra, ami az egyéni szándéknak - természetesen elsősorban a szülő szándékának - ad konkrét tartalmat, célt. Ennek a dimenziónak a megismerését remélhetjük a személyes forrásoktól. Ezek elemzése útján szétválaszthatjuk azokat az egyéni motívumokat, amelyek az iskolával kapcsolatos döntések és cselekvések hátterében állhattak. A második lépésben azt kell figyelembe vennünk, hogy az egyéni motívumok honnan erednek, milyen közvetítéssel jutnak el az egyes személyekhez. Egy harmadik lépésben pedig megvizsgálhatjuk azt, hogy az egyes társadalmi csoportokra mely típusok vagy ezeknek milyen kombinációja, azaz milyen minták jellemzők, egyáltalán az iskoláztatási döntések sajátos motivációi mennyire jellemzőek bizonyos társadalmi csoportokra. Ha ilyen minták a személyes dokumentumok alapján feltételezhetők, további kérdés az, hogy ezek miként és mennyiben kapcsolódnak az adott csoport strukturális pozícióját biztosító tényezőkhöz: törvényekben, normatív

7 Erről részletesebben: Sasfi 1998.

8 Archer 1982:19. A protestáns egyházaknál - legalábbis a 17. században - viszont megfigyelhető a reprodukció inbtézményesítésének szándéka: Mályusz 1939: 29, 36, 37.

9 A „társadalmi kapillarizáció"-t vö. Kornis 1927/II: 421, 492.

szabályokban kizárólagosan meghatározott vagy preferált tevékenységi körökhöz, lehetőségekhez, előjogokhoz. De ennél - legalábbis számunkra - lényegesebb kérdés az, hogy e mintáknak van-e, és ha van, milyen az egyes csoportokon belüli reprodukciós mechanizmusuk. Van-e bizonyos fajta iskolázottságnak egy adott csoporton belül sajátos értéke, hordoz-e olyan manifesztált értékrendet, legitimációs érvrendszert vagy rejtett jelentéseket, ami a csoporthoz tartozás tekintetében, vagyis a csoporttal való azonosulás, a csoportidentitás kialakulásában nagy súllyal szerepel, vagy egyenesen nélkülözhetetlen? Feltehetjük, hogy minél inkább létezik ilyen szerepe az iskolázottságnak egyes csoportoknál, annál részletesebb és kidolgozottabb ennek jelentőségére és elsajátítására vonatkozó szabályozás, a hagyományozás, azaz a reprodukció csoporton belüli mechanizmusa. Ez másképpen szólva adott társadalmi csoportoknak bizonyos iskolázottsághoz fűződő olyan - intellektualizált vagy racionalizált illetve szokásszerű - viszonyát jelentené, amelyet a csoport a maga keretei között valamilyen módon nemzedékről-nemzedékre újratermel. Amennyiben pedig ezek a csoportok bizonyos egyének számára vonatkozási csoportot jelentenek, a csoportra jellemző iskolázottsággal kapcsolatos beállítottság mintaként közvetítődhet a helyzetüket változtatni akaró egyének irányában. Így az iskoláztatás egyéni motívumait és eredetüket kutatva az iskolázottságra vonatkozó törvényi-normatív szabályokat, az egyes társadalmi csoportok és intézmények ilyen gyakorlatát és az egyéni élethelyzetekből következő - és csak abból megérthető - aspirációkat együtt kell figyelembe vennünk. Ehhez olyan forrásokra van szükség, amelyek jól megvilágítják ezeket az összefüggéseket.

SZEMÉLYES FORRÁSOK

Az előbbiekben felvetett kérdéskör kibontásának első lépése tehát személyes dokumentumok feldolgozását teszi szükségessé. A tágabban biografikus megközelítésnek vagy módszernek nevezett eljárás a történetírásban hagyományosnak számít, de a szociológiában és a szociálantropológiában is régóta ismert eljárás, amelynek meglehetősen precízen kidolgozott szabályrendszere és módszertana fejlődött ki. Ennek lényege, hogy a személyes dokumentumok felhasználásának módjai szorosan kapcsolódnak a kutatás koncepcionális, módszertani és tematikai kiindulópontjához illetve előfeltevéseihez, azaz például az életrajzok feldolgozásai és hasznosításai a történettudományon belüli irányzatonként igen különbözők lehetnek. Ezt figyelembe véve tűnik fontosnak előrebocsátanunk néhány megjegyzést az emlékiratok általunk alkalmazott felhasználási módjával kapcsolatban:

Az első kérdés, ami ezzel kapcsolatban felmerül, hogy a személyes források különböző fajtái, mint például napló, levelezés közül, miért éppen a memoárral kezdtük el a fenti kérdések vizsgálatát, hiszen ilyeneket leginkább idős korban, az életút végén írtak az emberek, így ehhez képest az iskolai évek meglehetősen távoliak lévén, próbára tehették a szerzők emlékezetét. Ugyanakkor a naplókban - elvileg - az élmények és tapasztalatok közvetlen rögzítését feltételezhetjük. A válasz e kérdésre meglehetősen gyakorlati: az emlékiratok voltak a legkönnyebben elérhető források, valódi naplót[10] eddig nem is

találtam, levelezést is alig. Másrészt a fiatalkori naplók esetében felmerül az a probléma is, hogy életkori sajátosságok miatt nincs a naplóírónak elég tapasztalata és ismerete a történések értelmezéséhez, ezért az emlékek inkább élményszerűek, érzelmi reakciókat rögzítenek. A memoárok esetében ezt a tapasztalatot már feltételezhetjük, ugyanakkor könnyen előfordulhat az, hogy az emlékíró időskori identitásának megfelelően interpretálja életének e korai időszakában történteket. Ez reális problémája az önéletrajzoknak, amit azonban némi körültekintéssel kezelni lehet. Az ilyen jellegű írásokban ugyanis az emlékezésnek általában két rétege van, egy epizodikus és egy szemantikus, és „az utóbbi fogalmi szintű, minősítő általánosító, értékelő és ilyenként identitásképző"[11]. Az optimális tehát, ha ez a két szint kellően elválasztható a szövegben, amire akkor van jó esély, ha a memoárt napló alapján írja az emlékező. Ilyen esetben a két műfaj előnyei összeadódhatnak: a felidézett események és tények „tárgyilagosak", vagyis a korabeli kollektív észleléssel és értékeléssel nagyjából és alapvetően egyeznek, az időskori értékelésük pedig megkülönböztethető ezektől. Ebből a szempontból persze az sem mindegy, ki és milyen céllal írja emlékiratát. A közszereplő célja visszaemlékezései megírásával általában az, hogy megörökítse és dokumentálja a közéletben játszott szerepét, ezért a részletek talán pontosabbak, hiszen többé-kevésbé ismertek vagy utóbb ellenőrizhetők. A másik gyakori eset, amikor valaki saját életét példaértékűnek tartja, ezért „szerkeszti meg" jelentéssel bíró történetté, amiben ezért a részletek jóval elmosódottabbak, kevésbé megbízhatóak lehetnek. E szempontok szerint kellő óvatossággal kell felhasználnunk a memoárok adatait. Ha bizonyos szűkebb tematikákra vonatkozóan több emlékiratot is felhasználhatunk, nyilvánvalóan pontosabb képét, azaz észlelésének szélesebb tartományát kaphatjuk ezeknek a tárgyköröknek. (Nem kétséges azonban, hogy kérdésfelvetésünk szempontjából a legteljesebb megoldást az emlékiratra épülő esettanulmányok jelenthetik, amelyekben a fellelhető személyes forrásokon túl a személyekre vonatkozó egyéb dokumentumok is feldolgozásra kerülhetnének, és így az élethelyzet objektív elemei is figyelembe vehetővé válnának.)

A memoárokból nem a teljes életutat, hanem csak az iskolába lépéstől a képzés befejezéséig tartó életszakaszt vettük figyelembe. (A képzésbe nemcsak a tanfolyami, iskolarendszerű, hanem a korszakban jelentős szerepet játszó, olyan - mai kifejezéssel élve leginkább szakmai gyakorlatnak nevezhető - időszakot is beleértve, mint a patvaria, jurateria, noviciatus, uradalmi gyakornoki vagy járulnoki időszak stb.) Ezen az időszakon belül is az iskoláztatásnak olyan - a mi szempontunkból - kulcseseményeire koncentráltunk, mint az iskolába lépés, a gimnázium elvégzése utáni pályaválasztás stb.

---

10 Pedig az első Ratio Educationis 243. paragrafusa 1777-ben javasolja a diákok számára a naplóvezetés megtanítását: „Úgy rendezzék el idejüket, hogy minden egyes órának, amely az előadásokon és az előírt felfrissülési időn túl fennmarad, meghatározzák a maga tennivalóját, hogy az idő egy pillanatát se engedjék valamiféle hasznos tevékenység nélkül elröppenni. Ahhoz pedig, hogy ezt minél könnyebben megvalósíthassák, szükséges lesz, hogy tájékoztatást kapjanak a naplófeljegyzések készítésének módjáról: ezekben mindent pontosan felsorolnak, amelyről dönteni szabad lehetőségük van, s amelyekbe napi tennivalóikat - miután este ezeket számba vették - gondosan feljegyzik..." *A tanulók kötelességei saját magukkal szemben* című fejezetben *Ratio Educationis* 1981: 198-199. Az elemzett korszakban érvényben levő, második, 1806-ban életbe lépet szabálykönyv már nem tartalmazza ezt a részt

11 Pataki 1995-96: 9.

Az önéletrajzi adatokat leíró-feltáró funkcióval szeretnénk hasznosítani. Mivel a társadalmi csoportok számára a korszakban nem fogalmazódnak meg egyértelmű iskolázottsági követelmények, ennek az egyes strukturális csoportokon belüli szerepére csak az iskolázottságot igénylő intézmények elemzései és a prozopográfiai vizsgálatok alapján következtethetünk. De arról, hogy az egyéni döntések szintjén miként valósult meg az iskolázottság reprodukciója és különösen a terjedése, ezek alapján nem sokat tudhatunk meg. Azonban nem is a leggyakoribb, a strukturális csoportra jellemző magatartást, a közös motívumokat keressük, hanem egy strukturális csoporton belül lehetséges változatokat - ezáltal az iskolázottság eltérő szerepét -, és ezek eredetét szeretnénk megtalálni. A személyes dokumentumokat, pontosabban első lépésben az emlékiratokat tehát illusztratív funkcióval kívánjuk felhasználni, de a kifejezésnek nem a leggyakoribb magatartást bemutató, vagy a tipikust, azaz bizonyos szempontból a legtöbb ismertető jegyet megjelenítő értelmében, hanem a *megvilágosító* jelentésére utalva, amivel első szinten az egyéni motivációkat és ezek eredetét, továbbá közvetítésük módjait szeretnénk vizsgálni.[12] Második szinten pedig e közvetítési módok csoportkeretekhez kötődő fajtáit szándékozunk majd megismerni. Ez utóbbi feladat során már nem a személy lesz elsősorban fontos számunkra, hanem az egyes társadalmi csoportok kulturális gyakorlatába integrálódott, azzal azonosult egyén, hogy az eltérő, az egyes csoportokra jellemző gyakorlatokat egymással összevetve felfedezhessük a társadalom mentális terének azokat a többé-kevésbé észlelhető határait, amelyeknek átlépéséhez alighanem rendkívüli személyes erőfeszítésekre lehetett szükség.

ISKOLAI EMLÉKEK ÉS EMLÉKIRATOK

Az eddig áttanulmányozott emlékiratok közül 22 használható fel a fenti problémakör vizsgálatára: ezek tartalmaznak több-kevesebb adalékot a felsőbb iskolákra, az ilyen iskolázottságra vonatkozóan. Ha az emlékiratok szerzőinek - pontosabban apjuknak - strukturális pozícióját nézzük, azaz azt, hogy milyen közjogi rendi nagycsoportba tartoztak, a következő megoszlást kapjuk: 1 főnemes (báró), 14 köznemes, 2 polgár, 3 közrendű. Vallási szempontból pedig 12 katolikus, 9 evangélikus és mindössze egy református. Nyilvánvalóan nem érdemes a fenti megoszlás szociológiai értelemben vett minta-szerű jelentőségét felvetnünk, hiszen a tanulmányozott emlékiratok viszonylag csekély száma, e szövegek eltérő jellege, de felhasználási szándékaink sem igénylik ezt. Az azonban nyilvánvaló, hogy a nemesség az a rendi csoport, amely a fenti memoárokban a legnagyobb arányban képviselteti magát, vagyis e csoport vonatkozásában várhatjuk a legtöbb és leginkább „sűrű" információt, ezért az elemzésünket a nemességre korlátoztuk. A memoárírási gyakorlat esetünkben mutatkozó nemesi túlsúlya - amely elsősorban a jómódú nemességhez látszik kötődni - nyilván nem véletlen, további vizsgálódást érdemel, de megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ez is a csoportsajátos nevelés részének tekintendő.

Az közismert a történetírásban, hogy a nemesség csak egy közjogi eszme értelmében „egy és oszthatatlan", szociológiailag, tehát vallásilag, vagyonilag, kulturálisan, illetve

12 E törekvésünkben Vörös Károly ilyen irányú munkássága példaértékű számunkra. Vö. még Levi 2000.

megélhetését biztosító tevékenységi formáit (hivatalnok nemesség, nemesi értelmiség, kézműves kisnemesség, parasztnemesek stb.) illetően valójában igen tagolt, amely tagoltság időszakunkban a nyilvánosságban is, és részben a jogalkotásban is megjelenik. Ilyen értelemben a nemesség még strukturális nagycsoportnak is alig nevezhető, hiszen a *Tripartitum* eszmei tradícióján túl csak néhány törvény és az ezekhez kapcsolódó jogi-politikai gondolkodás jelenti azt a tudati dimenziót, amiben a nemesség egésze valamilyen, a társadalmi észlelés szintjén jól azonosítható egységet jelent. Az iskolázottság-iskolázás tekintetében azonban - mint már említettük és a következőkben ezt bővebben kifejtjük - ez a dimenzió éppenséggel fontosnak látszik, ami egy másik szempontból is indokolja és lehetővé is teszi a fenti szempontú elemzésnek a nemességre való szűkítését.

Ha a 14 köznemes emlékírót nézzük, 8 közülük középbirtokos nemes apától származott (5 katolikus, 3 evangélikus), 3 vármegyei hivatalnok,[13] egy uradalmi tisztviselő, és csak egy kisbirtokos nemes. E tizenhárom emlékirat elemzését a következő módon végeztem el. Azt a négy dunántúli nemest - Fiáth Ferencet, Balogh Gábort, Galsai Kovách Ernőt és Árvay Sándort - és ifjúkoruk azon eseteit állítottam az elemzés középpontjába, amelyben az iskolához való viszony legélesebben került felszínre. Először ezeket az eseteket egymással összevetve, párhuzamba állítva mutatom be, a többi emlékiratnak az egyes esetekhez kapcsolódó részleteire ezután térek ki. Ezen eljárás mellett az egymáshoz közeli közép-dunántúli helyszín[14] és ugyancsak egymáshoz közeli születési évük szólt. Ez a közös helyszín Fejér, Veszprém és Zala megye, a korosztály pedig a 1820-as években születettek korosztálya. A többé-kevésbé közös helyszín és azonos korszak olyan kontextust[15] jelenthet, amelyben a lehetséges összefüggések könnyebben megragadhatók. Fontos volt az is, hogy a négy személy közül az egyik megyei hivatalnok, egy másik pedig református kisbirtokos nemes, míg a két középbirtokos közül a Fiáth család múltban betöltött tisztségei és rokoni kapcsolatai alapján határesetnek tekinthető a tipikus középbirtokos nemesség, a táblabíró „osztály" és az udvari szolgálatban álló hivatalnok (katona) nemesség között. A kiválasztásnál hangsúlyos szempont volt tehát az is, hogy a nemesség vagyoni „rétegzettsége" illetve csoportszerkezete is megjelenjen az iskolához való viszonyban. Fiáth a generációs szempont szerint nem illik pontosan a kiválasztottak közé, mert közel tíz évvel öregebb a másik háromnál, de lényegében mind a négyen a 20-as évek végével beálló gimnáziumi kereslet „dekonjunktúrá"-ja, azaz az addig folytonos létszámnövekedés leállásának időszakában kezdték meg gimnáziumi tanulmányaikat. Korábbi fejtegetéseink értelmében fontos közös jellemzőjük az is, hogy egyikük sem iskolaszékhelyen lakott. Végül azt kell megemlíteni, hogy a négy fiú közül csak egynek az apja nem végzett gimnáziumi tanulmányokat sem, így az ő esetében nem beszélhetünk az iskolázottság reprodukciójáról.

---

13 Utóbbiakon azokat értve, akiknek vélhetően fő megélhetési forrása a hivatalból származó jövedelem.

14 A dunántúli nemesség társadalmi szerveződésének 19. századi regionális sajátosságaira ld. Glósz 1991: 7, 122, a 18. századiakra H. Balázs 1987: 129-130, 136.

15 Ezen az alapon - és az eddigi regionális kutatási eredmények alapján - a Nógrád megyeiek kiválasztása is felmerült, hiszen ugyancsak négy emlékirat szerzője való ebbe a megyébe, közülük kettő középbirtokos, kettő megyei tisztviselő. Ez a kör egy Hont megyei középbirtokossal tovább bővíthető lenne. Másfelől viszont e memoárok szerzőinek születési évei nagyobb időszakon belül szóródnak.

NEMESSÉG ÉS ISKOLAI TANULMÁNYOK

Mielőtt bemutatnánk a részleteket, fontosnak tűnik annak a historiográfiai képnek a felvillantása, amely a jómódú birtokos köznemesség 18. századi felemelkedését ábrázolja.[16] E kép azt a folyamatot jeleníti meg, amely során a nemesség „vitézlő rendből" átalakul a reformkori „politikai osztállyá", és ezzel párhuzamosan más strukturális dimenzióban, a tevékenységszerkezet felől nézve megindul a többé-kevésbé szakszerű hivatalnoki és értelmiségi réteggé, foglalkozási csoporttá válás irányába is. Ennek az átalakulási folyamatnak talán egyik legfőbb intézményi tényezője a „felsőbb", azaz közép- és felsőfokú oktatás, az általa nyújtott „*képzettség*", amely alkalmassá teszi a politikai hatalomra kerülő jómódú, nagy- és középbirtokos nemesség tagjait az értelmiségi és hivatalnoki *funkciók* eredményes ellátására. E képzettség összetevőinek jelentősége időszakonként változhatott - a 18. század első felében inkább az írásbeliségen és a fegyelemre való nevelésen lehetett a nagyobb hangsúly, később talán a retorikai és jogi műveltségen - de lényegét formális jellege, a tartalmi és szervezeti egységesség jelentette. A tartalmi egységességet hosszú időn át, egészen a reformkorig a latin nyelv és a sajátos politikai-jogi műveltség biztosította. A szervezeti egységességet pedig eleinte a jezsuiták által kialakított nevelési módszer, majd az ezt sokban megőrző, az egységes és központosított igazgatást és felügyeletet kiépítő királyi tanrendszer, az 1777-től 1848-ig érvényben levő jogszabálykönyv, a Ratio Educationis biztosította. A közoktatásnak ez a rendszere a laicizálódási folyamat megindulásával már nemcsak az egyház értelmiségi utánpótlásának feladatát látta el, hanem a diplomás világi szakértelmiség képzését szolgáló további funkcióval is bővült, és az állam, a felvilágosult abszolutista monarchia is markánsan megfogalmazta - éppen a Ratio Educationisszal - igényeit az oktatási rendszer felé a hűséges, fegyelmezett és formálisan képzett állami hivatalnokok iránt. A Rationak, mint normaszövegnek a viszonya a valós gyakorlathoz persze nem egyértelmű, mivel egy hatalmi törekvést fejez ki: a királyi kormányzat felségjogon gyakorolt oktatáspolitikai céljait, amelyek persze folyamatosan konfliktusban álltak az oktatás iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító, az országgyűléseken és ehhez kapcsolódva a megyei munkálatokban saját oktatáspolitikát kialakító birtokos nemességgel. De sajátos kompromisszumot jelentett másfelől az is, hogy ezt a felekezetek felettiség szellemében fogant koncepciót formailag ugyan nem sikerült elfogadtatni a jelentős iskolafenntartó protestáns egyházakkal, tartalmilag mégis erős hatást gyakorolt a nem katolikus oktatásra is. Ennek az oktatáspolitikának alapcélját a szabálykönyv általánosságban a következőképpen fogalmazza meg: „... ezt az iskolarendszert az összes *lakos társadalmi helyzetére és életkörülményeit* egyaránt figyelembe véve kell kialakítani, hogy vallási megkülönböztetés nélkül, egyformán szolgálja mindenkinek közös művelődését, valamint a társadalom hasznát." és „A legnagyobb gondossággal kell tehát kiválasztani a tudományokat és ismeretköröket, hogy ezek közül csupán az kerüljön tanításra, amely *kinek-kinek a leginkább megfelel*

16 Erről lásd legújabban Szijártó 1998. A folyamat oktatással kapcsolatos vonatkozásaira pedig Marczali Henrik, Finánczy Henrik, Szekfű Gyula és Kornis Gyula, továbbá Benda Kálmán, Kosáry Domokos munkáit emeljük ki.

jövendő életkörülményei szempontjából: semmi mást nem ajánlatos nyújtani ugyanis ebben a bontakozó életkorban, csak azt, mi később hasznos lehet."[17] Itt a rendi társadalom kulturális reprodukciójának, változatlan újratermelésének elvét láthatjuk. Ezt az általános megfogalmazást később, az oktatási rendszer szintjeit jelentő egyes iskolatípusok képzési céljait ismertetve részletezi a szabálykönyv. Mégpedig úgy, hogy meglehetősen részletesen ismerteti azokat a tevékenységi köröket, amelyek gyakorlásához biztosítja a megfelelő tudást (műveltséget és készségeket) az adott iskolatípus. Ezek a tevékenységi körök sajátos késŏrendi, igazgatási logikát követő társadalmi kategorizációt mutatnak: lakóhely (lakosok) és a tevékenység (hivatás és ágazat) képezik a besorolás alapját utalva a szokásos társadalmi gyakorlatra, és a közjogi nagy rendi kategóriák ezek mögött elhalványulva tűnnek csak fel.

A nemesség az előszóban, az „állampolgárok élethelyzeteinek sokféleségét" reprezentáló felsorolásban mint a „különféle hivatalokat ellátó nemesek"[18] csoportja jelenik meg. A szabálykönyv tehát egyfelől a nemességet általában mint hivatali tisztségviselőket, mint bizonyos funkciókat ellátó csoportot nevezi meg, és egyes kutatási részeredmények jelzik is a nemesek hivatalnokká válásának azt a folyamatát, amelynek során a nemesek nemcsak a hagyományosnak tekintett intézményekben, a megyei és királyi hivatalokban, egyházi tisztségekben, de például a városi tanácsokban, és az uradalmi tisztviselők között is jelentős számban voltak megtalálhatók.[19] Az akadémia képzési céljának meghatározása sem sokkal többet árul el a nemességről: akik oda mennek, azoknak „Nyilvánvalóan az a szándékuk, hogy e szaktudományok segítségével megélhetésük hasznos eszközeit biztosítsák maguknak, vagy pedig az, hogy a királynak és a hazának majd értékes szolgálatokat végezhessenek."[20] Ebben a meghatározásban sem nagyon ismerhetjük fel a jómódú birtokos nemességet, viszont a szöveg egyértelműen megfogalmazza a képzettségéből élő értelmiség típusát. Végül, csak jóval később, az *Utasítás a gimnáziumok tanárai részre* című fejezetben egy, az akadémiával kapcsolatos mellékes utalásban, néven sem nevezve kerül említésre a köznemesi elit, a bene possessionati: „azokban a tudós emberek képzésének alapjait rakják le; illetőleg az *állampolgárok magasabb rétegébe tartozók*nak szánták azt, hogy az ott szerzett bővebb tudás révén családjuknak, környezetüknek, társadalmi rétegüknek hasznára váljanak."[21] Ennyi utalást találunk mindössze arra a gyakorlatra, a jómódú birtokos nemesség iskolázására, amely a korábban említett historiográfiai képben is megjelenik. De nem túl világos az sem, hogy mit jelenthet a képzés céljára vonatkozó „családjuknak, környezetüknek, társadalmi rétegüknek hasznára váljanak" kitétel.

17 *Ratio Educatoinis* 1981: 220, kiemelések: S. Cs.

18 A teljes szövegrész: „Ami végül az állampolgárok *társadalmi helyzetét* illeti: egyesek parasztok, mások különféle foglalkozást, kézművességet, adószedést, mesterséget, kereskedést űznek; ismét mások közhivatali vagy kincstári tisztviselők; azután a hadsereg tisztjei, azután meg a különféle hivatalokat ellátó nemesek; végül a teljes papi rend, együtt a szerzetesi közösségekkel." *Ratio Educationis* 1981. 220.

19 Oszetzky 1935: 61, Rácz 1988, Kállay 1984, Hudi 1993, Dominkovits 1991, Dominkovits 1993.

20 *Ratio Educationis* 1981: 221. Az első, 1777-es szabálykönyv ugyanezen a helyén még a következő állt: „Joggal nevezik akadémiának a felsőbbiskolák e harmadik típusát: itt ugyanis a magasabb tudományokat kiváló tudós férfiak oktatják, másrészt mert a főrendűek és a nemes férfiak gyermekei többnyire a tudományok elsajátításának e küzdőterén szokták bevégezni tanulmányaikat." *Ratio Educationis* 1981: 21

21 227. § *Ratio Educationis* 1981: 327, kiemelés: S. Cs.

Néhány korábbi jogszabály és törvényhely pontosíthatja az e gyakorlatról alkotott képet. A legkorábbi ezek közül az, ahol a *Hármaskönyv* a megyei szervezetre vonatkozóan kimondja, hogy megyei „határozatokat és statutumokat pedig a nép többségével és józanabb részével kell hozni és megállapítani, mert különben azokat a nép vagy közönség statutumainak nem nevezhetjük. Ha pedig a nép két részre oszlanék, akkor a józanabb és előkelőbb rész határozata áll meg. Józanabb és előkelőbb résznek pedig azt nevezzük, a melyikben a méltóságra és tudományra nézve jelesebb és hírnevesebbek vannak."[22] A 18. század során ez a „józanság" pedig a korábbi udvari nevelés helyett egyre inkább az oktatásban, a bürokratikusan szervezett formális képzés során sajátítható el, és elsajátítását bizonyítvány igazolja, ami a század végére a hivatali alkalmasságnak, a kvalifikációnak az alapja,[23] elsősorban a királyi-központi bürokratikus igazgatásban,[24] és kevésbé a rendi önkormányzat intézményét elsődlegesen jelentő megyei szervezetben.[25] Erre, a megyei és királyi hivatalviselési gyakorlatra történhet az utalás a tanügyi szabálykönyvben az első helyen, és ez lehet az a tradíció, amely az akadémiák által átadott retorikai-jogi képzettség hátterében állt.[26] Hozzávehetjük ehhez a második helyen felsorolt célok közül a „saját rétegének hasznára" történő tevékenységet, ha a reformkor előtti rendi képviseleti törvényhozásra, az országgyűlésen való részvételre gondolunk - a szabálykönyvet 1806-ban adták ki. De miként hasznosulhatott ez a képzettség a család és a „környezet" vonatkozásában?

Azt mondhatjuk tehát, hogy a nemesség iskolázottságának kérdése a normatív szövegként kezelt tanügyi szabálykönyvben két különböző vonatkozásban jelenik meg a század elején. És elég körvonalazatlanul ahhoz, hogy ennek alapján az iskoláztatással kapcsolatos korabeli egyéni szándékokat és a gyakorlatot a nemesség különböző csoportjai körében azonosítani tudjuk, illetve ezekhez a szövegrészletekhez, mint a döntéseket meghatározó normákhoz vagy orientációs pontokhoz köthessük. Így az emlékiratokat felhasználva keressük arra a választ, mi volt az iskolázottság jelentősége a középbirtokos nemesség számára, mennyire volt magától értetődő, szokásszerűen fenntartott gyakorlat a latin-retorikai előképzettségen (gimnázium) alapuló politikai-jogi végzettség (akadémia). Felvetődik az a kérdés is, hogy az iskolázottságnak ez a módja a hivatali szakszerűséget vagy a társadalmi csoport kulturális-magatartásbeli homogenizálódását, azaz egy sajátos csoportmentalitás kialakulását szolgálta inkább? Másrészt arra is kíváncsiak vagyunk, hogy ez a gyakorlat, mint minta miként jelenik meg tájékozódási pontként a kisbirtokos vagy birtoktalan nemesség érvényesülési törekvéseiben? Végül arra a kérdésre is választ szeretnénk kapni, hogy maga az iskolázottság lehetővé teszi-e az egyének számára a közjogi renden, a nemességen belüli csoport-határok átlépését, a közjogi rend szociológiai értelemben vett renddé alakulását az azonos iskolázottság alapján?

22 III. Rész. 2. cím. Vö. *Magyar Törvénytár* 1897: 379. Az utolsó mondat eredeti megfogalmazása: Sanior autem, et potior pars illa dicitur; in qua dignitate, et scientia fuerint praestantiores, elque notabiliores.

23 Marczali 1892: 13-14, Kornis 571.

24 A nemesi hivatalviselés jogi alapjait döntően a következő törvények rakják le: 1715:XXII., 1723:XXX.3§, 1723:LVI.3§, 1723:XCVII.2§. A nemesi hivatalviselés e folyamat során kialakult előjogát először II. József törli el, majd immár véglegesen az 1844:V. tc. Vö. még Horváth 1873: 101, 105. Hajdu 1983: 85, 93. Az uradalmi igazgatáson belüli tisztségek nemesi rekrutációjára és reprodukciós gyakorlatára: Kállay 1980 99-102.

25 Hudi 1993: 142-143.

26 Erre a tradícióra hivatkozik majd később Berzeviczy Albert is: Berzeviczy 1894: 39-41, Horváth 1873: 264.

NÉGY NEMESIFJÚ ISKOLAI PÁLYAFUTÁSA

A következőkben bemutatjuk, miként jelennek meg ezek a kérdések a reformkor elején iskolába kerülő nemesfiúk esetében - pontosabban miként emlékeznek erre évtizedekkel később. A középpontba állított nemes fiúk[27] legfontosabb életrajzi adatai a következők:

A legidősebb *Fiáth Ferenc*, katolikus, 1815-ben született a Veszprém megyei Akán, ifjúságát itt, majd a másik családi birtokon, a Fejér megyei Abán töltötte, bátyjával, nővérével, húgával és öccsével. A Fiáth család birtoka a két helységben ezer hold körüli lehetett, ennek alapján középbirtokosoknak tekintjük őket.[28] Apja cs. kir. kamarás, táblabíró, anyja báró Luzsénszky Franciska, báró Luzsénszky József György tábornok lánya, és ilyen módon a család Zichyekkel, Lambergekkel, Berényiekkel állt rokonságban.[29]

Balogh Gábor református, 1823-ban született a Zala megyei Köveskálon, ötödik és egyetlen fiúgyerekként. Balogh apja is és anyja, Győrffy Zsuzsanna is a köveskáli nemesi közbirtokosság tagja volt, az apának korábban malma volt Diszelben és molnárként működött, ezután pedig szőlőbirtoka képezte a család jövedelemforrását.

Galsai Kovách Ernő katolikus, 1825-ben született szintén Zala megyében, Türjén, később három húga született. Apja birtokát vesztett, bizonytalan státusú nemesi családból származott, gimnáziumot végzett, előbb alsóbb megyei, később biztosi hivatalokat töltött be, majd várnagy lett Zalaegerszegen. Anyja, Rákóczy Julianna szintén nemesi családból származott, amelyben az apa és egyik bátyja uradalmi tisztek voltak és három lánytestvérük is gazdatiszthez ment feleségül.

Árvay Sándor katolikus vallású, 1826-ban született a Veszprém megyében fekvő Középiszkázon, két bátyja, egy nővére és egy húga volt. Apja táblabíró, középbirtokos - bár a birtok nagyságát pontosan nem ismerjük[30] - nemes volt.

A felsőbb iskolai tanulmányok megkezdése

A felsőbb, azaz az elemi oktatáson túli iskoláztatás - mint szülői szándék - a középbirtokosoknál magától értetődő, nem kérdéses. A Fiáth családban a másik két fiú is felsőbb iskolai tanulmányokat végez és a lányok is városi intézeti nevelést kapnak: a nővér Győrben, a húg Pesten. Árvay apjának gazdasága tönkremegy, még képzésének befejezése előtt, majd nemsokára, 1844-ben meg is hal az apa, de az iskoláztatást ez nem

27 Galsai Kovách Ernő: Naplóm 1. k. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1419, Árvay Sándor negyvennyolcas honvéd önéletrajza. Göcsej Múzeum Helytörténeti adattára 678-80, Balogh 1999. Kovách visszaemlékezéseiből részleteket közölt Molnár András: Molnár 1989a, Molnár 1989b.

28 Glósz 1991. 7. Bár további kutatást igényel az, az egyébként nem meglepő tény, hogy 1812-ben a Veszprém megyei birtok-jövedelem listán Fiáth Lázár - aki minden bizonnyal azonos a nagyapával - a hatodik helyen áll évi 3000 p. ft. jövedelmével: Hudi 1997: 224.

29 Kállay 1977: 205, Schneider 1934a, Schneider 1934b, Schneider 1936.

30 Amikor az adóssággal terhelt birtokot 1838-ban eladta 80 000 Ft-ot kapott érte. Báró Splény Béla írja emlékiratában, hogy 20 000 Ft-ért 500 hold jó földet vettek a Komárom megyei Jászfalun 1835-ban, jó fizetési feltételek mellett: Splény 1984/I: 234-37. Vö. még Glósz 1991: 7

befolyásolja: a már ügyvéd idősebb báty átveszi az apai teendőket és Sándor befejezheti a jogot, nővére apja halála után férjhez megy, húgának sorsáról nem tudunk semmit.

Kovách esetében sem volt kérdéses a középiskolai tanulmány, apja annak ellenére, hogy négy évesen teljes árván maradt, a zalaapáti bencések és Inkey Ádám récsei (Zala megye) birtokos pártfogásával befejezte a gimnáziumot, és határozott elképzelései voltak fia nevelésével kapcsolatban. Lányai neveléséről is gondoskodott: a legidősebbet például Sümegre adta leánynevelő intézetbe, és azért is akart Egerszegen álláshoz jutni, hogy a többi lány városi nevelését is biztosítani tudja.

Balogh apja viszont nem akarja, hogy fia magasabb iskolákat végezzen, jóllehet ő az egyetlen fia és a legkisebb gyereke. Ebben az esetben az anya az, aki a fiú iskoláztatását szorgalmazza, amiben vélhetően az is szerepet játszott, hogy az ő nagybátyja is Pápán folytatott tanulmányokat, majd katonatiszt lett és kapitányként kviétált. De az apa – mint az életrajzban olvasható „taníttatni egyáltalán nem akart 's e tárgyban kedves jó anyámnak, öreg szülőimnek, magának Márton Gábor[31] prédicátor úrnak is minden kérése, több éven át sikertelen volt." Ennek okát is megmondta: „egyébként is illő dolog, hogy öregségére legyek segítségül kis gazdaságában". Végül az apjához is érzelmileg közel álló, Baloghnál csak néhány évvel idősebb anyai nagybátyja kérésére engedett az addig hajthatatlan apa, így 1836-ban 13 éves korában beíratta őt a Pápai Kollégium második osztályába.[32] Meg kell jegyezni, hogy Balogh apja is korán árvaságra jutott, rokonok nevelték és nem taníttatták, hanem molnár mesterségre adták. Még később – egy vesztes vagyoni per után – is felemlegeti feleségének fiuk taníttatásával kapcsolatos sérelmeit. Bár nemcsak erről lehetett itt szó, hanem Balogh apjának – egyébként válással végződő első utáni második – házasságán belüli mentalitásbeli különbségre is utal a következő részlet: „Több ezreket vitt el ezen gonosz per szegény szülőimtől, imádott jó anyám keserű szemrehányásokat kapott az én iskoláztatásom 's a miatt, hogy atyámat jó mesterségének, 's ez által anyagi jobb létének abba hagyására kényszerítette".[33]

A többi középbirtokos nemesi önéletrajzban is, de általában is, a felsőbb iskolai tanulmányok megkezdésének indokait nem fejtik ki, Baloghé az egyetlen, amely említi és részletezi az e körüli konfliktust. Véleményem szerint ő is azért, mert sorsfordítónak érezhette ezt a momentumot: iskolázatlan apjának akaratával szemben az anyai ágon megtalálható minta érvényesülése adhatott hangsúlyt élete e mozzanatának. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a gimnáziumi tanulmányok megkezdésének reflektálatlansága, annak evidens, szokásszerű voltát jelenti. De ugyanakkor felmerül a kérdés: vajon lehetettek-e az egyes, jómódú nemesség körébe tartozó emlékírók élettörténetében olyan momentumok, amelyek feledtetni segítettek a felsőbb iskolai tanulmányok szokásszerű megkezdésének útjában álló akadályokat. A felhasznált emlékiratokban egyébként a felsőbb iskolai tanulmányok megkezdésének részletezése helyett, az azt megelőző tanulmányok módozatai, körülményei és esetleges következményei jönnek szóba. (Ezek a részletek megerősítik azt a történeti irodalomban széles

31 Mint az emlékiratból más helyen kiderül a híres pápai professzor, Márton István testvére, Balogh keresztapja.
32 Balogh 1999: 301.
33 Balogh 1999: 302.

körben ismert evidenciát, hogy a nemesfiúk családjuk anyagi lehetőségeitől függően minél később léptek be a nyilvános, iskolarendszerű oktatásba.)

Gimnáziumi tanulmányok

Balogh Gábor közép és felsőfokú tanulmányait is egy helyen, Pápán a református kollégiumban végezte, ami érthető, hiszen református középiskola kevés volt a Dunántúlon, ráadásul ez főiskola volt, ahol a korabeli általános műveltséget nyújtó három iskolafokozat és a felsőfokú szakképzés teológiai és jogi formája egy intézmény keretén belül működött. A másik három fiú összesen tíz helyen végezte középiskoláit. A nem középiskolák székhelyén lakó gyerekek között statisztikailag kimutathatóan nagy az iskolai mobilitás. Az emlékiratok alapján ennek oka többféle lehetett: az idegen nyelv tanulása, a „cseregyerek" intézménye a leggyakoribb és széles körben elterjedt gyakorlat volt: a négy fiú közül Kovách ezért megy Kőszegre - bár nem nagy eredménnyel.[34] Emellett a gyerek mind kedvezőbb elhelyezése volt a legfőbb oka a gyakori iskolaváltásoknak. A szülők lehetőleg rokonokat, vagy bizalmas, hasonló műveltségű ismerősöket kerestek, és ahol ilyet találtak oda vitték a gimnazistákat tanulni. Az iskolaváltás zökkenőmentességét a Ratio egységes tanítási rendszere lehetővé is tette. De nem volt közömbös a fizetett bér és a szobatársak erkölcse, iskolai szorgalma sem. A költségek nagyságrendjére vonatkozóan egy részletet és néhány adatot közlünk, mintegy vonatkoztatási pontként: Kovách apja 1838-ban Egerszegen beszélt az ott levő katonai zenekar karmesterével „aki engem hajlandó volt magához kosztra venni, havi váltó, vagyis 4 pengő forintért, mit azonban a megyei urak nagyon soknak tartottak, és az atyámat megrótták, hogy ezáltal megdrágítja majd Kőszegen a többiek kosztbérét, ahová a Zalai urak fiaikat a német nyelv megtanulása végett vinni szerettek.". Ez a „kosztbér" egy évben 100 váltó (40 pengő) forint volt: a megyei alispánnak 1500 (600), a főszolgabírónak 100 (400), az alszolgabírónak 500 (200), az esküdtnek 250 (100) forint volt akkoriban a fizetése. Az apjának is 100 pengő forint volt ekkor a hivataláért járó díjazása. Balogh pedig ezt írja az 1836-os pápai viszonyokról: „Az időben 100 váltó vagyis 40 pengő forintért 10 hónapra tisztességes kosztot-szállást-mosást lehetett kapni, 's nekem is ily ellátás jutott osztályomul."[35] És kontrasztként Fiáth költségei valamivel korábbról: 1824-ben, Győrben a Landthaller családnál négy szobában teljes ellátással, gyerekenként 750 váltóforint fizetségért; 1829-ben Fehérvárott Orsonics senator családjánál 1000 váltó forintért; 1834-ben pedig, amikor patvarián volt ott „Atyám kitartotta cselédjeimet és lovaimat, személyemre csak 1000 forint váltót = 400 forint pengőt adott évenkint."[36] Magukkal az iskolákkal, a tanárokkal kapcsolatban is lehettek preferenciák vagy kifogások. A memoárok túlnyomó többségében kifogásolják a tanítók-tanárok durvaságát, a fizikai büntetések állandóságát, mindennapiságát - bár a tekintélyesebb nemesek fiait aligha érhették ilyen inzultusok. A különböző szerzetesrendek iskoláinak légköréről Kovách fogalmaz meg véleményt: „A mi ezen három tanító szerzet tanítását illeti, azt

34 Pulszky, Fest, Klapka emlékirataiban is megtaláljuk ezt.
35 Balogh 1999: 302.
36 Fiáth 1878: 27, 32, 67.

tapasztaltam, hogy ezek közül a legalaposabban tanitottak a piáristák, legkiméletlenebbek voltak a prémontreiek, és a legnagyobb szabadságot élveztek a diákok a bencések alatt."

Házitanítás

Kérdésfelvetésünk szempontjából igen fontos a házitanítás, magántanítás témaköre, ugyanis ez mutatja meg azt, hogy a nemesség egyes, szociológiai értelemben vett rendi csoportjain belül milyen szerepe és mekkora jelentősége volt az iskolai tanulmányoknak. A négy dunántúli nemesifjú közül csak Fiáthnak volt iskolai tanulmányai alatt magántanítója: egy zalai kisnemes jogot tanuló fia, akitől magyarnyelvű olvasmányokat kapott - vélhetően életében először, és ezért említi ezt meg a szerző. Később a Pesten tanuló bátyjának ottani rossz magaviselete miatt apja őt nem küldi Pestre, a filozófiai tanfolyamra, hanem tanárt fogad mellé, egy teológiát végzett, de a papi pályára lépni nem akaró, ezért akkor éppen jogot tanuló férfiú személyében. (Fiáth ezt a megoldást egy kicsit nehezményezte, de apja kárpótolta lóval, vadászattal stb.) Balogh viszont a gimnázium utolsó osztályának megkezdésétől maga is tanította kisebb diáktársait, az így szerzett pénzzel fedezve élelmezését, később mikor kollégista lett és ott étkezett nagyrészt ruházkodására fordította keresményét. A többi középbirtokos memoárjában bőven olvashatunk a magántanítás változatos formáiról: a jó vagy jobb módú szomszéd birtokos gyerekével közös otthoni oktatásról, a tanítókkal együtt tett kisebb-nagyobb utazásokról, vagy olyan házi ünnepségről, amelyen a gyerekek - a lányok is - nagy társaság előtt mutatták be tudásukat.[37] Kovách apja is, mint jól tanuló, de árva gyerek került a jómódú Inkey Gáspár mellé, hogy ösztönözze őt a tanulásban. Alighanem a rokoni szolidaritást kell látnunk abban, hogy Balogh is, az egyik iskolai szünetben együtt tanult unokaöccsével, Morocza Lajossal, a rokon Batthyány-uradalmi prefektus Morocza Dániel fiával és annak magántanítójával.

A középfokú, gimnáziumi tanulmányok során a különbség a jómódú nemesség és a kisnemesség között elsősorban a magántanítás meglétében látszik. Ennek keretében főként nyelveket, táncot és zenét tanulnak a fiatalok - lányok és fiúk egyaránt és gyakran együtt - , ennek során sajátították el a társasági érintkezésnek és viselkedésnek azokat a konvencióit, szabályait és gyakorlatát, amelyekre nem is hosszú idő múlva szükségük lett, amikor „felnőtt" társadalmi életet kezdtek el élni, bálokra, rokoni látogatásokra, egyéb társasági alkalmakra járván, hiszen ez az életkori szakasz a lányoknál már „az eladó sorba kerülést", a fiúknál pedig a rokoni-rendi, társaságbeli kapcsolatokba felnőtt jogon történő „beiktatást" jelentette. Itt kell megjegyezni, hogy a lányok nevelése is több esetben valamelyik nagyobb város neves „intézetében" történik. Balogh Zsófia nevű

37 „...Géza fiamat pedig gondos szemeim előtt Videfalván nevelvén, mellette, hogy versenytársai legyenek, Gedely Ferenc és Békássy János jeles szorgalmú ifjakat tartottam, a természet-, zongora- s nyelvekben is taníttatván őket. 1840.ben részint, hogy fiamnak ösztönt adjak a tudományok és könyvek szeretetére, részint tudományok iránti valódi kegyeletből, Gutteberg négyszázados emlékünnepét nagy számú vendég jelenlétében videfalvi házamnál megtartottam, melly alkalommal fiam s Gedely tanulótársa által szavallatok tartottak, Éva lányom pedig zongorán működött." Kubinyi Ágoston önéletrajza OSZK Kézirattár Quart. Hung. 1334.

nővére viszont az előbb említett Morocza Dániel körmendi házához kerül „házi teendők segélyezése, s részben alaposabb kiképzés végett". (A különböző hangszereken való tanulás, hangszerekkel kísért, vagy kíséret nélküli éneklés egyébként általános, társadalmi helyzettől függetlenül divatozó szokásként tűnik fel ebben az időszakban - szinte mindegyik emlékiratban olvashatunk erről.)

A pályaválasztás

A gimnáziumi tanulmányok bevégzésével áll elő az első pályaválasztási döntési helyzet: egyházi, papi vagy szerzetesi pályára ekkor kell jelentkezni.[38] A négy fiú közül kettő esetében merült fel a kérdés. Árvay Sándor erről így emlékezik: „Megemlítem itt egy fontos esetét életemnek, midőn hatodik gymnasialis osztályt elvégezve hazamentem Pápára, Koronczay László apátplébános komolyan felszólított, hogy legyek pappá, ő kieszközli a veszprémi püspöknél, hogy bevegyenek s mint jó családból származónak biztos lesz az előmenetel. Én azonban kijelentettem neki, hogy sem hajlamot, sem hivatást magamban a papi pályára nem érzek, ezért nem is lépek azon pályára. Ha akkor atyám feltárta volna előttem anyagi helyzetét, azt hiszen pappá lettem volna, de atyám azt nem tette: nem erőltetett - úgymond - pályám választásában."

Balogh Gábort anyja - ki taníttatását leginkább szorgalmazta - papnak szánta, és sokat mond ennek a szándéknak a hátteréről az ezzel kapcsolatos történet: „...mihelyt annyira fölnőttem, hogy szülőföldemen nevetség tárgya nem lettem, 's arra nekem Márton Gábor úr kedves keresztapám engedélyt adott, fölléptem a köveskállai szentegyházban papolni. Minő boldog volt ekkor az én kedves jó anyám, 's itta az örömkönnyeket még szigorú édes atyám is. Élénken emlékezem, hogy keresztatyám egy magas tetejű kalapját adta kezembe, amit fel tenni nem tudtam, mert a nyakamba esett, és egyik palástját köré tekerte ruhám fölé, hogy papiasan jelenhessek meg."[39] További adalék ehhez, hogy egy, a háromnegyed részt református lakosú kis mezőváros templomának ülésrendjéről szóló közlemény[40] szerint, a nemes Györffy család a helyi közösség legnagyobb presztízsű, vezető családja lehetett ebben az időben is, ők foglalták el a templomnak a szószékhez legközelebb eső padcsoportjainak helyeit (a férfiak a jobb oldalit, a nők a baloldalit), amelyeket pénzen váltottak meg ők is, mint a többi helyet bírók is, egy meglehetősen mereven szabályozott rendszer keretében. És az is érdekes az eset szempontjából, hogy a „második padcsoport első két sorában ültek az értelmiségiek, a faluban vendégeskedő tanult emberek, akik a faluközösségben megbecsült személyek voltak".[41] A harmadik padcsoportokban ültek a régebbi, tekintélyesebb családok tagjai, amelyek között azonban Balogh nevűt nem említ a történeti vonatkozásokat részletesen nem taglaló közlemény. A próba „papolás" ellenére végül Balogh mégis a jogi pályát választja majd.

---

38 A pályaválasztásnak ezt az útját Rónay Jácint emlékirata mutatja be részletesen: Rónay 1996.
39 Balogh 1999: 303.
40 Laczkovits 1982.
41 Laczkovits 1982: 301.

Még két emlékiratban is megjelenik a „papnak adás" - hangsúlyosan - szülői szándéka: az egyik esetben ugyan a fiú is kedvet érzett e pálya iránt, de bátyja nem sokkal korábban történt kivetkőzése a reverendából óvatosságra intette az apát, és a kisebbik fiú végül nem pap, hanem jogász lett.[42] A másik esetben az apa halála nyitotta meg a lehetőséget a papság elkerülésére.[43] Egy további esetben pedig a papi szeminárium utolsó vizsgája előtt gondolta meg magát a fiatalember és lett ugyancsak jogásszá. Az emlékiratok arról tanúskodnak, hogy az egyházi pálya e társadalmi csoportnak alapjában a reformkor elején született nemzedékén belül már nem bír nagy vonzerővel. Az egyetlen pappá lett emlékíró is csak - az Árvayéhoz igen hasonló - kényszerhelyzetben vállalja fel az akkor még számára is idegen egyházi szolgálatot.[44] A szülők ilyen irányú szándékai viszont még jól láthatóan jelen vannak, és feltehetjük, hogy esetükben sokszor emocionális motívumok állhattak e szándék mögött, amelyek között egyaránt lehetett vallási meggyőződés és a nagyobb presztízs utáni vágy (ami például Balogh esete kapcsán is felmerül bennünk[45]).

A négy dunántúli fiú közül egy, Kovách nem lett jogász, a többi három mind ügyvédi vizsgát tett. Nincs ez máshogy a másik 15 nemesi memoárt nézve sem: a szerzőik közül csak további két személy nem tanult jogot. A birtokos nemesség műveltségéhez a jog hozzátartozott, a politikai szférában a hatalomgyakorlás (törvényhozás, igazgatás, bíráskodás), a magánszférában a birtokszerzés és birtokgazdálkodás eszközeként. A kisbirtokos, birtoktalan vagy birtokát vesztő nemesek számára pedig kenyérkeresetet, azaz megélhetést nyújtó foglalkozás akár a hivatalokban, akár ügyvédként vagy jogi képviselőként a városi, uradalmi igazgatás területén.

Az akadémiákon az általános műveltséget lezáró két évi filozófiai tanulmányok után, újabb két - az egyetemen három - év jogi stúdiumok következtek, és ez lényegében ugyanígy volt a protestáns kollégiumokban illetve líceumokban, csak ott némileg rövidebb idejű volt a képzés. Ez után egy éves, ügyvéd melletti joggyakorlat, a patvaria, majd újabb egy éves gyakorlat a királyi táblán, a jurateria, és a képzés befejezéseként az ügyvédi vizsga, a censura.[46] E két gyakorlati év már a kapcsolatépítés időszaka is, itt már javában érvényesülhettek a kiterjedt rokonsági, társasági kapcsolatok, az ajánlások, amelyek a hivatali kinevezéseknél döntő fontosságúak voltak. Fiáth már győri joghallgató korában nagytekintélyű jogászok társaságában forog, bálokon előtáncos, néhány társával együtt vívómestert fogadnak és vívásgyakorlatokat tartanak az ismerős alispán enge-

42 „A gymnasium 6-ik év végével pappá kellett volna lennem, mire gyermekségemtől fogva mindig nagy hajlamom volt, de édes apám félve, hogy én is oly szégyent okozok neki, mint testvér bátyám, ki növendék papsága második évében kivetkezett, azt tanácsolta, hogy elébb a philosophiai tanfolyamot végezzem el." Kacskovics Lajos életrajza 1806-1888. OSZK Kézirattár Fol. Hung 1329. 10.

43 A haldokló apa „...Gábor testvéremnek mondta meg, hogy ha maga nem tehetné, Gábor tudassa velem, hogy ha nincs kedvem a papi élethez, nem veszi rossz néven, ha ott hagyom azt a pályát; mely engedélye nekem nagy megnyugvásomra szolgált, mivel a papsághoz semmi kedvem sem vólt..." *Naplójegyzetei Krasznay* 1998: 51.

44 Rónay 1996: 21.

45 Nemesség és papság mentalitásbeli és presztízsbeli összefonódására a protestáns egyházakban ld. Mályusz 1939: 33, Kósa 1991: 31, a katolikus vonatkozásokra Meszlényi 1934: 226-227.

46 A kötelező ügyvédi vizsgát II. József rendelte el, majd az 1804-es Instructio pro advocatis kiegészítve fenntartotta. Ez vezette be a jurateriát: Zlinszky 1974: 39.

délyével a megyeháza egyik termében. Patvaristaként Székesfehérváron kerül be a megyei és a városi társaságba. Jurátusnak Pestre megy, de nem érzi jól magát a nagyvárosban. Árvay a joggyakorlatot ügyvéd bátyja és Zala megye tiszti ügyésze mellett végzi Zalaegerszegen. Balogh Zala megye főügyészéhez kerül patvariára, nagyrészt az ügyvéd és szolgabíró nagybátyja közbenjárásával, de a befolyásos református családból származó diáktársa, Kerkápoly Károly - ki előző évben töltötte ott a gyakorlatot - is ajánlotta őt. A gyakorlat idejére fizetés nem járt, sőt a megyegyűléseken való részvétel költségeit a gyakornokok vagy szüleik nagyrészt maguk állták.

A magyarországi felsőbb oktatás egyoldalú jogi jellegének megváltoztatására már a 18. század első negyedében utal egy törvény,[47] a század végén pedig, a jogászság túl nagy számából következő, elsősorban politikai kockázatokat magában rejtő körülményre kormányzati körökben is, de a megyék maguk is felhívták a figyelmet.[48] Ennek ellenére e képzésben részesülők száma a következő század elején igen magasra szökik, a kormányzat 1817-ben megszigorítja az ügyvédi vizsgára jelentkezés feltételeit - mindhiába. A túlsúlyos jogi képzés a század során végig napirenden maradt különösen a 48 után birtokait vesztő középnemesség, új kifejezéssel a dzsentri vonatkozásában. De a tárgyalt időszakban, a század első felében valójában nincs is alternatívája: a reformországgyűlések által követelt ipartanodák, műszaki felsőoktatás csírái vannak csak jelen, az egyházi pálya - mint láthattuk - nem vonzó, az agrárgazdasági, még inkább az orvosi képzés befogadóképessége szerény. Nem meglepő hát a jogászi végzettség fentiekben tapasztalható túlnyomó jellege: a fennálló hatalmi-társasági viszonyokba való betagolódás, befolyásos kapcsolatok szerzése, a presztízs mind ezt diktálja. Nem volt persze könnyű ezen az iskolai pályán végigfutni, különösen anyagi háttér hiányában. De talán még nehezebb dolga volt annak, aki el akarta kerülni.

A négy fiú közül egy, Galsai Kovách Ernő esete példázza ezt. Az ő esetében az apa személye döntő, az ő egyéni életútja, tapasztalatai határozzák meg a pályaválasztást, és talán ennek köszönhetően ezek nem mintakövetők, nem szokásszerűek - hanem a többihez képest leginkább racionálisnak nevezhetők. A gimnáziumot elvégezve huszárönkéntesnek áll és bejárja a napóleoni háborúk hadszíntereit. Ezután megyei tisztviselői állásokat tölt be: írnok, rendbiztos, katonai biztos. Gyerekei neveléséről határozott elképzelései vannak: a nagyobbik lányt - mint láttuk - Sümegen intézetben nevelteti, és az addig meglehetősen mobilis megyei tisztviselő már éppen véglegesen megtelepedni látszik Türjén - házat, földet és szőlőt vásárol - amikor a megüresedő megyei várnagyi tisztet megpályázza Egerszegen, elsősorban azzal az indokkal, hogy a kisebb lányokat is városban tudja neveltetni. Ernő fiának rajzkészségét is korán felismeri és erre külön taníttatja. A német nyelv elsajátítása végett küldi a kőszegi gimnáziumba, vállalva a fizetésének 40 százalékát kitevő, a környezet által is magasnak tartott többletköltséget a szállásra és kosztra - bár hiába, mert a gimnáziumban a német nyelvet nem tanították, a lakossággal pedig keveset érintkeztek a diákok, a német szállásadók pedig inkább őtőle tanultak magyarul. Pedig a német nyelvtudás hiánya nagy és költséges kitérőre kényszeríti majd apát és fiát a gimnázium utáni tanulmányi terveiket illetően. Ez utóbbi mozzanatot talán érdemes hosszabban idézni: „A szünidő alatt

47 1723:LXX. tc. 4. §
48 Kornis 1927/I: 518.

Egerszegen megkezdődött a házi tanács okoskodása, hogy most már mi lesz énbelőlem. [...] Tehát mi is lehetek? Papságról szó sem volt. A 6ik osztály végeztével mehettem volna keszthelyi gazdasági iskolába vagy is a mint akkoriban nevezték a Georgiconba. [...] Csakhogy azután mi lesz belőlem? az a kérdés merült fel. Más nem lehettem volna, mint egy uraságnál gazdatiszt. Csakhogy az időben, kivéve a nagy urodalmakat, a gazdatisztek állása csaknem a cselédek számába ment, olyan nagyobb birtoku uraságok mint Inkey Ádám is, kinek udvarában édes atyám néhány évig gyermekeskedett, csak kendezték ha nem tegezték a gazda tisztjeiket. Atyám pedig szegénységében is büszke nemes ember volt, ki csak néhány éve hogy sok fáradsággal és költséggel tudta megszerezni, családunknak a nemesi leszármazási okmányokat - igy tehát azt nagyra is becsülte, és mint egy nemes ember fia világért sem akarta, hogy, egyetlen fiából, egy másik nemes ember szolgája legyen. És akkoriban egy nemes urnak a fia, illendően csak a hazát és a vármegyét szolgálhatta. Igy tehát engemet Keszthelyre a Georgiconba nem adott, - pedig bizony nem lett volna rossz, a mint a későbbi tapasztalataim tanusitották! [...] Most jött a képnek a másik oldala: Ha elvégzem a lyceumot és a jogakadémiát, mint általában minden magyar uri ember fia szokott cselekedni ez időben, akkor mi lehetek? Kis vagyoni állásunkhoz képest egyébb nem prókátor! De miután jelenleg, minden magyar nemes ember fia jogot végzett, annyi sok volt Zalamegyében ekkor a prókátor, hogy egy mást falták, csak nem. Ez sem tetszett az apámnak. [...] Atyám mint világlátott ember, nem akart velem szűk körben maradni, - ha máshova nem legalább Horvátországba visz engemet Akadémiára, Varasdra vagy Zágrábba, a hol ekkori szokás szerint a magyarok a határszéli megyékből sokan szoktak tanulni. Ez az eszme tetszett az atyámnak, ki szeretettel szokott viseltetni a rendkivülibb eszmék iránt, különösen mióta Egerszegre jöttünk, ez nála még fokozódott. Tehát egyelőre Varasd vagy Zágráb volt a jelszó. De végtére is atyám nyugtalan elméjében egy más gondolat villant meg, a mi nem volt rossz, és nagyon is jó lett volna, ha az ugy megtörténhetett volna a jövőben, a mi a közmondás szerint az Isten kezében van. Ebben az időben gr. Széchényi István egy új eszmekört teremtett a Magyar nemzetnek a realisztikus téren, a melynek keretében foglaltattak a gőzhajók, vasutak, hidak, utak, épitmények, és a többi, melyeknek előállitásához mind idegen nemzetségű szak embereket kellett az országba hozatni, kik azután itt mind nagy vagyonra tettek szert. Miután én rajzolni is tudok, engem a technikára fog adni és legyek épitész vagy is a mint akkor mondták architectus. Hogy fog majd kapni gr. Széchényi és a magyar közvélemény azon, ha egy magyar nemes ember fog az országban fellépni, mint architectus. Ez aztán szerencsés ember fog lenni az országban! [...] Pedig ezenkivül még prókátornak se lett volna rossz lennem, mert a későbbi időszak egészen mindent gyökeresen átváltoztatott Magyar országon, és valymi merész számitásnak bizonyult az akkori viszonyok után merni egy ember életének és sorsának a számitását a hosszu jövőben, csak 40-50 évre is előre. [...] Egerszegen utánam sok szegényebb sorsu fiuk iparosoknak a gyermekei az ügyvédi pályán szép vagyont és tekintélyt szereztek, mig én a nagy világban, a nélkül hogy biztos célhoz jutottam volna... Az atyám tervének azonban az volt a bökkenője, hogy Polytechnicum Magyarországban nem volt, legközelebb Bécsben, ott is pedig a tudományokat német nyelven adták elő? tehát hol tanuljam most meg a német nyelvet ugy, hogy én a bécsi Polytechnicumban tanulhassak? Ez volt tehát most a kérdések, kérdése a mi új fejtörést okozott szegény

atyám nyugtalan elméjének." Így kerül a fiú Belovárba, a határőrvidéki „militair mathematisches Institut"-ba, azaz kadétiskolába, „a melynek tanulmányai megfelelnek a mathematika és fizikában a mi 7 és 8 ik osztályunknak, és természetesen a tannyelv a német". De a révbeérés lelki állapotát 1845. április 18-án éli át, amikor megkapja a magyar királyi testőrgárdába való felvételről szóló levelet: „Tehát evvel elértem célomat a melyre két év óta aspiráltam, ragyogott szegény atyám úgy a Családom a boldogságtól, elértem azon lépcsőnek első fokát, a mellyen azután elő lehetett lépni a katonaság legfényesebb fokáig, a kegyelmes úrig, a báróságig, vagyonhoz és egyébb jóhoz, csak azután attól függ, hogy szerencsém lesz-e mellett? a mely mindenhez szükséges és a nélkül nem ér a többi semmit."[49]

A másik kisnemes, Balogh Gábort pályaválasztásának hátterét már korábban láthattuk. Választásának családi reakciójáról ezt írja: „Kedves anyámnak nagy szomorúságot okoztam, midőn ügyvédi pályára léptem - gyakornokul, a helyett, hogy még Pápán a theologiát végezve pap lettem volna. Édes atyám nem ellenezte ezen lépésemet, sőt némi megnyugvását lelte abban, hogy neki is lesz egy ügyvéd fia, aki őt és családját az esetleges igazságsértések ellen megvédi."[50] Ekkor sem történt más, mint addig: az apa ezúttal is a saját szempontjából értékelte a történteket - az emlékíró szerint legalábbis.

A pályaválasztás másik változata Fiáth apjának szájából így hangzott: „elmehetsz Bécsbe a cancellpreviáihoz, vagy Budára a helytartótanácshoz, tiszteletbeli fogalmazónak: vagy ha inkább kívánod, vezesd az akai gazdaságot". Lajos öccse is elvégezte a jogot, de katona akart lenni, és kadettnak állt a Walmoden vértesekhez. János bátyját szolgabíróvá választották Fejér megyében és átvette az abai 600 holdas birtokot. Ferenc pedig 1837-ben felesküszik Veszprém megyei tiszteletbeli aljegyzőnek - és az élettörténet ide vágó jelentős későbbi eseményei: 1839-ben 24 évesen Fejér megye másodalispánjává és országgyűlési követévé választják; 1845-ben valóságos tanácsossá nevezik ki a Helytartótanácshoz; 1846-ban császári királyi kamarás lesz ő is, mint apja. A kormányzati tisztviselőség komoly beruházást igényelt, mivel tíz évnél tovább is tarthatott a fizetés nélküli tisztségek végigjárása.[51] Ehhez jelentős vagyoni háttér kellett „a szegényebbek mérnöki, orvosi vagy ügyvédi pályára, a gazdagabbak megyei, helytartósági, cancellariai vagy törvényhozási pályára készültek".[52] De volt más kizáró tényező is. Pulszky Ferenc vall erről: „...atyám pedig megyéjében az előkelő földbirtokosok közt élt, melyek függetlenségemet biztosították, mint protestánsnak nem lehetett kilátásom magas kormányhivatalra, kisebbek keresésére nem szorított a szükség. Minden előrelátás szerint tehát az »aurea mediocritas« [arany középszer] várt reám, gazdálkodva jószágomon, mint több tekintetes vármegyék előkelő táblabírája s a protestáns egyház egyik felügyelőjére."[53] Az emlékiratoknak ezek a részletei megvilágítják azt, hogy miként válhatott a jómódú köznemességbe tartozók családjainak, környezetüknek és társadalmi rétegüknek hasznára a retorikai-jogi műveltség. A köznemesi elit több szerepkörben hasznosíthatta ezt a tudást

---

49 A szerző széljegyzete 1904. december 10-éről, amikor újraolvasta emlékeit: „Bizony nem lett szerencsém! még a rendes állapot sorsom sem!!! nemhogy szerencsém!"

50 Balogh 1999: 305.

51 Splény 48 éves korában kap először fizetés: Splény 1984/I:391, továbbá Frankenburg 1868/I: 91-92.

52 Fiáth 1878: 69.

53 Pulszky 1958/I: 43.

társadalmi pozíciója reprodukciójához, ugyanakkor a hivatali alkalmazásnak, mint „kenyérkereset"-nek is alapjául szolgált az elitbe nem tartozók számára. E képzettség hasznosítása körében és módjában van különbség az elit tagjai és a többi, e végzettséggel rendelkező között. A négy nemes közül Árvay esete talán jó példa lehet a rászorultságra. A másik oldalról, a kisnemesek illetve közrendűek szemszögéből nézve a hivatali-jogászi pálya biztos megélhetést és rangbeli emelkedést jelentett, utóbbit elsősorban az azonos képzettség okán.

ÖSSZEGZÉS: NORMA, MINTA ÉS AZ ISKOLÁZOTTSÁG HASZNOSÍTÁSA

A köznemesi elit számára ennek a képzési pályának ez elindítása, a gimnáziumba lépés - mint láttuk - szokásszerűen, magától értetődően történhetett. De aligha kapcsolódott ekkor valamilyen „rejtett gondolkodási struktúrá"-hoz, „kollektív tudattalan"-hoz, hiszen a Ratio és a törvényszövegek világosan megfogalmazzák azokat a feladatköröket, amelyek ellátásához rendelődött ez a tudás és műveltség. Határozottan csoportnormának, a bene possessionati normájának tekinthetjük.[54] A köznemesség többi csoportja szempontjából pedig mintának, olyan mintának, amely követése valamilyen azonosulást is jelenthetett a köznemesi elit értékrendjével, akkor is, ha a képzettség már döntően csak a „kenyérkereset"-et szolgálta. Ebben az esetben már felmerülhet a „rejtett gondolkodási struktúra" kérdése. A minta létezését és széleskörű hatását a honorációrokkal, a nem nemesi származású felsőfokon iskolázott értelmiséggel kapcsolatos korabeli észrevételek, majd a megyei képviseltbe való beemelésük 1840-es években történő kísérlete is alátámasztják. De jellemző lehet a társadalmi hierarchiában felfelé való viszonyítás is. Fiáth alábbi véleménye mindenesetre elgondolkoztató: „Mert míg a középnemesség, szive minden költészetével ragaszkodott hazájához, nemzetiségéhez, szokásaihoz: addig főuraink legfölebb szánalommal néztek ezen törekvésinkre: gyermekeiket otthon tanítatták német Hoffmeisterek vagy francia »abbék« által. Megtanultak e két nyelven írni, olvasni s folyékonyan beszélni? - átfutották, úgy a hogy a humanisticus tanulmányokat, s 16 éves korukban lettek »Cadettok« valamely ezredben..."[55] A két báró, Splény és Pomaniczky emlékiratai alapján ugyanakkor jól látszik Fiáth előbbi véleményének sajátos nézőpontja is: ugyanis a két főrendi ifjú megszerezvén a jogi végzettséget továbbtanul. Splény a selmeci akadémián, Podmaniczky - talán a protestáns hagyományt követve - a berlini egyetemen hallgat egy évet. Ezt a berlini évet a következőképpen értékelte: „Ezen egy évi egyetemen való tartózkodásnak sem célját sem hasznát nem voltam képes belátni: hisz nem tudóst akartam magamból faragni, hanem sokat látott, sokat tapasztalt, élményei által gyakorlatilag képzett, az emberekkel s életviszonyokkal jól elbánni tudó emberré óhajtottam válni, aki ezen tulajdonai segélyével a politikai pályán kíván szerepelni; e szereplés nem sikerülése estében pedig bírjon azon

54 Ez - nézetünk szerint - közel áll ahhoz, amit Max Weber a szociológiai értelemben vett rendi helyzet egyik alapelemének tekint: „a formális nevelés, éspedig ennek valamilyen [...] tapasztalati vagy [...] racionális *tana*, illetve a megfelelő életformáknak ezek alapján való birtokbavétele." Weber 1987: 307.

55 Fiáth 1878: 157.

56 Podmaniczky 1887/II: 89.

tulajdonokkal, amelyek képessé teendik arra, hogy a jég hátán is megéljen."[56] Ez a horizont más, mint a Fiáthé.·

Magasabb, országos körökbe vezetett a fiatal jogászok útja, ha az országgyűlésre is eljuthattak. Fiáth ugyan már az 1832-36-os diéta idején eljutott Pozsonyba, de - mint megvallja - nem fedezte fel az országos politika helyszínén való részvételben rejlő lehetőségeket és az evvel kapcsolatos elvárásokat, számára inkább az előkelőbb társaság volt itt érdekes: „Kénytelen vagyok megvallani, elégületlen voltam saját magammal, mert az országgyűlési teremben alig voltam néhányszor: a társaságban, amelyben éltem, nem politizáltak, s én Pozsonyban komolyan mivel sem foglalkoztam, úgy hogy atyám kérdéseire alig voltam képes felelni."[57] Árvayt és Baloghot pedig 1847-ben Zala megye küldte ki, tíz más jogvégzett fiatalemberrel együtt követei mellé tapasztalatot gyűjteni és titkári teendőket ellátni. A politika legfőbb fórumán való személyes jelenlét az országos politikai elit és a sorsdöntő események közvetlen közelébe kerülést egyszerre biztosította. Azt is feltehetjük, hogy egyfajta, a személyes ismeretségen alapuló csoportszellem is kialakulhatott ennek során (bár a két zalai jogász nem említi egymást). Ennek a gyakorlatnak a szocializációs szerepe igen erőteljesen jelenik meg több más memoárban is. Végül azt is hozzá kell tennünk, hogy Kovách Ernő is jelen volt ezen az országgyűlésen: mint a kirendelt királyi testőrség tagja.

A tanulmányozott emlékiratokból az is kiderült, hogy a társadalmi kapcsolatok jellege, kiterjedtsége, egyáltalán megléte már az oktatással, pályaválasztással kapcsolatban is döntő jelentőségű volt. Nemcsak a tanárokkal ápolt jó viszony, a vidéki diákok elhelyezése, hanem az iskolán kívüli nevelés lehetőségeinek megteremtése, a társasági élet szocializációs jelentősége, a kevéssé formális jellegű „szakmai gyakorlat" - ami valójában nagyobbrészt a személyes kapcsolatrendszerekbe való belépést jelentette - szempontjából is. Az alsóbb csoportoknál kétségtelenül fellelhető ebben is mintakövetés: ez a birtokos nemesség referencia csoportnak tekintésével a velük fenntartott, vagy kialakított személyes-rokoni-társasági kapcsolatokon keresztül valósulhatott meg. Nem ritka az erős rokoni szolidaritás a jobb módra jutó, vagy elszegényedő családok és a változatlan társadalmi-vagyoni helyzetű atyafiaik között. Persze a határok is érzékelhetők. Egy másik, érvelésmódja miatt ugyancsak figyelemre és további kutatásra késztető vélemény Fiáthé egy pályatársáról, Salamon Lajosról, „ki igen becsületes, nemes érzésű, lovagias jellemű, megbízható egyén lévén, bírta a köznemesség bizalmát. Kár, hogy atyja korán elhalván, gyermekkori nevelése elhanyagoltatott. E miatt alapos ismeretekkel nem bírt, s minden későbbi szorgalmával sem volt képes pótolni e hiányt."[58] Vajon mire gondolhatott „alapos ismeretek" alatt Fiáth? Talán a nyelvismeretre, avagy az ezzel is összefüggő felsőbb kapcsolatokra: „Én voltam az összekötő kapocs [mint alispán] nagy uraink és a közép nemesség között; én vittem emezeket amazokhoz és megfordítva [...] Huszonnégy nemes család volt, a főrendeken kívül, kiket legalább egyszer egy évben meg kellett látogatnom."[59] A Fiáth család tehát, melyet földbirtok-nagysága alapján középbirtokosoknak tekintettünk, de kapcsolataiban és ettől elválaszthatatlanul mentalitásában és műveltségében is több a táblabíró osztálynál. Erre az eset világít rá, amikor

57 Fiáth 1878: 96.
58 Fiáth 1878: 169.
59 Fiáth 1878: 197.

Ferenc nővére, Louise igen megtetszik Zsigának, patvarista társának. Ferenc - nem teljesen önzetlenül, hiszen neki meg Zsiga húga tetszett erősen - puhatolózik apjánál Zsiga házassági esélyeit illetően. Az apa vonakodik, először a felekezeti különbségre hivatkozik - Zsiga ugyanis protestáns. Bár elgondolkodtató az első érve is, miszerint csak az azonos felekezetűek hite biztosíthatja azt a lelki harmóniát, ami a gyerekek korai neveléséhez szükséges, számunkra a második érv az igazán figyelemre méltó: „hiszed-e - teszi fel a kérdést fiának -, hogy Louiset, a gyengéden vezetett, nemes nevelést, finom izlést nyert művelt nővéredet, a la durée boldogíthassa, Zsiga? ki igaz, hogy szép, jó becsületes fiú, de nevelés, képzettség, tudomány és műveltségben nem részesült."[60] A legszorosabb kapcsolat, a házasság már nem volt lehetséges, és ezt Ferenc is hamar belátta.

De alul is érzékelhetők - igaz másfajta - határok. Például a két zalai kisnemes kortársaihoz, diáktársaihoz való viszonya között van különbség. Balogh keresi, illetve fenntartja az anyai ágon rokon tekintélyesebb családokkal a kapcsolatot. Kovách emlékei között nem találunk olyan rokonokat vagy diáktársakat, akik a társadalmi emelkedéshez utakat nyithattak volna. Kovách esetében arra gyanakszunk, hogy ebben inkább az apának volt szerepe: bár nemességére büszke volt, nem kereste a nemesi elithez vezető kapcsolatokat, másrészt nehéz természete és nyughatatlan szelleme olyan személyiségjegyek lehettek, amelyek a Baloghéhoz hasonló utat eleve járhatatlanná tették fia számára. Ugyanakkor a fiú meglehetősen önállótlannak is látszik, apja vele kapcsolatos elképzeléseit teljes mértékben magáévá tette.

Kovách apjának gondolkodása fiának neveléséről meglehetősen célirányosnak és újat keresően racionálisnak, ebben az értelemben modernnek mutatkozik - legalábbis fiának emlékeiben. Ha a két kisnemes helyzetét összevetjük, talán nem lényegtelen közös tényező az, hogy mindkét apa korán lett árva, ami a családi kapcsolatok, pozíciók öröklését az ezek fenntartásához szükséges szocializációs minták hiánya miatt korlátozhatta. A különbség kettőjük között Kovách apjának iskolázottságában fedezhető fel: egzisztenciális sikerét, mint megyei hivatalnok sokban ennek köszönhette, ezért nagy jelentőséget tulajdonított ennek gyerekei nevelésében is. De ő eszköznek, alapvető eszköznek tarthatta az iskolát egy olyan életcél érdekében, amit ő maga tűzött fia elé saját életútjának tapasztalatai és példája alapján. Talán ezért sem tudott az anyai ágon levő uradalmi tiszti minta úgy előtérbe lépni, mint Balogh esetében anyja szándéka fia lelkészi jövőjével kapcsolatban. Úgy tűnik Balogh viszont már maga választotta a jogászi pályát - immár anyjának szándékával szemben -, jóllehet ennek a választásnak a motívumairól az emlékiratban semmit nem olvashatunk. Legfeljebb a 40-es évek második felének felfokozottan haladni akaró közhangulatára gondolhatunk a szöveg egésze alapján.

A négy nemes férfikorának - az iskolázottság hasznosulásának - történetét már nem követjük nyomon, csak a legfontosabb fejleményeket említjük meg: mind a négyen részt vettek a szabadságharcban - bár nem egy oldalon. Kovách Ernő már őrnagy, Árvay Sándor hadnagy volt mikor fogságba estek. Balogh Gábor főhadnagyként kapitulált Komáromnál. Fiáth Ferenc a horvát betörés idején a veszprémi nemzetőrök kapitánya volt, majd rövid ideig parancsnoka is. De 1849 januárjában elfogadja Windischgrätz

60 Fiáth 1878: 74.

kinevezését: Zala és Veszprém megye császári biztosa lesz. 1860-ban, majd 1865-től 1885-ig, haláláig Veszprém megye főispánja. Apját 1857-ben, őt magát 1874-ben bárói rangra emeli az uralkodó. Két fia egymást váltja Fejér megye főispáni székében, majd mindketten felsőházi tagok lesznek. Kovách Ernő hét év rabság után 1870-tól 1890-es nyugalmazásáig különböző fegyházak igazgatója. Árvay a szabadságharc végéig raboskodik Königgrätzben, majd kényszersorozzák, ahonnan 1851-ben szabadul. 1867-től járási esküdt, később árvaszéki ülnök Zala megyében. 1872-től 1894-es nyugdíjazásáig aljárásbíró Nagykanizsán. Balogh hazatérte után ügyvéd Devecserben. 1873-ban Győrbe költözik és Bőnyben vásárol birtokot az örökölt köveskáli és bácshegyi helyett. Kisebbik fia, Jenő büntetőjogász, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, igazságügyminiszter, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára lesz.

Meglehetősen különböző családi pályaívek sejlenek e néhány adat alapján: Fiáthoké egyenletes státusreprodukcióval az arisztokráciába emelkedés, a Baloghoké sikeres mintakövetés és két generáción belül az értelmiségi elit csúcsára jutás. A Kovách ok esetében az ambíciókhoz képest az eredmény szerénynek látszik, amit az emlékirat későbbi szerzői széljegyzetei is megerősítenek. Az Árvayaké pedig legfeljebb szinten maradásnak tekinthető. Azt, hogy e pályák részleteikben miként alakultak és ebben végül is milyen szerepet játszott, miként „hasznosult" vagy „értékelődött" az iskolázottság, további, mélyebb elemzéssel válaszolhatnánk meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Archer, Margaret S. 1982: Theorizing about the Expansion of Educational System. In: Margaret S. Archer (ed.) *The Sociology of Educational Expansion*. London

Balogh Gábor 1999: Honvéd emlékeim. In: *„Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága..."* Emlékiratok. Vál., s.a.r. Forrai Ibolya, Budapest, 297-331.

Berzeviczy Albert 1894: *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest

Dominkovits Péter 1991: Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816-1848. *Levéltári Szemle*, 1: 3-18.

Dominkovits Péter 1993: Egy Vas megyei tisztviselő a XIX. század első feléből. *Vasi Szemle* 1: 81-90.

Fallenbüchl Zoltán 1979: A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. században. In: *OSZK Évkönyve 1976-77*. Budapest, 379-415.

Fest Imre 1999: *Emlékirataim.* Budapest

Fiáth Ferenc 1878: *Életem és élményeim*. Budapest

Frankenburg Adolf 1868: *Emlékiratok* I. kötet

Glósz József 1991: A Tolna megyei középbirtokos nemesség anyagi viszonyai a 19. század első felében. In: *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve*. Szekszárd

H. Balázs Éva 1987: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen.* Budapest

Hammack, Davis C. 1983: The Development of Urban Schooling in America. *History of Education Quarterly*, Spring 69-75.

Hajdu Lajos 1983: *A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjai*. Budapest

Heckenast Gusztáv 1989: Honorációrok a reformkorban. *Századok* 3-4: 427-441.

Hoós Éva 1997: Latin iskola vagy professzionális képzés Iskolák a társadalmi elvárások hálójában a XVIII. Század végén: a keszthelyi példa. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és társadalom*. Zalaegerszeg, 89-113.

Horváth Mihály 1873: *Magyarország történelme* VIII. kötet, 2. kiadás, Budapest

Hudi József 1993: Curialis nemesek Veszprém vármegye tisztikarában a 18. században. *Comitatus* 7-8. 138-143.
Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre - Pálmány Béla - Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek.* /Rendi társadalom - polgári társadalom 9./ Debrecen, 219-227.
Kaestle, Carl F. 1994: Historical Methods in Educational Research. In: *The Intenational Encyclopedia of Education*. sec. ed. 2601-2607.
Kállay István 1977: Mór mezőváros története a 18. század végétől 1848-ig. In: Farkas Gábor (szerk.) *Mór története.* Székesfehérvár, 193-244.
Kállay István 1980: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848.* Budapest
Kállay István 1984: Magánhivatali írásbeliség. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1. *Magyar Herold* I. Budapest, 39-40.
Karády Viktor 1997: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és társadalom*. Zalaegerszeg, 19-34.
Klapka György 1886: *Emlékeimből.* Budapest
Kornis Gyula 1927: *A magyar művelődés eszményei* I-II. kötet, Budapest
Kósa László 1991: Hétszilvafás nemesek a protestáns egyházakban. *Confessio* 4. 30-39.
Laczkovits Emőke 1982: A köveskáli református templom ülésrendje. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei* 16. Veszprém 301-303.
Levi, Giovanni 2000: Az életrajz használatáról. *Korall* 2. Tél 81-92.
Mályusz Elemér 1932: A helytörténeti kutatás problémái. *Századok* 106-107.
Mályusz Elemér 1939: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus.* Budapest
Marczali Henrik 1892: Hivatalképesség és vizsgálat. *Magyar Paedagogia* 13-16.
Marczali Henrik 1911: *Magyarország története.* Budapest
Mazsu János 1980: A dualizmuskori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle* 2. 289-308.
Meszlényi Antal 1934: *A jozefinizmus kora Magyarországon.* Budapest
Molnár András 1989: Árvay Sándor emlékiratai. Részletek egy negyvennyolcas honvéd önéletrajzából. *Hadtörténeti Közlemények* 1. 94-114.
Molnár András 1989a: Diákélet a reformkori Kőszegen. (Részletek Galsai Kovách Ernő emlékirataiból.) *Vasi Szemle* 4. 571-7.
Molnár András 1989b: Életképek a reformkori Keszthelyről. Részlet Galsai Kovách Ernő emlékirataiból. *Pelso* 1.
Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak... Visszaemlékezések 1830-1861. Bev. Benda Gyula, Budapest, 1998.
Oszetzky Dénes: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor.* Budapest, 1935.
Pataki Ferenc 1995-96: Élettörténet és identitás. *Pszichológia* 4. 405-434.; 1: 3-47.
Podmaniczky Frigyes 1887: *Naplótöredék 1824-1886.* II. kötet Budapest
Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom.* Budapest
Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford. jegyz. és mutat. ellátta Mészáros István, Budapest, 1981
Rácz István 1988: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között.* Budapest
Rassy Tibor 1993: Pápay diák a szabadságharcban. Részletek köveskáli Nemes Balogh Gábor honvéd főhadnagy önéletírásából. *Új Horizont* 4-5. 95-102.
Rónay Jácint 1996: *Napló. (Válogatás).* Budapest-Pannonhalma
Sasfi Csaba 1997: A nagykanizsai és keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja. In: uő (szerk.) *Iskola és társadalom*. Zalaegerszeg, 131-171.
Sasfi Csaba 1998: Tandíj: elitképzés vagy közoktatás. II. József oktatáspolitikai rendeletei. *Századvég* 9. 133-157.
Schneider Miklós 1934a: *Fejér megye nemesi összeírása.* (1754., 1809.) Székesfehérvár
Schneider Miklós 1934b: *Fejér megye nemesi összeírása.* (1818-21., 1828.) Székesfehérvár
Schneider Miklós 1936: *Fejér megye 1843. évi nemesi összeírása.* Székesfehérvár
Silver, Harold 1994: Historiography of Education. In: *The Intenational Encyclopedia of Education.* sec. ed. 2607-2617.

Splény Béla emlékiratai 1984. I-II. kötet, Budapest
Szijártó M. István 1998: A vármegye és a jómódú birtokos köznemesség a 18. században. *Aetas* 2-3. 107-142.
V. Windisch Éva 1993: Az értelmiség létszámának kérdéséhez. In: Glatz Ferenc (szerk.) *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 119-127.
Vámbéry Ármin 1905: *Küzdelmeim*. Budapest
Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 1. Budapest
Zlinszky János 1974: Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. In: *Fejér megyei történeti évkönyv* 8. 7-140.

Keszei András

A kulturális környezettől a társadalmi feltételekig

Az oktatás társadalmi szerepéről

Az oktatás és az iskolarendszer társadalomtörténeti szempontú feldolgozásának hátterében megbújó előfeltevések között általában az átrétegződésre vonatkozó szempontok játszanak döntő szerepet. Elsősorban tehát arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy adott időszakban az iskolarendszert alkotó képzési útvonalak „forgalmassága" milyen társadalmi szintű folyamatokat jelez. Ez gyakran azzal az eredménnyel jár, hogy az oktatási rendszert egyoldalúan kapcsoljuk az iskoláztatást meghatározó tényezők szempontjából kulcsfontosságúnak tekintett folyamatokhoz, s ezzel jelentőségét némiképp alábecsülve, a változással együttjáró kísérőjelenség-szerepre korlátozzuk. A társadalmi szint kiemelése természetesen további vitatható előfeltevések előtérbe kerülését jelenti, amelyek többnyire azt eredményezik, hogy az adott időszak társadalmát szerkezeti elemekből felépülő struktúraként gondoljuk el. Miután ez „jól bejáratott" eljárási módnak tekinthető, felmerül a kérdés: Mégis, mi ezzel a gond?

Amikor társadalomról beszélünk, szinte maguktól értetődő kategóriák alapján tesszük ezt. A társadalmi csoportok, rétegek meghatározásának alapjául szolgáló változók viszont általában csak korlátozott érvényű, meglehetősen statikus társadalomképet nyújtanak. Hogy egy adott időszakban mit jelent nemesnek, polgárnak vagy parasztnak lenni, arra vonatkozóan a vagyoni helyzet, jogállás, felekezeti hovatartozás vagy nemzetiség többnyire csak egymástól elszigetelt tényezők halmazát eredményezik. Ezzel szemben a nemesnek, polgárnak, parasztnak lenni jelentését az adott társadalmi és kulturális kontextusba ágyazott, a hétköznapi érintkezési formák által élővé tett viszonyok „megvalósulásával" nem csupán kategóriákként, hanem, némi túlzással, élő kapcsolatrendszerként is megadhatjuk. A kategóriák által közvetített jelentések és az ezekből szőtt elbeszélések azonban nem tükrözhetik a közvetlen társadalmi valóságot, mert az, ha létezik is, csak narratív konstrukciókon keresztül fogható meg, de a maga változatos teljességében még így is makacsul ellenáll mindenféle totalitásra törekvő szintézisnek. Nem tükrözhetnek viszont örökérvényű igazságokat sem, mivel ezek perspektivikus mivolta az utóbbi időben egyre inkább bebizonyosodik. Gondoljunk csak a politika-, és államközpontú történetírás egyoldalú szempontjaira, a nők, az alávetett rétegek háttérbe szorulására, vagy az osztályharcos történelemszemlélet feltétlen érvényesítéséből származó torzításokra. Mielőtt azonban végképp elmerülnék a relativizmus által kínált boldog tudatlanságban: a fentiek számomra nem jelentik „a múlt bármilyen változata lehetséges" elfogadását; nem hiszem tehát, hogy bármilyen szempontok érvényesíthetők a történetírásban, viszont azt sem, hogy létezik egyedül üdvözítő változat. Ebben az olvasatban a posztmodern kritikák sokkal inkább arra ösztönöznek, hogy a leírásnak kiszolgáltatott „valóság" és

„igazság" korlátait szem előtt tartva még tudatosabban gondoljuk végig, hogy mit, és honnan tudhatunk, végső soron tehát még nagyobb felelőséggel járjunk el munkánk során. Nem hiszem, hogy ezzel értelmetlenné, céltalanná válna a történetírás, sőt, az új szempontok figyelembe vétele, a kritikai szemlélet révén csak elmélyítheti és határozottabbá teheti az általa kínált tudást. A múlt ábrázolásából adódó korlátok tudatossá tétele így nem a szükséges rossznak való kényszerű behódolást jelenti, hanem a továbblépés elengedhetetlen feltétele lesz.

Ha a történelem konstruált mivolta a konstrukciók minden ideológiai következményével együtt még kérdéses, akkor mit kezdjünk a társadalmi valóság felépítésére vonatkozó elképzelésekkel? Amennyiben kiindulópontként elfogadjuk a konstruált jelleget, úgy ez máris további kérdéseket vet fel. A társadalmi valóság történetileg és kulturálisan, láthatóan eltérő mintázatokat ölt. Miben áll ez az eltérés? Szinte közhelyszerű a megállapítás: bizonyos dolgok időről időre, és kultúránként is mást és mást *jelentenek*. Kézenfekvő a kérdés: mi tartozik, illetve tartozhat e „változékony" dolgok köréhez, és miért? Az antropológiai állandók meghatározása után csak jókora ugrással juthatunk el a kulturális szintre, az egyetemes emberi tulajdonságokból ugyanis nem következhet közvetlenül a kulturális változatosság. Úgy tűnik, ezt inkább az eltérő környezeti tényezőkből kiindulva, s ezzel együtt az eltérő történelmi fejlődés alapján határozhatjuk meg. Ha a jelentésadásnak kulturális és történeti kontextust adunk, ezzel azt is feltételezzük, hogy a jelentések mindig egy nagyobb egység részeiként működnek és alakulnak át, tehát egyrészt nem korlátozhatóak pusztán az egyén szintjére, másrészt éppen ezért nem tekinthetőek teljesen önkényesnek sem. A társadalomban, mint szimbolikus megnyilvánulásokkal átszőtt „erőtérben" kulcsfontosságú a jelentések elfogadtatásáért illetve megváltoztatásáért vívott küzdelem. A jelentésekből szőtt háló[1] pedig az anyagi világtól a gesztusokon és a nyelven keresztül egészen az intézményekig terjedően az élet szinte minden aspektusát átfogja. A fentieket tekintetbe véve előnyösnek tűnik, hogy ez a megközelítés lehetőséget nyújt a végletes relativizmus kiküszöbölésére, a jelentések kollektív mivolta és normatív szerepe eleve határt szab azok teljesen önkényes használatának. A többiek nélkül az ember nem lehet az, ami lenni szeretne; rang és presztízs csak valamihez képest, a közös értékek/jelentések alapján értelmezhető. Ami az utólagos értelmezést megnehezíti, az többek között a jelentések történeti rekonstrukciójának lehetőségeit meghatározó forrásadottságokból következik. Nem mindegy, hogy a múlt milyen „kézzel fogható" források formájában jut el hozzánk, mint ahogy az sem, hogy az idők során milyen értelmezések rakódtak ezekre. Forrásnak és értelmezésének a narratív konstrukciók természetéből adódó összefonódása elkerülhetetlenné teszi a hivatalos történetírás által nyújtott történelemváltozatok folyamatos újraértékelését. Ez természetesen nem csak a politikatörténet primátusára, hanem a kvantifikációra is vonatkozik.

Ha a szimbolikus tevékenység alapjaként az egyének kreatív szabadságát jelöljük meg, amely független a tevékenység objektív feltételeitől, akkor a tudományos vizsgálat alapját tesszük semmissé (Bourdieu-Passeron 1994:4-5). Cselekvés és struktúra egymást meghatározó állandó kölcsönhatása a társadalom működésének és újratermelő-

1 A bevezető részben az ember alkotta, de az embert magát is alakító kultúra, mint jelentésháló elképzelése többek között a következő szerzők munkáira vezethető vissza: Vigotszkij (1967), Durkheim, Weber, s rajta keresztül Geertz (1994: 172)

désének folyamatában önmagában nem old meg semmit, nem magyarázza az adott viszonyok fennállását és főleg változását. Az emberi tevékenység és a játéktereként elgondolt struktúra (a fentiekből kiindulva a mindenre kiterjedő jelentéshálót értem ezalatt) kölcsönös meghatározottsága a hangsúlyoktól függően lehet kevésbé vagy inkább mechanikus, előre meghatározott folyamat eredménye.

A történészek számára túlságosan is „gépiesnek" tűnő szociológiai modellek úgy tűnik nem sok mozgásteret hagynak „az általános normarendszerek közötti" résekben jelentkező szabadságnak (Levi 2000:89), aminek a koronkénti működését a mikrotörténet előszeretettel tárja fel.[2] A társadalom szüntelen újratermelésének gondolata egyrészt lehetőséget nyújt a statikus társadalomkép kiküszöbölésére, *másrészt nélkülözhetetlenné teszi a történeti elemzést a változás magyarázata miatt.*

A reprodukció, mint cselekvés és struktúra kettősségének feloldása Bourdieunél elsősorban hatalmi viszonyok újratermelését jelenti. A változás tehát egyfelől a hatalmi viszonyok változását jelenti. A jelentések elfogadtatásáért és megváltoztatásáért folytatott küzdelem, lényegében a társadalom fenntartásáért vagy megváltoztatásáért vívott harc, hatalmi viszonyokkal átszőtt térben zajlik. Arra a kérdésre, hogy mégis mi az, ami mindezt mozgatja, a társadalomtörténet és a szociológia számára már régóta ismert az egyik válasz: az általános törekvés a társadalmi felemelkedésre. Az emberekre általában jellemző mobilitási késztetés (Barkow 1992:632-633) érvényesülési feltételei az adott társadalmi kontextustól függenek, így a statikus, zárt társadalmaktól a „lehetőségek hazájáig" sokféle változattal számolhatunk az intézményesített viszonyok által biztosított lehetőségek szerint. (Esetünkben ez a társadalmi kontextus vagy tér Magyarország rendi társadalmát jelenti a 18. sz. végétől a 19. század közepéig terjedő időszakban.)

Mennyire törik meg a mentalitás (kollektív repezentációk) prizmáján ez a késztetés? Amennyiben a mentalitást egy közösségre jellemző, de a habitus részévé váló, tehát nem csak tudatosan felhasznált, áthagyományozott kulturális formák (szokások, gondolkodásmód, nyelvhasználat stb.) összességeként határozzuk meg, úgy könnyen belátható, hogy a változás magyarázatánál a racionalitásra épülő mobilitási modellekkel szemben, a reprodukció folyamatában ezzel a szinttel is számolni kell.[3] A jövőre vonatkozó szándékok és célok által meghatározott mobilitási törekvések érvényesülési lehetőségeit elemezve közelebb juthatunk a társadalomszerkezet változásainak megértéséhez, az adott korszak társadalmi „mozgástörvényeinek" megállapításához. Mindezt egy meghatározott időszakra és helyszínre vonatkoztatva térhetünk vissza immár a kiindulóponthoz: az oktatás társadalmi szerepéhez.

Mielőtt az intézményes oktatás szerepét tüzetesebben is megvizsgálnánk, talán érdemes felvázolni néhány, a beiskolázás előtti időszakra vonatkozó általános szempontot. Erre mindenek előtt azért van szükség, mert az iskolába kerülésig eltelt idő, az eltérő szociokulturális környezeti hatások de - jellegüket tekintve - alapvetően azonos folyamatok eredményeként különböző habitusok alakulnak ki.

2 A Bourdieu-féle modell valójában nem zárja ki a szabadságot, de attól még az nem kerülhet a rendszeren kívülre, mivel a társadalom erőtér és a szabadság nem passzív, csak ezzel összefüggésben van értelme; nem önmagában, hanem valamihez képest.

3 Hogy ezt habitusként vagy egyéb formában határozzuk-e meg a legáltalánosabb érvénnyel, ez egyenlőre kérdéses, bár nekem úgy tűnik, hogy amit a történészek mentalitásként értelmeznek az tulajdonképpen a struktúra-habitus- gyakorlat hármas működésével is leírható.

AZ INTÉZMÉNYES OKTATÁST MEGELŐZŐ IDŐSZAK MÉRLEGE

Hogyan válik az ember(gyerek) „jelentések értelmezőjévé", a kultúra és egyben a társadalom tagjává? Tudomásul kell vennünk, hogy a kultúra bonyolult szövedékébe nem egyszerűen „belecsöppen" egy gyermek és nem is „csak" az intézményes oktatás kezdetével indul el „betagozódása" a *társadalmi rendbe.* Születésétől kezdve „kultúrában" él: itt arra kell gondolnunk, hogy „az elme nem létezhet kultúra nélkül", s ugyanakkor a kultúra sem létezhet emberi elme nélkül (Bruner 1999, Nelson 1996.)[4] Ebből az következik, hogy ha a kultúrát jelentések hálójaként fogjuk fel, nem tekinthetünk el az egyéntől, egyrészt mint jelentés-értelmezőtől és jelentés-alkotótól, másrészt számot kell adnunk arról is, hogyan válik az individuum a kultúra (s a fenti képességek) birtokosává.

Nem kell mélyen elmerülnünk a pszichológia és a szocializáció magyarázataiban ahhoz, hogy belássuk: meg kell tudnunk különböztetni azt a szintet, ami egyetemesen képessé teszi az emberi fajt a kultúra „birtoklására", s észre kell vennünk a sajátos jegyeket is, hogy határozott kiindulópontot találjunk a *társadalmi változások* vizsgálatához.

Két roppant egyszerű, s szembetűnő dolgot kell figyelembe vennünk: a gyerekeket születésüktől fogva kultúra (felnőtt emberek, akik a kultúra és a társadalom szereplői) veszik körül, de ők maguk hosszas szocializációs folyamat révén válnak a kultúra teljes jogú tagjaivá.

Talán meglepő az a tény, hogy a csecsemő idegrendszere nem különbözik radikálisan a primátákétól. Az, amire egy felnőtt embert képessé tesz agyának mérete és összetettsége, hosszú tapasztalati fejlődés eredménye is: a veleszületettség csupán a tekintetben jelent előkészítettséget, hogy lehetővé teszi az újszülött számára a világ különböző módokon való elemzését. A csecsemőkor így egyfajta „felhangolási időszak": a perceptuális és a konceptuális rendszeré, mely érzékennyé válik a szociális és a fizikai környezet jellegzetességeire. A gyermek 9 hónapos koráig kell várnunk, amíg sajátosan emberi „viselkedést" nem mutat: figyelmét arra képes irányítani, amerre anyja figyel, s utánozni kezd. Az utánzás és a megosztott figyelem képességei mögött a tanulás új útjai nyílnak meg, mindkét készség a másikkal való azonosuláson („olyan mint én") alapszik, s így egy gyerek abból is képes tanulni, amit más csinál (Tomasello, 1999). Ez a gyakorlat szintjén azt jelenti, hogy a még beszélni nem tudó kisgyerekek „gyűjtik" a tapasztalatokat környezetükről, úgy, hogy pontosan lemásolják azt, amit mások csinálnak.[5] Ez az utánzás vezet el a viselkedéses hagyományokon túl a nyelv elsajátításához is, ami tovább bővíti a gyermek „tanulási lehetőségeit".

Nelson (1996) munkájából az rajzolódik ki, hogy a fejlődés során (ahogyan az evolúció folyamán is) kommunikációs használata révén, *a reprezentációk cseréjére alkalmas esz-*

4 Itt egy, a pszichológiában terjedő nézetre támaszkodom, amely a kulturális pszichológia és az evolúciós pszichológia kibontakozásának is sarokköve: az emberi elme gyors változásra való képessége az, ami növeli az alkalmazkodás lehetőségét (azaz az evolúció szempontjából adaptív), ez a képességünk azonban nem „veleszületett" megismerő folyamataink jellegéből adódik, hanem különös és csak az emberre jellemző tanulási formák eredményezik. Tulajdonképpen erről szól a fenti áttekintés.

5 Majmok erre nem képesek, utánoznak ugyan, de ezek az utánzások a végeredményre, és nem a hozzá vezető útra vonatkoznak. Azaz lemásolják egy cselekvés célját de az eszközét nem. Előfordul, hogy néha egy egyed rátalál az inventív megoldásra, de majmoknál ez a hatékony eszköz *nem marad fenn,* mert nem rendelkeznek olyan *tanulási mechanizmussal (utánzással), ami ezt segítene hagyományozni.*

közként a nyelv reprezentációs rendszerré válik Elméletének két jelentős pillére, hogy az egyedfejlődést páthuzamosnak tartja az evolúciós fejlődéssel, másrészt az, hogy a fejlődés során a reprezentációs formák változását képzeli el. Elgondolását Donald (1993) evolúció-modelljére építi, amely az evolúciós fejlődés 3 stádiumát különíti el. A stádiumokat a világ leképezési formáitól függően határolja el, „átalakulásukban" a nyelv kibontakozásának tulajdonít nagy szerepet. A primátákról és emberi őseinkről úgy véli, hogy a világról alkotott tapasztalataik az események egységében, kontextushoz kötötten jelentek meg képzeteikben. Ez az *epizodikus* stádium. Az evolúciós fejlődés következő stádiuma az a lépés lehetett, amikor egy-egy esemény jelöltté vált, és így a társak között megosztható volt a cselekvés reprezentációja. Bizonyos eseményeket például egy kidolgozott, egyezményes mozdulatsor, vagy önálló mozdulat jelöl, esetleg hangjelek kíséretében. Ez a *mimetikus kultúra*. Őseink (és a kisgyermekek is) azzal a lépéssel, hogy „felfedezik" a cserélhető jelek világát, megalapozzák a nyelv kiemelkedését. (Az utánzás képessége vezeti át a gyermeket az egyedfejlődés során erre a szintre.) A nyelv felemelkedése és használata révén bekövetkező új stádium a „narratív kultúra", melynek tagjai tapasztalataikat már az elbeszélés formájában képezik le és kommunikálják. A *narratív kultúrában* a mesélés válik a jelentések cseréjének általános módjává. A mesélés révén a gyermek olyan eszközt kap, ami a jelen társas összefüggéseit időben kiterjeszti számára: Bruner szerint maga a narratívum a kapocs az egyén és a társak világa között. Az elbeszélés nem csak egy nyelvi eszköz, a kommunikáció egy sajátos formája, hanem egy új specifikus emberi képesség „jellemzője" is, az önéletrajzi emlékezeté. Erre támaszkodva az egyén „kiterjesztheti" magát az időben.

A következő lépés pedig (mind az evolúció, mind az egyedfejlődés során) az, hogy a nyelvhasználat fejlődése révén lehetségessé válik a világ entitásainak elkülönülése a világban való megjelenésüktől. A mentális reprezentációk attól függetlenül is léteznek, hogy a valóságban éppen jelen van-e a reprezentáció tárgya vagy sem. A nyelv segítségével elvont fogalmakat is tudunk közölni és használni. Ezt a stádiumot hívja Donald *teoretikus kultúrának*. Így lassan elérkezünk arra az elvont szintre is, ahol a kultúráról már mint jelentések hálójáról tudunk beszélni.

A „szociokulturális gondolkodás és elme" fejlődési problémát jelentenek: a gyermek kognitív aktivitása és a környezet társas irányítása egyaránt fontos összetevője az emberi elme kibontakozásának. „Az embergyerek a felnőttek válláról lát messzire": rendelkezik ugyanis egy bizonyos „kerettel" (tanulási forma), amit a társas környezete segítségével tölt meg tartalommal, s aminek segítségével elindul a „betagozódás" útján.

AZ INTÉZMÉNYES OKTATÁS HATÁSA

A korábban körvonalazott szociokulturális, jelentésalapú megközelítésből kiindulva az oktatást nem tekinthetjük független, elszigetelt területnek, hiszen ezer szállal kapcsolódik az adott kultúrához és társadalomhoz, ezért mindenek előtt e beágyazottság természetét kell megvizsgálnunk. Ezzel kapcsolatban elsősorban az oktatásnak az adott kultúrában játszott szerepére kell rákérdeznünk, továbbá arra, hogy melyek azok a tényezők, amelyek e szerepre kijelölik, és milyen módon befolyásolja

ez a szerep hatalom, státus és egyéb szimbolikus javak elosztását. (Bruner 1999:29) Ami a történeti vizsgálat számára különös jelentőséggel bír, az a boldoguláshoz szükséges források, a tudás megszerzésének lehetőségeire vonatkozik: Mikor és milyen mértékben sajátíthatóak el ezek a „források" az intézményes oktatás keretein belül?

A kérdés megválaszolásához, az oktatás helyzetének feltérképezéséhez minden bizonnyal segítséget jelent, ha a megközelítés nem hagy figyelmen kívül bizonyos szinteket. Így az oktatás folyamatában számolhatunk például „külső" tényezőkkel - mint az iskola- és osztályszervezet, tanárok rekrutációja- és „belső" tényezőkkel - velünk született adottságokból és az ezeket döntő mértékben befolyásoló kulturális környezetből adódó különbségek. Maga a kultúra is szintekre bontható: a makroszinten úgy tekinthetünk rá mint a kultúra „szövetét" alkotó szálak, azaz értékek, normák, jogok, kötelezettségek, érintkezési formák és hatalmi viszonyok rendszerére, a mikroszinten pedig e rendszer működését, egyénekre gyakorolt hatását követhetjük nyomon. Ez utóbbi a jelentések létrehozásának körülményeit tartalmazza, amelyek azt határozzák meg, ahogy az egyének megalkotják a „valóságot", ami lehetővé teszi a rendszerhez, a kultúrához való alkalmazkodást, az ebben való boldogulást. (Bruner 1999:11) Hogy e rendszer mikor, hol és mekkora erővel hat az egyénre, ez természetesen megint csak az adott viszonyoktól függ, melyeket a rendi és polgári alaptípusokon belül érdemes volna minél több esetre bontva körvonalazni.

Az említett kulturális követelményekhez való alkalmazkodás kérdése szorosan összefügg azzal, hogy milyen eszközöket biztosít az adott kultúra ahhoz, hogy ezt lehetővé tegye vagy elősegítse. Manapság az oktatás gyakran e lehetőségek demokratikus elosztásának színtereként jelenik meg, noha az elosztás gyakorlatát meghatározó feltételek eleve korlátozzák annak eredményességét. A kérdés történeti vonatkozását tekintve rendi és polgári társadalom szembeállítása alapján a fő különbséget az jelentheti, hogy a rendi társadalom tagjai a kevésbé egységes tudáskészlet miatt, számos tekintetben sokkal messzebb álltak egymástól „kulturálisan" mint egy modern, polgári nemzetállam társadalmának tagjai. Az egykor tagoltabb kulturális rendszer egységesülésében a technikai fejlődés mellett az oktatásnak is elévülhetetlen érdemei vannak. Ettől eltekintve az a megállapítás, hogy az a mód, ahogy egy társadalom oktatási rendszerét megszervezi és irányítja lényeges dolgokat árul el az adott társadalomról, kultúráról, változatlanul érvényes, mivel az oktatási rendszer hiányosságai, kevésbé egységes és átfogó mivolta is legalább ennyire árulkodó jegyek lehetnek.

Az oktatás és társadalom viszonyának történetére jellemző, hogy egyre szorosabb köztük a kapcsolat, s ennek következtében ez egyre nagyobb jelentőséggel bír a társadalom újratermelődésének folyamatában. E tekintetben a rendivel szembeállított polgári társadalom valóban gyökeresen mást jelent, főleg a lehetőségek szintjén. A lehetőségek érvényesítése azonban itt sem magától értetődő, kizárólag a polgári teljesítmény-elv alapján működő folyamat (pl. Bourdieu 1989:533-559). Az érvényesülésnek elsősorban térre van szüksége, ami a polgári társadalomban a különféle és különböző szintű képzettségeket és végzettségeket igazoló iratok szimbolikus „piacát", rangsorát jelenti. Ez az érvényesülési modell a társadalmi munkamegosztás egyre fokozottabb differenciálódásával egyre inkább elterjed, s végül a képzettség (illetve ennek igazolása) valóban általános normává válik (Lundgreen 1991). Ezzel kapcsolatban viszont érdemes elidőzni egy

kicsit az előrejutás társadalmi szinten meghatározott egyenlőtlen feltételeinél. Valóban ilyen nagy jelentősége van annak, hogy ki hova születik? A kérdés nem is annyira költői, hiszen a válasz néha éppen olyan egyértelműen igen, mint nem. A tagadó válasz általában a tehetség jelenségére hívja fel a figyelmet, sokszor a génekben rejlő „kiválóság", mint végső érv hangsúlyozásával. Az igennel felelő pedig általában a szociokulturális meghatározottság mindenhatóságával érvel.

Ahhoz, hogy a kérdésben állást foglalhassunk, pontosan tudnunk kellene, hogy meddig terjed a génekben rejlő és meddig a szociokulturális környezet számlájára irható meghatározottság. Ezt a két dolgot azonban képtelenség szétválasztani[6], legfeljebb csak hangsúlyozhatjuk, melyik összetevőt tartjuk fontosabbnak. Az eddig vázoltakhoz hűen, természetesen a kultúra szimbolikus eszköztárának birtokbavételét tartjuk a döntő tényezőnek, mivel a *genetikailag kódolt* szem-, haj- vagy bőrszín, testalkat *jelentősége* stb. igazából csak *kulturálisan kódolt* jelentések rendszerébe illesztve értelmezhető. Ezzel egyrészt határozottan megkülönböztethetjük az adottságot (genetikailag meghatározott) a tehetségtől (kulturális környezettől függő), másrészt elfogadhatjuk, hogy az ember a kultúra által biztosított eszköztár nélkül csak „üres absztrakció" (Bruner 1999:3). Az adottságokat formáló környezet munkája révén kialakuló készségekben, képességekben rejlő tehetség sokféle formában nyilvánulhat meg és számunkra ebben most az a leglényegesebb, hogy az adott kultúra mely formáknak biztosit több lehetőséget, hogyan értékeli ezeket. Az iskoláztatás egyik lényeges következménye az, hogy elősegíti vagy éppen akadályozza bizonyos képességek, készségek fejlesztését. Ahol nincs lehetőség a rendszeres ének, rajz, matematika tanulásra vagy testgyakorlatra, ott az ezeken a területeken mutatkozó tehetségnek nem sok tere marad a kiteljesedésre.

Az is kérdés persze, s a fentiekkel szorosan összefügg, hogy az adott kultúrában, társadalomban a különböző tehetségeknek megfelelő „megnyilvánulási formák", lehetőségek mennyire intézményesültek. A tehetség ezek szerint nem független tényező, hanem ugyanúgy szociologizálható és kulturális kontextusba illeszthető, mint a mobilitás, amivel egyébként nagyon közeli kapcsolatban van. Az elsődleges habitust, a világ érzékelésének és értékelésének sémáit kialakító családi szocializáció szerepe kettős: amellett, hogy az adott feltételek szerinti habitussal „ruházza fel" az embert, tehát átörökíti a családra jellemző értékrendet, kultúrát, azt is lehetővé teszi, hogy a kultúra szimbolikus eszközrendszerével (gesztusok, nyelvhasználat, érintkezési formák, stb.) eligazodjon a világban. Rang és presztízs csak folyamatos fenntartásuk, kimutatásuk révén maradhatnak fenn. Ez végső soron azt feltételezi, hogy „értjük" a másik ember viselkedését, s e viselkedés által közvetített üzeneteket. Ezek elfogadása vagy elutasítása időről-időre változhat, ezzel együtt az egyének és a társadalmi csoportok megítélése is. Úgy tűnik, hogy ezt erősen befolyásolják az oktatást fenntartó hatalom érdekei és általában a hatalmi viszonyok alakulása.

A 18. század utolsó harmadában az alsóbb néprétegek tömegesen tódultak a gimnáziumokba, de csak töredékük válhatott értelmiségivé. A központi hatalom erre tandíj

6 Ez alatt azt értjük, hogy nem szigetelhetjük el az adottságokat (genetikai) a kiteljesedésüktől, ami csak valamilyen környezetben valósulhat meg.

bevezetésével és az alsóbb néprétegekből csak a tehetségesebbek továbbengedésével kívánt válaszolni (Sasfi 1998). A tehetség kibontakozásának szűkös lehetőségei, az egyoldalú képzést biztosító oktatási rendszerben a hatalom érdekeinek megfelelően még tovább szűkíthetők.

Ha elfogadjuk, hogy egy kultúrához és társadalomhoz tartozni annyit tesz, mint egy sajátos „kulturális eszköztárat" birtokolni, akkor a következő lépés e „kulturális eszköztár" felhasználási lehetőségeinek feltérképezése lehet. A kultúrák és a társadalmak ugyanis e sokat emlegetett eszköztáron kívül intézményekből is állnak, amelyek pontosabban meghatározzák, hogy milyen szerepet játszik az egyén a társadalomban, s ehhez milyen tekintély vagy státus kapcsolódik. Az intézményesített oktatás azért is fontos, mert egyfajta előkészítő vagy felkészítő szerepe van. Arra készíti fel a fiatalokat, hogy később más intézmények életében is tevékenyen részt vehessenek (Bruner 1999:29-30). Az előre felvázolható képzési útvonalak nagyjából meghatározzák azon intézmények körét, amelyek aztán az egyén számára hozzáférhetőek lesznek. Az intézményrendszer differenciálódása, a társadalmi munkamegosztás változásával gazdasági és társadalmi tényezőkkel függ össze, melyek a változó körülményekkel összhangban az oktatási rendszerre is visszahatnak. Az intézmények azonban ritkán szerveződnek harmonikus rendszerré, mert bár formális szerepüket tekintve funkcionálisan kiegészíthetik egymást, ugyanakkor versengenek is. Bourdieu-t idézve az intézmények biztosítják azokat a „piacokat", ahol az emberek nem csak anyagi ellenszolgáltatásért, de tekintélyért, privilégiumokért, distinkciókért cserébe is „eladhatják" a korábban szerzett tudásukat, képességeiket.

Minél inkább közeledünk a mához, annál összetettebbnek tűnik a „piacot" jelentő intézményrendszer. A családtól a foglalkozáscsoporton és társadalmi rétegen vagy osztályon keresztül egészen a nemzetig az ember több intézmény részesévé is válhat. Az oktatás, mint speciális intézményi feladatok ellátására felkészítő tevékenység, a versengő intézmények „piacára" vezető útvonal biztosításával elvileg kiszámítható és ahogy haladunk az időben egyre szélesebb körű karrierlehetőségeket biztosít.

Az oktatás általánossá, tömegessé válásával főként ehhez köthető majd az uralkodó kultúrát alkotó „érintkezési rendszerek" legitimációja. Korábbi időszakokban, amikor az iskolák még nem játszottak ennyire uralkodó, egységesítő szerepet, az említett érintkezési rendszerek elfogadtatására más, kevésbé „rejtett" eszközök is rendelkezésre álltak, melyek, például egy rendi társadalom nyilvánvaló hatalmi viszonyai között, sokkal közvetlenebb módon tudatosíthatták az egyén helyét a társadalomban. Bár az alapfokú iskoláztatás elvileg már az I. Ratio Educationis óta kötelező volt és meglehetősen egyértelmű alapelvek szerint működött (hűséges alattvalókat, jó keresztényeket kell nevelni), azt is tudjuk, hogy az általános tankötelezettségnek sok helyen nem sikerült érvényt szerezni. Az oktatásban rejlő legitimációs lehetőségeket azonban már kétség kívül felismerték. A társadalom formálása a személyiség alakításán keresztül, mint felülről vezérelt központi „akarat" megkövetelte az alapelvek határozott közvetítését, ami nagyjából a bevésést jelenthette.

A REPRODUKCIÓ FELTÉTELEI

Pierre Bourdieu és Jean-Claude Passeron (1970/1994) klasszikus műve elsősorban a francia oktatási rendszer szerepét vizsgálja a társadalom újratermelődésének folyamatában. A társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradásának és öröklődésének jelensége az iskolarendszer által biztosított előrejutási lehetőségek tükrében válik igazán problematikussá. Kiderül, hogy a polgári társadalmakban az egyenlő feltételek korántsem jelentik ugyanazt mindenki számára. A hagyományos iskolatörténeti munkák általában az intézmények belső viszonyaira, a társadalmi kontextusból kiemelt, független történetére összpontosítottak. A reprodukció jelenségének kiemelésével viszont eleve adottnak tekinthetjük iskola és társadalom szoros összefüggését. Az iskola mint intézmény viszonylagos belső autonómiája persze ettől még létezhetett és létezett is, ami az intézmények hagyományainak fenntartásával és továbbadásával egyfajta örökölt „tehetetlenségi tényezőt" jelentett. Példaként említhetjük itt a jezsuita oktatási rendszer (módszerek és tananyag) továbbélését Európa számos országában a 19. század folyamán.

Az iskolarendszer társadalmi szerepét nem magyarázhatjuk pusztán a szűkebb értelemben vett funkcionalizmus alapján. Az iskolarendszer ezért nem egyszerű lenyomata vagy tükrözője az idővel változó társadalmi és gazdasági igényeknek, ugyanakkor teljes függetlensége is illúzió csupán. Mi teszi az autonómiát és a függőséget viszonylagossá az iskolák esetében? Bourdieu úgy véli, hogy a reprodukciót mindenek előtt a hatalmi viszonyok, a hatalom birtokosai által gyakorolt kulturális önkény határozzák meg. Így lesz a pedagógiai tevékenységből „...objektive szimbolikus erőszak, amennyiben egy kulturális önkény másokra való kényszerítését jelenti egy önkényes hatalom által" (Bourdieu-Passeron 1994:5). A szimbolikus erőszak „ügynöke" a pedagógiai autoritással felruházott tanár, aki a diákokkal elsajátíttatja a kanonizált jelentéseket. A családi szocializáció eredményeként kialakuló elsődleges habitus a beiskolázásig eltelt viszonylag hosszabb idő miatt tud tartóssá válni. Az iskolába lépéstől ezt tovább formálja mintegy az iskolában szerzett ismeretek és tapasztalatok lenyomataként a másodlagos habitus. Az iskolai teljesítmény ezek szerint első sorban azon múlik, hogy a két habitus milyen közel áll egymáshoz. Amennyiben az iskola a „domináns", tehát a hatalom birtokosaihoz közelebb álló kultúrát közvetíti, akkor ez utóbbi csoport gyermekei kedvezőbb feltételekkel érkeznek az iskolába, mivel ez a kultúra vagy ennek egy része már az elsődleges habitusuk részévé vált. Ez a modell, mint értelmezési keret használhatónak tűnik a részletesebb történeti vizsgálatok számára is, ehhez azonban a családi szocializáció történeti változatainak részletes feldolgozására lenne szükség.

A hatalmi viszonyok megváltozásával az iskola szerepe is változhat: Franciaországban a burzsoázia számára a forradalom után a presztízs és distinkciórendszer megváltozásának az iskola volt az egyik fő eszköze. (A korábbit az ancien régimben az arisztokrácia uralta: Bruner 1999: 31.) A polgárság felemelkedését Európa szerte az önálló polgári kultúra megteremtése kísérte, amely a más rétegektől való elkülönülés hangsúlyozásával határozta meg magát (pl. Corfield 1991; Kaschuba 1988; Gall 1989). Ez egyben új iskolatípusok, képzési ideálok megteremtését is jelentette.

A hatalmi viszonyok fenntartásában (s úgyszintén a megváltoztatásában) érdekeltek számos esetben határozott társadalomképet is kapcsolnak az oktatáshoz. Az oktatás stratégiai jelentőségére hivatkozni már szinte közhelynek számit. A nemzetközi versenyképesség elérésére illetve növelésére kézenfekvő eszköznek kínálkozik az oktatási rendszer. Ha csak címszavakban említjük az oktatástól várt megoldásokat, akkor is szembetűnő, hogy milyen nagyszabású elképzelések megvalósítása vár az iskolákra. A szakember-képzés gazdaságot erősítő hatása, a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása s ezzel együtt egy kiegyensúlyozottabb társadalomszerkezet kialakítása. Emellett persze az oktatás-nevelés örök álma sem merül feledésbe: éretté, autonómmá formálni a személyiséget, egyre jobbá tenni az emberiséget.(Wulf, 1999:17-40) Egyfelől tehát a modernizációs kihívásoknak való megfelelés, másfelől, de ezzel összefüggésben az emberi „minőség" javítása a cél. A jövő társadalmi szintű formálásának, tervezhetőségének lehetősége, legalább is az oktatás általánossá válása óta kulcsfontosságú tényezővé teszi az oktatásügyet a hatalom számára. Nem új keletű jelenségről van itt szó, a fentiek, némileg eltérő hangsúlyokkal ugyan, de már a 18. század második felétől Magyarországra vonatkozóan is megjelennek az oktatásügy alakításának szempontjai között.

Az intézményes oktatás történetét főleg a felvilágosodás időszakától kezdve kísérik egyre hevesebb viták, melyek többnyire az iskola feladata és az iskolában átadott tudás jellege körül folynak. A hatalmi központokból kiinduló modernizációs törekvések indítékai között a felvilágosodás eszméiből táplálkozó „korszellem" mellett megfoghatóbbnak tűnik az állam érdekeit előtérbe helyező gyakorlatiasabb szempont, amely retorikájában ugyan a „közjó" érdekeivel érvelt, de minden bizonnyal az európai versenyképesség megőrzését is szem előtt tartotta. A renditől a polgári társadalom felé vezető úton e felülről vezérelt „korszerűsítés" kezdetét az oktatási rendszer esetében annál is inkább kiindulópontnak tekinthetjük mert a magyar oktatás- és nevelésügy első átfogó állami szabályozása is e modernizációs törekvések eredménye. Az, hogy e szabályozás átfogó és állami, a protestáns autonómia-törekvések miatt még jó ideig nem jelenthette egyben az oktatás állami „monopóliumát" is.

A magyarországi rendi társadalom esetében a korábban már többször említett történeti kontextus meghatározásánál az utólagos értékelések egy része határozott irányvonalat képvisel. A fejlődés lehetőségeinek szempontjából megítélt elavult társadalmi rend partikuláris jogokkal körülbástyázott, intézményesített egyenlőtlenségek rendszereként való ábrázolása a polgári nemzetállam eszméjéből indul ki (lásd pl. Grünwald 1988:15). „A régi magyar társadalom rendi szerkezete a születés jussán az egyes társadalmi rendeknek nemcsak politikai és gazdasági jogait szabja meg mereven, hanem nagyjában eleve megjelöli a művelődés útjait is."(Kornis 1927:491) E merev társadalmi rendben a „hatalom" törekvése a szimbolikus tőkéhez való hozzáférés kézben tartására (és korlátozására) irányult. Befejezésül, oktatás és rendi társadalom kapcsolatára vonatkozóan két, némileg eltérő társadalomkép alapján kidolgozott tervezet bemutatásával próbálom felvázolni az idézett törekvések jellegét.

A RATIO EDUCATIONIS

„Az iskola politikai ügy és az is marad."[7] - jelentette ki Mária Terézia az egyházi iskolák állami felügyelete kapcsán 1770-ben. Az iskola ettől kezdve már nem az öncélú művelődést szolgálja elsősorban, hanem az állam eszközévé válik. Az állam célja pedig az, hogy az iskola számára hasznos és engedelmes alattvalókat neveljen.

A felvilágosodásnak az egyén szabadságára vonatkozó megállapításait nem kívánták figyelembe venni az abszolutista kormányzat tanácsadói az oktatási-nevelése szabályzat megalkotásában. Állam és társadalom kapcsolatának nemhogy lazítását (utat nyitva esetleg a civil társadalmat létrehozó erőknek), hanem inkább szorosabbra fűzését szorgalmazták a mértékadó udvari körök. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a Birodalom különböző történelmi hagyományokkal, önálló intézményrendszerrel bíró részekből tevődik össze, ami eleve kétségessé teszi az állam központosító törekvéseinek a sikerét. Ami az irányítók szempontjából ésszerű követelmény volt, az az irányítottak számára addigi hatalmi pozícióik gyengítését jelentette. Az abszolút hatalmi gépezet kiépítése tehát végül kudarcba fulladt, de az 1765-től 1790-ig tartó időszak rendeletei közül több is érvényben maradt, köztük az 1777-es Ratio Educationis is, egészen 1806-ig.

Magyarország sajátos helyzete indokolhatta, hogy oktatásügyét nem a Birodalom többi részével közösen, hanem külön szabályozták. A Ratioban meghirdetett alapelvek: hasznosság, az állam boldogsága, hű és engedelmes alattvalók, a közjó (bonum publicum) szem előtt tartása állam és társadalom egységét sugallják. Niczky Kristóf gróf 1769-es, a magyarországi gimnáziumok szabályozásáról szóló emlékiratában így fogalmaz:

„Nem elég tudós és széptudományokban jártas embereket nevelni, hanem a legnagyobb mértékben szükséges, hogy az iskolában olyan gondolkodásmódot és hajlamokat (habitust!) fejlesszünk ki az ifjúságban, melyek az általános állami renddel összhangban állanak..."[8]

Az udvari körökben forgó magyar főnemes véleménye az államközpontúság tekintetében, a Ratiot a nemesség műveltebb, a felvilágosodás tanaival is megismerkedő része kedvezően fogadta. Ha az oktatás- és nevelésügy átfogó szabályozását, (ez a protestánsok ellenállásán megtört, náluk II. József sikertelen egységesítő törekvései után meghagyták a szervezeti önállóságot, a II. Ratio is csak a tananyag összehangolására kérte őket), egyfajta felülről végrehajtott modernizációs kísérlet részeként is tekinthetjük, akkor az a kérdés, hogy a törekvés milyen elképzeléseken alapult.

Az általánosan elfogadott vélemény alapján a változtatások magyarázatát az európai hatalmi helyzetben kell keresnünk. Kosáry (1977:375) érvelésének logikája szerint a Habsburg felvilágosult abszolutizmus tudatában van annak, hogy európai versenytársai lépéselőnyre tettek szert, ha versenyben akar maradni, akkor egy általános színvonalemelés szükséges, s ettől aztán a gazdasági problémák is megoldódnak, a társadalmiakról nem is beszélve. Mindezek előfeltétele nem más, mint az oktatási rendszer

7 Idézi Kornis 1927/I.: 4.
8 Idézi Kornis 1927/I.: 7.

gyökeres átalakítása a szakképzés kibővítésével (képzett hivatalnokok, jobb pénzügyi, gazdasági, közigazgatási, egészségügyi szakemberek, a bányászat, út- és vízépítés, földmérés terén mérnökök).

Sőt, „...általában is tanultabb iparosokra, némileg írni-olvasni tudó, jobban gazdálkodó és könnyebben irányítható parasztokra volt szükség."[9]

Elképzelhető, hogy ebből indultak volna ki, de a Ratioban ennek nem nagyon találjuk nyomát. Ha a hivatalnoknevelés a cél, akkor mért nem épülnek ki további erre szakosodott intézmények? Vagy a meglévő rendszert alapul véve építették volna a képzésbe a szakosítást? Vannak erre utaló jelek (pl.: kettős könyvelés-alapvető jogi ismeretek, az ország természeti kincseinek feltérképezése a gimnáziumi tananyagban), de ezek az óraszám tekintetében erősen háttérbe szorultak. Annyi bizonyos, hogy a Ratioban leginkább csak a hasznos és engedelmes alattvalókra találunk utalást, a modernizációs elképzelések kevésbé érvényesülnek.

„1848-ig a paraszti és az iparos rendből való kiemelkedésnek, a honoráciorrá válásnak nem volt más útja, mint a középiskola elvégzése." - írta Kornis Gyula A magyar művelődés eszményei című munkájában. (Kornis 1927:XVIII) A Ratio valóban megnyitja ezt az utat „a tehetségek" előtt, de csak úgy, hogy ez a társadalom szerkezetét alapvetően ne változtathassa meg. Előírja ugyanis, hogy a különböző származású gyermekek meddig haladjanak az iskolai rendszerben:

„Nyilvánvaló, hogy a tudományok kiválasztásában tekintettel kell lenni a lakosokkevéssel előbb említett - rétegeire (nemzetiségek, hitfelekezetek és rendi állás illetve foglalkozás szerinti) és tüzetesen megvizsgálandó, hogy kinek-kinek jövendő társadalmi helyzete szerint milyen ismeretek megtanulása szükséges, melyek adnak majd segítséget életük mindennapjainak eltöltéséhez."[10]

Mit kell figyelembe venni a népből származóknál?

„...számukra egyrészt azokat az ismereteket tanítsák, amelyek emberi, alattvalói és derék keresztényi kötelességeik teljesítéséhez szükségesek; másrészt azokat, amelyek a különféle élethivatásokra készítik elő azokat az ifjakat, akik később, érett korukban földművesek, iparosok, családfők...lesznek."[11]

Ez az elemi iskola szintjén történik. Ezután a latin iskola (kisgimnázium, előbb 3, majd 1806-tól 4 éves) következik. A „népből" származók nincsenek ugyan kizárva, de gyakorlatilag csak kevesen, az „igazán tehetségesek" jutottak el ide. Akik itt fejezik be a tanulmányaikat, azok a következő pályákat választják:

„1. valamiféle mesterség végzésére vagy kereskedésre, 2. földbirtokon való gazdálkodásra illetőleg a királyi kincstár vagy magánosok pénzügyi szolgálatára, 3. mezővárosok vagy szabad királyi városok alsóbb tisztségeire, 4. a katonasághoz, 5. a bányászatban vagy a pénzverésben való tevékenykedésre, 6. az otthoni ügyek és családi dolgok intézésére, 7. az anyanyelvi iskolák tanítói állásának elnyerésére..."[12] adhatják fejüket. Akik a gimnázium poétikai és retorikai osztályát is elvégzik, azok elsősorban:

---

9 uo.
10 Ratio Educationis 1981: 19.
11 uo.
12 Ratio Educationis 1981: 20.

„1. a papi rendbe lépnek, vagy valamelyik Magyarországon letelepült szerzetesi közösségnek kötelezik el magukat, 2. az anyanyelvi iskolák vagy a kisgimnáziumok oktatóivá lesznek, 3. visszatérnek a szülői házba, hogy átvegyék a rájuk hagyott örökséget, vagy magukra veszik a család fenntartásának gondját és családi ügyeik intézését a mindennapi életben tanulják meg, 4. a főurak mellett helyezkednek el, mint titkárok, számadáskönyvek vezetői stb., 5. végül másfajta - fentebb már említett - életmódot választanak maguknak."[13]

Akik innen továbblépnek a filozófiai tanulmányok után jogot, teológiát vagy orvostudományt tanulnak az akadémiákon:

„...a főrendűek és a nemes férfiak gyermekei többnyire a tudományok elsajátításának e küzdőterén szokták bevégezni tanulmányaikat."[14]

A Ratio ezt a felosztást a mindennapok tapasztalatára hivatkozva rögzíti. Az elemi iskolától az akadémiáig gyakorlatilag két nagyobb szűrőt találunk: az első az alsóbb rétegeket tartaná vissza a tömeges továbbtanulástól az elemi iskola után, a második a nem nemesek nagy részét a kisgimnáziumot követően. Hogy a polgári származásúak közül is egyre többen vették volna igénybe a felemelkedés iskolán keresztüli lehetőségeit, ezt II. József azon rendeletei bizonyítják, amelyek a polgári származásúak arányának csökkentését illetve a tandíj bevezetését írják elő.

A Ratio Educationis, felvilágosodás ide vagy oda, az alapvetően a nemesség érdekeit képviselő retorikai műveltségeszményt közvetítette, ami a XIX. század közepéig döntően meghatározta a magyarországi középfokú oktatást. A gyakorlati haszonra való hivatkozás a latin nyelv tanításának túlsúlyát igyekszik igazolni. A közéletben ugyanis a latin nyelv, a szónoklás mesterségének, illetve jogi ismeretek elsajátítása nélkül nem boldogulhat a nemesember. Ez a műveltség a polgári értékrend szerint nem éppen gyakorlat-központú.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a Ratio paragrafusainak megfelelően a nemesi értékrendhez szorosan kötődő „retorikai műveltségeszmény" volt a középiskolák által közvetített uralkodó kulturális minta. (E műveltségeszmény tartalma, gyakorlati felhasználása, illetve a róla alkotott vélemények további részletes vizsgálatot igényelnek.)

Az államgépezet bürokratizálódásával és a gazdaság fejlődésével párhuzamosan szakembereket „termelő" iskolarendszer kialakulásáig még hosszú az út, de a reformkor liberális nemzedékének szóvivői már látványosan bírálják az uralkodó műveltségeszményt, gyakorlatiasabb gondolkodásmódot, a szakoktatás megteremtését, a reál tudományok egyenjogúságát követelve. Az itt hirdetett eszménykép a maradi jogásszal szemben a modern, gazdasági embert ábrázolja.(Kornis 1927:XIX) Valami tehát változóban van, s a liberális diskurzus részeként megjelenő új elemek határozottan polgári irányba mutatnak. Az iskolai tananyag azonban az intézményrendszer működési sajátosságaiból, a ránehezedő tehetetlenségi erőből kifolyólag mindig csak jóval később reagál a hatalmi viszonyokban, az uralkodó értékrendben bekövetkező változásokra. (Bourdieu-Passeron 1994:61)

---

13 uo.
14 uo. 21.

A Ratio, mint az általános műveltségi színvonal emelésére tett kísérlet nem valósulhatott meg maradéktalanul, ahogy Finánczy Ernő az új szabályzat bevezetésének eredményeiről írt jelentések alapján megfogalmazta:

„Ha általában megvan is a becsületes törekvés a tantervben felkarolt célok elérésére, a szellemi erők elégtelensége s a múltból átörökölt *tehetetlenség súlya* lépten-nyomon éreztetik hatásukat. ...Akik eddig csak latin nyelvet és stílt tanítottak, most egy csapásra a természetrajz, physika, matematika tanárai lettek, holott e tárgyakat iskolában nagy ritkán vagy soha, s könyvekből is csak tökéletlenül ismerték meg."(Finánczy 1902/II:360)

Mindez azt eredményezte, hogy a rendkívüliként bevezetett új tárgyakkal (pl.: újságolvasás!) általában már nem is foglalkoztak, arra hivatkozva, hogy a törzsanyag is éppen elég megterhelést jelent a diákok számára.

Végeredményben a nem nemes származásúak iskoláztatási stratégiáiról a részletes vizsgálatokat megelőzően annyit mondhatunk, hogy az a XIX. század közepéig kénytelen volt alkalmazkodni a meglehetősen egyoldalú kínálathoz, ami azt jelenti, hogy az uralkodó műveltségeszmény habitust formáló hatásával számolni kell. Ebből az következik, hogy a XIX. század közepéig a középfokú oktatás és a királyi akadémiák elsősorban a közéletben résztvevő nemességet és annak kultúráját termelték újra.

A NEMESI NEMZET ÉS A NEVELÉS

Vályi András, aki a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom első tanára volt, kinevezésének évében, 1791-ben Sándor Lipót nádor és „hazánkbéli nagyságok jelenlétében" tartott beszédet a nemzeti nevelés fontosságáról.[15] Az országgyűlésen kötött kompromisszum a rendi szabadságjogok megerősítésén túl a magyar nyelv ügyét is érintette. Az oktatás „magyar nyelvűvé tétele" azonban csak jóval később, az 1840-es években valósult meg. Vályi munkájában az oktatásnak tulajdonított kulcsszerep, a „közjó" előmozdítása és a „nemzeti előmenetel". A Ratio szelleméhez hűen „az életnek különböző nemeihez képest, amennyire lehet ... „a buzgó keresztények, jó hazafiak, szorgalmas polgárok és hív lakosok készítését" emeli ki. A politikai helyzetet tükrözi, ahogy a nevelés helyzetét két tényezőtől teszi függővé: a „Felséges Uralkodótól és a Hazától". A nevelést úgy kell alakítani, hogy az mindkét fél céljainak megfeleljen:

„amelly által mind a közönséges jó, mind a Felséges Uralkodóhoz való hívség, mind a nemzeti eggyet értő hajlandóság, és hír, mind pedig az Ország nyelve szüntelen nagyobb tökéletességre emeltessen."[16]

Vályi az ifjúság nevelésére elegendőnek tart kétféle iskolát: „az egyik fő tárgya a Hazafi lakosok készítése; a másiknak pedig tudósok és hazai tisztviselők oktatása", (az előbbiekhez a leánynevelést, az utóbbiakhoz a katonatisztek képzését kapcsolná hozzá). A „közönséges lakosokat készítő helyek", azaz a nemzeti iskolák sok kívánnivalót hagynak maguk után. A legnagyobb gondot Vályi számára az jelentette, hogy ezeket „szokás szerint megvetik", s ezért „kevés reá termett ifjak adják magokat a tanítói hivatalra". (Ez visszatérő panasz az elemi iskolákkal kapcsolatban , még Pesten is.)

15 Vályi 1791.
16 Vályi 1791: 5.

Az „életidegen" oktatást ugyanúgy kárhoztatja, (a latin nyelv túltengésével együtt), mint az ifjúság nagyobb részének kíméletlen „nyomattatását". A rendi társadalomban kijelölt hely a paraszt számára fölöslegessé teszi a latin nyelvet. Lehetőség szerint mindenkit jövendőbéli sorsára kell felkészíteni. Hiányoznak viszont azok az iskolák „mellyek a közönséges lakosokat vagy a polgári vagy a mezei élet módgyának okos viselésére egyenesen készítenék." A tanítás nyelvét illetően: „Elmellőzvén a nemzeti nyelvet, elhallgatván a külömbféle gyermekek szülött anyanyelvét is, közönségesen mindeneket, még a szántóvashoz készülő parasztokat is a Deák Nyelvre tanítanak; azon a Nyelven pedig a mellyen beszéllnek a Gyermekek, többnyire tsak imádkozni és a betűt leírni tanúlták." Az általános műveltség színvonalának emelése Vályi számára az ország sorsa miatt fontos. Ez megint csak rímel a Ratioban foglaltakra: „Ha a közönséges terhet hordozó nép, az országnak számosabb része, így magára hagyattatik, ha ezután is a tudatlanságban és a míveletlenségben marad, mitsoda okokból kívánhatnánk a közönséges előmenetelnek virágzását?"

A földművesek, „hasznos polgárok", kézművesek, kereskedők számára nincs tehát iskola, a meglévőkbe pedig hiába járnak, az ott szerzett tudást úgysem használják semmire. A szakiskolák felállítása azért is fontos lenne, mert „a nevezetesebb, s hasznosabb mesterségeket, a kalmárságot is többnyire tsak idegenek folytatták."[17] A nemzeti nevelés célja az, hogy kinek-kinek utat nyisson az előmenetelre. Ez az előmenetel azonban Vályi számára nem a mobilitás lehetőségének általánossá válását jelenti, hanem csak az adott társadalomszerkezeten belüli „szakszerűsödést". A társadalomszerkezet tehát érintetlen maradna. Ezt igazolja a beszéd folytatása is, melyben a társadalmi hierarchia szerint haladva veszi sorra a különböző rétegeket a nevelés szempontjából. A „legalsó rész" a jobbágyság, cselédek, paraszti munkás emberek csoportja. Az uralkodó vélemény szerint felesleges oktatni őket: „Elég úgy szóll: ha külsőképpen ép testtel bírnak s megtanúlhattyák gyakorlások után a dolgozást, s több nekik annál nem kell." pedig, így a szerző, megfelelő iskolákkal a szegény nép erkölcsi állapotán és anyagi helyzetén is javítani lehetne. A második csoportot a földművelő gazdák, kézművesek, kereskedők és a kalmárok alkotják. Vályi ezt középrendnek nevezi, noha nem három, hanem öt csoportra osztja a társadalmat. (Igaz, hogy a harmadik, negyedik és ötödik csoport a nemesség különböző rétegeit foglalja magába. Ez a nemesi szempontok érvényesülését jelenti, ami az adott helyzetben és a szerző személyére tekintve teljesen érthető.) A középrend nevelésére a nemzeti iskola lenne a legalkalmasabb, ám ez siralmas állapota miatt képtelen feladatát teljesíteni. Újfent a rossz módszerek (memorizálás), a latin nyelv erőltetése kerül elő, s ez a kritika kisebb változtatásokkal lényegét tekintve makacs következetességgel tér vissza időről-időre a következő 50 évben. A nemes hazafiak érdekeit szem előtt tartva a szerző az elszegényedett nemesek számára egy „katonaságra készítő, de a világi tisztségekre is kimehető nemesek és hazafiak oskoláját" tartaná célszerűnek. A negyedik csoportot a hivatalbéli hazafiak és a fölbirtokos nemesség alkotja. Náluk a gond az, hogy túl sokan pályáznak különböző hivatali állásokra, holott másfelé is fordulhatnának, mint például Vályi, akit szülei prédikátornak szántak, ám 16 évesen már úgy érezte ez nem neki való és inkább tanár lett.

17 Vályi 1791: 12.

A hivatali pálya bizonytalanságára tekintettel ezt írja:

„A szemes Hazafiak, kik e világon nyertesek kívánnak lenni, férfiasan kiképzik belső tehetségeiket s e mellett figyelmetesen vigyáznak, hogy ha ennek kimutatására nyílás nem lenne, még azon kívül is hasznos és nevezetes Hazafiak, s szorgalmatos Polgárok lehessenek."[18]

Az uralkodó értékrend bírálata jelenik meg abban a részben, ahol a kereskedéshez illetve a kézműves mesterségekhez való viszonyról szól. A nemzeti „előmenetel" szempontjából egyenesen károsnak tartja, „hogy a kereskedést, a kalmárságot, és a nemesebb kézimesterségeket kisebbnek tartyák, mint azoknak valóságos érdemei kívánnák." Holott: „Ezek azok az eszközök, a mellyek életet, s világi lehetőséget adhatnának a nemzetnek, bódogságot a Hazának, előmenetelt az ezekkel fáradozóknak ... s még is sokan készebbek illetlenül szűkölködni, mintsem ... ezt választani."[19]

A továbbiakban kifejti, hogy a fentebb említett középrend megerősítése különösen hasznos lenne az ország szempontjából, s úgy tűnik, e megerősítést leginkább a fokozottabb nemesi szerepvállalás formájában tartaná elfogadhatónak. Ez a javaslat is a rendi kereteken belül marad, a nemesi pozíciók javítására törekszik, ám ehhez jól láthatóan egy egész értékrend megváltoztatására lett volna szükség, e téren pedig az iskolai nevelés szerepe vitathatatlan. A hierarchia csúcsán a „külömbféle méltóságokkal fénylő tisztes uraságok" állnak. Meglepő módon Vályi e családok sarjainak is férfias munkát ír elő, „ha mások felett nem tsak születéssel, hanem érdemmel is tündökölni kívánnak", főleg miután a nagyurak gyermekeiről úgy szól, hogy „Velek lévén az ilyenekkel a szentséges észnek, és a nemes szívnek éledhető szikrája születve..."[20] a nevelés eleve termékenyebb talajt talál. Az elhangzottakat illetve inkább a leírtakat összegezve megállapítható egyrészt a nevelésnek tulajdonított hatékonyság kiemelése, mint ami a haza előmenetelét eredményezheti, másrészt a nemesi nemzet érdekeinek hangsúlyozása, tehát a rendi társadalom fenntartása. E két tényező Vályi munkájában a haladás útján találkozik, mégpedig különösebb zökkenők nélkül. Az általános műveltségi és gazdasági színvonal emelkedése a megfelelő oktatással a rendi társadalom alapszerkezetének megváltoztatása nélkül is megvalósulhat.

Az idő nem őt igazolta, de Vályi ezt már nem érhette meg, mert 1802-ben meghalt. Ez a kis könyvecske mindazonáltal jól érzékelteti az 1790-es évek erőviszonyait illetve az elmaradottságból való kilábalás igényét.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Barkow, Jerome H. 1992: Bernáth New Culture is Old Psychology: Gossip and Social Stratification In: J.H. Barkow-L. Cosundies-J. Tooby (eds.) *The Adapted Mind.* Oxford University Press, 627-633.

Bourdiue, Pierre 1989: *La Noblesse d'État.* Paris

Bourdiue, Pierre - Passeron, Jean-Claude 1994: *Reproduction in Education, Society and Culture.* Sage Publications

Bruner, Jerome 1999: *The Culture of Education.* Cambridge, MA: Harvard University Press

18 Vályi 1791: 21.

19 Vályi 1791: 22-23.

20 Vályi 1791: 25.

Corfield, Penelope J. 1991: Class by name and number in eighteenth century Britain In: P.S. Corfield (ed.) *Language, History and Class.* Basil Blackwell, 101-130
Donald, Michael 1993: Précis of origins of the modern mind: Three stages in the evolution of culture and cognition. *Behavioral Brain Sciences* 16., 739-791.
Finászy Ernő 1902: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.* Budapest
Gall, Lothar 1989: *Bürgertum in Deutschland,* Berlin:btb
Geertz, Clifford 1994: *Az értelmezés hatalma.* Budapest
Grünwald Béla 1888: *A régi Magyarország.* Budapest
Kaschuba, Wolfgang 1988: Deutsche Bürgerlichkeit nach 1800. In: Kocka, Jürgen - Frevert Ute (Hrsg.) *Bürgertum im 19. Jahrhundert, Deutschland im Europäischen Vergleich I-III.* 9-44.
Kornis Gyula 1927: *A magyar művelődés eszményei I-II.* Budapest
Kosáry Domokos 1977: A kétszáz éves Ratio Educationis. *Magyar Pedagógia* 1977/3-4.
Kosáry Domokos 1988: A felvilágosult abszolutizmus oktatásügyi reformjai. In: Horváth Márton (szerk.) *A magyar nevelés története I.* Budapest
Levi, Govanni 2000: Az életrajz használatáról, *Korall 2.* 81-92.
Lundgreen, Peter 1991: Bildung als Norm in historischer Perspektive, In: Hettling - Hueskamp - Nolta - Schmul (Hrsg.) *Was ist Gesellschaftgesichte? Positionen, Themen, Analysen*. München: C. H. Beck, 115-123.
Nelson, Katherine 1996: *Language in Cognitive Development.* Cambridge University Press
Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford. jegyz. mutat. ellátta Mészáros István. Budapest, 1981.
Sasfi Csaba 1998: Tandíj: elitképzés vagy közoktatás. *Századvég* 1998 Nyár, 133-157.
Tomasello, Michael 1999: *The Cultural Origins of Human Cognition.* Cambridge, MA: Harvard University Press
Vályi András 1791: *Beszéd a nemzeti nevelésről.* Pest
Vigotszkij, Lev Szemjonovics 1967: *Gondolkodás és beszéd.* Budapet
Wulf, Christophe 1999: *Anthropologie de l'education*. L'Harmattan

Tóth Árpád

A középiskoláztatás stratégiái

A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében

A magyar történetírásban az elmúlt években növekszik az érdeklődés a társadalomtörténet olyan újabb megközelítési módjai iránt, amelyek a társadalmi folyamatok értelmezéséhez az egyének „stratégiáit" és az előttük állt lehetséges alternatívák közti választásaikat vizsgálják. Az így kitágult kutatási területhez örvendetes módon korábban nem használt forrásokat is „felfedeztek" a történészek. Jelen tanulmány azt kutatja, hogy miképpen nyilvánulnak meg az egyéni stratégiák és a döntéshelyzetek egy város (Pozsony) és térsége, valamint egy intézmény (iskola) viszonyában a polgári forradalmat megelőző mintegy félszáz évben.[1] Kiinduló tétele - vagyis, hogy a középiskola olyan intézmény, amelynek már ebben a korban is „piaca" van: sokak számára hozzáférhető, ha nem is azonos „áron", és a működésére vonatkozó ismeretei alapján „racionális döntést" hoz, aki fiát beíratja - nem teljesen új; a közelmúltban Sasfi Csaba publikált a 19. század első feléről hasonló szempontú tanulmányt (Sasfi 1997).[2] E megközelítésből szinte következik, hogy e piac földrajzi és társadalmi térben értelmezett kiterjedése, vonzereje is a társadalmi folyamatok fontos és vizsgálható tényezői. Három vonatkozásban azonban újszerű kérdéseket fogalmaz és vizsgál meg megítélésem szerint jelen írás. Először is a várost „univerzumként" kezelve kitágítja az egyes intézmények határai által adott kereteket: arra tesz kísérletet, hogy egy felekezetileg vegyes térségben együtt elemezze a katolikus és evangélikus középiskoláztatás feltételrendszerét, és a nagygimnázium hat osztálya helyett a helyben adódó továbbtanulási lehetőséggel (a bölcsészeti tagozatokkal) számolva hipotetikusan megelőlegezi a csak 1850-ben létrehozott nyolcosztályos gimnázium kereteit. Másodsorban, kiemelt figyelmet fordít a helyben lakók - különösen a polgárság - iskolahasználati törekvéseinek vizsgálatára. Harmadsorban, megkísérli közelebbről megvizsgálni azt a jelenséget, amire már több oktatástörténész rámutatott,[3] de amire eddig célirányos kutatás nem irányult: a középiskolai „lemorzsolódás" azon változatára, amikor a városi polgárság gyermekei nem az iskola összes osztályát végzik el, csak a „városi iskola" funkciójának megfelelő számút.

E céloknak megfelelően a kérdéskör körüljárása után előbb a pozsonyi diákság összetételét és létszámváltozását vizsgálom, majd e makrostatisztikai jellegű rész után intenzívebb módszerrel, egyes eseteket vizsgálva a polgári családok stratégiáit elemzem.

1 A tanulmány a Pozsony 1783-1848 közötti urbanizációját és társadalmi átalakulását vizsgáló kutatás keretében készült, melyet a Research Support Scheme of the Open Society Institute (427/1998) és az OTKA (F. 25995) támogat. Rajtuk kívül köszönettel tartozom Eva Kowalskának (a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete osztályvezetőjének) és Sasfi Csabának szakmai tanácsaikért, valamint Zsidek Veronikának és a pozsonyi városi levéltár (Archív Mestá Bratislavy) munkatársainak önzetlen segítségükért.

2 Lásd még ugyanabban a kötetben: Karády 1997.

3 Mészáros Istvánt idézi Sasfi 1997: 132.

A KÖZÉPISKOLÁZTATÁS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KÉRDÉSEI

Az aránylag gazdag magyarországi oktatástörténetírás már régen elvégezte a 19. század első felében működött középiskoláztatás intézményi kereteinek vizsgálatát, és az átfogó megállapítások különféle szintéziseken keresztül beépültek a történelmi tudásba. Ilyen alapvető állításnak tarthatjuk azt, hogy a legelterjedtebb és legmeghatározóbb intézmény a humán jellegű tananyag átadására összpontosító gimnázium volt. A felvilágosult abszolutizmus törekvéseinek megfelelően erre az időszakra centralizált és uniformizált iskolarendszer alakult ki, melyben a képzési cél, a tananyag, az órák száma stb. tekintetében nem különböztek egymástól az egyes intézmények. Az egyes képzési céloknak hierarchikusan egymásra épült iskolai „tagozatok" (nyelvészeti, költészeti-szónoklattani, bölcsészeti osztályok, jogászképzés) feleltek meg, az egyes iskolatípusok (kis- és nagygimnázium, királyi jogakadémia) viszont eszerint szerveződtek. Formális (jogilag megfogalmazott) „rendi szelekció" - II. József uralkodásának egy szakaszától eltekintve - nem érvényesült, mely korlátozta volna a középiskolába jutást a társadalom bármely keresztény csoportja számára (az izraeliták gimnáziumi tanulásának tilalma ebben a korszakban szűnt meg). Ez a rendszer alapvetően a katolikus iskoláztatásra terjedt ki, mivel a protestáns iskolák féltve őrizték intézményi autonómiájukat, ám felépítésük és a klasszikus ismeretanyagra fektetett hangsúlyok tekintetében többé-kevésbé hasonlóan működtek, mint a katolikus középiskolák. Tartalmi szempontból már a saját korában súlyos bírálat érte a gimnázium rendszerét mint ami nem adott korszerű tudást, és a legkülönbözőbb irányból fogalmazódtak meg törekvések a gyakorlati jellegű tananyag szerepének megnövelése érdekében.[4]

A középiskoláztatás történetére vonatkozó tudásunk szempontjából hasonlóan fontos, hogy a legtöbb gimnáziumról iskolatörténeti monográfia készült főként annak nyomán, hogy 1893-ban Csáky Albin kultuszminiszter (a millennium időszakának hangulatában) elrendelte, hogy az ország középiskolái szervezzék meg történetük monografikus feldolgozását, és az elkészült munkákat - lehetőleg a fontosabb források (tantervek, tankönyvek jegyzékei, fegyelmi és tanulmányi rendek) mellékelésével - a millenniumi évben tegyék közzé.[5] E kötetekre általánosságban az jellemző, hogy szerzőik eszme- és intézménytörténeti szempontból (és nem ritkán lokálpatrióta-apologikus beállítódással) vizsgálták az iskolákat, elsődlegesen az iskola birtokában fennmaradt forrásokra (a tantervekre és a felsőbb hatóságokkal való levelezésre) építve. További jellegzetes témájuk volt a tanárok életrajza és munkássága, valamint - gyakran általánosságoknál megragadva - a fegyelmi helyzet. Többnyire nem - vagy csak érintőlegesen vagy impresszionisztikus módon - foglalkoztak azonban az egyes iskolák társadalmi „beágyazottságának" kérdéseivel: az iskola lehetséges képzési funkcióival, az iskola a különféle társadalmi csoportok stratégiáiban betöltött szerepével, ami a diákság származásán keresztül elemezhető, az iskola az oktatási piacon (mint földrajzi térben) betöltött szerepével, stb.[6] Még kevésbé vetettek fel olyan kérdéseket, amelyek összehasonlító mód-

4 Kornis 1927, Vörös 1980, Sasfi 1998.

5 Az egyes intézményekre lásd: Mészáros 1998.

6 Mályusz Elemért idézi Sasfi 1997:133

szer alkalmazását tették volna szükségessé. Bár nem a millenniumi kiadványsorozatba illeszkedik, de a kor szemléletét jellegzetesen közvetíti a pozsonyi királyi akadémia monográfusának módszere, aki felsorolja az iskola „nevesebb tanulóit, nemes és főrangú ifjúit" (Ortvay 1884). Ez az összefoglaló kategória a valóságban mintegy negyven tudóst és írót jelent, néhány a városi közéletben szerepet játszó *személyt*, húsz a környéken birtokos nemes *családot*, és az *összes* ott tanult főrendűt. A pozsonyi líceum történetírója többször is azt konstatálja, hogy a hazai protestáns nemesség nagy része ebben az iskolában tanult, anélkül, hogy ezt közvetlen számadatokkal igazolná. Még kevésbé foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy ebben a tekintetben speciális volt-e a pozsonyi iskola helyzete, vagy más magyarországi protestáns (azon belül evangélikus) kollégiumok/líceumok esetében is ugyanezt lehetne elmondani (Markusovszky 1896). E két szerzőnél fogékonyabb a diákság összetétele iránt - és nem csupán a reprezentatív tabló szintjén - a városi gimnáziumról szóló könyv írója, aki azonban megállapítja, hogy túl sok a hallgatókra vonatkozó adat, ezért csupán egy - vélhetően esetlegesen kiválasztott - évről közli a rendi megoszlás számait (Schönvitzky 1896: 280-281). A katolikus iskolákhoz mérten egyébként jóval kisebb arányban születtek monográfiák a protestáns líceumokról és kollégiumokról ebben az időszakban, és az elkészültekre is alacsonyabb szintű kidolgozottság és a tanulók iránti gyérebb érdeklődés jellemző általánosságban.

Bár az iskolatörténet ilyen felfogása sokáig uralkodó maradt a magyarországi szakirodalomban, az elmúlt évtizedekben a társadalomtörténeti kérdésfeltevések növekvő népszerűségét követve megindult a középiskolai tanulók társadalmi hátterének kutatása. A legátfogóbb és legambiciózusabb ilyen vizsgálat a vizsgált korszak dunántúli gimnáziumai diákjainak összetételét elemzi.[7] Az ilyen vizsgálathoz szükséges forrásanyag (az iskolai anyakönyv) azonban a Nyugat-Felvidék területére kiterjedt pozsonyi tankerületből is lényegében hiánytalanul fennmaradt és a pozsonyi városi levéltárban kutatható. A magyarországi iskolák társadalomtörténete iránt érdeklődők számára általában is európai összehasonlításban is kiemelkedő gazdagságú anyag áll rendelkezésre (Karády 1998: 34).

A hagyományos iskolamonográfiákra vonatkozó társadalomtörténeti kritika egyik alapvető eleme az, hogy ezek a munkák elhanyagolták az iskola mint piaci jellegű intézmény „keresleti oldalát", vagyis hogy kik és milyen célból vették azt igénybe. A középiskola ugyanis egyszerre oktatási intézmény, melyben a társadalmi munkamegosztás meghatározott pozíciók eléréséhez és betöltéséhez szükséges tudást legitim módon meg lehet szerezni, és a szocializáció kerete, melyben viselkedési normákat lehet elsajátítatni és kapcsolatokat, ismeretségeket lehet építeni. Innen nézve különös jelentőségűnek tűnik, hogy a polgári forradalmat megelőző évtizedekben mely csoportok milyen mértékben vettek részt a középiskolai oktatásban. Feltételezhető ugyanis, hogy összefüggenek egymással a középfokú iskoláztatásban az ezt hagyományosan saját hátterének tekintő birtokos nemességen kívül résztvevő csoportok egyre növekvő aránya és a polgárosodási folyamat olyan társadalomtörténeti aspektusai mint a jogegyenlőség eszményének vagy a tudás és munka megbecsülésének terjedése. A másik kérdés az, hogy mely csoportok milyen célra használták az iskolát. A szakirodalom már korábban megállapította,

7 OTKA: T. 23597, témavezető Bácskai Vera.

hogy a „lemorzsolódás" - vagyis az iskolából való kikerülés anélkül, hogy a diák az összes osztályt elvégezte volna - nem tekintendő ebben a korszakban az iskoláztatás eredménytelenségének, mivel a gimnázium intézményében egyszerre többféle képzési cél is megvalósulhatott, és a „városi iskolai" tudás szintjét sokan a gimnázium első egyké t osztályában szerezték meg. A gimnáziumi tanulás révén a városi és a mezővárosi kézműves- és kereskedőcsaládok biztosíthatták fiaik számára, hogy rendi és lakóhelyi kötöttségeikből kiléphessenek, azokon túli élethelyzeteket megismerhessenek és kapcsolatokat szerezhessenek (Sasfi 1998:145-146).

E megállapítások mögött azonban ritkán találni bizonyító erejű történeti forrásanyagot. Annak az általánosabb kérdésnek a megvizsgálásához, hogy az elvégzett osztályok számát milyen tényezők befolyásolták az egyes esetekben, szükséges lenne a tananyag és az utána betöltött pozícióban alkalmazott tudás tartalmának viszonyát ismerni, az iskolai érdemjegyeket figyelembe venni, de leginkább a szándékokról árulkodó „szubjektív források" segíthetnének. E források nagyobb része nem áll a mai történészek rendelkezésére. Ritka, ha nem is egyedi adottságnak tekinthető ugyanakkor Pozsony esetében, hogy a líceum anyakönyvében minden *primanus* (tehát az akadémiának megfelelő felsőfokú osztályokban tanuló) hallgatóról az 1815/16-os tanévtől, a *secundanus* (vagyis a katolikus gimnáziumok humanista évfolyamaival megegyező szintű osztályokba járó) diákokról pedig a 1821/22-es tanévtől minden félévben szerepel adat arra nézve, hogy milyen „jövendő életnemet" tervez (korábban, a latin nyelvű anyakönyvezés idején: *vitae genus futurum*). Nem tudjuk, hogy az e rovatban szereplő bejegyzések pontosan milyen körülmények között keletkeztek, de feltételezhetjük, hogy a könyvet kitöltő tanár a diáknak a feltett kérdésre adott válaszát rögzítette. Ezt valószínűsíti, hogy a több féléven keresztül a líceumban tanult diákok nem kis részénél változik a rovat tartalma. Bár ezeknek az adatoknak a bővebb elemzéséhez a későbbiekben térünk vissza, annyit már most le lehet szögezni, hogy az 1845/46-ig tartó adatsor[8] fontos támpontot nyújt az egyes iskolai osztályokhoz a kortársak tudatában fűződő karrier-várakozások megismeréséhez.

VÁZLAT A KORABELI POZSONY TÁRSADALMÁRÓL

Jelen dolgozat központi kérdésfelvetése az, hogy Pozsony (mint funkcionális értelemben vett város) hogyan töltötte be iskolaközponti szerepét, és hogy a pozsonyi városlakók miképpen éltek a helyben adódó iskoláztatási lehetőségekkel. Az árnyaltan megfogalmazott válaszhoz szükséges a térség és azon belül is Pozsony egykorú társadalmi helyzetét ismerni. Ehhez azonban pillanatnyilag túlzottan kevés a városi történeti kutatás, ami összhangban áll a forrásanyag egyenetlenségével.[9]

8 Ettől kezdve a rovat tartalma formálissá válik: minden *secundanus* és a *primanus* tagozat 1-2. éve esetében „politicus", a 4-5. évben „theologus" szerepel, és csak a 3. tanévben mutatkozik különbség, de ott is csak „politicus" és „theologus".

9 A korszak egyetlen monografikus feldolgozása: Sas 1995, vö. Tóth 2001. A szlovák történetíráson belül a korszak elsőrendűen a nemzeti ébredés mozgalma, valamint ennek pozsonyi tanárszemélyiségei és születő intézményei szempontjából váltott ki érdeklődést (Dejiny Bratislavy 1966: 198), a várostörténet-írás nagy alakja, Anton Špiesz viszont a 18. századi városállományt és Pozsonyt vizsgálta.

Az érdeklődés gyengeségét részint azzal magyarázhatjuk, hogy ez az a korszak, amikor a város a politikatörténet szempontjából hanyatlásnak indul. Előtte ugyanis több, mint kétszáz éven át Magyarország fővárosa volt, az utolsó periódusban (1765 és 1780 között) pedig a magyarországi kormányzó és főhercegnő-felesége székhelye. A virágzó kvázi-udvari kultúra és az ennek megfelelő városi fejlődés korszaka után drámai csapásként érte a várost, hogy II. József sorra költöztette el az országos intézményeket Pozsonyból (köztük a Helytartótanácsot, a Magyar Kamarát és a kúriát 1783-ban Budára, a koronát pedig 1784-ben Bécsbe), majd 1820-ban az esztergomi érsek is visszaköltözött Esztergomba Nagyszombatból, ami feltehetően pozsonyi rezidenciájának (két palotájának) használatát is kedvezőtlenül érintette. Ezután a központi intézmények közül csak az országgyűlés maradt a városban, az viszont rendszertelen időközönként ülésezett, és amikor az abszolutizmus évei után gyakoribbá váltak az ülései, akkor csak felemás módon hatott fejlesztőleg a városra - a kötelező lakásrekvirálások ugyanis jelentős bevételtől fosztották meg a háztulajdonosokat. Végül maga a város kezdeményezte, hogy ha a követi lakások kérdését nem oldja meg az országgyűlés, akkor inkább költözzön el Pozsonyból! A bajt tetézték a francia háborúk: Pozsony (Győr mellett) az egyetlen magyarországi város volt, amelyet súlyos ostrom pusztított (1809-ben, de 1805-ben is megszállták a franciák). A háborús időszak konjunktúráját viszont kevéssé tudta kihasználni Pozsony, mivel a környéken Moson, Nagyszombat és Nezsider voltak a nagy forgalmú terménypiacok (Horváth 1840: 347). A kereskedőkre kirótt 1812. évi *subsidium* idején Pozsony így is a hetedik legnagyobb összeget fizette (Pest, Debrecen, a délvidéki nagyobb városok és Buda mögött, de a közeli Győr és Sopron előtt, vö. Gyömrei 1957: 227).

A háborúk után Pozsony folyamatos, ám lassú növekedésnek indult: népességszáma, mely 1777 és 1804 között 24 százalékkal, 21 940 főre csökkent, 1815 és 1851 között (a 7000-8000 fős szomszédos Váralját is hozzászámítva) 32 026-ról 42 238-ra gyarapodott (Tóth 2000: 155). Növekedésének motorja nem a kereskedelem volt, amire Bécs közelsége már a kortársak megfigyelése szerint is rossz hatást gyakorolt. Sokkal inkább a város regionális igazgatási és szellemi központ szerepe, mivel a város volt a székhelye az egyik tankerületnek, és több más királyi hivatalnak is középszintű intézményei működtek Pozsonyban. Ezt fejezte ki hűen az 1828-as országos állapotokat feldolgozó piacközpont-vizsgálat eredménye, mely azt mutatta, hogy Pozsony tiszta piackörzete a központ fejlettségéhez (például kimagaslóan differenciált kézművesiparához) mérten feltűnően kicsi volt, és egész vonzáskörzetében is kevesebb mint 100 000 fő lakott. Ám a kutatók a saját definíciójuk rovására kötött kompromisszum árán mégis az ország 18 „elsőrendű városa" közé sorolták, főként „egyéb [tehát nem piacforgalmi] központi funkcióinak" sokszínűsége miatt, melynek pontértékét tekintve Pozsony közvetlenül Pest után állt, igaz hatalmas különbséggel (Bácskai - Nagy 1984: 138, 292, 350).

A város társadalmának szerkezete szempontjából szintén figyelmet érdemel ezzel összefüggésben a városban élő nagy számú nemesség és „értelmiség". Már a kortársak *Pensionopolis*nak tekintették Pozsonyt az ott letelepült nyugállományú tisztviselő és katonatisztek meghatározó jelenléte miatt a polgári forradalmat megelőző évtizedekben. A városban az 1812-es és 1840-es címtár szerint 50-55 személy töltött be posztot királyi hivataloknál (*Pressburger Adress-Kalender* 1812; *Pressburger Wegweiser* 1840). Egy

másik kortárs adat szerint 1839 körül az olcsó megélhetésnek és a szórakozási lehetőségeknek köszönhetően „többek között 700 mágnás és nemes (ide számláltatván cselédjeiket is), és mintegy 300 penzios katonatiszt" lakott benne, „kik 300 kath. pappal, a tanítókkal, 200 polgári tiszttel, katonasággal és tehetős kereskedőkkel, az ún. honoratiorok társaságos életét elevenebbé teszik itt, mint akárhol Magyarországon" (*Közhasznu esmeretek tára* 1839: 480–481). (Emellett Pozsony iskolavárosnak is számított: az itt elemzendő közép- és felsőfokú iskolák 1300–1400 körül mozgó népessége mellett a különféle alsóbb iskolákban közel 2000 diák tanult 1812-ben (*Pressburger Adress-Kalender* 1812). A tekintélyesebb státuszúak azonban csak felemásan integrálódtak a város társadalmába, amit érzékeltet néhány kiragadott példa: a belvárosi háztulajdonosok körében magas e csoportok aránya, és a helyi joggyakorlat szerint a minden évben újravitatott adófelosztásra javaslatot tevő bizottságban – afféle testületekként – a választott polgárság és a céhek mellett a helyben lakó nemesség is részt vett, ám az a más városokban megfigyelt gyakorlat, hogy a városba települt nemesek jelentős része megszerzi a polgárjogot is, Pozsonyban nem mutatható ki (Tóth 2000: 167).

A hagyományosan városinak tekinthető rétegekről részletes vizsgálaton alapuló és a város sajátosságait megragadni igyekvő vizsgálat eddig nem folyt. Ezért jelenlegi tudásunk szerint annyit érdemes kiemelni, hogy az 1828-as összeírás idején Pozsonyban kiemelkedően nagy volt mind a kézművesek, mind a kereskedők aránya az adózók körében (Bácskai 1988: 198). Ez – az előbb ismertetettekkel és a zsidó adózó háztartások magas (a nagyrészt zsidók lakta Váraljával együtt számolva országos összehasonlításban legnagyobb) számát jelző adatokkal együtt (Bácskai 1988: 186) – azt sejteti, hogy az önálló egzisztenciák magas aránya lehetett Pozsony megkülönböztető sajátossága, nyilván a napszámos és alkalmazott csoportok rovására. Jól mutatja ezt az a tény, hogy 1817-ben, amikor a hároméves gyenge termés és a drasztikus áremelkedések hatásának ellensúlyozására Pesten olyan jótékonysági egyesület szerveződik, mely fő eszközének a segélyezés mellett az elszegényedett kézművesek munkahelyhez juttatását tekinti, ugyanabban az évben Pozsonyban a „szabad művészek és nyelvtanítók" árváit és özvegyeit segélyező egyletet alapítják meg (Fényes 1843: 437). Az önállóakon belül jellegzetes és zárt csoportnak tűnik még a nagyszámú (főként evangélikus) szőlőműveseké, akik a század első felében felvett polgárok egyhatodát adták, és akik körében kimagaslóan nagy arányú a helybenszületés, társadalmi kapcsolataikban (keresztszülőként, házassági tanúként és polgárfelvételi kezesként) pedig a befeléfordulás (Tóth 2000: 165–166).

A városi társadalom tagolódásával és szerveződésével kapcsolatban végezetül a felekezeti és etnikai megoszlást szükséges megemlíteni. Az utóbbi vonatkozásában főként találgatásokra és kortárs becslésekre vagyunk utalva: eszerint a városban döntően németül beszélnek, ami mellett „rendesen tudnak valamit magyarul és tótul is" (Fényes 1843). Az összeírás-jellegű források viszont nem közölnek adatot a nemzetiségi hovatartozásról.[10] Ami pedig a felekezeti arányokat illeti, a városban a katolikusok mind nagyobb

10 Az iskolai anyakönyvek *natio* rovata is a származáshely tartományát jelzi (pl. *moravus*: értsd morvaországi), és a zsidók esetében látható, hogy a *haebreus* megjelölés független a lokalitástól (bár olyan eset is előfordult, hogy izraelita diákot *moravus*nak vagy *bohemus*nak nevezett a forrás). Ortvay is ebben az értelemben közöl „etnikai megoszlást" az akadémia 1810–1814 közötti időszakáról (Ortvay 1884).

többségbe kerültek az evangélikusokhoz képest - Ludovicus Nagy (a Pozsonnyal lényegében egybeépült, ám igazgatásilag különálló, mezővárosi jogállású Váraljával együtt számolt) adatai szerint a lakosság 18 százaléka volt 1827-ben evangélikus, 8,6 százaléka izraelita, a fennmaradó mintegy háromnegyed pedig katolikus. Csak a szabad királyi város területét tekintve valamivel szorosabb lenne a különbség a két keresztény egyház között, de még akkor is anakronisztikus rendies örökségnek minősíthető az a több évszázados, a városi tisztségek elosztásában megnyilvánuló rendszer, hogy a négy vezető városi tisztséget (polgármester, bíró, kapitány, szószóló), csakúgy mint a belső tanács, sőt a választott polgárság tagjait is a paritás elve szerint választották (illetve egészítették ki) a két felekezet jelöltjei között a tisztújításokon.

Összességében tehát elmondható, Pozsony társadalmát a sokszínűség, a modern és hagyományos-rendies elemek a más nagyobb korabeli városokhoz mérten is feltehetően erőteljes keveredése jellemzi.

A POZSONYI KÖZÉP- ÉS FELSŐFOKÚ OKTATÁS INTÉZMÉNYEI

Pozsony - a korabeli Magyarországon páratlan módon - mind a katolikus (állami), mind a protestáns iskoláztatás terén biztosította a majdnem teljeskörű képzési választékot.[11] Ez azt jelenti, hogy a gimnáziumi szintű osztályok elvégzése után bölcsészeti (egykorú kifejezéssel „philosophiai") tanfolyamra járhattak, hozzájuthattak jogi képzettséghez, sőt a *Ratio* rendelkezése értelmében akár az ügyvédi vizsgát is letehették a hallgatók. Emellett mindkét egyház lelkészképzése is folyt a városban - a líceumban, illetve a szemináriumban, melynek elődjét még 1642-ben alapították és amely II. József központosító átszevezése után a 19. századtól újra működött. (A pozsonyi iskolák tagozatainak modelljét lásd a 1. ábrán)

1. ábra

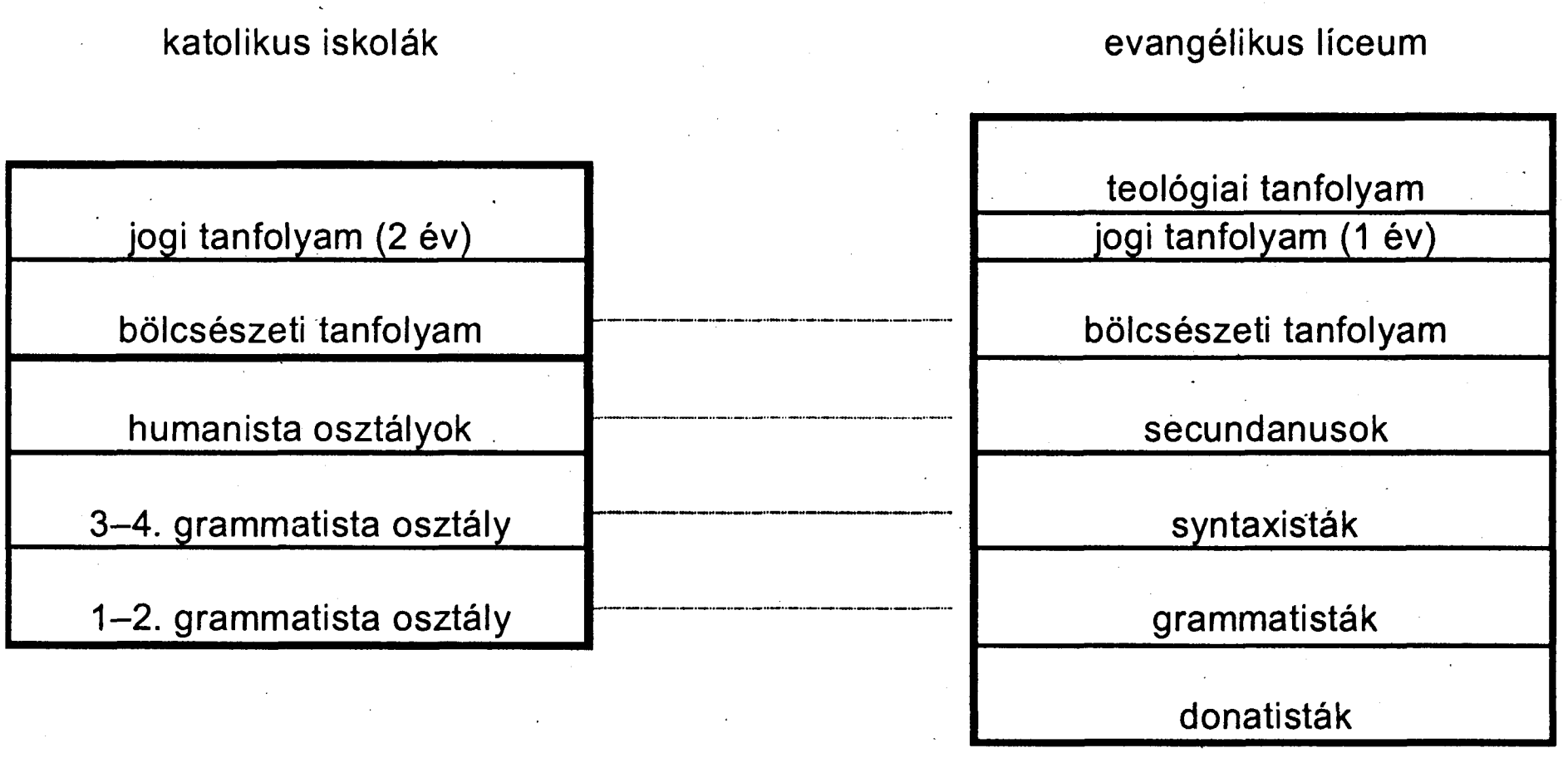

11 Egyedül a pesti egyetem volt az, melynek orvosi kara és mérnöki tanfolyama olyan felsőfokú végzettségek megszerzését is lehetővé tette, amelyet Pozsony nem. Mellette a gazdasági főiskolák jelentenek kivételt, ezek azonban csak erre a képzésre szakosodó iskolaközpontok voltak.

A városban működött iskolák közül jelen tanulmány a gimnáziummal, az akadémiával és a líceummal foglalkozik. Mindháromról született már iskolatörténeti monográfia, amelyek a dolgozat korábbi részében vázolt típuson belül, saját korszakuk kérdésfeltevéseihez és módszereihez képest jól megoldott, ma is használható munkák (Schönvitzky 1896, Ortvay 1884, Markusovszky 1896). Ezek alapján megállapítható, hogy korszakunkban mindegyikük jelentős, tekintélyes és stabil működésű intézménynek számított. Az 1626 óta nagygimnáziumi formában működő jezsuita gimnázium a tankerületek megszervezésétől kezdve „mintagimnáziumnak" minősült, ez a cím azonban nem járt sem többletfeladatokkal, sem előjogokkal. A II. József által államosított intézményben 1802 óta a ciszterci rend tanárai tanították a négy nyelvészeti (*grammatikai*) és a két *humanista* osztály diákjait.[12] A képzés ez utóbbi szakaszát költészet- és szónoklattani (*poétikai-retorikai*) osztálynak is nevezték, mert a tananyag nagyobb részét a klasszikus szerzők szövegeinek elemzése tette ki. Az akadémia ezzel szemben korszakunk elején létrejött iskola, mely születését annak köszönhette, hogy a Budára, majd Pestre átöltöztetett egyetem részleges pótlására még ugyanabban az évben, 1777-ben egy másik magas szintű oktatási intézményt hozott létre, 1783-as Pozsonyba költözését pedig nyilván annak, hogy a célra alkalmasabbnak tűnt a nagyobb, fejlettebb és városiasabb regionális központ. A *Ratio* értelmében egyébként a két-két év bölcsészeti és jogi képzést nyújtó királyi akadémiák a tankerületek központjaiban működtek, és vezetőik a tankerületi főigazgatók voltak. E két intézményt jelen dolgozatban együttesen „katolikus iskoláknak" nevezem. Azt a döntést, hogy egységesen kezelem a két iskolát, - amellett, hogy a kortárs reformelképzelések is a nyolcosztályos keretben, és az ennek megfelelő, egységesen tervezett tananyagban gondolkodtak -, az az utólagos fejlemény is igazolhatja, hogy a neoabszolutizmus korának iskolareformja, a nyolcosztályos gimnázium megteremtése Pozsonyban azzal a következménnyel járt, hogy az akadémia addigi két bölcsészeti évfolyamát az 1850/51-es tanévtől kezdve átvette a gimnázium, és attól kezdve ez utóbbi hetedik és nyolcadik évének számítottak.

A líceum ezekkel szemben egyetlen intézmény keretében biztosította a képzést az elemi szinttől a felsőfokig (a teológusi és jogi végzettségig). Az 1606-ban alapított, majd működésének rövid felfüggesztése után Bél Mátyás vezetése alatt felvirágzó intézmény a Türelmi Rendelet korszakától kezdve az ország egyik legtekintélyesebb protestáns tanintézete lett, miután 1786-tól - a reáltárgyak kibővítése mellett - kialakították az akadémiai rendszerű felső osztályokat, és gyakorlati lelkészképzés mellett a reformkortól jogi oktatást is nyújtottak. A hazai evangélikus iskolarendszer az államihoz hasonló jellegű egységesítésére - született meg 1805-ben Schedius pesti és Lovich besztercebányai líceumi tanárok összeállításában (a *Ratio* megfelelőjeként) a *Systema*, mely felépítésében, az iskolatípusok megkülönböztetésében, sőt az osztályok elnevezésében és az oktatott tantárgyak tekintetében is meglehetősen hasonlított az állami oktatás rendszeréhez. (Értelemszerűen különbözött viszont attól a felügyeleti jogkörökben, ugyanis ezt egyházi személyeknek, illetve testületeknek, így a városi iskolák és gimnáziumok esetében az egyházi-iskolai inspektornak és az esperességi és egyházkerületi felügyelőségnek biztosította.) Bár a *Systemát* az autonómiájukhoz tovább is ragaszkodó iskolák egy része nem fogadta

12 A grammatikai osztályok sorszámos elnevezése az 1806/07-es tanévvel kezdődött; addig alsó, középső és felső osztálynak nevezték.

el, Pozsonyban (némi módosítással) 1815-től életbe léptették. E rendszer szerint a kétosztályos elemi (polgári) iskola, az osztályonként két-két évig tanult háromosztályos latin vagy grammatikai iskola (*donatisták*, *grammatisták*, *syntaxisták*), az egy-egy éves retorikai és poétikai osztály (*humaniórák*), végül a hároméves bölcseleti-jogi tanfolyam, illetve a kétéves teológiai tanfolyam következtek egymás után. A *Ratio* hatására, 1811-től hivatalosan is líceumnak nevezték az intézményt.

Témánk szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy mind a katolikus, mind az evangélikus rendszer foglalkozott azzal a helyzettel, amikor a városi (polgári) iskola diákjai „átlépnek" a latin középiskolába. A Schedius-Lovich-féle tanterv szerint az ilyen iskolák első két osztálya (amit legtöbben két-két évig végeznek), a falusi vagy népiskolákhoz hasonlóan kötelességtudó keresztyéneket, sorsukkal megelégedett parasztokat és polgárokat tartoznak nevelni. A (kétéves) harmadik osztálytól viszont eltér a városi tanmenet a falusitól, amennyiben nagyobb hangsúlyt fektet a közéleti fogalmazványok és a számolás tanítására, műipartant is oktat. Ezután léphetnek át a tudományos pályára készülők a latin iskolába (a *grammatista* osztályba), a polgári iskolában maradók viszont a (szintén kétéves) negyedik osztályban többek közt kamatszámítással, mértannal és mechanikával, egyetemes és hazai történelemmel, alkotmánytannal és alapvető neveléstannal bővítik tudásukat, valamint a latin nyelvvel arra a szintre jutnak, hogy kisebb városokban tanácsnoki hivatalt viselhessenek. (E tárgyakat a latin iskolákban felsőbb osztályokban tanították: Markusovszky 1896: 372–381, 396–416.) A II. *Ratio* a kisebb és nagyobb szabad királyi városok anyanyelvi iskoláiról szólva intézkedik úgy, hogy a latint csak azoknak tanítsák, akik gimnáziumban tovább akarnak tanulni, nekik viszont olyan szinten, hogy a kisgimnázium első osztályába (vagyis az első grammatikai osztályba) átléphessenek két év után. Akik viszont mesterséget tanulnak majd, azok gyakorolják a rajzolást és a mértant, illetőleg (a nagyobb városok harmadik elemi osztályaként) az építészet, mértan, technológia, természetrajz számukra fontos részeit, a kereskedelemmel kapcsolatos földrajzot és áruismeretet tanulják. (Ratio 237–238) Az oktatási rendszernek erről a szférájáról azonban ennél nem is tudunk sokkal többet, mivel az elemi iskolák ekkori iratanyagai nem kerültek be a helyi levéltárakba.[13] Így csak Fényes Elek (valószínűleg 1824-re vonatkozó) számadatait idézhetjük, aki szerint a katolikus intézmények közül 200-an *normalis*, 280-an polgári iskolába, 417-en pedig három *trivialis* iskolába jártak ekkor Pozsonyban, a polgári leányiskolába pedig 98-an iratkoztak be. Az evangélikus iskolák közül 150–200 diák járt a három polgári iskolai osztályba, 165-en pedig a két *trivialis* iskola tanulói voltak (az egyik a líceumban, a másik pedig a főleg szőlőművesek lakta Blumental külvárosban működött; Fényes 1841–1843).

A POZSONYBAN TANULÓ DIÁKSÁG LÉTSZÁMVÁLTOZÁSAI

A fentebb ismertetett iskolák diákságának vizsgálatához a tanulók származására és az iskolákban töltött éveire utaló adatokból adatbázisokat hoztam létre. A roppant lét-

13 Pozsony esetében van ugyan arra esély, hogy a líceumi könyvtár nagy mennyiségű rendezetlen anyagában erre vonatkozólag is található adat, ám beláthatatlan, hogy ezek az iratok mikor kerülnek olyan állapotba, hogy fel lehessen dolgozni őket.

szám miatt célszerűnek látszott a vizsgálatnak ezen a szintjén a teljes populáció elemzése helyett mintaéveket kiválasztani.[14] Több érv is amellett szólt, hogy az 1812-es, 1828-as és 1845-as év mellett döntsek. Egyrészt ezek az évek megegyeznek az említett OTKA kutatás által használt mintaévekkel, így később a közvetlen összehasonlítás lehetővé válhat.[15] Másrészt a két szélső évből fennmaradt a város adókönyve, 1828-ra pedig az országos adóösszeírás anyaga jelent hasonló típusú forrást, így a pozsonyi illetőségű tanulók családját vissza lehet keresni bennük. Ehhez járul még, hogy 1812-ben jelent meg a város első - igaz, igen kevés adatot tartalmazó - címtára, és 1844-ből is rendelkezésre áll egy ilyen kiadvány. Azt is érdemes figyelembe venni egy a vonzáskörzet fogalmával foglalkozó kutatás során, hogy a korabeli piackörzetek állományát vizsgáló feldolgozás éppen az 1828-as országos összeírás anyagára támaszkodott, egyúttal Ludovicus Nagy statisztikai munkája is ekkorra datálódik. Harmadrészt magának a város életének a szempontjából mindhárom tanév nyugodtnak tekinthető: az 1811 augusztusában megnyílt országgyűlést 1812 májusában berekesztették, az 1825–1827-es és 1844–1845-ös diéták szétoszlása után pedig egy-egy év telt el az itt vizsgált tanévek késő őszi kezdetéig, ami alatt az ilyen alkalmakkor akár 20 százalékkal is megduzzadt városból hazautazhattak a követek és nagyszámú kísérőik. Emellett a város történetének legsúlyosabb válságai (ostromok, járványok, tűzvészek) sem ezekre az évekre estek.

A három iskolamonográfia - a műfaj akkor kialakult szabályaihoz hűen - közli a beiratkozott diákok számát osztályokra lebontva és minden tanévre.[16] A 2. ábrán látható adatok a három iskola (a nyelvészeti osztályoktól fölfelé) teljes diákságát tartalmazzák, vagyis a jogi, illetve (a líceumban) a teológiai képzésben résztvevőket is. Ennek áttekintésével megállapíthatóak a változások főbb trendjei, összevethetők az egyes iskolák - és az is megállapítható, hogy a mintaévek az egyes intézmények történetében milyen szakaszokat reprezentálnak.[17]

14 A három mintaévben rendre 805, 1070, illetve 866 diák iratkozott be az iskolákba. Az 1812-es év azonban nem tartalmazza a líceum *primanus* hallgatóit, mivel az anyakönyvezésben az adott tagozaton belül az elvégzett osztályok számát ekkor még nem tüntették fel - a *primanus*ok esetében 1817-től, a *secundanus*oknál 1821-től, a *syntaxista*knál pedig 1819-től alakult ki ez a gyakorlat –, így nem lehetett elkülöníteni, hogy kik a bölcsészeti tanfolyam hallgatói.

15 Ott ugyan 1844 az utolsó mintaév, ám a pozsonyi gimnázium anyakönyvei közül az 1840–1844-es kötet nem maradt meg.

16 A líceum monográfusa ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a 18. századi számadatok szomszédos évek közti jelentős változásai azt sejtetik, hogy az anyakönyveket nem mindig vezették pontosan.

17 A líceum esetében 1810 és 1850 között magam is kigyűjtöttem az éves létszámadatokat, és ezek egyes esetekben kissé eltérnek a Markusovszky által megadottaktól, ami abból adódhat, hogy ő (vélhetően) második, én viszont első félévi adatokkal dolgoztam. Csak az 1840/41-es tanévre helyettesítettem a monográfia adatát az általam találttal, ugyanis ekkor majdnem nagyságrenddel kisebb számokat ad meg Markusovszky. Egyébként éppen ez a líceum *primanus* tagozatának csúcsértéke.

2. ábra

A pozsonyi közép- és felsőfokú iskolák diáksága

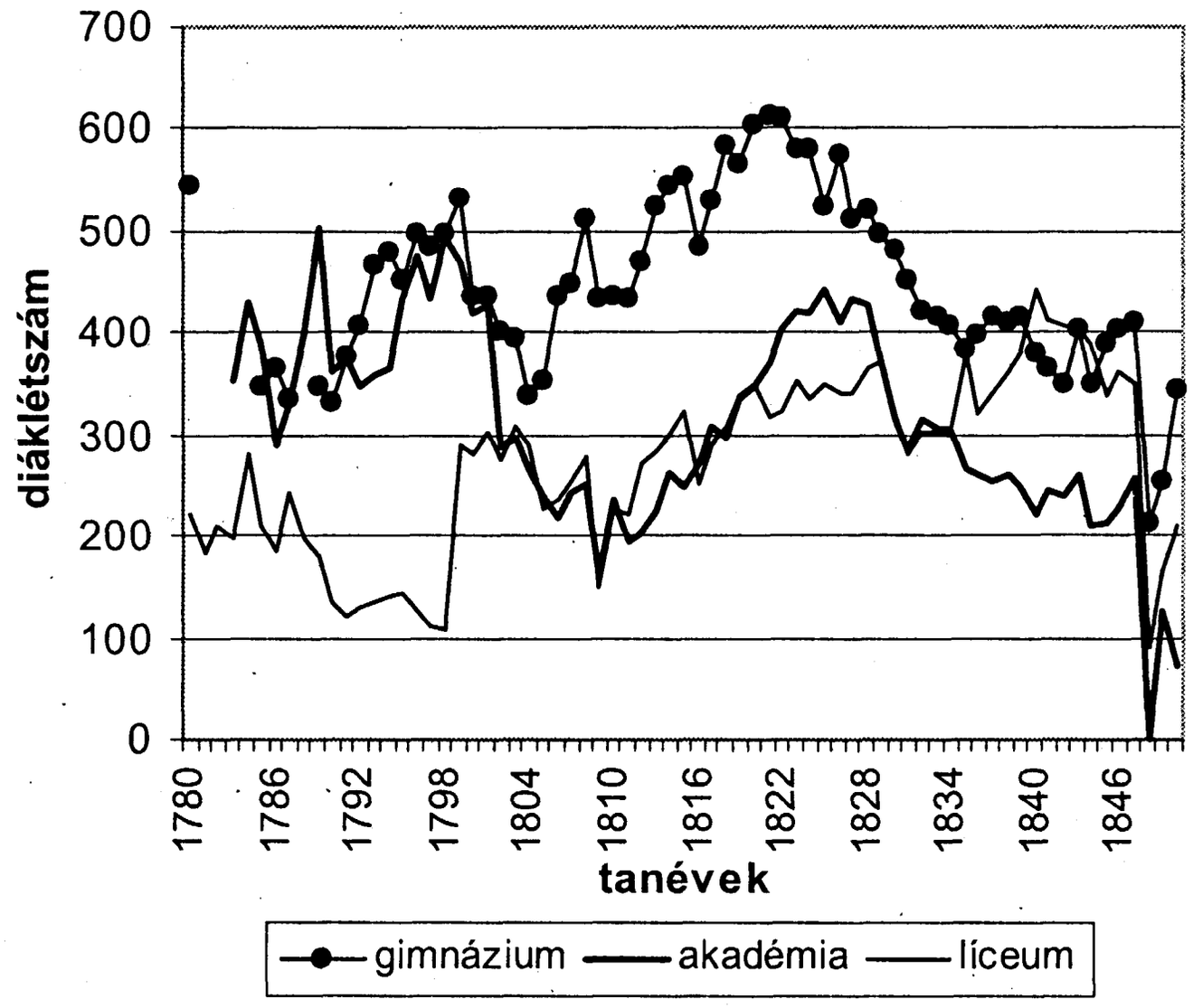

Megfigyelhető, hogy a három iskola diáklétszámának változása hasonló tendenciát mutat a századfordulótól a kolerajárvány utáni évekig. Ekkoriban ugyanis előbb meredeken hanyatlott a beiratkozott diákok száma (a mélypont a gimnázium esetében az 1805-ös, a másik két intézménynél pedig az 1809-es ostrom időszaka), majd az 1820-as évekig (azon belül a gimnáziumban az évtized elejéig, a líceumban pedig a végéig) törésekkel, ám folyamatosan mérsékelten emelkedett, végül 1830 körül jelentősen esett a diáklétszám. Ám míg a líceumban ez a visszaesés rövid ideig tartott (feltehetően közvetlenül a kolerajárvánnyal függött össze), és további egyévtizedes növekedés követte, addig mindkét katolikus iskolában csupán része volt a harmincas évek második feléig tartó nagyobb, összességében mintegy 30 százalékos hanyatlásnak, amit azután nem újabb fellendülés, hanem stagnálás követett a forradalomig.[18] (Az 1846–1847-es rossz termésű évek a jelek szerint nem gyakoroltak hatást a diákok létszámára.) Ez összességében azt jelenti, hogy a hosszabb távú trendeket tekintve (az előző évszázad utolsó évtizedeitől az 1840-as évekre) a líceum diáknépessége folyamatosan növekedett, a gimnázium tanulóinak száma viszont a II. József-féle tandíjrendelet[19] korszakával és az 1804-es mélypont korabelivel azonos szintre süllyedt vissza a forradalmat megelőző időszakra. Az akadémia pedig egyértelműen hanyatló periódusában volt, hiszen az alapítását követő másfél évtized átlagát a 19. század első felében csak az 1820-as években, akkor is csak néhány tanévben közelítette meg. - Eszerint megállapítható, hogy a vizsgálat mintaévei közül 1812 egy hosszabb emelkedési szakasz elejére, 1828 mindhárom iskola esetében sikeres időszakra (a katolikus intézmények esetében a csúcspont közelébe), 1845 viszont

18 Ez összességében megfelel a katolikus gimnáziumok 1808 és 1844 közti országos létszámváltozásának, azzal a különbséggel, hogy a csúcspontot a pozsonyi iskola néhány évvel korábban érte el, és az azt követő visszaesés ebben a városban erőteljesebb volt (Sasfi 1997: 149, 169).

19 A rendelet körülményeiről, hatásáról és értelmezéséről lásd: Sasfi 1998.

egy több éves stagnálási periódus idejére esik. Ez azt is jelenti, hogy a három mintaévet az alább következő elemzések során nem kell az iskoláztatás szempontjából irreleváns szempontok szerint kiválasztott, „véletlenszerű" mintának tekintenünk, hanem feltételezhetjük, hogy a köztük tapasztalt elmozdulások hosszabb távú folyamatok markáns szakaszait jelzik.

A diáklétszám alakulása nyilván számos hatás együttes érvényesülését tükrözi. Az értelmezés egyik lehetősége az, ha a közeli hasonló iskolák hasonló trendjeivel vetjük össze a pozsonyi adatokat, ezzel ugyanis mód nyílhat a város saját fejlődési irányának megragadására. A kiadott iskolamonográfiák adatai lehetőséget is nyújtanak erre az összehasonlításra. Más szempontokat - így az oktatás minőségének vagy a városban a megélhetési feltételeknek a változását - pillanatnyilag nem tudunk vizsgálni.

A lehetséges intézmények közötti választás szempontjai közt a földrajzi közelség és a hasonló szerepkör szerepelt, valamint az, hogy beiratási körzete essen egybe a pozsonyi iskolákéval. A térségben az iskolák közötti választás lehetősége elsősorban a katolikus iskolák vonatkozásában volt meg. A pozsonyi gimnázium esetében a hozzá (légvonalban) legközelebb eső - a déli irányban szomszédos piackörzet székhelyén fekvő - magyaróvári kis-, továbbá a tankerületi központként mintagimnáziumi címet kapott győri és a nyitrai nagygimnáziummal vetettem össze a létszámadatokat és a trendeket (Lásd Függelék 1. ábra). (A későbbiekben látható lesz, hogy a gimnázium diákjainak mintegy harmada Pozsony megye a székhelyen kívüli településeiben, hatoduk pedig Nyitra megyében született.)[20]

Az ábráról leolvasható tanulságokat röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy a tandíjrendelet okozta válság (mely az óvári iskola estében többéves zárvatartáshoz is vezetett) után mindegyik gimnázium ismét megerősödött, majd a francia csapatok fenyegetésének korszakában ismét meredek fogyásnak indult a diáklétszám. Az is kiolvasható ugyanakkor az grafikonból, hogy míg a győri gimnázium esetében hosszabb távon a diáklétszám stagnált, addig Pozsony és Nyitra megyék térségében a két székváros gimnáziuma jelentőségében mintha helyet cserélt volna: kb. 1810-től kezdve mintegy 200-300 főnyi, korábban a nyitrai gimnázium vonzáskörzetébe tartozó diákot Pozsony vonzott magához évente. Ezt a jelenséget képszerűen kifejezi, hogy ha e két gimnázium tanulóinak számát átlagoljuk, akkor az így keletkezett görbe *a teljes hét évtizednyi korszak során együtt mozog* a győri iskola létszám-változásait mutató görbével, azzal a kitétellel, hogy Győr az 1790-as évek közepén hirtelen kialakult lemaradása fokozatosan csökkent és a forradalom előtti évekre minimálisra apadt.[21]

---

20 Az iskolavárosok topográfiájára lásd: Kornis 1927: 480-tól és Mészáros 1988: 290-292. A közeli gimnáziumok közül szükséges lett volna még a szentgyörgyi kis- és a nagyszombati nagygimnáziumokat is megvizsgálni ebből a szempontból, de az előbbiről egyáltalán nem készült monográfia, az utóbbiról készült munka pedig nem adja meg a létszámokat. Ezek hiányában Fényes adataira vagyunk utalva, aki szerint 1824-ben a nagyszombati gimnáziumban 458, a szentgyörgyiben 98 diák tanult. Ez egybevetve az 566 pozsonyi, a 369 nyitrai és 128 privigyei nagygimnáziumi tanulóval azt jelzi, hogy a térség középiskolai keresletének igen nagy részét kötötte le az a két iskola, melyről nem rendelkezünk adatokkal (Fényes 1843: 244, 404).

21 A magyaróvári gimnázium a többihez képest csekély diáknépességét kisgimnáziumi jellege is magyarázza. Az akadémiai szintű tanulmányok esetében a pozsonyi bölcsészeti tanfolyamot a győrivel összevetve szintén arra az eredményre jutottunk, hogy a két diáklétszám mozgása és nagysága is hasonló. Bölcsészeti tanfolyam a térségben ezeken kívül még Nagyszombaton működött (a püspöki szemináriumhoz kapcsolódva).

Mindez azt sejteti, hogy a térség katolikus középiskolai diákságának létszám-viszonyait valószínűleg azonos tényezők befolyásolták. Ezek megfejtéséhez további - például makro-demográfiai és gazdaságtörténeti - adatgyűjtésre van szükség. Az viszont Pozsony város térségi szerepkörének történetével kapcsolatban megállapítható, hogy mintegy két évtizedre iskolaközpontként átvette a vezetőszerepet Nyitrától, majd 1830 körül a két város pozíciója kiegyenlítődött. Az ismertetett jelenség azért is érdekes, mert Nyitra ugyan Ludovicus Nagy adatai szerint alig 4000 lakosú püspöki mezőváros, ám a piackörzet-vizsgálat eredményei szerint a Duna-balparti síkság (Nagyszombat mellett másik) másodrendű városa, melynek teljes vonzáskörzete (mintegy 70 000 fő) csak kevéssel maradt el Pozsonyétól (87 000 fő) 1828 körül (Bácskai - Nagy 1984: 46) - abban az időszakban tehát, amikor az említett kiegyenlítődési folyamat megkezdődött. E folyamat magyarázatát keresve elsőként a pozsonyi országgyűlések szünetelése, majd újbóli megnyílása juthat eszünkbe, ám azt is figyelembe kell venni, hogy a csökkenés nem csak Pozsonyban, hanem a térség összes itt vizsgált gimnáziumában megfigyelhető. Összességében - noha korai lenne általános következtetést levonni - az adatok azt sejtetik, hogy a diéta jelenléte ártott a város iskolaközponti szerepkörének, ami valószínűleg az ilyenkor megfigyelt drágulással magyarázható.

Hasonló összehasonlítást az evangélikus középfokú iskolák esetében nem tudunk elvégezni, mivel sem a soproni, sem a selmecbányai líceumokról, sem pedig a modori kisgimnáziumról nem rendelkezünk létszámadatokkal. Így az összehasonlítás hiányában nem állíthatjuk, hogy a fenti megfigyelések általában Pozsony városra, és nem csupán a katolikus felekezeti intézményekre érvényesek.

A korosztályos fiúk képzésében szükséges lenne figyelembe venni az itt vizsgált intézmények vetélytársaiként a reáliskolák előzményeit jelentő polgáriskolák kínálatát is, melyek éppen az országnak ebben a térségében játszhatták a legnagyobb szerepet. Bár ezekről alig maradt fenn adat, azt tudni, hogy Pozsonyban jött létre 1785-ben az első magyarországi *Bürgerschule*, és hogy a típus főként a felvidéki német városok lakossága (azon belül is elsősorban az evangélikusok) körében terjedt. Arról is tudunk egy kortárs, és tanári pályafutása során mindkét iskolatípust belülről megismert - igaz, soproni - tanár beszámolójából, hogy azok a polgárszülők, akik fiaikat a polgáriskolákból átiratták a gimnáziumba, gyakran megbántak utólag e tettüket, mert a humán iskolák nem ismerték el a másik intézményben megszerzett tudást, maguk ellenben a diákok számára haszontalan anyagot és mechanikus módszerrel tanították (Kornis 1927/II: 599). Pozsony feltehetően az élen járhatott a reáliskola-jellegű képzés színvonalának kiterjesztésében is. Erre utal az, hogy 1843-ban (német példát követve) négy osztályos és a katolikusoknak és evangélikusoknak közös polgáriskola megalapítását kezdeményezte a városi tanács, ám a Helytartótanács által támasztott nehézségek és más akadályok miatt az csak a szabadságharc után kezdhette meg működését (Kornis 1927/II: 396).

A POZSONYI ISKOLÁK TAGOZATAI ÉS OSZTÁLYAI

A líceum a katolikus iskolákétól eltérő, a fentiekben jelzett létszám-változásainak megértéséhez közelebb jutunk, ha az egyes iskolák osztályait, illetve „tagozatait" (osztálycsoportjait) is összehasonlítjuk. Feltételezhető ugyanis, hogy a stúdiumok különböző szintjei eltérő földrajzi és társadalmi helyzetű csoportokra gyakorolnak vonzást.

A katolikus iskolák esetében feltűnő, hogy a napóleoni háborúk időszakának jelentős létszám-csökkenése legerőteljesebben a bölcsész tanfolyamra járókat érintette, míg az első két nyelvészeti osztály tanulóinak számában kisebb nagyságú visszaesést eredményezett és néhány éven belül a korábbi szintet meghaladó számú diák iratkozott be a legalsó gimnáziumi osztályokba. A felsőbb gimnáziumi évfolyamokon nem ennyire élesek a változások, a pozsonyi jogi tanfolyam hallgatóinak a száma viszont a háborúk múltával egy évtized alatt háromszorosára nőtt, hogy aztán néhány év után ismét felére csökkenjen. A különbségek azt sejtetik, hogy a politikai bizonytalanságok - és talán az anyagi szempontok - nagyobb mértékben befolyásolták az akadémia diákközönségének iskoláztatási esélyeit, mint a gimnázium alsóbb osztályait látogatókét. Másrészt a közép- és felsőoktatás bővülése ezek szerint elsősorban a legalsóbb és (gyengébben) a legfelső szinten jelentkező kereslet-növekedésre vezethető vissza, míg a pozsonyi katolikus iskolák közbülső osztályaiban inkább csökkent a diáklétszám.

Merőben más képet mutat ugyanakkor a líceum - amúgy sokkal kisebb - diákságának tagozatonként megoszlása. A *grammatista* és *syntaxista* osztály létszámára mintha egyáltalán nem hatott volna a háború, és az egyetlen nagy törés (amikor a beiratkozottak száma hirtelen felére apadt) az 1830-as években történt, néhány év után visszaállt a korábbi egyensúly. Ezzel szemben a poétikai-retorikai tanfolyam látogatottsága az 1790-es években (tehát nem a Pozsonyt fenyegető ostromok idején) minimálisra csökkent, majd 1815-től kezdve a líceum felső tagozatán lényegében töretlen növekedés indult meg, mely során a hallgatók száma több mint megduplázódott, míg a *secundanus* diákok létszáma stagnált. Ez a fejlemény azt sejteti, hogy a város evangélikus bölcsészeti és teológiai képzése mind nagyobb mértékben vonzotta a középfokú tanulmányaikat máshol végzetteket, míg az alacsonyabb képzési szinten nem történt jelentős változás hét évtizeden keresztül. Azt további kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy ebben a tartós és jelentős növekedésben mekkora szerepet játszott a szlovák nemzeti mozgalom, és mekkora a hatása általánosabban a protestáns lakosság polgárosodási törekvéseinek (Vörös 1975: 1120-1121).

A két felekezet iskoláztatási módjai között most leírt különbséget megerősíti a három mintaév vizsgálata (3-4. ábra). A katolikus iskolákban lényegében a „lemorzsolódás" képlete érvényesült, amennyiben a képzés elejétől kezdve folyamatosan és enyhén csökkent az évfolyamok tanulóinak létszáma. Ez alól a tendencia alól csupán az akadémia jelentett kivételt a középső mintaévben, 1845-ben pedig a 3. és 4. nyelvészeti osztályt követően stabilizálódott a diáklétszám. A líceumban ezzel szemben már a *syntaxista* osztályok létszáma sem volt kisebb a *grammatistá*kénál, az ezt követő tagozatok esetében - ráadásul az időben előrehaladva egyre erőteljesebb - növekedést látni a létszámokban.[22]

22 Az itt leírt „lemorzsolódás" nem azonos azzal, hogy a diákok nem járják végig az iskolát. Ez utóbbihoz teljes iskolai pályafutásokat kellene vizsgálni, amire a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján csupán a pozsonyi születésű líceumi tanulók esetében van mód. Erre a dolgozat utolsó részében teszek kísérletet.

3. ábra

A diáklétszámok változása tagozatonként a katolikus iskolákban

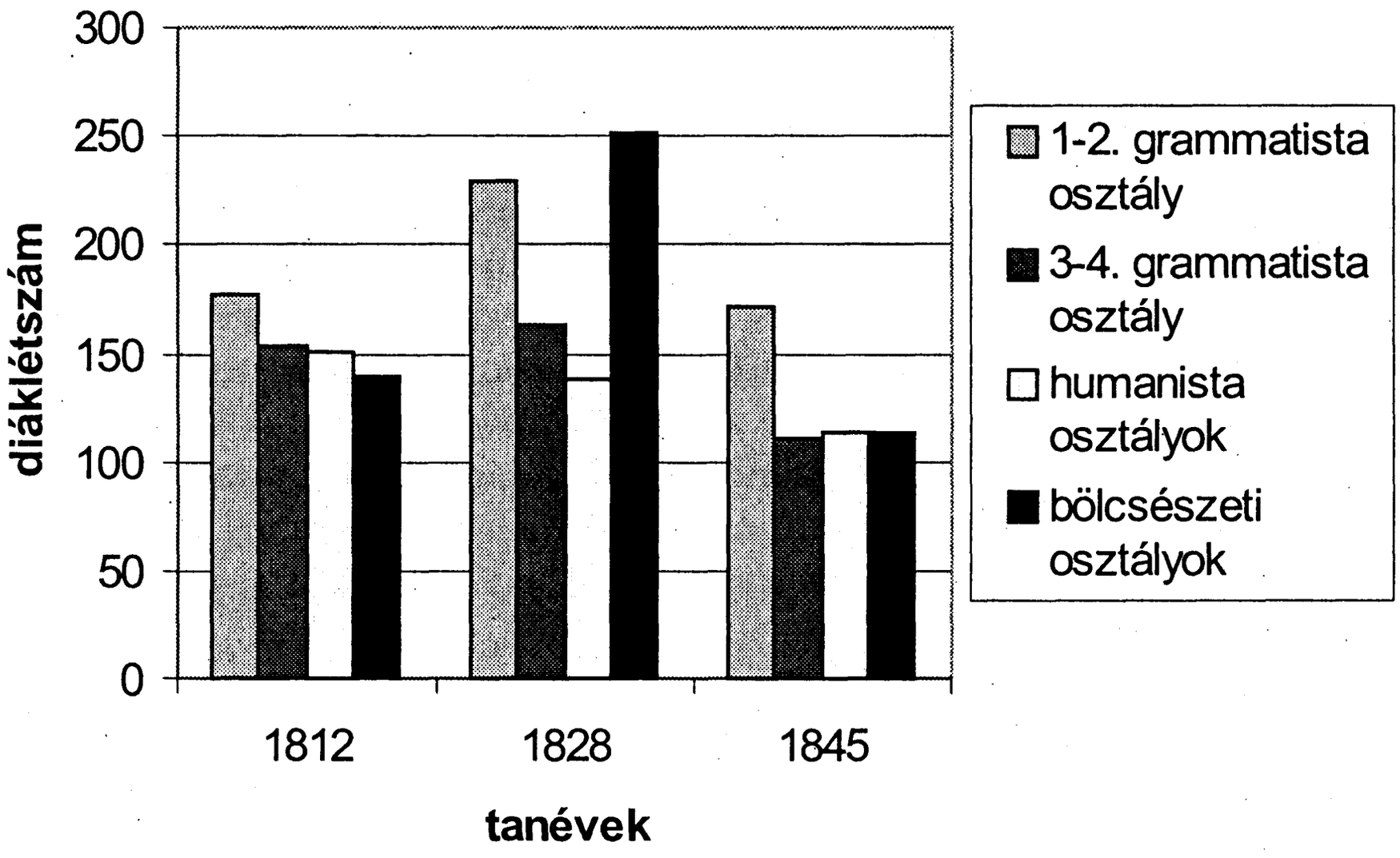

4. ábra

A diáklétszámok változása tagozatonként a líceumban

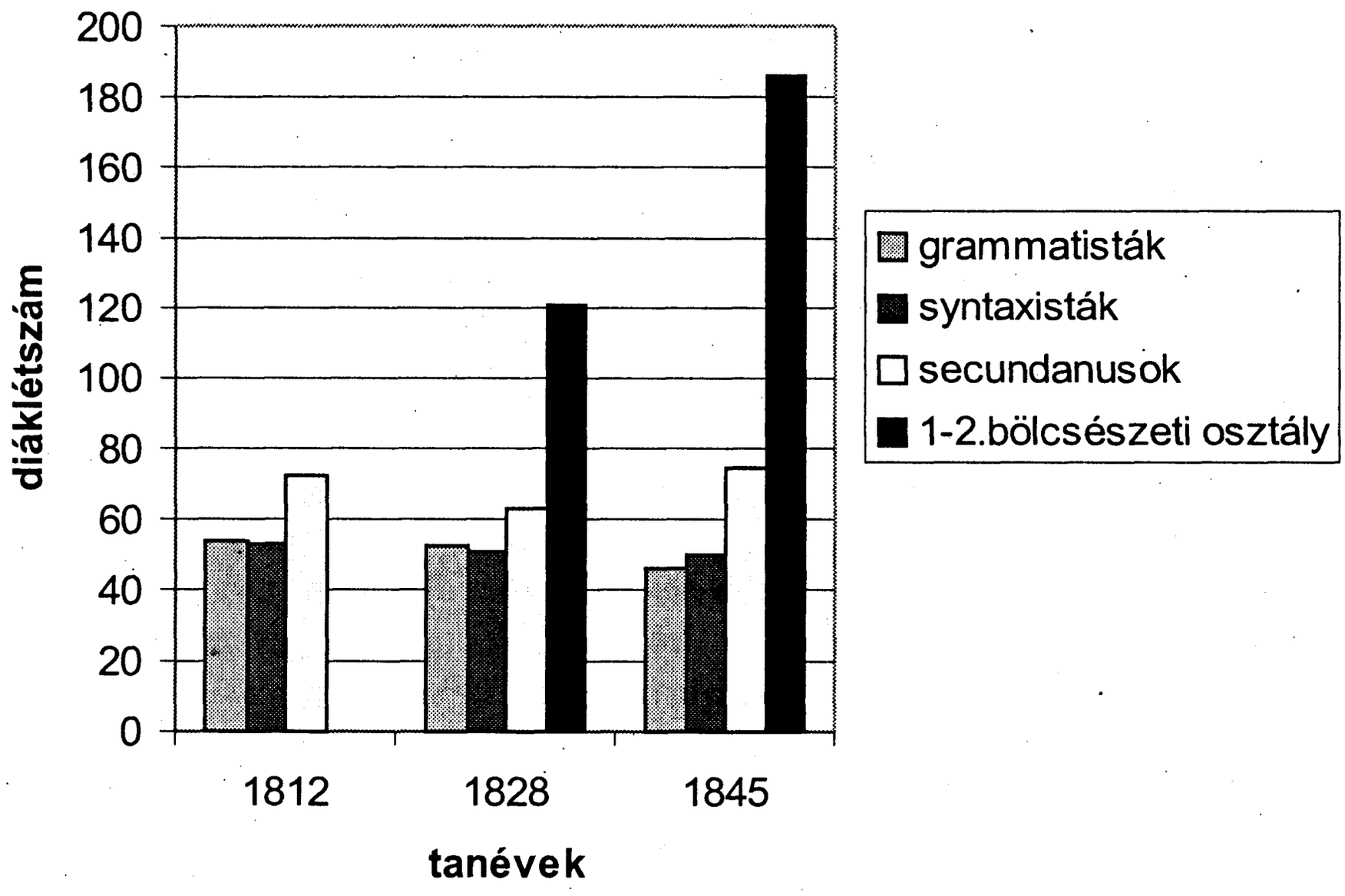

FELEKEZETI MEGOSZLÁS

Az eddigiekben a pozsonyi középiskolákat két csoportba osztva - mint katolikus és evangélikus intézményeket - vizsgáltuk. A két felekezet között valóban elhanyagolható mértékű volt az átjárás az iskolai népesség körében: a mintaévekben a katolikus iskolákban csupán két evangélikus diák tanult (egy Győr megyei nemes testvérpár a felső évfolyamokon), a líceumban pedig egyetlen katolikus sem. Az egymás irányában megnyilvánult zártság mellett azonban két további fontos jelenség is látszik az adatokból: a felekezeti heterogenitás trendszerű növekedése mindkét iskolában, valamint az iskola jellegét adó felekezet a katolikus iskolákhoz képest kisebb számszerű súlya a líceumban. (Lásd 1. táblázat a Függelékben.)

Ami a felekezeti sokszínűség növekedését illeti, ez elsősorban az izraeliták arányának a két iskolában hasonló mértékű emelkedésében nyilvánult meg (az 1812-es 5 főről az 1845-ös 71-re a teljes mintában). Különböznek azonban az iskolák abban, hogy a zsidó diákok a líceumot kezdettől nagyobb arányban látogatták, mint a gimnáziumot és az akadémián. Az utóbbiakban az 1828-as mintaév idejére az akadémián, 1845-ben viszont főleg a gimnázium első két évében emelkedett meg látványosan a beiratott izraelita gyerekek száma, mely folyamat a többségi nemzet alapvető szocializációs intézményeibe való integrálódás egymást követő lépcsőfokait jelzi - bár azt az itt használt források alapján lehetetlen megállapítani, hogy a változás az asszimilációs törekvés vagy a befogadási készség növekedését mutatja-e inkább. A líceumban tanult zsidó tanulók körében ezzel szemben nem látszik hasonló éles változás az itt vizsgált korszak során, ott ugyanis 1828-ban és 1845-ben is viszonylag egyenletesen oszlanak meg a diákok a *syntaxista*, *humanista* és bölcsész tagozat között.

Az izraeliták arányának jelentős megnövekedése mellett említést érdemel még a reformátusok pozsonyi iskoláztatása, főleg a líceumban. Az utóbbi iskoláról szóló monográfia utal arra, hogy a hazai protestánsok mindkét felekezete körében a pozsonyi líceum egyfajta anyaiskola szerepét töltötte be, különösen azután, hogy a császár - a német területekre való peregrináció ellensúlyozására - engedélyezte a hazai lelkészképzést, és erre a szerepre Pozsonyt jelölte ki. Ehhez képest akár az lehet meglepő, hogy miért ilyen alacsony az itt tanuló reformátusok száma. Különösen akkor feltűnő ez, ha figyelembe vesszük, hogy e csoport pozsonyi iskolai szereplésének „sajátossága", hogy a négy tagozat között hozzávetőleg egyenletesen oszlik meg, vagyis nem feltétlenül a magasabb szintű képzés céljából érkeznek református diákok a városba. A jelenség értelmezéséhez azt is figyelembe kell venni, hogy Pozsonyban és környékén nincsen nagyobb református közösség - az evangélikusok dunáninneni egyházkerületéhez tartozó megyékben Magda Pál 1832-es adatai szerint nem sokkal haladta meg az 5000-et, Fényes Elek 1840-es évek eleji forrásai szerint pedig a 11 000-et a reformátusok száma (Magda 1832, Fényes 1841–1843).[23] A Pozsonyhoz legközelebbi nagyobb - egyúttal dinamikusan gyarapodó –, összesen százezres nagyságú kálvinista tömb Komárom, Veszprém és Fejér megyékre esik, és a pozsonyi e felekezethez tartozó diákok zöme is innen származik. E

23 Ennek megfelelően nincs is önálló egyházszervezeti egység ebben a térségben, hanem a dunántúli református egyházkerület határai nyúlnak egészen Árváig és Liptóig: Magda 1832; Fényes 1841–1843.

körzet középfokú iskoláztatásában azonban nyilván lényegesebb szerepet játszott a pápai kollégium. Összességében adataink nem támasztják alá azt az állítást, hogy a pozsonyi líceum a magyar református egyházra is számottevő vonzást gyakorolt volna.

Végezetül figyelmet érdemel az 1845-ös mintaévben a líceumban tanult nagyszámú, 23 görögkeleti diák, akik két kivétellel mind a bölcsészeti fakultásra jártak ekkor (és közülük tizen csak a második félévtől iratkoztak be). Ez a magas arány annál meglepőbb, mivel a születéshelyük a Bánságtól Triesztig, illetve Macedóniáig húzódó térségen belül egyenletesen oszlik meg (tehát pozsonyi jelenlétük egybeesése legalábbis nem származáshelyükkel magyarázható), vagyis igen távolról érkeztek, ellenben a Magyarország belső területein (főleg a Duna mentén) letelepedett „görög kereskedők" településeiről csupán ketten tanultak ekkor a líceumban.

A diákság összetételéből kitűnik tehát, hogy az iskolák felekezeti zártsága folyamatosan csökkent. Meglepő lehet, hogy ez a trend mennyivel erősebben érvényesült a líceumban (1845-ben közel minden harmadik diák nem volt lutheránus), mely pedig az evangélikus egyházkerület irányítása alatt állt – ellentétben az állami felügyelet alatt működő katolikus iskolákkal.

BEISKOLÁZÁSI KÖRZET ÉS SZÁRMAZÁS

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy mely (mekkora) területre és a népesség mely csoportjaira terjedt ki Pozsony iskolavárosi kisugárzása. A térbeli aspektusok elemzése révén egyrészt képet nyerhetünk arról, hogy hogyan alakult a város e központi funkciójához kapcsolódó vonzáskörzet, és hogy ez mennyire esett egybe a város piackörzetével, illetve mennyire függött össze az adott „kibocsátó" település nagyságával és társadalmi összetételével. Így azt is megítélhetjük, hogy hogyan viszonyultak egymáshoz Pozsony különféle központi funkciói. Másrészt az ilyen szempont megvizsgálása a szülők társadalmi hátterének pontosabb meghatározását is elősegítheti (Sasfi 1997: 134).[24] E kérdések megválaszolása azonban az anyaggyűjtés jelenlegi szintjén korai lenne, ezért ebben a részben értelmezések és következtetések helyett csupán a számszerűség viszonyait elemzem.

A pozsonyi születésűek mind két felekezeti iskolatípus esetében a diákok relatív többségét alkották (5–6. ábra). A katolikus iskolák esetében a három mintaévben részarányuk folyamatosan nőtt, 21-ről 30 százalékra, a líceumban azonban az átmeneti emelkedés után a kezdeti 20 százalék körüli értékre süllyedt vissza ez az arányszám. Az is kiolvasható az adatokból, hogy a katolikus iskolák esetében ez a változás elsősorban a pozsonyi-nyitrai térség más településein születettek rovására érvényesült, akiknek a száma és aránya is jelentősen csökkent. A pozsonyi tankerület északi, távolabbi részéből érkezettek körében ezt is meghaladó esés mutatkozik (főként Trencsénben, Árvában és Liptóban, összesen a három mintaévben: 76, 38, 27), ám adataink alapján azonban nem tudjuk megállapítani, hogy e jelenség magyarázatát a

24 A születés- és lakóhelyek visszakereséséhez és jellemzőinek meghatározásához Lipszky térképét, valamint Ludovicus Nagy és Fényes Elek statisztikai munkáit használtam.

térség más, emelkedő népszerűségű középiskoláinak vonzerejében, vagyis az iskoláztatási lehetőségek térbeli kiegyenlítődésében keressük, vagy e területeken valóban abszolút értelemben csökkent a középfokú iskoláztatás szintje.

5. ábra

A katolikus iskolák diákjai születéshely szerint

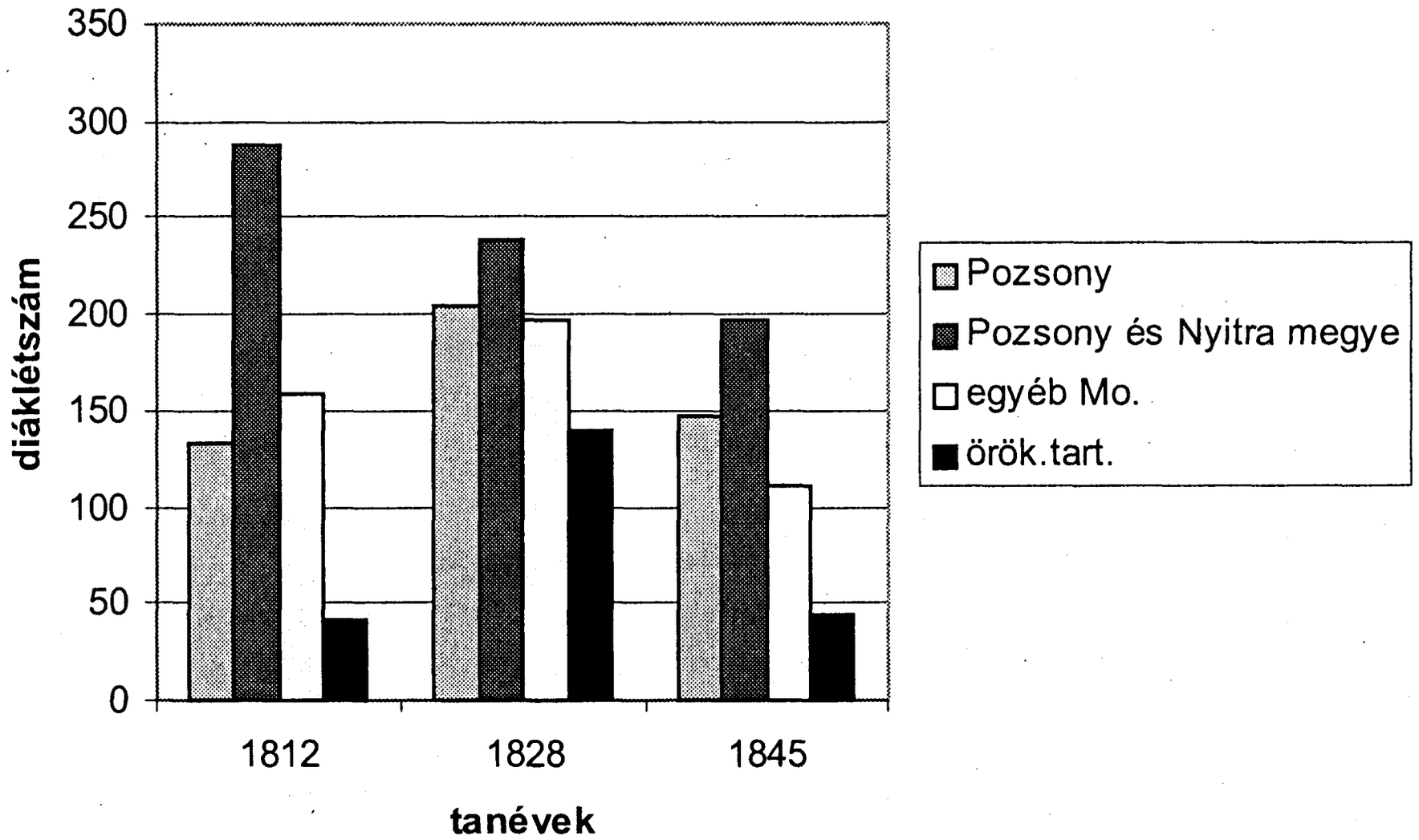

6. ábra

A líceum diákjai születéshely szerint

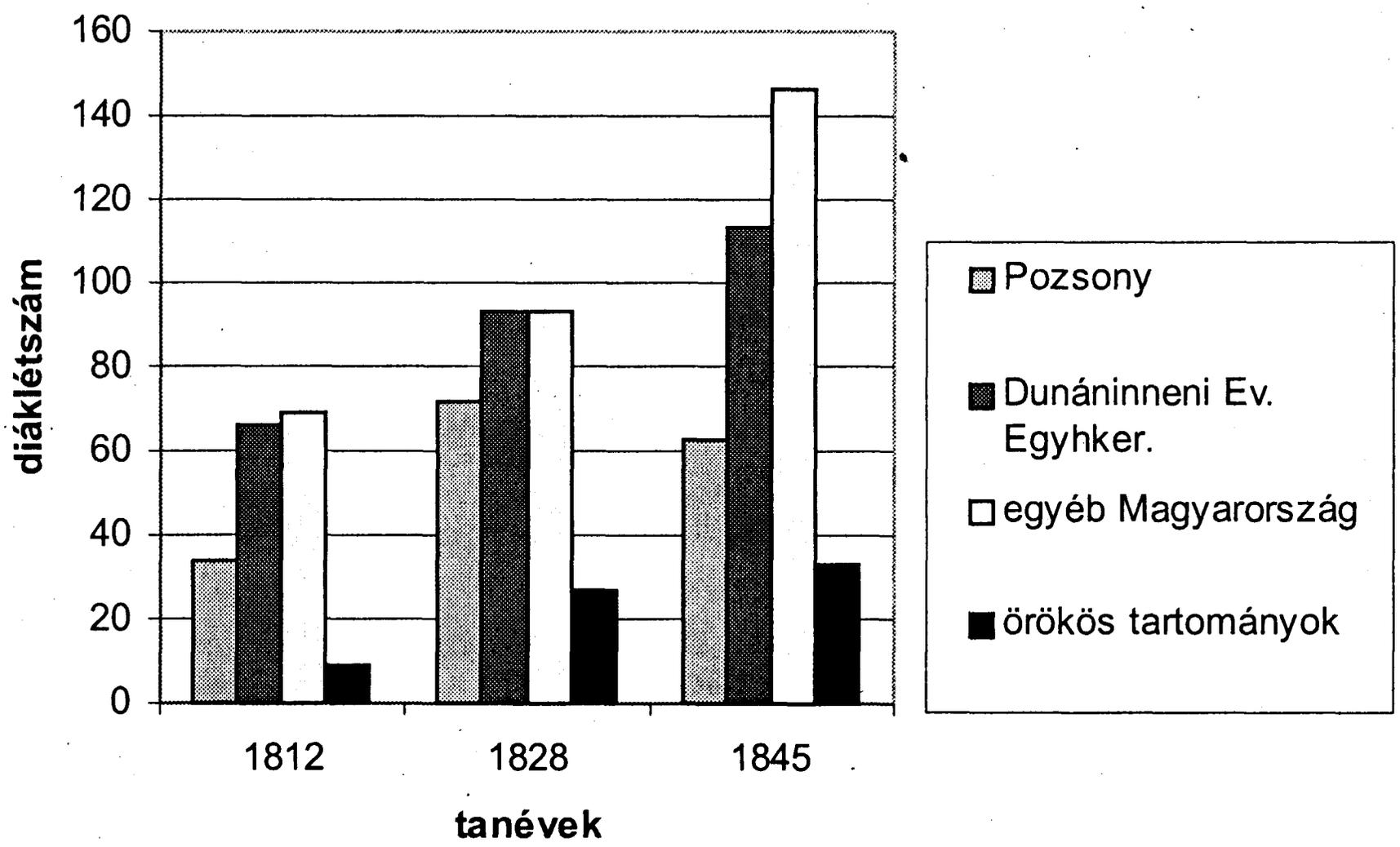

Az 1812 és 1828 közti jelentős növekedés a pozsonyi lakosság bővülő iskoláztatási szerepvállalását megközelítő mértékben származott a távolabbi magyarországi területekről, valamint az örökös tartományokból jött diákok számának emelkedéséből. (Ez a többlet aztán 1845-re teljesen elfogy, az e területekről származók aránya az 1812-es szintre esik vissza.) Az adatok lebontása után az is látszik, hogy különösen a Sopron, Győr, Moson és Komárom megyéből jöttek száma nőtt meg, akik leginkább az akadémia bölcsészeti tagozatára iratkoztak be. További fontos bővülési forrást jelentett a Bécsben születettek csoportja, akik közül 41-en tanultak a pozsonyi katolikus iskolákban 1828-ban, míg 1812-ben csak 13-an, 1845-ban pedig 19-en. Ez azt jelzi, hogy ebben az időszakban a gimnázium és az akadémia vonzáskörzete területileg kitágult, illetve délre tolódott el, vonzása pedig erőteljesebben érvényesült a nyugati irányba is, utat engedve a földrajzi adottságoknak (Pozsony lényegében határváros volt, mely köré kört rajzolva e kör területének közel harmada Alsó-Ausztria területére esik). Ez utóbbi vonatkozásában azonban figyelmet érdemel, hogy mind a két intézményben a tananyag jelentős része a magyar kultúrához (történelemhez, földrajzhoz) kapcsolódott és magyarul is kötelezően tanulni kellett.

A líceum diáknépességén belül más tendenciák érvényesültek. Itt az arányok csak csekély mértékben változtak, ugyanis mind a dunáninneni, mind a két szomszédos egyházkerületből, mind pedig az örökös tartományokból érkezettek száma folyamatosan nőtt. Ez a kép alapvetően a bölcsész tanfolyam hallgatóira jellemző, ugyanis ha csak az alsóbb fokú osztályok tanulóit vizsgáljuk, akkor a mind a saját egyházkerületből, mind a távolabbról érkezettek számának esését figyelhetjük meg a mintaévek adatai alapján. A saját és a távolabbi egyházkerületekből származó diákok számának összevetéséből kiolvasható, hogy a líceum a pozsonyi katolikus iskolákat jelentősen meghaladó mértékben volt országos képzési központ, ez azonban elsősorban a *primanus* tanulmányok évfolyamaira érvényes.

Az eddigiek során a származás térbeli dimenzióját vizsgálva a születéshelyek megoszlását elemeztük. A katolikus iskolák anyakönyvezési gyakorlata az itt vizsgált években különbséget tesz *locus natalis* és *habitatio*, tehát születés- és lakóhely között. Mivel a líceumban erre nézve nincsen kialakult szokás[25], vagyis nem lehet egyértelműen elkülöníteni, hogy a megadott településnév születés- vagy lakóhely, a két megoszlás viszonyát csak a katolikus iskolákra nézve lehet megvizsgálni. Ezek az adatok azt mutatják, hogy – mivel a Pozsonyban született, és onnan elvándoroltak száma összességében elhanyagolható (egyik mintaévben sem éri el a tizet) – a Pozsonyba bevándorolt családok fiai adják a két eloszlás különbözetét. A Pozsonyba betelepült családok jelentősége számukat és arányukat tekintve is növekszik a diáknépességen belül: 1812-ben 59, 1828-ban 92, 1845-ben pedig 84 ilyen hátterű diák iratkozott be. Ezzel a csoporttal megemelve a pozsonyi iskolák diákságának helyi bázisa is természetesen magasabb (30-ról 41 százalékra nő a vizsgált periódusban), és lényegében eléri a kisebb diáknépességű és csekélyebb vonzáskörzetű kanizsai gimnázium megfelelő arányszámait, így is elmarad azon-

25 Az evangélikus Hoensch András például az 1824/25-ös tanévben mint az angliai Londonban született (!) iratkozott be a *donatisták* osztályába, a következő tanévben a *grammatisták* között is londoniként szerepelt, ám az 1828/29-es tanévben már mint pozsonyit jegyezték be a *secundanusok* anyakönyvébe.

ban a keszthelyi gimnáziumtól, ahol 50–70 százalékos a helyi illetőségűek aránya (Sasfi 1997: 164).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Pozsony iskolai központként piackörzetét jelentősen meghaladó vonzáskörzettel rendelkezett. Míg Pozsonyt még Pozsony vármegyének is csak egy (igaz túlnyomó) része vallotta 1828-ban egyedüli piacközpontjának, és vegyes vonzáskörzete sem nyúlt túl a megye határain, addig iskoláit ennek területét többszörösen meghaladó területről látogatták (Bácskai - Nagy 1984). Igaz, ebben az esetben a „vegyes iskolai vonzáskörzet" megállapításához a nyitrai, trencséni, privigyei, zsolnai stb. gimnáziumok adatait is ismerni kellene, és a piac- és iskolaközponti szerepkör tartalmának különbségeiről is csupán feltevések fogalmazhatók meg. Ennek ellenére a tankerület 1824-ben legnagyobb diáklétszámú gimnáziuma regionális, valamint a diákjainak közel felét nem is saját egyházkerületéből toborzó líceum országos jelentőségű oktatási központtá tette Pozsonyt.

A területi megoszlás vizsgálata felől a diákok társadalmi hátterének elemzése felé vezet, ha kiválasztjuk azokat a településeket, amelyek viszonylag nagyobb számban szerepelnek a tanulók születéshelyei között. A három mintaévben legalább öt pozsonyi diákot adó települések listáját a 2. táblázat (lásd Függelék) tartalmazza.[26]

A lista elején - Pozsony és Bécs után - álló települések legfőbb közös vonása, hogy piacközponti funkciót látnak el a Kisalföldtől a pozsony-nyitrai térségig húzódó területen. Az első 15 település között csak két Pozsony megyei szabad királyi város (Bazin és Modor), egy mezőváros (a nyitrai Szobotist) és a távolabb eső Komárom a kivétel ez alól. A pozsonyi iskolák legfontosabb bázisai közé tartoznak mindazok a térségbeli mezővárosok, amelyek a már idézett piacközpont-vizsgálat eredményei szerint városnak minősülnek: Vágújhely, Érsekújvár, Galgóc és Nyitra. Ugyanakkor a terület minden olyan szabad királyi városa is megtalálható köztük, amelyet a szakirodalom hanyatlással szokott jellemezni. Az egyetlen kivétel a listán hátrébb szereplő Szentgyörgy (7 diák), ahol azonban kisgimnázium működött, vagyis az itt vizsgált nyolc tanévnyi tananyagból az első négyet helyben el lehetett végezni. Az is kitűnik az adatokból, hogy a legnagyobb diákkibocsátó települések - három tisztán katolikus mezőváros kivételével - mindegyike a katolikus iskolába és a líceumba is legalább 5–5 tanulót küldött a három vizsgált tanév során.

A helyi lakosság iskoláztatásának fokát akkor tudjuk legjobban megbecsülni, ha azt vizsgáljuk, hogy a települések népességnagyságához képest honnan tanultak legtöbben a pozsonyi középiskolákban.[27] Eszerint a régi szabad királyi városok egyértel-

26 Vagyis e települések mindegyike a pozsonyi diákok legalább két ezrelékét adta. Ez az arány megfelel a Sasfi által a kanizsai és keszthelyi gimnáziumok vizsgálata során használt 10 fős limitnek, melyet azonban mintegy négy évtized összes, közel 5000 diákjához képest alkalmazott. Megjegyzendő, hogy Sasfi vizsgálatához képest az általam használt minta jóval esetlegesebb, hiszen nagyobb a véletlen szerepe abban, hogy az adott évre éppen jutott-e diák. A - Pozsony leszámítása után maradt - 76 településről érkezett 839 tanuló az itt vizsgált 2773 fős pozsonyi diákságnak 30 százalékát adja. A táblázatban látható települések közül kettő esett Magyarország határain kívülre: Bécs, melynek 1831-ben mintegy 320 000 (túlnyomórészt katolikus) lakója volt, és az Olmütztől délre fekvő Prossnitz (ma: Prostejov, Csehország), mely morva viszonylatban középvárosnak számított (Bruckmüller 1985: 304).

27 Az összehasonlítást módszertani szempontból megnehezíti, hogy nem tudjuk, hogy a többi környékbeli gimnáziumba hányan jártak. Ezeknek az adatoknak a hiánya csökkenti az alábbi következtetések erejét.

mű fölénye látszik a városi funkciót betöltő mezővárosokkal szemben. Alkalmasabb adatok hiányában a Ludovicus Nagy-féle össznépességhez viszonyítottam a mintába került diákok számát. Eszerint a helyi születésűek közt az evangélikus lakosságban 43 főre, míg a katolikusoknál 58 főre jutott egy-egy diák. Ettől azonban alig marad el az evangélikus diákok esetében Trencsén és Szakolca (50, illetve 54), és a fiúgyermekeket nagyobb arányban iskoláztató települések közé tartozik Bazin (117), Modor (161) az evangélikus diákok vonatkozásában, és Szakolca (215), Modor (223) pedig a katolikusoknál. (Elképzelhető azonban, hogy a Nyitra megyében fekvő városi funkciójú mezővárosok fiait inkább a nyitrai gimnáziumba küldték szüleik.)

A most felsoroltakon kívül még kilenc település esetében haladta meg ez a „diáksűrűséget" kifejező mutató a 250-et az evangélikus lakosságban. Pest kivételével ezek közös jellemzője, hogy jelentős mezővárosok és/vagy uradalmi központok voltak a viszonylag magas - 1841-ben 14,2 százalékos - evangélikus lakosságú Nyitra megyében, illetve Pozsonyban és Trencsénben.[28]

A pozsonyi iskolákba nagyobb arányú diákot kibocsátó katolikus közösségek között viszont alapvetően kisebb települések találhatók. A legnagyobb arányban az apró csallóközi faluról, Sárosfalváról jöttek (ahol 22 katolikus lakosra jutott egy diák), azonban itt a 12 tanuló közül csak egy nem a helyi földesúr és a megyében számos vezető tisztséget betöltő Bittó család tagja. De ezen kívül is 10 településen 100 alatti a fenti mérőszám értéke, további 20 esetben pedig 100 és 250 közé esik. Figyelemre méltó, hogy a Csallóköz sűrű településhálózatú és a kis- (gyakran közbirtokos) nemesség magas arányával jellemezhető térségében található, Pozsonyba legalább 5 diákot küldő települések majdnem mindegyike (8 falu és 2 mezőváros) ebbe a szűkebb körbe tartozik. A többi (kevésbé koncentráltan elhelyezkedő) kibocsátó település között - az evangélikusoknál megfigyeltekhez hasonlóan - több uradalmi központ, illetve mezőváros található.

A leírt eredmények alapján megállapítható, hogy az itt vizsgált pozsonyi iskolák diákrekrutációja nemcsak annyiban épült nagy - a keszthelyinél és kanizsainál nagyobb - mértékben vonzáskörzetükre, hogy a tanulók kisebb része származott az iskolák székhelyéről, hanem abban a tekintetben is, hogy számos településen a pozsonyi iskolákba küldött fiúk számának a népességhez mért aránya megközelítette a pozsonyi fiúkét. Másrészt jól látszik a katolikus és az evangélikus diákság eltérő bázisa: míg az előbbiek meghatározó része kisebb dunavidéki síksági falvakból származott, addig az utóbbiak nagyobb valószínűséggel nagyobb és városiasabb településekről, ezen belül is feltűnően nagy - és az ottani katolikus népességet magasan felülmúló - arányban a nem piacközponti szerepű térségbeli szabad királyi városokból.

A földrajzi megoszlással szorosan összefügg a diákok társadalmi értelemben vett származása. A szülők (illetve gondviselők, akik az esetek nagyobb részében a mostohaapák) társadalmi helyzetét részint rendi hovatartozásuk, részint foglalkozásuk (beosztásuk, tisztségük) alapján lehet megítélni. A katolikus iskolákban a két adat külön

28 Közülük a királyi uradalmi központ Holicson (87) működött az ország egyik első faience-manufaktúra, Zay-Ugróc (110) a protestáns közéletben országos szerepet játszó Zay család uradalmának székhelye és posztó-manufaktúra, Szobotist (185) a Nyáry, Csejte (14) pedig az Erdődy grófi család kiterjedt uradalmának központja.

rovatot kapott, ám a rendi besorolást egyre ritkábban jegyezték fel az anyakönyveket vezető tanárok: 1812-ban a diákok 24, 1828-ban 38, 1845-ben viszont már 59 százalékában nem tüntették fel a rendi hovatartozást. Ez a folyamat önmagában is jelzi azt a folyamatot, ahogyan a rendi kiváltságok jelentősége devalválódott. Ehelyett a „foglalkozási" adat rovatát töltötték ki egyre gyakrabban, és 1845-ben már csak a diákok tizedénél - zömmel özvegy anyák gyermekeinél, vagy fő- és köznemeseknél, akik feltehetően alkalmazásban nem álló földbirtokosok voltak - maradt üres ez a rubrika. A líceumban ezt a rovatot sem vezették következetesen, így a pozsonyi Mayer János fiai esetében az apa hol nemesként, hol polgárként, hol viszont mészárosként fordul elő.

A tömeges adathiány miatt csupán a rendi jogállás alapján tehát aligha nyújthatunk reális képet a diákok társadalmi származásáról. Ezért azt a megoldást választottam, hogy a csak foglalkozásokkal megjelölt eseteket a tradicionálisan az egyes rendi jogállásokhoz kötődő csoportosításnak megfelelően besoroltam a nemesek, polgárok és nem-nemesek mellé. Így a királyi, megyei és uradalmi tisztségviselőket és katonatiszteket a nemesekkel, a kézműveseket és kereskedőket a polgárokkal, az *oeconomus*, *colonus* és *vinicola* besorolásúakat pedig a közrendűekkel vettem egy csoportba. Emellett külön kategóriaként létrehoztam egyrészt a honorációrokét és helyi (városi vagy falusi) tisztségviselőkét, másrészt - a líceumi diákok esetében - a lelkészekét, akik az iskolai rekrutáció szempontjából különleges csoportot képeztek. Ez az eljárás több okból is durva és vitatható[29], ám azt feltételeztem, hogy az esetleges arányeltolódások a valóságos trendeket tükrözik. Ezzel az eljárással az adathiányos eseteket néhány százalékra sikerült leszorítani (7-8. ábra).

7. ábra

A katolikus iskolák diákjainak származása (korrigált adatok)

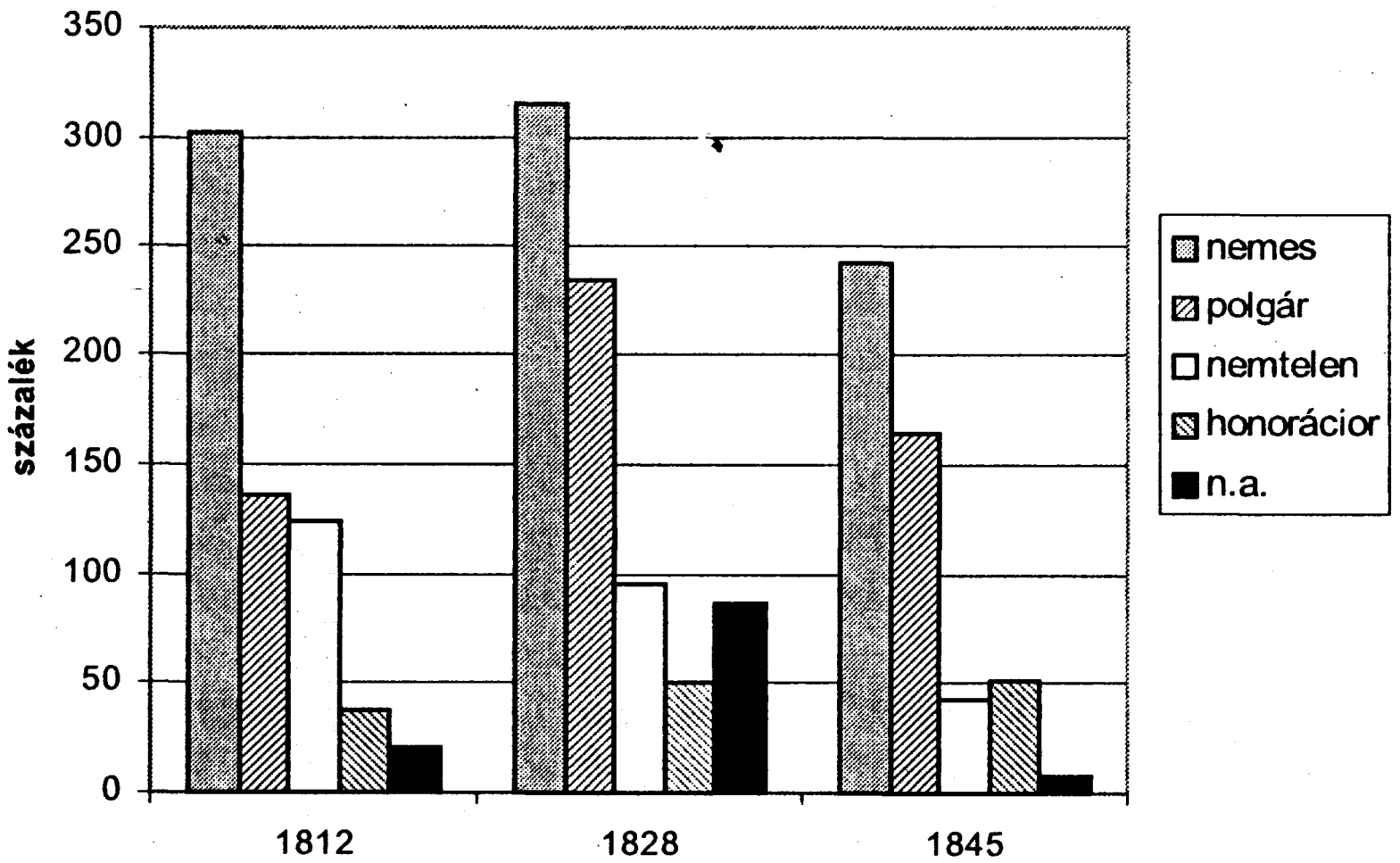

29 Elfedi például a köztes társadalmi helyzeteket, a „honorácior foglalkozások" folytatói közötti feltehetően nagyszámú nemest, összevonja a korabeli normák szerint külön rendi csoportot alkotó polgárokat, zsidó kereskedőket és kontár iparűzőket, a városi - gyakran polgári jogú - szőlőművest pedig a falusi zsellérrel mossa össze, stb.

8. ábra

A líceumi diákok származása

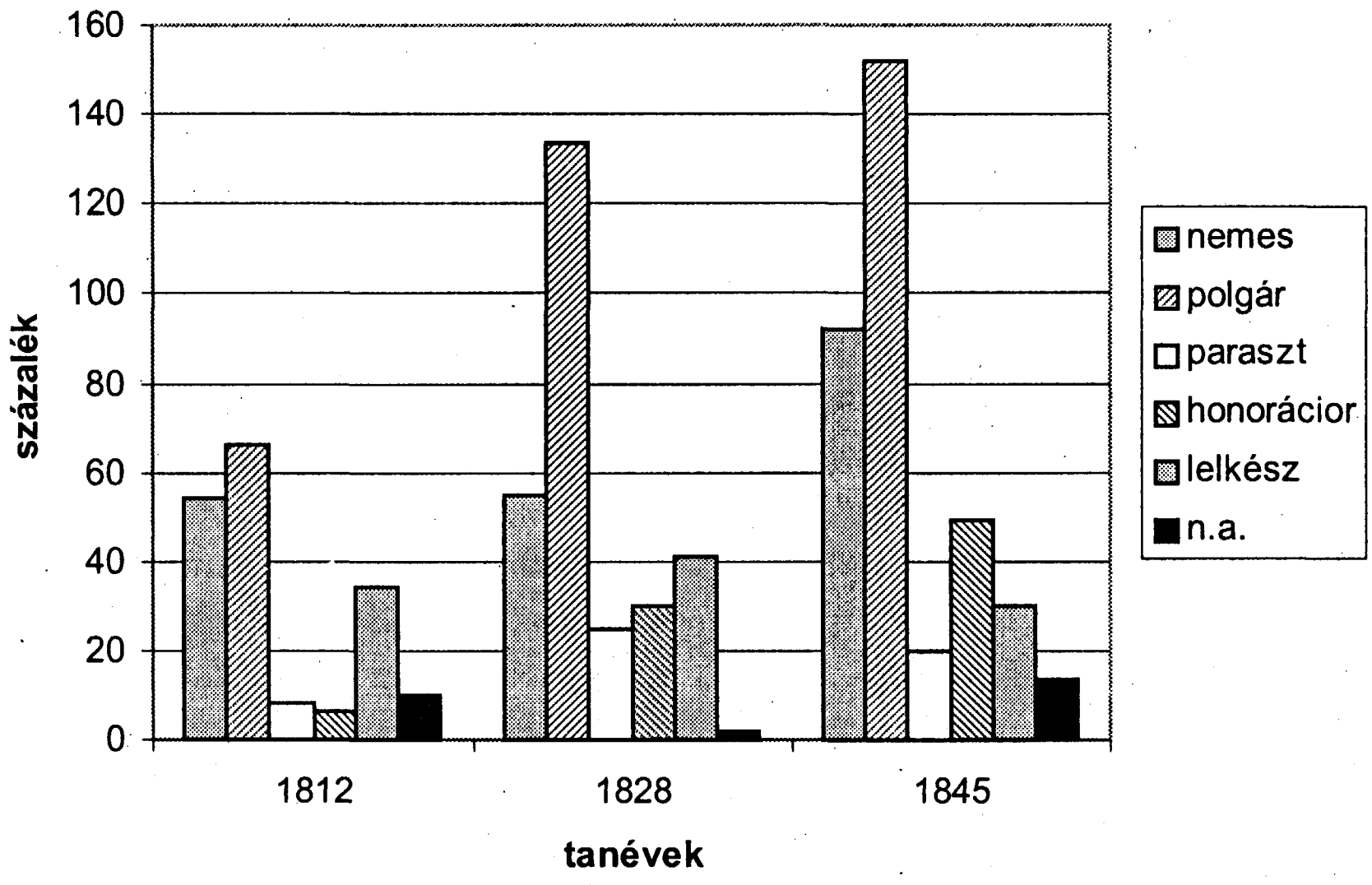

Az így korrigált adatok azt mutatják, hogy a nemesek mindvégig a katolikus iskolák legnépesebb csoportját adták, sőt arányuk 1812 és 1828 közti csökkenése (49-ről 41 százalékra) is csak időleges volt (1845-re újra 47 százalékra nőtt), ami valószínűleg az akkori iskoláztatási konjunktúrával függött össze. Folyamatosan esett viszont a közrendűek aránya - 19-ről 8 százalékra -, a „polgári helyzetűek" aránya ezzel szemben végig nőtt (22-ről 34 százalékra). A két nem-nemesi csoport iskoláztatásában megmutatkozó éles különbség a II. József-féle tandíjrendeletet követő létszámcsökkenéskor is megnyilvánult (Sasfi 1998: 149-150). A két helyzet közötti hasonlóságot fokozza, hogy jelen esetben is a *civis* kategóriát az anyakönyvek hasonlóan széles értelemben használják: mezővárosokból, sőt ritkán még falvakból is érkeztek olyan tanulók, akik apját így kategorizálta a forrás.[30] Esetünkben azonban aligha alkalmazható Sasfi Csaba értelmezése, aki az 1780-as évek létszámcsökkenését azzal magyarázta, hogy a tandíj-rendelet elsősorban a tanulók családjának vagyoni háttere szerint differenciáltan okozott iskolai kimaradást. A magyar gazdaságtörténet ugyanis a napóleoni háborúkat követő időszakot dekonjunktúrának tekinti, és éppen az 1830-as évek elejétől számítja a fellendülést - amikor tehát a diáklétszámok a korábbi növekedésből csökkenésbe vagy stagnálásba fordulnak.

A líceum diákjai között a katolikus iskolákhoz képest erőteljesebben jelentkeztek a szakirodalom által feltételezett változási trendek, ám egyúttal az a jelenség is, hogy e folyamatokban az 1828-hoz képest 1845-re kisebb visszalépés mutatkozott a társadalmi helyzet szerinti megoszlásban. Ez a nemesi származásúak arányának csökkenésére is vonatkozik, akárcsak a polgári társadalmi helyzetűek és a közrendűek fiainak nö-

30 A *civis* fogalom ilyen használatát már a II. József-féle népszámlálás eredményeinek elemzésekor megfigyelte Dányi Dezső (Dányi 1980: 199). Szerinte a kézműves foglalkozás és a háztulajdonlás alapján is előfordulhatott a polgárként való besorolás.

vekvő iskolai arányára. Folyamatosnak tűnik viszont az a tendencia, hogy az „értelmiségi" végzettséghez kötődő foglalkozású apáktól származók összességében alig változó arányán belül a lelkészcsaládban születettek rovására a „világi értelmiség" száma növekszik. - Ebben a tekintetben is különbözött a két felekezet iskoláztatási gyakorlata, ami részint az eltérő társadalomszerkezettel - így az evangélikus nemesség feltehetően jelentősen kisebb számával és arányával - magyarázható, részint a protestánsok már említett polgárosodási törekvésével.

Jelen dolgozat egyik központi kérdése a polgári rétegek iskoláztatására irányul. Ebből a szempontból figyelmet érdemel, hogy míg a katolikus iskolákban az itt vizsgált időszakban a fenti értelemben polgári társadalmi helyzetűnek tekintett diákok száma az 1828-as konjunktúra után lényegében a korábbi szintre esett vissza (136, 235, 164 a három évben), addig a protestánsoknál a gyarapodás folyamatos és jelentős (66, 134, 152).

A dolgozat bevezetésében leírt hipotézis - vagyis, hogy a gimnáziumokat (illetve azok alsó osztályait) „városi iskolaként" is használták - megvizsgálásához kevés adatot kínál az adatbázis, ám a jelenséget így is képes illusztrálni. Ha ugyanis megvizsgáljuk az ebből a szempontból szóbajöhető lakosság eloszlását az egyes osztálycsoportok között, akkor az alsó két osztályba járók az összeshez képest nagyobb létszáma támasztaná alá ezt a hipotézist. Ezt az elemzést két csoporton - a pozsonyi származású tanulókon és a pozsonyi-nyitrai térség öt, kisebb jelentőségű, legfeljebb jelentéktelen piacközponti szerepet betöltő szabad királyi városában született diákokon - végeztem el, vagyis a helyi és régi városokra jellemző iskolahasználatot hasonlítottam össze. Egyúttal a régi polgárság társadalmi szerepének és stratégiáinak újraértékelését felvető kérdések megválaszolásával is adalékot nyújtanak az eredmények, bár az említett öt királyi városból nem csupán a „rendi polgárságból" származó diákok tanultak Pozsonyban (ezek aránya azonban meghaladja a kétharmadot).

Az adatok csak részben igazolják a gimnáziumok városi iskola funkciójával kapcsolatos feltételezéseket. A Függelék 2. ábrája azt mutatja, hogy a pozsonyi születésű tanulóknak valóban legnagyobb hányada a mintaévekben az alsó két középiskolai osztályba járt, bár az evangélikusoknál ez a csoport mintegy tíz százalékkal kevesebb, mint a katolikusoknál. Az is igaz, hogy a katolikusok között az osztályok egymásra következésével egyre csökkent a pozsonyi diákok száma. (Az evangélikusoknál nem mutatkozik hasonló lépcsőzetesség, sőt a *secundanus*ok száma meghaladta a *syntaxistá*két.) Másfelől viszont így is mindkét felekezeti csoport esetében a helyi származású diákok több mint fele a felsőbb osztályokban és tagozatokon tanult, 35, illetve 41 százalékuk pedig egyenesen azokon a szinteken, amelyek a nagygimnázium és az akadémia sajátosságát adták.

Ezek az eredmények kételyt ébresztenek aziránt, hogy a 19. század első felében a városi lakosság fiainak iskoláztatása valóban jellegzetesen a gimnázium első osztályaira szorítkozott volna. Megerősíti ezt a kételyt az öt „hanyatló" szabad királyi városból érkezett - igaz, összesen csupán 99 - diák vizsgálata. Ezek eloszlása a négyszer két osztály között éppen az ellenkezőt mutatja: legkevesebben az alsó, legtöbben pedig a legfelső osztályokba iratkoztak be a három mintaévben. Ráadásul ebben a tekintetben nincs jelentős különbség sem a két felekezet, sem az öt város között, közülük a legtöbb diákot adó Szakolca esetében pedig az is látszik, hogy ez a jelleg az évtizedek során erősödött.

A diákság társadalmi hátterével (származásával) kapcsolatban eredményeink több korábbi állítást megerősítettek tehát, így megállapították a felekezetek eltérő iskoláztatási stratégiáit, valamint a középiskola „demokratizálódását": a nemességen kívül álló csoportok emelkedő részvételét. Hasonlóan fontosnak tarthatjuk ugyanakkor, hogy a polgárság, azon belül is különösen egyrészt az evangélikusok, másrészt a „régi polgárság" mint jellegadó csoport jelenlétével jellemezhető térségbeli „hanyatló" városok lakossága a középfokú iskoláztatásban a korábban feltételezettnél nagyobb szerepet játszott. Ez az állítás nem csak a beiratkozott diákok számában, hanem az iskola „használati" módjában, így az elvégzett osztályok számában is megnyilvánult.[31]

A POZSONYI VÁROSLAKÓK ÉS A LÍCEUM

A dolgozat befejező részében azt vizsgálom, hogy a pozsonyi lakosság körében az iskola „használatának" milyen gyakorlatai éltek. A most következő következtetések alapját egy, a líceum összes 1810 és 1848 között ott tanult diákját tartalmazó adatbázis jelenti.[32] A mintaévekre építő módszerhez képest ez két szempontból is intenzívebb elemzésre alkalmas: egyrészt a teljes iskolai életutak követését lehetővé teszi, másrészt a családok egymást követő nemzedékeinek iskolai szereplését is nyomon lehet általa követni. Ilyenformán a vizsgálat szintje az egyénről részlegesen a családokra tevődik át, ami iskola és társadalom viszonyának más - megítélésem szerint reálisabb - nézőpontját kínálja.

A vizsgált korszakbeli polgárság családi szintű életstratégiáit eddig a magyar szakirodalom alig kutatta. A cipszer polgár Liedemannok pályaválasztási és kiházasítási stratégiáit elemezve Kövér György hívta fel a figyelmet arra, hogy a család szintjén „egységesen és kellően diverzifikált" modell működött, mely a makrotársadalom foglalkozási sokszínűségét valósította meg a mikroszinten (Kövér 1997: 176-177). Esettanulmánya alapján nyitott marad a kérdés, hogy a jelzett modell mennyire egyedi, illetve a népesség mely csoportjaira általánosítható.[33]

Jelen tanulmány nem vállalkozhat arra, hogy ebből a szempontból szisztematikus képet nyújtson a pozsonyi családokról. Ehhez számos más forrás - elsősorban az egyházi anyakönyvek - rendszeres feldolgozására lenne szükség. Az eddig megvizsgált esetek alapján is kitűnik azonban, hogy ez a diverzifikált stratégia gyakori, sőt valószínűleg elterjedt volt a fiaikat a líceumba járató családok körében, és úgy látszik, hogy nagyrészt ennek rendelődött alá, hogy az egyes diákok hány osztályt végeztek el az iskolában.[34]

---

31 A régi polgárság társadalmi helyzetével kapcsolatos álláspontokra lásd: Czoch 1998 és Tóth 2000.

32 Ez az adatbázis is közzétételre kerül a HIK-TÁRKI felügyelete alatt működő Történeti Adattárban. Az adatbázis 694 diák adatait rögzíti, akik közül a három mintaévben 173-an jártak az iskolába.

33 A szintén családi stratégiákat (is) vizsgáló könyvében Bácskai Vera egy a tevékenységszerkezetben elfoglalt helye szerint meghatározott, ám rendileg többszínű csoport, a pesti vállalkozói mentalitású nagykereskedők elemzését végezte el (Bácskai 1989).

34 Nyilvánvaló, hogy demográfiai és az egészségi állapottal kapcsolatos tényezők, illetve a tanulási hajlam és tehetség is számítottak. Az életutak rekonstrukciójához használt források: Szögi 1994, valamint a pozsonyi rendi polgárság kiadás előtt álló számítógépes adatbázisa (1802-1849); *Pressburger Adress-Kalender* 1812; *Pressburger Wegweiser* 1840 és az adóösszeírások.

Gyakran előforduló helyzet, hogy kereskedők családjában a fiúk egy része a családi foglalkozást viszi tovább, míg mások a líceum felsőbb osztályait is elvégzik. A legtöbb (hét) fia Heim Tamásnak tanult a líceumban, aki kesztyűsmesterként szerzett polgári címet, utóbb gyapotkelmegyárosként említették, ám változatos pályafutása során kiemelkedő adót fizetett fűszerkereskedelem után, több városi fogadót bérelt, három kisebb házat is birtokolt, és bormérés után is adózott. Heim fiai közül a legidősebb a második *secundanus* osztályig tanult, ám leendő foglalkozásának a kereskedelmet nevezte meg (később apja társa lett). Öccsei közül pedig a legnagyobb *politicusi* - vagyis jogvégzettnek megfelelő - tervekkel két primanus osztályt végzett, további ketten a *secundanus* osztályokig tanultak, orvosi, illetve *politicusi* ambíciókkal. Az egyik Pozsony melletti faluból bevándorolt Jurenák Ádám, az 1812-es adókönyv szerint a város legnagyobb tüzifakereskedője és az öt legnagyobb polgári adózó egyike, 1815-től választott polgár négy fiát taníttatta a líceumban. A legidősebb gyógyszerésznek készült, és a *syntaxista* évek után nem is a pozsonyi líceumban tanult tovább, ahová csak az első *primanus* évben iratkozott be, majd hat évvel később a bécsi egyetem gyógyszerész szakán tűnt fel. A soron következő fiú (Antal) viszont már *secundanus*nak sem iratkozott be, néhány év múlva kereskedőként szerzett polgárjogot. Két további fia *politicusi,* illetve orvosi tervekkel tovább tanult, utóbbi a líceumban két *primanus*i évet is eltöltve. Egy további fivér - valószínűleg a legidősebb - pedig egyetlen félévet sem töltött a líceumban - iskolai pályafutásából csak a bécsi műegyetem kereskedelem szakán eltöltött éveiről tudunk. Ő, akárcsak kereskedői foglalkozást választó öccse, apjuk halála után szerezték meg Pozsonyban a polgári státuszt. Nem minden esetben ilyen változatos azonban a kereskedőcsaládok családi stratégiája. A szintén választópolgár Birnstingel nagykereskedő - akinek fivére Pestre költözve ott sógoraival együtt a polgári törekvéseket gyakorlatba ültető jótékony nőegylet hátterében vitt szerepet - fiági leszármazottai közül csupán ketten tanultak a líceumban, ők is a *syntaxista* osztállyal fejezték be tanulmányaikat.

A kereskedőkhöz hasonlóan nagy arányban járatták a középiskolába gyermekeiket a városban élt honoráciorok és más hasonló társadalmi helyzetű csoportok. Nem meglepő, hogy a líceumi professzor Zsigmondy Sámuel négy fia is legalább a *primanus* tagozat második osztályáig tanult, ám az már nem magától értetődő, hogy mind más foglalkozási ambíciót vallott be a humanista osztályoktól kezdve: sorrendben orvosi, *oeconomus* (tehát valószínűleg magánzó gazdálkodó, de ő a felső tagozatba lépett *politicus*ra váltott), lelkész, illetve jogász státuszt tervezve. A gyógyszerész Fiedler Mihály választópolgár legidősebb fia továbbvitte apja foglalkozását (ugyan ehhez két évig tanult a *primanus* tagozaton) és Pozsonyban polgári címet szerezve lett patikus, igaz, 15 évesen egy időre a jogvégzettek státuszát képzelte el jövőjeként. Egyik öccse viszont lelkész akart lenni és ehhez a líceumban két évig tanult az akadémiai szintű tagozaton. A gyógyító foglalkozások közötti felemelkedésre lehet példa Szuloviny Sámuel (polgári) sebészmester esete, akinek két fia is befejezte tanulmányait *syntaxista* szinten, ketten azonban továbbtanultak: a legidősebb gyógyszerészi ambíciókkal (ő a két *humanista* osztályt fejezte be), a legfiatalabb pedig előbb földmérő, a *primanus* tagozat harmadik évétől viszont orvos szeretett volna lenni az anyakönyv bejegyzései szerint. Egy másik kirurgus, Macher Pál három fia közül a legidősebb már a legkorábbi ilyen adat szerint az orvosi pályát tűzte

ki magának, a legfiatalabb pedig teológiát akart tanulni (ezért tanultak három, illetve két évig a felső líceumi tagozaton). A középső ellenben oeconomusi életpályát vallott be, és talán e korlátozottabb ambíciójával áll valamiképpen összefüggésben, hogy a két humanista tanéve között három év szünetet tartott.

A társadalmi mobilitás sajátos példáját mutatja a pozsonyi pékfiú Csader Pál esete, aki a líceumi felső tagozat első osztályát elvégezve leánytanítóként dolgozott a városban és három fiát is saját egykori iskolájába járatta, akik közül legalább ketten *primanus*ként is tanultak a jogi-közigazgatási, illetve lelkészi pályafutás reményében. Feltehetően felemelkedésnek nevezhetjük a három árva fivér közül a legidősebb, Lippert Károly esetét. Mindhárman befejezték tanulmányaikat a *grammatista* vagy *syntaxista* tagozaton, de a legtöbbet - három osztályt - végzett Lippert később városi kamarás lett, fia pedig öt éven át a líceum felső osztályain tanult, hogy lelkész lehessen.

A taníttatási stratégia diverzitása megfigyelhető a kézművesek körében is, igaz létszámukhoz képest valószínűleg kisebb arányban. Khern Mátyás sarkantyúműves - egy aránylag jól jövedelmező mesterség képviselője - két fia közül Mátyás, az idősebb kovács lett, a másik tovább tanult (a második *primanus* osztályt is befejezve). Az első fiú, aki tehát a nevet és lényegében a szakmát is tovább vitte, a stratégiát is átörökítette fiaira: Mátyás nevű fiát taníttatta (három felső tagozati osztályt járt végig, *oeconomus*i „jövőbeli életnemmel"), a többiek viszont csak a két-három legalsó osztályt végezték a líceumban. A Pfaff szappanfőző családból három unokatestvér közül egy három évig járta a humanista osztályokat (de végig azt vallva, hogy *opifex*, tehát kézműves életet tervez), egy másik a *syntaxista* osztályokat fejezte be, a harmadikat viszont a második nyelvészeti osztály lezárásában akadályozta meg halála. A mészáros Brandtner Keresztély négy fia közül a második két évet tanult a *primanus* tagozaton a jogvégzettség reményében, fivérei viszont a *syntaxista* szinten fejezték be az iskolát.

Végezetül a szőlőművesek köréből néhány példa. Ez a foglalkozás hiába képezte az evangélikus felekezethez tartozó polgárok legnagyobb hányadát, sem az adózás tekintetében, sem városi politikai súlyukban (a választott polgárok vagy fiaik személyében a tisztviselők között) nem voltak ehhez mérten képviselve. Jellemző, hogy a nagy szőlős dinasztiák (Zechmeister, Welser, Leinwather) fiai alig tűnnek fel a líceisták között, ha pedig mégis, akkor inkább e családok olyan ágaiból tanultak a középiskolában, amelyek kézműves vagy kereskedői foglalkozásra cserélték a szőlőművelést. Ez a helyzet a 19. század első felében a városnak a legtöbb polgárt adó Zechmeisterek esetében, akik csupán négyen iratkoztak be a líceumba, ők legfeljebb a négy alsó osztályt végezték el az 1840-es években, tehát a vizsgált periódus utolsó szakaszában, és a család vaskereskedővé, illetve molnárrá lett fiainak voltak gyermekei. Ebben a körben is előfordul azonban az itt vizsgált családi szintű diverzitás, még ha az nem is annyira árnyalt, mint ahogy elsősorban a kereskedőknél megfigyelhető. A legnagyobb szőlősök közé tartozó Dobrovitsok közül öten tanultak a líceumban. Négyen legfeljebb a *syntaxista* tanulmányokat fejezték be, egy viszont teológusnak tanult (öt éven keresztül ezt vallotta), ám végül ügyvédként tűnik fel az 1840-es évekbeli forrásokban. A szintén az 1-2. szőlőműves adóosztályba sorolt Steltzer családból öten tanultak a líceumban - hárman csupán az első nyelvészeti osztályban, ketten viszont lelkészi, illetve jogi pályára készülve (két,

illetve hat év *primanus* szintű tanulással). A Falb családból pedig a hét líceista közül egy teológusnak tanult, a többiek pedig a nyelvészeti osztályokba jártak.

Hosszan lehetne még folytatni a sort - például a nemesített kereskedőkkel, a városba települt nemes kézművesekkel és a városban (pontosabban nyilván Váralján) élt zsidókkal -, ám az eddigiekből is kitűnhet, hogy mind a társadalmi helyzetük, mind a választott út tekintetében tarka kép rajzolódik ki a pozsonyi családok iskoláztatási stratégiáinak vizsgálata alapján. Ezek egyik közös vonása, hogy a líceum ezeknek az (átörökítő vagy mobilizáló) stratégiáknak fontos eszközeként szerepel. Az eredmények valóban igazolják a szakirodalom azon állítását, hogy a polgárság egy része városi iskolaként használta a líceumot (azaz annak alsó osztályait), ám a magasabb szintre eljutó iskoláztatás is gyakori volt, olykor még olyan esetekben is, amikor az illető diák a honorácior pályákhoz fűződő terveket sem szőtt. Másrészt a humanista és felsőfokú tagozatokra járás nem is csupán számszerűsége miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert családszintű - alighanem tudatos - törekvések irányultak a több osztály elvégzésével megszerezhető magasabb presztízsű, és a családban tradicionálisan átörökített társadalmi helyzet egyidejű biztosítására. Ez a jelenség pedig általában is új értelmezési keretet kínál azon társadalmi csoport középiskola-használati szokásainak az értelmezéséhez, mely a pozsonyi evangélikus líceum diáklétszám-növekedésének fő bázisa volt. Nyitott kutatási kérdés marad mindamellett, hogy a - diáklétszám tekintetében a korszak során összességében stagnáló - pozsonyi katolikus iskolákba beiratkozott, városi (illetve polgári) származású diákok esetében megfigyelhetők-e hasonló jelenségek.

FÜGGELÉK

1. táblázat

A diákok felekezeti megoszlása (%)

	katolikus iskolák			líceum		
	1812	1828	1845	1812	1828	1845
katolikusok	99,5	95,8	94,1			
evangélikusok		0,3		82,7	87,1	70,9
reformátusok	0,2	1,2	0,4	14,1	3,8	11,2
izraeliták	0,3	2,3	5,5	1,6	8,4	11,5
görögkeletiek		0,4		1,6	0,7	6,4
összesen	100	100	100	100	100	100

(Megjegyzés: a katolikusok adatai a görög katolikusokat is tartalmazzák.)

1. ábra

A pozsonyi térség gimnáziumainak diáklétszáma

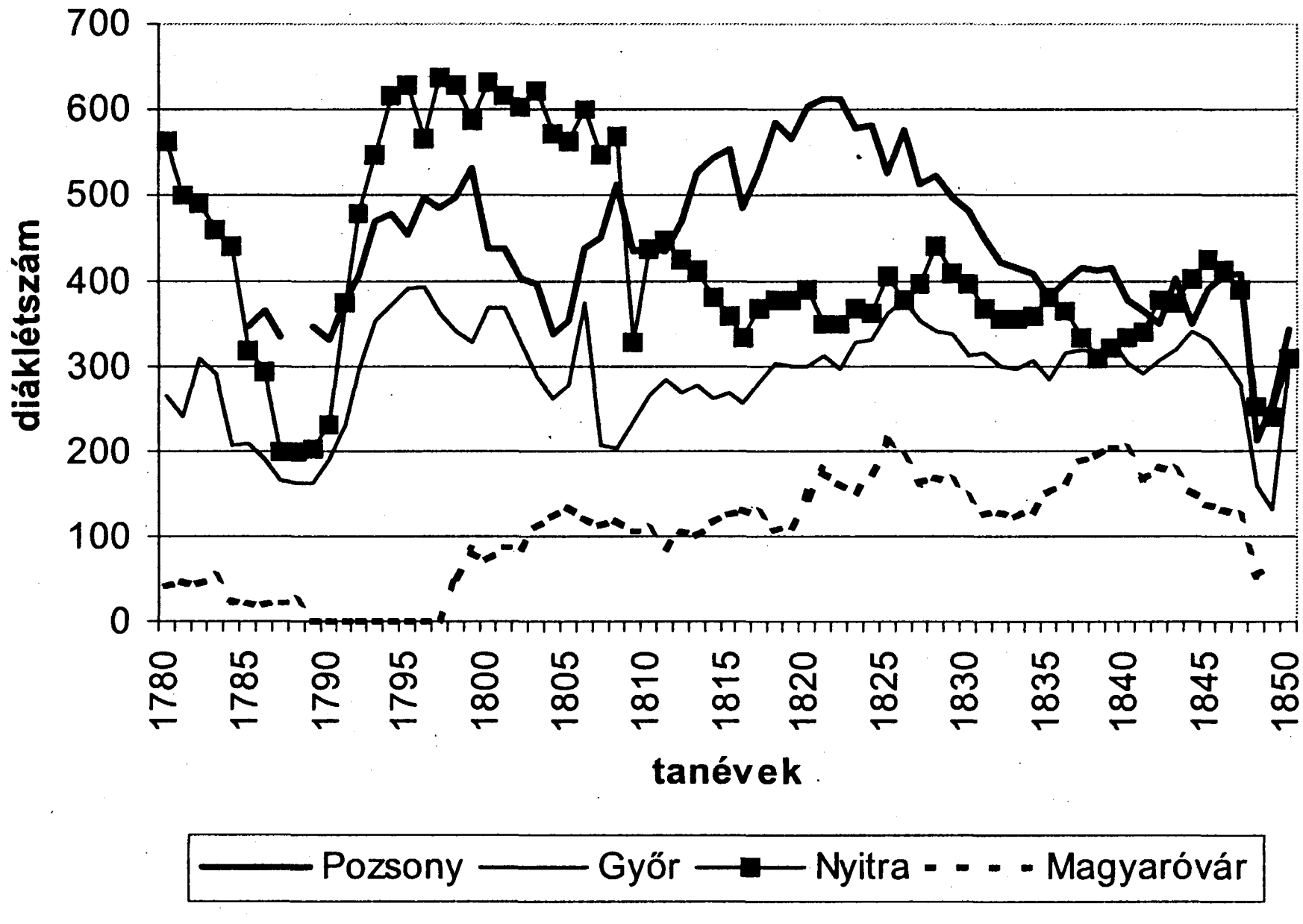

2. ábra

A városi származású diákság megoszlása a képzési szintek között

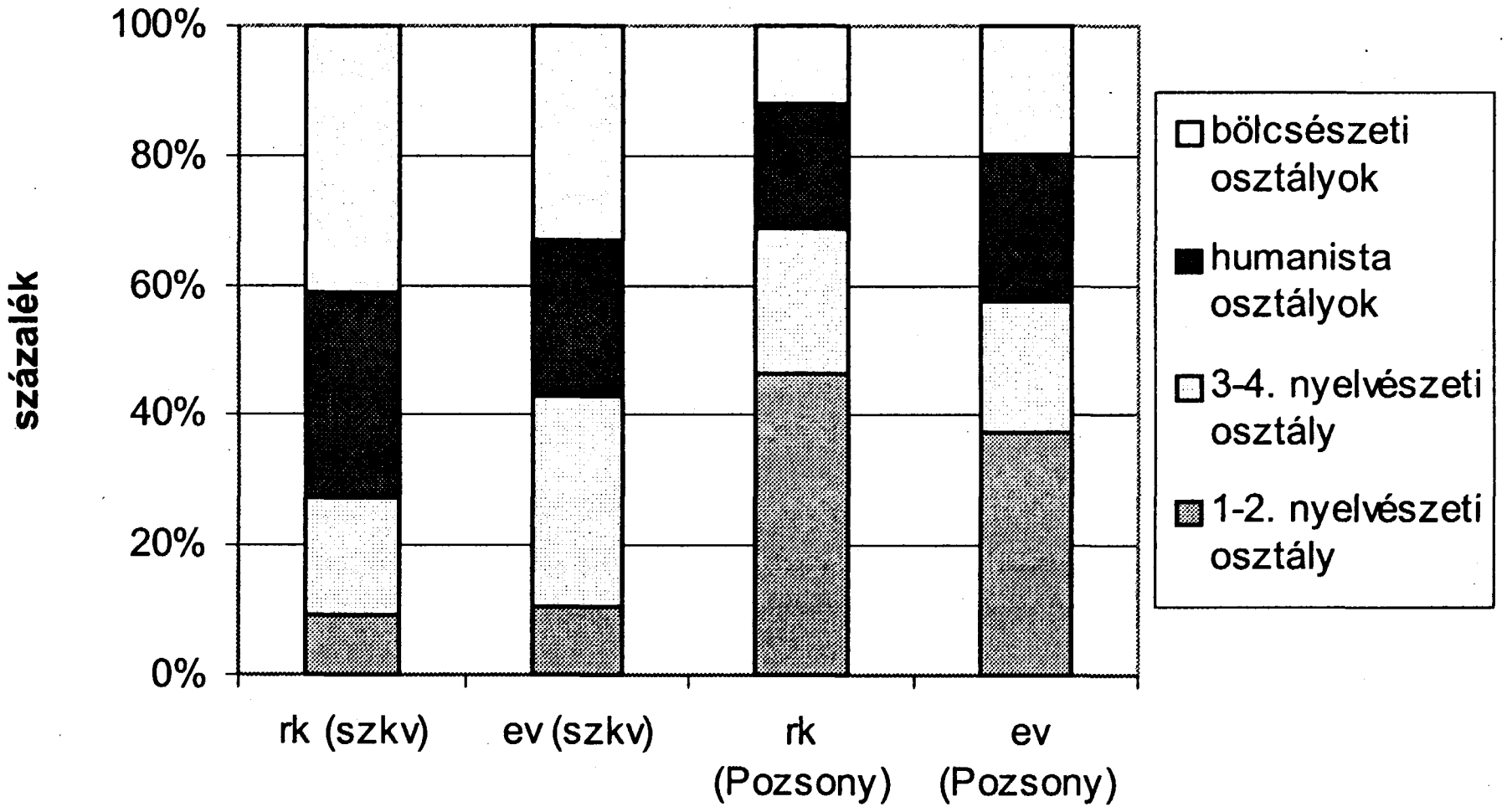

2. táblázat

A három mintaévben legalább öt pozsonyi diákot adó települések listája

Település					Népességszám[3]			Pozsonyi diákság								
név	jogá.[1]	piack[2]	megye	járás	összes	kat	prot.	összes	kat-isk	líceum	rk.	ev.	zsidó	1812	1828	1845
Pozsony	szkv	1	Pozsony	pozsonyi	37180	27294	6689	669	495	174	469	154	45	167	277	210
Bécs			Ausztria					80	73	7	73	7		14	45	21
Szakolca	szkv	5	Nyitra	szakolcai	6092	4952	974	41	23	18	23	18		21	12	8
Szenic	mv	4	Nyitra	szakolcai	2658	989	813	27	10	17	10	16		9	12	6
Nagyszombat	szkv	2:k	Pozsony	nagyszombati	6626	6219	275	25	20	5	20	3	2	11	7	7
Komárom	szkv	2:rt	Komárom		17782	10591	6526	25	13	12	11	9		6	14	5
Bazin	szkv		Pozsony	pozsonyi	4651	2324	2111	24	6	18	6	18		6	4	14
Győr	szkv	1	Győr		14472	10581	2726	22	6	16	6	15		3	9	10
Somorja	mv	5	Pozsony	felső-csallóközi	2990	1678	1312	21	16	5	15	4		8	5	8
Vágújhely	mv	2:rt	Nyitra	vágújhelyi	5417	2807	3892	21	8	13	7	9	5	8	4	9
Pest	szkv	1	Pest		56577	47142	1284	21	13	8	12	7		4	8	9
Sopron	szkv	1	Sopron		12501	7672	4792	18	12	6	12	6		5	10	3
Érsekújvár	mv	2:rt	Nyitra	nyitrai	6572	6572	0	17	17	0	13			4	8	5
Galgóc	mv	2:rt	Nyitra	vágújhelyi	4045	3718	46	17	16	1	16	1		8	4	5
Nyitra	püsp	2:k	Nyitra	nyitrai	4090	3989	3	15	13	2	12		2	1	6	8
Modor	szkv		Pozsony	pozsonyi	3859	1562	1286	15	7	8	7	8		3	4	8
Szobotist	mv		Nyitra	szakolcai	3185	639	2032	15	4	11	4	11		5	6	4
Trencsén	szkv	3	Trencsén		3405	2439	547	15	4	11	4	11		8	5	2
Besztercebánya	szkv	2:k	Zólyom		5214	2995	2219	14	5	9	5	9		3	7	4
Buda	szkv	1	Pest		30001	28213	352	14	14	0	14			3	4	7
Galánta	mv		Pozsony	külső	1853	1236	58	13	7	6	7	6		4	3	6
Sárosfa/lva	f		Pozsony	alsó-csallóközi	288	269	0	12	12	0	12			4	1	7
Malacka	mv		Pozsony	hegyentúli	2353	2258	6	12	12	0	12			3	5	4
Stomfa	mv		Pozsony	hegyentúli	3374	2731	0	12	12	0	12			9	3	0
Kismarton	szkv	5	Sopron		5386	4528	32	11	11	0	11			5	6	0
Nagyfödémes	f		Pozsony	felső-csallóközi	1596	1579	5	10	10	0	10			3	5	2
Holics	mv		Nyitra	szakolcai	4333	3054	437	10	5	5	5	5		6	3	1
Miava	mv		Nyitra	vágújhelyi	9883	243	9007	9	0	9		9		3	2	4
Prosnitz			Moravia					9	4	5			9	0	0	8
Csukár-Paka	f		Pozsony	felső-csallóközi	244	239	0	8	8	0	8			3	2	3
Unim	f		Nyitra	szakolcai	1285	1194	0	8	8	0	8			5	2	1

Település					Népességszám[3]			Pozsonyi diákság								
név	jogá.[1]	piack[2]	megye	járás	összes	kat.	prot.	összes	kat-isk	líceum	rk.	ev.	zsidó	1812	1828	1845
Kisucaújhely	f	4	Trencsén		2129	2121	0	8	8	0	8			4	4	0
Óvár	mv	3	Moson		2303	2242	61	8	8	0	6			2	1	5
Zsolna	mv	2:rt	Trencsén		2432	2419	1	8	8	0	8			7	0	1
Bős	mv		Pozsony	alsó-csallóközi	1803	1756	8	7	7	0	7			1	6	0
Gutor	f		Pozsony	alsó-csallóközi	467	451	0	7	7	0	7			3	1	3
Szentmihályfa/Iva	f		Pozsony	alsó-csallóközi	355	355	0	7	7	0	7			1	2	4
Nyék	f		Pozsony	külső	638	638	0	7	7	0	7			3	3	1
Szered	mv	4	Pozsony	külső	2613	2232	25	7	7	0	6		1	3	3	1
Vajka	f		Nyitra	nyitrai	396	388	0	7	7	0	7			6	0	1
Réte	f		Pozsony	pozsonyi	1025	456	415	7	6	1	4	1		1	5	1
Szentgyörgy	szkv		Pozsony	pozsonyi	2696	1465	860	7	4	3	4	3		2	3	2
Csejte	mv		Nyitra	vágújhelyi	1807	1619	42	7	4	3	4	3		3	0	4
Nagykosztolán	mv		Nyitra	vágújhelyi	1298	1122	7	7	6	1	6	1		0	3	4
Verbó	mv	4	Nyitra	vágújhelyi	3051	2041	379	7	1	6	1	6		0	3	4
Dubnica	mv		Trencsén		1868	1821	8	7	7	0	7			3	1	3
Oroszvár	mv		Moson		2094	1272	311	7	6	1	2	1	4	1	1	5
Selmecbánya	szkv	3	Hont		17028	13811	3217	7	6	1	5	1		4	3	0
Dunaszerdahely	mv	4	Pozsony	alsó-csallóközi	657	239	64	6	5	1	5		1	1	3	2
Etrekarcsa	f		Pozsony	alsó-csallóközi	341	336	0	6	6	0	6			2	3	1
Fölbár	f		Pozsony	alsó-csallóközi	713	592	9	6	6	0	6			2	0	4
Pusztafödémes	f		Pozsony	nagyszombati	1195	969	218	6	5	1	5	1		0	4	2
Magyarbél	f		Pozsony	pozsonyi	1015	945	5	6	6	0	6			3	2	1
Sasvár	mv	2:k	Nyitra	szakolcai	2690	2294	0	6	4	2	4	2		3	2	1
Brezova	mv		Nyitra	vágújhelyi	6313	227	5892	6	0	6		6		2	0	4
Liptószentmiklós	mv	4	Liptó		1708	203	704	6	1	5	1	1	4	2	0	4
Nedesze	f		Trencsén		506	485	0	6	6	0	6			2	3	1
Pápa	mv	2:k	Veszprém		13232	8809	1751	6	3	3	3	2		0	2	4
Zayugróc	f		Trencsén		905	211	659	6	0	6		6		0	2	4
Fél	f		Pozsony	felső-csallóközi	846	799	7	5	5	0	5			2	1	2
Nagylég	f		Pozsony	felső-csallóközi	608	584	9	5	5	0	5			4	1	0

Település					Népességszám[3]			Pozsonyi diákság								
név	jogá.[1]	piack[2]	megye	járás	összes	kat	prot.	összes	kat-isk	líceum	rk.	ev.	zsidó	1812	1828	1845
Nagymagyar	f		Pozsony	felső-csallóközi	1301	873	11	5	4	1	4		1	4	0	1
Beszterce	f		Pozsony	hegyentúli	1503	1498	0	5	5	0	5			2	0	3
Diószeg	f		Pozsony	külső	1456	1385	71	5	5	0	5			2	0	3
Felsőszeli	f		Pozsony	külső	1879	768	1105	5	4	1	4	1		1	2	2
Verbóc	f		Nyitra	szakolcai	4627	124	4352	5	0	5		5		2	2	1
Balony	f		Győr		482	482	0	5	5	0	5			1	0	4
Bőny	f		Győr		1249	441	749	5	3	2				1	3	1
Chisne	f		Árva		1410	1407	0	5	5	0	5			3	0	2
Hédervár	mv		Győr		777	749	9	5	5	0	5			0	5	0
Korpona	szkv	5	Zólyom		3461	1585	1876	5	1	4	1	4		2	1	2
Makó	mv	3	Csanád		17148	5367	8853	5	3	2	2	2	1	1	1	3
Nagykőrös	mv		PPS		13679	439	13179	5	0	5		1		1	1	3
Rajka	mv		Moson		2823	1291	1101	5	3	2	3	2		0	4	1
Rozsnyó	püsp	1	Gömör		6008	2484	3524	5	0	5		5		0	4	1
Usztye	f		Árva		1002	993	0	5	5	0	5			4	0	1
Veszprém	püsp	1	Veszprém		9079	6602	1815	5	4	1	4			0	5	0
Összesen diák								1508	1074	434	1000	380	75	433	573	486

[1] Jogállás: szkv = szabad királyi város, mv = mezőváros, f = falu, püsp = püspöki város.

[2] Piacközpont lásd. Bácskai - Nagy 1984. (A szám a piacközpont osztályát, a másodrendű piacközpontok közül a 2:k kettős szerepkörű, a 2:r régión túlnyúló központokat jelent.)

[3] Nagy 1828. (A római és görög katolikusokat összevontam, az evangélikusokat és a reformátusokat a forrás is egyben közli.)

FORRÁSOK

Slovenský Národný Archív (SNA)
II. Oddelenie starších fondov
I-003. KPA-B (=Kralovská Pravnická Akadémia-Bratislava)
SNA, KPA-B 150 A pozsoni királyi Akadémiában Jog- és Bölcsészeti Osztály Hallgatókról 1845/6-ik iskolai évre szóló Rovatolmány.
SNA, KPA-B 213 Informatio de Progressu in Moribus, et Studiis Juventis Academiae Regiae Posoniensis pro Semestri I-o 1812/13.
SNA, KPA-B 214 Informatio de Progressu in Moribus, et Studiis Juventis Academiae Regiae Posoniensis pro Semestri II-do 1812/13.
SNA, KPA-B 243 Informatio de Progressu in Moribus, et Studiis utriusq. anni Philosophorum in regia Academia Posoniensi pro I. Semestri Anni Scholast.
SNA, KPA-B 244 Informatio de Juventute Academiae Regiae Posoniensis et quidem de Jurium Auditoribus, pro integro Anno 1828/9 de Philosophiae vero Studiosis pro II. Semestri ejusdem Anni

Archív Mesta Bratislavy, Školy (AMB Š)
AMB Š 8879 (kötetcím nélkül); benne: Informatio de Scholastica Juventute Regii Archi-gymnasii Posoniensis Ord. S.Benedicti Semestri Primo/Secundo Anni .1812/3
AMB Š 8882 (kötetcím nélkül); benne: Informatio de Scholastica Juventute Regii Archi-gymnasii Posoniensis Ord. S.Benedicti Semestri Primo/Secundo Anni 1828/9
AMB Š 8884 (kötetcím nélkül); benne: Értesítés a Pozsonyi kir. Fő Gymnasiumi Ifjúságról 1845/6 [első/második] felében

Evanjelická Kniznica, Bratislava (EK)
EK 74.; Tabula Censurae iuventutis in Gymnasio Aug. Conf. Posoniensi ab anno 1801 usque ad annum 1813.
EK 76.; Classificatio Secundanorum, Syntaxistarum et Grammatistarum in Lyceo Evang. Aug. Conf. Posoniensi ab anno 1810-1820
EK 77.; Classificatio Primanorum in Lyceo Evang. A.C. Posoniensi ab Anno 1810/11 - 1819/20.
EK 79.; Classificatio Syntaxistarum, Grammatistarum et Donatistarum ab anno 1820/21 - 1824/25.
EK 80.; Tabulae Censoriae Humanitatis et grammaticarum classium. Lycei evang. Posoniensis ab a. 1830/31 usque ad a. 1839/40.
EK 82.; Classificatio Primanorum ab anno 1820/21-1829/30
EK 83.; Classificatio Secundanorum ab 1820-1830; Classificatio Syntaxistarum Gramm. et Donat. ab 1825-1830
EK 84.; Tabulae Censoriae Philosophiae et Theologiae Studiosorum. Lycei evang. Posoniensis ab a. 1830/31 usque ad a. 1839/40.
EK 85.; (kötetcím nélkül): A pozsonyi ágostai hitvallású evang. lyceumi philosophia és theologia hallgatóinak, ill. szónoklat-költészeti oskola tanulóinak osztályjegyzéke (1840/41-1844/45)
EK 87.; Osztályjegyzék az 1845/46-1851/52 tanévről

HIVATKOZOTT IRODALOM

Acsay Ferenc 1901: *A győri kath. főgimnázium története 1626-1900.* Győr

Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai.* Budapest

Bácskai Vera - Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest

Breznyik János 1889: *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története.* 3. füz. (A XIX. századbeli események.) Selmecbánya

Bruckmüller, Ernst 1985: *Sozialgeschichte Österreichs.* München

Czoch Gábor 1998: Kassa polgársága a 19. század első felében. *Limes*, 2–3. 55–85.

Csősz Imre 1876: *A kegyes-tanító-rend nyitrai gymnasiumának történeti vázlata.* Nyitra

Dányi Dezső 1980: Az első magyar népszámlálás. In: *Történeti Stisztikai Tanulmányok* 4. Budapest, 189–211.

Lehotská, Darina - Pleva, Ján (szerk.) 1966: *Dejiny Bratislavy.* Bratislava

Horváth, Vladimír - Lehotská, Darina - Pleva, Ján (szerk.) 1978: *Dejiny Bratislavy.* Bratislava

Fényes Elek 1841-1843: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* 1–2. kötet, 2. kiadás, Pest

Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára.* 1–4. kötet, Pest

Gyömrei Sándor 1957: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12. Budapest, 197–274.

Horváth Mihály 1840: *Az ipar és kereskedés története Magyarországban a három utólsó század alatt.* Buda

Horváth Zoltán [é.n.]: *A nagyszombati kath. érseki főgimnázium története.* [h.n.]

Karády Viktor 1997: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom. /Zalai Gyűjtemény* 41./ Zalaegerszeg, 9–18.

Közhasznu esmeretek tára a Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva. Pest. (IX. köt: 1839)

Kornis Gyula 1927: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 1–2. kötet Budapest

Kövér György 1997: Egy biedermeier cipszer polgárcsalád életstratégiája. In: Németh Zsófia - Sasfi Csaba (szerk.) *Kőfallal, sárpalánkkal...* Debrecen, /Rendi társadalom - polgári társadalom 7./ 175–179.

Magda, Paul 1832: *Neueste statistisch-geographische Beschreibung der Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze.* Leipzig

Markusovszky Sámuel 1896: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház múltjával.* Pozsony

Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája* 996–1948. Budapest

Nagy, Ludovicus 1828: *Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae.* Buda

Németh Ambrus 1904: *A győri királyi tudomány-akadémia története* I–III. Győr

Ortvay Tivadar 1884: *Száz év egy hazai főiskola életéből.* Budapest

Pressburger Adress-Kalender auf das Jahr 1812. Pressburg

Pressburger Wegweiser. Gemeinnütziger Geschäfts-Kalender für das Schalt-Jahr 1840. Pressburg

Rappensberger Vilmos 1894: *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló magyar-óvári gymnasium története* 1739–1894-ig. Győr

Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford. jegyz. és mutat. ellátta Mészáros István. Budapest, 1981.

Sas Andor 1995: *Pozsony, az egykori koronázó város.* (2., bővített kiadás) Pozsony

Sasfi Csaba 1997: A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és társadalom. /Zalai Gyűjtemény* 41./ Zalaegerszeg, 131–171.

Sasfi Csaba 1998: Tandíj: elitképzés vagy közoktatás. II. József oktatáspolitkai rendeletei. *Századvég* Nyár (ú.f. 9.), 133–157.

Schönvitzky Bertalan 1896: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története.* Pozsony

Szögi László 1994: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein.* I. kötet 1790–1850. Budapet-Szeged

Tóth Árpád 2000: A megőrzött presztízs. In: Bódy Zsombor - Mátay Mónika - Tóth Árpád (szerk) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest, 151–175.

Tóth Árpád 2001: Recenzió Sas Andor: Pozsony, az egykori koronázó város. Pozsony, 1995. könyvéről. *Fons*, (megjelenés előtt)

Vörös Károly 1980: A magyar nép kulturális élete. In: Mérei Gyula (főszerk.) *Magyarország története 1790–1848. /Magyarország története.* V. kötet/ Budapest, 1055–1149.

Benda Gyula

Kisvárosi társadalom és gimnáziuma

Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében

A társadalomtörténet már jó ideje felfedezte a középiskolai diákok rekrutációjának problémáját: Bácskai Vera és Sasfi Csaba évek óta folytat jelentős kutatásokat 19. század első felének dunántúli és pesti gimnáziumait látogató diákok társadalmi összetételéről, Karády Viktor pedig szinte iskolát teremtett a modernizáció és iskoláztatás polgári kori vizsgálatában.[1] Az előbbi kutatás egyik részletesen vizsgált középiskolája a keszthelyi ferences, majd premontrei katolikus gimnázium (1772–1850). Jómagam 1986 óta dolgozom Keszthely társadalomtörténeti monografikus kutatási programján. Ez mint kutatási terv egy mezővárosi közösség történeti rekonstrukciójaként fogalmazódott meg (Benda 1987), majd a munka során egyre erősebb hangsúlyt kapott a társadalmi változásnak egy kisvárosban hosszabb időszakaszban (1696–1848), másrészt mikrotörténeti szinten zajló együttes nyomon követése.[2] Sasfi Csaba ösztönzésemre már 1990-ben feldolgozta a keszthelyi gimnáziumba járó helybeli diákok társadalmi jellemzőit, a diákok iskolai pályafutását 1806 és 1848 között, elsősorban az anyakönyvek bejegyzéseire támaszkodva (Sasfi 1990). A későbbiekben a már említett kutatási programban az ő elképzelése alapján valósult meg a gimnázium valamennyi diákjának személyi és iskolai adatát tartalmazó számítógépes adatbázis, aminek ennek első elemzési eredményeit már közreadta (Sasfi 1997).

Saját kutatásaimban a kezdetektől egyértelmű volt, hogy annak módszere az egyénekre, családokra, társadalmi csoportokra fellelhető egyedi és tömeges adatoknak (nyilvántartások, összeírások pl. anyakönyvek, kataszter stb.) egyesítése a nevek alapján (Benda 1987). A feldolgozás tényleges léptéke az idő folyamán módosult, többszintűvé lett: az összevont (aggregált) makro jellegű mutatók mellett egyre fontosabbá vált az egyedi (mikroszintű) életutaknak, nemzedékek egymásutánjának nyomon követése (Benda 2000). A kutatási terv a feldolgozandó nyilvántartások között kezdettől fogva számolt a helybeli katolikus gimnázium anyakönyveivel. Az ennek adatait tartalmazó adatbázis elkészülte után lehetővé vált a több mint háromezer (köztük hétszáz keszthelyi) diák adatait tartalmazó gimnáziumi adatbázis[3] összekapcsolása az időközben elkészült keszthelyi demográfiai és társadalmi adatbázisokkal.[4] Ennek elemzése részeiben beépül a társadal-

1 Erről ld. Sasfi 1997, Karády 1997, Karády 2000. Az 1848 előtti kutatások támaszkodnak a Zala Megyei Levéltárban korábban végzett ilyen irányú vizsgálatokra: Degré 1966, Degré - Simonffy 1975, Kapiller 1984, Kapiller 1987, Kapiller 1990.

2 A készülő doktori értekezés címe: Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban.

3 Sasfi Csabával terveztünk egy mikroszintű kutatást a gimnázium (keszthelyi és környékbeli) diákjainak életútjáról, motivációiról, életkörülményeiről, de ez - néhány később felmerült körülmény miatt - nem valósult meg. Az OTKA támogatásával folyó dunántúli kutatásról ld. Sasfi 1997. Itt mondok köszönetet Sasfi Csabának, hogy az adatbázist továbbépítésre és elemzésre átengende.

4 Keszthelyre saját kutatásomban elkészült a demográfiai adatbázis (1730 és 1849 között valamennyi házaspár és gyerekei), az adóösszeírásokat egyesítő adatbázis (1747–1848 közötti fellelhető adóösszeírások), valamint számos részterület személyi adatbázisa (nemesség, hagyatéki összeírások és végrendeletek, céhes nyilvántartások, házösszeírások stb.).

mi változásról készülő munkámba, itt jelenleg mintegy összefoglalóan arra vállalkozom, hogy Sasfi Csaba korábbi eredményeit részletesebb és pontosabb adatokkal újból megvizsgáljam, igazoljam, illetve továbbfejlesszem. A tanulmány két módon közelíti meg a problémát: a rendszeres (kvantitatív) vizsgálat az 1808-1848 közötti évekre korlátozódik, de a társadalmi és családi (mikro)elemzésnél az 1782-vel kezdődő valamennyi adatot figyelembe veszem.[5] Az elemzés során nem törekszem az iskola társadalmi szerepének minden oldalú vizsgálatára, hanem két kérdésre keresek elsősorban választ:

- kik járnak gimnáziumba?
- mi az iskoláztatás szerepe a társadalmi reprodukcióban és mobilitásban?

Az első kérdés tárgyalásánál azt elemzem, kik azok, akik elkezdik a középiskolát: hányan vannak, hány évesek, milyen társadalmi és családi háttérből kerülnek az iskolába. Őket belépőknek nevezem. A második kérdés a kilépésre vonatkozik: mikor, hány osztály elvégzése után lépnek ki a gimnáziumból és milyen társadalmi helyzetet foglalnak el a helyi középfokú iskolában végzett tanulmányaik után.

A KESZTHELYI TÁRSADALOM

Keszthely a 19. század első felében 8-9000 lakosú település. Közigazgatásilag két részre oszlik: egyrészt a település nagyobb része oppidum, azaz úrbéres mezőváros a Festeticsek kezén, másrészt két utcája úrbéres jobbágyfalu (polgárváros, a 19. század második felében Kiskeszthely). A 18. század végétől ehhez még két, részben önigazgató, területileg nem elkülönülő communitas társul, a nemesi communitas (1787) és a zsidó község (1767). A város határában szőlőhegyek fekszenek, ezek fokozatosan szőlőhegyekké szerveződnek (Cserszeg, Diás, Gyenes, Tomaj, Vashegy és Vonyarc), a 19. század első felében a népesség egyik fele állandó lakosként kitelepül ezek területére. A szőlőhegyek 1846 után önállósulnak és leválnak a városról.[6]

A település lakói jogállásukat tekintve is megosztottak. A kisváros (oppidum) lakosai a 18. század első felében libertinusok, majd az úrbérrendezést követően zsellérként szolgálnak és adóznak. Hosszabb úrbéres per után 1838-ban a város örökös szerződést köt a Festeticsekkel, ami azonban csak 1846-ban lép életbe. A szőlőhegyi népesség jogállása is bizonytalan és változó (házatlan, majd házas zsellér). Polgárváros lakói úrbéres jobbágyok és zsellérek. A nemesség 1846-ig megőrzi különállását. A zsidó közösség is több tekintetben elkülönül jogilag, a 19. század első felében, azonban a zsidó lakosság fokozatosan integrálódik a mezővárosba.

---

5 A gimnáziumi adatbázis 1782–1850 közötti évekre terjed ki, a keszthelyi születés és lakóhely csak 1808-tól van szisztematikusan megadva. Ekkortól adja meg az anyakönyv a szülő vagy gondviselő nevét és foglalkozását, rendi állását (ez az azonosításhoz szükséges adat). A korábbi évekre is azonosítottunk számos keszthelyi gyereket, de ez nem teljes, s a sok azonos nevű család miatt nem is lehet egyértelműen végigvinni.

6 A település történetére összefoglalólag ld. Bontz 1896 (kissé elavult), Koppány - Péczely - Sági 1962. Jól használható a helytörténeti lexikon Keszthelyre és a belőle kivált településekre vonatkozó szócikkei: Kovacsics 1994, újabban pedig Müller 2000. A város jogállására: Szántó 1984, Degré 1964 (mindkettő elég elavult) és Sándor 1999 (ez utóbbi zavaros). Saját eddigi eredményeim a népesedésre vonatkozóan megjelentek Benda 1997, Benda 2000. A szőlőhegyekre: Szántó, Vajkai 1999, Benda 1997. A piacközponti szerepre Bácskai 1997.

A települést a vizsgált korszakban több központi funkció emeli egy kistáj központjává. A kereskedelmi utak kereszteződésénél kialakult Keszthely fejlődését a 18. században már nem a távolsági kereskedelem, hanem a piacközponti szerep határozza meg: egy kisebb körzetet lát el iparcikkel, és gyűjti össze annak mezőgazdasági feleslegét. A Festeticsek itt építik ki birtokaik központi igazgatását és jelentős majorságot hoznak létre. Festetics György idejétől kezdve pedig Keszthely jelentős iskolai központtá is válik. Mindennek hatására az 1830-as évektől egyre erősebben érezhető, hogy Keszthely jelentős kisvárosi központ, amely fokozatosan vonz magához igazgatási funkciókat is (járásközpont).

Keszthely alapvetően mezőgazdasági jellegű kisváros marad ebben az időszakban, a háztartásfők többsége szántó- és szőlőművelésből él. 1740 után, a Festeticsek földesurasága idején az igás állatot is tartó háztartások súlya lassan csökken, majd pedig jelentősen visszaesik. A szőlőből élő népesség aránya nem csökken, de kisebbé válik az átlagos szőlőterület. A kiépülő majorságok (Fenékpuszta, a Georgicon gazdasága, Újmajor) nagyszámú cseléd és uradalmi alkalmazott népességet vonzanak a településre. Az aktív iparosok száma és aránya a konjunktúrákat követve emelkedik és süllyed, a reformkor éveiben növekszik. Ekkor a szolgáltatás, kereskedés terén működő háztartásfők aránya emelkedik gyorsan. A munkamegosztási (foglalkozási) változásokkal párhuzamosan módosul a vagyoni rétegződés is: a ház- és szőlőbirtok továbbra is jellemző marad, de ezen belül felértékelődik az iparosok és kereskedők kezén levő városi ház, szőlővagyon, valamint a pénztőke szerepe megnő.

A társadalmi mobilitás elemzésekor az a gyakorlat, hogy nemzedékek között vagy egy szakmai pályafutás során elmozdulásokat mérünk egy társadalmi-foglalkozási skálán. Minden ilyen vizsgálatnál tehát alapvetően fontos a társadalmi szerkezet, csoportképződés leírása. Itt csak arra van mód, hogy a kutatásaink során kialakított társadalomképet röviden leírjuk. A tevékenységszerkezetre (munkamegosztásra) épülő nagycsoportokat egyrészt beágyazzuk a város jogállási helyzetébe, másrészt az egyének közötti személyes relációk rendszereként is megközelítjük. A kirajzolódó csoportokat egyben sajátos identitású halmazoknak is tekintjük. A mezővárosban mindenkor laknak megyei tisztviselők, birtokos nemesek. A Festeticsek földesuraságát megelőzően ezek nagyobb számban éltek itt, majd a 18. század végére eltűnnek. Az 1830-as évektől szórványosan újból megjelennek, de ekkor már inkább csak tisztviselőként, orvosként, ügyvédként. A kisváros társadalmának gerincét a „gazdák" és „mesteremberek" alkotják: gazdáknak nevezzük az igás állatot tartó, szántóművelést is folytató családokat, mesteremberek pedig a céhes iparosok, akár iparűzésből, akár visszavonultan, szőlejükből élnek. A 18. század utolsó harmadától a város önreprezentációja egyre inkább az iparosság hangsúlyozásával történik. A visszaszoruló gazdák előbb a település külső részeire, majd a szőlőhegyre költöznek ki, és fokozatosan, lassan eltávolodnak a kisváros társadalmától. Az iparosok alkotják a középréteget. A kereskedők, szolgáltatók csoportja gyakran változik, de ebből kerül ki a mindenkori legvagyonosabb réteg. A szőlőből élők már külön csoportot alkotnak, a 19. századra egyre többször emlegetik őket szőlőműveskén (vinicola). A vagyonosabb és szegényebb elemeik mindenkor elváltak egymástól. Sajátos kisebb csoport a polgárvárosi telkes jobbágyság: néhány régi családot leszámítva a 19. századra az emelkedő és süllyedő elemek keverékeként viszonylag gyorsan változik összetétele. Ugyan-

csak jellegzetes foglalkozási csoport a halászoké, akiket céhes szervezetük az iparosok világával, gazdaságaik és életmódjuk pedig leginkább a gazdákéval köt össze. A településen élő kisnemesség felolvad a fenti csoportokban, igazgatásilag elkülönül, de társadalmi kapcsolatrendszerében teljes egészében beépül a fenti csoportokba. A Keszthelyre nagyobb számban beköltöző német anyanyelvű iparosok, horvát anyanyelvű kránicok (cséplők), szolgák és iparosok nem szerveződnek külön etnikai csoporttá. A mezővárosi társadalom a zsidóságot leszámítva vallásilag is homogén katolikus, a néhány görög kereskedő, evangélikus és református iparos és gazdatiszt nem bontja ezt meg. Külön társadalmat alkot az uradalomhoz kötődő népesség és a zsidóság. Az uradalom társadalma durván három osztatú: legfelül a tisztek (officiales), alul a cselédség, a kettő között egy köztes irányító (vincellér, gazda, várnagy stb.), részben „szakképzett" (kertész, birkás, svájceros stb.) csoport helyezkedik el. A relációs elemzés (keresztszülők, házassági tanúk) erős patrónus-kliens viszonyt mutat e hármas tagolódás szerint. Az uradalom szolgálatában álló családok már a 18. században kissé elkülönült kapcsolatrendszerben élnek, ezt a gyorsan és bevándorlásból növekvő cselédség térbeli és társadalmi elkülönülése is erősíti. Végezetül integrálódása ellenére külön zsidó társadalomról is kell beszélnünk. A vallási, etnikai, nyelvi különbség, az egyedi jogállás formálja sajátosra a zsidó kereskedők, iparosok világát, azonban éppen a gimnáziumi diákság elemzése is azt mutatja, hogy egyre jelentősebb az asszimilációs jelenségekkel is járó integrálódás.

A fenti társadalomképet a kutatás során operacionalizáltuk, a továbbiakban a kvantitatív elemzésnél ezt használjuk. Az adóösszeírások, foglalkozási megnevezések alapján osztályoztuk a háztartásfőket:

- tisztviselő, szakértelmiségi a megyei vagy uradalmi hivatalt betöltő személy;
- gazda az, akinek földje és igás állata is van, a szőlőművelők csak szőlő és tehén vagy sertés után adóznak;
- iparos mindenki, aki céhes mesterséget űz;
- kereskedők a dikális adórendszer quaestorai és mercatorjai (boltos és kalmár), szolgáltatatók a kocsmát, vendéglőt, révet bérlők.

Megkülönböztetjük még a halászokat és az uradalmi alkalmazottakat. Az osztályozás nem azonos a társadalmi minősítéssel, de annak részben alapja.

A DIÁKOK SZÁMA, ÉLETKORA ÉS SZÁRMAZÁSA

Ha a vizsgált sokaságot nézzük, 1808 és 1847 között Keszthelyen 703 diáknál találtuk a keszthelyi gimnázium anyakönyvében azt a megjelölést, hogy helyben született vagy ott lakik. Ezek közül 521 születését megtaláltuk az anyakönyvekben, illetve 135 tanulónál biztos, hogy másutt született (szülei később vándoroltak Keszthelyre) vagy biztosan nem a városban született (a család nem élt a városban).

1. ábra

A keszthelyi gimnázium belépő diákjai 1808-1847

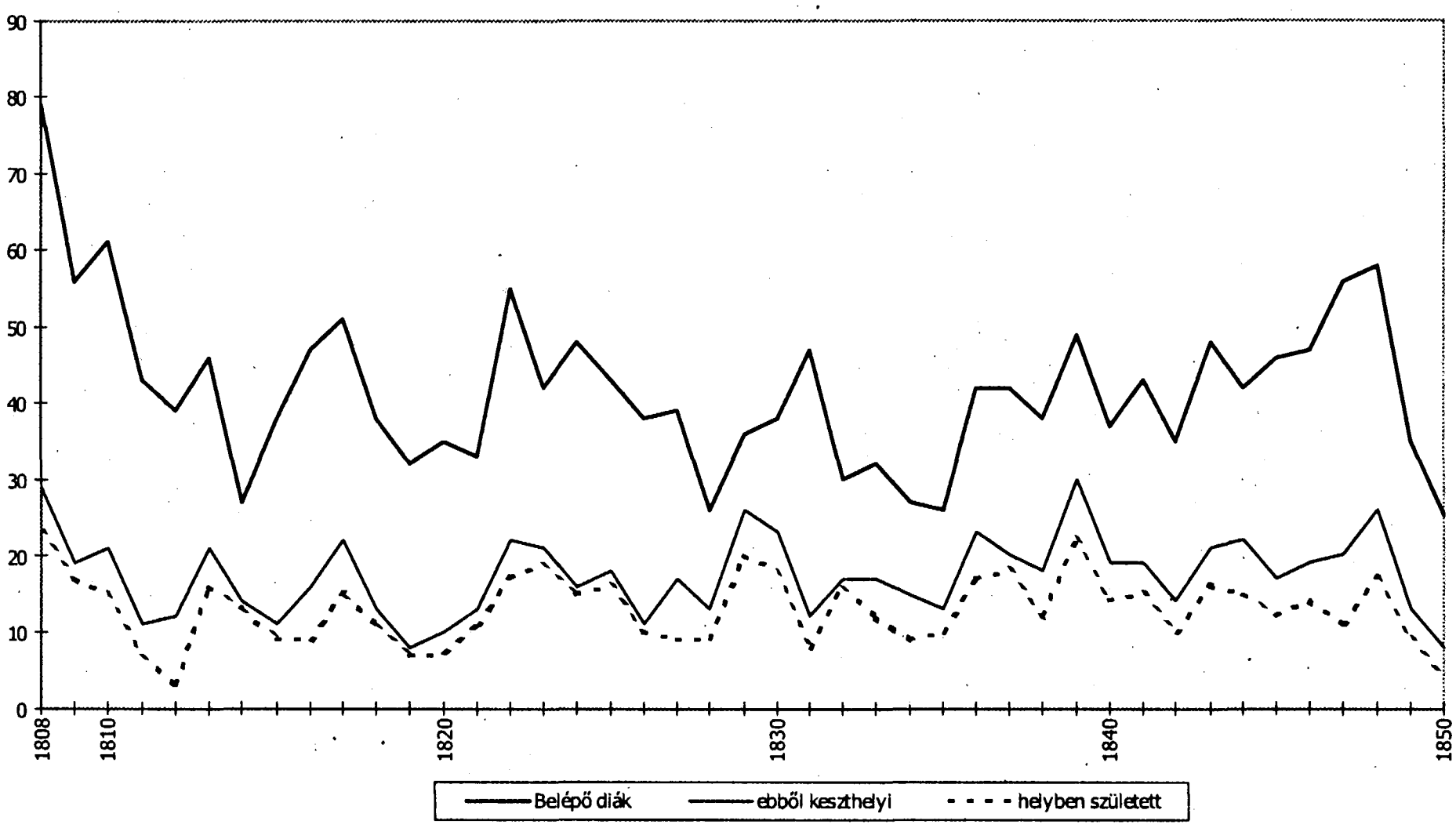

Évenként megnézve az új belépőket (ezek általában az első grammatikai osztályban kezdik tanulmányaikat) igen erős ingadozást találunk. (Vö. Függelék 1. táblázat) Ez jellemző a gimnázium egészére, de a helybeliekre is. Ennek következménye az, hogy a születési évek szerinti szám is erősen ingadozik. Elemzésünk szempontjából az a kérdés, hogy vajon demográfiai, gazdasági, társadalmi vagy pedig intézménytörténeti okok állnak e mögött.

Az 1. ábrán jól látható erős hullámzást részben magyarázhatják demográfiai ingadozások: a visszaesést mutató évek és évjáratok egyben a tizenkettedik évüket megélő fiúk számának süllyedését is mutatják. Az egyházi keresztelési és temetési anyakönyvek alapján megközelítő számítást végeztünk a tizenkettedik életévüket megélt fiúk számáról (Függelék 2. tábla)[7]. A két idősor közötti korreláció együtthatója 0,68, ez közepesnél erősebb összefüggést jelez. Ha egyes évek visszaesését vizsgáljuk, hasonló eredményre jutunk: 1800-ban 63-ra becsülhető a 12. Életévüket megérő fiúk száma, ebből az évjáratból 14 diák került ki, a következő évben születettek esetében az erősebb halandóság miatt (az 1800-as évek első évtizede magas halandóságú éveket hoz) csak 51 fiú marad életben, ez magyarázhatja a diákok között ennek az évjáratnak kisebb voltát (9 tanuló). 1803-ban, 1815-ben, 1831-ben is magyarázhatja a születések csökkenése és a magasabb halandóság a létszám visszaesését. De más években a kiugróan magas vagy alacsony számot nem indokolja a demográfiai változás. Egészében a görbe más okok miatt ingadozhat. Az évenkénti eltérést véletlen tényezők is okozhatják. Amennyiben a gyerekeiket a gimnáziumba küldő szülők sokasága kicsi (a kisvárosi társadalomnak kisebb része), a 10-13 éves korcsoport véletlen ingadozása sem kizárt. A demográfiai összefüggés azonban elég erős ahhoz, hogy felfigyeljünk arra, hogy a századfordulón felerősödő

7 A meghaltak mellett figyelembe vettük a lehetséges korrekciót (azonos keresztnevek előfordulása, rövid szülések közötti intervallum). A korrekciókra: Benda 2000.

halandósági válságok eltérő nagyságú évjáratokat eredményeztek (ez magyarázhatja a keszthelyi és a teljes létszám párhuzamos mozgását).[8]

Az éves ingadozás mellett hosszabb hullámok váltakozása is kirajzolódik (a születési évjáratoknál: az 1790-es évek vége, 1811–1814, 1823–1830). Ezeket gazdasági, azaz konjunkturális jellemzőkkel magyarázni nem tudjuk. Az 1800-as évek magas halandósága okozhatja a visszaesést. 1823 stabilizálódik tíz felett az évjáratok száma (1831-es csökkenés, láttuk, megint halandósági okokkal magyarázható), ez okozza az összlétszám lassú emelkedését. Az egyes évjáratok esetében azonban trendszerű emelkedés nem látható. Ezekben az években a keszthelyi katolikus születésszám inkább stagnál, a város növekedését a zsidók számának emelkedése és bevándorlás okozza.[9]

A tizenkettedik életévüket megélt fiúk és a közülük gimnáziumba járók számának összevetésével beiskolázási arányt is becsülhetünk. 1800 és 1809 között a fiúk 16,5 járt legalább egy osztályt, 1810–1819 között az arány 19,8 (az 1810-es évek végén a temetések anyakönyvezés átmenetileg romlik, a korrigált halandósággal az arány 25 százalékra ugrik), a következő évtizedben 17, majd 1836-ig számolva 19 százalék. A beiskolázási arány tehát becslésünk szerint nem emelkedik. Ezt a jelenséget magyarázhatja, hogy a mezőgazdaságból élők (gazdák és szőlőművelők) megőrzik súlyukat a település népességében, de gyerekeik egyre kevésbé élnek a középiskola lehetőségével, emellett megnő az uradalmi cselédség aránya, ők sem küldik gyerekeiket gimnáziumba.

2. ábra

A keszthelyi születésű fiúk beiskolázási megoszlása 1797–1836

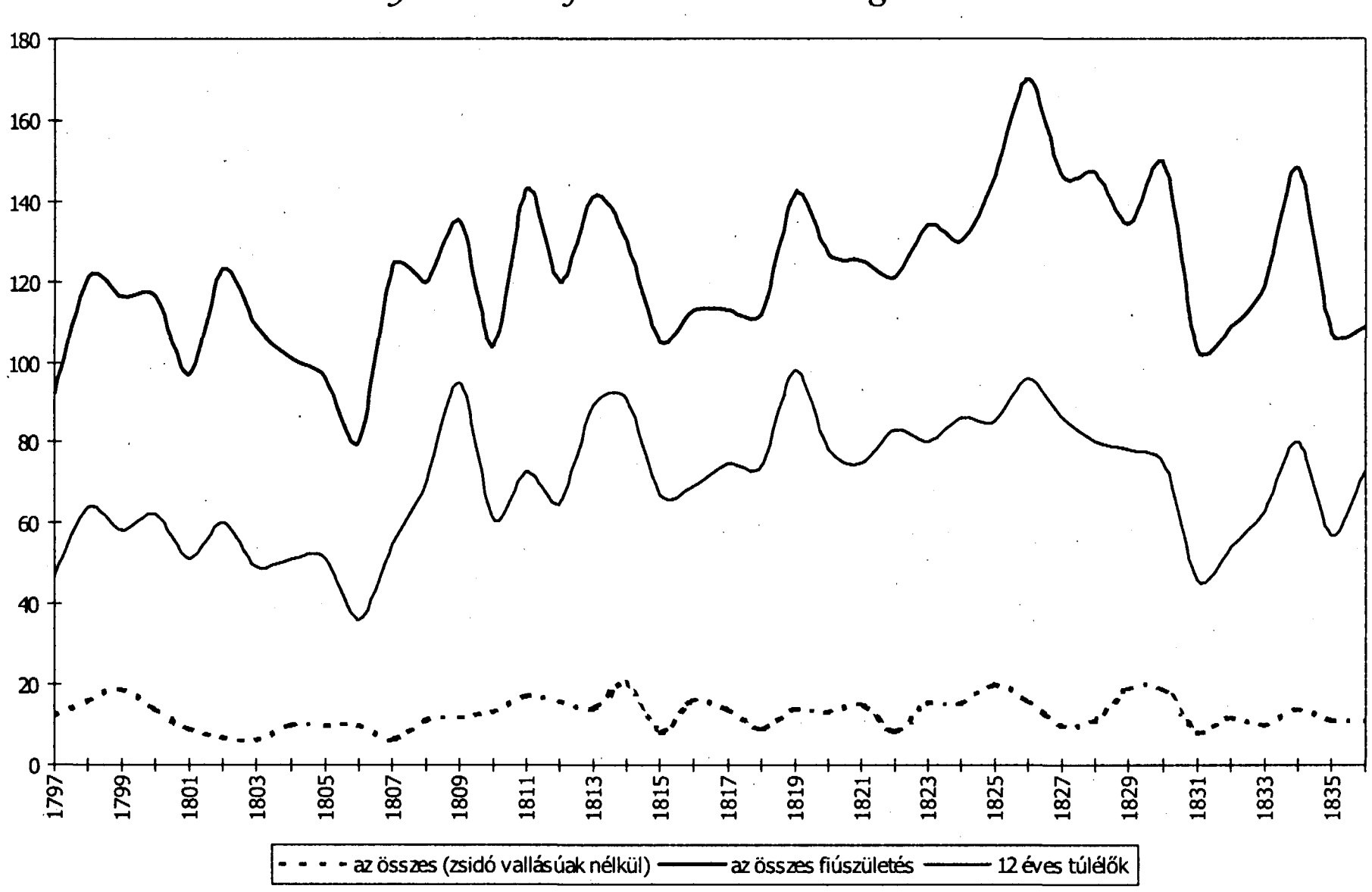

8 A halandóságra ld. Benda 2000.

9 A népességszámra lásd korábbi tanulmányaimat: Benda 1997, Benda 2000.

A gazdasági konjunktúra hatását a beiskolázásra nem tudjuk igazolni, viszont a családok gazdasági helyzetének módosulása befolyásolta a gyerekek iskolai pályafutását (és későbbi pályaválasztását). Mindszenti János csizmadia (házasság 1799) három idősebb fia gimnáziumba járt. Az apa 1819-ben tönkrement (Benda 1987), s az 1814-ben született legkisebb fiú már nem iratkozott be a középiskolába. A gazdag Puli kereskedőcsaládban pedig a kitagadott, korán meghalt György két fia csak egy-egy gimnáziumi osztályt végzett, unokatestvéreik azonban hatot (ld. később).

A születési adatok lehetővé teszik, hogy a pontos belépési életkort kiszámítsuk.[10] A legtöbben 11 éves korukban kezdik a középiskolát, de a 12, majd pedig a 10 és 13 évesek is népes csoportot alkotnak. Azt mondhatjuk, hogy a keszthelyi diákok általában 10-13 éves koruk között kezdik el a középiskolát. A szélsőségesen alacsony életkorokat (6 és 7 év) ellenőriztük, mindegyik esetben olyan diákokat találtunk, akik végigjárták a hat osztályt, tehát tehetségesek voltak. Az idősebb korúakat is külön megvizsgáltuk. Egy részük magasabb osztályba lépett be, valószínűleg más iskolában vagy magántanulóként járt korábban. Így is hitelesnek tűnik a néhány igen magas életkor (22 és 16-19 év). Esetükben egyetlen dolog állapítható meg: gyakran özvegy édesanyjuk (esetleg mostohájuk) szerepel eltartóként. Az apa halála késleltethette a gyerek iskoláztatását.

1. táblázat

A belépő diákok számított életkora 1808-1847

életkor	szám	életkor	szám
6	1	13	2
7	2	14	42
8	7	15	17
9	29	16	9
10	94	17	1
11	139	18	1
12	113	19-	2

Első kérdésünk az, hogy kik jártak a gimnáziumba, függetlenül attól, hogy egy-két osztályt végeztek el vagy végigjárták annak valamennyi osztályát. A gimnázium küszöbként értelmezzük. Feltehető, hogy az első küszöb az elemi iskola. Keszthelyen a 18. Század első felében a 6-12 évesek 25-30 százaléka járt iskolába, tehát a gyerekek egy jelentős része semmilyen iskolába nem járt.[11] A középiskola a maga elkülönült rendszerével a szülők, a diákok és az egész helyi társadalom számára egy újabb küszöb lehetett. Vagyis azt gondoljuk, hogy aki akár egyetlen osztályt is elvégez, társadalmilag más pozíciójú, mint aki csak elemi iskolába járt vagy abba sem. A gimnáziumot elkezdőket tekintjük belépőknek, s megvizsgáljuk társadalmi hátterüket. Az apa (esetleg gyám) foglalkozását, társadalmi helyzetét 628 esetben (89%) tudtuk biztosan meghatározni. A tanulók több mint fele kézműves, iparos családból került ki, 15 százalé-

10 Az életkort korévben számítjuk, azaz a születési év és a kezdés éve közötti különbség adja az életkort (a pontosabb betöltött kor az adott esetben felesleges, mivel nincs iskolaköteles kor, amit az évkezdet előtt kellett volna betölteni),

11 Király 1990: 188.

kuk esetében az apa megyei vagy városi tisztviselő, uradalmi tisztviselő vagy szakértelmiség foglalkozású volt. A kereskedők, kocsmárosok, vendéglősök aránya az apák között azonos az ökröt is tartó gazdák arányával (kb. 8%). Még említendő a halászok, uradalmi cselédek munkavezető vagy szakképzett csoportja (villicus, svájceros, kertész). A meghatározó az iparosság, és a város lakosságának mindenkor többségét kitevő szőlőművesek és gazdák pedig társadalmi súlyuknál sokkal kisebb mértékben vannak jelen.

2. táblázat

A keszthelyi diákok megoszlása apjuk foglalkozási-társadalmi csoportja szerint 1808-1847 (abszolút számok)

Évtized	tisztviselő értelmiségi	gazda	szőlőművelő	halász	uradalmi alkalmazott	iparos	kereskedő	szolgáltató	egyéb ismeretlen	összesen
1808-1817	25	22	13	11	3	73	2	4	17	170
1818-1827	17	15	3	1	7	84	5	2	15	149
1827-1837	30	8	10	5	7	84	9	6	20	179
1838-1847	29	13	6	6	17	91	20	2	15	199
Összesen	101	58	32	23	34	332	36	14	67	697
					adatok százalékban					
1808-1817	14,71	12,94	7,65	6,47	1,76	42,94	1,18	2,35	10,00	100
1818-1827	11,41	10,07	2,01	0,67	4,70	56,38	3,36	1,34	10,07	100
1827-1837	16,76	4,47	5,59	2,79	3,91	46,93	5,03	3,35	11,17	100
1838-1847	14,57	6,53	3,02	3,02	8,54	45,73	10,05	1,01	7,54	100
Összesen	14,49	8,32	4,59	3,30	4,88	47,63	5,16	2,01	9,61	100

Évtizedenként az eltérés nem jelentős. Az iparosok és a tisztviselők aránya állandó. Az utolsó évtizedben a kereskedő szülők arányának hirtelen megemelkedése a zsidó vallású tanulók beáramlásával magyarázható. A gazdák, szőlőművesek gyerekeinek száma csökkenő trendet mutat.

A középiskola láthatóan kevéssé érdekes a település társadalmának felét adó *szőlőművelők* és *gazdák* fiai számára. A polgárvárosi jobbágy családok egyetlen gyereket sem küldenek a középiskolába, és a városi gazda réteg is erősen alulreprezentált az apák között. Az ebből a társadalmi közegből továbbtanulók esetében valószínűleg egyedi okokat kell keresnünk, ilyennek ítélhetjük az iparos leszármazást anyai vagy apai ágon. A Funovicsok nemzedékeken át fazekasok, de az egyik ágban gazdák tűnnek fel, egy-egy fiú azonban közülük is tanul (természetesen fazekas lesz). Egy tanult rokon is lehet magyarázat: a Dékmár családból egy fiú kirurgusként[12] kiemelkedett, ez esetleg magyarázhatja unokaöcsének gimnáziumi tanulását. A gazdák között a kisnemesi Csák és Dornyai család bukkan fel gyakrabban - a Csákokat külön elemezzük majd. Mindenesetre a kisnemesi családok mellett néhány család gyakrabban fordul elő (egy-egy házaspár valamennyi vagy több fia), hogy a fiúkat a középiskolába is beíratják (lásd később a Rádi családot). Megfigyelhető végül az is, hogy ahol több fiú közül

12 Seborvos, borbély teljes gimnáziumi és arra épülő hosszabb-rövidebb szaktanfolyami képzettséggel. (Nem egyetemi diplomás orvos.)

egyetlen egy tanul, az általában a legfiatalabb. Mindenesetre a mezőgazdaságból élőknél erősen szórványos jelenség a középiskola. Király Ferenc számításai szerint a szőlőtulajdonosok között a legmagasabb az analfabétizmus 1837-ben, az 5 kapásnál kisebb szőlő után adózók 87 százaléka keresztet tett neve után az örökös szerződésen, a módosabbaknál viszont csak 53 százalék nem írta alá azt saját kezűleg (ezek között visszavonult iparosokat és gazdákat is találunk).[13] Egyébként az innen kikerülő gyerekek belépési életkorának átlaga igen magas (12,18 év a gazdák fiainál és 12,06 év a szőlőművelőknél). A gazdák társadalmi súlya a 19. század elejére jelentősen lecsökken (számuk is visszaesik), az 1840-es évekre szinte teljes egészében kiköltöznek a szőlőhegyekbe. Vagyonuk jelentős marad (ház, de főleg szőlő), azonban társadalmi pozíciójuk egyébként gyenge.[14] A földművelésből élő kisbirtokosok esetében a gimnázium a társadalmi reprodukcióban nem játszott szerepet, s ez még inkább igaz a szőlőművelők heterogénebb csoportjára.

Az *uradalmi alkalmazottak* csoportja átmeneti és sokféle. A birkások például részben bérlők, részben szaktudást képviselnek, általában vagyonos emberek. A vincellérként, gazdaként, villicusként megnevezett alkalmazottak is tehetős és tekintélyes emberek. Gyerekeiket általában uradalmi tisztek tartják keresztvíz alá, ők pedig gyakran keretszülei a konvenciós cselédek, alkalmazottak gyerekeinek. Ez a társadalmi helyzet magyarázhatja, hogy itt elsősorban e csoport gyerekeit találjuk diákként, de alkalmanként a legalacsonyabb státusú cselédek egy-egy gyereke is eljut a középiskolába.

A *halászok* esetében megint egy átmeneti csoporttal állunk szemben. Egyrészt céhet alkotnak, zárt, önreprodukáló foglalkozási csoportot, másrészt házassági és keresztkomasági kapcsolataik a gazdák és az iparosok irányába egyaránt nyitottak.

A *tisztviselő*, nemesi értelmiségi, gazdatiszti kategóriába több eltérő csoportot vontunk össze. Itt szerepelnek a megyei tisztviselők: járási esküdtek, szolgabírák, útbiztosok, katonai biztosok stb. esetében ismereteink szerint természetes már a reformkor előtt is a középiskolai tanulás. A gazdatisztek és a megyei tisztviselők azonban gyakran csak rövidebb időt töltenek Keszthelyen (a gyerekek többsége nem itt született). Az ismert korúaknál e csoportban a legalacsonyabb a belépési átlagkor (10,52 év). Megerősíthetjük azt, hogy ezeknél a társadalmi csoportoknál az iskola egyszerre reprodukciós követelmény és a kiemelkedés ígérete.

A tanulók zömét adó *iparosok*nál a középiskola egyre inkább norma. Érdemes részletesen mesterségek szerint is elemezni összetételüket. Természetesen a kis létszámú szakmákban a demográfiai véletlenek esélye igen nagy: a három orgonakészítő fiú testvér, a könyvkötők is egyetlen család stb. Más esetekben az erős be- és elvándorlás csökkenti a gimnazista gyerekek számát. Az viszont egyértelmű, hogy a legnépesebb „mezővárosi" szakmák fiai adják a középiskolai tanulók zömét: csizmadia (58), szabó (34), szűcs (33), takács (27), varga-németvarga (22), fazekas (20). Történetírásunk ezeket a szakmákat hagyományosként könyveli el, a keszthelyi adatok alapján viszont éppen azt fogalmazhatjuk meg, hogy e mesterségben is a gyerekek nagy számban és jelentős arányban lép-

13 Király 1990: 186.

14 A társadalmi pozíciót mérhetjük azzal, hogy milyen gyakran hívnak egy-egy házaspárt keresztkomának. A gazdák alig fordulnak elő az 1840-es évek előtt, akkor a szőlőhegyen lakók kezdik komának választani őket. A városi esküdtek között is ritka a gazda.

nek előre azáltal, hogy egy-két osztályt már a gimnáziumban is elvégeznek. Zömük ugyan az apai mesterséget folytatja, de egy kisebb részükről feltételezhetjük, hogy társadalmilag mobilizálódik, emelkedik Az iparosoknál a reprodukció jellemzőjeként fogalmazható meg a középiskola egy vagy két osztálya. A következőkben ezt is részletesebben vizsgáljuk.

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ ÉS MOBILITÁS

Második alapkérdésünk, a társadalmi mobilitás, a felemelkedés az adott keretek között nem könnyen vizsgálható. Ugyanis a foglalkozásváltás, a társadalmi emelkedés általában földrajzi mobilitással jár együtt. A keszthelyi iskolák, az uradalom biztosít ugyan valamennyi lehetőséget a továbbtanulóknak, de zömük másutt telepedik le. Az iskolát elhagyók (a kilépők) sorsáról keveset tudunk, jelentős többségük hosszabb-rövidebb ideig, gyakran végleg kikerül a látókörünkből. A mesterséget tanulók vándorútra kelnek, csak kisebb részük tér vissza. A humanista osztályokat bevégzők hasonlóan elhagyják a várost. Az iparosoknál igen erős a szakmai önreprodukció, a néhány osztályt elvégzettek esetében feltételezhetjük az inasnak állást. A céhek megőrzött iratai alapján ezt néhány esetben tudjuk igazolni. A tanult hivatások közül a papok esetében a veszprémi püspökség névtárát tudtuk használni: megállapítható, hogy diákjaink közül kik lettek a püspökség területén pappá. Elszórt adataink vannak katonákról stb.

A humanista végzettség, azaz a gimnázium mind a hat osztályának elvégzése erős a tisztviselő rétegnél, ahogy erre már Sasfi Csaba is rámutatott (Sasfi 1990: 147). Ezeknek a diákoknak konkrét elemzése azonban nehézségbe ütközik, mert ez a csoport nem lakik tartósan a városban. A megyei tisztviselők gyerekei valószínűleg megmaradnak apjuk társadalmi miliőjében, hiszen ekkor már erősen jellemző a hivatalviselő családok erős önreprodukciója. Az uradalmi tisztek gyerekei térben és a foglalkozási pályát** tekintve is mobilabbak. Esetleges, de megvilágító az Asbóth gyerekek pályája. Apjuk Asbóth János 1801 és 1823 között élt a városban, 1811-től a Georgikon igazgatója. A gimnáziumban Gergely és Lajos járt (ez utóbbi csak egy évet). A két, később honvédtisztként nevet szerzett fiú, Lajos és Sándor katonatiszti, illetve műszaki pályára lép. (Sándor egyetlen évet sem járt a keszthelyi gimnáziumba). Esetükben az evangélikus vallás is magyarázhatja, hogy másutt járnak középiskolába.[15]

Az iparosokra a közép szinten való kilépés és mesterség tanulása jellemző. A németvargáknál megvizsgáltuk, hogy a keszthelyi inasok közül hányan jártak középiskolába. 1808 és 1845 között 37 helybeli gyerek szerződött a mesterség kitanulására, közülük csak 13 járt ezt megelőzően gimnáziumba. Az iskolában egy-két évig tanultak, de nem közvetlenül azt követően szerződtek inassá, hanem két-három évvel később (11-12 évesen jártak iskolába, 16-17 évesen szerződtek).

A gazdák, szőlőművesek esetében a Keszthelyen letelepedők zöme gazdálkodik, egy kisebb részük lesz iparos. A gazda csoportból származó 58 fiúból 29 „eltűnik". Az „eltűntek" közül néhány plébánosként bukkan fel,[16] a 19. században ez a pálya már

15 Az Asbóthokra ld. Bona 1992, Tar 1987.

16 Plébánosok: Szeles Ferenc (1800-1885), egy gazdacsalád legfiatalabb fia, Vitéz János (1785-1841), Cseh György (1789-1862) ld. Pfeiffer 1982.

inkább a gazdák és iparosok gyerekeinek jelent karriert. Egy fiú ács, kettő csizmadia, kettő fazekas, egy pedig ismeretlen szakmájú iparos lesz. Három viszont igás állatot is tartó gazda, 8 pedig szőlőművelő lesz. A szőlőbirtokosok (33) esetében egy-egy bábsütőt, szabót, kőművest, halászt és ismeretlen szakmájú iparost találunk, 21 „eltűnik", s kettő marad szőlőművelő.

A tanulás útján való *társadalmi kiemelkedési* lehetőségek között a legismertebb és a legrégibb (hagyományosnak nevezhető) a papi, szerzetesi pálya. A vizsgált korszakban Keszthelyről származó legnevesebb emberek a papi pályán haladtak végig vagy onnan indultak: Fejér György[17] történetíró, Péteri Takács József[18] író és irodalomszervező, Laky Demeter[19] a premontrei gimnázium tanára, Vaszary Kolos[20] prímás. Valamennyien a kisvárosi kézműves miliőből indultak. A papi pályára került keszthelyiek általában kikerülnek látókörünkből, az ország számos papképzőjében fejezhették be tanulmányaikat, s szétszóródtak az országban. A katolikus papság és a szerzetesrendek tagjainak társadalmi származására, toborzására vonatkozóan még nem kezdődtek kutatások, névtárak is alig állnak rendelkezésünkre (Koltai András 1997, Pfeiffer 1982). Ezek hiányában a veszprémi katolikus egyházmegye névtára segítségével megközelíthető „mintát" vettünk a papi hivatást választókból. 1849-ig 31 keszthelyi születésű papot találtunk az egyházmegyében, közülük 12 nemesi származású.[21] Ezek között a birtokos-tisztviselő csoport számos családját találjuk: Juranics László (1725-1789) rezi plébános, Küllei János (1763-1849) és három fiú a Marton családból (János, testvére József és Jeromos Péter Ignác István pálos szerzetes). Ezek mind 18. századi példák, mivel ezek a családok eltűnnek Keszthelyről. Mellettük néhány nemeslevelet is bíró iparos család gyermekei követik ezt a mobilitási pályát. Ha viszont együtt nézzük az iparosok csoportját, annak súlyát jelentősebbnek ítélhetjük. Mesterember fia volt az ismert Vaszari Kolos prímás és nagybátyja Vaszari István plébános vagy Fejér György is. Talán jellemző adalék az, hogy az 1780-as években a pozsonyi papneveldében három keszthelyi növendék kötött barátságot: Fejér György, a későbbi történetíró, akinek apja szűcsmester volt, Juranics László, aki megyei tisztviselő családból származott, s végül Péteri Takáts József, akinek apja nemes volt, de mesterségére nézve kalapos, a taxások vagyontalanabbjai közé tartozott.[22] Ez a baráti társaság mintegy kicsiben mutatja a keszthelyi származású papság összetételét. A másik megfigyelhető jelenség az, hogy egyes családokban több fiú is választja ezt az utat. Pongrácz György takács (házasság 1784) két fia, József (sz. 1790) és György (sz. 1792) lett papnövendék és plébános, Szabó Imre nemes szűcsmesternek is két fia (Lajos

17 Életrajza Zsidi 1963, Szilassy 1853 és keszthelyi kapcsolataira Klempa 1944.

18 Életrajza Takáts Sándor 1890 és újabban Szabó Sándor 1983. Születési dátumát első életrajzírója tévesen állapította meg (egy évben két Takáts József született), emiatt nem sikerült családi hátterét sem tisztázni eddig. Apja Takáts Ferenc nemes kalapos mester volt (végrendelete), anyja Trunczer Katalin. A másik Takáts József apja Per (takács) Márton takács volt. Az ő adatait „kapta kölcsön" az adatközlő plébános tévedése folytán Péteri Takáts József.

19 Czigány László 1994 Laky Demeter János néven született 1818. december 25-én, 1835-ben elvégezte a helyi gimnázium hatodik, humanista osztályát, majd Győrben folytatta tanulmányait, 1837-ben Csornán belép a premontrei rendbe, 1942-ben tett fogadalmat, 1846-tól Keszthelyen tanít. A szabadságharcban vitt szerepe miatt Olmützben raboskodik.

20 Életrajza Kőrösi 1895 és Keményfy 1905.

21 Az adatokra ld. Pfeiffer 1982.

22 Szabó 1983: 184-185. Az adat Takáts Sándor Péteri Takáts Józsefről írt monográfiájából származik.

sz. 1846 és József sz. 1830) lett plébános. A Vaszariaknál az elsőként papnak tanuló István (sz. 1791) segíthette a később hercegprímássá emelkedő unokaöccsét (sz. 1932).

A másik hagyományos kiemelkedési lehetőség a hadsereg, a katonai (altiszti és tiszti) karrier volt. A rendszeres prozopográfiai kutatás még itt is várat magára, de Bona Gábornak az 1848-1849. évi honvédekről készült munkái némi fényt vetnek a lehetőségekre. A tisztviselő réteggel kapcsolatban már említett Asbóth Lajos (sz. 1803) apja a Georgikon igazgatója volt, a keszthelyi gimnáziumban néhány évet járt, 1817-ben a bécsi hadmérnöki akadémián tanult tovább, s 1843. évi visszavonulásáig századosi rangot ért el (Bona 1992: 7-10). Öccse, Asbóth Sándor (sz. 1810) a Selmeci Bányászati Akadémia elvégzése után néhány évig hadfi volt, de hamar leszerelt és mérnök lett (Bona 1992: 112). Gyuriss János apja szűcsmester volt Keszthelyen, a gimnáziumban hat osztályt járt, 1828-ban önkéntes az 5. Huszárezredben, 1842-ben tizedesként hagyja el a hadsereget, majd 1848-ban újra aktiválja magát s a komáromi vár védőjeként főhadnagyi rangot kap (Bona 1992: 34). Puli János vaskereskedő fia, János obsitosként szerepel az adójegyzékben.

Az egyetlen mobilitási pálya, ahol a nemesi státusz feltétel volt, a megyei tisztségviselés. A 18. század közepén még megtalálhatjuk Keszthelyen a hagyományosan tisztviselő családokat. Ilyenek például a helyben házat, örökrészt birtokló Martonok, akiket a Festeticsek kiperelnek, kiváltanak itteni birtokaikból, s lassan mind elvándorolnak. Alacsonyabb státusú a Kákosy és a Juranics család, akiknél a hivatalviselés megélhetés és életforma. Tagjaik az esküdtségen túl nem emelkednek, de a gimnáziumi végzettség és a hivatal, illetve értelmiségi pálya nemzedékeken át megtalálható náluk. Ők is elvándorolnak. A 18. században e birtokos és hivatali nemességben a papi pálya is gyakori.[23] Az 1840-es években a Bogyay család beköltözésével lesz újra Keszthelyen ez a réteg. Átmenetileg - legalább is a gimnáziumi anyakönyv tanúsága szerint - más megyei tisztviselők is laknak itt.[24]

Más esetet jelentenek azok a családok, ahol egy-egy fiú, ág emelkedik fel a hivatalviselés révén. Lappai György varga 1747-ben veszi feleségül Keszthelyen Szupponics Varga Juliannát, egy helybeli vargamester lányát. Két fia, László és Ferenc a veszprémi piarista gimnáziumban tanul. Ferencnek nyomát vesztjük, de László 1784-ben Keszthelyen veszi feleségül Sass Katalint, egy helybeli borbély (sebész) lányát. Nagyrészt Keszthelyen él és a szántói járás esküdtje. Fia, György is tanul és különböző hivatalokat visel. 1820-ban itt köt házasságot, de korán meghal (1826). Ifjabb Lappai György Károly fia gimnáziumot végez. Az idősebb Lappai György leánya, Erzsébet helybeli mesteremberhez megy férjhez. Lappai György tehetős ember, lovat és szarvasmarhát tart, igen nagy szőlőt birtokol, ezenkívül Vaspörben és Kálon örökölt nemesi birtokai voltak, de lényegében iparosi pozíciója határozta meg vagyoni és társadalmi helyzetét.[25] Varga Szűcs Pál szűcsmester az 1750-es években költözik Keszthelyre, s mindenkor nemesként taxát fizet. Fia,

23 A veszprémi egyházmegyében plébánosok e társadalmi miliőből: Küllei János (1763-1849), Marton János (1749-1833), az ó testvére, József (meghal 1810) pálos szerzetes, Marton Jeromos Péter Ignác István (1761-1821) szintén pálos szerzetes, majd plébános, Juranics László (1725-1789) ld. Pfeiffer 1982.

24 Többek között Hertelendy Gábor, Deák Ferenc gyámja, s így keszthelyi illetőségű diákként találkozunk vele. Zala megye antológiája 2001.

25 A Lappay család történetét az anyakönyvek, összeírások segítségével rekonstruáltuk, ismert 1774-ből Lappay György végrendelete is.

József a gimnázium elvégzése után útbiztos lesz. A Bándiak is keszthelyiek, bár szétszóródnak a környéken. Bándi Péter a katonai biztosságig emelkedik, gyámfiai a város gimnáziumában tanulnak. A Festeticsek központi jószágigazgatása és a keszthelyi uradalom is nyitott karrierlehetőségeket, amiket a helybeli iskolák (Georgikon) is segítettek. A rendszeres feldolgozás még e téren sem történt meg, de néhány esetben világos a helybeli kézműves családok fiainak gazdatiszti pozícióba való emelkedése. Az egyik sajátos pálya a kertész: ezen a leglátványosabb emelkedés Lerman Józsefé, akinek apja posztós volt Keszthelyen ő pedig a Georgicon tanára lett.. De Mindeszenti Péter is főkertész 1847-ben (apja csizmadia), Rádi János is kertész az uradalomban.

Mezővárosi karrierlehetőség a kirurgus, a tanító, a jegyzői pálya. Dékmár János (sz. 1782) gazdacsaládból származik, talán keresztapja, Bodor Gergely kirurgus is elősegítette, hogy a fiú tanuljon: 1794 és 1798 között az első humanista osztályig jutott el Keszthelyen, végül maga is sebész lesz. János fia (sz. 1813) majd követi (1838-ban váltja ki borbélylegényként a vándorkönyvét, ő Keszthelyen csak egy gimnáziumi osztályt végzett). Vasvári Márton (sz. 1783) apja szabómester volt, fiából hét év gimnáziumi tanulás után kirurgus lett. A kirurgus (sebész vagy borbély) részben iparosnak is számított. Mezner Ferenc (sz. 1793) tanító apja, Mezner Vencel posztósmester volt (a harmadik generációban három fiú végigjárja a helyi gimnáziumhat osztályát), Szűcs Gerő (sz. 1813) keszthelyi jegyző 1822 és 1828 között végezte el a gimnáziumot, apja nemesember és kirurgus volt.

IPAROSOK, KERESKEDŐK ÉS GIMNÁZIUMI TANULMÁNYOK

A gimnáziumban többséget kitevő iparos gyerekek számára a legáltalánosabb pályalehetőség a mesterség tanulása. Már Sasfi Csaba rámutatott erre. Az 1837-tel induló keszthelyi „vándorlegények könyve" alapján 47 gimnazista nyomát találta meg: „Ezek 44,68 %-a csak az első, 36,17%-a második, 8,51%-a harmadik, továbbá hárman negyedik és ketten az első humanista osztályig jutottak tanulmányaik során. Apjuk foglalkozása - ami 35 esetben ismert - kivétel nélkül iparos..." (Sasfi 1990: 154). A fenti elemzés tovább mélyíthető, ha egy-egy jellemző foglalkozási csoportot, néhány családot külön is megvizsgálunk. A céhekre vonatkozó iratok sajnos összehasonlítható elemzéseket nem tesznek lehetővé. A csizmadiáknál megmaradt a céhbe való belépés jegyzőkönyve, de nincs inasfogadási jegyzőkönyv (a csizmadialegények valamilyen okból a vándorkönyvek kiadásának jegyzőkönyvéből is kimaradtak), a németvargáknál van inasfogadásról forrás, de más okmány nem maradt fenn. A fazekasok, a kőművesek és kőfaragók esetében tudunk még vizsgálódni.[26]

Legelőször a legnépesebb szakmát, a *csizmadiák*at emeljük ki. Keszthelyen a 18. század közepétől mindenkor a legnépesebb céh a csizmadiáké volt. 1772-ben 25 céhtagot számláltak meg, 1826-ban 33-ra tehető a számuk.[27] Egy részük nemes, tehát az adóösszeírás-

26 A keszthelyi céhek fennmaradt jegyzőkönyvei Zala Megyei Levéltár Céhes iratok gyűjteménye

27 1772-ben a céhprivilégiumok megújítása kapcsán készült el a céhtagok összeírása, megtalálható a Festetics család levéltárában. P 235 Acta antiqua miscellanea No 556. Számait közli Kovacsics József. Az 1826. évi adatot az ebben az évben készült házösszeírás foglalkozási bejegyzései alapján számoltuk (ebben a nemesek is megtalálhatók). 1817-től rendelkezésünkre áll a csizmadia céh felvételi jegyzőkönyve is.

okban őket nem találjuk meg. 1758-ban 16 csizmadia adózott, 1787-ben szintén 16, 1817-ben 29, 1837-ben pedig 32. A csizmadiák között viszonylag gyakori a nemes jogállás, 1826-ban négyen vannak. 1758-ban 16 csizmadia adózik, 1787-ben szintén 16, 1817-ben 29, 1837-ben pedig 32. Nem mindegyik fizet adót a mesterség után, feltételezhetjük, hogy ők szőlejük műveléséből élnek, a mesterséggel időszakosan vagy végleg felhagytak. Ez a visszavonulás időnként a csizmadiák egynegyedét-egyharmadát érintette, s köztük a leggyakoribb ez a jelenség. A mesterek általában házzal és szőlővel is bírtak, az iparosok átlagánál valamivel kedvezőbb vagyoni helyzetben voltak.[28] Az adót személyekre, vagyonra és jövedelemre vetették ki, a vagyoni-jövedelmi helyzet a fizetett adó összegével megközelítően mérhető. 1837-ben öt csizmadia a legnagyobb összegeket fizető felső decilisben található, 8 pedig a másodikban (a többiek a középső tizedekben szóródnak). Elsősorban szőlőtulajdonuk révén kerültek a jelentősebb adózók közé, mesterségüket harmadik osztályúnak minősítették. Az induló mesterek - gyakran apjuk vagy apósuk mellett zsellérként lakva és velük dolgozva - kevesebb adót fizetnek, az öregek is lecsúszhattak az alsóbb decilisekbe (esetleg csődbe mentek), de a csizmadiákat leginkább közepes helyzetű iparosként jellemezhetjük.[29] A csoportra részben erős foglalkozási zártság jellemző, részben pedig sok a beházasodott, beköltöző mester. A keszthelyi gimnázium anyakönyvei 1780-as évektől maradtak fenn, ezért csak az 1769 után született gyerekek iskolai pályáját és életútját vizsgáljuk, két korszakra bontva.

1770 és 1789 között 105 fiú született csizmadia apától, közülük 13 éves kora előtt meghalt 40, az életben maradt 65-ből mindössze nyolcan iratkoztak be a gimnáziumba. A gimnáziumba járó gyerekek közül három apja mesterségét követi, maga is csizmadia lesz, egy talán emelkedik a helyi társadalmi ranglétrán, uradalmi hajdú lesz. Három pedig eltűnik a szemünk elől (ezekről feltételezhetjük, hogy mesterséget tanultak). Végül egyetlen egy helyben házasságot köt és szőlejéből él, esetében társadalmi süllyedésről beszélhetünk. Ha valamennyi fiúgyermek pályáját együtt tekintjük, akkor házasságkötés előtt vagy agglegényként még további 5 közülük meghal, nem tudunk semmit 34-ről. (Ezek között lehetnek nem anyakönyvezett halottak, de véleményünk szerint zömük mesterséget tanulva vándorolt el.[30]) Keszthelyen köt házasságot vagy ott él házasember-

28 Kollár András csizmadia és felesége hagyatékát 1820-1821-ben írták össze Keszthelyen. Háza volt a főutca alsó részén (alszeg), 516 váltóforint értékben, Diáson három szőlejének együttes értékét hordókkal, szerszámokkal 3955 váltóforintra becsülték. Mindszenti János csizmadia vagyonát csőd miatt írták össze és árverezték el 1819-1820-ban. Szőlejét 1226 forintért adták el, lakóházát 530 váltóforintra becsülték. Ezzel szemben Bubanits Balázs fiatalon meghalt csizmadia vagyona 18 forint értékű anyagból és kész csizmából, valamint néhány ruhadarabból és szerszámból állt. Bubanits 1835-ben vette el Kelcsecs Annát, ekkor lépett be a céhbe, s félévre rá meghalt. A szintén csizmadia após házában élt. Sülecz Antal (1816) és Töreky Ferenc (1849) csizmadia vagyonának összeírása házzal és jelentős szőlővel bíró mesteremberekét mutat. A hagyatéki összeírások és a csizmadiák vagyoni helyzetére Benda 1997 és Benda 1995, valamint Király - Benda 1989 az iparosokra általában.

29 Az adóösszeírások részben a városi levéltárban, részben a megyei levéltárban találhatók, illetve néhány a Festetics család levéltárában érhető el.

30 Csizmazia István fia József (sz. 1774. 03. 16) 1794-ben németvarga inasnak szerződik, mivel Keszthelyen nem találtuk meg halála időpontját, valószínűleg elvándorolt. Számos csizmadia kerül úgy Keszthelyre, hogy csizmadialányt (esetleg más iparos lányt) vesz feleségül. Ezek vándorlásuk során kerülhettek a városba, s kihasználták az adódó lehetőséget a házasságra és a céhbe lépésére. A Keszthelyről vándorútra induló mesterlegények hasonlóképpen ragadhattak meg vándorútjuk során más városokban. A Keszt-

ként 16, ezeknek fele csizmadia lesz, egyikük ismeretlen ipart űz, halászként él egy, gazdálkodik, szőlőt művel három. Vagyis az ismert esetekre leginkább a mesterség és a státus tartása a jellemző, alig látható emelkedés (beleértve a középiskolába járókat) vagy süllyedés.

1790 és 1829 között születettek fiúknál az arányok módosulnak. 157 fiúból 88 éri meg a 13 éves kort, közülük 43 legalább egy évet járt a keszthelyi gimnáziumba. A középiskola esetükben is társadalmi és foglalkozási szempontból csak részben mobilizál: egy fiú gazdatiszt (főkertész) lesz, egy másik puskaműves mesterséget tanul, 14 azonban megint csak apját követi a csizmadia mesterségben (egyikük pedig ismeretlen ipar után adózik). A legtöbb gimnáziumba járó fiú (24) későbbi sorsáról semmit sem tudunk, közülük 10 ötnél több osztályt végzett, ezekről feltételezhetjük, hogy folytathatták tanulmányaikat, s ennek végén magasabb társadalmi csoportba emelkedhettek. A többinél megint csak a mesterség tanulása maradhatott, ahogy ezt a németvargáknak állók esetében igazolni is tudjuk (Per János csizmadia fia négy gimnáziumi osztály elvégzése után 1840-ben inasnak szerződik, további sorsa neki is az „eltűnés"). A gimnáziumba járóknak tehát mintegy negyede emelkedhetett ki az apa társadalmi helyzetéből. Ha megint valamennyi fiút megnézzük, akkor továbbra is az önreprodukció a legerősebb tendencia (19 fiú lesz bizonyíthatóan csizmadia, öten közülük nem jártak középiskolába). Három fiúról tudjuk, hogy más mesterséget gyakorol (a már említett puskaműves és ismeretlen szakmájú mellett egy ácsot találunk, ő nem járt gimnáziumba). Mindössze három esetben mozdulnak el a fiúk a mezőgazdasági foglalkozás irányába, s válnak szőlőművessé, ami lefelé mobilitást jelent. A fiúgyermekek egynegyedéről (26) most sincs semmilyen adatunk, másik negyedükről (24) pedig csak azt tudjuk, hogy gimnáziumba járt, róluk már írtunk. A gimnázium tehát már a csizmadiagyerekek felének életpályáját jellemzi, és az a társadalmi reprodukció egyik meghatározója lesz (de nem kizárólagos, láttuk, hogy a gimnázium nélkül is vezet út az apai mesterséghez). Az apa társadalmi pozíciójából (foglakozással mérve) a kiemelkedés helyben minimális, de az elvándorlóknál talán erősebb (minden nyolcadik, a középiskolások negyedéről feltételezhetjük ezt). A csizmadiák esetében a gimnázium néhány osztálya a 19. század első felében alapvetően a társadalmi újratermelés részévé válik.

A társadalmi újratermelés azonban magasabb ismeretszint és új képességek megszerzése mellett valósul meg. Pontosan mérni nem tudjuk az írni-olvasni tudás nemzedéki különbségeit, de adataink alapján a 18. századra feltételezhetjük, hogy zömében még a csizmadiák nem tudtak írni: Erdődi József (házasság 1782) egészen a városbírói pozícióig emelkedett, mégis csak kereszttel írta alá nevét, két fia is csizmadia lett, a gimnáziumba egyik sem járt - János maradt a keresztnél, József már aláírta az okmányokat; Sülecz Antal (házasság 1784-ben) még írástudatlan volt, fiai már mind jártak gimnáziumba, egyikük uradalmi hajdú lett, a másik kettő csizmadia; idősebb Laki István is még keresztet rajzolt neve helyett, fiai mind beiratkoztak a gimnáziumba.[31] 1838-ban Király

---

helyen házasságot kötő és céhbe lépő csizmadiákra már alig jellemző az elvándorlás. Sőt inkább kivételes. A csizmadiák jegyzőkönyve egyetlen esetről emlékezik meg, Gőncz István visszatér Varasdra, ezért kiválik az itteni céhből.

31 Az aláírásokat a végrendeletek, hagyatéki összeírások alapján tudjuk vizsgálni. Erdődi József esküdtként, majd városbíróként számos alkalommal volt hitelesítő tanú, Sülecz Antalnak maradt a végrendelete 1823-ból.

Ferenc adatai szerint még a csizmadiák fele kereszttel hitelesítette az örökös úrbéri szerződés elfogadását,[32] de 1808 után már inkább azt feltételezhetjük, hogy a Keszthelyen született csizmadiák nemcsak írni tudtak, hanem egy-két osztályt gimnáziumba is jártak.

A változást egy-egy család esetében nemzedékről nemzedékre közelebbről is nyomon követhetjük. Laki István (az adójegyzékben gyakran Laki Csizmadia Istvánként nevezik meg) 1765. november 17-én Keszthelyen született, apja halász volt. Csizmadia mesterséget tanult, 1786-ban szülővárosában kötött házasságot. Ő még írástudatlan volt, legalábbis aláírás helyett mindenkor keresztet rajzolt. Mindhárom felnőttkort megélt fia csizmadia lett. A legidősebb, István (sz. 1790) a helybeli gimnáziumban nem volt diák, feleséget más településről hozott. Imre (sz. 1792) és Mihály (sz. 1797) már három, illetve öt éven át Keszthelyen volt diák. Fiaik - összesen hét fiú a harmadik nemzedékből - mind tanult középfokon. Egyikük, a már említett Laky Demeter premontrei szerzetestanár lett, hárman csizmadiák lettek, háromnak pályáját egyelőre nem ismejük (az 1840-es években jártak iskolába). Ez a családtörténeti vázlat egyrészt a hagyományos világról alkotott képünket erősíti: bezártság a származási csoportba, kiemelkedés a papnak tanulás utján, másrészt a végzett osztályok számát figyelembe véve az iskolázottsági szint emelkedését mutatja nemzedékről nemzedékre. A *németvargák* esetében egyrészt az apák foglalkozásának sokféleségét állapíthatjuk meg, de majdnem kizárólag csak iparosok gyerekei szerződnek vargainasnak.

3. táblázat

A németvarga inasok apjuk foglalkozása szerint

Az apa foglalkozása		Az apa foglalkozása	
ács	3	kertész	1
árendás	3	kirurgus	1
bognár	1	kocsmáros	1
csizmadia	4	konv.	1
fazekas	1	kovács	1
gazda	2	lakatos	1
gombkötő	1	szőlőművelő	2
háztulajdonos	2	szűcs	3
iparos	3	szabó	5
ismeretlen	2	tímár	1
jobbágy	1	takács	1
kőműves	1	varga	11
		Összesen	53

Itt is erős az önreprodukció. Viszont még 1820 után is csak az inasok kevesebb mint fele (30-ból 14) járt korábban néhány osztályt a gimnáziumba. Az inasszerződtetés 17-18 év körül történik, a gimnáziumból való kilépés és az elszerződés között két-három év telik el. A hagyományos mesterséget űző iparosok közé tartoztak a Vaszariak is. Vaszari Ferenc szűcsmester az 1790-es évek elején költözött házas emberként Keszt-

32 Király 1990: 186. Király Ferenc az 1838. október 4-i örökös szerződés aláíróit az 1836-37. évi dikajegyzékkel vetette össze. (1990:166.) Hat csizmadiát azonosított, ebből három sajátkezűleg írta alá a dokumentumot. 1836-1838 között 21-23 csizmadia adózott ipar után, ezek közül háztulajdonos volt. Azóta a kutatás személyi katasztere jelentősen bővült, lehet, hogy egy újabb azonosítás némileg eltérő adatokat adna.

helyre, gyerekei (az első házasságából öt fiú maradt életben, születtek 1791 és 1803 között, a második feleségétől egy fia volt) az iskolázás révén mind feljebb emelkedtek. Két pap, tanító gazdatiszt került ki közülük. Az ő esetükben egy egész család kiemelkedett a kézművességből.[33]

A csizmadiák a fazekasokkal, szabókkal, takácsokkal a legnépesebb és hagyományosnak tekintett szakmák képviselői. Az iparosoknak van egy másik csoportja, a modernebb vagy újabb szakmák, illetve a számos legényt foglalkoztató iparosok. A két csoport számos vonatkozásban elválik egymástól (helyiek és bevándoroltak, magyarok és más anyanyelvűek, esetleg külföldiek, hagyományos és modern bútorok stb.).[34] Ilyenek például a kőművesek, ácsok, lakatosok. Esetükben van néhány mester (pallér, ácsmester), akik számos legényt, esetleg mestereket foglalkoztatnak. A kőfaragók tevékenysége is hasonló.[35] Általában bevándorolt, gyakran német, számos esetben külföldi eredetű családokra már a 18. században az írni-olvasni tudás, s feltehetőleg a magasabb iskolázottság a jellemző. Ez egyértelműen folytatódik Keszthelyen is. A népes Lichtenvolner família (Horváth 1991 és Horváth 1996) esetében Lichtenvolner József vándorol be az 1780-as években, fiai (Ignác, Ferenc, József) a gimnázium néhány osztálya után mesterséget tanulnak. A bevándorolt családfő, majd pedig fiai is esküdtek (tanácsosok) a mezővárosban. Lichtenvalner Ferenc helyettes jegyzőként is feltűnik. Az unokák megint csak beiratkoznak a középiskolába, de pályafutásuk túlnyúlik a vizsgált korszakon. A család példája azt is mutatja, hogy a középiskola lehetővé tette a mesterséget tanulónál is az írás (és feltehetőleg más készségek) biztos használatát, közéleti szerep vállalását.[36]

A kereskedők, regálébérlők, szolgáltatók a kisvárosi társadalom leggazdagabb adózói voltak. Az ágazati, foglalkozási besorolás mellett a korábban iparűzőként osztályozott molnárok, pékek, mészárosok is idetartoznak. Gyerekeik mozgását azonban nehéz követni, mert ezek a családok térben igen mobilak. A kereskedőknél a görög, majd pedig a zsidó boltosok, kalmárok nehezítik a nemzedékek egymásutánjának vizsgálatát. Egyetlen példánk lehet a Puli család. Puli János az 1780-es években vándorol Keszthelyre, vaskereskedéssel foglalkozik. Két fia jár a gimnáziumba. Az idősebbik, György (sz. 1784) az első humanista osztályig jut el, 1798 után sokáig semmit sem tudunk róla. 1814-től adózik, ellentétbe kerül apjával (az ellenzi házasságát), néhány évig a sörfőzést bérli, majd 1828-ban fiatalon meghal. A fiatalabbik, János (sz. 1789) a gimnázium hat osztályának befejezése után néhány évre elmegy a városból, feleséggel jön vissza, az adójegyzék szerint obsitos, de katonai pályájáról semmit sem tudunk. Ő viszi tovább a kereskedést, először apja mellett, majd pedig önállóan. A harmadik nemzedék pályái már láthatóan szétválnak. A kereskedő Puli János fiai a humanista

33 A Vaszariak sorsát a hercegprimássá lett Vaszari Kolos életrajzírói alapján ismerjük.

34 A két csoport megkülönböztetése elfogadott a magyar társadalomtörténeti irodalomban, de egyelőre még nem kimunkált. Keszthelyen a lakáskulturát vizsgálva mutattam rá a különbségekre. Benda 1988). A házassági kapcsolatok, a mesterségbeli mobilitást elemezve pontosabban igyekszem megragadni készülő disszertációmban.

35 A keszthelyi kőfaragókra ld. Eszes 1980 és Eszes 1979.

36 Kugler Ferdinánd keszthelyi kőfaragó fia (sz. 1829.), 1848-ban a bécsi politechnikum hallgatója volt, ekkor hazatért s beállt honvédnak, főhadnagyként tette le a fegyvert. Később kőfaragó mester Keszthelyen és 1877-ben polgármester (Bona 1992: 36-37).

osztályokig jutnak el, Puli György gyerekeit az özvegy nem tudja taníttatni, a két idősebb ugyan jár egy-egy osztályt, de a harmadik nem. Viszont mindhárom fiú németvarga mesterséget tanul.

Külön tárgyalandó a zsidó vallású diákok problémája.[37] Az első keszthelyi zsidó 1816-ban iratkozik be: Baron Jakab egy osztályt jár, további tanulmányairól semmit sem tudunk. Apja az 1790-es években költözött Keszthelyre, a zsidó hitközség egyik vezetője volt, majd özvegy anyja tűnik fel az adójegyzékekben, s a család egyre emelkedik a vagyoni és jövedelmi szintet mutató adófizetési rangsorban. Az 1830-as évekre Baron Jakab testvérével a leggazdagabb kereskedő, valódi vállalkozó lesz.[38] Újabb izraelita vallású helyi diák csak 1828-ban bukkan fel, a helyi rabbi fia. Majd 1831-től évente rendszeresen beiratkozik egy-két zsidó tanuló. 1844-ben az újonnan iskolába lépők között négyen vannak, a következő évben kilencen. 1845-ben az új diákok fele közülük kerül ki, ebben az évben valószínűleg több korosztály tagjai lépnek a nyilvános iskolába, ezért ez a kiemelkedő létszám.[39] Ennek okát azonban nem ismerjük. 1845 után a létszám három-öt körül mozog. A zsidó családok gyermekeinek taníttatása nem témánk, lévén hogy hiányzik hozzá a szakismeretünk. De a zsidó közösség már 1798-tól a település többi communitásával közösen tartja fenn az elemi iskolát, emellett zsidó tanítók is rendre felbukkannak az iratokban. A gimnáziumba az 1830-as évektől indulnak meg fiaik. Gyerekeiket a zsidó családok 9–10 évesen küldik a grammatikai osztályba. A rövid időszak nem teszi lehetővé, hogy iskoláztatási stratégiáról beszéljünk, de az 1848-as zsidó-összeírás segítségével két megállapítást azért tehetünk. Egyrészt az idősebb generációban is vannak tanult foglalkozásúak (orvos, rabbi, tanító). Másrészt az 1848-ban összeírt 10 és 20 év közötti férfiak negyede már egy vagy több osztályt járt a középiskolában, ami igen magas arány.

KÉT TŐSGYÖKERES CSALÁD ÉS A GIMNÁZIUM

Mint már többször megállapítottuk, a gazdák és szőlőművesek gyerekei alig jártak középiskolába, külön érdekes tanulmány lehet egy-egy kivétel. Erre teszünk kísérletet a Rádi család tanulmányozásával. A gazdákhoz tartozó régi keszthelyi família adófizető tagjai a 18. század közepétől egy évszázad alatt megsokasodnak, de mindössze egyetlen családot találunk, ahol valamennyi fiú beiratkozik a gimnáziumba. *Rádi*

37 Keszthelyen 1785-ben 66 zsidó férfit írtak össze, az 1850–51. évi népszámlálás pedig 678 zsidó vallású és nemzetiségű lakost talált. A keszthelyi zsidóságra ld. Czoma 1992.

38 A Baron család történetének első felét egy előadásomban foglaltam össze: az alapvetően kereskedésből élő család tevékenysége igen változatos: bérelnek az 1830-as években egy teljes jobbágytelket, olajütő malmot üzemeltetnek stb. Az 1840-es évekre a legnagyobb háztulajdonos és az egyik legnagyobb szőlőbirtokos a Baron család. A Baron testvérek unokái Pestre költöznek az 1860-as években. A családtörténetnek ezt a részét Kövér György írta meg (Kövér 1990).

39 A keszthelyi zsidó közösség anyakönyvei 1850-től maradtak fenn a helyi, ma is működő hitközség levéltárában (Czoma 1992), korábbról a megyei levéltárban egyes évekből megőrződtek a beküldött anyakönyvi másodpéldányok. Ezek nem teljesek, de az 1845-ben gimnáziumot megkezdők közül többnek megvan a születési adata: ezek szerint 1834-ben született 2, 1833-ban 4. (Az anyakönyvi másolatok megtalálhatók mikrofilmen MOL Filmtár A 7625)

György 1801. február 2-án kötött házasságot Vitéz Judittal. Felesége teljesen hasonló társadalmi és vagyoni helyzetű családból származik. A tizenkét élveszületett gyerekből kilenc fiú, akik közül öt túléli a csecsemőkort és a kisgyerekkort, valamennyien felbukkannak a gimnázium tanulói között. Az 1805-ben született ikerpár, János és István kezdi a sort. István egy év után kimarad, apja mellett marad, csak későn, 1842-ben köt házasságot (néhány hónappal apja halála után), s ő veszi tovább a család gazdaságát. Jánosnak az iskola jobban ment, eljut az első humanista osztályig, majd kertészlegénynek áll az uradalomba (1821). A kertész félig-meddig tanult szakma volt, az uradalmi kertészség emelkedésnek is ítélhető. 1842-ben ő is örököl apja után, konvencióként a városban is adózik, ott is hal meg 1896. szeptember 20-án, de mást nem tudunk róla. Az 1808-ban született József is csak egy osztályt jár, majd pedig követi testvérét és apját, gazdálkodik. György (egy újabb ikerpár életben maradt tagja) befejezi a helybeli középiskola második humanista osztályát, eltűnik a szemünk elől, valószínűleg továbbtanul. Az 1813-ban született Antal néhány gimnáziumi osztály után mesterséget tanul, 1840-ben, idősebb bátyjainál korábban köt házasságot és mestersége-ből él Keszthelyen. A családból valamennyi fiú járt gimnáziumba, a tehetségesebbek több osztályt végeztek, s ezáltal társadalmilag mobilizálódtak. Az iskola és a tanulás nagyon modernnek ítélhető használatával állunk itt szemben, ami azért meglepő, mert a többi Rádiak között más házaspárok esetében hasonló magatartást nem találunk. A vizsgált időszakban még egyetlen Rádi gyerek járt gimnáziumba (Rádi Antal), ő be is fejezi a humanista osztályokat és eltűnik a városból. Valószínűleg tehetsége emelte ki, azaz esetében a hagyományos kiemelkedést figyelhetjük meg. Nem tudjuk Rádi György és Vitéz Judit szokatlan és a gazdákra jellemzőtől eltérő gyermeknevelési stratégiájának okait.

A népes nemes *Csák* nemzetség egy-két ágára is jellemző a középiskola tanulás és kiemelkedés. A 18. század közepén a Csákok egyetlen bognármestert kivéve (leszármazottjai elvándorolnak) mind gazdálkodásból élnek (többen ökröt is tartanak, mindegyikük birtokol szőlőt). Az egyik mobil személy Csák Antal, aki néhány gimnáziumi osztály elvégzése után németvarga inas lesz, Keszthelyen marad. Első felesége nemes származású özvegyasszony, majd pedig annak halála után kívülről hoz magának feleséget. Két fia a helybeli gimnázium tanulója. Antal fia a második humanista osztály elvégzése után eltűnik szemünk elől, László azonban csak két évet látogatja az alsóbb osztályokat, majd helyben köt házasságot. A másik, magasabbra emelkedő mobil családtag, Csák György pályája a helyi gimnázium elvégzése után időlegesen követhetetlenné válik, majd megyei tisztviselőként újra a városban telepszik le, fiai is gimnáziumba járnak. További Csák gyerekek is megtalálhatók az iskolában, de ezek legtöbbször elszigetelt esetek maradnak: mindössze egy-egy személy kiemelkedését jelentik. Ha 1770 után a fiúgyermekek nemzedékeit megvizsgáljuk (a legalább 14. életévüket megérő fiúkkal számolva) minden negyedik, harmadik fiú járt gimnáziumba, s trendszerű emelkedés nem figyelhető meg. A család társadalmi súlya a szolgabíróvá emelkedő Csák György, illetve a nemesi communitásban játszott szerepe miatt az 1830-as évektől láthatóan megnőtt, s ez valószínűleg felerősítette a tisztviselői, értelmiségi középosztály felé való eredményes törekedést.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban elsősorban életutakkal, statisztikai adatokkal érveltünk. Nem ismerjük azonban a tanulás megítélését, presztízsét. Végrendeleteink hallgatnak róla, csak egy-két esetben olvashatunk arról, hogy valamelyik gyerek iskoláztatására pénzt hagynak. (Talán némi fényt vet az iskola presztízsére, hogy a gimnáziumba járó idősebb fiúk anyjukkal vagy más személlyel gyakran keresztszülők.[40]) Írásunk végén felelhetünk arra kérdésre, vajon a személyekre vonatkozó összekapcsolt adatbázisok, illetve a mikroszintű lépték alkalmazása elmélyítette e korábbi tudásunkat. Elsősorban a kisvárosi iparosság szempontjából fogalmazhatjuk meg a gimnázium jelentőségét. Ebben a korábbi megállapításokat megerősíthetjük, rámutatva a nemzedékek közötti különbségekre. A reformkori társadalmi mozgások talán kevésbe látványos, de jelentős része a kis dunántúli mezővárosokban zajló átalakulás. A társadalmi újratermelésben szerepet kap középszinten a középiskola, s számos gyereket mobilizál is. Az innen kiemelkedők szerepet játszanak 1848–1849-ben, részei a polgárosodásként leírható folyamatoknak. Egyben megállapíthatjuk a gazdák és szőlőművelők leszakadását erről a folyamatról. A személyi adatbázisok összekapcsolása módszertanilag pontosabb mérési lehetőségeket teremt, s családok nemzedékeinek egyedi útját is nyomon követhetővé teszi. De ezen a téren még számos forrás felhasználása várat magára.

40 A Jerzsán családban az apa egyetlen esetben sem szerepel keresztszülőként, a fiú azonban az anyjával igen. A Csaplovitsoknál is gyakori a fiúk ilyen szerepvállalása.

FÜGGELÉK

1. táblázat

A keszthelyi gimnázium belépő diákjai 1808-1850

Év	Új diák	ebből keszthelyi	helyben született	másutt született	ismeretlen	zsidó
1808	79	29	23	5	1	
1809	56	19	17	2		
1810	61	21	15	5	1	
1811	43	11	7	3	1	
1812	39	12	3	8	1	
1813	46	21	16	3	2	
1814	27	14	13	1		
1815	38	11	9	2		
1816	47	16	9	5	1	1
1817	51	22	15	6	1	
1818	38	13	11	1	1	
1819	32	8	7	1		
1820	35	10	7	3		
1821	33	13	11	2		
1822	55	22	17	5		
1823	42	21	19	2		
1824	48	16	15		1	
1825	43	18	16	2	1	
1826	38	11	10		1	
1827	39	17	9	7	1	
1828	26	13	9	4		
1829	36	26	20	4	1	1
1830	38	23	18	4	1	
1831	47	12	8	3	1	
1832	30	17	16	5		2
1833	32	17	12	4		1
1834	27	15	9	6		
1835	26	13	10	1		1
1836	42	23	17	4		2
1837	42	20	18			2
1838	38	18	12	3		3
1839	49	30	22	6		2
1840	37	19	14	4		1
1841	43	19	15	4		
1842	35	14	10	4		
1843	48	21	16	3		2
1844	42	22	15	2		4
1845	46	17	12	2		9
1846	47	19	14	2		3
1847	56	20	11	7		3
1848	58	26	17	4	5	5
1849	35	13	9	4		
1850	25	8	4	4		

2. táblázat

A gimnáziumba belépő iparosgyerekek apjuk mestersége szerint és valamennyi keszthelyi iparos mesterség szerinti megoszlása

Mesterség	diákok (1808–1847)	%	iparosok (1826)	%
ács	4	1,20	10	4,03
asztalos	8	2,40	5	2,02
bábsütő	3	0,90	2	0,81
bognár	7	2,10	8	3,23
borbély	1	0,30	2	0,81
csizmadia	58	17,42	33	13,31
esztergályos	1	0,30	3	1,21
fazekas	20	6,01	16	6,45
gombkötő	8	2,40	3	1,21
iparos k.m.n.	18	5,41		
kalapos	4	1,20	2	0,81
kéményseprő	1	0,30	1	0,40
kovács	14	4,20	3	1,21
kőfaragó	4	1,20	1	0,40
kőműves	10	3,00	16	6,45
könyvkötő	2	0,60	3	1,21
köteles	2	0,60	4	1,61
lakatos	3	0,90	6	2,42
mészáros	3	0,90		
molnár	9	2,70		
nyerges	5	1,50	3	1,21
órás	3	0,90	2	0,81
orgonakészítő	3	0,90	1	0,40
pék	9	2,70	3	1,21
posztónyíró	1	0,30		
puskaműves	4	1,20	2	0,81
rézműves	1	0,30	3	1,21
rostás	2	0,60	1	0,40
szűcs	33	9,91	20	8,06
szűrszabó	5	1,50	5	2,02
szabó	34	10,21	19	7,66
szappanfőző	2	0,60		
szijgyártó	4	1,20	1	0,40
takács	27	8,11	30	12,10
tímár	2	0,60	4	1,61
varga	16	4,80	15	6,05
egyéb		0,00	20	8,06
összesen	331	99,40	247	99,60

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1993: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében. In: Kapiller Imre (szerk.) Gazdaságtörténeti tanulmányok. /Zalai Gyűjtemény 34./ Zalaegerszeg, 213-249.

Benda Gyula 1987: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között - kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* /Rendi társadalom - polgári társadalom 1./ Salgótarján, 145-151.

Benda Gyula 1988: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai* I. *Keszthely 1711-1820.* Budapest, /Fontes Musei Ethnographiae 1./

Benda Gyula 1995: *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai* II. *Keszthely 1821-1849.* Budapest, /Fontes Musei Ethnographiae 2./

Benda Gyula 1997: A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében (19. század első fele). In: Cseri Miklós - S. Lackovits Emőke (szerk.) *A Balaton-Felvidék népi építészete* (A Balatonfüreden, 1997. május 21-23-án megrendezett konferencia anyaga). Szentendre-Veszprém, 293-310.

Benda Gyula 1998: Keszthely népessége 1696-1851. In: *KSH Népességtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* 16. (1997/1.) Budapest, 77-143.

Benda Gyula 1999: A léptékváltás problémái. Keszthelyi házasságkötések 1770-1849. In: *Mikrotörténet.* / Rendi Társadalom-polgári társadalom 12./ Miskolc (Megjelenés előtt)

Benda Gyula 2000: Keszthelyi halálozások és halandóság 1746-1849. In: *KSH Népességtudományi Központ Történeti Demográfiai Évkönyve a 2000. Évre.* Budapest, 122-165.

Bona Gábor 1992: Az 1848/49-es honvédsereg Zala megyei születésű tisztjei. In: *A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849.* /Zalai Gyűjtemény 33./ Zalaegerszeg, 5-52.

Bontz József 1896: *Keszthely város monográfiája.* Keszthely

Czigány László 1994: Laky Demeter és Sebesy Kálmán a szabadságharcban In: Zalai történeti tanulmányok. /Zalai Gyűjtemény 35./ Zalaegerszeg, 203-214.

Czoma Zsófia 1992: *Keszthely zsidó lakosságának története 1850-1944.* Szakdolgozat. ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Degré Alajos 1964: A keszthelyi polgárság úrbérellenes mozgalmai. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2. 259-267.

Degré Alajos 1966: A nagykanizsai gimnázium története 1765-1948. In: *A nagykanizsai Landrer Jenő Gimnázium évkönyve.* Nagykanizsa

Degré Alajos - Simonffy Emil 1975: *A zalaegerszegi Központi Elemi Iskola története (1690-1949).* Zalaegerszeg,

Eszes László 1979: Egy keszthelyi kőfaragó család. A Kuglerek. *Élet és Tudomány* 28. 883-885.

Eszes László 1980: A keszthelyi kőfaragó műhely emlékei a Balaton vidékén (1750-1850). *Műemlékvédelem* 2. 84-107.

Horváth D. Tamás 1988: Lichtenvolner Ferenc keszthelyi ácsmester családja és gazdálkodása a 18. század első felében. In: *Zalai Gyűjtemény* 28. Zalaegerszeg, 77-90.

Hoós Éva 1997: Latin iskola vagy professzionális képzés. Iskolák a társadalmi elvárások hálójában a XVIII. század végén: a keszthelyi példa. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5-6-án rendezett konferencia előadásai.* /Zalai gyűjtemény 41./ Zalaegerszeg 89-113.

Kapiller Imre 1984: A nagykanizsai piarista gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. In: *Zalai Gyűjtemény* 18. Zalaegerszeg

Kapiller Imre 1987: Somogy megyei diákok Nagykanizsán a XVIII. század utolsó harmadában. *Somogyi honismereti híradó* 2. 8-13.

Kapiller Imre 1990: Zalai diákok Kőszegen a XVIII. század utolsó évtizedeiben. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* /Zalai Gyűjtemény 31./ Zalaegerszeg

Karády Viktor 1997: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest

Karády Viktor 2000: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945) Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest

Keményfy K. Dániel 1905: *Vaszary Kolos 1855-1905.* Esztergom

Király Ferenc 1990: Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* /Zalai Gyűjtemény 31./ Zalaegerszeg, 165-192.

Király Ferenc - Benda Gyula 1989: Iparosok egy kisváros társadalmában, Keszthely 1711-1850. In: *VI. Kézművestörténeti Szimpózium, Veszprém 1988. november 15-16.* MTA-VEAB 31-46.
Klempa Károly 1944: *Fejér György keszthelyi diákévei*. Keszthely
Koltai András 1997: A piarista tanárok életrajzi forrásai In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5-6-án rendezett konferencia előadásai.* /Zalai gyűjtemény 41./ Zalaegerszeg, 66-72.
Koppány Tibor - Péczely Piroska - Sági Károly 1962: *Keszthely*. Budapest
Kovacsics József 1994: *Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke*. Budapest
Kövér György 1993: Nobilizált pénzváltók - pénzváltó nemesek. A Baron testvérek Pesten. In: Kapiller Imre (szerk.) *Gazdaságtörténeti tanulmányok.* /Zalai Gyűjtemény 34./ Zalaegerszeg, 251-257.
Müller Róbert 2000: *Keszthely Története* I. Keszthely,
Molnár András (szerk.) 2001: *Zala megye archontológiája 1138-2000.* /Zalai Gyűjtemény 51./ Zalaegerszeg
Pfeiffer János 1987: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630-1950).* /München Dissertationes Hungaricae ex Historiae Ecclesiae VIII. Görres Gesellschaft/
Sasfi Csaba 1990: Helybeli diákok a keszthelyi gimnáziumban. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok.* /Zalai Gyűjtemény 31./ Zalaegerszeg, 121-164.
Sasfi Csaba 1997: A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In: Uő. (szerk.) *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5-6-án rendezett konferencia előadásai.* /Zalai gyűjtemény 41./ Zalaegerszeg, 131-171.
Sándor Pál 1999: Keszthely város úrbéri pere a Festeticsekkel (1730-1848). In: Gyáni Gábor - Pajkossy Gábor (szerk.) *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére.* Debrecen, 23-32.
Szabó Sándor 1983: Péteri és téti Takáts József író és költő, mint irodalomszervező. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982-1983.* /Zalai Gyűjtemény 18./ Zalaegerszeg, 183-192.
Szántó Imre 1984: Keszthely úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején 1739-1848. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica* T. LXXVIII. Szeged
Szántó Imre 1988: A Keszthely-környéki hegyközségek kialakulása. In: *Zalai Gyűjtemény* 28. Zalaegerszeg, 55-62.
Szilasy János 1853: *Fejér György életrajza*. Pest
Takáts Sándor 1890: *Péteri Takáts József*. Budapest
Tar Ferenc 1987: Asbóth Sándor, az amerikai polgárháború tábornoka. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1987.* /Zalai Gyűjtemény 26./ Zalaegerszeg, 145-162.
Vajkai Aurél 1999: *A magyar nép életmódja*. Jószöveg Műhely Kiadó
Zsidi János 1936: *Fejér György*. Budapest /Palaestra Calasanctiana 17./

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 19. SZÁM

Koreszmék

Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi

Lackó Miklós: A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája

Molnár Tamás: Az új metanoia

Századforduló

Dömsödi Balázs: Menhely és razzia

Nemzedékek

Gábos András–Tóth István György: A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai

Századvégi szemle

Horváth László–Király Júlia: Se elkezdve, se befejezve.

A mi XX. századi közgazdaságtanunk

Esszé

Erős Vilmos: A hatalom humanizálása, avagy Szekfű démonizálása?

Karády Viktor

Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit?

Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915)[1]

A gazdag magyar társadalomstatisztikai irodalom kezdeteitől fogva kiemelt figyelmet szentelt az iskolák közönségének felekezeti és nemzetiségi összetételének, s a 19. század vége óta a szülők foglalkozási megoszlására is. A viszonylagos zsidó „túliskolázás" és az evangélikusok kiemelkedése az iskolázottsági átlagból már Fényes Elek 1842-es elemi iskolai összeírásaiból kiolvasható, s a felekezeti népességek iskolázottsági szintjének hierarchikus *szerkezete* nagyjából ekkor is ugyanolyannak mutatkozott, mint a későbbiekben.[2]

Rengeteg adatot mozgósító publikációk sora foglalkozott szintén már a múlt századtól kezdődően az iskolába járók nemzetiségi hovatartozásával, mint ahogy az egész népesség etnikai megoszlásával is. A többségében nem magyar ajkú polgárokat magába foglaló nemzetállam építésében fontos politikai tétet képeztek a lakosság és ezen belül a művelt elitcsoportok nemzetiségi kötöttségei, magyarosodási készsége és esélyei. A mindenkori kormányok hatalmi legitimációja szempontjából a magyar ajkúak először csak óhajtott és remélt, később (a század végétől) már hatalmi eszközökkel is szorgalmazott aránynövekedését elsőrangú érdekténye zőnek tekintették, különösen a választójoggal sokáig egyedül rendelkező igazolt műveltségű középrétegeket illetően, amelyek a hosszú iskolázás közönségének többségét is szolgáltatták. Ezért is lehet ezen a téren a kiegyezés óta szinte a kommunista fordulatig majdnem végig (egyes háborús évek kivételével) az iskolai szamárlétra legtöbb szintjén beiskolázottakra nézve látszólag pontos országos adatszolgáltatásra támaszkodni.

A publikált adatok azonban majdnem kizárólag csak a deklarált anyanyelvre vagy fő használt nyelvre szorítkoztak. Márpedig ezek az összeírtak tulajdonképpeni nemzetiségi hovatartozását igencsak pontatlanul tükrözték. Messzemenően ki voltak ugyanis téve az allogén[3] csoportokra nézve kedvezőtlen politikai-társadalmi erőviszonyok torzító

1 Ehhez a cikkhez felhasználtam azokat a felvételi eredményeket is, melyeket a Közép-európai Egyetem Kutatási Alapja (Central European University, Research Support Fund) és az OTKA-tól (TO 32192) nyert hasonló irányú támogatás segítségével sikerült kidolgoznom.

2 Fényes szerint 1842-ben a zsidóknál 10, az evangélikusoknál 11 lélekre esett egy elemista, míg a reformátusoknál 13-re, a katolikusoknál 14-re és a görög keletieknél és katolikusoknál csak 48-ra illetve 80-ra. Az adatokat idézi: A vallás- és középoktatási m. kir. ministernek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett jelentése az 1894/95 évre: 546 (ezután VKM jelentés, évszámmal). Saját, idevágó munkáimból többek között az alábbiban tárgyalom a kérdést: Karády 1997b, különösen 182–187.

3 Ellenvéleményekkel dacolva, a honi nem magyarokra nézve következetesen az „allogén" jelzőt használom, elkerülendő az egyébütt alkalmazott s általam pontatlannak vagy félreérthetőnek ítélt „idegen", „idegen ajkú", „nemzetiségi" vagy „kisebbségi" megjelöléseket. A regionális többséget alkotó románokat vagy szlovákokat nem lenne helyes „kisebbséginek" tekinteni, amely fogalom eleve problematikus egy olyan országban, ahol az uralkodó többség maga is kisebbségi volt a népességben. „Idegennek" a sok évszázad

hatásának, melyek nemegyszer a magyar ajkúak számarányainak mesterséges felduzzasztásához és az allogének népességi súlyának minimalizálásához vezettek. Sok többékevésbé két- vagy többnyelvű család leszármazottjának nem is esett nehezére, hogy tulajdonképpen mindenfajta ámítás vagy „csúsztatás" nélkül eleget tegyen a címzetes uralkodó elitjének a századfordulón már egyre türelmetlenebbül (lásd „Bánffy-terror") hirdetett „magyarság-elvárásainak". Már 1880-ban is a magyar anyanyelvűek 17,5%-a legalább egy más nyelvet is tudott és a nem magyar anyanyelvűek 11,1%-a volt az államnyelv birtokában. 1900-ra a magyart anyanyelvnek valló többnyelvűek aránya elérte a 20%-ot és az allogén anyanyelvűek 16,8%-a beszélt magyarul is.[4] Mindez nyilvánvalóan az asszimilációs nyelvi mobilitás (vagy az evvel kapcsolatos „nyelvi lojalitás" alakulásának) számlájára írható. Ezek az átlagok ugyanakkor igen nagy egyenlőtlenségeket takartak az érintett nemzetiségek és valláscsoportok között ezek rétegszerkezete, városiasodottsága, iskolázottsága vagy a magyar nemzetállam-építéshez való politikai beállítottsága szerint. Az asszimilációra hajló allogének könnyen „rájátszhattak" arra a többnyelvűségi tőkéjük adta lehetőségre, hogy magyar anyanyelvűként mutassák be magukat a hivatalos fórumok előtt, amikor - ugyanazokkal a nyelvi-kulturális adottságokkal - maradhattak volna magyarul tudó allogének is. Nem meglepő, hogy a hatalmi viszonyok 1918 utáni változásával az elcsatolt területeken sokuk sorra románnak, szlováknak, szerbnek, stb. vallotta magát, az újfajta nemzetállamok címzetes elitjei iránti lojalitás kívánalmai szerint vagy egyszerűen az impériumváltás kiváltotta pánikreakció hatása alatt.[5]

Különösen így volt ez az iskolákban, és az elitpozíciók felé vezető hosszú iskolázásban résztvevő allogén kötöttségűek túlnyomó többségénél. Ők a magyar nemzetállamiságból fakadó asszimilációs nyomást valószínűleg (a közhivatalnokok mellett) minden más allogénnél közvetlenebbül érezhették, hiszen legtöbbjük magyar oktatási nyelvű iskolába járt. Még 1910-ben is, amikorra teljesen kiépült a dualizmus idegen nyelvű gimnáziumi és reáliskolai hálózata (s egyben az asszimilációs kényszerhelyzet is teljessé vált) a 168 érettségit osztó gimnáziumból és reáliskolából (a „nem teljes" intézményeket nem számolva) csak 12-ben oktattak más nyelven, mint magyarul.[6] Ugyanekkor az érettségizőknek mindössze 6,5%-a került ki *nem* magyar intézményből, holott formálisan még az érintettek 8,7%-a jelentkezett allogénként az érettségi vizsgára[7] és az összes allogén

---

vagy néha egy évezred óta az országban élő szlovákok, németek, zsidók, stb. nemigen tekinthetők. „Nemzetiséginek" a magyarság is vehető *unus inter pares* alapon. Az „allogén" megjelölés, éppen idegenségénél fogva elkerüli a fenti szemantikai buktatókat, bár persze maga sem mentes az „indigenátussal" való szembeállítás adta félreértések csapdájától. Jobb híján tartok ki mellette.

4 A számítások forrása: Magyar Statisztikai Közlemények 27: 136.

5 Kitűnő példát nyújt az anyanyelvi (ön)besorolás rugalmasságára az 1919-ben megalakuló csehszlovák állam szlovákiai népességének nemzetiségi átalakulása. Az 1918-ban még becslés szerint a népesség alig 50%-át kitevő szlovákból az 1921-es népszámlálás alkalmával már 68% lett, míg a magyarok aránya a felvidéken 36%-ról 21,5%-ra, a németeké 6%-ról 4,7%-ra csökkent. Pozsonyban, az új regionális fővárosban még drámaibbak voltak az etnikai szerkezet változásai, hiszen 1910-ről 1921-re a szlovákok aránya két és félszeresére nőtt (15%-ról 40%-ra), míg a magyaroké 40,5%-ról 22%-ra, a korábban még többségi németeké 42%-ról 28%-ra zuhant le (Owen 1985: 23-25).

6 Egy német reáliskola 26 magyarral állt szemben. A 145 teljes gimnázium között 5 német (szász evangélikus), 4 román s egy-egy olasz és szerb volt (Owen 1985: 369-370).

a középiskolások nem kevesebb, mint egyötödét (20,4%-át) tette ki.[8] Ezekből a számokból máris kiderül, hogy az asszimilációs nyomás az iskolákon belül a képzési ranglétra felsőbb fokain minden bizonnyal egyre konkrétabb formát öltött, hiszen nem valószínű, hogy az allogén diákok érettségi előtti lemorzsolódási arányai annyival nagyobbak lettek volna a magyar anyanyelvűekéhez képest, mint ahogy ezt a fenti számok sugallják. Sokkal egyszerűbb azt feltételezni, hogy a magasabb s a magyar képzési monopóliumot egyre erősebben érvényesítő iskolázottsági szinteken (ez a felsőoktatásban, mint tudjuk, már teljes volt) az allogén diákoktól jobban elvárták (vagy ezek joggal vélhették, hogy elvárják tőlük, s előnyükre válik), hogy magyar ajkúként írassák be magukat az osztálykönyvbe. Erre közvetett bizonyítékul szolgál az, hogy az allogének részaránya a diákközönségben az egész dualizmusban az oktatási szintekkel fordítottan csökkent. Az egyetemeken már minimális volt az elemisták közötti magas arányaikhoz képest (lásd erre tanulmányomat: Karády 2000c, különösen 242, 1. táblázat).

De nem nehéz közvetett bizonyítékokat találni helyi felvételi eredményekben arra, hogy a felsőbb osztályokban a korábban még allogén anyanyelvű diákok egyszerre csak magyar ajkúvá lényegültek át.[9] Az ilyenfajta „átváltozás" egyes, a nemzeti asszimilációs mozgalmak felbuzdulásával jellemezhető történelmi konjunktúrákban elég tömeges lehetett, hiszen ennek még az iskolastatisztikai irodalomban is nyomát lehet találni. A millenniumi nemzeti felbuzdulást és politikai mozgósítást megelőző 1894/95-ös tanév középiskolásaira utaló kormányjelentés szerint az akkor 49.384 középiskolásból 48.449, azaz 97,8% tudott magyarul.[10] Ennek azt kellett jelentenie, hogy a korabeli középiskolák mintegy 26%-nyi allogén anyanyelvű közönségének[11] több mint kilenctizede, akiknek jó része bizonyíthatóan nem magyar intézményt látogatott,[12] szintén beszélte a címzetes nemzetiség és az állam nyelvét. Ennek valóságtartalma ugyan nem vonható eleve kétségbe, de azért az adat hitelessége kevéssé valószínű, különösen a román, szerb, olasz s talán még a német-szász gimnáziumok publikumára nézve sem, akik túlnyomóan saját nemzetiségük papi, tanítói, tanári és más értelmiségi piacain készültek (és tudtak) érvényesülni, mely utóbbiakon az államnyelv tudása nem volt elengedhetetlen. Inkább arról lehetett szó, hogy az érintettek némi magyar nyelvismeretüket pozitív nyelvtudásként jelentették be az ügyben érdekelt állami felügyelő hatóság képviselőjének.

Mindenesetre jól bizonyíthatóan előfordult az is, hogy közülük nem egy egyik évről a másikra egyszerűen *átminősítette magát magyarrá*. 1894/95-ben például az idézett forrás

7 A számítás forrása: Magyar Statisztikai Évkönyv 1910: 371.

8 Magyar Statisztikai Évkönyv 1911: 385.

9 Ilyenekre idézek felvidéki példákat megjelenés előtt álló tanulmányom (Karády 2001) 37. jegyzetéhez kapcsolódó szövegében.

10 VKM jelentés 1894/95: 342.

11 Magyar Statisztikai Évkönyv 1895: 383.

12 1900-ban a román iskolákban összesen 3.482, a németekben 1.537, a szerbben 434 középiskolást találni, azaz összesen 5.453 allogént Mészáros István monografikus adatai szerint (Mészáros 1988), míg 1901–1905-re körülbelül 8.600 nem magyar ajkú diákot jelez a statisztika, ha az el nem különített 963 horvát és szerb középiskolásból 600-ra becsüljük a szerbek számát (Magyar Statisztikai Évkönyv 1910: 369). Ezek szerint a középiskolával rendelkező allogéneknek is közel háromnegyede saját anyanyelvén tanult. Ez persze nem vonatkozott a szlovákokra, horvátokra, ruténokra, sőt a Dél-Erdélyen kívül élő német ajkúakra sem, akiknek nem volt (legalábbis elérhető közelségben) saját iskolájuk.

szerint 23.221 középiskolai tanuló csak magyarul tudott, holott az előző évben ezek az önjelölt „tősgyökeres" magyar ajkúak még csak 20.375 főt számláltak. Így a „tisztán" magyar ajkúak *gyarapodásának* számát 2.846-ra, azaz a két iskolaév között nem kevesebbre, mint 14%-nyira kell tennünk.[13] Ez meglepően nagy növekedés, hiszen ugyanebből a forrásból az is kiderül, hogy az *összdiákság* számának bővülése egyik évről a másikra nem haladta meg a 1.537-et.[14] Világos tehát, hogy a maradék 1.339 (2846 - 1537 fő) diák jó része (tekintettel az ismeretlen nemzetiségi összetételű kikerülő nyolcadikosokra és bekerülő elsősökre) a két év között „átmagyarította" magát. Másképp nem fordulhatott volna elő a *magyar ajkú* diáknépességnek az *egész* létszámemelkedés közel duplájára (!) rúgó hirtelen megszaporodása. Az így tetten érhető drámai „magyarosodási mozgalom" talán joggal tudható be annak a nyomásnak, melynek az értelmiség allogén jelöltjei a millenniumot megelőző nemzeti felbuzdulás éveiben ki voltak téve.

Jól kitűnik ezekből a számszerű példázatokból, hogy az elitiskolázás diákságának korabeli anyanyelvi adatai módszeresen és durván a *magyar ajkúak javára torzították* az iskolákba gyűlő tanulóközönség nemzetiségi számarányait. Felmerül a kérdés, nem lehet-e pontosabb becslések segítségével jobban megvilágítani a korai modern magyar elitképzés publikumának etnikai erőviszonyait. Erre a kérdésre a folyamatban lévő széleskörű felvételek talán fontos adalékokkal fognak szolgálni. Addig azonban a válaszhoz meg kell elégednünk a korabeli iskolastatisztikák gyér, ám mégis gazdag ismerethozadékkal bíró s nemzetközi viszonylatban is párját ritkító információinak értelmezésével a középiskolai diákság *nyelvtudására* vonatkozólag.

Néhány évre ugyanis - 1882/83-re, 1894/95-re valamint az 1908/09 és 1914/15 közötti évekre - olyan összesítésekkel is rendelkezünk, melyek a középiskolai diákság deklarált anyanyelve mellett az általuk ismert egyéb nyelveket vagy legalább a legfőbb ismert nyelvet is lajstromba szedik. Talán érdemes hangsúlyozni, hogy ezeknek az adatoknak az értéke ritkaságuk függvénye is, amennyiben a kurrens források más évekre nem nyújtanak hasonlóan teljes képet a középiskolások nyelvi viszonyairól.[15] Így azonban legalább néhány évre - melyek átívelik a dualizmus nagyobbik részét - konkrét statisztikai fogódzkodóink vannak a magyar anyanyelvűek idegen nyelvi ismereteinek, de az allogén anyanyelvűek közötti magyar tudás szóródásának alakulására. A következőkben megkísérlem az idevágó adatbankok részletes elemzését. A rajtuk nyugvó érvelés alapvető munkahipotézise az, hogy az allogén anyanyelvűek magyarul tudása a magyar asszimiláció erejét jelzi, míg a magyar anyanyelvűek *helyi idegen nyelvi ismeretei* az asszimilált allogének arányát engedik felbecsülni a statisztikákban „magyarként" szereplő diáknépességben. Az allogének - mint látni fogjuk - az idővel egyre gyakoribb (a századforduló után már túlnyomó arányú) magyar tudása nem meglepő fejlemény a magyarnyelvű oktatás majdnem monopolisztikus uralma mellett: az allogén nyelven működő közép-

13 VKM jelentés 1894/95: 342.

14 VKM jelentés 1894/95: 342, a felekezetekre vonatkozó táblázat összeredményeinek különbsége 1893/94 és 1894/95 között.

15 Az 1896-ig évente publikált VKM jelentések ugyan gazdag anyagot szolgáltatnak e tekintetben is tanfelügyelőségek szerint a „m. kir. minisztérium rendelkezése alatti" középiskolák mindegyikéről különkülön, de ezek nem vonatkoznak az ún. autonóm hitközségek által fenntartott intézményekre, tehát a középiskolák több mint harmadára. Ez utóbbiak diákságának csak nyers anyanyelvi megoszlását jelezték, ami a fentebbi fejtegetések értelmében alig használható a nemzetiségi rekrutáció felmérésére.

iskolák, mint fentebb említettük, az összesnek alig 7%-át tették ki. Még fontosabb jelzéssel bír viszont a „magyarok" idegennyelv-ismerete, hiszen joggal lehet feltételezni, hogy a fiatalkorú diákságban tömegesen előforduló német, román, szlovák, szerb vagy rutén nyelvtudás elsősorban, (a németen kívül feltehetőleg majdnem kizárólag) annak tulajdonítható, hogy az érintettek allogén hátterűek s asszimilációs stratégiájuk sikere következtében vagy ennek érdekében minősítették magukat a beiratkozási anyakönyvekben magyarnak.

Ezt a feltevést persze érdemes és szükséges megfelelő kritikával kezelni.[16] A kritika főleg a német nyelvet is ismerőkre vonatkozik. Ezeknek egy része köztudomásúan zsidó volt, hiszen a korabeli statisztikai taxonómia a jiddist, a keleti zsidóság nemzeti nyelvét, nem tekintette az „államban honos nyelvnek" s így a jiddis ajkúakat eleve a németségbe sorolta. Ugyanakkor a zsidó diákságot ebben a korban még (a huszadik században krízisszerűen előforduló „áttérési" mozgalmak előtt) felekezeti adatok segítségével a korabeli nemzetiségi palettán is jól el lehet a többitől különíteni, amellett, hogy anyanyelvi megoszlásának becslésére is elég pontos statisztikai támpontokat találni. A nem zsidó magyar-német kétnyelvűek státusa sokkal problematikusabb, amennyiben egy töredékük tulajdonképpen minden bizonnyal „törzsökös" magyar ajkú volt és csupán művelődésstratégiai okokból tanulta meg (vagy jelentette be, hogy ismeri) a monarchia és az egész közép-európai térség korabeli „kultúrnyelvét" . Feltevésem szerint azonban a magyar-német nyelvűek között az ilyen magyar ajkúak aránya is kicsiny lehetett, illetve ezeknek számait messzemenően ellensúlyozhatták az egynyelvűvé magyarosodott németekéi. Ahogy az ambiciózus magyar szülők némelyike (főképp a felsőbb rétegek tagjai) németre taníttatták gyerekeiket, mint ahogy maguk is jórészt németül szereztek egykor magasabb műveltséget,[17] úgy a német ajkúak között éppúgy előfordult, hogy - asszimilációs stratégiából - magyarra taníttatták saját leszármazottaikat. Így került a verseci sváb származású Herczeg Ferenc is egy helybeli német polgári iskolai osztály elvégzése után először a temesvári majd a szegedi piarista gimnáziumba (mely utóbbi „igazi magyar város" számba ment), később a fehértemplomi állami gimnáziumba, mivelhogy ezek magyarul oktattak.[18] A németet persze a középiskolákban nyolc osztályon keresztül tanították, tehát a felsőbb osztályok eminens diákjainak némelyike joggal érezhette, hogy „bírja" is már Goethe nyelvét. Ez azonban minden bizonnyal csak a diákság viszonylag kis hányadát késztethette a „német tudás" bejelentésére. A német nyelv iskolai vagy, iskolán kívüli tanulása bizonnyal nem jelentette feltétlenül azt, hogy az összes érdekelt máris német tudást jelzett volna az anyakönyvben.

Mindenesetre, ami a német tudás többletére vonatkozhatott a magyar-német nyelvűek között a német eredetűeken túl, nemigen érinthette a többi helyi allogén nyelvet

16 Ezt részletesen megkíséreltem fent idézett tanulmányomban (Karády 2001).

17 Ezért is találni az erdélyi szász középiskolákban oly sok nem német anyanyelvűt, 1892/93-ban például nem kevesebbet, mint a diákok harmadát (33%). Ezeknek fele magyar, fele román volt (Magyar Statisztikai Évkönyv 1894: 300-301). „[Temesvárott]...a gimnáziumon kívül mindenkivel németül karattyoltunk, hiszen még a magyar úri családok is sűrűn beszélték otthon Goethe dialektussá ficamodott nyelvét." (Herczeg 1985: 104)

18 „Édesapám szükségesnek látta, hogy »igazi magyar helyre« küldjön minket, és határozatba ment, hogy a jövő tanévben Szegedre megyünk... De a gondolat vonzott, hogy »igazi« magyarok között fogok élni. [...] A városban nyüzsögtek a bánsági gyerekek, akiket magyar szóra hoztak fel." (Herczeg 1985: 106)

ismerő „magyarokat". Románt és szerbet elvben nem románok vagy szerbek is megtanulhattak a megfelelő allogén nyelven oktató iskolákban, de ezekbe a statisztikák szerint mások, mint az érdekelt nemzetiségekhez tartozók alig jártak.[19] Ugyancsak elvben valamilyen elemi szinten játszótársaktól vagy szomszédoktól is lehetett az allogén kisebbségi nyelvek birtokába jutni vegyes etnikai lakókörnyezetben. Azonban ezt a tudást - még ha ilyen szélesebb körben előfordult volna, ami azért felettébb valószínűtlen - kérdéses, hogy sokan lettek volna hajlamosak deklarálni a m. kir. iskolai hatóságok előtt, hiszen az így jelzett allogén kapcsolat a magyar nemzetállam elitképző iskoláiban nemigen számíthatott előnyös elbírálásra. Az allogén háttér priuszának egyik (részletesen más összefüggésben elemzendő) objektivációja volt például az a tény, hogy a magyar ajkúak rendre jobb jegyekkel szerepeltek az érettségin a németek, a szlovákok és a többi allogén tanuló előtt: 1909 és 1915 közötti összesítések szerint az érettségi átlagjegyeinek skálája 2,25-től (magyarok) egészen 2,90-ig (ruténok) húzódott, míg a németek és a szlovákok a középmezőben helyezkedtek el (2,35-2,36-os átlaggal).[20] Ettől eltekintve, a fentebb jelzett kutatási tapasztalatok is - melyek szerint az allogén hátteret az érintettek igyekeztek előbb-utóbb elrejteni, mihelyt tehették, azaz amikor ezt a tényleges magyar asszimiláció segítségével összegyűjtött nyelvi-művelődési aduk megengedték (pl. a felsőbb osztályokban, érettségire való jelentkezéskor) - inkább azt sugallják, hogy a kisebbségi nyelvekkel kombinált kétnyelvűség minden bizonnyal gyakran tabu tárgya lehetett s az érintettek nemritkán inkább arra hajlottak, hogy „elfelejtsék" allogén hátterüket az anyanyelvvel kinyilvánított uralkodó nemzeti identitás javára.

Összefoglalva, a magyar-német nyelvűek statisztikai számarányai, főképp a dualizmus korai fázisában (amikor még nem vált tömegessé a keresztény németség asszimilációja) valószínűleg *kissé túlbecsüli* a ténylegesen német hátterűek arányát, míg az egyéb magyar kétnyelvűeké *főként alábecsüli* az allogén eredetűekét. A kétnyelvűség mindenesetre (jobb híján) használható becslésül szolgálhat az asszimilált vagy asszimiláns allogén származású diákság számarányainak megközelítésére. A becslésben rejlő pontatlansági együtthatóra való tekintettel azonban a továbbiakban inkább csak a különböző nyelvtudású kategóriák képviseltettségi arányai között található nagyobb eltéréseknek kell jelentőséget tulajdonítani.

---

19 1892/93-ban például a román középiskolák diákságának mindössze 5,7%-a volt nem román, míg az újvidéki szerb gimnáziumban csak 1,6% nem szerb nemzetiségűt találni (Magyar Statisztikai Évkönyv 1894: 300-301).

20 A Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő éveinek adataiból számított átlagok az 1-től (legjobb) a 3-ig (legrosszabb) terjedő jegyskálán, a bukottak elhanyagolásával.

1/A. táblázat

A gimnazisták és reáliskolások becsült számai nyelvtudás szerint 1882/83-ban[21]

Két vagy többnyelvűek, akik magyarul is tudtak		
magyar-német	13.143	
magyar-román	2.299	
magyar-szlovák	2.837	
magyar-szerb	500	
magyar-horvát	370	
magyar-rutén	348	
összesen	19.497	
A kétnyelvűek között volt[22]		
hazai más 2-3 nyelvű	3.632	
más európai nyelvismeretű	722	
összesen	4.354	
Az egynyelvűek becsült megoszlása[23]		
magyar	13.104	71,30%
német	2.830	15,40%
román	1.176	6,40%
szlovák	790	4,30%
szerb	331	1,80%
horvát	79	0,44%
rutén	55	0,30%
összesen	18.365[24]	
együtt egy- és többnyelvűek	37.876[25]	
közülük zsidó[26]	7.520	

21 VKM jelentés 12, 1881/82-1882/83: 90-91.

22 VKM jelentés 12, 1881/82-1882/83: 90-91. A forrás egyértelműen azt sugallja, hogy a három és több nyelvet, valamint a más nyugati nyelvet is tudók a kétnyelvűként megjelöltek *közül kerültek ki*, amennyiben a kétnyelvűek tették ki az összes „többnyelvűnek" a forrásban megadott számát (19.497). Ez a tény felhatalmaz arra, hogy a három vagy több nyelvet, illetve a nyugati nyelveket ismerők számát a további számításokban az etnikai kötöttségek becsléséhez elhanyagoljuk.

23 VKM jelentés 12, 1881/82-1882/83: 90, az anyanyelvi megoszlás százaléka szerint. A forrásban nincsenek külön feltüntetve az egynyelvűek, éppoly kevéssé, mint az, hogy a többnyelvűek milyen anyanyelvet jelentettek be. Csak az egész diáknépességre jelzik az anyanyelvi megoszlást egyrészt, a több- illetve egynyelvűséget másrészt.

24 Kerekített szám. Az egynyelvűek valódi száma a forrás szerint (VKM jelentés 12, 1881/82-1882/83: 91) 18.379, azaz kissé több mint az itteni szám. A csekély eltérés a százalékos megoszlásból számított értékek kerekítéséből származik.

25 Az egynyelvűek korrigált adatával ez a szám: 37.862.

26 VKM jelentés 12, 1881/82-1882/83: 88. A zsidók természetesen a fenti nyelvismereti kategóriákban is benne foglaltatnak.

1/B. táblázat

A gimnazisták és reáliskolások (1882/83) és az össznépesség (1880) becsült megoszlása kiválasztott felekezeti és nyelvismereti kategóriák szerint

		Középiskolások 1882/83		Össznépesség 1880[27]
		Nyers szám	Százalék	Százalék
Zsidók		7.520	19,9	4,5[28]
Keresztények[29]	*Egynyelvűek*			
	magyarok (13.104 - 2.068)	11.036	29,1	37,2
	németek (2.830 - 241)	2.589	6,8	10,1
	románok	1.176	3,1	16,5
	szlovákok (790 - 20)	770	2,0	12,2
	szerbek	331	0,9	4,2[30]
	horvátok	79	0,2	4,2
	rutének	55	0,15	2,4
	Többnyelvűek			
	magyar-német (13.143 - 4.973)	8.170	21,6	4,9
	magyar-román	2.299	6,1	2,2
	magyar-szlovák (2.837 - 218)	2.619	6,9	2,7
	magyar-szerb	500	1,3	0,9[31]
	magyar-horvát	370	1,0	0,9
	magyar-rutén	348	0,9	0,3
	magyar-más	?	?	0,4
Összesen		37.862[32]	100,0	100,0

27 A számítások forrása: Magyar Statisztikai Közlemények 27: 136. Az itt tekintetbe vett össznépesség létszáma 13.749.601. A forrás csak az egész népesség nyelvi viszonyaira közöl adatokat a pontosság igényével, bár a több mint két nyelvet tudók számát nem tisztázza. (Ezeket talán a maradék piciny „más" kategória tartalmazza.) A nem zsidó népesség nyelvi viszonyainak meghatározását az érintett zsidók hozzávetőlegesen becsült számainak kivonásával kíséreltem meg. A csak magyarul tudó zsidók arányát az 1900-as népszámlálás szerinti 26,1%-kal becsültem fel (Magyar Statisztikai Közlemények 27: 139). A más nyelven is tudó zsidók 95%-át a németül, 5%-ukat a szlovákul is tudók közé soroltam. Az allogén anyanyelvű zsidók 95%-át német és 5%-ukat szlovák anyanyelvűnek vettem, de úgy, hogy az így kapott 246.338 németből 146.338-at a magyarul is tudók közé soroltam. Ezek a becslések az 1880-as évekre nézve nyilvánvalóan pontatlanok, de nagyságrendjük valószínűsíthető. Az általuk indukált torzítás kockázatát az így nyert viszonyítási lehetőség értékére való tekintettel nyugodtan lehet vállalni, hiszen az egész zsidó népesség a felmért összlakosság huszadrészét sem érte el. Így az elképzelhető torzítások aligha haladhatják meg a népszámlálások hibahatárainak nagyságrendjét.

28 Magyar Statisztikai Közlemények 27: 87.

29 A keresztény diákok kategóriáinak számadatait úgy állítottam elő, hogy az 1/A táblázatban becsült globális nyelvismereti kategóriákból kivontam a megfelelő kategóriába sorolható zsidók becsült számát. A zsidók nyelvismeret szerinti megoszlására nézve azonban csak Budapestre találtam 1900-as adatot, tehát egy későbbi korra és a fővárosra, amikor és ahol a korabeli gyors nyelvi asszimiláció folytán a magyar nyelvűek arányai biztosan sokkal meghaladták az 1880-as évek országos arányait, míg a maradék többnyelvű megoszlását hasonlónak tételezhetjük fel. De éppen ezért, mivel az 1900-as budapesti zsidóság asszimilációs szintje a vidékinél és a korábbinál magasabb volt, alkalmasak ezek a magyarajkúsági arányok arra, hogy megközelítően felbecsüljük az 1882/83-as iskolaév zsidó középiskolásainak nyelvi viszonyait, hiszen a zömmel magyar intézményeket látogató zsidó gimnazisták és reáliskolások mindig is a zsidóság legasszimiláltabb és az asszimilációra leginkább hajló rétegeiből kerültek ki, akiknek „elmagyarosodási" szintje vagy legalábbis „magyar nyelvi lojalitása" messze felülmúlta a korabeli zsidóság átlagát. A zsidó középiskolások becsült nyelvi viszonyai összefoglalva (s a kisebb többnyelvűségi kategóriák elhanyagolásával) így a következők 1882/83-ra (Budapest Statisztikai Évkönyv 1903: 18–19 alapján):

Az 1/A táblázatban részletes bemutatásra kerültek a diákság etnikai eredetének becsléséhez használható legkorábbi nyers adatok, illetve az 1/B táblázatban a diákság és az össznépesség különböző etnikai és felekezeti kategóriának számarányaira vonatkozó becslések. Itt is hangsúlyozni lehet, hogy míg az előbbiek becsült megoszlása jól valószínűsíthető, az utóbbiaké igencsak hozzávetőlegesen, hiszen az 1880-as népszámlálás *külön* nem mérte fel a felekezetek s közöttük az itt elkülönítendő zsidók és keresztények nyelvi viszonyait s a diákságra nézve használt idevágó becslés az össznépességre már nem érvényesíthető. Ugyanakkor a zsidóság népességi súlya ez időben is olyan csekély (ellentétben a diákságban elfoglalt magas képviseltettségével), hogy az így létrejövő 1-2 százaléknyi torzítás a keresztények nyelvi viszonyaira nézve döntően nem csökkentheti az etnikai összetételre vonatkozó főbb összefüggések értékét. Ha az 1/B táblázatban a diákság és a népesség összetételére vonatkozó oszlopokat összevetjük, jól kitűnik az itt elkülönített nemzetiségi csoportok középiskolai jelenlétének hierarchiája.

A legerősebb (több mint négyszeres!) túlképviseltettség a zsidóságra jellemző, ami nem meglepő eredmény, hiszen minden idevágó kutatásból kiolvasható.[33] Mellettük találjuk azonban, mégpedig nagyságrendileg azonos túlképviseltettségi rátával, a magyar-német nyelvű kereszténveket is. Evvel egy csapásra teljesen új megvilágítást nyer a németül is tudó többnyelvűek iskolai asszimilációja. Az eddigi kutatásokban nincs utalás arra, hogy a zömmel német hátterűnek vehető keresztény német-magyar ajkúak éppolyan „túliskolázási" teljesítményt mutattak volna fel, mint a zsidók. De hasonlóan érdekesek és fontosak a többi kétnyelvű csoport beiskolázási gyakoriságaira vonatkozó mérések is, amennyiben ezek alig maradnak el a zsidókénál és a német-magyar aggregátumnál megfigyeltektől. A nem német kétnyelvűek túlképviseltettsége ugyanis szintén számottevő: két és fél-háromszoros. Az összefüggés tehát a többnyelvűség és a középiskolázásban való részvétel között olyan erős, hogy joggal tekinthetjük a középiskolai hálózatot a magyar asszimiláció egyik fontos (talán legfontosabb) közvetítő intézményének, mint ahogy - fordítva - az is világosnak tűnik, hogy az asszimilációra magyarnyelvűségükkel is igazoltan hajló allogének láthatóan stratégiai előszeretettel küldték gyermekeiket a hosszú középiskolai képzés útjára.

Annál inkább feltűnő ezzel szemben az egynyelvűek iskolai deficitje. Közöttük, érthetően, a keresztény magyarok és németek iskolai képviseltettsége marad el legkevésbé népességi arányaiktól, bár náluk is jelentős a lemaradás. A többi allogén egynyelvű viszont súlyos deficitet mutat fel. Ennek mércéje a főbb csoportok között (az iskolai és a népességi képviseltetettségi ráta összehasonlításából adódóan) mintegy negyednyi a szerb-horvátoknál, kevesebb, mint ötödnyi a románoknál, hatodnyi a szlovákoknál, de csak tizenhatodnyi (!) a ruténoknál. Az egynyelvűek iskolai deficitjé-

egynyelvűek az összesből (2.329)	csak magyarul tud	2.068	27,50%
	csak németül tud	241	3,20%
	csak szlovákul tud	20	0,36%
többnyelvűekből (5.191)	magyar-német	4.973	66,10%
	magyar-szlovák	218	2,90%

30 A népszámlálási eredményekben a szerbeket és horvátokat nem különítették el.

31 Lásd az előző jegyzetet.

32 A számított értékek kerekítéséből becsült össz-szám. A valódi diáklétszám a forrás szerint 37.876 volt.

33 Az összes középiskola-típusra vonatkozólag: Karády 2000b.

ben mutatkozó rangsor tehát elég pontosan követi a különböző csoportokhoz tartozó kétnyelvűek „túliskolázottsági" hierarchiáját. A rutének negatív és a németek pozitív kivételével azonban a többi egynyelvű allogén egymáséhoz közeli, a szerb-horvátoknak a többiekhez képest kissé jobb helyzetétől eltekintve azonos nagyságrendű elmaradási szintet mutat fel.

Ezek az eredmények egyértelműen bizonyítják, hogy a kiegyezés után induló modern „nemzeti" értelmiség és művelt középosztály igazolt iskolázottságú jelöltjei között a *magyarság erősen alul volt képviselve*, szemben az asszimilációra beállított (két vagy többnyelvű, mindenesetre magyarul is tudó) allogénekkel, *elsősorban a zsidókkal és a német eredetű keresztényekkel szemben*. A kétnyelvű egyéb allogének túlképviseltettsége szintén a vártnál nagyobb mértékűnek minősíthető, éppen annyira, amennyire gyenge volt az egynyelvű allogének részvétele a középiskolai elitképzésben.

Az eredmények értelmezésénél legalább utalásszerűen számba kell venni az iskolázás főbb társadalom-morfológiai körülményeit. A beiskolázási esélyek szükségszerűen függtek a diákokat kibocsátó különböző csoportok elhelyezkedésétől a társadalmi térben és az intézmények fizikai és intellektuális elérhetőségétől. Hogy az utóbbival kezdjük, nem váratlan eredmény az egynyelvűeknél tapasztalt deficit, hiszen a teljesen allogének iskolai érvényesülési esélyei egy túlnyomóan magyarul oktató intézményhálózatban - amelyben például szlovák vagy rutén iskola egyáltalán nem működött (de az ország nagy részét illetőleg, ahol német- vagy szerb ajkúak tömegesen éltek, német és szerb sem!) - szükségszerűen rosszak voltak, ami csak elbátortalaníthatta a körükből származó esetleges jelölteket. Finomabb elemzésben - melyet itt nem lehet elmélyíteni - számba kellene venni az etnikai aggregátumok urbanizációs szintjét is, hiszen a középiskolai kínálat a városokhoz, elsősorban a nagyobb városokhoz kötődött. A zsidó vagy a német-magyar és más többnyelvű asszimilánsok előfordulása köztudottan gyakoribb volt a fővárosban és egyes iparosodó nagyvárosokban, mint az egynyelvű allogéneké a városiasodás és asszimiláció dinamizmusának komplex kapcsolatrendszere folytán.[34]

A legfontosabb iskolázást meghatározó tényezők azonban minden bizonnyal a nemzetiségek rétegszerkezetében keresendők. Az erősebben polgárosodott, vagy a feudális rendi világ uralkodó nemességében, illetve „honorácior" értelmiségében nagyobb súllyal képviselt csoportoknak logikusan a nemzetállami modernizáció első szakaszában is nagyobb iskolai keresletet kellett (volna) tanúsítania, mint a többieknek. Ennek nyomát meg is lehet találni például a ruténok - egy gyakorlatilag nemesség nélküli, és a papságon s a tanítóságon kívül még kisértelmiséggel is alig rendelkező nemzetiség - elenyésző iskolai jelenlétében. De mivel magyarázható a magyarok nem jelentéktelen iskolázási deficitje? Tudjuk, az országban a nemesség leszármazottjai, akik többségükben magyar etnikai eredetűekből, vagy (mint a szlovákiai nemesség jó része) korán elmagyarosodott allogén csoportokból tevődtek össze, a népességnek több mint huszadrészét (5-6%-át) alkották. Igaz, ezek nagy része szegény „bocskorosokból" vagy éppen a kiegyezés körüli időkben (a jobbágyfelszabadítás után) elszegényedett, esetenként birtokvesztett dzsentrikből állt. Ez utóbbiak fiainak azonban éppen a magasabb iskolázás biztosíthatta volna a státuszukhoz méltó szakmai „megkapaszkodás" vagy pályamó-

34 Lásd erre tanulmányomat: Karády 1997a, különösen 173-175.

dosítás feltételeit, például a nemzetállam 1867 után kinyílt közhivatalnoki rétegében. A magyarság itt dokumentált iskolai alulképviseltettsége azt látszik bizonyítani, hogy a nemesség gyerekei messzemenően elhanyagolhatták, vagy nem voltak képesek kihasználni az iskolai mobilitás adta korabeli lehetőségeket. Sőt, más kutatásokból tudván azt, hogy a kiegyezés évei és az 1890-es évek eleje közötti negyedszázadban mind a középiskolai, mind az egyetemi elitképzés közönségének életkorsajátos számai globálisan *stagnáltak*, (ami mögött azonban a kereszténységet illetőleg kifejezett gyengülés állt) ugyanakkor amikor a zsidó fiatalok elitiskolai részvétele mintegy megduplázódott (!)[35] - s a fenti eredmények sugallata szerint ez a csoportspecifikus iskolázási keresletnövekedés a német asszimilánsokat szintén magával ragadhatta - arra lehet következtetni, hogy a magyar nemzetállami iskolarendszer kiépülésének első szakaszában a magyarság, s ezen belül valószínűleg a magyar nemesség is *kevésbé kereste az iskolán keresztül elérhető társadalmi érvényesülést*, mint korábban, amikor a nemesi rend a politikai kapacitás kvázi-monopóliumának és a későbbinél még sokkal jelentősebb gazdasági hatalom előnyeit élvezte. Elégedjünk meg itt ezen iskolázási deficit megállapításával. A benne foglalt társadalomtörténelmi paradoxon összetevőit nem lehet e pusztán tényfeltárónak szánt tanulmány szűk kereteiben elemezni.

A 2. táblázat még az 1. táblázatnál is részletesebb bontásban adja meg a dualizmus korának utolsó évtizedének egyes háború előtti és alatti éveire[36] a diákság nyelvi viszonyait, melyekből az elöljáróban előadott munkahipotézis szerint a nemzetiségi megoszlásra is lehet következtetni. A táblázat fő erénye az, hogy megkülönbözteti az idegen eredetű magyarokat (akiket feltehetőleg az asszimilált allogénekkel lehet azonosítani) az asszimiláció alacsonyabb fokán álló, de már asszimilációs mobilitásban lévő diákoktól, akik - anyanyelvük mellett - már magyarul is tudtak. Az 1882/83-as adatbank nem tette lehetővé ezt a distinkciót. A 2. táblázat legfontosabb eredménye az asszimilációs folyamat horderejének demonstrálása a negyedszázaddal korábbi helyzethez képest a diákság fontosabb nemzetiségi szegmensei szerint.

A zsidó diákság túlreprezentációja továbbra is egyértelmű és hasonló mértékű is, mint korábban, ha gondolatban számba vesszük a diákságban - más kutatásokból kimutathatóan - legerősebben szereplő városi (különösen fővárosi) polgári középrétegekben időközben bekövetkező maltuzianista fordulatot, amely az 1890-es évektől kezdve fokozatosan csökkentette a gyerekszámot, s evvel a hosszú tanulmányok zsidó jelöltjeinek létszámát is.[37]

35 A hosszú iskolai depresszióra lásd tanulmányomat: Karády 1997b.

36 A Magyar Statisztikai Évkönyvben 1908/09 és 1914/15 között minden évre megvannak a felhasznált adatok. Az egyszerűség és a háború alatt beállt változások szemléltetésére választottuk ki az itt feldolgozott három év adatait.

37 A középiskolások pontosabb, korcsoport-sajátos jelzései szerint a 10–17 éves zsidó fiúk beiskolázási arányai 1900 és 1910 között 19,2%-ról 20,20%-ra nőttek (Karády 2000b, különösen 225–226). Magára a maltuzianista fordulatra nézve: Karády: 2000a. Az ottani 1. táblázat jól mutatja, hogy a fővárosi zsidóság születési rátái - melyek már az 1880-as években is lényegesen alacsonyabbak voltak a többi felekezeténél - az 1900-as években kezdtek el gyorsan süllyedni, úgy, hogy ez már az 1910-es években középiskolába kerülők lehetséges számát is befolyásolhatta.

2. táblázat

A gimnazisták és reáliskolások becsült megoszlása 1908/09 és 1914/15 között kiválasztott nyelvismereti és felekezeti kategóriák szerint[38]

		Középiskolások tanév		
		1908/09	1913/14	1914/15
zsidó		21,6	20,7	21,5
keresztény magyar egynyelvű[39]		46,4	48,9	49,6
keresztény magyar anyanyelvű				
de tud még	németül is[40]	8,3	8,3	8,3
	szlovákul is[41]	4,8	5,5	5,8
	románul is	2,8	2,4	2,4
	horvátul is	0,5	0,6	0,6
	szerbül is	0,6	0,7	0,5
	ruténül is	0,5	0,6	0,4
	olaszul vagy más nyelven	0,4	1,0	0,3
keresztény allogén anyanyelvű				
de tud magyarul is	német[42]	3,2	2,2	1,6
	szlovák[43]	2,4	1,9	1,7
	román	5,3	5,1	4,8
	horvát	0,3	0,2	0,2
	szerb	1,2	1,4	1,1
	rutén	0,1	-	-
	olasz vagy más nyelvű	0,2	0,4	0,4
keresztény egynyelvű allogén		1,5	0,8	0,7
összesen		100,0%	100,0%	100,0%
N =		69.580[44]	80.291[45]	79.384[46]

38 Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1909: 380, 1914: 273-274, 1915: 269-270.

39 A forrásban megadott csak magyarul tudók számából levontam az egynyelvű magyar ajkú zsidók becsült számát az 1910-es népszámlálás erre vonatkozó országos 30,2%-os adata szerint (Magyar Statisztikai Közlemények 64: 143). Így például 1908/09-re a 36.890 magyar egynyelvűből 30,2% x 15.05 = 4.545 került kivonásra = 32.345.

40 A magyar anyanyelvet valló zsidó diákok számát szintén az 1910-es népszámlálás 76,9%-os zsidó magyar ajkúja szerint becsültem fel (Magyar Statisztikai Közlemények 64: 139). Például: 1908/09-re 76,9% x 15.051 = 11.574. Ezek között a más nyelvet is tudók számát az egynyelvűek levonásával kaptam meg. Például 1908/09-re 11.574 - 4.545 = 7.029. Ezeket a fentebbi (a jegyzetben tárgyalt) meggondolások szerint a zsidóság fővárosi nyelvi megoszlását követve osztottam fel 97,7%-nyi német és 2,3%-nyi szlovák ismeretekkel is rendelkezőre (Budapest Statisztikai Évkönyv, 1909-1912: 43). Így alakult ki például 1908/09-re az összes németül is tudó magyar ajkú diák száma: 12.617 - 6.867 = 5.750. Ez a számítás elhanyagolja azokat a forrásokban nem szereplő s valószínűleg kisszámú zsidó-magyar diákokat, akik más nyelvet (is) tudtak, mint németet vagy/és szlovákot.

41 Az összes szlovákul tudó magyar ajkú számából levontam az előző jegyzetben jelzett módon becsült szlovákul is tudó magyar zsidók számát s így becsültem meg a magyar ajkú keresztény szlovákok számát.

42 A forrásban szereplő összes német ajkú de magyarul is tudó diák számából levontam a német ajkú magyar-zsidó diákok számát a keresztény német ajkúak számának becslésére. A német-magyar zsidók számát az összes népszámlálási arányokból nyert 23,1%-os allogén nyelvű de feltehetően magyarul is tudó zsidó arányát alkalmazva (lásd fentebb a 36. jegyzetet) becsültem meg. Ezeknek is 97,7%-át német anyanyelvűnek és 2,3%-át szlovák anyanyelvűnek vettem. Így 1908/09-re például a keresztény magyarul tudó németek száma: 5.678 - 3. 477 = 2.201. Ez a becslés nem veszi számba a forrásokban nem előfor-

A magyar keresztény egynyelvűek aránya viszont formálisan a korábbinál sokkal magasabb, közel 50 százalékos, bár az összes diák felét még a megfigyelt világháború alatti évben sem éri el. A magyar hátterűekként vagy törzsökös magyarként megjelenők tehát továbbra is kisebbségben maradtak még a háború első évében jól kimutatható „magyarítási hullám" után is, mely főképp a magyarul is tudó allogén diákok arányait nyirbálta meg jelentősen (az elenyésző számú horvátok és az olaszok és egyebek kivételével) egyik évről a másikra. Ez a kisebbség körülbelül meg is felelne az 1910-es népszámlálás által az össznépességben összeírt 43,3%-nyi „csak magyarul tudónak", illetve a keresztények közötti kerek 44%-nyi kizárólagos magyar ajkúnak,[47] ha nem tudnánk – éppen az eredetileg nyelvileg teljesen allogén zsidók példáján – hogy egyre több „asszimilált" allogén vált ekkorra „egynyelvű magyarrá". Ha 1910-re az egész honi zsidóság 30,2%-a és a magyar anyanyelvű zsidók 39,2%-a már csak a magyar nyelv ismeretét deklarálta a népszámlálási kérdőíveken,[48] akkor ugyanez számos más „asszimiláltra" is vonatkozhatott, különösen a majdnem monopolisztikusan magyar nyelvű elitiskolázás allogén származású kedvezményezettjei között. A 2. táblázatban feltüntetett „törzsökös magyar" egy pontosan nem számszerűsíthető, de bizonnyal nem jelentéktelen része tehát valójában *egynyelvű magyarrá asszimilált* allogén hátterű volt. Így a magyar eredetűek valószínűleg az 1882/83-as helyzethez *hasonlóan alulreprezentáltak* maradtak az 1910 körüli évek középiskolásai között, annak ellenére, hogy egyre több asszimilált allogén diák lett az anyakönyvekben az asszimilációs krédóhoz híven „egynyelvű magyar".

Ami 1882/83 óta nagyon megváltozott, az éppen az egynyelvű allogén diákság számarányainak elolvadása volt. A három évtized alatt ezek az összes középiskolás hetedéről-nyolcadáról (13,1%) elhanyagolható százalékká zsugorodtak, s ezt valószínűleg a (mint láttuk, nem erőszakmentes) magyar iskolai asszimiláció sikereként kell értelmezni. Mi több, a magyar anyanyelvű allogén hátterű (más honi nyelvet is tudó), és a megfelelő anyanyelvű, de magyarul is beszélő diákok között 1910 körül immár abszolút többségben a „magyarok" vannak, s ezek aránya a megfigyelt években nemhogy csök-

---

duló, minden bizonnyal elenyésző számú de nyilván létező nem német vagy szlovák nyelvű s magyarul is tudó zsidó diákokat.

43 Lásd az előző jegyzetet. A keresztény magyarul tudó szlovák diákok számát a zsidó rokoncsoport számának az összesből való levonásával nyertem.

44 A diákok tulajdonképpeni összes száma a megadottaknál kevesebb, azaz a forrás szerint 69.580. A különbözet (1930) abból adódik, hogy a forrás csak egy vagy két nyelv ismeretével rendelkező diákokat jelöl. Ez *utóbbiak között* azonban lehettek olyanok, akik más nyelvet *is* tudtak, s ezek többször is regisztrálásra kerültek az adatokban a *másfajta két nyelvet tudók között*. Így egy magyar–szlovák, aki németül is tudott, szerepelt a magyar–német nyelvűek sorában is. Ennek következtében fordulhatott elő pl. az 1908/09-es tanévben, hogy a forrás szerint összesített 17.218 „más nyelven is tudó" magyarból a kategóriába esők nyelvek szerinti részletezésénél már 19.438 lett. Ugyanígy a 12.621 „más hazai nyelven is tudó" nem magyar ajkúból a részletesen felsorolt magyarul tudó allogén kétnyelvűek csak 12.492-t tettek ki: az előbbiek egy töredéke magyarul nem beszélt, de két vagy több más honi nyelvet igen.

45 Valódi összlétszám: 77.663. Az eltérés értelmezésére lásd az előbbi jegyzetet.

46 Valódi összlétszám: 76.856. Az eltérés értelmezésére lásd az előbbi jegyzetet.

47 A keresztény magyar ajkúak százalékát a zsidók kivonásával nyertem a Magyar Statisztikai Közlemények 64: 110–111 és 140 adataiból számított 1910-es arányok szerint.

48 Magyar Statisztikai Közlemények 64: 143.

kenne, inkább nő (pl. a szlovákul vagy horvátul is tudóké). Az asszimilációs mérleg nyelve egyre inkább a magyar anyanyelvű asszimiláltak előnyére és a másnyelvűek hátrányára billen. 1914/15-re annyira, hogy az utóbbiak már közel kétszer annyian (18,1%) vannak, mint az előbbiek (9,4%), holott hat évvel azelőtt, 1908/09-ben, még csak mintegy egyharmadnyi különbség választotta el az allogén kötöttségű diákság e két részlegét. 1882/83-ban a forrás nem tette lehetővé a kétfajta allogén hátterű aggregátum megkülönböztetését, így hosszú távon nem tudjuk követni az ilyen irányú elváltozásokat.

A nemzetiségi csoportok közötti viszonylagos reprezentációs erőviszonyok azonban a három évtized alatt nem mozdultak el jelentősen. A 2. táblázatban nem használtunk összehasonlítást az össznépesség nemzetiségi megoszlásával, de feltételezhető - az etnikailag szelektív vándorlási mérleg és a természetes népszaporulat eltérései ellenére -, hogy ezek csak az asszimilációs önbemutatás szintjén és nem az etnikai háttér szerint szenvedtek el jelentősebb változást. Így az 1910 körüli években is érdemes az 1880-as össznépességi *arányokkal* vetni össze a diákság becsült nemzetiségi *arányait*.

Ezek szerint 1908/09-ben a német hátterű keresztény diákok képviseltettsége (11,5%) még csak kevéssé marad el a németül tudó keresztények 1880-as népességi arányaitól (15%), legalábbis nagyságrendileg nem erősebben, mint a „törzsökös magyarok" becsült arányai esetében. Mégis, az összes német kötöttségű keresztény aránya zuhant le 1882/83 és 1908/09 között leglátványosabban (28,4%-ról 11,5%-ra), minden bizonnyal a rohamos asszimiláció következtében. A többi allogén kötöttségű nemzetiség képviseltettsége viszont alig változott az évtizedek során, bár mindegyiké láthatóan gyengült. Közöttük azonban a németek után továbbra is a román és a szlovák hátterűek szerepelnek a diákságban leggyakrabban és a ruténok a legritkábban.

Az előfordulási valószínűségek és a formálisan kimutatható allogén kötöttségűek aránycsökkenésének hierarchiája terén mutatkozó állandóság ismét csak - *a posteriori* is - megerősíti kiinduló feltevésünket arra nézve, hogy a diákság nyelvi viszonyai megfelelő minősítéssel jól tükrözik a középiskolák nemzetiségi rekrutációjának alakulását. A formális nyelvtudás szerint a legasszimilánsabbnak ismert csoportok számarányai gyengültek meg leginkább 1882/83 és 1908/09 között. Ez elsősorban a németekre vonatkozik (akiknél, láttuk, a csökkenés majdnem kétharmados volt), már jóval kevésbé a szlovákokra (egyötödnyi aránycsökkenéssel) és a ruténekre (egynegyednyi aránycsökkenéssel), míg a többiek számereje kevésbé változott, annak ellenére, hogy időközben a diákok összes száma közel megduplázódott. Igaz, hogy a többi allogének elitiskolázási keresletét sokkal jobban ki is tudták elégíteni a magyarországi (román, szerb) vagy közvetlenül határmenti (horvát) *saját* középiskolák. Mint fentebb tárgyaltuk, a németeknél a szász iskolák nem tölthettek be az egész németségre nézve hasonló nemzetiségi integrációs funkciót, hiszen ezek Dél-Erdélyben összpontosultak s így távol estek a legtöbb érdekelt lakóhelyétől (az erdélyi szászság kivételével). Eredményeinket a 3. táblázat foglalja össze, bár a rendelkezésre álló jelzések értéktartalma nem azonos minden feltérképezett évre.

3. táblázat

A középiskolai diákság összetétele nagyobb nemzetiségi aggregátumok szerint 1882/83-1914/15[49]

	1882/83	1894/95	1908/09	1913/14	1914/15
Csak magyarul tudó keresztény	29,1	41,4	46,4	48,9	49,6
Csak anyanyelvét tudó allogén keresztény	13,1	-	1,5	0,8	0,7
Asszimilált magyar ajkú keresztény	-	37,1	17,8	18,3	18,3
Asszimilált magyar ajkú keresztény (tud más nyelvet is)	37,8	-	-	-	-
Allogén keresztény (de tud magyarul is)	-	-	12,7	11,2	9,8
Zsidó	19,9	21,5	21,6	20,7	21,5
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Az adatok a nemzetiségi kategóriák beiskolázási lehetőségeinek alakulását persze csak a fentebb részletesen tárgyalt megkötésekkel és feltevésekkel tükrözik. A 3. táblázat összesítései ugyanakkor a felhasznált források hitelességének megerősítésére is szolgálhatnak, amennyiben a tíz egynéhány évenkénti adatok az asszimilációs kényszerhelyzetre vonatkozó hipotézis értelmében tökéletesnek tekinthető folytonosságról tanúskodnak.

Jól kitűnik belőlük az „egynyelvűként" szereplő magyar ajkúak fokozatos térnyerése az igen alacsony (egyharmad alatti) aránytól a diákság feléig, melyet - tudjuk - részben az asszimilált egynyelvűek számerő-növekedésének kell tulajdonítani. A zsidóság tárgyalt túlreprezentációja konstans, bár jellemzően a korra - más elemzések értelmében - számottevően emelkedett az időszak alatt. A formálisan idegen nyelvtudásukkal azonosított allogének arányai ugyanakkor az évek során láthatóan csökkentek, de főképp azért, mert közöttük az egynyelvű allogének jelenléte a korszak végére gyakorlatilag megszűnt. Maguknak a két vagy többnyelvű, de magyarul (is) tudó allogén hátterűeknek a számaránya is meggyengült ugyan, de sokkal kevésbé, mint az egynyelvű allogéneké, hiszen a korszak eleji 38%-ból a legutolsó tárgyalt évben is 28% maradt.

Mindenesetre egyértelmű, hogy az „induló" modern magyar értelmiség középiskolás jelöltjei között az egész dualizmusban az *allogén eredetűek többségi helyet foglaltak el*, sőt az is, hogy ennek (a táblázatban formálisan alábecsült) allogén többségnek a *keresztény allogének adták számszerű főerejét.*[50] Ugyanakkor azonban a zsidók népességi arányukhoz képest sokszorosan túlképviselve voltak a diákságban, míg a keresztény allogének képviseltettsége (a németség 1882/83-ben még bizonyítható, később csak valószínűsíthető kivételével) nem érte el népességi súlyukat.

---

49 1882/83: az 1. táblázat forrásaiból; 1894/95: VKM jelentés, 1894/95: 342; 1908/09, 1913/14, 1914/15: a 2. táblázat adatai szerint.

50 A keresztény allogén hátterűek többségi helyzete a zsidókkal szemben a dualizmuskori egyetemistáknál is kitűnik, különösen vidéken. Erre nézve fontos adatokat szolgáltat a kolozsvári egyetem diákságára vonatkozó felvétel, melyet Lucian Nastasa kollégám végez el szellemi közreműködésemmel. 1900-ban még Budapesten is - ahol pedig a zsidóság főiskolai kereslete koncentrálódott - a német és más allogén nevű egyetemisták száma kevéssé maradt el a zsidókéitól (Karády 1997c, különösen: 200).

HIVATKOZOTT IRODALOM

A vallás- és középoktatási m. kir. ministernek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett jelentése az 1881/82, 1882/83, 1894/95 évre, Budapest

Budapest Statisztikai Évkönyv 1903, 1909-1912

Herczeg Ferenc 1985: *Emlékezései.* Budapest

Karády Viktor 1997a: Egyenlőtlen magyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. In: uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció.* Budapest, 151-195.

Karády Viktor 1997b: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása 1867-1910. In: uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest, 169-194.

Karády Viktor 1997c: Nemzeti és felekezeti kisebbségek a budapesti egyetemeken a századfordulón. In: uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest, 195-215.

Karády Viktor 2000a: Felekezetek és születéskorlátozás Budapesten (1880-1945). In: Elekes Zsuzsanna - Spéder Zsolt (szerk.) *Törések és kötések a magyar társadalomban.* Budapest, 375-388.

Karády Viktor 2000b: Felekezetsajátos középiskolázási esélyek és a zsidó túliskolázás mérlege. In: uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest, 223-256.

Karády Viktor 2000c: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio* Nyár, 239-252.

Karády Viktor 2001: Mennyire volt „magyar" a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó Miklós (szerk.) *Művelődéstörténeti tanulmányok.* Budapest, megjelenés előtt

Magyar Statisztikai Évkönyv 1894, 1895, 1909, 1910, 1911, 1914, 1915

Magyar Statisztikai Közlemények 27., 64.

Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948.* Budapest

Owen, V. Johnson 1985: *Slovakia 1918-1938. Education and the Making of a Nation.* Boulder

Lengvári István

A Pécsi Ciszterci Főgimnázium tanulói (1851–1911)*

Az utóbbi néhány évben jelentősen megnövekedett az érdeklődés az iskolai anyakönyvek, mint társadalomtörténeti források iránt. Jelentőségük abban rejlik, hogy a tanulóról feljegyezték benne a születési helyét, idejét, vallását, apja (gondviselő) nevét, annak foglalkozását, lakhelyét, és az érdemjegyeket. Így egy helyen, egy adott társadalmi csoportról jelentős információ nyerhető. Az adatok feldolgozása a számszerű adatsorokon keresztül tágabb, a magyar társadalomszerkezet átfogó kérdéseire is választ nyújthat, de alkalmas az egyéni életpálya bemutatására, és más forrásokkal kiegészítve, a fixáció és mobilitás kérdésének (Kövér 1998: 154-165) vizsgálatára is. A nagymennyiségű adatfelvétel és elemzés Karády Viktor tevékenységéhez köthető, akinek eredményei és következtetései élénk vitát váltottak ki a magyar kutatásban.[1] Jelen szerény munka a vidéki középfokú oktatás társadalomtörténeti vonatkozásaihoz kíván további adatokat szolgáltatni, szem előtt tartva, hogy kutatásunk jelen fázisában csak óvatos következtetéseket vonhatunk le.

A célunk az, hogy tovább finomítsuk a pécsi dualizmuskori statisztikai adatok alapján kirajzolódó társadalmi szerkezetet egy csoport, a Pécsi Ciszterci Rend Gimnáziumába beíratott tanulók anyakönyveinek[2] vizsgálata alapján. A Pécsi Ciszterci Gimnázium története a felszabadító háborúk koráig vezethető vissza, ekkor a Jezsuita Rend működtette az iskolát, hatosztályos rendben. Az oktatás helyszíne ma is a Széchenyi tér északnyugati oldalán elhelyezkedő épület, melyet fokozatosan bővítettek. A Rend 1773-as feloszlatása után állami iskolaként működött tovább három osztállyal. 1813–14-ben vette át (az addig oktatással nem foglalkozó) Ciszterci Rend a székesfehérvárival együtt a pécsi gimnáziumot, akik ismét hatosztályos rendben tanítottak. Az ő tevékenységük eredményeként alakult ki a Dél-Dunántúl legjelentősebb középfokú oktatási intézménye, mely az Entwurf bevezetésével az 1851/52-es tanévtől nyolcosztályos gimnáziumként működött (Rajczi 1987, Kalász 1998).

Kutatásunk négy időmetszetben vizsgálja meg az első osztályba beiratkozó tanulók születési helyét, az apa (gondviselő) foglalkozását és a diákok vallási összetételét. A vizsgálatra kiválasztott források: az 1851/52, 1871/72, 1891/92, és az 1910/11 években beiratkozottak anyakönyve (névkönyve). (Az 1911/12 évi kötet nem maradt fenn.) Az első év az Entwurf bevezetésének éve, amikor a város gazdasági és társadalmi szerkezete még nem különbözött a reformkoritól. 1852-től kezdte felvásárolni a bányászati célra

* A doktori disszertációmhoz kapcsolódó publikáció elkészítéséhez hasznos tanácsokkal járult hozzá témavezetőm, Bácskai Vera, doktoranduszhallgató-társaim: Horváth Sándor és Majtényi György, továbbá Klement Judit, Kúcs Márta, Rajczi Péter és Sasfi Csaba, akiknek köszönetemet fejezem ki ezúton is.

1 A vonatkozó irodalomból lásd Karády 1997a, 1997c, 2000, továbbá a BUKSZ-vitát (Gyáni 1997, Karády 1998, Gyáni 1998), és jelen kötetben: Karády 2001, Kövér 2001, Gyáni 2001. - mind további irodalommal.

2 Baranya Megyei Levéltár, VIII.52. A Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos Gimnáziumának iratai. Iskolai anyakönyvek.

megnyitható területeket Pécs környékén a Dunagőzhajózási Társaság (DGT), kialakultak - jelentős számú idegen betelepülővel - a bányászkolóniák, de a (bel)város életére még csekély hatással voltak. A következő, húsz év utáni állapot (1871/72) a város fellendülésének időszaka, a századforduló pedig a már kiteljesedett, közigazgatási és szellemi központot reprezentálja. Az utolsó időmetszet az egyik utolsó békeévet mutatja, amit a Pécs város esetében a szerb megszállás miatt hosszabb átmeneti időszak követett. (Magát a gimnázium épületét is más célra hasznosították, és az iratok jórésze is elveszett.)

PÉCS NÉPESSÉGÉNEK FŐ VONÁSAI A DUALIZMUS KORÁBAN

A város népességének változása sok szempontból eltér a többi magyar városétól. Áttekintése itt azért szükséges, hogy az anyakönyvekből nyert adatokat viszonyítani tudjuk ezekhez. 1850 és 1910 között ugyan háromszorosára nőtt a polgári lakosság száma, de ennek forrása nem a természetes szaporulat: sőt ezen időszakban többen haltak meg mint születtek. Ennek oka elsősorban a magas halandóság a 40-60 éves korosztály körében; a várható élettartam országosan alacsony volta (Katus 1995: 8. táblázat), aminek magyarázatát a sajátos városi foglalkozásokban keresik Európa-szerte (Katus 1995: 45–46). Így a gyors gyarapodás kizárólag a vándormozgalomhoz köthető, azaz már az 1850-es években, a kiegyezés előtt megindult bevándorláshoz, melynek üteme egyenletes volt az első világháborúig. A bevándorlás mozgatórugójaként szokásosan a mecseki bányászat fellendülését jelölik meg, az ipari termelés felfutása mellett. Csak utóbb került kiemelésre (Katus 1995; Nagy 2000) a város, mint iskola-, igazgatási, katonai és egyházi központ jelentősége. A 19. század végére Pécs hivatalnok- és szolgáltató várossá vált (Nagy 2000), és a törvényhatósági jogú városok között talán az egyik legjelentősebb egyházi központ szerepét is betöltötte.

1. táblázat

Pécs polgári lakossága 1850-1920 között.

év	fő	év	fő
1850	15 821	1890	34 067
1857	18 113	1900	42 252
1869	23 863	1910	47 844
1880	28 702	1920	47 556

(*Forrás:* Katus 1995: 1. táblázat)

1880-ban a pécsiek 53,75%-a volt idegen születésű, 1910-re ez 62,91%-ra növekedett. A statisztika szerint nagy részük Baranya megyéből érkezett, de Pécs vonzáskörzetébe Somogy és Tolna is beletartozott.

2. táblázat

A polgári lakosság születéshely szerinti százalékos megoszlása

Születési hely	1880 (%)	1890 (%)	1910 (%)
Pécs	46,25	40,25	38,23
Baranya megye	19,21	23,53	24,89
Somogy megye	3,02	8,92	10,46
Tolna megye	3,76	7,98	7,05
Zala megye	0,75	2,00	2,33
Egyéb Dunántúl	1,54	3,1	4,13
Bács-Bodrog	0,89	1,65	1,55
Más magyarországi megye és Budapest	12,43	6,14	6,87
Horvátország	1,82 (Fiumével)	1,95	2,41 (Fiumével)
Ausztria	9,28	3,74	2,56
Egyéb külföld	0,77	0,51	0,66
Ismeretlen	0,27	0,14	-
Összesen	100	100	100
Ebből bevándorló	53,75	59,75	62,91

(*Forrás:* Katus 1995: 4/a-b táblázatok)

A püspöki város vallási összetételében a korszakban némi – bár nem jelentős – eltolódás figyelhető meg, mivel a nem-katolikusok letelepedését a 18. századtól adminisztratívan is akadályozták.

3. táblázat

A polgári lakosság vallási összetétele

Vallás	1869 (%)	1890 (%)	1910 (%)
Római katolikus	90,66	86,23	84,41
Görög katolikus	0,02	0,17	0,20
Református	0,72	1,81	4,36
Evangélikus	1,42	2,37	2,35
Unitárius	0,00	0,02	0,06
Görögkeleti	0,37	0,21	0,47
Izraelita	6,80	9,17	8,08
Egyéb	0,00	0,00	0,07

(*Forrás:* Katus 1995: 20. táblázat)

A GIMNÁZIUM TANULÓI

A beiratkozó elsősök számának nagy ingadozása (1. ábra) fontos kérdéseket vet fel, amelyekhez még visszatérünk, főként a 1869–75 közötti hullámvölgyre, ami mögött valamely helyi jelenséget feltételezhetünk. Az 1886 utáni hirtelen visszaesés és lassú emelkedést már egyértelműen a pécsi főreáliskola (1876-tól) és a polgári iskolák által kialakított elszívó hatással magyarázhatjuk.

1. ábra

Az első osztályba beiratkozottak száma

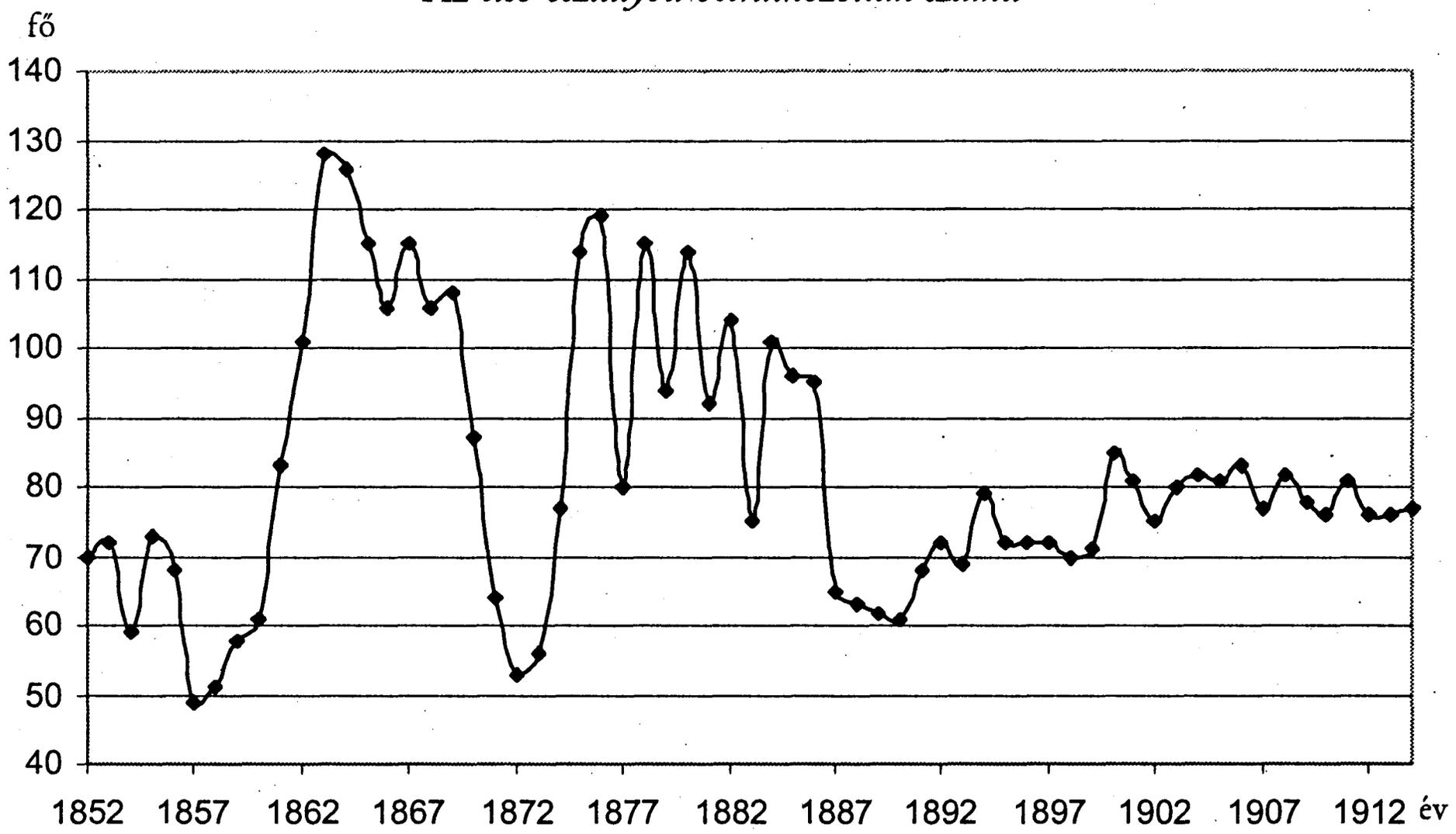

(*Forrás:* Rajczi 1987 számadatai)

A SZÜLETÉSI HELY VIZSGÁLATA

A születési hely vizsgálata nemcsak az iskola, hanem a város vonzáskörzetére is informatív. Figyelembe kell vennünk, hogy itt a „vidékiek" között szerepelnek a már beköltözöttek adatai is, tehát az adatsorok azt mutatják, hogy a beiratkozók (és családjaik) 10-12 évvel ezelőtt hol tartózkodtak.

4. táblázat

A tanulók születéshely szerinti megoszlása az I. osztályokban

Születéshely	1851/52 fő	1871/72 fő	1891/92 fő	1910/11 fő
Pécs	16	13	34	37
Baranya megye	18	13	16	18
Somogy megye	8	4	6	5
Tolna megye	12	10	4	5
egyéb Magyarország	4	11	10	12
Horvát-Szlavónország	8	1	1	2
egyéb külföld	1	1	1	1
nincs adat	0	0	0	1
Összesen	67	53	72	81

(*Forrás:* anyakönyvek)

A nem Pécsett született tanulók többsége Baranyából érkezett (27-22%), kiemelkedően magas még a somogyiak (11-6%) és tolnaiak (17-6%) aránya. Ez természetes is, egyrészt a földrajzi közelség miatt, másrészt mert a pécsi volt a régió legjelentősebb

gimnáziuma. (A zalaiak a rangos keszthelyibe és a nagykanizsaiba, a somogyiak a református csurgóiba is küldhették gyermekeiket - Degré 1978, Kapiller 1983.) Az iskola vonzáskörzete dél felé is kiterjedt, mindegyik vizsgált osztályban volt Verőce vármegyében született tanuló, és többen érkeztek Bács megyéből is. A beiskolázási adatok tehát többnyire igazolják a város vonzáskörzeti szerepéről a korábbi kutatás által megállapítottakat.

Az itt nem bemutatott adatsorokban is megfigyeltük, hogy korszakunk első felében *inkább* távolabbról, de nagyobb településekről érkeztek a vidéki diákok, míg a századfordulóra *inkább* a Pécshez közelebbi, és kisebb helyiségekből. Ennek oka a kínálat növekedésében kereshető: megnőtt a gimnáziumok száma, és megjelentek egyéb oktatási formák is. A vonzáskörzetben több intézmény alakult át főgimnáziummá: Baja (1853), Zombor (1872), Újvidék (1865), Csurgó (1883), Nagykanizsa (1867), Kaposvár (1884), Bonyhád (1906), és Szekszárd (1896) (Mészáros 1988, passim). Horvát-Szlavónország vonatkozásában is hasonló tendenciát feltételezhetünk.

Megfigyelhető, hogy a nem-pécsiek között nagyobb arányú a magántanulók száma, de ennek nemcsak földrajzi okai lehettek. Például az itt nem vizsgált, de feldolgozott 1866/67-es tanév elsősei között hét magántanuló volt, ebből három bonyhádi, egy-egy tamási, mágocsi, mohácsi és egy bajorországi. (Utóbbi nem magyar, hanem egy Pécsett talán átmenetileg dolgozó evangélikus mérnök fia volt.) A bonyhádiak mind izraeliták, két kereskedő és egy kézműves fiai, a mágocsi egy tiszttartó, a mohácsi egy szabó, a tamási egy gyógyszerész gyermeke (utóbbi három mind katolikus). Az előbbi esetben talán a vallási-kulturális kiszakadás megakadályozásaként maradtak magántanulók, amit indokolhatott, hogy a jelentős bonyhádi zsidó közösségben lehettek, akik a tanítást elvállalták. A bajor mérnök fiát nem számolva mindegyik esetben feltételezhetjük, hogy anyagi okok is közrejátszhattak a magántanulói státusz választásába: kevesebbe került az oktatás, ha nem volt távol a gyermek, és besegíthetett az otthoni munkába vagy az üzletben.

AZ APA (GONDVISELŐ) FOGLALKOZÁSA

A tanulók apja (gondviselője) foglalkozására vonatkozóan az alábbi csoportokat alakítottam ki, úgy, hogy az egyes kategóriákban kapott értékek értelmezhetők legyenek (például nem bontottam tovább az értelmiségi kategóriát). Eligazításul a forrásban szereplő leggyakoribb vagy jellemző foglalkozásokat is megneveztem. Az anyakönyvek a foglalkozásokat általában egy-egy szóban határozzák meg, van mikor részletezik (pl. borkereskedő, gimnáziumi tanár), van mikor csak egy összefoglaló kategóriát adnak meg (pl. kereskedő, tanár).

- *Fizikai munkás:* bányász, vasúti fékező.
- *Földműves:* mezei gazda, pusztagazda.
- *Kisiparos, szolgáltató iparos, kereskedő:* vendéglős, molnár, halász, kölcsönkönyvtáros, pékmester.
- *Köz- és magántisztviselő:* kir. törvényszéki és táblabírák, levéltárnok, körjegyző, főpénztárnok, postamester, tiszttartó, számtartó, főerdész, erdőmester.
- *Értelmiségi:* pap, rabbi, orvos, mérnök, gyógyszerész, ügyvéd, építész, szépíró, tanító, iskolaigazgató.
- *Magánzó, földbirtokos.*
- *Egyéb:* özvegy, bérlő, vívómester, pincér, színész, háziszolga.
- *Ismeretlen:* rovat kitöltetlen.

5. táblázat

A tanulók apja (gyámja) foglalkozás szerinti megoszlása az I. osztályokban

Kategóriák	1851/52 (fő)		1871/72 (fő)		1891/92 (fő)		1910/11 (fő)	
	összesen	pécsi	összesen	pécsi	összesen	pécsi	összesen	pécsi
Fizikai munkás	3	0	0	0	3	3	2	2
Földműves	3	0	2	0	4	1	4	3
Kisiparos, szolgáltató iparos, kereskedő	16	9	16	6	18	13	17	9
Köz- és magántisztviselő	24	3	6	2	23	6	29	15
Értelmiségi	14	3	10	1	7	4	10	2
Magánzó, földbirtokos	1	0	5	0	8	2	4	0
Egyéb	5	1	12	4	9	5	12	6
Ismeretlen	1	0	2	0	0	0	3	0
Összesen	67	16	53	13	72	34	81	37

(*Forrás:* anyakönyvek. *Megjegyzés:* az jobb oldali számok a Pécsett született tanulók adatai.)

Előre bocsátandó, hogy a pécsiek számai és százalékarányai inkább csak iránymutató jellegűek, hiszen például az 1871/72. év egyéb kategóriájánál négy fő tesz ki kb. 30%-ot (két özvegy, egy magtárőr és egy szolga). Fontos hangsúlyozni azt a társadalmi mobilitás szempontjából jelentős problémát is, hogy a foglalkozások (ugyanúgy, mint a tartózkodási hely) a gyermek iskolai beiratkozásakor lettek rögzítve, így pontosabb képet a vonatkozó születési anyakönyvek feldolgozásával kaphatunk, ahol az apa foglalkozását megadják a gyermek születésekor (Kövér 2001). Annyiban „beszédesek" ezek az adatok, hogy rögzítik, mi volt az apa foglalkozása beiratkozáskor, s mivel a gyerekeket *beiratják*, és nem *beiratkozik:* a család dönti el, milyen iskoláztatási stratégiát választ.

A vártnak megfelelően magas a tisztviselők aránya, jelezve e réteg önreprodukcióját. E kategórián belül találhatók az uradalmi tisztségviselők is (gazdatiszt, uradalmi pénztáros, intéző), akik számára a megfelelő iskoláztatás volt az, amivel gyermekeiket támogatni tudták a felemelkedés útján. Meglepően magas ugyanakkor a (kis)iparosok és (kis)kereskedők számaránya. Az iparosokat az a korábbi időszakokra leírt motiváció is vezérelhette (Sasfi 1997, Bácskai 2000), hogy az alsóbb gimnáziumi évek elvégzése után a családi vállalkozást felkészültebben vegyék át az utódok. Ugyanakkor szóbeli adatgyűjtésünkből az a kép is kirajzolódik, hogy egy alsó-középosztályi (kisiparos–tisztviselői) családban inkább volt cél Pécsett a 6 elemi után 4 polgári (majd tanítóképző vagy szakirányú, pl. pénzügyi képzés) elvégzése a századfordulón. A gimnáziumi tanulmányokat ekkor már inkább az egyetemi tanulmányok előkészületeként tekintették. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy különbözeti vizsgával volt átjárási lehetőség a polgári és a gimnázium között, később a főreáliskolák és a gimnáziumok között is.

A sikeres érettségi után a Pécsi Püspöki Joglyceumba vagy a „Papneveldébe" is a gimnáziumon keresztül vezetett az út. Jónéhány vagyontalanabb gyermek számára a papi pálya (hasonlóan a katonatisztihez) a biztos jövőt jelentette. Például a későbbi

jogakadémiai tanár, jeles műemlékvédő Szőnyi Ottó számára, kinek apja szűrszabó volt - a gyermek a 20. század elejének egyik vezető művészettörténésze lesz (Lengvári 1996), ami jelentős felemelkedést mutat.[3]

1867 után az elitképzés intézményeinek tekintik a gimnáziumokat. Kétségtelen tény, hogy az 1910 körüli adataink alátámasztják azt a budapesti középiskolákban megfigyelt (Karády 1997b: 189) jelenséget, hogy az alsóbb rétegekből jövők nem érik el a 10%-ot, a köz- és magánhivatalnok és értelmiségi gyermekek kb. 50%-ot tesznek ki. Véleményünk szerint az áttekintett hatvan év, mind a területi mind pedig a társadalmi mobilizációban egy lassú kicserélődést mutat, melyben egyaránt szerepet kap a tisztviselő és értelmiségi réteg újratermelődése, és kisiparosok, sőt földművesek és fizikai munkások gyermekeinek felemelkedése.

A VALLÁSI ÖSSZETÉTEL

6. táblázat

Tanulók vallási összetétel szerinti megoszlása az I. osztályokban

Kategóriák	1851/52 (fő)		1871/72 (fő)		1891/92 (fő)		1910/11 (fő)	
	összes	pécsi	összes	pécsi	összes	pécsi	összes	Pécsi
Római katolikus	60	13	39	10	71	33	73	33
Görög katolikus	0	0	2	0	0	0	1	1
Evangélikus	0	0	1	0	0	0	2	1
Református	0	0	0	0	0	0	4	2
Görögkeleti	3	0	0	0	0	0	1	0
Izraelita	4	3	9	3	1	1	1	0
Összesen	67	16	53	13	72	34	81	37

(*Forrás:* anyakönyvek. *Megjegyzés:* az jobb oldali számok a Pécsett született tanulók adatai.)

3 A státusváltozást (is) jól mutatja Haraszti Sándor alábbi visszaemlékezése (1986: 19-20), mely a pécsi főreáliskoláról szól, de dolgozatunkban tárgyalt több kérdésre vonatkozóan fontos, és számunkra a pécsi vonatkozások miatt is jelentős:
„Abban az I/B osztályban, ahová besoroltak, több mint negyven diák kezdte a középiskolát. De köztük csupán hét-nyolc iparosfiú és proligyerek. A többiek jómódú szülők: orvosok, ügyvédek, kereskedők, tanítók gyermekei voltak. Az úrifiúkkal ellentétben az osztály plebeljus csoportja közben meg is fogyatkozott; többen „lemorzsolódtak". S nemcsak azért, mert nehezen vagy egyáltalán nem bírták a versenyt, hanem mert kenyérkeresőnek fogták be őket szükségben élő szüleik. [...] Ezért végeztem én is 1916-ban mint magántanuló a hetediket, amikor bátyám után apámat is katonának vitték, és a család kenyérkereső nélkül maradt. [...] A következő évben váltottunk: öcsém maradt ki a hatodikból, s ment helyettem írnoknak, hogy én már mint rendes tanuló készülhessek az érettségire. [...] [N]agyon igyekeztem, hogy már az első félévet jó eredménnyel végezzem, mert iskolakezdéskor apám ezzel bocsátott útnak:
– Aztán úgy igyekezz, fiam, hogy a második félévre kapj tandíjmentességet, mert több pénzt rád költeni nem tudok, de nem is akarok.
[...] [Az úrifiúkat segítette] a családi könyvtár, nekem ehhez hozzáadni a betűszegény otthonom úgyszólván semmit sem tudott. Ők rég túl voltak már Jókai és Mikszáth összes művein, amikor én az első Mikszáth-kötettel belekóstoltam a magyar prózairodalomba."
Az ambivalens szülői hozzáállás, a néhány évvel korábban faluról beköltöző család háttérének szerepe, a társadalmi összetétel megfigyelése, a lemorzsolódás problémája mind-mind ott van ebben a néhány sorban. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a magántanuló állapot kényszer szülötte is lehet. A szegénység azonban viszonylagos, hiszen testvére is ugyanabba az iskolába jár, és élni tudnak a tandíjmentesség kedvezményével. Később érettségi (1917) után a vasútnál lesz (hadmentességgel járó) hivatalnokgyakornok.

Az adatokban a vártnál kevesebb a protestáns tanulók aránya. A vékony református réteg tehetősebb tagjai feltehetően inkább a nagyhírű református iskolákba küldték gyermekeiket. (Kivétel például Gyenes József kir. törvényszéki bíró Pécsett született fia az 1910-es osztályból.) A görögkeleti gyermekek felbukkanásának oka az 1851-es osztályban az lehetett, hogy saját felekezeti gimnáziumaik ritkák voltak, a legközelebbi Újvidéken működött (Mészáros 1988: 271-272). Egy villányi és egy klissai (Verőce megye) lelkész- és egy újvidéki orvos gyermeke képviseli e csoportot, tehát mind a helyi elit reprezentánsai, akik gyermeküket további (egyetemi) tanulmányokra készítették elő.

Az izraelita diákok száma kezdetben magas, később csökken. Karády Viktor szerint ennek oka, hogy a korábbi beiskolázási hullám az 1890-es évekre túljutott csúcspontján (1997b: 189). Ez Pécsre annyiban igaz, hogy ekkorra már kevésbé nőtt beköltözéssel számarányuk, sőt a teljes polgári lakosság számarányához képest százalékos arányuk csökkent is.

Árnyaltabb képet úgy kapunk, ha időszakunkra vonatkozóan éves bontásban tekintjük át az összes tanuló számát és ezen belül a katolikusok és az izraeliták arányát (lásd Függelék). A diagram jelentős ingadozásokat mutat: a zsidók számarányának növekedése, az összes diák számával együtt épp akkor indul meg felfelé, mikor visszaesést várnánk, hiszen az 1880-as évekre válik a pécsi főreáliskola érettségit adó intézménnyé. Ugyanakkor a 1890 utáni lassú emelkedést nem követi az izraelitáké: ezt már (hipotézis szintjén) a főreál (vagy más szakiskolák) megnövekedett vonzerejével is magyarázzuk.[4] Az 1891/92-es vizsgált mintaévvel azonos időpontban a pécsi főreáliskolában a beíratott 127 diák közül 78 (61,4%) volt katolikus, 48 (37,8%) izraelita, és egy evangélikus, mely önmagában mutatja a másfajta iskoláztatási stratégiát a zsidóságon belül.[5]

Több szempontból eltérőek az 1871/72-es évfolyam adatai: lecsökkent a beíratottak száma, megnő ezen belül a magánzók és földbirtokosok aránya, csökken a katolikusok számaránya és nő az izraelitáké. Az értelmezés előtt megvizsgáltuk, vajon egyedi esettel állunk-e szemben. Miután áttekintettük a környező évek adatsorait, megállapítható, hogy nem tévedés vagy a forrás hibája okozza az eltérést: az említett adatok mind egy „hullámvölgyet" reprezentálnak. A megyén kívüliek aránya Magyarországról változatlan marad, noha a tolnaiak és somogyiak száma csökken (új iskolák nyíltak), de ezt ellensúlyozzák az ország egyéb részeiből érkezők. Az ingadozást a nempécsi beiratkozók okozzák az 1870-es és 1880-as években, majd ez az 1890-es évekre normalizálódik, amikor egyértelműen inkább már csak a megyéből és a városból kerülnek ki az elsősök.

ISKOLÁZÁSI STRATÉGIA

Izgalmas kérdés, hogy a szülők részéről megfigyelhetünk-e valamiféle tudatos stratégiát, hogy gyermekeiket melyik iskolatípusba és meddig járatják. Befolyásolhatta ezt egy társadalmi elvárás, hogy az elitrétegben a szülő iskolázási szintjét minimum el kellett

4 Az 1883:XXX. tc. szabályozza jogállásukat, tulajdonképpen ekkor lesznek a gimnáziumokkal egyenrangúak, bár már 1875 óta egy miniszteri rendelettel érettségit adó oktatási intézmények (Mészáros 1988; 95 95).

5 Baranya Megyei Levéltár, VIII.54. Pécsi Állami Főreáliskola iratai. Iskolai anyakönyvek.

érni. Az alsó-középosztálynál már a nyers statisztikai adatok is azt mutatják, hogy náluk a cél a magasabb képzettség elérése volt, még akkor is, ha a gyermek az apa foglalkozását (kisiparát, boltját) üzemeltette tovább. Például Reéh Vilmos pécsi fűszeráru kereskedő fia is a ciszterciekнél tanult, noha szülei gyógyszerésznek szánták, de ő egy prágai kitérő után inkább jogász lett: majd rendőrkapitány, városi tanácsos, a Nemzeti Casino elnöke, a Mecsek Egyesület oszlopos tagja. A családi bolt továbbvitele bátyjára maradt (Szirtes 2000: 78–79). Az érdemjegyek felvétele és elemzése mutatja be, hogy megfigyelhető-e a különböző társadalmi helyzetű gyermekek motivációjában (és a szülők támogatásában) különbség és ez megjelenik-e az iskolai eredményekben.

A családi takarékosság elvét mutató jelenség, hogy szinte mindegyik, részben véletlenszerűen, az év alapján kiválasztott osztály elsősei között találunk testvérpárokat. Ilyen például egy gazdatiszt özvegyének két gyermeke az 1910-es osztályból. De a gyakorlat a nemesek között is előfordult: a Jeszenszky család három tagja (két testvér és egy unokatestvér) ugyanazon 1866-os osztályba járt, és ugyanitt a pécsi Ruzsinszky Alajos korcsmáros Nándor nevű gyermeke is bevárta öccsét, Kálmánt.

Az egyéni életpályák vizsgálata mutathatja be, hogy vajon önmagában megfogható-e egy csoport, amely társadalmi szempontból összetartozik, kialakul-e azonosság-tudatuk. Ezt elsősorban majd többgenerációs pécsi családok (Zsolnay, Hamerly, a kevésbé ismert, de kiterjedt Decleva) vizsgálata fogja megválaszolni.

A pécsi ciszterci gimnáziumnak a város és vonzáskörzete társadalmi mobilitásában betöltött szerepe jelen adatsorok alapján is igazoltnak látszik. Különösen igaz ez a kisiparos rétegre, mely folyamathoz hasonlót korszakunkból a kiskunfélegyházi gimnáziumból ismerünk (Bánki Horváth 1997), korábbról pedig Sasfi Csaba kutatásaiból (1997). A további kutatások fogják azonban azon sejtésünket igazolni, hogy e réteg gyermekei csak az alsó néhány osztályt végezték el. Így például tovább finomíthatja a képet majd annak vizsgálata, hogy mely tanulók tettek sikeres érettségit, és ennek a csoportnak milyen volt a társadalmi összetétele. A vallási összetétel szempontjából a budapesti tendenciához hasonlóan (Tímár 1991, 266) a zsidók inkább a reáliskolákban jelennek meg az 1880-as és 1890-es években. Véleményünk szerint azonban egyelőre elhamarkodott lenne az adott települések és beiskolázási vonzáskörzetük társadalmi összetételének részletes, összehasonlító vizsgálata nélkül önmagában összevetni a számsorokat. Annyi azonban bizonyos, hogy az iskolai anyakönyvek kvantitatív adatainak felhasználásával Pécs társadalmát és annak változását is egy új perspektívából szemlélhetjük.

FÜGGELÉK

Az összes tanuló vallási megoszlása éves bontásban

év	összes (I-VIII.o.)	római katolikus	izraelita	év	összes (I-VIII.o.)	római katolikus	izraelita
1852	312	291	10	1884	444	374	49
1853	286	264	12	1885	437	370	42
1854	251	231	13	1886	457	390	37
1855	261	236	18	1887	442	392	30
1856	283	260	18	1888	416	374	29
1857	289	269	18	1889	388	354	21
1858	292	259	22	1890	382	356	14
1859	320	283	30	1891	404	371	18
1860	342	313	25	1892	393	369	16
1861	397	369	21	1893	396	371	21
1862	455	425	21	1894	406	375	19
1863	497	464	23	1895	416	387	18
1864	544	499	20	1896	413	385	16
1865	567	509	32	1897	397	377	11
1866	576	517	40	1898	414	391	10
1867	585	525	43	1899	408	387	7
1868	605	539	41	1900	412	391	9
1869	550	485	54	1901	434	406	14
1870	523	445	54	1902	449	419	12
1871	459	383	59	1903	471	433	15
1872	396	331	45	1904	464	420	14
1873	331	277	38	1905	463	424	11
1874	337	276	48	1906	486	442	12
1875	364	278	62	1907	472	436	11
1876	396	305	71	1908	457	426	8
1877	387	295	73	1909	472	435	9
1878	442	342	85	1910	496	457	13
1879	466	354	94	1911	502	465	13
1880	510	397	95	1912	494	461	11
1881	485	386	80	1913	512	464	15
1882	490	393	74	1914	521	482	11
1883	430	352	60				

(*Forrás:* Rajczi 1987: 94–97 számadatai.)

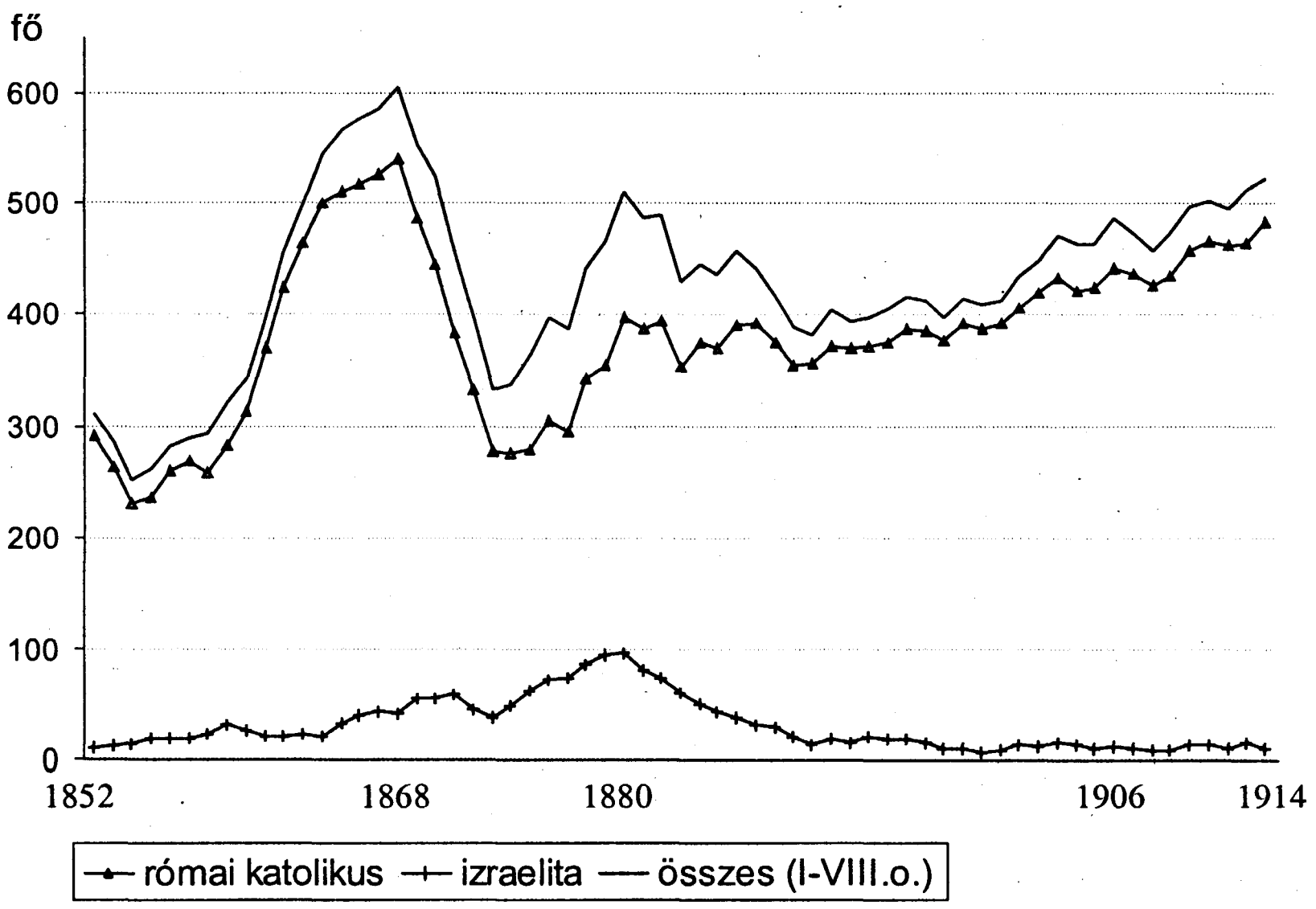

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 2000: A polgárság iskolázási stratégiája Pesten a 19. század első felében. In: Klaniczay Gábor, Nagy Balázs (szerk.) *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* Budapest, 503–508.

Bánki Horváth Mihály 1997: A tanulók társadalmi rétegződése a kiskunfélegyházi gimnáziumban 1867–1918. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és társadalom.* /Zalai Gyűjtemény 41./ 295–300.

Degré Lajos 1978: Középiskolai oktatás Zala megyében az 1848-as forradalomtól a kiegyzésig. *PAB VEAB Értesítő* 204–209.

Gyáni Gábor 1997: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ* 1997. Ősz, 266–278.

Gyáni Gábor 1998: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ* 1998. Tavasz, 20–28.

Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4.

Haraszti Sándor 1986: *Befejezetlen számvetés. (Tények és tanúk)* Budapest

Kalász Gyula 1998: A Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma. *Pécsi Szemle* 1998. Ősz-Tél, 25–32.

Kapiller Imre 1983: A nagykanizsai piarista gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. *Zalai Gyűjtemény* 18, 145–156.

Karády Viktor 1997a: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945).* /Replika könyvek 3./ Budapest

Karády Viktor 1997b: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1940). In: *Karády 1997a.*, 169–194.

Karády Viktor 1997c: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok.* Budapest

Karády Viktor 1998: Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *BUKSZ* 1998. Tavasz, 9–20.

Karády Viktor 2000: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945).* Budapest

Karády Viktor 2001: Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915). *Korall* 3–4.

Katus László 1995: Pécs népessége 1848 és 1920 között. In: Vonyó József (szerk.) *Pécs népessége 1543–1990.* Pécs, 37–93.

Kövér György 1998: Fixáció és mobilitás. In: Uő.- Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 154–165.

Kövér György 2001: Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és Krausz Simon karriertörténete. *Korall* 3–4.

Lengvári István 1996: Szőnyi Ottó régészeti-művészettörténeti tevékenysége. In: Vonyó József (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből* 2–3, 173–180.

Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája (996–1948).* Budapest

Nagy Imre Gábor 2000: A polgári kor hetven éve. Pécs város története 1848–1921 között. Kézirat, *Pécs város történetének kismonográfiája* számára. Pécs

Rajczi Péter 1987: A Pécsi Nagy Lajos Gimnázium története 1687–1948. In: Kelenfi Elemér (szerk.) *A 300 éves Pécsi Nagy Lajos Gimnázium Jubileumi Évkönyve.* Pécs, 9–104.

Sasfi Csaba 1997: A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In. Uő. (szerk.) *Iskola és társadalom.* /Zalai Gyűjtemény 41./ 131–171.

Szirtes Gábor 2000: Reéh György, a Tettye koronázatlan királya. *Pécsi Szemle* 2000 Tavasz, 78–85.

Tímár Lajos 1991: A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalmi konfliktusok.* /Rendi társadalom – polgári társadalom 3./ Salgótarján, 253–267.

Kövér György

Keresztutak a gazdasági elitbe*

Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karriertörténete

A gazdasági elit mobilitásával kapcsolatos vizsgálatok kezdettől fogva nagy érdeklődéssel fordultak a budapesti Kereskedelmi Akadémia, mint kibocsátó intézmény felé.[1] Aligha véletlen, hogy első megközelítésben Lengyel György épp Krausz Simon kimenő évfolyamát választotta illusztrációul a foglalkozásválasztás bemutatására. Krausz Simon ugyanis önéletrajzában hosszasan foglalkozik az iskolaévekkel (különösen a „felelés elleni részvénytársaság" szokott érdeklődést kiváltani), s eközben a pályaívre is kitekint (Krausz 1937).[2] A kilencvenes évek közepén az *„Életút és szocializáció"* című szemináriumom egyik diákja vállalkozott arra, hogy összevesse az Akadémia törzskönyvei alapján az osztálytársak rekrutációs bázisát és mobilitási pályáikat. Alapos levéltári adatgyűjtés után gondos statisztikai elemzést készített, végül mégis soványnak ítéltük az eredményt (Palotai é.n.). A mobilitás-vizsgálat bevett kategóriái (pl. apa és gyermek foglalkozása), a különböző forrásokban szereplő eltérő kategorizálás, nem igazán adtak módot az életutak dinamikus megközelítésére. Legújabban egy számítógépes vizsgálat is megjelent, amely a Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett diákjainak rekrutációját és mobilitását elemezte, s eközben első ízben tett kísérletet a „foglalkozási kategóriák" két dimenzió mentén („hierarchikus", „ágazati") történő kódolására (Bódy - Szabó 1997).[3]

A magyar bankárok karriermintáinak vizsgálatánál, Krausz Simon magánbankári tevékenységét tanulmányozva tűnt fel, hogy kereskedelmi akadémista évfolyamtársaitól markánsan különböző banki pályát futott be, midőn kombinálta a menedzseri és az önálló cégfőnöki pályamintát (Kövér 1987). Az iskolai névsorokat kutatva az is szemet szúrt, hogy a pesti Kereskedelmi Akadémia 1888/89-ben végzett évfolyamának egy másik hallgatója, Balogh Elemér (mellesleg később a Közgazdasági Egyetem létrehozásának egyik kezdeményezője) szintén hagyott hátra önéletírást, ám ebben meg sem említette kereskedelmi akadémista tanulmányait (Balogh 1938). Méltán adódik tehát a statisztikai, levéltári és narratív források összekapcsolását illető kihívás. Adva van két narratív forrás, bár explicite csak az egyikben esik szó az akadémiai tanulmányokról, mégis

* A szöveg eredeti változata előadásként hangzott el a Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 1997. júniusi veszprémi konferenciáján.

1 Lengyel 1986, 1989. Az első esetben épp az 1888/89-ben végzett évfolyamon, a második esetben az 1880/81 - 1894/95 közötti évekből 20%-os mintavétel alapján készült az elemzés. Az 1907-es forrás kategóriarendszerét, az utóbbi mintavételes analízis keretében, Lengyel György először egy Balázs Jánossal közös írásban aknázta ki (Balázs - Lengyel 1986: 15-18).

2 Krausz önéletrajzából ekkor kerültek be a forgalomba az osztálytársak (menedzseri) pályaívére vonatkozó mondatok: „A nagy átlag maradt középen, mint ahogy az iskolában is ott volt. Pályafutásuk: gyakornok, tisztviselő, évtizedek után cégvezető, némelyik aligazgató, egy páran most már nyugalmazott igazgatók." (Lengyel 1986: 248; 1989: 120)

3 Náluk már a fenti Krausz Simon idézet folytatása is a látószögbe került: „Mások ugyanakkor: gyakornok, tisztviselő, majd önálló cégfőnök." (Bódy - Szabó 1997: 311) Az akadémiai törzskönyvi anyag számítógépes feldolgozásán tudomásunk szerint Karády Viktor is dolgozik.

a másik hallgatása is „beszédes" lehet, ha sikerül a hiány mögé pillantanunk. Adottak a Kereskedelmi Akadémia törzskönyvei, amelyek feltüntetik nemcsak a születés helyét, dátumát, hanem az aktuális lakóhelyet is, az apa „polgári állásával".[4] Szerencsés esetben fellelhetők az akadémiai zárvizsga (érettségi) bizonyítvány-könyvei, amelynek tisztázata tartalmazza az előiskolázottságot. Kötet formájában megjelentek az Akadémia jubileumi emlékkönyvei (ezek közül csak az 1907-es szerepel a társadalomtörténeti tudatban), amelyek két különböző időmetszetben szerepeltetik a hajdani diák „mostani állását" (Bricht 1896, Szuppán 1907). Esettanulmányom egy évfolyam példáján az intra- és intergenerációs mobilitásvizsgálatok dinamikusságának néhány általános kérdését fejtegeti, kvantitatív és narratív források összevetése alapján.

Az intergenerációs mobilitás mérésekor a szülő és a gyermek „státusát" szokás összevetni. A Kereskedelmi Akadémia osztálykönyveibe beírt „polgári állás" és a fiú - jubileumi emlékkönyvekben összegyüjtött - „mostani állása" (1896, 1907) azonban nehezen kapcsolható össze. Több ponton értelmezési problémák vetődnek fel.

A „polgári állás" korabeli értelmezése már önmagában interpretációt kíván. Az apa (gyám) „polgári állása" ráadásul az iskolai anyakönyvekből az iskoláztatás időpontjára vonatkozik. A Kereskedelmi Akadémia végzős hallgatói esetében 17-18 éves diákok szüleire. Az apa (gyám) „ekkori polgári állására". Ez lerövidíti a nemzedékek közötti lehetséges mozgás mérésének fesztávját. Amennyiben változás történt az apa „polgári állásában" a gyermek születése és a felső középiskolai tanulmányok ideje között, ezt a változást figyelmen kívül hagyja. Apai emelkedés esetén rátelepíti a gyereket az apai lendület ívére, apai süllyedéskor viszont a ténylegesnél nagyobbnak tünteti fel a fiú elrugaszkodását. A beleszületett státushoz viszonyított mérésre tehát a két generáció között csak akkor ad módot, ha az „apa polgári állása" közben változatlan maradt. Az *inter*generációs mobilitást tehát csak egy elnyújtott statikus induló állapothoz képest regisztrálja megbízhatóan. Hogy ennek a kérdésnek van-e és mekkora a jelentősége, azt azzal próbáltuk tesztelni, hogy a budapesti születésűeknél visszakerestük az apa „polgári állását" a születési anyakönyvekben.[5] Ez egy esettanulmányban (vagy néhány év metszetében) természetesen elvégezhető volt, hiszen a törzskönyvekben általában pontos születési adatokat találunk, de minden adatra vontakozóan aligha megvalósítható. Ezáltal lehetőség nyílt azonban arra is, hogy az elárvult gyerekeknél rekonstruálhassuk a szülő eredeti státusát.

A fiú „mostani állása" nem azonos „kódrendszerben" készült, mint az anyakönyvek „atyai polgári állása". Kérdéses tehát, hogy a karrierek stációi hogyan hozhatók közös nevezőre az apák adataival. A tevékenységi szerkezetre való egyszerűsítés (őstermelés, ipar, kereskedelem) inkább csak banalitásokat eredményezne, s az ágazati és hierarchikus tengely mentén történő bontás sem képes megoldani a problémát (Bódy - Szabó 1997: 336-339). Viszont a fiúk pozíciói két különböző időmetszetben is rendelkezésre állnak, nagyjából azonos nómenklatúra szerint, ezért a fiúk dinamikája (*intra*generációsan)

4 Budapest Főváros Levéltára (BFL) VIII. 141.

5 BFL Mikrofilmtár. A szülők térbeli mobilitását jelzi, hogy míg a 129 utolsó évre beiratkozott diákból csak 50 született Budapesten, 1888-ban, az érettségi idején már 66-nak a szülei (gyámjai) laktak a fővárosban. Ezeknek a szülőknek egy része Bécsből költözött Budapestre, többnyire láthatóan „konvertibilis" foglalkozást űztek (orvos, hivatalnok, vendéglős), de nem egy közülük elözvegyülés után lett migránssá.

legalább e két metszet között pontosabban leírható. Persze az első metszet nem biztos, hogy az első munkahely is, s a második sem a végső poszt, de tételezzük fel, hogy 18 évvel az érettségi után, már nagyjából eldől, hogy kiből mi lesz.

Adva van tehát az apák pályívén (legalább is a budapesti születésűek esetében) két adatfelvételi pont (a fiú születésekor, illetve végzésekor), valamint a fiúkénál ugyancsak kettő (1896, 1907), amelyek páronként legalább a generáción belőli elmozdulás mérésére alkalmasnak tűnnek, s az egyéni életút dinamikus szemlélete remélhetőleg a generációk közötti mobilitásra nézve is árnyaltabb kép kialakítását teszi lehetővé. Balogh Elemér és Krausz Simon élettörténete mindkét vonatkozásban tanulságos hivatkozási alapul szolgál.

A „POLGÁRI ÁLLÁS"

Az apa „polgári állásának" feljegyzése az iskola törzskönyveiben lehetővé tette, hogy évenként statisztikai összesítés készüljön a tanítványok szüleiről.[6] Balogh Elemér és Krausz Simon évfolyamán ez az alábbi kategóriákat (az alábbi sorrendben) eredményezte (1. táblázat).

Az iskolai összesítés rovatcímeiből végső soron jól látható, hogy a „polgári állás" egyik legfontosabb kritériuma az „önálló exisztencia" léte vagy nem léte volt. A névszerinti bejegyzéseknél azonban nem ezek az összesített kategóriák szerepeltek, hanem konkrétabb foglalkozási besorolások. Ezeket a táblázatban analitikusan megpróbáltuk megfeleltetni a hivatalos statisztika adatainak. A legtágabb (és leggyakoribb) jelölés a „*kereskedő*" volt, ahol nem használták az „önálló" jelzőt, de eként értelmezték. Ezt csak elvétve specifikálták: néhány fővárosi nagykereskedő, a megyaszói özvegy szatócs, valamint egy-egy korcsmáros, vendéglős, kávéháztulajdonos, szállodás esetében. Ide sorolták az ügynököket is. Ettől lényegesen eltért az iparosok kategorizálása, itt analitikusan épült fel a csoportosítás. Szinte csak egyedi foglalkozások léteztek, mindössze ketten kerültek az általánosító „*iparos*" kategóriába. Egyértelmű aggregálás jellemezte a „*földbirtokos, bérlő*" csoportot, a korban láthatóan magától értetődően idesorolták a gazdatisztnek, vagy gazdásznak nevezett személyeket is. Az „értelmi foglalkozások" (csak orvos, tanár és mérnök volt ebben az évfolyamban) szintén a hivatás szerinti alkotóelemekből tevődtek össze. Míg azonban az orvosgyerekek valóban orvos apától származtak, a törzskönyv tanár „szülői" közül valójában kettő is gyám volt, egyikük egyenesen az árvaházi igazgató. Elmosódottabb tartalmú kellett, hogy legyen a „*hivatalnok*" kategória értelmezése, hiszen ide nemcsak a különböző hivatalnoknak nevezett állásúakat, a könyvelőket, MÁV felügyelőket sorolták, hanem láthatóan a nyugalmazott főerdészt, sőt - altisztként - az egyleti szolgát is. Az egyéb rovatot is felszívó gyűjtőkategóriaként azonban leginkább a „*magánzó*" szolgált. Ide került nemcsak a bejegyzett foglalkozás nélküli, hanem például az özvegy, akkor is, ha nem volt a törzskönyvben megjelölve a státusa. Az adatokat tehát a statisztikai összesítésnél nem egészítették ki az eredeti törzskönyvben, noha mindenkit be kellett sorolni valahova.

6 A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 32. évi jelentése (az 1888-89-iki tanév végén) Bp. 1889. 56-57.

1. táblázat

A szülő „polgári állása" az iskolai törzskönyvben és ennek összevetése a tanulók hivatalos statisztikájával 1888/89

Apa polgári állása (törzskönyv)	Osztály A	B	C	Összes	Apa állása (statisztika)
kereskedő	21	19	14	54	
nagykereskedő	1	1	1	3	
terménykereskedő		1		1	
szatócs			1	1	
ügynök	1	1	3	5	*önálló kereskedő*
korcsmáros		1	1	2	69 (53,5%)
vendéglős		1		1	
kávéház tulajdonos	1			1	
szállodás	1			1	
iparos		1	1	2	
szódagyáros	1			1	
szappangyáros	1			1	
vállalkozó	1			1	
bérkocsi tulajdonos	1			1	
paszományos	1			1	
intézet tulajdonos		1		1	
cukrász		1		1	*önálló iparos*
tímár		1		1	17 (13,2%)
építési vállalkozó		1		1	
fodrász		1		1	
pék			1	1	
cipész			1	1	
szállító			1	1	
szabó			1	1	
aranyműves			1	1	
földbirtokos	4	2	2	8	
gazdatiszt	1			1	*földbirtokos,bérlő*
földbérlő		1	1	2	13 (10,1%)
gazdász		1	1	2	
hivatalnok	2	1	4	7	
főerdész	2			2	*hivatalnok*
egyl.szolga	1			1	10 (7,7%)
orvos	1	2		3	
tanár		1	2	3	*orvos,ügyvéd,tanár*
főmérnök			1	1	7 (5,4%)
magánzó	2	3	3	8	
szülésznő			1	1	*magánzó*
foglalkozás nélkül		1		1	13 (10,1%)
nincs adat	1		2	3	
Összesen	44	42	43	129	100%

(*Megjegyzés:* a hivatalos statisztika „alkalmazott kereskedő" és „alkalmazott iparos" rovata ezekben az osztályokban üresen maradt.)

ANYAKÖNYVTŐL A TÖRZSKÖNYVIG: AZ APÁK INTRAGENERÁCIÓS MOBILITÁSA

Az ötven budapesti születésűként feltüntetett akadémistánál visszakerestük a *születési anyakönyvi* bejegyzéseket. A találati arány nem mondható túlzottan rossznak. A 30 izraelitából egynek nem bukkantunk a nyomára, a 20 keresztényből pedig 4 adat (4 római katolikus) hiányzik. (A Kereskedelmi Akadémián evangélikusként bejegyzett Balogh Elemért valójában reformátusként anyakönyvezték.) Bonyolítja a képet, hogy a születési anyakönyvekben alkalmazott kategóriák (eredetileg: „Conditio", vagy „Stand", amit először hol „állásnak", sőt néha „jellemnek" fordítottak, majd a „polgári állás" lett a hivatalos definíció) sem feleltethetők meg egyértelműen az iskolai törzskönyvek nómenklatúrájának. A születési anyakönyv több specifikációt tartalmaz és az elnevezések változásának valódiságát legfeljebb a cím- és lakjegyzékből ellenőrizhetjük, de az sem mindig nyújt eligazítást.[7]

Itt csak az egyes esetek mérlegelése, illetve a mozgásirányok meghatározása segíthet:

a. Egyértelmű a mobilitás, ha valaki számvevőből terménykereskedővé, lisztkereskedőből kávéház tulajdonossá, vagy gabonakereskedőből földbirtokossá avanzsált. Az első esetben az önállóvá, a második és harmadik esetben a tulajdonossá válás jelzi az apa „állásának" dinamikáját.[8] Ugyancsak világos az apa előrehaladása az egyetemi doktori cím elnyerésével.[9]

b. Szintén világos a „polgári állás" változása az apa halálával. Van aki így a statisztikában egyenesen réteghatárt ugrik át: egy serfőző apa gyermekének gyámja tanár (még pedig a Kereskedelmi Akadémia tanára) lesz, egy gabonaügynök fiának pedig az árvaházi igazgató.[10]

c. Az elözvegyüléssel függött össze - mint láttuk - a magánzó kategória terjeszkedése: így lett a szesznagykereskedő, a pénzváltó, a nemes megyei tisztviselő özvegyéből egyaránt magánzó, míg a kereskedelmi akadémiai tanár özvegye a törzskönyvben nem kapott ugyan új osztályozást, de az iskolai statisztikában őt is a magánzókhoz sorolták.[11]

d. Van ahol a lefelé irányuló mobilitás az önállóság elvesztésében mutatkozik meg: a cipészmester egyleti szolgává válása még akkor is erre utal, ha a statisztika „hivatalnoki" kód mögé rejti ezt. Krausz Simon apja esetében a születési anyakönyvben még rőföskereskedő szerepelt, az akadémiai törzskönyv a szokásos kereskedőt tartalmazta, de a cégjegyzék (és a fiú önéletrajza szerint is) ekkor már szénkereskedő, s valójában a mama vezeti az üzletet.[12] A memoár egyértelműen utal a lefelé mobilitásra: „Kis vagyonkáját

7 Különösen igaz ez - mint láttuk - a rendkívül általános értelemben használt „kereskedő" kategória esetében. A fia születésekor az anyakönyvben „szatócsként" jelölt Brand Ignác, a fiú osztálykönyvében „kereskedőként" szerepel, amit azonban aligha tekinthetünk mobilitásnak, hiszen az 1888-as budapesti cím- és lakjegyzékben szintén szatócsként szerepel. Deutsch Sándor rőföskereskedőnek minősült fia születésekor, a matrikulában „kereskedőnek", a címjegyzékben ismét csak „rőfösnek".

8 Goldmann Mihály, Freund Henrik, Leitner Jakab a konkrét példák.

9 dr. Zsengeri Samu polgári iskolai tanár esetében.

10 Müller József, illetve Teutelbaum Károly gyámjai.

11 Winter Mária, Waizenkorn Mária, özv. Tassy Sándorné, illetve özv. Tóth Gáborné „polgári állása".

12 Weil Dávid, illetve Krausz Mór. Az előbbi Weil (később Vida) Jenő, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. vezérének apja. Tévedésen alapulhat a történeti szociológiai irodalom azon állítása, hogy Krausz Simon „anyakönyvi adatainak egy utalása szerint napszámos - ipari segédmunkás - apától származott." (Vö. Lengyel 1989: 133)

elszedték tőle; gyermekkorom legelső évei, amelyekre vissza tudok emlékezni, már tisztes szegénységben találtak bennünket" (Krausz 1937: 11). Mindkét esetben az elszegényedésre utal a gyerekek tandíjmentessége is. Bár nem kívánunk elébe vágni az eseményeknek, mégis említést érdemel, hogy e két utóbbi atyai lefelé mobilitásból az évfolyamon a 20. századi gazdasági elit két igen meredek ívű karrierje ágazott ki.

Akár állást módosítottak a szülők, akár nem, lakásukat - két-három kivételtől eltekintve - szinte valamennyien megváltoztatták a városon belül a jelzett időszakban. Eközben pedig gyerekeik számára különböző iskolákat választottak.

„UTÓÍTÉLET" ÉS ELŐISKOLA

Balogh Elemér azt állítja visszaemlékezésében, hogy „A helyzet elfajulásában súlyos felelősség terheli a magyar társadalmat is, hogy részint kényelemszeretetből, részint előítéletből távoltartotta magát a szabad pályáktól. A magyarok eszményképe a diploma volt, nyugdíjas közhivatali állás, katonáskodás, legfeljebb ügyvédi és orvosi pálya. Így került a múlt század utolsó évtizedeiben lassanként idegen kézre az ipar, kereskedelem és a gazdasági erőforrások nagy része, valamint a sajtó." (Balogh 1938: 44) A tétel a harmincas évek légkörében távolról sem új (legfeljebb az keltheti fel érdeklődésünket, hogy a folyamat a 19. század „utoló évtizedeire" kelteződik). Az érvelés mégis belső ellentmondásokat hordoz. Az indoklás olyan „ex ante" mentalitásbeli indítékokra hivatkozik, mint a „kényelemszeretet" és az „előítélet". Ugyanakkor miközben befejezett felsőfokú tanulmányokra („diploma") volt szükség a korban a szabadfoglalkozású ügyvédi, orvosi hivatáshoz, ez semmiképpen nem mondható el sem a közhivatalokról, sem a gazdasági pályákról, sem az újságírásról. Az érvelés szerint vélt indítékok és az elérni kívánt tanulmányi szintek keresztbe metszik egymást hivatalnokok és leteinerek között. A személyes élettörténeti elbeszélés szempontjából mégis mindez azért érdemel figyelmet, mert felveti a kérdést, hogyan magyarázza akkor Balogh Elemér - utólag - saját pályaválasztását. Eképpen: „Pályaválasztásomra döntő befolyással volt anyai nagyanyám Bécsben élő öccsének, Zápory-Regenhart Ferencnek példája, aki az akkor igen nagy tekintélynek örvendő »Allgemeine Depositenbank«-nak volt elnöke s a losonczi, pozsonyi posztógyárak és késmárki vászongyár tulajdonosa. Ünnepszámba ment, amikor a minisztériumokkal való tárgyalás céljából Budapestre rándult... Hazautazása előtt rendszerint egy-egy körmöci aranyat nyomott mindegyik gyermek markába. Ennek a bőkezűségnek hatása alatt már hatéves koromban elhatároztam, hogy én is »bankár« leszek. Tanulmányaimat következetesen ennek a célnak szolgálatába állítottam. Vizsgáimat kitüntetéssel tettem le s így azonnal állást kaptam a Grötschl Imre vezetése alatt álló Magyar Országos Központi Takarékpénztárban, ahol alkalmam volt néhány év alatt a bank- és váltóüzlet minden ágában tájékozódni." (Balogh 1938: 8–9) Az itt nem részletezett tanulmányok és valóban kitűnő vizsgák abból álltak, hogy négy, a fasori Evangelikus Gimnáziumban töltött év után a Kereskedelmi Akadémián szerezte meg három év alatt az érettségit. (Ezt azonban - mint említettük - kifelejti az önéletírásból!) Sokkal fontosabbnak tartja viszont a visszaemlékezés a „4. tüzérezrednél" töltött önkéntesi évet,

amelyről hosszasan ír. Az iskolai tanulmányokat a pálya végéről visszatekintve láthatóan háttérbe tolja az élet iskolája. Aminek döntő jelentősége volt a későbbi pálya szempontjából, az a - bécsi nagybácsi által protezsált - tanulmányutak Bécsben, Berlinben és Párizsban, majd a szülőkkel párizsi emigrációjuk idejéből ismerős Károlyi Sándor hívása a Hangya élére 1898-ban. Szó esik ugyan arról is, hogy a tervek szerint még Angliába is át kívánt rándulni „felsőfokú textiliskola látogatása" céljából, de ezt keresztülhúzta a gróf ajánlata. Bécsben, Berlinben és Párizsban egyébként különböző bankoknál gyakornokoskodott, s bár közben - saját szavai szerint - „különös előszeretettel kultiválta a közgazdasági tudományokat", s van olyan életrajzi lexikoncímszó, amely jogi tanulmányokkal ajándékozza meg, nincs semmilyen konkrét adat arra, hogy a magyar Közgazdaságtudományi Egyetem kezdeményezője ténylegesen egyetemi tanulmányokat folytatott volna, s talán nem túlzás, ha azt feltételezzük, hogy bizonyos értelemben a diplomanélküliség e feszültségéből fakadhatott maga az egyetemi indítvány. Úgy tűnik mindezt számára a Közgazdasági Kar 1925-ös „honoris causa" doktori címe is csak részben kompenzálhatta.[13] Alighanem ezért övezi hallgatás kései önéletírásában is felsőkereskedelmi, voltaképpen középfokú tanulmányait. S bár a közgazdasági pályán ez mindenre képesített ekkoriban, a fertősalmási Balogh családban (a nagyapa Széchenyi és Kossuth háziorvosa volt, az apa is homeopata orvos) ez a diplomás mivolthoz nem, legfeljebb csak az „úriember" státusz megtartásához volt elegendő.

Krausz Simon önéletírása a fentieknél sokkal nagyobb szerepet tulajdonított az iskoláztatásnak. Eleve sokat írt az épp akkoriban V. kerületivé váló főreálról, ahol eredetileg ő is (gépészmérnöki) diplomáról álmodott.[14] „...amikor gyermekésszel is rá kellett eszmélnem arra, hogy szegény édesanyám milyen gyötrő gondok között nevel bennünket: Pali bátyámat, Dóri öcsémet és engem, és tart mellettünk külön francia tanárt, külön angol tanárt, elbúcsúztam - nem kis fájdalommal - gépészmérnöki álmaimtól és siettem a kereskedelmi pályára, hogy minél gyorsabban fejezzem be iskoláimat és miharabb kenyérkereső legyek." (Krausz 1937: 13-14) Krausz emlékirataiban az iskolának - az eljövendő pályaívre nézve - nemcsak saját szempontjából tulajdonított meghatározó jelentőséget. Ide vág a gyakran idézett passzus: „Már az iskolában kibontakoztak osztálytársaim jövő fejlődésének kontúrjai. A nagy átlag maradt a középen, mint ahogy az iskolában is ott volt. Pályafutásuk: gyakornok, tisztviselő, évtizedek után cégvezető, némelyik aligazgató, egy páran most már nyugalmazott igazgatók. Mások ugyanúgy: gyakornok, tisztviselő, majd önálló cégfőnök" (Krausz 1937: 20). Saját konkrét pályaválasztásáról szólva azonban ő is a gyakorlati képzés (és szintén a megfelelő ajánlólevelek) fontosságát hangsúlyozza: „A legtöbb fiúnak álma a Hitelbank volt. Ha jól emlékszem, a Hitelbank már belépéskor fizetett és pedig havi harminc forintot. Nagy pénz volt ez, amikor lakást, teljes ellátást, fűtést, mosást lehetett kapni harminc forintért. Én azonban a Schosberger S. és Fia céget választottam, mert úgy gondoltam, hogy ott többet tanulok, gyorsabban érvényesülök és különben sem éreztem magamban hajlamot az

13 Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Levéltára 6/h 10. Honoris causa doctorok törzskönyve 1.

14 Két fiával közösen 1917-ben 10 000 K-s alapítványt is tett az iskola javára (Vargha 1922: 27). Csak megjegyezzük, hogy Krausz Simon mérnöki vágyait végül egyik fia beteljesítette, amit azonban - az unoka emlékezete szerint - a bankárságtól való megcsömörlésként élt meg. Érdi-Krausz György szíves közlése (1982).

irodai tisztviselői pálya iránt. Inkább a való élet csábított, mint a tengerparti fiúkat a végtelen óceán." (Krausz 1937: 27) A diplomás álmokat tehát a mihamarabbi kenyérkereset és gyors érvényesülés reménye sodorta el.

Ha most az emlékezet „utóítéleteit" összevetjük a statisztikai adatokkal, anyanyelvi szempontból semmiképpen sem igazolható a nyolcvanas évtizedre a Balogh Elemér (és sokan mások) által emlegetett kényelmes „magyar" társadalmi mentalitás. Az évfolyamnak 89%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát, 10% pedig német volt. (Az egyetlen szerb végül nem jutott el az érettségiig.) A narrációban persze nem is az anyanyelvről, hanem valójában a „családnév és felekezet etnicitásáról" volt szó. Az évfolyam túlnyomó többsége valóban német családneveket viselt. Felekezetileg az évfolyam háromnegyed részben (74,4%) izraelitákból, egyötödös nagyságrendben pedig (20,9%) római katolikusokból rekrutálódott. Láthatóan megindult ugyanakkor a névmagyarosítás, elsősorban a zsidók körében. Néhány apa változtatta meg családnevét (a polgári iskolai tanító, a vasúti hivatalnok, a hivatalnok szülő), de az egyik idősebb diák (mellesleg később Vázsonyi sógora) már maga magyarosít 1888-ban. Ugyanezt még ketten teszik meg az érettségi évében.[15]

Ami pedig az előiskolázást illeti, mint az „etnokulturális" mentalitás egyik megnyilvánulását: a Kereskedelmi Akadémia érettségi bizonyítványaiból az A és a C osztályban rekonstruálható, hogy hova jártak a fiatalemberek előzetesen (a B osztály könyve sajnos hiányzik). Az év vége és az érettségi szelekciója miatt az osztályoknak a létszáma természetesen apadt a beiratkozáshoz képest. Az A-ból 37-en, a C-ből pedig 38-an kaptak ún. zárbizonyítványt 1889 folyamán. 75 fő alapján azonban van lehetőség, hogy az egész évfolyamra (116 érettségizőre) következtetéseket vonhassunk le.

2. táblázat

Az A és C osztályos diákok előiskola és felekezet szerint 1888/89

	Gimnázium	Polgári	Reál	Vegyes	Összesen
r. katolikus	11	2	1	3	17
evangelikus	–	–	–	–	–
református	1	–	–	–	1
izraelita	27	10	19	1	57
Összesen	39	12	20	4	75

Az akadémiai évfolyamon az egynegyed alatti kisebbségben levő keresztények mintegy kétharmada gimnáziumból érkezett. Az izraeliták csaknem felerészt szintén gimnáziumból (47,9%), csak egyharmadrészt reáliskolából (33,3%), s bő egyhatodos arányban polgári iskolákból (17,5%) verbuválódtak. A továbbtanulás szempontjából az iskolázatás stratégiái tehát már a Kereskedelmi Akadémia választása előtt jócskán összekeveredtek. Balogh Elemér évfolyamát például az Evangelikus Főgimnáziumban későbbi akadémista társai közül nemcsak két evangélikus és egy római katolikus, hanem öt izraelita kollégája látogatta.[16] Krausz Simonnal az V. kerületi főreálban 14 későbbi

15 Szalkayra, Vasra és Törökre. A későbbi névváltoztatások külön tárgyalást érdemelnek.

16 Evangélikus Országos Levéltár (EOL) 38.f. 234. Budapesti Evangélikus Főgimnázium Bizonyítványkönyve az 1887/86 évről. Az izraeliták közül egy földbirtokos, egy magánzónak tekintett özvegy, a másik három pedig kereskedő fia.

végzős társa járt együtt, kettő volt közülük római katolikus, a többi izraelita.[17] Ugyanakkor a különböző eredetű csoportok keveredése kétségtelenül erőteljesebben haladt előre a gimnáziumban, mint a főreálban. Felekezeti etnikumhoz köthető egyértelmű iskoláztatási stratégiáról azonban távolról sem lehet beszélni.[18] Ha hinni lehet az ex post kijelentéseknek, eredeti szándékai szerint Balogh azért engedett az atyai ágon megörökölhető diplomaszerző kívánalmakból, mert az anyai ágon mintaként szolgáló nagybácsi vagyoni pozíciója vonzóbbnak mutatkozott számára. Krausz Simonnál viszont a diplomás ambíciókat a gimnáziumnál egy évvel hamarabb érettségit adó kereskedelmi akadémia mihamarabbi kenyérkeresete motiválta. Ha úgy tetszik: Balogh von Haus aus státusőrző, Krausz pedig ex ante mobilitási igényeit fogta vissza. Balogh Elemér és Krausz Simon pályája a Kereskedelmi Akadémián mindenesetre keresztezte egymást (ezt képletesen értve, hiszen nem egy osztályba jártak), s a mobilitási út itt nem is vált ketté, sőt az érettségi után ugyancsak párhuzamosan indult. Balogh ugyan a Magyar Országos Központi Takarékpénztárat (MOKTÁR), Krausz Schosbergeréket választotta, de karrierjük ebben a stádiumban - Krausz Simon fent idézett emelkedési prognózisait tekintve - nagyon is hasonló irányba mutatott. Az önéletrajz alapján természetesen nekünk is ki kell emelnünk Balogh Elemér önkéntesi évét (és státust adó tartalékos tiszti rangját). Az azt követő bécsi, berlini és párizsi praktikáns évek azonban bár térben (és a nemzetközi tapasztalat megszerzésében) eltávolították a két karriert egymástól, de nemzetközi piaci értelemben Balogh javára. Baloghot inkább a valutaügy (a bimetallizmus) érdekelte, Krauszt pedig a tőzsde vonzotta, de a pályák ekkori elágaztatása csak az utólagos okoskodás műve lehetne.[19] Az álláspiacon Balogh - megfelelő ajánlólevelekkel a zsebében - talán még kommerciálisabban is viselkedik ezidőtájt, mint az egyetlen - bár kétségtelenül igen patinás - céghez ragaszkodó kollegája. De még az agráriusok által felkarolt szövetkezeti mozgalomhoz való hazatérés sem tekinthető önmagában a piacorientáltság antitézisének, hiszen - mint épp a Balogh Elemérről szóló nekrológ vallotta 1938-ban - „a Hangyának a magyar nép kommerciális elmaradottságát kellett helyrehoznia..." (Dömötör 1938: 5).

17 BFL VIII. 36. V. ker Főreál. Névkönyv. A katolikusok között 1 földbirtokos, 1 pedig hivatalnok gyermeke, az izraelitáknál 1 földbérlő, 1 magánzó, 5 kereskedő, 1 ügynök, 1 vasúti hivatalnok, 1 paszományos, 1 pénzbeszedő, 1 pedig özvegy varrónő fia. A két utóbbi eset a születési anyakönyvek és az akadémiai törzskönyvek között tanulságos áthidalással szolgál. A pénzbeszedő közelebbről megvilágítja a korábban már tárgyalt cipészmesterből egyleti szolga deklasszálódást (Weil Dávid). Az utóbbi esetben a Kereskedelmi Akadémián az özvegy státusa nincs megjelölve, itt viszont kiderül, hogy varrónőként tartotta el magát.

18 Karády Viktor feltételezi az 1870-80-as évek középiskolás diákságában „egy mobilitást célzó zsidó és a reprodukcióra beállított keresztény iskolahasználati modell lényeges struktúrális különbségét" (Karády 1997: 189).

19 Balogh az emlékiratban azt írja, hogy Berlinben „a báró Erlanger-csoport bankjában kapott" állást. (A bárósított Erlanger családra vonatkozóan lásd Klarmann 1978: 27-45.) A tapasztalat egy életre szólt: „Itt tanultam meg igazán dolgozni, mert reggel 9-től este 8-ig tartott elfoglaltságom." (Balogh 1938: 12) Az Akadémia jubileumi kiadványából megtudhatjuk, hogy a meg nem nevezett merkantil cég a „C. Schlesinger & Comp." volt (Bricht 1896: 179). Előtte Bécsben másfél évig a nagybácsi igazgatta Allgemeine Depositenbanknál, Párizsban pedig utána a Société Générale pour l'Industrie en Russie-nél nyert alkalmazást (Kun - Lengyel - Vidor é. n.: 509-510).

ÁLLÁS ÉS MOBILITÁS: A FIÚK INTRAGENERÁCIÓS MOBILITÁSA

Krausz Simon értelmezésében a kétféle, gazdasági elitbe vezető karrier-minta – nevezzük az egyszerűség kedvéért cégtulajdonosinak és menedzserinek – minden különbözősége ellenére nagyon is hasonló (átlagos) íven haladt. Legfeljebb nem jutott fel mindenki a csúcsra. Ahhoz, hogy a Kereskedelmi Akadémiáról kikerültek (nemzedéken belüli) mobilitását megvizsgáljuk, a jubileumi kiadványok forrásközlésének kategóriarendszerét kell szemügyre vennünk.

3. táblázat

A Kereskedelmi Akadémián 1889-ben érettségizettek állása 1896-ban és 1907-ben

Állás	1896	1907	Besorolás
nincs adat	7	6	
meghalt	5	9	
földbirtokos	1	2	*földbirtokos, gazdász*
gazdász	1		
tulajdonos	2	3	
cégfőnök	1	1	
cégtárs	3	7	*cégtulajdonos*
beltag	1	9	
kereskedő	2	2	
ügynök		1	
bizományos	1		
vezérigazgató		2	
igazgató		4	
cégvezető		7	
cégjegyző		1	*vállalati vezető*
irodavezető		1	
gazdi főnök		1	
pénztárfőnök		1	
főtisztviselő		1	
titkár		1	
intéző	2	7	
gondnok		1	
főkönyvelő	2		
könyvelő	1		
pénztáros	2		*tisztviselő*
levelező	3	4	
tőzsdeintéző	1		
tisztviselő	63	34	
külföldön	1	1	
cégnél	12	6	
szabadfoglalkozású	3	3	*szabadfoglalkozású*
magánzó	1	1	*magánzó*
Összesen	116	116	

A két időmetszetben való hasonló szempontú adatközlés már önmagában lehetővé tesz egyfajta összevetést. A névszerinti nyomon követés viszont valóban dinamikus elemzést is megenged.

A „mostani állások" olyan csoportosítását kerestük, amely egyfelől adekvát az adatgyűjtés szemléletével (az itt végzettek mire vitték, milyen magas polcra jutottak?), másfelől esetleg nem zárja ki, hogy bizonyos összevetést végezhessünk az „ősök" nemzedékével (vö. 1 táblázat). A kategóriák egy része itt jóval tisztább formában áll előttünk (pl. magánzó). Nincs különösebb gond a „földbirtokos, gazdász", illetve a „szabad foglalkozások" csoportjának megfeleltetésével. A „kereskedő" amott túlzott általánosságát itt a „tisztviselő" univerzális használata váltotta fel. Meg kellett különböztetnünk egymástól az alsóbb rangú tisztviselőket, a vállalati (felső) vezetőket (menedzserek) és a cégtulajdonosokat, miközben ennek a differenciálásnak az apáknál nem igazán volt jelentősége, hiszen ott szinte mindenki tulajdonos volt.[20] 1896 és 1907 között a differenciálatlanul „tisztviselőként" megnevezettek száma 63-ról 34-re csökkent, miközben nagymértékben megugrott a státus szerint mind pontosabban jelölt vállalati vezetők csoportja (titkártól a vezérigazgatóig). A legnagyobb problémát azok a besorolások (inkább definiálatlanságok) okozzák, amelyek nem közlik az illető pozícióját, csak annyit tudatnak: „a PMKB kőbányai fiókjában", „Ivanits K. M. esernyőgyári cégben", „atyja fakereskedésében" stb. Az első esetben nyilván tisztviselőről, a másik kettőben viszont családi cégben való „meg nem határozott" alkalmaztatásról van szó. Ezek különválasztására ismét csak egyéntől egyénig haladva tehetünk kísérletet. Arra azonban ez a néhány példa is felhívja a figyelmet, hogy külön gondot kell fordítani az „atyai cégek megöröklésének" változataira.

1896 és 1907 névszerinti összevetésének legérdekesebb hozadéka, hogy bebizonyítható, hogy a delikvenseknek több mint fele 18 évvel az érettségi után, 1907-ben ugyanott dolgozott, mint bő évtizeddel annak előtte (62 fő). S ezek közül mindössze háromnak sikerült cégtárssá előre rukkolnia. Érdemben azok haladtak előre, akik a cégváltoztatásban is mobilak voltak:

a. Egyesek úgy, hogy egyik részvénytársaságtól egy másikhoz igazoltak (8 fő), egyéni cégtől részvénytársaságihoz léptek át tisztviselőnek, majd menedzsernek (5 fő).

b. Mások viszont úgy, hogy részvénytársasági tisztviselőből önállósították magukat (8 fő), vagy egyéni cégnél betöltött alkalmazotti viszonyukat önálló cégfőnöki poszttal cserélték fel (6 fő) - másutt. S a két út a Krausz Simonnál leírtaknál nemcsak bonyolultabb keresztutakat sejtet a századforduló Magyarországán, hanem egymást helyenként átfedő karriertörténetet ír le.

MOZGÁSLEHETŐSÉGEK MOBIL ÉS STABIL GENERÁCIÓK KÖZÖTT

Ha most a budapesti születésűek pályáját a kiválasztott négy metszetben (kettő a szülőnél, kettő a fiúnál) vesszük szemügyre, akkor első látásra megállapíthatjuk, hogy a házas szülők életében nagyjából ugyanannyi mobilitási eseményt regisztrálhatunk a gyerek születése és érettségi éve közötti durván 18 évben, mint a fiúnál, annak érettségijétől az 1907-ig eltelt szinte ugyanannyi idő alatt. A vizsgált 50-ből 12 szülő, illetve 13 fiú volt saját generációján belül dokumentálhatóan mobil. A két csoportot azonban

20 Az apák és 1907 között a legfontosabb intergenerációs trendnek az összhallgatóságban az „önálló - alkalmazott váltás" tűnt (Bódy - Szabó 1997: 320).

csak 4 eset kapcsolta össze, azaz a budapesti születésűek közül csak négy intragenerációsan mobil szülő gyermeke változtatott maga is nemzedékén belül státust.

Tanulságos, hogy az immobil fiúi utak közül (19 tisztviselő - tisztviselő, 9 cégtulajdonos, cégtárs, beltag - cégtulajdonos, cégtárs, beltag, 1 magánzó - magánzó) 6 tisztviselő - tisztviselő, 1 cégtárs - cégtárs, 1 magánzó - magánzó mögött a szülőknél változatos mobilitási ívek húzódnak meg a gyermek szocializációs időszakában. A „tisztviselő - tisztviselő" tipusú immobil fiúkarriereket elemzésbe vonva: a szülőknél kereskedő - kávéháztulajdonos, kereskedő - földbirtokos, serfőző - tanár (gyám), tisztviselő - magánzó (özvegy), ügynök - árvaházigazgató (gyám), tanár - (özv) mobilitási lépéseket találunk. A szülő felfelé mozdulása elsősorban tulajdonossá válást jelent, a lefelé mobilitás legjellemzőbb oka demográfiai: az árvaságra jutás. Bár a családfő elvesztése az akadémiai matrikulákban nem mindig jelent lefelé mobilitást. Ha ilyenkor akár a mama magánzó besorolásából, akár a gyám foglalkozásából indulnánk ki, komolyan melléfoghatunk az apa eredeti státusához viszonyítva.

A végzés utáni időszak mobil fiainál az alábbi utakat találjuk: tisztviselő - vezérigazgató, tisztviselő - cégvezető (2 db.), tisztviselő - irodavezető, alkalmazott - igazgató, tisztviselő - intéző, továbbá főkönyvelő - cégtárs, tisztviselő - beltag (2 db.), tisztviselő - magkereskedő, sertésbizományos - divatárúkereskedő, valamint szállótulajdonos - tiszviselő, illetve joghallgató - hírlapíró. A *tisztviselő - menedzser* típusú pályák sorát (összesen 6 eset) Balogh Elemér Hangya-vezérigazgatói székbe emelkedése vezeti, a *tisztviselő - cégtulajdonos* jellegű utakat (4 eset) pedig a Schosberger cég főkönyvelői posztjáról a Krausz és Bettelheim tőzsdebizományos cég társtulajdonosává váló Krausz Simon fémjelzi (a céghez a tőkét - mint ismeretes - csendestársként Blum Bernát biztosította). A bizományos - önálló kereskedő, joghallgató - hírlapíró mobilitás ugyanúgy egyedi esetnek tűnik fel, mint a tulajdonos - tisztviselő státushanyatlás.

A négy kétszeresen intragenerációsan mobil pályaszakaszt tekintve a tisztviselő - beltag út mögött a szülőnél kereskedő - magánzó (Davidsohn), a tisztviselő - igazgató váltást cipészmester - egyleti szolga (Weil) elmozdulás előzte meg, a tisztviselő - cégvezető lépés mögött tanító - tanár (Zsengeri), a joghallgató - hírlapíró hátterében mérnök - főmérnök előrelépés (Vidéky) szerepelt. A mobil fiúk karrierjét tehát mind felfelé, mind lefelé irányuló szülői mobilitási események anticipálhatták. A leggyakoribbnak azonban a stabil háttér mutatkozott. Az immobil fiúk esetében a felfelé és lefelé húzó pályák egyaránt előfordulhattak. Mégis azt kell feltételeznünk, hogy a szülői intragenerációs mobilitás tekintetbe vétele nélkül a fiúk saját nemzedékén belüli mobilitása nehezen értelmezhető.

4. táblázat

Intergenerációs mobilitás és stabilitás 1889 és 1896 között

Önálló - tisztviselő pozícióváltás	23
Önálló - önálló stabil pozíció	13
Tisztviselő - tisztviselő stabil pozíció	7
Nincs adat	7
Összesen	50

Az 50 budapesti születésű kereskedelmi akadémista közül az elhelyezkedés után intergenerációsan 20 fő nem változtatott érdemben a státusán. A legjellemzőbbnek talált *önállóból tisztviselő* váltásra 1889 és 1896 között 23 eset fordult elő (egyszerűség kedvéért most önállónak tekintve önállóakat, értelmiségieket és tulajdonosokat egyaránt). Az intergenerációs pozícióváltoztatók közül 7 szülőnél tudjuk, hogy már az ő életük során valamilyen irányú mobilitás előzte meg a nemzedékek közötti mozgást. Az intergenerációsan mobil 23-ból 14 fiú státusa a továbbiakban érdemben nem módosult a rákövetkező 1896 és 1907 közötti bő évtizedben. Biztosan lassanként araszolgattak előre a szamárlétrán, de nem emelkedtek a felső vezetői szintig. 5 fő esetében a tisztviselői pozícióból menedzseri karrier következett, míg másik 4 életútnál az első lépésben tisztviselői pályát választók második nekifutásra önálló céget alapítottak, vagy ilyenben lettek beltagok.

Az érettségi évétől lényegében felnőttként családnevet változtató 12 volt akadémista között megoszlanak a mobil (5 fő) és a stabil karrierek (4 tisztviselő, 2 cégtag, 1 ismeretlen). Valamennyien izraeliták és mindegyikük magyar anyanyelvűnek számított már tanulmányai befejezése idején.

Az önéletrajzok alapján mindennek a háttérnek az ismeretében vehetjük szemügyre a generációk közötti áramlások hajszálereit és hajtóerőit. Az anyakönyvek és törzskönyvek adatai alapján sem Balogh Elemérnél, sem Krausz Simonnál az apai állásmegjelölés szerint a szülői foglalkozás nem jelzett mobilitást. (Hogy ténylegesen Krausz Simon esetében más volt a helyzet, azt a memoárból tudhatjuk.) Saját karrierjükben azonban 1896 és 1907 között (s méginkább utána) mindketten nagyívű pályát futottak be. Balogh tisztviselőből vezérigazgatóvá, Krausz főkönyvelőből cégtárssá avanzsált (miközben mindketten céget változtattak).

Balogh Elemér a MOKTÁR után nemzetközi magáncégeknél gyakornokoskodva tette meg a döntő lépést a Hangya-szövetkezet (előbb valójában ügyvezetői) vezérigazgatói széke felé, eközben eredményesen mozgósította a szülői kapcsolatrendszert. Pályája betetőzéseként a huszas években gazdasági főtanácsosi címet és örökös felsőházi tagságot kapott (Kun - Lengyel - Vidor é. n.: 511). Krausz Simon karrierje szintén magáncégtől indult, később önállósította magát, majd (immár 1907 után) saját cégéből kilépve, de az elvi irányítást abban megtartva, egy részvénytársasági nagybank igazgatóhelyetteseként kombinálta - hol sikeresen, hol sikertelenül - a magán-, illetve társascégi karrier tulajdonosi és menedzseriális útjait (Kövér 1987). 1918-ben nemesi címet kapott érdi prédikátummal (Gerő 1940: 117).

Mindkettőjük mobilitása mögött azonban - felekezeti háttértől függetlenül - ott kell látnunk azt a plusz hajtóerőt, amelyet Balogh Elemér számára a diplomaszerző szülői mintától az anyagi emelkedés reményében történt eltérés, Krausz Simonnál pedig a szülői deklasszálódásból származó emelkedési többletlendület és a diplomaszerzésről anyagi okokból való kényszerű lemondás jelentett. Ezek a rejtett mozgatórugók azonban a matrikulák statisztikai elemzéséből legfeljebb körvonalazódnak, a lehetőségek mélyebb összefüggései csak a narratív források értelmezése révén valószínűsíthetők.

A narratív források viszont nemcsak akkor sokatmondóak, ha beszélnek valamiről, hanem ha mellébeszélnek, netán valótlant állítanak vagy hovatovább hallgatásba burkolóznak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balázs János - Lengyel György 1986: A közgazdasági és műszaki pályák elterjedése Magyarországon. In: Hrubos Ildikó (szerk.) *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője.* 1-39.

Balogh Elemér, almási 1938: *Emlékeim. A negyvenéves „Hangya" és a Közgazdasági Egyetem története.* Budapest

Bódy Zsombor - Szabó Zoltán 1997: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és társadalom.* /Zalai Gyűjtemény, 41./ Zalaegerszeg, 311-341.

Bricht Lipót 1896: *A budapesti Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1895-ig.* Budapest

A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 32. évi jelentése (az 1888-89-iki tanév végén). Budapest, 1889.

Dömötör László 1938: *Emlékezés Balogh Elemérre.* Budapest

Dr. Gerő József (szerk.) 1940: *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke.* Budapest

Karády Viktor 1997: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867-1910). In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, 169-194.

Klarmann, Norbert G. 1978: Unternehmerische Gestaltungsmöglichkeiten des Privatbankiers im 19. Jahrhundert (dargestellt am Beispiel des Hauses Erlanger Söhne) In: H. H. Hofmann (Hrsg.) *Bankherren und Bankiers. Büdinger Vortäge.* Limburg, 27-45.

Kövér György 1987: Egy magánbankár a XX. században - Krausz Simon. *Valóság* 9, 56-62.

Kövér György 1993: Az Osztrák-Magyar Bank magyarországi tisztviselő-jelöltjei (1892) In: Glatz Ferenc (szerk.) *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Budapest, 255-261.

Krausz Simon 1937: *Életem. Krausz Simon emlékiratai.* Budapest

Kun Andor - Lengyel László - Vidor Gyula (szerk.) é. n.: *Magyar Országgyűlési Almanach 1927-1932.* Budapest

Lengyel György 1986: A magyar gazdasági elit rekrutációja és képzettsége a XIX. században és a XX. század első felében. *Medvetánc* 2-3. 235-259.

Lengyel György 1989: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében.* Budapest

Palotai Bori: *Krausz Simi és Társai.* Kézirat

Szuppán Vilmos (szerk.) 1907: *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1857-1907. Emlékkönyv.* Budapest

Vargha Zoltán 1922: *A budapesti V. ker. m. kir. Áll. Bólyai-Főreáliskola első félszázada (1872-1922).* Budapest

Kovács I. Gábor – Kende Gábor

A tudáselit középiskolái

A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása[1]

MAGUNK MENTSÉGE

Írásunk műfaja szerint kommentárokkal kísért adatközlésnek tekinthető. Első zsengéje az idestova egy évtizede folyó kutatásunknak, a két világháború közötti tudáselit vizsgálatának.[2] Mégis alkalom szülte vállalkozás, amelyet a folyóirat készülő iskolatörténeti számának híre inspirált. Az elittagok középiskolai tanulmányaira vonatkozó adatbázis ugyanis még nem a legjobban feltöltött része annak az egyébként meglehetős adathalmaznak, amelyet szisztematikus munkával hordtunk egybe az utóbbi évtizedben. Ennek ellenére fontosnak tartottuk, hogy meglévő adatainkkal és egy új nézőponttal hozzájáruljunk a társadalomtörténeti szemléletű iskolatörténeti irodalom seregszemléjéhez.

Az utóbbi években biztatóan szaporodnak mind a makroszintű, országos illetve regionális adatokat elemző, mind az egyes intézményeket, intézménycsoportokat vizsgáló közlések. Kísérletek történtek a szintek - illusztratív felhasználást meghaladó - érdemi, összehasonlító összekapcsolására is. Mi pedig most abból a fénytöréses nézőpontból tekintünk az iskolarendszerre s az egyes iskolákra is, hogy egy meghatározott - társadalomstatisztikailag nem adott, hanem általunk konstruált - csoport, az ún. tudáselit tagjai konkrétan melyik középfokú intézményben végezték tanulmányaikat. Hová jártak iskolába? Adatbázisunk szolid prezentálása talán máris mutat némi érdekességet, reménységünk szerint pedig a későbbi alaposabb, többszempontú, nem az idő szorításában készülő elemzés során mód nyílik az egyedi és az országos adatok sajátlagos összekapcsolására is.

Adatközlésünket a figyelemfelkeltés szándéka is indokolja, hiszen a magyarországi elitkutatások eddig kevéssé foglalkoztak az elitek középiskoláztatásának kérdésével. Vagy nem tudtak erről elegendő anyagot gyűjteni, vagy nem tartva fontosnak, nem is nagyon törekedtek erre. Lengyel György csak azt mutatja be, hogy a 314 fős gazdasági elit különböző etnikumokhoz sorolt tagjai - az ismert 63 százaléknyi esetben - milyen arányban rendelkeztek különböző típusú egyetemi illetve csak kereskedelmi akadémiai vagy középiskolai végzettséggel (Lengyel 1993: 46). Szakály Sándor arról közöl táblázatot, hogy a 340 fős második világháborús katonai elit - 82 százalékos felderítettség mellett - milyen arányban végzett különböző típusú középiskolákat. (Szakály 1987: 109-110). Gergely Jenő, akinek a 100 tagú római katolikus egyházi elitből 82-ről van középiskolai

1 Készült az OTKA támogatásával.

2 A két világháború közötti elitcsoportok kutatása Huszár Tibor kezdeményezésére indult el a nyolcvanas évek végén az ELTE Szociológiai Intézetében. Ennek keretében készült Szakály Sándor katonai, Lengyel György gazdasági és Gergely Jenő katolikus egyházi elitvizsgálata.

adata, közli az általuk érintett összesen 110 iskola fenntartó szerinti megoszlását (Gergely 1992: 55).

Az utóbbi esettel már el is jutottunk az ilyen típusú elemzések egyik fontos problémájához. Hogyan kezeljük azokat az eseteket, amikor egy-egy személy középiskolai pályafutása során több iskolába is járt. Ezt a kérdést először Ferdinándy Katalin gondolta végig. Szakdolgozatában éppen a tudáselit egyik szegmensének, az akadémikus almintának, a középiskola látogatási adatai alapján elitiskolának tekintett tizenhármas élmezőny diákságának összetételét elemezte az iskolák értesítőinek adatai alapján. (Ferdinándy 1995a). A szakdolgozat részletét közlő publikációból (Ferdinándy 1995b) nem derül ki, de ő az iskolák rangsorát az egy-egy elittag által látogatott valamennyi iskola figyelembevételével, mindezeket összegezve alakította ki. Erre a kérdésre még visszatérünk, előbb azonban bemutatjuk azt a kutatást amelyre adatközlésünk támaszkodik.

TUDÁSELIT KUTATÁSUNKRÓL

Mivel itt nincs hely és mód elitfelfogásunk részletes kifejtésére, ezért az érdemi elméleti vitára kevés lehetőséget nyitva, ugyanakkor a kutatás praktikumához a legszükségesebb kiindulást megadva, azt mondhatjuk, hogy eliten általában a társadalmi élet különböző szektoraiban kialakult hierarchikus szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyeket értjük. Tudáselitnek tekintjük a széles értelemben felfogott tudás (ismeretek, legitimációk, világképek) termelésében, ellenőrzésében, kezelésében, elosztásában, továbbadásában szerepet játszó intézmények és szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját. Tehát nem a kiváló értelmiségiekre gondolunk, hanem a tudástőke felett rendelkezőkre.

Öt nagyobb intézményes szférát határoltunk körül: 1. egyházi elit; 2. oktatási elit; 3. tudományos elit; 4. értelmiségi érdekvédelmi szervezetek elitje; 5. kommunikációs, kulturális és művészeti elit. (Ezek közül az egyházi elit kutatásával nem mi foglalkoztunk.) Három mintaévben gyűjtöttük össze, hogy kik foglalták el az alapos megfontolással kiválasztott intézmények meghatározott pozícióit (1927/28, 1937/38 és 1942/43 fordulóján). A mintaévenkénti 1400–1500, tehát összesen közel 4500 pozíciót a mintaéveken is átnyúló, egyenlőtlen pozícióhalmozás következtében 1502 személy foglalta el.

ADATBÁZIS – VÁLTOZÓK – ALMINTÁK

Erre az 1502 elittagra vonatkozóan folytattunk közel 250 változó felderítését célzó, itt nem részletezhető adatgyűjtést. Most csak annyit érdemes megemlíteni, hogy az igen kiterjedt forráskutatásnak a dolgozatunkban bemutatandó adatok esetében a szokásos könyvészeti és levéltári adatgyűjtésen túl eminens célpontjai voltak az iskolai anyakönyvek, iskolatörténetek és az évente megjelenő iskolai értesítők. (Utóbbiak szisztematikus átnézését még nem fejeztük be.)

Jelenleg a teljes tudáselit 83,3%-ról, 1252 személyről van valamilyen középiskolai adatunk. Dolgozatunkban ezekkel a legalább részben felderített ismert esetekkel foglal-

kozunk. (A továbbiakban ezt tekintettük száz százaléknak.) Az érintett iskoláknál hat változót használtunk: 1. az iskola neve, amely az azonosítást szolgálja (89 esetben csak az iskolának otthont adó helység neve vagy az iskola típusa ismert); 2. a helység neve, ahol az iskola működött (3 esetben nem ismert); 3. a helység jogi státusza (ugyanaz a 3 eset nem ismert); 4. a vármegye, ahol az iskola volt (ugyanaz a 3 eset hiányzik); 5. az iskola fenntartója (94 eset tisztázatlan); 6. az iskola típusa (34 eset tisztázatlan). Természetesen az iskoláknak még több adata megismerhető és felhasználható. Ismerjük például az iskolák alapítási évét, de most ebből a szempontból nem végeztünk szisztematikus elemzést, csupán a legfrekventáltabb iskolák bemutatásánál teszünk majd erre utalást.

Az elittagok esetében is hat változót használunk: 1. személyi azonosító; 2. alminta besorolás; 3. születési év illetve az ennek alapján kialakított korminta; 4. születési hely (6 esetben hiányzik); 5. születési hely vármegyéje (6 eset hiányzik); 6. vallás (25 esetben tisztázatlan). Az utolsó változót nagyon korlátozottan csak egyetlen szempontból dolgoztuk fel. Nyilvánvaló egyébként, hogy a későbbiekben még több fontos változó figyelembe vétele elengedhetetlen. (Így mindenekelőtt a szülők társadalmi helyzetére gondolunk. Ez most 87%-ban van felderítve konkrét foglalkozás, beosztás, státusz megnevezésekkel, amelyeket még ezután fogunk rendszerezni és kódolni.)

1. táblázat

A teljes tudáselit megoszlása al- és kormintánként az ismert középiskolai adattal rendelkezők számával.

		Korminta:					
Alminta:		1. -1865	2. 1866-1880	3. 1881-1890	4. 1891-	Összesen	%
Akadémikus és egyetemi tanári alminta	teljes	121	228	216	156	721	100%
	ismert	119	218	211	144	692	96%
Egyéb alminta	teljes	62	253	270	196	781	100%
	ismert	49	181	185	145	560	71,7%
Összes	teljes	183	481	486	352	1502	100%
	ismert	168	399	396	289	1252	83,3%
Ismert a teljes százalékában		91,8%	82,9%	81,5%	82,1%	83,3%	

Speciális alminták		1.	2.	3.	4.	Összesen	%
Akadémikusok	teljes	100	128	82	42	352	100%
	ismert	98	125	80	42	345	98%
Egyetemi tanárok	teljes	56	176	189	143	564	100%
	ismert	56	167	186	132	541	95,9%
Érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti rész minta	teljes	40	165	176	135	516	100%
	ismert	30	120	124	96	370	71,3%

A születési év alapján négy korcsoportot alakítottunk ki: 1. 1865 előtt született 168 fő (13,4%); 2. 1866-1880 között született 399 fő (31,9%); 3. 1881-1890 között született 396 fő (31,6%); 4. 1891 után született 289 fő (23,1%). A személyi változók közül magyarázatra szorul az alminta-besorolás is, mert nem egyezik meg a kutatás koráb-

ban említett almintáival. A tudományos és az oktatási elitből kiemeltük az akadémikusokat és az egyetemi tanárokat (692 fő, a középiskolázás szempontjából ismert 1252 fős minta 55,3%-a), s az összes többi mintatagot ehhez képest egyébnek tekintettük (560 fő, 44,7%). Több szempontból külön is megnézzük az egyetemi tanárokat (541 fő, az ismert minta 45%-a) ill. az akadémikusokat (345 fő, 27,6%), akik között átfedés van. A kiválasztott mintaévekben ugyanis 194 olyan aktív egyetemi tanár volt, aki egyszersmind tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának is. (A korábbi vagy későbbi eltérő státuszt nem vettük figyelembe.) Az akadémikusok külön kezelését az is indokolja, hogy az ő kormegoszlásuk tér el legkarakterisztikusabban az összes többi elittagétól. Sokkal több közöttük az 1865 előtt született. (28,3%, szemben az összes többi alminta 8–10%-ával). Az egyéb almintából kiemeltük, s néhány szempontból megvizsgáljuk az értelmiségi érdekvédelmi szervezetek elitjét és a kommunikációs, kulturális, művészeti elitet. (A 370 fő, a teljes minta 29,6%-a tehát az egyéb alminta részhalmaza.)

ÉRVÉNYESSÉG

A tudáselitet a két világháború között vettük számba, de középiskolába korábbi időszakban jártak. Jóllehet legidősebb mintatagunk, Rákosi Jenő 1842-ben született, a legfiatalabb, Bónis György pedig 1914-ben, 1850 előtt azonban csak kilenc, 1901 után pedig csak 88 személy született. Tehát valamennyi tudáselittag az Entwurf által kialakított új középiskolai rendszerben kezdte, s az elsöprő többség még a történeti Magyarországon fejezte be középiskolai tanulmányait. Mindössze tízen voltak, akik a középiskolát már a trianoni Magyarországon kezdték. Lényegében tehát a történeti Magyarország 1860 és Trianon közötti iskolarendszeréről, középiskoláiról lesz szó.

Az egész mintára vonatkozó 83,3%-os felderítettség – bár még növelhető – alapjában jónak mondható, amelyre alapozhatunk szolid megállapításokat. Gondot az okoz, hogy míg az akadémikusi alminta középiskolai adatainak ismertsége 98%, s az egyetemi tanári almintáé 95,9%, addig az egyéb almintáé 71,7%. (Az ezen belüli érdekvédelmi-kommunikációs-művészeti részmintáé is 71,1%.) A korminták cellasora viszont valamennyi almintán belül viszonylag egyenletes felderítettséget mutat. Arra kell tehát elsősorban figyelnünk, hogyha valamilyen viszonylatban az akadémikus-egyetemi tanári alminta és az egyéb alminta között lényegesebb eltérés van, akkor az egész populációra vonatkozó megállapításoknál óvatosnak kell lennünk.

AZ ISKOLAVÁLTOZTATÁSOK KÉRDÉSE

A továbbiakban először azt kell eldöntenünk, hogy miként vegyük figyelembe, ha egy személy több iskolát látogatott. Említettük, hogy Gergely Jenő és Ferdinándy Katalin is az elittagok által megjárt valamennyi iskolát egyenértékűként kezelve az érintéseket egyszerűen összegezte. Gergely Jenő, akinek a római katolikus egyházi elitnél döntően rendi iskolafenntartókkal volt dolga, meg is mondja, hogy az így kialakított számarányok jól jelzik, hogy „mely rendek nevelték a legtöbb elittagot" (Gergely 1992: 55). A

megoldás és az érvelés is kétségtelenül kézenfekvőnek és meggyőzőnek látszik. 1995-ben valószínűleg ezért szolgáltattunk ilyen módszerrel készült listát és rangsort Ferdinándy Katalinnak szakdolgozata kiindulópontjául (Ferdinándy 1995a). Újrarendszerezve megnövekedett adatbázisunkat, most is azt gondoltuk, hogyha 1252 mintatagunk közül 363 fő, azaz 29% iskolát változtatott, s ebből 90 embernek még harmadik iskolája is volt, 14 főnek pedig negyedik is, akkor ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. S nem lehet véletlen az sem, hogy az iskolaváltoztató leendő tudáselittagok mely iskolákat milyen arányban választották.

A rend kedvéért azonban először az elsőként látogatott iskolákat vettük számba (továbbiakban Isk1), s így alakítottuk ki az iskolák rangsorát a legfrekventáltabbtól a csupán egy későbbi elittagot kibocsátó iskolákig. A következő oszlopba azt írtuk, hogy hányan választották ezt az intézményt második iskolájuknak (Isk2), végül azt közöljük, hogy hányan jártak ide harmadik iskolaként (Isk3). A lista első rápillantásra kínált bizonyos tanulságokat. Az Isk1-nél egy vagy két érintéssel rendelkező közel nyolcvan iskola közül csupán tizenháromnál, a statisztikailag valószínűsíthető átlag felénél szerepelt valami az Isk2 rovatban. Az Isk1 oszlopban 3-4-5 esetszámmal rendelkező iskoláknál fokozatosan sűrűsödik az Isk2 oszlop is. A legalább hatos gyakoriságú első negyvennyolc iskola között pedig csak négynél üres mind az Isk2, mind az Isk3 rovat. Ha az Isk2 és Isk3 oszlop számait iskolánként összegezve, ezt az Isk1 gyakoriságaihoz viszonyítjuk, elég erőteljes szóródást látunk 0,35-ös átlag körül a nullától a 4,25-szörös arányig. A nagyon átlag alatti esetek algimnáziumi iskolatípussal, viszonylag későbbi iskolaalapítással s kicsit bonyolultabban az iskolának helyet adó település vonzáskörzetének iskolapiaci sajátosságaival magyarázhatók. Az első negyvennyolc helyezett iskolát, valamint az ez alatti felfelé kiugró eseteket iskolánként ill. az iskolát látogató személyenként végignéztük.

Ennek alapján a következő magyarázó sémákat tudtuk kialakítani. A debreceni református gimnáziumot elsősorban a környékről, a kollégium volt partikuláris iskoláiból, korszakunkban 4-6 osztályos algimnáziumokból jövő diákok választották. A soproni bencés gimnáziumban pedig főleg a közeli kőszegi bencés algimnázium diákjai végezték el a gimnázium felsőbb osztályait. Összesen 87 iskolaváltás oka az algimnázium vagy ritkábban alreáliskola ill. polgári iskola folytatása nyolc évfolyamos középiskolában.

A késmárki evangélikus gimnázium kiemelkedően magas második választását az ismert régi gyakorlat magyarázza. Német szóra jönnek ide elsősorban az alföldi reformátusok Debrecenből, Mezőtúrról, Hajdúszoboszlóról, Karcagról. Ez az összefüggés más felvidéki, nagy hagyományú iskolák esetében is kimutatható.

Sajátos oka van az Isk2+Isk3 magas, sokszor kiugró arányának néhány római katolikus egyházi iskola esetében. Például a győri egyházmegye kispapjai a pápai, a kőszegi, a magyaróvári és a tatai gimnáziumból Győrbe összegyűjtve, a kisszeminárium mellett a gimnázium felsőbb osztályait valamennyien a győri bencés gimnáziumban végezték. Sőt időnként a váci , majd később a székesfehérvári egyházmegye kispapjai is itt tanultak (Bedy 1937: 369). Ehhez hasonló módon az esztergomi főegyházmegye kisszemináristái Esztergomban, az ottani bencés gimnáziumban, az egri egyházmegyeiek pedig az egri ciszterci gimnáziumban végezték a felső négy vagy a két utolsó gimnáziumi osztályt (Békefi 1896: 168).

A rendi növendékek, a novíciusok esetében is ehhez hasonló csoportos iskolaváltoztatások történtek. A piaristáknál például, akik 1893-tól már negyedik osztálytól is felvettek a rendbe, a teológiai képzést megelőzően két fokozat - novíciatus és studium - is volt a gimnazista korosztálynak. Ezért szerepelnek olyan gyakran a piarista gimnáziumok harmadik iskolaként is. Ez magyarázza a kecskeméti piarista gimnázium magas számait az Isk2 és az Isk3 rovatban is (Balanyi - Lantos 1943: 231-239). Részben az ilyen átirányítással értelmezhető a váci és a nyitrai piarista gimnáziumok másod- ill. harmadlagos frekventálsága is. Az egri ciszter gimnázium Isk2+Isk3 rovatának több mint négyszeres arányát az Isk1 rovathoz képest az magyarázza, hogy az egyházmegyei kisszeminaristákon kívül itt fejezték be gimnáziumi tanulmányaikat a cisztercita rend magyarországi novíciusai is (Békefi 1896: 69).

A kisszeminaristák és a rendek novíciusainak irányított iskolaváltásai legalább 120 esetet magyaráznak a 363 első változtatásból. Ha pedig figyelembe vesszük még azt is, hogy a másodikként választott iskola 46 esetben valamilyen szakiskola, művészeti iskola vagy tanítóképző, akkor - beszámítva az algimnázium/főgimnázium váltást is - az első iskolaváltoztatás kétharmadát, közel 250 esetet tudtunk eddig megmagyarázni. A fennmaradó közel 120 esetet tovább lehetne apasztani a szülők sok esetben már most is ismert, s még nagyobbrészt felderíthető költözésével, áthelyezésével. Mindazonáltal valószínűsíthető, hogy nemcsak a „megmagyarázatlan" maradék iskolaváltásban játszott szerepet a nagy hagyományú, jó hírű iskolák vonzása, az iskolavárosként is funkcionáló régióközpontok szívóhatása, több számba nem vett egyéb szempont, valamint a számba nem is vehető esetlegesség. Meghatározhatatlan arányban ezek a tényezők jelen voltak a váltások már „megmagyarázott" kétharmada esetében is.

Mindent egybevetve most úgy ítéljük meg, hogy mégiscsak célszerűbb az iskolák frekventáltságát és rangsorát az első iskolaválasztások alapján prezentálni. Ha az így elkészített lista mellé tesszük az Isk1+Isk2+Isk3 összevonása alapján kialakult rangsort, akkor minimális lefelé és felfelé mozdulásokon kívül igazán csak az esztergomi, győri és soproni bencés gimnázium, mindenekelőtt azonban a kecskeméti piarista és az egri cisztercita gimnázium felemelkedése ugrik ki. Ennek oka pedig - egy kivételével - a sajátos, irányított iskolaváltás. Ezért tehát, bár egy-egy metszetben figyelembe vesszük az összevont frekventáltsági sorokat is, alapjában véve azonban az Isk1 alapján kialakított, egyértelműbben kezelhető és megnyugatatóbban értelmezhető adatokat és rangsort használjuk. A továbbiakban tehát, ha erre vonatkozóan nincs külön jelzés, akkor mindig az elsőként látogatott iskolák (Isk1) adatairól van szó.

ELITISKOLÁZÁS VAGY ELITKÉPZŐ ISKOLÁK

Mielőtt a középiskolák rangsorához magyarázatot fűznénk, meg kell indokolnunk, miért csupán gimnáziumok és reáliskolák szerepelnek listánkon.[3] (A lista első felét közli a 2. tábla.) Mindkét iskolatípus az 1849 végén kiadott Entwurf előírásai szerint

3 Ezek kivétel nélkül fiúiskolák. Teljes 1502-es mintánknak ugyanis csak 17 nő tagja van. Nagyobbrészt olyan művészek, akik művészeti szakiskolákba jártak, de az erre vonatkozó adatok is nagyon bizonytalanok.

alakult ki. Bár együttes belső felosztása 1890-ben burkoltan, 1924-ben egyértelműen változott, 1934-ben pedig a belső határok megszűntek, a típusegyüttes külső határai a polgári korszak végéig, 1948-ig ugyanazok voltak. A polgári korszak iskolaszervezettani irodalma e területet úgy írja le, hogy azt középszinten, az alsófok és a felsőbb oktatás között helyezi el, s elhatárolja a 19. század második felében kialakult szakiskoláktól. Végül pedig megkülönbözteti a 4(-6) osztályos polgári iskolától, amely nem készít elő a legmagasabb tanulmányokra, s csak a középszintű szakiskolába lehet onnan továbblépni. Finom fogalmi disztinkcióval tehát a polgári iskola középfokú, de nem „közép"-iskola (Finászy 1896: 91-92, Somogyi 1944: 98-148). Lényegében ezt a meghatározást viszi tovább Mészáros István, a hagyományos magyar iskolatörténetírás doyenje, amikor általános műveltséget nyújtó, felső szintű tanulmányokra képesítő középszintű iskolákról, rövidebben általánosan képző középiskolákról ill. még tömörebben középiskolákról beszél (Mészáros 1988: 9-15).

A hagyományos pedagógiai-szervezettani megközelítéshez képest a két iskolatípus közös szociológiai tartalmát igyekszik megragadni és kifejezni Karády Viktor 1995-ben írott tanulmányában, amikor elitképző középiskoláról, középiskolai elitképzésről ill. leggyakrabban egyszerűen elitiskolázásról, elitiskolai piacról, elit középiskolákról beszél, értve ezalatt a gimnáziumot (al- és főgimnáziumot) és a reáliskolát (al- és főreáliskolát) (Karády 1997: 169-194). Az egész rendszer elitiskolázásként való fölfogása azonban nem tartható sem a belépés, sem a kilépés szempontjából. Nem bizonyított - a dolgozatban sem -, hogy a két iskolatípus közönsége csupán a társadalom elitrétegeiből verbuválódott volna. Ha pedig az iskolából kikerülő diákok társadalomszerkezetbe történő belehelyezkedését, fixációját vizsgáljuk, akkor nyilvánvaló, hogy ezen iskolák egész rendszere már csak azért sem tekinthető elitiskolázásnak, mert a diákok körülbelül fele csak az alsó négy osztályt végezte el. Sőt az érettségit szerző bő egyharmad sem tekinthető egészében elitnek, hacsak nem bővítjük szociológiailag kétséges módon oly tágra az elit fogalmát, hogy a középosztály(ok) egésze beleférjen.

Több okkal beszélhetünk viszont elitképző középiskoláról és középiskolai elitképzésről abban az értelemben, hogy az elitek középszintű iskolázásában valóban az általánosan képző középiskolák voltak a meghatározóak. Annak ellenére így van ez, hogy sem a katonai, sem a gazdasági elit középfokú képzésében nem volt kizárólagossága ennek a típusnak (Szakály 1987: 109-10, Lengyel 1993: 46). A tudáselitnél sem kizárólagos ez a szerep, de az elsöprő fölény kétségtelen. Az Isk1 viszonylatában az 1252 esetből mindössze 55 a szakiskolák részesedése. Az arány alig több négy százaléknál, s ez a második és a harmadik iskola figyelembe vételével sem változik.

Más oldalról közelítve pedig azt látjuk, hogy teljes listánkon (az Isk2 és Isk3-nál feltűnő hat újabb iskolanévvel együtt) 186 különböző gimnázium vagy reáliskola szerepel. Ha figyelembe vesszük, hogy 1905-ben[4] az általánosan képző (fiú) középiskolák száma 197 volt, akkor megalapozottan állíthatjuk, hogy lényegében ezen iskolai alrendszer egésze részt vett valamilyen mértékben az elitképzésben. A gimnázium és a reálisko-

4 A később alapított iskoláknak igen minimális esélyük volt, hogy listánkra kerüljenek. Az 1917-ig ezután induló 25 iskola közül csak a nagy erőösszpontosítással kezdő budapesti Rákócziánum és a szintén budapesti cisztercita Szent Imre Gimnázium szerepel egy-egy esettel.

la tehát valóban elitképző középiskola. Az itt érettségizők jelentették a tudáselit merítési bázisát. Listánk, rangsorunk tanúsága szerint azonban ezek az iskolák egyenként azért nagyon különböző mértékben járultak hozzá az elitképzéshez a 67 fővel szereplő budapesti piarista főgimnáziumtól az egyetlen elittagot útra indító újverbászi községi algimnáziumig. A rangsor élmezőnye tekinthető valóban elit középiskolának, azok az iskolák, ahonnan a legnagyobb esély volt az elitbe kerülésre. Hiszen míg a nagykikindai községi majd állami gimnázium vagy a gyönki református algimnázium hatvan év alatt egy-egy diákot indított el a tudáselitbe, addig a budapesti piaristák ezen idő alatt átlagosan évente vettek fel egy-egy olyan tízéves kisdiákot, aki később a tudáselit tagja lett.

ELIT KÖZÉPISKQLÁK

Az elit iskolák rangsorának taglalása előtt még két kérdésről kell szólnunk. Az egyik a magániskolázás helyzete. Érintett korszakunkban ez már nagyon kicsi térre szorult vissza. Mintánkban csupán néhány arisztokrata (két Eszterházy és három Zichy) esetében fordul elő, de egyikük kivételével ők is nyilvános iskolákban érettségiztek. Elég ritka és többségében esetleges a külföldi iskolába járás is. A szórt esetek mellett csupán két, a „vagyonosabb és előkelőbb társadalmi állású családok" által kedvelt, előnyben részesített intézmény volt: a bécsi Theresianum és a jezsuiták kalksburgi kollégiuma (Horváth 1937: 174). A Theresianumban öt, a kalksburgi kollégiumban pedig három elittagunk fordult meg. Egy kivételével valamennyien arisztokraták voltak.

Az általánosan képző hazai középiskolák rangsorát egyértelmű fölénnyel a budapesti piarista gimnázium vezeti. Pest első, 1717-ben alapított középiskolájáról nem ok nélkül írták a millenium évében, hogy „a nagy emberek iskolája" (Takáts 1895: 11). Ha öt almintánk és hat kormintánk szerinti bontásban nézzük a rangsorokat, akkor a piarista gimnázium csak két esetben kerül a második helyre: az akadémikus almintánál és az 1-es kormintánál. Mindkét esetben a budapesti királyi egyetemi katolikus gimnázium előzi meg igen szoros versenyben. A két eset között az az összefüggés, hogy az akadémikusok között legmagasabb az 1865 előtt születettek aránya. Nagy valószínűséggel tehát az 1870-es évek végéig a budai egyetemi katolikus gimnázium a tudáselit utánpótlásának első számú bázisa.

2. táblázat

A két világháború közötti tudáselit által látogatott középiskolák gyakorisági sorrendben (az első iskola - Isk1 szerint)

Sorrend	Az iskola neve *	Előfordulások száma Isk1	Isk2	Isk3	Az iskola alapítási éve
1.	Bp. piar. főgimn.	67	15	4	1717
2.	Bp. kir. egyetemi kath. főgimn.	54	8	1	1687
3.	Bp. evang. főgimn.	33	6	1	1821
4.	Bp. VII. ker. m. kir. áll. főgimn. (Barcsay u.)	32	6	1	1881
5.	Bp. V. ker. kir. kath./ áll. főgimn.	25	11	2	1858
6 ~ 7.	Kolozsvári ref. főgimn.	24	7	1	1622
	Pécsi ciszter. főgimn.	24	3		1687
8.	Bp. ref. főgimn.	23	4	2	1859
9.	Debreceni ref. főgimn.	22	6	3	1538
10.	Nagyváradi premontrei főgimn.	21	8	1	1718
11.	Soproni evang. főgimn. (lyceum)	20	2	3	1557
12 ~ 13.	Bp. I. ker. áll. főgimn. (Verbőczy)	18	1		1892
	Pozsonyi kir. kath. főgimn.	18	5	2	1626
14.	Bp. m. kir. Középisk. Tanárképz. Gyak. Főgimn.	17	2		1872
15 ~ 16.	Sárospataki ref. főgimn.	16	3		1531
	Győri bencés főgimn.	16	10	4	1627
17 ~ 18.	Veszprémi piar. al-, főgimn.	15	2		1711
	Kolozsvári piar. főgimn.	15	8	1	1581
19 ~ 23.	Aradi kir. kath. főgimn.	13	2		1745
	Székesfehérvári ciszter. főgimn.	13	5	1	1724
	Temesvári piar. főgimn.	13	3	2	1751
	Szegedi piar. főgimn.	13	4	1	1721
	Váci piar. főgimn.	13	7		1717
24.	Pozsonyi evang. főgimn.	12	4	2	1656
25 ~ 26 .	Bp. II. ker. áll. főreálisk.	11	3	1	1855
	Bp. V. ker. áll. főreálisk. (VII. ker.-i, Markó u.-i)	11	1		1872
27 ~ 28 .	Nagyszombati érseki kath. főgimn.	10	7		1554
	Szatmárnémeti kir. kath. főgimn.	10	2		1640
29 ~ 33 .	Aradi áll. főreálisk.	9	1		1874
	Esztergomi bencés főgimn.	9	13	3	1696
	Iglói evang. főgimn.	9	2	1	1784
	Kalocsai jezsuita főgimn.	9	4		1765
	Kassai premontrei főgimn.	9	1	1	1654
34 ~ 38.	Kőszegi bencés algimn.	8			1677
	Pozsonyi áll. főreálisk.	8			1850
	Kaposvári áll. főgimn.	8		1	1806
	Nagykőrösi ref. főgimn.	8			1630
	Pápai ref. főgimn.	8	4	1	1531
39 ~ 41.	Nyitrai piar. főgimn.	7	1	3	1701
	Bp. IV. ker. közs. főreálisk.	7	3	1	1855
	Nagyenyedi ref. főgimn.	7	3	1	1621
42 ~ 48.	Losonci áll. al-, főgimn.	6	1		1590
	Komáromi bencés al-, főgimn.	6			1649
	Hódmezővásárhelyi ref. főgimn.	6		1	1723
	Kecskeméti piar. főgimn.	6	7	5	1715
	Késmárki evang. főgimn.	6	7	1	1533

Sorrend	Az iskola neve *	Előfordulások száma Isk1	Isk2	Isk3	Az iskola alapítási éve
	Nyíregyházi evang. főgimn.	6	1	1	1806
	Selmecbányai evang. lyceum	6	2		1528
49 ~ 64.	Nagykanizsai piar. főgimn.	5			1765
	Nagyváradi áll. főreálisk.	5		1	1873
	Csurgói ref. főgimn.	5	2		1792
	Bp. VIII. ker. közs. főreálisk.	5			1871
	Eperjesi evang. főgimn.	5	1		1534
	Eperjesi kir. kath. főgimn.	5			1673
	Gyulafehérvári r. kath. főgimn.	5	3		1579
	Kecskeméti ref. főgimn.	5	2	3	1590
	Keszthelyi premontrei főgimn.	5	2		1772
	Kolozsvári unitárius főgimn.	5	5		1568
	Körmöcbányai áll. főreálisk.	5	4		1856
	Nagybecskereki r. kath./ közs. főgimn.	5			1846
	Soproni bencés főgimn.	5	8	1	1836
	Szentesi közs. al-, főgimn.	5			1859
	Ungvári kir. kath. főgimn.	5		1	1613
	Zentai községi al-, főgimn.	5			1876
65 ~ 89.	Besztercebányai kir. kath. főgimn.	4			1648
	Besztercei evang. főgimn.	4	2		16. sz.
	Rimaszombati egyesült protestáns főgimn.	4	2		1785
	Nagybányai áll. főgimn.	4	1		1696
	Szatmárnémeti ref. al-, főgimn.	4			1535-40
	Brassói r.kath. főgimn.	4	2		1837
	Csíksomlyói r.kath. al-,főgimn.	4	2		16. sz.
	Debreceni közs./ áll. al-, főreálisk.	4			1873
	Bp. VII. majd XIV. ker. áll. főgimn.	4	1		1900
	Bp. VIII. ker. áll. főgimn.	4	1	2	1894
	Dési áll. főgimn.	4	2		1897
	Egri ciszter. főgimn.	4	13	4	1689
	Fehértemplomi áll. főgimn.	4		3	1875
	Felsőlövői evang. al-, főgimn.	4	1		1847
	Fiumei áll. főgimn.	4			1870
	Karcagi ref. al-, főgimn.	4			1676
	Lévai piar. főgimn.	4			1815
	Makói áll. főgimn.	4	1		1895
	Marosvásárhelyi ref. főgimn.	4			1557
	Nagyszebeni áll. főgimn.	4	2		16. sz.
	Szarvasi evang. főgimn.	4	3		1802
	Szolnoki áll. főgimn.	4			1831
	Tatai piar. al-, főgimn.	4	1		1765
	Zalaegerszegi áll. főgimn.	4			1895
	Zombori áll. főgimn.	4	1		1872

* Az iskolák neve többször változott. Táblázatunkban nem törekedhettünk sem ennek követésére, sem a teljes hivatalos név közlésére. Az itt szereplő megnevezések funkciója csupán az, hogy az iskolák egyértelműen azonosíthatók legyenek.

Ezt az iskolát közvetlenül Buda felszabadítása után Széchényi György esztergomi érsek jelentős adományaiból királyi támogatással eredetileg a jezsuiták indították el 1687 decemberében. 1777-ben az egyetem Budára költözésekor került az universitas kötelékébe,

hogy a Ratio Educationis célkitűzése szerint az összes magyar középiskolák előtt mintaként szolgáljon. Az intézmény jogállása változott, de az egyetemi jelzőt megtartotta, s az Eötvös József féle kultuszkormányzat is arra törekedett, hogy az intézet, mint első magyar középiskola, mintát adjon (Horváth 1937).[5]

Az összesítésen kívül az egyetemi gimnázium egyértelműen legalább a második helyen van a különböző bontások szerinti rangsorokban is, kivéve az érdekvédelmi és kommunikációs, művészeti almintát (4. hely), valamint az 1890 után születettek kormintáját (5. hely). Nem kizárt, hogy ez összefüggésben van a rekrutáció nyitottságának további szűkülésével. Utóbbira utal a gimnáziummal összekapcsolt, meglehetősen drága Ferenc József Nevelőintézet 1889-es létrehozása is, azzal a célkitűzéssel, hogy a Theresianummal konkuráljon a vagyonosabb és előkelőbb családok gyermekeinek megnyerésében (Horváth 1937: 174-175).

A kiemelkedő két iskola után majdnem holtversenyben két újabb fővárosi iskola következik. Az egyik az evangélikusok fasori gimnáziuma (amely azonban csak 1905-ben költözik a Deák térről a Fasorba[6]). A budapesti evangélikus iskola az egyetemi tanári almintában és az 1. illetve a 2. kormintában (tehát az 1880 előtt születetteknél) áll a legjobban, ti. a harmadik helyen. A másik holtversenyben dobogós budapesti iskola a VII. kerületi magyar királyi állami főgimnázium. Az ország másodikként, de csak 1881-ben alapított állami gimnáziuma, amely később a Barcsay utcába költözött, nagyon gyorsan emelkedett fel. Már a 2. kormintában (1865-1880) figyelemre méltó a jelenléte, a 3. kormintában (1880-1890) pedig már a második helyen van az egyetemi gimnáziummal együtt. Az alminták közül legjobb a helyezése az érdekvédelmi és kommunikációs, művészeti almintánál, ahol szinte beéri a budapesti piaristákat.

Az első négy iskolát követő hetes bolyt egy újabb pesti intézmény vezeti, az abszolutizmus idején, 1858-ban alapított V. kerületi királyi katolikus gimnázium (Perepatits 1908).. Legjobban áll - harmadik helyen - az érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti almintában, valamint a 2. kormintában. (Az itteni negyedik helyről a 4. kormintában már a tizedik hely alá csúszik.) A hetes csoportban még egy budapesti iskola van: a református főgimnázium. A jó helyezés nem annyira a csupán 1859-es alapítás miatt figyelemreméltó, hanem inkább azért, mert a fővárosban az 1791-ig érvényben lévő letelepedési tilalom miatt nagyon alacsony - bár folyamatosan növekvő - a reformátusok száma. (A főváros egyesítésének évében 5% alatti.) A református gimnázium helyezése al- és kormintánként kiegyensúlyozott, kivéve az 1. almintát, ahol viszonylag hátul vannak, s az akadámikusi almintát, ahol viszont a harmadik helyen állnak. Lényegében a fiatalabb akadémikusok között vannak a legtöbben olyanok, akik a budapesti református gimnáziumban tanultak.

Érdemes általában megnézni a budapesti iskolák elhelyezkedését a rangsorban. Az 1900 előtt alapított tizenöt általánosan képző fővárosi középiskolából tizenhárom ott van a közölt listán, s csak egy-egy, a kilencvenes években alapított VI. kerületi állami gimnázium illetve reáliskola nem került be az első 88 iskola közé. A legtöbb tudáselit tagot nevelő 48 iskola között tizenegy a budapesti, az első 28 között tíz. A legjobb 11

5 Mint szociológiailag „puha" tényezőre, csak utalunk arra, hogy az iskola nagy korszaka egybeesett Lutter Nándor, jeles tanügyi férfiú 1861 és 1894 közötti igazgatóságával.

6 A költözés tényét ritkán veszik figyelembe a rekrutáció adatsorainak bemutatásakor, elemzésekor.

iskola közül pedig hat a fővárosi, s azon belül ők foglalják el az első öt helyet, s így természetesen a magasan kiemelkedő két első iskola is Budapesten van. A városok szerinti összesítés azt mutatja, hogy az 1252 főből több mint egyharmadnak, 433-nak a fővárosban volt az első iskolája. A koncentrálódás azonban, mint láttuk, iskolák szerint is folytonos, hiszen ahogyan haladunk felfelé a rangsorban, úgy sűrűsödnek Budapest iskolái.

A legjobb hat budapesti középiskola közül kettő római katolikus fenntartású, ami megfelel a felekezet többségi helyzetének és az intézmények korai alapításának. Két gimnázium viszonylag fiatal protestáns iskola. Ismerve mindkét protestáns felekezet abszolút kisebbségi helyzetét a fővárosban, az eredmény mögött komoly erőfeszítést feltételezhetünk, s tudatos törekvést az ország központjában való hangsúlyos jelenlétre. (Barthos 1909). Két középiskola a polgári korszakban fokozatosan kiépülő állami fenntartású intézményrendszerhez tartozik. Az állami támogatásnak s a kedvező fővárosi iskolapiaci helyzetnek köszönhetően ezek az iskolák hamar az élre törtek. Még a tudáselitbe kerülés szempontjából nem a legkedvezőbb helyzetű reáliskolák közül is két budapesti reáliskola van ott a legeredményesebb huszonnyolcban. A legkirobbanóbb eredményt azonban a 12. és 28. hely közötti mezőnyt vezető I. kerületi állami főgimnázium, a Krisztinavárosban 1892-ben alapított, későbbi Verbőczi gimnázium produkálta. Kései indulását tekintve összesített listánkon is jó a helyezése, a 4. kormintában azonban a piaristákkal azonos teljesítménnyel már az élen áll. Alminták szerinti jelenléte kiegyensúlyozott, legjobban pedig - hasonlóan a VII. és V. kerületi állami gimnáziumokhoz - az érdekvédelmi, kommunikációs, művészeti almintában szerepel.

Nézzük meg a vidéki gimnáziumok helyzetét is! A rangsorban a hattól tizenegyedikig terjedő helyekből ötöt ismert iskolavárosok jeles középiskolái foglalnak el: a kolozsvári református, a pécsi ciszterci ta, a debreceni református, a nagyváradi premontrei gimnázium és a soproni evangélikus líceum. A tizenkettediktől a huszonnyolcadik helyig szintén egymás után sorjáznak tisztes teljesítménnyel a nagy hagyományú ismert intézmények: a pozsonyi királyi katolikus, a sárospataki református, a győri bencés, a veszprémi és kolozsvári piarista, az aradi királyi katolikus, a székesfehérvári ciszterci ta, a temesvári, szegedi és váci piarista, a pozsonyi evangélikus, a nagyszombati érseki katolikus, valamint a szatmárnémeti királyi katolikus gimnázium. Ezek az iskolák, ha nem is mind régióközpontokban, de többségében törvényhatósági jogú városokban voltak. Csak három települt rendezett tanácsú városba. Sárospatak kollégiuma az egyetlen, amely nagyközségben működött, s egyébkénti vonzáskörzet nélkül csupán iskolai hagyományaira, jó hírére támaszkodva meg tudta tartani helyét az iskolák versenyében.

A rangsor közölt részében aztán minden ismertebb patinás iskola előfordul, a vége felé egyre jobban elkeveredve újabb alapítású intézményekkel. Az újabb alapítású vidéki iskolák közül egyedül az aradi, a pozsonyi és a nagyváradi főreáliskola emelkedik ki. A patinás vidéki iskolák élmezőnye eléggé egyenletesen van jelen minden almintában, de a legtömörebben az akadémikusi almintában foglalja el az 5-26. terjedő helyeket. A 4. kormintában magasan kiemelkedik a régi vidéki iskolák sorából a kolozsvári református gimnázium (amely egyébként az egyetemi tanári almintában van a legelőkelőbb helyen). Csak a nagyváradi római katolikus és a debreceni református tud vele lépést tartani, a többiek már meglehetősen szétszóródnak.

FENNTARTÓK ÉS ISKOLATÍPUSOK

Érdemes megnéznünk az iskolák rangsorát a fenntartók szerint is. A listánkon szereplő 186 iskola ilyen megoszlása lényegében nem különbözik az 1905 előtt alapított összes általánosan képző középiskola megoszlásától, hiszen, mint láttuk, majdnem ugyanarról a körről van szó. Ha viszont alulról, a lista végéről indulva fokozatosan bontjuk le ezt a halmazt, úgy, hogy egyre inkább csak a rangsor elején lévő iskolák maradnak, akkor először azt látjuk, hogy az egyre csökkenő halmazban a protestáns iskolák aránya alig változik. Egyedül a csúcson, az első 11 iskola között ugrik meg a részesedésük. Ettől eltekintve eloszlásuk egyenletesen 30% körül mozog. Az állami és községi iskolák részesedése viszont a rangsor eleje felé haladva fokozatosan csökken 36%-ról úgy, hogy az első 48 között az már csak 23%. Ugyanakkor a katolikus fenntartású intézmények részaránya az összes 34%-áról az első 48 iskola között felmegy 47%-ra.[7] Ezen belül a királyi katolikus iskolák aránya nem nő az élmezőnyben, sőt még kicsit csökken is. Egyértelműen növekszik viszont a szerzetesi iskolák részesedése. Közülük is kiemelkedik a piaristák részarányának egyenletes emelkedése. Az összes listára került iskola közötti 10 százalékos piarista jelenlét a huszonnyolc első iskola között több mint húsz százalékra nő.

Az iskolák rangsorának taglalása után nézzük meg az egyes eseteket összegző adatokat is az iskola fenntartója, majd pedig a különböző iskolatípusok szerint. A valamilyen formában középiskolai adattal rendelkező 1252 elittag közül, mint már jeleztük, 94 esetben nem sikerült az első iskola fenntartóját tisztázni, ezért itt az ismert 1158 esetet tekintjük 100%-nak. Ezen belül 26% járt állami fenntartású iskolába, 13,1% királyi katolikusba[8], 30% egyéb katolikusba, 27,8% autonóm hitfelekezet által fenntartott iskolába (főleg protestánsok), 0,3% társulati vagy magániskolába, 2,8% községi intézménybe.

Ha az összevont 1+2 kormintát (1880 előtt születettek) összehasonlítjuk a 3+4 kormintával (1880 után születettek), akkor pontosan olyan irányú elmozdulásokat látunk, mint az összes magyarországi középiskolai tanulóra vonatkozó statisztikánál. (Amit az állami középiskolai hálózat gyorsuló ütemű bővítése magyaráz. Asztalos 1934: 14) Az állami iskolába jártak aránya itt is figyelemre méltóan nő (18,5%-ról 31,7%-ra) a királyi katolikus diákjaié jelentősen (15,1%-ról 9,3%-ra) s az egyéb katolikusé is észrevehetően csökken (33%-ról 27,3%-ra). A változások mértéke azonban a leendő elittagok esetében elmarad az összes középiskolai tanulónál mutatkozó eltolódások erősségétől. A mérsékelt ütem főleg az állami növekedésére és a királyi katolikushoz képest itt egyéb katolikusnak nevezett iskolák visszaszorulására vonatkozik. Utóbbiak döntő többségükben tulajdonképpen a szerzetesrendek által vezetett intézmények. Részvételük aránya a tudáselittagok képzésében csak fele olyan ütemben csökken, mint az összes középisko-

7 Ilyen nagy eltolódás nem magyarázható az állami iskolák későbbi alapításával, s azzal sem, hogy a reáliskolák majdnem mind állami/községi fenntartásúak.

8 Ezek ugyan az állam rendelkezése alá tartoztak, de a 18. században feloszlatott jezsuita rend vagyonából létrehozott Tanulmányi Alapból tartották fenn őket, s katolikus szellemű iskolák voltak. Ide számítottuk a kicsit hasonló jellegű Erdélyi római katolikus status által fenntartott iskolákat is. Mintánknak körülbelül egy százaléka járt az utóbbi típusba.

lás között. Egyformán magas, 27-28%-os a jelenlétük valamennyi almintában, így az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti almintában is. A tanító szerzetesrendek közül kiemelkednek a piaristák, több mint felét adják a szerzetesrendek által nevelt tudáselitnek. Az összes ismert középiskolai adattal rendelkező elittag 15%-a a piaristák diákja volt. Viszonylag a legkevesebben vannak az egyetemi tanári almintában, s legtöbben az érdekvédelmi és kommunmikációs, művészeti részmintában.

Az autonóm hitfelekezetek által fenntartott iskolákból jövő elittagok részaránya a két összevont kormintában egyáltalán nem mutat változást. Mintánkban ez majdnem kizárólagosan a protestánsokat fedi, ami arra látszik utalni, hogy bár a protestáns fenntartású iskolákba járó diákok részaránya az országos adatok szerint 1880-tól 1910-ig 31%-ról 22%-ra csökkent, az elitképzés területén ez az iskolarendszer megőrizte pozícióit. Az átlag mögött azonban nagy mozgások vannak. Összevont kormintánkban az 1880 előtt születettek között még majdnem egyformán állnak a református (13,6%) illetve az evangélikus (13,2%) iskolából jövők. Az 1880 után születettek között viszont már 16,3% a református és csak 9,8% az evangélikus iskolarendszer részesedése. Az első két korminta egységes képet mutat, a 3. és 4. kormintában viszont fokozatosan nő a távolság. Az 1880 és 1890 között születettek között 15,3% és 10,4%, az 1890 után születetteknél pedig 18,3% illetve 9,3% a két felekezet iskoláiból jövők aránya. Az evangélikusok térvesztésének elemzését korábbi túlreprezentáltságuk magyarázatával kellene kezdenünk. Erre azonban itt nincs mód, mint ahogy a reformátusok dinamikájának értelmezésére sem. Mindenesetre a református iskolák diákjai az akadémikus és egyetemi tanári almintában 16% feletti arányban, az egyéb almintában 12,2%-kal, az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti részmintában pedig 10,3%-kal vannak jelen.

Ha a fenntartókat egyházi és nem egyházi típusba vonjuk össze, akkor az ismert 1158 esetből 28,2% a nem egyházi. Az akadémikus-egyetemi tanári almintánál ez csak 26,5%, az egyéb almintánál pedig 32,9%. Az 1880 előtt születettek közül világi iskolázásban részesült a leendő elittagok 22,9%-a, az 1880 után születők közül pedig 34,4%-a. Az erős elmozdulás ellenére a tudáselit középiskoláztatásában még ekkor is kétharmaddal vannak jelen az egyházak.

Ami az iskolatípusokat illeti, már korábban jeleztük, hogy az 1252 ismert első iskolából mindössze 55 nem tartozott az általánosan képző középiskolákhoz. Ebből 16 polgári iskola, 39 pedig szakiskola. 83 az algimnáziumi, 4 az alreáliskolai, 977 a főgimnáziumi és 99 a főreáliskolai esetek száma. Összesen tehát 103 esetben szerepel reáliskola az első iskolák között. Ez 8,2%-os részesedést jelent, jóllehet 1870-től 1910-ig az összes magyarországi középiskolás 14-17%-a járt reáliskolába. A reáliskolásoknak tehát lényegesen kisebb esélyük volt a tudáselitbe kerülésre. Ez az esély idővel csökkent is, mert az 1880 előtt született elittagok közül még 9,8% kezdte reáliskolában, a később születettek között viszont arányuk 7%-ra csökkent. Érdekes módon egyébként az akadémikus-egyetemi tanári almintában magasabb a reáliskolai növendékek aránya (10,2%), mint az egyéb almintánál (6%). Ugyanis a műszaki- és természettudósok közül sokan végeztek reáliskolát. Közel harmincan vannak, akiknek a második vagy harmadik iskolája reáliskola.

Mindent összevetve a tudáselit középiskolai képzésében egyértelműen meghatározó a gimnázium 84,6%-os aránnyal. Ennél is túlsúlyosabb az akadémikus-egyetemi tanári

almintánál (87,6%). Vonzereje idővel még növekszik is, részesedése a legfiatalabb korminta (1890 után születettek) esetében 88,5%. Ha a különböző felekezetű diákságnál nézzük meg a gimnázium/nem gimnázium megoszlást, akkor karakteres különbségeket látunk. Az izraelita felekezethez tartozó leendő elittagok 22,3%-a nem gimnáziumba járt. A római katolikusoknál ez 15,3%, az evangélikusoknál 13%, a reformátusoknál pedig mindössze 7,3%. Sőt az akadémikus-egyetemi tanári alminta reformátusainak csak 4,3%-a az, aki nem járt gimnáziumban tanult. Az ugyanezen almintához tartozó izraelitáknál ez az arány 18,2%.

SZÜLŐFÖLD ÉS ISKOLA

Az elittagok születési helyét az első iskola helyével egybevetve azt tapasztaljuk, hogy az ismert középiskolai adattal rendelkezőknek majdnem a fele születési helyén kezdte a középiskolát. A középiskolába járás lehetőségét s az elitbe kerülés esélyét is döntően meghatározta tehát az iskola elérhetősége. A látogatott iskola székhelyén született 601 diákból egyébként 285 Budapesten született. A középiskolába járó leendő elittagok helyben születése Budapesten a legmagasabb: 65,8%. Itt a legkedvezőbb a helyzet az elérhetőség szempontjából is. A vidéken iskolába járók között viszont csak 38,6% a helyben születés aránya. Ha viszont megnézzük, hogy hányan születtek abban a megyében, ahol iskolába jártak, úgy a helyben születés aránya - ebben a kitágított értelemben - akkor is 60%, ha csak a fővároson kívül iskolába járókat vesszük figyelembe. A korminták közül csak az 1865 előtt születettek - szorosabb értelemben vett - helyben születési aránya tér el a többitől, mindössze 41%. (Ez magyarázható könnyen is, de összetettebb okai is lehetnek.)

Az iskolának helyet adó települések jogi státusza szerint vizsgálódva kitűnik, hogy az ismert 1252 eset 34,6%-a a fővároshoz, 30,8%-a törvényhatósági jogú városhoz, 25,3%-a rendezett tanácsú városhoz, 6,7%-a nagyközséghez, 1%-a kisközséghez kötődik. Alminták szerint jelentősebb eltérés a főváros változó részarányában van. (Ez befolyásolja természetesen a többi város részesedését is.) Az akadémikus-egyetemi tanári alminta 26,6%-ának volt első iskolája a fővárosban. Az egyéb alminta esetében ez 44,4%, az érdekvédelmi, kommunikációs és művészeti részminta esetében pedig 50,4%. A főváros részesedése korminták szerint az 1. kormintánál jelentősebben lefelé, a 4. kormintánál pedig enyhén felfelé tér el a 34,6%-os átlagtól (26,8 illetve 38,1%).

Városonként is összegeztük a tudáselit által látogatott középiskolák frekventáltságának adatait. Amint arról már szó volt, a rangsort abszolút fölénnyel Budapest vezeti. A következő 10-12 város - akár az összesített, akár az összevont korminták szerinti rangsort nézzük - egy-két kivételtől eltekintve régióközpont. Közülük is kiemelkedik Pozsony és Kolozsvár. Míg azonban az 1880 előtt születettek kormintájánál Pozsony az egyértelmű második 25 esettel, s utána 15 és 10 közötti számmal szóródik a többi régióközpont, addig az 1881 után születettek kormintájánál az élre tör Kolozsvár 34 esettel. A szintén egyértelműen felemelkedő Nagyvárad csak utána következik 17 esettel. Pozsony pedig vitathatatlanul lejjebb ereszkedik a többi régióközpont szintjére. A fővá-

ros után következő két nagy kulturális és oktatási centrum helycseréje listánkon valószínűleg csak egyik mutatója mindkét város kultúrmorfológiai helyzete megváltozásának. Ezt most nem tudjuk érdemben taglalni, de megemlítjük, hogy részletes adataink ismeretében biztosak vagyunk abban, hogy Kolozsvár előretörésében a regionális központ kínálta szerepkör betöltésén kívül döntő szerepe volt az 1872-ben alapított egyetem sokféle hatásának is.

3. táblázat

A tudáselit által látogatott középiskolák frekventáltsága városok szerint összegezve Isk1 szerint.

1-2-es korminta -1880			3-4-es korminta 1881-		
Sorrend	Város neve	Gyakoriság	Sorrend	Város neve	Gyakoriság
1.	Budapest	189	1.	Budapest	244
2.	Pozsony	25	2.	Kolozsvár	34
3.	Pécs	15	3.	Nagyvárad	17
4 ~ 5.	Debrecen	14	4 ~ 5.	Debrecen	15
	Győr	14		Sopron	15
6.	Sopron	13	6 ~ 7.	Arad	14
7.	Kolozsvár	12		Pozsony	14
8 ~ 9.	Nagyvárad	11	8 ~ 9.	Pécs	13
	Veszprém	11		Szeged	13
10.	Temesvár	10	10 ~ 11.	Sárospatak	9
11.	Székesfehérvár	9		Temesvár	9
12 ~ 13.	Arad	8	12 ~ 14.	Kecskemét	8
	Szatmárnémeti	8		Szatmárnémeti	8
14 ~ 17.	Eperjes	7		Székesfehérvár	8
	Nagykőrös	7	15 ~ 16.	Győr	7
	Sárospatak	7		Vác	7
	Selmecbánya	7	17 ~ 20.	Esztergom	6
18 ~ 22.	Kassa	6		Kassa	6
	Nyitra	6		Kőszeg	6
	Pápa	6		Nagyszombat	6
	Ungvár	6	21 ~ 25.	Brassó	5
	Vác	6		Igló	5
23 ~ 25.	Esztergom	5		Kaposvár	5
	Kalocsa	5		Nagyenyed	5
	Szeged	5		Nyíregyháza	5

A városok rangsorában az egyébként törvényhatósági jogú város, Sopron erős kulturális, iskolavárosi hagyományaira támaszkodva biztosan őrzi a helyét mindkét korminTában. Figyelemreméltó a nagyközségi jogállású Sárospatak jó helyezése is.

Fontos hangsúlyozni, hogy teljes listánkon 132 település szerepel. Csak négy megyénk van, amelynek egy olyan iskolavárosa sincs, ahonnan legalább egy diák ne került volna be a tudáselitbe. Bár kétségtelen a főváros túlsúlyos szerepe az elit nevelésében, mégis ha a térképre tekintünk, egy, ha nem is egyenletesen, de meglehetősen jól szétterülő iskolarendszert látunk. Ezek a távoli pontocskák nyilván nem kínálnak egyenlő esélyeket az iskoláztatásra, még kevésbé az elitbe kerülésre, mégis hajlamosak vagyunk ezek hálózatát egy olyan hajszálcsövességi rendszernek látni, ahonnan kiindulva van lehetőség az országos elitbe kerülni.

Végére érve némi magyarázattal kísért adatközlésünknek, hangsúlyoznunk kell, hogy nem csupán az ítélőerő hiánya miatt voltunk óvatosak még az oly könnyen kínálkozó következtetések levonásával is, nem szólva a távolabb vezető értelmezésekről, nagyobb ívű következtetésekről. Többek között óvatosságra intett a bemutatott csoport konstruált volta. Másrészt az a körülmény is, hogy az így megalkotott csoportba való bekerülés esélyeinek, meghatározó körülményeinek az elemzésére itt nem volt mód. Könnyen belátható például, hogy ha az 1880 előtt születettek kormintájában 10,5% az izraelita felekezethez tartozók aránya, az 1880 után születetteknél viszont feleannyi (5,1%), akkor a magyarázatot nem a dualizmus iskolarendszerében, szociológiai feltételeiben kell keresnünk, hanem sokkal inkább a későbbi, az elitbe kerülést befolyásoló masinériában. Nehezebben látható át viszont - többek között –, hogy mi módon, de kétségtelenül sokféleképpen befolyásolta az elit összetételét, jellemzőit az ország területi változása. Mindezeket s még más fontos szempontokat is figyelembe kell majd vennünk az alaposabb elemzésnél, hogy következtetéseinkkel messzebbre juthassunk el.

1. térkép

A tudáselit által látogatott középiskolák frekventáltsága vármegyénként összegezve Isk1 szerint, 1252 fő adatai alapján

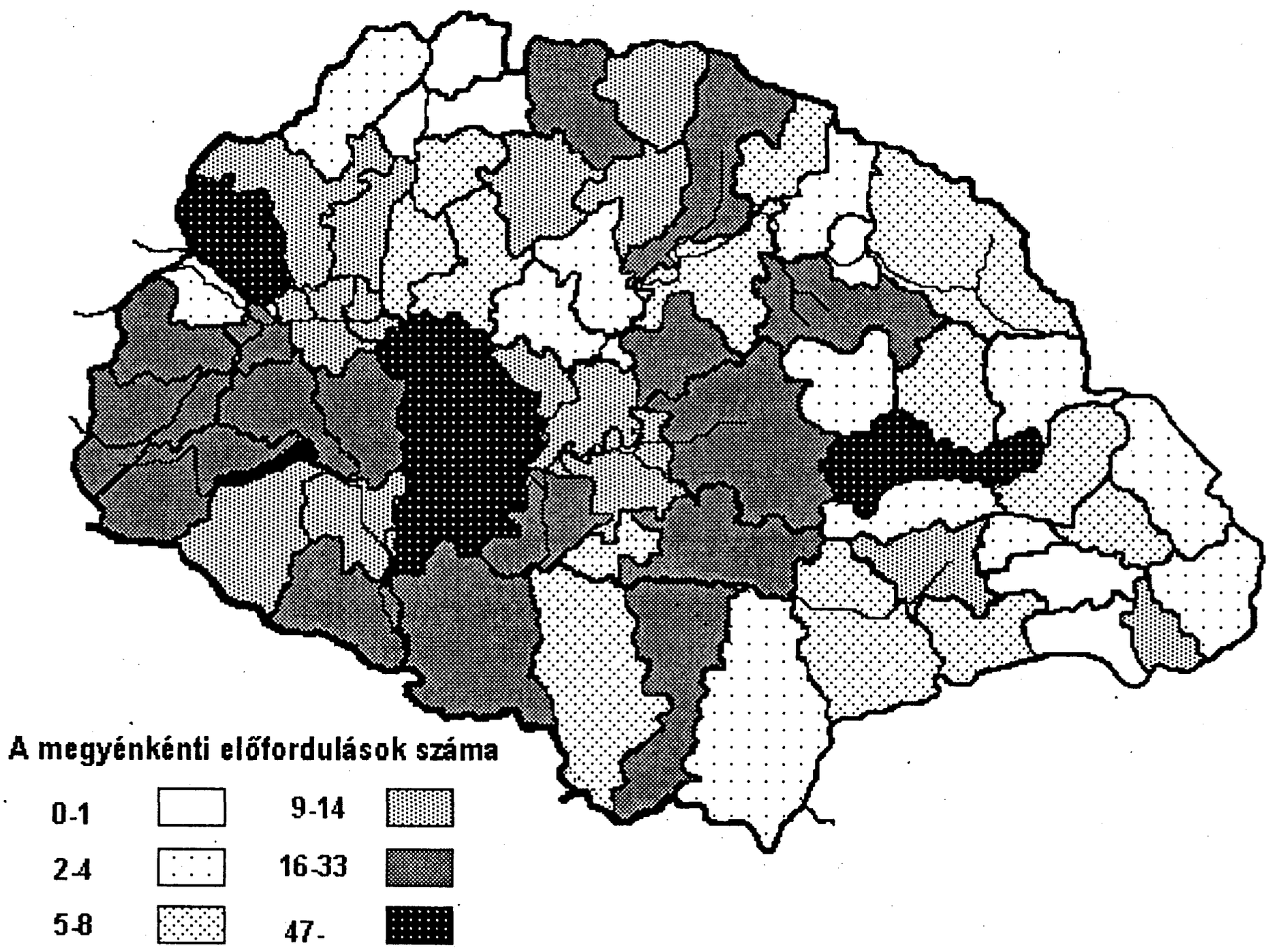

2. térkép

A tudáselit által látogatott középiskolák frekventáltsága városonként összegezve 1252 fő adatai alapján. (A körök nagysága a gyakorisággal arányos - kivéve Budapestet.)

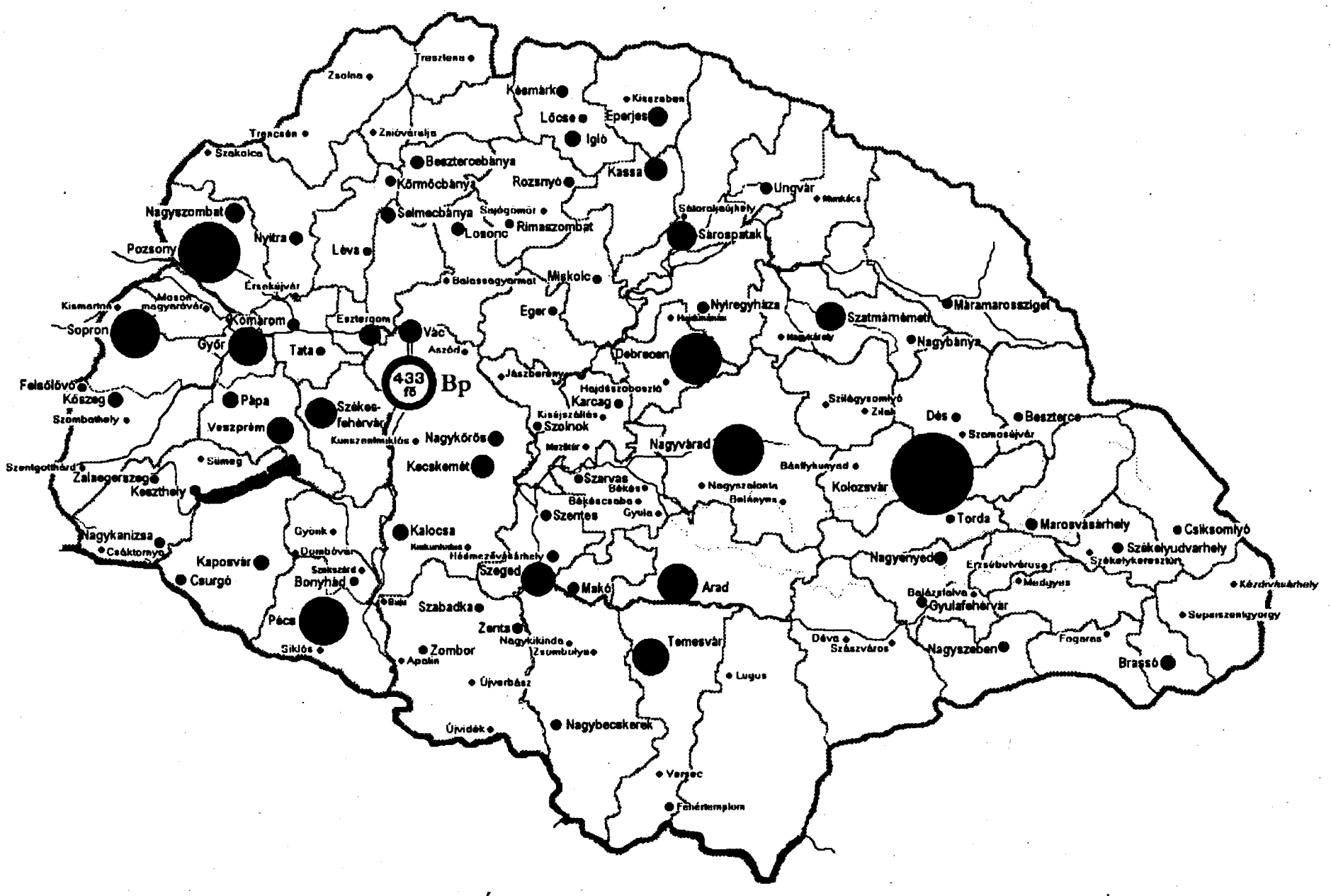

A táblázatokat és a térképeket Takács Árpád készítette.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Asztalos József 1934: *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33 tanévig.* Budapest

Balanyi György - Lantos Zoltán 1943: *Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromszáz éves jubileumára.* Budapest

Barthos Kálmán 1909: *A budapesti református főgimnázium első félévszázada.* Budapest

Bedy Vince 1937: *A győregyházmegyei papnevelés története.* Győr

Békefi Remig 1896: *Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci rend.* Budapest

Ferdinándy Katalin 1995a: *Iskolarendszer és elitkiválasztódás. A dualizmus kori elitiskolák rekrutációjának változása a statisztikák tükrében.* Kézirat. (ELTE Szociológiai Intézet)

Ferdinándy Katalin 1995b: Dualizmus kori elitiskolák. A felekezeti összetétel változása a statisztikák tükrében. *Educatio* 4. 668-682

Finászy Ernő 1896: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene.* Budapest

Gergely Jenő 1992: *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919-1945.* Budapest

Horváth Jenő 1937: *A 250 éves Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium 1687-1937.* Budapest

Karády Viktor 1997: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945).* Budapest

Lengyel György 1993: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között.* Budapest

Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája 996-1948.* Budapest

Perepatits István 1908: *A budapesti V. kerületi magyar királyi állami főgimnázium félszázados fennállásának (1858-1908) története.* Budapest

Somogyi József 1944: *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig.* Budapest

Szakály Sándor 1987: *A magyar katonai elit 1938-1945.* Budapest

Takáts Sándor 1895: *A főváros alapította Budapesti piarista kollégium története.* Budapest

Keller Márkus

Két elit-középiskola a Horthy-korban

Dolgozatom az ELTE Szociológiai Intézetében az 1980-as évek vége óta folyó történeti elitkutatásokhoz kapcsolódik.[1] E kutatás során különféle elitcsoportokat különböztettek meg. Így külön foglalkoztak a politikai-, gazdasági-, katonai- és a tudáselittel. A kutatás során az elit tagjainak azokat az embereket tekintették, akik a hierarchikus szervezetek vezető pozícióinak birtokosai voltak, ezért ilyen minőségben hozott döntéseik, illetve ezek következményei az egész társadalomra kihatottak.[2] Ennek megfelelően a tudáselitnek a tudást termelő, közvetítő, elosztó, ellenőrző intézmények, szervezetek, társaságok vezető pozícióit elfoglaló személyek csoportjait tartották, nem pedig az értelmiség világában személyes képességeik, tudásuk alapján kiemelkedőket (Kovács I. 1995: 2).

Az adott időszak történelmi-társadalmi fordulatait és a forrásadottságokat figyelembe véve három mintaév került kiválasztásra: az 1927/28, 1937/38 és 1942/43. A tudáselitről összegyűjtött információk rendezése és kiegészítése közben derült ki, hogy a tagjai által látogatott középiskolák közül frekventáltság szempontjából erőteljesen kiemelkedik néhány intézmény.[3] Így merült fel az a gondolat, hogy érdemes lenne ezen középiskolák tanári karát alaposabban megvizsgálni, annál is inkább, mivel a lényegében elitiskolának tekinthető középiskolák tanáraiként, nevelő és oktató munkájukkal, mentalitásukkal, véleményeikkel, világlátásukkal valóban befolyásolhatták a társadalom tudásának újratermelési folyamatait.

Dolgozatom bevezető részében felvázolom a két világháború közötti tanárság főbb statisztikai jellemzőit, majd ezek után mintegy esettanulmányként bemutatom két elit-középiskola tanári karát, származásukat, képzésüket és szakmai munkájukat.

A téma egyenesen vonzaná a narratív forrásokat, de ezek alkalmazása (sajnos) több okból sem volt lehetséges. Hosszas levéltári kutatások után is csak néhány (a piarista tanárok tollából származó) visszaemlékezést találtam, interjú készítése pedig a vizsgált időszak és a jelen időbeli távolsága miatt nem volt lehetséges. Kérdéses persze, mennyire érdemes ilyen alacsony elemszámok esetén kvantitatív elemzést végezni. Azt gondolom, mivel a tanári karok ténylegesen együttműködő, élő közösségek voltak, a létszámuk pedig adott volt, van létjogosultsága egy ilyen a mikro- és makroszint között lebegő elemzésnek.

A forrásadottságok és később a tudáselitbe került diákok száma alapján[4] kiválasztott két elit-középiskola a Budapesti Piarista Főgimnázium és a Budapesti Református Főgimnázium.

1 Ez úton is köszönetet mondok Kovács I. Gábornak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért.

2 Lengyel György szavaival: „a társadalmi újratermelési folyamatokat véleményeikkel befolyásolják" (Lengyel 1993: 15).

3 Lásd Kovács I. Gábor e számban megjelent írását.

4 Uo.

TANÁROK A STATISZTIKAI ADATOK TÜKRÉBEN

Létszám, beosztás, iskolafenntartók

A 19. század második felében a tanárok létszáma együtt emelkedett a középiskolák létszámával. Különösen a 20. század elején növekszik erőteljesen a középiskolai tanárok száma: 1890-ben 2165, 1900-ban 2749, 1910-ben pedig már 3843[5] tanár dolgozik Magyarországon. A későbbi trianoni országterületen az 1913/14-es tanévben közel kétezer tanár dolgozott, 1920-ban ugyanitt 2624 tanárt számláltak össze,[6] de 1921/22-ben már a háromezer főt is meghaladta a tanári személyzet létszáma. Ezt a gyors és nagymértékű növekedést egyrészt a háborúból visszatért, másrészt az elcsatolt területekről a trianoni Magyarországra menekült tanárok okozták.[7] Az állami alkalmazottakra vonatkozó létszámcsökkentés a középiskolai tanároknál is éreztette hatását. Az 1924/25-ös tanévre a középiskolai tanárok száma háromezer alá esett. A tendencia hosszútávon a leépítések ellenére is a növekedés volt, hiszen 1930-ban már 3485 tanár működött a középiskolákban.[8]

Korszakunkban végig jellemző az állami fenntartású középiskolák túlsúlya, még akkor is, ha az ilyen iskolában dolgozó tanárok aránya 1924/25-ös 42,8%-ról 1933-ra 39,7%-ra csökken.[9] Ráadásul az 1920-as évek közepétől az összes középiskola igénybe veszi az állam pénzügyi segítségét, így a segítség mértékétől függően fokozatosan állami befolyás alá kerülnek valamennyien. A második legnagyobb foglalkoztató 25% körüli értékkel a Római Katolikus Egyház, őt követi a Református Egyház 13% körül ingadozó aránnyal, majd a községi fenntartású iskolák következnek folyamatosan csökkenő részesedéssel, az 1932/33-as tanévben 7,6%-kal. Az ágostai hitvallású evangélikus iskolák által foglalkoztatott középiskolai tanárok száma 1923-tól 1933-ig lényegében nem változott, részesedésük azonban 5,3%-ról 4,9%-ra csökkent.[10] Az izraelita iskolákban tanító tanárok száma a tárgyalt időszakban, ha kis mértékben is, folyamatosan nő, részesedésük 2,3% körüli.

Ha külön nézzük az *egyházi iskolákat* (a királyi katolikus gimnáziumokat itt is a római katolikusok közé sorolva), akkor 1923 és 1933 között az arányok alig változnak. Az egyházi iskolában tanító tanárok 55%-a római katolikus iskolában tanít, s ez az arány a korszak végére 56%-ra nő, a református iskolákban tanító középiskolai tanárok aránya végig 28% körül marad, csökkenést egyedül az evangélikus iskolákban tanítók arányában tapasztalhatunk, az 1923-as 12%-ról, 1933-ban 10,5%-ra. Az izraelita középiskolában foglalkoztatottak aránya 5% körül ingadozott.[11] Az egyházi középiskolai oktatás-

5 1900-as és 1910-es népszámlálás (MSK Új Sorozat 16. k., 31.tábla, ill. 56. k. XXIV. tábla) Az adatok 1918-ig Magyarország területére vonatkoznak Horvátország nélkül, de Erdéllyel együtt; 1918 után pedig a trianoni Magyarországra.

6 1920-as népszámlálás (MSK új sor. 72. k. XXVI. tábla).

7 Asztalos 1934: 7.

8 1930-as népszámlálás (MSK új sor. 96. k. XIV. tábla).

9 Ebben az esetben a szellemiségük okán és Mészáros István gyakorlatát követve (Mészáros 1988: 365) a királyi katolikus iskolákat a római katolikus iskolák közé számítottam.

10 Asztalos 1934: 7. sz. tábla.

11 Uo.

ban tehát a katolikus egyháznak stabil többsége volt, országos számarányukhoz képest mind a reformátusok, mind az evangélikusok - viszonylag több középiskolájuk lévén - több tanárt foglalkoztattak, mint a katolikusok.

Az egy tanárra jutó diákok száma a történelmi Magyarország viszonyaihoz képest alig változott: az 1913/14-es tanévben 1 tanárra 19,7 nyilvános tanuló jutott, 1932/33-ban pedig 20,1.[12] 1924 és 1926 között a legkedvezőbb tanár-diák arányt a leány-középiskolák mutatták fel 16,3 diák/tanárral, utánuk következtek a reáliskolák 19,8 diák/tanárral, majd a reálgimnáziumok 21,7 diák/tanárral, végül a gimnáziumok zárják a sort 24,2 diák/tanárral.[13]

Az 1924/25-ös tanévben a tanárok 78%-a rendes tanár volt, a helyettes tanárok alig néhány százalékot tettek ki, a bejáró hitoktatók és az óraadók száma pedig körülbelül 18%. A tanárok 86,8%-ának a tanítás főfoglalkozása volt (2839 fő), a főfoglalkozásúaknak 86,5% volt férfi. Egyházi személy volt minden negyedik. Az összes tanár 97%-a rendelkezett főiskolai végzettséggel. Ez megegyezett az 1920-as értékkel, 1930-ra viszont a főfoglalkozású középiskolai tanárok 100%-a rendelkezett valamilyen főiskolai végzettséggel[14]

Vallás

1924/25-ben a tanárok 60,6%-a volt római katolikus, 20,6%-a református, 11,5% ágostai hitvallású evangélikus, 5,6% izraelita és 1,7% egyéb vallású.[15] 1930-ban a katolikusok aránya a középiskolai tanárok között 63% volt, a reformátusoké 18%, az evangélikusoké 11%, az izraelitáké 6%.[16] Ha ezt összehasonlítjuk az egész népességre vonatkozó adatokkal, azt tapasztalhatjuk, hogy a két legnagyobb magyarországi egyház kis mértékben ugyan, de alulreprezentált, az evangélikusok viszont túlreprezentáltak. Az izraeliták arányszáma lényegében megegyezik a népességbeli arányukkal. Érdemes a fenti adatokat az állam és a felekezetek által foglalkoztatott középiskolai tanárok arányaival összevetni. Az egyházi rendtartásokban foglaltak alapján joggal feltételezhetjük, hogy adott felekezeti iskolában tanítók szinte kivétel nélkül az adott egyházhoz tartoztak. (A két protestáns felekezet - a törvény szerint - foglalkoztathatta egymás tanárait, de ez nem volt gyakori jelenség.) Ezt, valamint az egyes felekezetek által fenntartott iskolákban foglalkoztatottak arányait figyelembe véve úgy tűnik, hogy az állami iskolákban viszonylag nagyobb számban foglalkoztattak katolikus és evangélikus vallásúakat, mint reformátusokat.

Még érdekesebb képet kapunk, ha a középiskolai tanárok vallási arányait összehasonlítjuk a főiskolát végzettekével, hiszen így meg tudjuk állapítani, mely vallások tagjai részesítik az értelmiségi pályákon belül is előnyben a tanári hivatást. 1920-ban a főiskolát végzettek 52%-a volt katolikus, a középiskolai tanároknak pedig 62%-a. 1930-ban ugyanezek az arányok 55,9%-ra és 63%-ra változtak. Láthatjuk tehát, hogy a főiskolát

12 Asztalos 1934: 2
13 Asztalos 1927: 205
14 1920-as és 1930-as népszámlálás (MSK új sor. 72. és 96. k., XXVI. és XIV. tábla)
15 Asztalos 1927: 206
16 MSK új sor. 96. k. XIV. tábla

elvégző katolikus vallásúak az átlagosnál nagyobb arányban választották a tanári pályát. A reformátusok 1920-ban a főiskolát végzettek közül 16,7%-kal, a középiskolai tanárok közül 19,5%-kal voltak képviselve. Tehát a főiskolát végzettek között az átlagosnál itt is nagyobb arányban vannak középiskolai tanárok. (Református vonatkozásban 1930-ra ez a különbség megszűnik.)

A főiskolát végzetteknek 1920-ban 8,9%-a, 1930-ban 8,7%-a evangélikus. A középiskolai tanárok között ez az arány mind a két népszámláláskor 11%. Ez azt jelenti, hogy az evangélikusoknál is felülreprezentáltak a középiskolai tanárok. 1920-ban a főiskolai oklevelet birtoklók 21,2%-a, 1930-ban pedig 16,5%-a volt izraelita. Ezzel szemben a középiskolai tanárok között mind a két tárgyalt időpontban csak 6%-kal vannak jelen.[17] Ez is megerősíti azt a régi tézist, hogy az izraelita vallásúak elsősorban nem a közszolgálati (ide tartozik a középiskolai tanári pálya is), hanem a magánszféra pályái felé irányultak.

Anyanyelv, nyelvtudás, szakok

Ha a tanárok anyanyelvét vizsgáljuk, világosan kirajzolódik a magyarrá válás tendenciája. 1900-ban a tanároknak még csak 89%-a, 1920-ban 97%-a, 1930-ban pedig 98%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek.[18]

1920-ban a tanárok közül 2%, 1930-ban 1% mondta magát német anyanyelvűnek.[19] Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy a középfokú oktatásban már a dualizmus idején is túlnyomónak mondható a magyar nyelvhasználat, a két világháború között pedig majdhogynem kizárólagos.

Egy, az 1924/25-ös tanévben készült felmérésnek köszönhetően a magyar anyanyelvű tanárok idegennyelv tudásáról is vannak adataink: csak magyarul 26,8%-uk tudott, a magyaron kívül még egy idegen nyelven beszélt 42,2%, kettőn 21%, hármon 6,9%, háromnál többön pedig 3,1%. A legismertebb idegen nyelv a német volt, ezt beszélte a középiskolai tanárok 71,2%-a, ebből 29,2% tudott még más nyelvet, nyelveket. A tanároknak csak két százaléka nem beszélt németül, de valamilyen más idegen nyelven igen.[20]

Az 1924/25-ben ténylegesen tanító, középiskolai tanári oklevéllel rendelkező tanárok (2110 fő) közül 5,5%-nak volt kettőnél több tárgyból képesítése. A gimnáziumokban 5,6%, a reálgimnáziumoknál 4,3%, a reáliskoláknál 6,3%, a leány-középiskoláknál 7,6% a kettőnél több tantárgy tanítására képesített tanárok aránya. A tanárok 22%-ának latin, 15,7%-nak magyar nyelv és irodalomra volt képesítése, a mennyiségtant és a természettant 9,9 illetve 9,4%-a, míg a német nyelvet és a történelmet 9,2 és 8,9%-uk taníthatta.[21] Ezek az adatok nyilvánvalóan a középiskolai kötelező óraszámok arányait képezik le. Közvetlenül a reálgimnáziumot létrehozó törvény életbelépése után a középiskolai tanári karok még nem készültek fel a modern nyelvek tanítására. Az egyéb modern nyelvek (angol, francia - tehát nem német) tanítására képesített tanárok száma 2% alatt

17 V. ö. MSK új sor. 73. k. 202-217. és a 96. kötet 268-273.
18 MSK új sor. 16. k. 31. tábla, 56. k. XXIV. tábla, 72. k. XXVI: tábla
19 MSK új sor. 72. k. XXVI. tábla, és 96. k. XIV. tábla
20 Asztalos 1927: 206
21 Asztalos 1927: 210

volt, ami nem meglepő, hiszen eddig ezeket a nyelveket a gimnáziumban legfeljebb csak harmadik nyelvként, illetve a franciát rendes tárgyként a legkevésbé elterjedt iskolatípusban, a reáliskolában oktatták.[22]

A BUDAPESTI REFORMÁTUS FŐGIMNÁZIUM TANÁRI KARA 1918–48 KÖZÖTT

Mielőtt rátérnék a tanári kar bemutatására, érdemes egy pillantást vetni a felhasznált forrásokra. Ezek ugyanis nagy mértékben korlátozták az elemzést magát, megismerésükkel tehát érthetővé válik egyes fontos jellemzők bemutatásának hiánya. A tanárok életpályájának, társadalmi hátterének rekonstruálásához felhasználtam a gimnázium vonatkozó évkönyveit, az életrajzi lexikonokat, születési anyakönyveket, illetve a Ráday Gyűjtemény Levéltárában található forrásokat. Különösen az utóbbiak voltak nagy segítségemre, de ugyanezen források a felelősek az adatbázis, így az elemzés során kapott eredmények egyenetlenségéért is. Az iskolatörténeti iratok[23] között *három különböző típusú* iratanyag volt található, mely a Budapesti Református Főgimnázium tanáraira vonatkozik. Az első egy adatlap 1952-ből, melyet az államosításkor az állami hatóságok számára kellett összeállítani; tartalmazza az apa foglalkozására, a lakásviszonyokra, az ingatlantulajdonra, a családtagokra, a társadalmi és politikai szervetekben való tagságra, valamint az előző és a jelenlegi munkahelyre vonatkozó adatokat. A második levéltári forráscsoportot az 1916–20 között keletkezett statisztikai lapok jelentették, melyek összesített anyaga az iskolai évkönyvek, értesítők számára, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletére készült el. Ezeket elvileg 1948-ig minden évben ki kellett tölteni, de (valószínűleg az államosítás utáni költözés során) az 1920 utáni anyagok eltűntek. A statisztikai lapok közlik a tanár nevét, születésének helyét és évét, diplomájának keltét és a kibocsátó intézmény nevét, szakpárját, esetleges mellékfoglalkozását, előző munkahelyeit, nyelvtudását, és azt, hogy milyen tanfolyamokon vett részt. A dobozokban található harmadik forráscsoport keltezés nélküli, teljes egészében kézzel írott, s lényegében az előbb említett statisztikai lapok információit tartalmazza.

A negyedik forrás a gimnázium törzskönyve, melyet 1889-ben kezdtek el vezetni, és ahová a rendes tanárok saját kezűleg, mindenféle tárgyi és formai korlátozás nélkül írták be az életrajzukat. A szabályozatlanság következménye, hogy sok tanár egyáltalán nem írta meg életrajzát, mások pedig szerénységükre hivatkozva alig írtak magukról valamit. 1910-től már szabályos, előrenyomtatott rubrikákkal rendelkező törzskönyvet használtak, amelyet azonban még mindig a tanárok töltöttek ki saját kezűleg. A törzskönyvi lapon szerepelnie kellett a születés pontos időpontjának és helyének, a középiskolai, egyetemi tanulmányok helyének és idejének, az előző munkahelyeknek, a rendes tanárrá való választás időpontjának, a tanításon kívüli szakmai és egyéb társadalmi tevékenységeknek. Az igazgató sok helyen bejegyezte az adott tanár nyugdíjazásának, halálának időpontját is.

Ezen források alapján szerzett információimat szakirodalmi anyagokkal egészítettem ki. Az 1918-48 között tanító rendes tanárok névsorát Draskóczy István könyvére

22 Mészáros 1988: 103

23 Ráday Gyűjtemény Levéltára A/14 45-46-os számú doboz.

(Draskóczy 1993) támaszkodva állítottam össze. A kérdéses időszakban összesen 49 rendes tanár működött a gimnáziumban, ezek közül 45-nek sikerült több-kevesebb részletességgel rekonstruálnom a pályáját. A következőkben a százalékszámításoknál a tanároknak azt a számát veszem 100%-nak, ahányról az adott jellemzőt ki tudtam deríteni. Ezt a számot mindig megadom; ha nincs megadva semmilyen érték, akkor a teljes, 49 fős tanári karhoz viszonyítottam a szóban forgó adatot.

A társadalmi háttér

A 49 személyből 29-nél (59,2%) sikerült meghatározni az apa foglalkozását. A foglalkozásokat besoroltam a két világháború közötti magyar társadalom rétegeire alkalmazott kategóriákba,[24] illetve elhelyeztem az 1930-as népszámlálás foglalkozási csoportjaiba.[25]

15 főt (51,7%) sorolhatunk az apa foglalkozása alapján a *középrétegek*ből származók közé. Ezen belül legtöbben (6 fő) lelkészcsaládból származnak, négyen-négyen a köztisztviselői és a magántisztviselői rétegbe, illetve egy személy a szabadfoglalkozású értelmiségiek csoportjába. A második legnagyobb csoport nyolc fővel a *kispolgári réteg* (27,5%). Ezen belül egy nagy alcsoport körvonalazódik: az iparosoké (4 fővel). A legkisebb csoport a *paraszti réteghez* tartozóké, ide hat fő (20,6%) került, de ezen a kategórián belül a legnagyobbak a különbségek, hiszen van kisbirtokos földműves, de földmunkás is. Egyértelmű tehát a középrétegek fölénye a kispolgári és a paraszti réteg nem csekély képviselete mellett. Érdekes eredményre jutunk, ha a foglalkozásokat az önálló - alkalmazott dimenzióban osztjuk el. A 29 ismert foglalkozású apa közül legfeljebb tizenegyet (37,9%) sorolhatunk az önállók közé, ami akkor is jóval alacsonyabb az 1930-as népszámlálás szerinti aránynál, ha tudjuk, hogy adataink nem teljesek. Ott ugyanis a középiskolai tanárok 58,8%-ának önálló volt az apja.[26] Ha a közszolgálatot és a szabadfoglalkozásúak arányát nézzük, akkor 29 foglalkozás közül 15 tartozik ide (51,7%), ami a teljes mintára nézve is magasabb arányt sejtet az országos 27,3%-nál. Az országos adatokban a másik két nagy csoport, mely a középiskolai tanárokat adja, az *őstermelés* (20,4%), amely a Budapesti Református Gimnázium tanári karában az országos átlaghoz hasonlóan képviselt, míg a *bányászat és az ipar* (országosan 21,7%) felülreprezentált. Az őstermeléshez sorolhatunk hat főt, a bányászat-iparhoz pedig nyolcat (27,5%). Az országos statisztikában még viszonylag magas százalékkal (16,3%) szereplő *nyugdíjasok és tőkepénzesek* pedig egyáltalán nem szerepelnek az általunk ismert apai foglalkozások között. A tisztviselők (8 fő) is alulreprezentáltak az országos arányhoz (33,4%) viszonyítva. Azt mondhatjuk tehát, hogy a tanári karban a középrétegekből jövők, ezen belül is az alkalmazotti származásúak dominálnak, az országos szinten nagy súllyal szereplő önállóak pedig ebben a mintában nem olyan erősek.

---

24 A besorolásnál Gyáni Gábor kategóriáit használtam (Gyáni - Kövér 1998).

25 Tudva, hogy az egyes foglalkozásoknak mind a népszámlálási foglalkozási csoportokba mind a Gyáni-féle kategóriákba való besorolása nem problémamentes. Ezzel kapcsolatban vö. Tóth 1987; Bódy - Szabó 1997.

26 Ez és a további adatok MSK új sor. 114. k. 84. tábla

Születési hely

A születési helyet vizsgálva - négy fő kivételével - már a teljes tanári létszámmal számolhatunk. A 49 fős tanári karból 28 fő született a trianoni Magyarország területén, tizenhat az elcsatolt részeken, ebből tizennégy Erdélyben és a Partiumban, egy Kárpátalján, és egy a Délvidéken, egy fő pedig a Magyar Királyság határain kívül, Galíciában született. Láthatjuk, hogy a trianoni területen születettek aránya (62,2%) csak kicsit kevesebb az országos aránynál (64,1%).[27] Ugyanezt tapasztalhatjuk az elcsatolt területeken születettek esetében is, ahol az országos arány 33,3%, a vizsgált populációban pedig 31,1%-ot tesznek ki az ilyen területen születettek. Városban (rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú együtt) született a vizsgált tanárok közül 48,8% (22 fő), a legtöbben - öten - Budapesten, ketten-ketten Miskolcon és Nagykárolyban. Ha külön vizsgáljuk a trianoni és az elcsatolt területeken születetteket, akkor azt kapjuk, hogy az 1918 utáni Magyarországon és városban született tizenhárom fő (46,4%), az elcsatolt területeken ez az arány 64,2% (9 fő). Ha az 1886. évi XXI. törvénycikkben önálló törvényhatóságúként meghatározott városokat nézzük, akkor a teljes tantestületben csak tíz fő, azaz 20,4%, az elcsatolt területeken két tanár, az 1918 utáni magyarországi területeken pedig nyolc tanár született ilyen városban. Úgy tűnik tehát, hogy a tanári kar többsége, ha nem is falusi, de vidéki, kistelepüléses, kisvárosi környezetből indult, és ez az arány csak az elcsatolt területeket önállóan tekintve változik meg.

Középiskola, egyetemi tanulmányok, tanári pályafutás, szakmai munka

A források alapján 32 tanárról tudjuk, hogy hova járt középiskolába, illetve hol érettségizett. E 32 fő 32 gimnáziumban fordult meg a tanulmányai ideje alatt, de az érettségi vizsgák már csak 22 középiskola között oszlanak meg. Hárman érettségiztek reáliskolában, a többiek mind humán gimnáziumban (ez 90,6%-os arányt jelent). Az ismert esetek közül 23-an tanultak református gimnáziumban (71,8%), s 21-en ott is tettek érettségi vizsgát (65,6%), négyen érettségiztek evangélikus gimnáziumban, négyen államiban, ketten katolikusban, két főnél pedig nem lehetett eldönteni, hogy milyen fenntartású gimnáziumban érettségizett. A legtöbben a Budapesti Református Főgimnáziumba jártak (6 fő), de csak hárman érettségiztek is itt. A trianoni Magyarország területén érettségizett húsz, Erdélyben tíz, a Felvidéken két tanár. Meglehetősen egyértelmű a református iskolákban tanult tanárok fölénye, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a két katolikus iskolában érettségizett személy szülővárosának piarista gimnáziumába járt. Megállapíthatjuk, hogy nem igazán jellemző a diákoknak alma materükbe tanárként való visszatérése, hiszen a vizsgált időszak alatt csak három olyan tanárt találtunk, aki a Budapesti Református Főgimnáziumba érettségizett, később pedig ott tanított. A református oktatási intézményekhez való kötődés azonban egyértelműen kimutatható.

---

27 Ez és a további adatok MSK új sor. 96. k. 145.

A egyetemi, főiskolai diploma megszerzésének helyét 43 személynél tudtam meghatározni (87,7%). Az egyetemi, főiskolai tanulmányok helyét tekintve egyértelműen Budapest, ezen belül is (érthető módon) a budapesti Tudományegyetem vezet. Az ismert esetekből 31-en tanultak Budapesten (72%), közülük a testnevelő tanárt kivéve mindenki tanult a budapesti Tudományegyetemen (69,7%). A vidéki egyetemek közül Kolozsvár ad hat tanárt, Debrecen és Szeged kettőt-kettőt; Bukarestben végzett egy személy, a Sárospataki Főiskolán még egy. Két testnevelő tanár csak tanfolyamot végzett. A debreceni és szegedi egyetemek csekély képviselete valószínűleg azzal magyarázható, hogy első diplomásaik későn, az 1920-as évek közepén végeztek.

Adataink szerint hárman voltak a korszak elit tanárképzőjének, az Eötvös Collegiumnak a hallgatói, ami a Collegium szerény létszámát tekintve figyelemreméltó tény, de mivel tagjai között a református vallásúak mindig felül reprezentáltak, nem is oly meglepő (Kósa 1995: 62). Doktorátust tizenheten szereztek (34,6%), sokszor rögtön az egyetemi tanulmányok végén. Az életrajzokban megfigyelhető, hogy a doktorátus megszerzése nem minden esetben jelentett automatikusan elköteleződést a tudományos munka iránt. A doktorátust sokszor egy „egyszerű" tanári pálya követte. A tudományos, szakmai munka mértékét azonban jól mutatja a könyvek, publikációk, tanulmányutak száma, illetve a tanügyi (szakmai, érdekképviseleti) szervezetekben való részvétel. A tanári karban nyolc személynek (16,3%) jelent meg könyve, minden negyedik publikált több-kevesebb rendszerességgel szakmai folyóiratokban, napi- és ifjúsági lapokban. Egy tanárból lett a szegedi egyetemen egyetemi tanár, egy másik pedig magántanári képesítést szerzett a Budapesti Református Theológiai Akadémián. Tanügyi szervezetekben öt személy vett részt valamilyen módon, heten voltak tanulmányi úton (14,2%)[28] összesen 8 országban. A legtöbben (négyen) Németországban jártak, ezt követi három személlyel Nagy-Britannia, majd két személlyel Franciaország. Svájcban, Lengyelországban, Hollandiában, Dániában és Olaszországban egy-egy fő fordult meg. Elég világosan látható a protestáns országok túlsúlya a tanulmányi úti célok között, hiszen a katolikus Lengyelországon, Olaszországon és Franciaországon kívül, ahová összesen hárman vették útjukat, mindegyik meglátogatott ország klasszikusan protestáns országnak számít, a hosszabb ösztöndíjak pedig csak ilyen országokba szóltak. A nyelvtudást[29] vizsgálva (31 főről van adatunk) ebben a tanári karban is érvényesül a tanárok egészére jellemző német nyelvi dominancia hasonlóan magas aránnyal. A 49 fős tanári karban szinte minden idegen nyelven tudó tanár beszél németül (24 fő, 77,4%), második helyen, valószínűleg a protestáns angolszász országok miatt, hét fővel az angol áll (22,5%), őt követi a francia négy tanárral (12,9%), majd a román két fővel, az olasz, orosz és a holland egy-egy fővel.

Ha áttekintjük a tanári kar szakmai ismereteit, kifejezetten impozáns kép tárul elénk, hiszen minden harmadik tanár rendelkezik doktorátussal, majdnem minden ötödiknek jelent meg könyve, minden negyedik publikál, s legalább minden második beszél valamilyen idegen nyelven. Amennyiben ehhez hozzávesszük, hogy minden negyedik

28 Tanulmányi útnak vettem az egy hónapnál hosszabb külföldi, tanulmányi célú utakat.

29 A nyelvtudásnál, mivel a tudás mértéke ellenőrizhetetlen, teljes mértékben elfogadtam a források állításait; illetve aki hosszabb külföldi tanulmányokon vett részt, annál feltételeztem az adott ország nyelvének ismeretét akkor is, ha azt a források kifejezetten nem említették.

tanár viselt valamilyen társadalmi tisztséget, lassan érthetővé válik, miért lett elit iskola a Budapesti Református Gimnáziumból. A magas szakmai színvonalhoz és egy együttműködésre kiválóan képes tanári kar kialakulásához hozzájárult az is, hogy a gimnáziumban az egy tanárra jutó átlagos tanítási idő tizennégy év volt. Ennek a számnak a nagyságát még jobban kiemeli az, hogy a tanárok 64,4%-ának[30] (29 fő) nem ez volt az első munkahelye, sőt 40%-uknak kettő vagy annál több munkahelye volt a Budapesti Református Főgimnáziumba érkezésük előtt, és csak tizenöt fő kezdett rögtön a tárgyalt iskolában. Fontos megjegyeznünk, hogy a tanári kar 77,5%-a (38 fő) a gimnáziumból ment nyugdíjba, ami az előző munkahelyek magas arányát nézve azt jelentheti, hogy a tanárok többsége ezt a munkahelyét tartotta szakmai karrierje csúcsának, de legalábbis jól érezte magát az iskolában. Az iskolához való hűséget még jobban mutatja, hogy további négy fő magasabb pozícióért (képviselőség, egyetemi tanárság, középiskolai igazgatói, országos egyesület vezetői posztja) hagyta el a gimnáziumot, a maradék hét személyről nem dönthető el, miért és milyen körülmények között távozott a tantestületből. Tehát csak legfeljebb hét tanár hagyta el a gimnáziumot más középiskoláért.

Két jellemző: a tanárok magas szakmai színvonala és a huzamosabb ideig együtt dolgozó tanári kar tűnik lényegesnek, mikor arra keressük a választ, miért kerültek be olyan sokan a tudáselitbe éppen ebből a gimnáziumból. Életutakat végigkövetve kitűnik, hogy a tanárok többsége elkötelezett református volt, már a középiskolát is ilyen intézményben végezte, munkahelyeiknek jó része is ilyen felekezetű iskola volt. Mikor a Budapesti Református Gimnáziumba kerültek (általában több éves működés után), már kiforrott tanárok voltak, letisztult elvekkel, tapasztalatokkal. A doktorátusok és a publikációk viszonylag magas száma mutatja, hogy a tanárok igyekeztek az oktatást és a nevelést összeegyeztetni a tudományos munkával, a kor tudományosságával való együtt haladással. Ez a szándék még inkább megmutatkozik, ha elolvassuk az iskolai évkönyvekbe írt cikkeiket, tanári székfoglalóikat. Ha figyelmesen olvasunk, a statisztikai adatok mögött felfedezhetjük azt a tanári ethoszt, igényességet, mely az iskola sikerességének egyik jelentős oka volt.

A BUDAPESTI PIARISTA FŐGIMNÁZIUM TANÁRI KARA 1918–48 KÖZÖTT

A Budapesti Piarista Főgimnáziumban 1918-48 között 115 rendes tanár tanított. Ennyi ember életútjának részletes feldolgozása igen bő dolgozati kereteket kívánna, ezért kénytelen voltam a két világháború közötti teljes tanári karból mintát venni.[31] A mintába 38 tanár került be, ebből kettő volt világi.

Az életutak felderítésénél felhasználtam a Magyarországi Piarista Rendtartomány történeti névtárát, mely minden ehhez a rendtartományhoz tartozó személy szerzetesi életének főbb pontjait tartalmazza (születés, belépés a rendbe, fogadalmak, pappá szentelés, működési helyek és rendi beosztások, halál) addig az időpontig, ameddig a rendtartomány tagja volt. Ezenkívül felhasználtam az iskolai évkönyveket, a novíciusi név-

30 Azt a 45 tanárt számítva 100%-nak, akikről volt adatom.

31 Véletlen kezdőpontú szisztematikus mintavétel, mintavételi intervallum 3,02; a kiválasztási arány 0,33.

sorokat,[32] a különböző életrajzi lexikonokat és az ELTE Szociológiai Intézetében folyó tudáselit-kutatás adatbázisát. Legfontosabb forrásaim azonban a rend arra felkért tagjai által írott kegyeletes életrajzok (suffragiumok) voltak.

Érdemes ezt a kevéssé ismert forráscsoportot egy kissé jobban szemügyre venni. Latinul a halottakért való közbenjárást, imádságot nevezik suffragiumnak, és mivel ez a Római Katolikus Egyházban már a kezdetektől jámbor cselekedetnek számított, a piarista szerzetesek is imádkoztak meghalt rendtársaikért. Ezért volt szükség az elhunytak névsorára, és ezért rendelte el a rend generálisa 1621 után, hogy minden elöljáró küldje el neki az alá tartozó rendtárs nevét és halálának időpontját a többi rendháznak való továbbítás céljából.[33] Magyarországon 1697-től kezdték el vezetni az elhunytak listáját. A listák kezdetben csak az elhunytak nevét, halálának helyét és időpontját tartalmazták, de a 17. század végére gyakran rövid életrajzokkal, méltatásokkal is kibővültek.[34] Ettől kezdve kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan írták a suffragiumokat, eleinte latinul, 1867 után pedig magyar nyelven. 1883-tól már nem kézzel másolják őket, hanem nyomtatásban, illetve házi sokszorosítással terjednek. Az eredeti funkció is teljesen eltűnik, már részletes önéletrajzot írnak. 1973-ig folyamatosan írják a kegyes életrajzokat, utána 1983-ig egy hosszabb szünet következik, 1983–88 között újra van felelősük, ám azóta sajnos csak esetlegesen készül el egy-egy életrajz.[35]

Már a keletkezés történetből is sejthető, de olvasásuk közben még inkább kitűnik, hogy az életrajzok nem történész számára készültek, és nem is történészek írták őket. Mindig esetleges, az írótól függ, mennyit mond el az adott rendtag családi hátteréről, gyermekkoráról, mennyire részletesen taglalja a rendben eltöltött éveit. Ezért a suffragiumokból szerzett adataink meglehetősen egyenetlenek, van, akiről szinte mindent megtudunk, van, ahol az életrajz alig bővebb a történeti névtárnál. A másik szempont, amire figyelni kell az adatok felhasználásánál, hogy az élettörténeteket rendtársak írták, sokszor barátok, de mindenképpen olyanok, akik egy közösségbe tartoztak az elhunyttal. Ebből következően az erényeket kiemelték, a hibákat pedig, ha nem is rejtették el, de tompították. Mindazonáltal a kegyeletes életrajzok nagyon érdekes és jól használható források, más adatokkal ütköztetve kiválóan rekonstruálhatók belőlük a piarista tanári életek.

Felkészítés a rendi életre. Piarista tanárképzés

A piarista tanárok életében szerzetesi mivoltukból fakadóan nagyon sok közös elem van. Különösen igaz ez pályájuk első szakaszára, a noviciátusra, valamint az azt követő évekre. A váci noviciátus, mely 1948-ig a Tanácsköztársaság idejét kivéve folyamatosan működött, 1852-ben alakult. Alapításával vette kezdetét a rend számára az 1849 utáni újjáépítés. 1861-ig tartott, amíg teljesen visszaállt az 1848 előtti gyakorlat: egy év noviciátus után a rendi növendékek az első két évet a nyitrai, a harmadikat pedig a pozsonyszentgyörgyi intézetben végzik. Mivel a pozsonyszentgyörgyi intézetet 1871-ben bezárták, a

32 Ujoncznövendékek Névsora Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b.
33 Catalogus 1998: 15
34 Uo. 16.
35 Uo. 17–18.

teljes teológiai képzés ettől kezdve Nyitrán történt (Balanyi - Bíró - Bíró - Tomek 1943: 217). Az 1858. évi káptalan döntése, miszerint ezentúl a gimnázium negyedik osztályát elvégzett tanulókat is felveszik a rendbe, egy új intézményt iktatott be a növendéknevelés folyamatába: a stúdiumot. A stúdium, mely 1859-ben a kecskeméti rendházban nyílt meg, arra szolgált, hogy a rendbe bekerült jelöltek külön felügyelet alatt, a szerzetesi élet bizonyos szabályait betartva végezzék középiskolai tanulmányaikat. A kecskeméti stúdium csak 1877-től vált kizárólagossá, ekkor kötelezően ide küldtek minden más piarista gimnáziumban tanuló kispapot (Balanyi - Bíró - Bíró - Tomek 1943: 218). A teológiai képzés és a rendi nevelés 1877-re lényegében konszolidálódott, sőt, egy új intézménnyel is gazdagodott.

A tanárképzés kérdése már nem oldódott meg ilyen könnyen. 1848-ig az állam semmilyen módon nem kérte számon a szerzetes tanárok pedagógiai tudását, teljes autonómiát adott a rendnek a tanárképzés megoldásában. Az Entwurf megjelenésével és magyarországi hatályba lépésével ez a kényelmes helyzet egycsapásra megváltozott. A rendtagoknak is tanári képesítővizsgát kellett tenniük, később pedig rájuk is vonatkozott az egyetemi órák hallgatását előíró rendelet. Ezeknek a követelményeknek a rend az éppen fennálló szerzetesi tanárhiány (Balanyi - Bíró - Bíró - Tomek 1943: 219) és fent leírt képzési struktúra miatt nem tudott megfelelni. A rend vezetői ugyan kértek és kaptak is felmentést a kötelezettség alól szerzeteseik számára, de egyre egyértelműbbé vált, hogy nem kerülhető el a piarista szerzetesek képzésének komoly átalakítása. Ennek első jele az 1876. évi nagykáptalan határozata, miszerint a piarista növendékek a nyitrai teológia elvégzése után egyetemre kerüljenek, és csak ezután tegyék le a tanári vizsgát (Balanyi - Bíró - Bíró - Tomek 1943: 221). Emiatt azonban újabb problémák merültek fel, hiszen a két iskola egymás utáni elvégzésével vagy túl hosszúra nyúlt a képzési idő, vagy a rövidebb tanulmányi idő miatt (mivel az egyetemi követelmények egyformák voltak az egyháziak és a világiak számára) túl nagy megterhelés hárult a növendékekre.

A bajra megoldásként a tanulmányok párhuzamos végzése kínálkozott. Ezt lehetővé teendő nyílt meg 1894-ben a kolozsvári Kalazantinum, a piarista rend első hittudományi és tanárképző intézete, 1895-ben pedig hasonló intézmény nyílt Budapesten is (Balanyi - Bíró - Bíró - Tomek 1943: 223). A Kalazantinumok célja nem egyszerűen a párhuzamos tanulmányok lehetővé tétele, hanem hogy olyan tanárt faragjon a jelöltből, „aki nemcsak azzal van tisztában, amit elő akar adni, hanem azon eszközökkel és módokkal is, miképpen kell valamit úgy előadni, hogy azt az ifjak teljesen elsajátítsák, s amit elsajátítottak, az ne holt ismeretanyag, hanem szellemi erejükre ébresztő, önállóságukra rendszeresen fejlesztő, egyéni lelkületökre s gondolatvilágukra termékenyítő és képző hatású legyen."[36] Tehát a Kalazantinumoknak a rendi hittudományi intézet mellett volt egy rendi tanárképző része is. A munkarend megszervezésében igyekeztek a növendékek számára a kettős követelménynek való megfelelést minél jobban megkönnyíteni, például a teológiai jellegű órákat kora reggel és délután tartották, hogy azok ne ütközzenek az egyetemi előadásokkal.[37] A gyakorlati képzés keretében hospitálással kellett megismer-

---

36 A Kegyes Tanítórend tanárképzési vonatkozású dokumentumaiból (Kékes-Szabó - Pukánszky 1998: 139.)
37 A Calasantinum vázlatos tervezete Uo. 156.

niük szaktárgyaik előadási módját, a nevelés és oktatás főbb segédeszközeit és technikáit, a gimnázium szervezetét.[38]

A Kalazantinumok felállításával egy időben bővítették ki a váci noviciátust. A megnövekedett számú gimnazista korú jelöltek számára 1895-ben a Liptó megyei Rózsahegyen is megnyitottak egy stúdiumot (Balanyi - Bíró - Bíró - Tomek 1943: 224). A két Kalazantinum és a két stúdium léte azonban gondokkal járt. A kettős intézményi hálózat kettős hagyomány kialakulásához vezetett, ami a rend egysége és szerzetesi élet szempontjából nem volt kívánatos. Ezért, amint erre lehetőség nyílt, a két-két intézetet összevonták: 1916 őszén Budapesten megnyílt az egységes Kalazantinum, 1917 őszén pedig Kecskeméten az egységes stúdium (Balanyi - Bíró - Bíró - Tomek 1943: 225). Ezzel lényegében megteremtődött a piarista tanár- és növendékképzés két világháború közötti rendszere, mely máig ugyanezen keretek között működik.

Születési hely

A születési helyeket két világi kivételével a teljes mintát illetően sikerült meghatároznom. 36 főből 24 született a trianoni Magyarország területén (66,6%), ami kissé magasabb az országos aránynál (64,1%),[39] de ahhoz hasonló tendenciát mutat. Az elcsatolt részeken született tizenkét tanár (33,3%, megegyezik az országos aránnyal), ebből heten a Csehszlovákiához csatolt területeken, négyen Erdélyben, egy az Ausztriához csatolt területeken. Fontos észrevétel, hogy míg a református tanároknál Erdély dominál, itt a Felvidék adja a legtöbb embert az elcsatolt területek közül. Rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú városban született tizenhat fő (44,4%). Legtöbben (hat tanár) Budapesten, ketten-ketten Vácott és Léván. Amennyiben külön vizsgáljuk az 1918 utáni és az elcsatolt területeket, akkor azt kapjuk, hogy a trianoni területeken városban született 11 személy (45,8%), illetve az elcsatolt területeken 5 fő (41,6%). Ha csak a törvényhatósági jogú városokat vesszük szemügyre, akkor csupán 22,2%-uk (8 személy) született itt, ebből hat a mai Magyarországon, kettő pedig az elcsatolt területeken. Tehát, hasonlóan a református tanári karhoz, itt is inkább a vidéki, kisvárosi háttér a jellemző.

Társadalmi háttér

Az apa foglalkozását 35 esetben sikerült felderítenem (ez a teljes tanári kar 92,1%-a). A megfelelő társadalmi kategóriákba elhelyezve a foglalkozásokról a következőket mondhatjuk: legnagyobb arányban a *kispolgári réteg* képviselteti magát (54,28%, 19 fő), ezen belül is az iparosok vannak túlsúlyban tíz személlyel, a másik kilenc személy altiszt. *Paraszti réteg*ből hat fő (17,14%) származik. A *középrétegek*hez tartozik kilenc fő (25,71%), többségük (6 fő) köztisztviselők közé tartozik. Egy apa pedig a *munkás*okhoz sorolható. Az önálló-alkalmazott dimenziót követve: az *önállókhoz* sorolható 17 apa (48,57%), ami alacsonyabb az országos 58,8%-os aránynál.[40] Az ismert adatok alapján annyit mondha-

38 Kiegészítő rész a Calasantinum tervezetéhez: a Kegyesrendi gyakorlati tanárképző tervezete a III. éves rendi tanárjelöltek részére Uo. 165.

39 Ez és a további adatok: 1930-as népszámlálás (MSK új sor. 96. k. 145).

40 1930-as népszámlálás (MSK új sor. 114. k. 172–173).

tunk, hogy komoly kispolgári és enyhe alkalmazotti többség figyelhető meg a tanári karban, csak kissé ellentmondva az országos adatoknak. Az így feltárt jellemzők viszont erősen különböznek a Budapesti Református Főgimnázium tanári karánál tapasztaltaktól, ott a középrétegbeliek voltak többségben.

Középiskola, tanári pályafutás, szakmai munka

A fejezet elején már ismertetett piarista novíciusi és stúdiumi rendszer miatt nem érdemes azt vizsgálni, hogy a tanárok hol melyik iskolában érettségiztek, hiszen egy fő kivételével éppen a képzési rendszerből adódóan mind piarista gimnáziumban fejezték be középiskolai tanulmányaikat. Érdemesebb azt kutatni, milyen gimnáziumba jártak tanáraink a rendbe való belépés előtt, így fényt deríthetünk arra, honnan, mely középiskolákból toborzódott a tanári testület. Összesen 26 személyről (68,4%) sikerült kideríteni, hogy milyen középiskolából kérte a felvételét a rendbe. A 26 tanárból összesen csak négyen (15,3%) nem jártak piarista iskolába, ebből kettő jött állami iskolából, egy a budapesti II. kerületi királyi katolikus, egy pedig a pápai bencés gimnáziumból. A tanároknak tehát 92,3%-a járt katolikus intézménybe a felvétel előtt. A piarista középiskolák közül (ahova a tanárok 84,6% járt) a budapesti, a váci és a szegedi gimnázium emelkedik ki négy-négy fővel. Hasonlóan a református tanári karhoz, a tanári utánpótlást itt is a saját iskolák biztosítják, csak az arány még nagyobb.

Mint a szerzetes tanároknál általában, a piarista tanároknál is jellemző, hogy a rendi vezetés tudatosan helyezi egyik iskolából a másikba őket a rend szükségletei szerint. A Budapesti Piarista Főgimnázium tanári karát vizsgálva a következő adatokat kapjuk. 29 főt (80,5%)[41] helyeztek át négyszer vagy annál többször, háromszor 5 személyt, kétszer 1 és egyszer 3 személyt. (Ha nem államosították volna az egyházi iskolákat, az áthelyezések száma még magasabb lenne, mivel sok fiatal rendtagot, ők az egyszer és kétszer áthelyezettek, 1948 után nem volt hova küldeni.) Mindezt figyelembe véve a tantestületben átlagosan eltöltött 9,38 év már nem is tűnik olyan kevésnek, bár messze alatta van a református tanári kar 14 éves átlagának. A rend áthelyezési politikájának egyénre szabottságát mutatja, hogy az az 5 tanár, akit csak háromszor helyeztek át pályafutása során, kiemelkedő tudományos munkát végzett vagy a szakmai-társadalmi szervezetekben vállalt nagy szerepet.

A teljes tantestületben (a világiakat is számítva) tizenhat fő (42,1%) rendelkezett doktorátussal. A doktorátus itt sem jelentett feltétlen elköteleződést a tudományos kutatás iránt. Egyetemi, főiskolai tanári pályára négy szerzetes lépett a tanári karból. A publikációról (annak létéről vagy nem létéről) 29 szerzetes tanár esetében tudtam információt szerezni. Közülük 20 (68,9%) tanár írt cikkeket, tanulmányokat szakmai folyóiratok, ifjúsági és napilapok hasábjaiba, esetenként ezek szerkesztői is ők. Öt tanár (17,2%) publikált idegen nyelven is, tíz tanárnak (34,4%) jelent meg legalább egy könyve, néhánynak több is. A szorosan vett szakmai műveken kívül írtak színdarabokat, ifjúsági regényt, és megvalósult (!) filmforgatókönyvet is. Tanulmányi úton négyen voltak, de

41 Itt az összes szerzetes tanárnál, vagyis 36 főnél sikerült kiderítenem az adatot.

ezalatt összesen tizenkét országban jártak. Forrásaim nyolc személy nyelvtudását említették, ebből négyen beszéltek németül, ketten olaszul. Spanyolul és szlovákul pedig egy-egy személy beszélt. Szakmai szervezeteknek - a 29 tanárból, akiknél erre utalást találtam - 20-an voltak tagjai (68,9%), köztük Sík Sándor, aki a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, és Körösi Albin, akit több spanyol földrajztudományi szervezet választott meg tagjává. Egyházi és egyéb szervezeteknek összesen 14-en voltak tagjai. A tanárok közül kilenc viselt valamilyen cserkészvezetői tisztséget (31%), öten vettek részt a levente mozgalomban, és hárman voltak az Americana mozgalom dominusai.

Ha végigtekintünk szakmai ismereteiken, láthatjuk, hogy majdnem minden második tanár rendelkezett doktorátussal, szinte mindegyik publikált, többen idegen nyelven is, minden harmadiknak megjelent legalább egy könyve, majdnem mindenki tagja volt valamilyen szakmai szervezetnek, és tekintélyes részük vállalt szerepet a cserkészmozgalomban. Vitathatatlanul tekintélyt parancsoló szakmai paraméterek, komolyabbak, mint a református gimnázium tanári karában. Ezenkívül a tantestületet elemezve úgy tűnik, hogy a rendi vezetés is kiemelten kezelte budapesti gimnáziumát, ugyanis kiemelkedően magas szakmai munkát végző tagjait az átlagosnál jóval hosszabb ideig tartotta Budapesten, kezdő tanárokat pedig a legritkább esetben helyeztek ide: a tanári kar szinte kizárólag tapasztalt, gyakorlott pedagógusokból állott.

A piaristák tanárképzési rendszere, a szerzetesi életmód, a tanári hivatás és a diákok iránti elkötelezettség (mely fogadalmukban is megjelenik) hozta magával a piarista középiskolák általánosan magas színvonalát. Ezek közül az iskolák közül is kiemelkedik a Budapesti Piarista Főgimnázium, ami elsősorban a rendnek a tárgyalt iskolát előnyben részesítő tanári politikájának köszönhető. Nem véletlenül vált a budapesti gimnázium máig hatóan a piarista oktatás jelképévé.

ÖSSZEGZÉS

Összehasonlítva a két iskola tanárainak születési helyét, azt tapasztalhatjuk, hogy mindkét iskola a teljes történeti Magyarországot használja merítési bázisként. A piarista tanárokat tekintve ez nem is meglepő, hiszen szerzetesek lévén, nem kötődtek/kötődhettek egy-egy helyhez erősen. A református iskolánál esetleg az értelmiségi munkanélküliség mértéke, és a biztos egzisztencia megteremtésének vágya tette földrajzilag is mobilisabbá a tanárokat.

Ha a két testület tagjainak származását vetjük össze, rögtön kiviláglik, hogy míg a Budapesti Református Főgimnázium tanárainak a tanári munka sokszor csak a szülők státusának megőrzését jelenti, hiszen legtöbbjük a középrétegekhez tartozik, addig piarista tanárnak lenni szinte mindig felemelkedést jelent az előző (általában kispolgári helyzetű) generációhoz képest. Úgy tűnik, a klasszikus egyházi, szerzetesi mobilitási út, még a két világháború között is működik, és a kispolgárság 19. században megfigyelhető térnyerése a katolikus egyházi értelmiség körében (Csorba 1990: 166), a Horthy-korban is tovább folytatódik.

Egy tanárnál nem elhanyagolható szempont, hogy milyen példát, tapasztalatokat, elvárásokat hoz magával a diákéveiből. Mindkét tantestületnél azt láthatjuk, hogy tagja-

ik döntő többsége olyan fenntartású iskolába járt, ahol később tanít. Ez a nagy tapasztalattal, és a hosszabb működési idővel együtt nyilvánvalóan hozzájárult a tanári kar egységéhez, problémamentes működéséhez.

Összevetve a két tanári kart, kitűnik, hogy a legtöbb tanárnál a kutatás, a tudományos munka és az oktatás szerves egységet képez. Igaz ez még akkor is, ha a piarista tanárok szakmai teljesítményei egyértelműen tekintélyesebbek, mint a református gimnáziumban tanítóké. Ez utóbbi jelenség valószínűleg főként a szerzetesi életformával függ össze, mely több időt hagyott mind a tudományos munkára, mind a közéleti szerepvállalásra, mint az a családos tanárok esetében lehetséges volt. Egyik iskola tanárai sem korlátozták a diákjaikkal való foglalkozást a tanórák időtartamára, és tanítás közben igyekeztek nemcsak a tananyagot, hanem az általuk fontosnak tartott erkölcsi normákat átadni, azokat a diákokban meggyökereztetni.

FORRÁSOK

Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára N718/b. *Ujoncznövendékek Névsora*
Ráday Gyűjtemény Levéltára A/14 45-46-os számú doboz

HIVATKOZOTT IRODALOM

Asztalos József 1927: Középiskolai tanáraink és szakképesítésük. *Magyar Statisztikai Szemle* 3.

Asztalos József 1934: *A Magyar Középiskolák Statisztikája az 1932/33. tanévig*, Budapest

Balanyi - Bíró - Bíró - Tomek 1943: *A Magyar Piarista Rendtartomány története.* Budapest

Bódy Zsombor - Szabó Zoltán 1997: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és Társadalom.* /Zalai Gyűjtemény 41./ Zalaegerszeg, 311-339.

A Calasantinum vázlatos tervezete. Kiegészítő rész a Calasantinum tervezetéhez: a Kegyesrendi gyakorlati tanárképző tervezete a III. éves rendi tanárjelöltek részére. *In:* Kékes-Szabó Mihály - Pukánszky Béla (szerk.) *Tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen.* Budapest, 1998.

Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666-1997. Curia Provincialis Hungariae Scholarum Piarum. Budapestini, 1998

Csorba László 1990: A katolikus egyházi értelmiség társadalmi gyökerei a polgári átalakulás korában In: Szabad György (szerk.) *A polgárosodás útján.* Budapest, 161-170.

Draskóczy István 1993: *A Budapesti Református Gimnázium 1909-1952.* Budapest

Gyáni Gábor - Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete.* Budapest

Kékes-Szabó Mihály - Pukánszky Béla (szerk.) 1998: *Tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen.* Budapest

Kósa László (szerk.)1995: *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből.* Budapest

Kovács I. Gábor 1995: *A tudáselitről.* Kézirat

Lengyel György 1993: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Történeti elitkutatások.* Budapest

Magyar Statisztikai Közlemények (MSK) új sor. 16., 56., 72., 73., 96., 114. kötet

Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948.* Budapest

Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és magyar társadalom-statisztikában. *Statisztikai Szemle* 1. 62-87.

Müller Ildikó

A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896–1914)

A nők egyetemi tanulmányainak ügye Európa-szerte a 19. század második felében került az érdeklődés középpontjába. Már korábban is előfordult néha, hogy egy-egy nő egyetemi tanulmányokat folytatott, illetve doktorált, nagyobb számban azonban csak a 19. század második felében jelentek meg nők az egyetemeken. Magyarországon az 1895/96-os tanév második félévétől lehettek nők is az egyetemek rendes hallgatói, de csak a bölcsészettudományi és az orvosi karra, valamint a gyógyszerészeti tanfolyamra iratkozhattak be. A 20. század elején e korlátozott lehetőségeket is szűkítették, a nők felvételét érettségi eredményüktől tették függővé.[1] A nők egyetemi képzésének bővítésére csak 1912 októberében került sor, amikor elrendelték, hogy nők is felvehetők az államszámviteltani tanfolyamokra, melyeket a tudományegyetemek jogi és államtudományi karain, valamint a jogakadémiákon tartottak. Ezek nem nyújtottak egyetemi, illetve főiskolai végzettséget, az itt tanulók nem is voltak az egyetem rendes hallgatói, csak rendkívüli hallgatók. Megnyitásuk mégis fontos lépés volt, hiszen újabb álláslehetőségeket tett hozzáférhetővé a nők számára: az államszámviteltani tanfolyamok az államigazgatás számára képeztek hivatalnokokat. A nők egyetemi felvételét korlátozó intézkedések az első világháború végéig érvényben maradtak, az összes világi kar megnyitására csak 1918 végén, a polgári demokratikus forradalom idején került sor.

A budapesti tudományegyetemre az 1895/96-os tanév második félévében iratkozott be az első rendes nőhallgató, aki a bölcsészkaron kezdte meg tanulmányait.[2] Az orvosi karnak az 1896/97-es, a gyógyszerészeti tanfolyamnak az 1903/04-es, az államszámviteltani tanfolyamnak pedig az 1912/13-as tanévtől voltak nőhallgatói.

A hallgatónők száma és aránya folyamatosan emelkedett, különösen dinamikus volt ez a folyamat az egyetem nők előtti megnyitását követő első években. A növekedés csak 1904/05-ben torpant meg, annak az intézkedésnek köszönhetően, mely az érettségi bizonyítvány minősítésétől tette függővé a nők felvételét. Elsősorban e rendelkezés eredménye az is, hogy igen magas volt a rendkívüli hallgatók aránya a nők között. 1895/96 és 1913/14 között a nők a budapesti tudományegyetem hallgatóságának 3%-át tették ki. Arányuk 1899/1900-ig 1% alatt maradt, majd folyamatosan emelkedve az 1913/14-es tanév második félévére elérte a 7,5%-ot. Ekkor az egyetemnek már 564 nőhallgatója volt.

1 1904/05-től csak a jelesen érettségizett nők lehettek az egyetemek rendes hallgatói. A jó érettségi bizonyítvánnyal rendelkezőket és azokat, akik érettségi bizonyítványában nem szerepelt háromnál több elégséges, először csak rendkívüli hallgatónak vették fel. Ha az első két félévben legalább két szaktárgyból jó eredménnyel kollokváltak, rendes hallgatók lehettek. Amennyiben ez nem sikerült, még rendkívüli hallgatóként sem folytathatták tanulmányaikat. Azokat a jelentkezőket, akik az érettségin háromnál több tárgyból kaptak elégségest, egyáltalán nem vették fel.

2 Az illető Glücklich Vilma (1872–1927) fiumei felsőbb leányiskolai tanítónő volt, aki később a feminista mozgalom egyik vezéralakjaként vált ismertté.

A társadalom mely rétegeiből kerültek ki a diáklányok? A nők felsőbb képzéséről folytatott korabeli diskurzus alapján arra következtethetünk, hogy a nők egyetemi képzése elsősorban a középosztály ügye volt. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy mindenekelőtt a társadalom középső rétegei küldték leányaikat egyetemre. Mennyiben támasztják alá e feltételezést a statisztikai adatok? Dolgozatomban e kérdésre keresek választ, megkísérelve bemutatni, mely társadalmi rétegekből érkeztek a budapesti tudományegyetem hallgatónői az első világháború előtt. Nemcsak a nőhallgatókkal foglalkozom, hanem adataikat összevetem a férfi hallgatóság adataival is, enélkül ugyanis nem alkothatunk reális képet a nőhallgatóságról sem.

Az első világháború előtti egyetemi nőhallgatóság társadalmi összetételével a magyar történettudomány eddig szinte egyáltalán nem foglalkozott. Még a nők egyetemi képzéséről született egyetlen monográfia is csak igen röviden tárgyalja e kérdést, ezzel kapcsolatos adatokat egyáltalán nem is közöl. (Ladányi - Szegvári 1976) Ennek fő oka, hogy az egyetemi nőhallgatóság társadalmi összetételére vonatkozóan igen kevés forrással rendelkezünk. A matrikulák (anyakönyvek), melyek a kutatás legfontosabb forrását jelentenék, csak az 1918/19-es tanévtől maradtak fenn. A rendelkezésünkre álló egyéb levéltári anyag (pl. oklevélkönyvek, vizsgajegyzőkönyvek) sajnos nem teszi lehetővé e hiány pótlását, mivel e dokumentumok nem tüntetik fel a szülő foglalkozását. Ugyancsak használhatatlan szempontunkból a Magyar Statisztikai Évkönyv, mely közöl ugyan adatokat az egyetemi hallgatóság társadalmi összetételéről, ezeket azonban nem bontja le nemenként. Így a nőhallgatóság társadalmi összetételére vonatkozóan legfőbb forrásaink az egyetem kiadványai, évkönyvei. Az Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. Budapestiensis a hallgatónők apjának, illetve gyámjának polgári állásáról 1896/97-től közölt statisztikákat. Ezek felhasználását nehezíti, hogy csak 1913/14-ig alkalmaztak egységes kategóriarendszert, 1914/15-ben megváltoztak a kategóriák. 1915/16-ban még visszatértek az 1913/14-ig használt felosztáshoz, majd 1916/17-ben újra a megváltoztatott kategóriarendszert alkalmazták. Mivel a változások miatt nehéz az 1913/14 utáni adatokat a korábbiakkal összevetni, csak az 1913/14-ig terjedő időszakot vizsgálom. Azért is ésszerűnek tűnik ez az időhatár, mert az első világháború külön szakaszt jelentett a nők egyetemi képzésének történetében. A háborús viszonyok hatására hirtelen rohamosan megnőtt a hallgatónők száma és még inkább aránya. E jelenség azonban csak átmenetinek bizonyult, a háború után visszaesés következett be.

AZ EGYETEM TELJES NŐHALLGATÓSÁGA

A nőhallgatóság társadalmi összetételét vizsgálva a legszembetűnőbb jelenség, hogy túlnyomó többségük a tisztviselő-értelmiségi rétegből érkezett. (Lásd 1. táblázat.)[3] En-

3 A táblázatokban a korabeli statisztika kategóriáinak megfelelő felosztásban közlöm a hallgatónők apjának, illetve gyámjának társadalmi állására vonatkozó adatokat, melyeket az Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. Budapestiensis megfelelő köteteiben szereplő abszolút számok alapján számoltam ki. Csak az „állami tisztviselő", „törvényhatósági tisztviselő", „községi tisztviselő" kategóriákat vontam össze, ők a „köztisztviselő" kategóriában szerepelnek. A „magántisztviselő" kategória elnevezése a korabeli statisztikában „magán-, egyleti, iparvállalati tisztviselő" volt. Megjegyzést kíván még az általam a rövidség

nek pontos arányát nem lehet megállapítani, mivel a „magánzók" is ide kerültek, őket nem tudjuk elkülöníteni a „más értelmiségi és magánzó" kategória többi részétől. Velük együtt a tisztviselő-értelmiségi réteghez tartozott a hallgatónők 70%-a. Bár azt nem tudjuk, mekkora volt ebből a „magánzók" részesedése, egyéb, később elemzendő forrásokból arra következtethetünk, hogy arányuk nem haladta meg a 10%-ot. Nélkülük is a tisztviselő-értelmiségi családból származók alkották volna tehát a legnagyobb csoportot. A szorosabb értelemben vett - tehát a köz- és magántisztviselők nélküli - értelmiséghez tartozott a hallgatónők csaknem fele, a magánzókkal együtt a nőhallgatóság 44%-át tették ki. Azt mondhatjuk tehát, hogy az értelmiség önreprodukciója, ami a szakirodalom szerint az egyetemi hallgatóságot általában jellemezte (Andorka 1979; Mazsu 1980a), a nők esetében is nagymértékű volt. A tisztviselő-értelmiség képviselete különösen magasnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy arányuk a teljes népességben ennél jóval alacsonyabb volt.[4] Ez alátámasztja azt a korabeli irodalom alapján körvonalazódó feltételezést, hogy a nők egyetemi képzése elsősorban a művelt középosztályt érintő kérdés volt.

Az értelmiségi-tisztviselő szülők csoportján belül a tisztviselők aránya 38%-ot tett ki.[5] Közöttük is elsősorban köztisztviselőket találunk, a tisztviselők több mint fele (64%-a) köztisztviselő volt. A tisztviselők megoszlása azért is érdekes számunkra, mert a köztisztviselők jövedelme és társadalmi presztízse általában magasabb volt az azonos szintű magántisztviselőkénél. A „tanárok, tanítók, lelkészek" lányai alkották az értelmiségi-tisztviselő családokból érkező hallgatónők 17%-át. A statisztika „orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök, ált. okl. bíró", valamint „más értelmiségi és magánzó" kategóriájában szerepelt az értelmiségi-tisztviselő réteghez tartozók 45%-a. Nagyjából ők voltak azok, akiket a szabadfoglalkozású értelmiség soraiba sorolhatunk. E csoport részesedése nemcsak az értelmiségi-tisztviselő családból származók, hanem az összes hallgatónő esetében is kiemelkedett. A hallgatónők 31%-a tartozott ide. Képviseletük különösen magasnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy e csoport aránya az értelmiségen belül igen alacsony volt, a dualizmus első évtizedeiben kb. 10%, 1910-ben pedig már csak 6% (Mazsu 1980b: 54).

Az értelmiségi-tisztviselő réteghez sorolhatókon kívül csak a „kisiparos, kiskereskedő" (13%) és a „nagykorú"[6] (8%) kategória szerepelt jelentősebb aránnyal. Különösen a kisiparos-kiskereskedő családokból érkeztek sokan, arányuk kb. annyi volt, mint a tanár, tanító, lelkész családokból származóké. A többi csoport jóval kisebb arányt képviselt. Főleg a mezőgazdasági szektorhoz tartozók voltak kevesen, részesedésük (2,6%)

---

kedvéért „orvos, gyógyszerész stb." felirattal ellátott oszlop, ide az orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek, mérnökök, ált. okl. bírók kerültek.

A tisztviselő-értelmiségi megnevezés a „köztisztviselő", „magántisztviselő", „tanár, tanító, lelkész", „orvos, gyógyszerész stb.", valamint a „más értelmiségi, magánzó" kategóriákból alkotott közös csoport.

4 Az 1910-es népszámlálás alapján Hanák Péter 4,2%-ra teszi a tisztviselő-értelmiségi réteg arányát a teljes lakosságban. (Magyarország története, 7/1. 453.)

5 A továbbiakban kénytelen vagyok - mivel nem lehet elkülöníteni őket - a magánzókat is a tisztviselő-értelmiségi réteg részeként kezelni.

6 Nagykorú: független egzisztenciával rendelkező.

csak töredéke volt a mezőgazdaságból élők arányának az ország népességében.[7] Ennél jóval nagyobb volt az iparban vagy a kereskedelemben önállóként tevékenykedő szülők száma és aránya. Részesedésük (16,2%) alatta maradt ugyan e szektor teljes népességen belüli súlyának, de a különbség jóval kisebb, mint a mezőgazdaság esetében.[8] Az iparban, kereskedelemben aktív önállók között a kisebb egzisztenciák nagyobb számban képviseltették magukat, mint a vagyonosak. A „kisiparos, kiskereskedő" kategóriába csaknem négyszer annyian tartoztak, mint a „gyáros, nagykereskedő, nagyiparos" csoportba. A mezőgazdaság esetében ez nem így volt. Itt körülbelül azonos arányban szerepeltek a „nagy- és középbirtokosok", valamint a „kisbirtokos, gazda, földműves" csoportbeliek. A hallgatónők között legkisebb számban a „házmester, szolga" kategóriába tartozók szerepeltek, arányuk még 1%-ot sem tett ki.

A hallgatónők egy része nemesi családból származott, erre utal legalábbis, hogy nemesi előnevet viseltek. A bölcsészdoktori szigorlatot tett nők közül hétnek (3,4%) volt ilyen előneve, ebből egy hallgatónő bárói ranggal rendelkezett. Meglepő, de a gyógyszerészmesteri címet szerzett nők között is találunk egy bárónőt. Rajta kívül még egy gyógyszerész-hallgatónő lehetett neve alapján nemesi származású. Az orvosi tanulmányaikat 1913/14-ig megkezdő nők 2%-ának (7 fő) volt nemesi előneve.

A hallgatónők tehát elsősorban a tisztviselő-értelmiségi rétegből kerültek ki. Rajtuk kívül még az iparban és kereskedelemben tevékenykedő önállók küldték leányaikat nagyobb számban egyetemre. Nagyon kevesen érkeztek viszont a társadalom alsó rétegeiből. (Lásd 1. táblázat.)

E jelenség nemcsak az egyetemi hallgatónők körében figyelhető meg, már a gimnazista lányok között is a tisztviselő-értelmiségi rétegből érkezők voltak többségben, dominanciájuk azonban kisebb mértékű volt, mint az egyetemista nők esetében. Mivel a Magyar Statisztikai Évkönyv nem közölt adatokat a középiskolák leánydiákságának társadalmi összetételére vonatkozóan, a gimnazista lányok esetében az Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziumának adataira támaszkodom, melyeket az iskola értesítője adott közre.[9] A tisztviselő-értelmiség aránya a leánygimnázium közönségében 1896/97 és 1907/08 között 56% volt. Magánzókkal együtt részesedésük 66%-ot tett ki, ami még mindig alacsonyabb érték, mint az, amit az egyetemi hallgatónőknél kaptunk. A többi társadalmi csoport értelemszerűen nagyobb mértékben képviseltette magát a leánygimnáziumban, mint az egyetemen. A pontos összehasonlítás lehetetlen, mivel az egyetemi statisztikák és az Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziumának évkönyve eltérő felosztást alkalmaztak. Még leginkább a leánygimnázium 1908/09 és 1916/17 közötti adataival vethetők össze az egyetemista nők adatai. Szembetűnő a tisztviselő-értelmiségi réteghez tartozó csoportok jóval nagyobb aránya az egyetemi hallgatónők

7 1900-ban 68,4%, 1910-ben 64,5% (*A magyar Szent Korona orrszágainak 1910. évi népszámlálása* 1913. 2. rész 6).

8 1900-ban az ország népességének 19,6%-a, 1910-ben 23,6%-a tartozott a bányászat-ipar-forgalom szektorhoz (*A magyar Szent Korona orrszágainak 1910. évi népszámlálása* 1913. 2. rész 6).

9 Az Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziuma, mely 1896 őszén kezdte meg működését, igen fontos szerepet játszott a magyar nőnevelés történetében. Ez volt az első felsőfokú tanulmányokra felkészítő leány-középiskola Magyarországon, s az első világháborúig nem is jött létre több nyolcosztályos leánygimnázium. (Müller 2000)

között. A legnagyobb különbség a „pap és tanár" kategóriában mutatkozott, az egyetemen kétszer akkora volt ezek aránya, mint a leánygimnáziumban. A többi kategória közül feltűnő a „nagyiparosok, nagykereskedők" nagyobb súlya a leánygimnáziumban, arányuk csaknem háromszor akkora volt, mint az egyetemista nők között. Nem volt nagy különbség ugyanakkor a „kisiparosok, kiskereskedők" esetében. Ugyancsak jelentősen felülmúlta a „nagy- és középbirtokosok" aránya a gimnazista lányok között a nőhallgatóknál kapott értéket. Ez arra utal, hogy a társadalom gazdag rétegei nemcsak a továbbtanulás - tehát az önfenntartást lehetővé tevő értelmiségi pályára lépés - reményében járatták leányaikat gimnáziumba, hanem egyszerűen azért is, hogy megfelelő szintű műveltségre tegyenek szert. A leánygimnázium diákságának összetétele heterogénebb volt, mint az egyetemi nőhallgatóságé. Ide nagyobb arányban érkeztek a társadalom nem értelmiségi csoportjaiból is tanulók. Ennél magasabb szintre, az egyetemre, viszont már csak egy ennél szűkebb kör, elsősorban az értelmiségi-tisztviselő réteg küldte lányait.

A nőhallgatóság összetételében korszakunkban nem tapasztalunk alapvető változásokat, de elmozdulásokat megfigyelhetünk. A legfeltűnőbb a „nagy- és középbirtokos" réteg visszaszorulása. Arányuk az első években (1900/01-ig) még 6% volt, ezután azonban folyamatosan csökkent, 1909/10-1913/14-ben már csak 1%-ot tett ki. Ennek köszönhető, hogy a nagytulajdonosok - „nagy- és középbirtokosok", „nagyiparosok, gyárosok, nagykereskedők"- aránya 1900/01-ig csaknem kétszer akkora volt (9%), mint később (a korszak egészében 5%). Csökkent a „magántisztviselők" részesedése is. Növekedett viszont a „házmester, szolga" kategóriába tartozók száma és aránya, bár részesedésük továbbra is igen alacsony maradt. Az első években senki sem érkezett ebből a körből, 1909/10 és 1913/14 között pedig a hallgatónők 1%-a tartozott ide. Nem mondhatjuk ugyanakkor azt, hogy a kisebb egzisztenciák - ide számítom a „kisbirtokos, gazda, földműves", „kisiparos, kiskereskedő", „házmester, szolga" kategóriában szereplőket - aránya összességében növekedett volna, sőt még egy kicsit csökkent is.[10]

Mennyiben tért el a nőhallgatóság társadalmi összetétele a férfi hallgatóságétól? E kérdés megválaszolására a férfi hallgatókra vonatkozó adatokat két időmetszetben vizsgálom, 1900/01-1903/04-ben, valamint 1910/11-1913/14-ben. (Lásd 2. táblázat.) Megjegyzendő, hogy a férfiak esetében a hittudományi kar adatai is szerepelnek, amelynek összetétele eltért a többi fakultásétól. Itt ugyanis magasabb volt a társadalom alsó rétegeiből érkezők aránya, mint másutt.

Akárcsak a hallgatónők, a férfi hallgatók nagyobbik része is a tisztviselő-értelmiségi rétegből érkezett. Jóval kisebb volt azonban az ide tartozók aránya a férfiak esetében, mint a nőknél, 1900/01 és 1903/04 között a férfi hallgatóság 61,7%-át, 1910/11-1913/14-ben pedig 57%-át tették ki.[11] Az e réteghez tartozó összes csoport képviselete magasabb volt a nőknél, mint a férfiaknál. A tisztviselő-értelmiségi csoporton kívül még a „hadiszolgálatban álló" és a „nagykorú" kategória szerepelt a nők esetében nagyobb súllyal, mint a férfiaknál.

---

10 1896/97-1903/04-ben 14,7%-ot, 1909/10-1913/14-ben pedig 13,6%-ot tett ki.

11 A tisztviselő-értelmiségi réteg aránya a nőhallgatóságban 1900/01-1903/04-ben 71,3%, 1910/11-1913/14-ben 71,2% volt.

A többi csoport magasabb arányban képviseltette magát a férfiaknál, mint a nőknél. Különösen nagy volt az eltérés a mezőgazdaságban tevékenykedők esetében.[12] Mind a „nagy-és középbirtokosok", mind a „kisbirtokosok, földművesek" nagyobb arányban szerepeltek a férfi hallgatóságban, mint a nőknél. Az előbbi kategória aránya kb. 3-4-szer, az utóbbié kb. 4-5-ször akkora volt a férfiak esetében, mint a nőhallgatóságnál. Eltérés mutatkozott a „házmester, szolga" kategóriánál is a két nem között, különösen 1900/01-1903/04-ben, amikor a nők között nem találunk ilyen származású személyt, arányuk azonban a férfiak esetében 2% volt.

Az ipari, kereskedelmi szektor esetében is felfedezhetünk különbségeket. Az itt tevékenykedő önállók aránya a férfi hallgatóságban nagyobb volt, mint a nőknél. Ezen belül a „kisiparosok, kiskereskedők" esetében volt jelentős eltérés a két nem között, ők a férfi hallgatóság soraiban egyértelműen nagyobb arányban fordultak elő, mint a nők körében. Összességében a kisebb egzisztenciák aránya körülbelül kétszer akkora volt a férfi hallgatók között (29%, illetve 25%), mint a nőknél (15%, illetve 13%).

A tisztviselő-értelmiségi rétegen belül az egyes csoportok aránya hasonlóan alakult a férfiak és a nők esetében.[13] Az egyetlen nagyobb különbséget az jelentette, hogy a „magántisztviselők" aránya a nők esetében magasabb, a „köztisztviselőké" viszont alacsonyabb volt.[14] Mint említettem, magasabb volt a nők esetében a „hadiszolgálatban állók" kategóriájába tartozók aránya is, mint a férfiaknál. Más, később elemzendő forrásból tudjuk, hogy ide - a nők esetében legalábbis - katonatisztek tartoztak, tehát a társadalom magasabb köreibe tartozó családok.

A férfi és a nőhallgatóság társadalmi összetételét összehasonlítva azt látjuk, hogy a nők gyakrabban jöttek értelmiségi-tisztviselő családokból, mint a férfiak. E réteg önreprodukciója tehát a nők esetében még erőteljesebb volt, mint a férfiaknál. A nők között jóval alacsonyabb volt a kisebb egzisztenciák aránya, inkább a társadalom jobbmódú és iskolázottabb rétegeiből érkeztek. Feltűnően kevés gondot fordítottak a nők egyetemi képzésére a mezőgazdaságban tevékenykedők, még a „nagy- és középbirtokosok" - tehát a jobbmódúak, illetve magasabb társadalmi helyzetűek - aránya is alacsonyabb volt a nők esetében, mint a férfiaknál. (Lásd 2. táblázat.)

Pontosítani tudjuk eddigi megállapításainkat azoknak az adatoknak a segítségével, melyeket a középiskolai anyakönyvek tartalmaznak a diáklányok apjának, illetve gyámjának társadalmi állására, foglalkozására vonatkozóan. Ennek apján lehetőség nyílik az összevont kategóriák egyes elemei súlyának megállapítására, illetve a kategóriák tartalmának megismerésére (pl. magánzók aránya, „orvosok, gyógyszerészek stb." kategória kibontása). A budapesti leánygimnáziumokat látogató tanulók közül két mintát vizsgálok, azokat a későbbi hallgatónőket, akik 1906/07-ig kezdték meg tanulmányaikat a budapesti tudományegyetemen, valamint azokat, akik 1918/19-ig bölcsészdoktori szigorlatot tettek. Az utóbbiak esetében néhány vidéki iskolából is sikerült információkat

12 Ide tartozott az első vizsgált idősíkban a férfiak 11,7%-a, a másodikban 9,3%-a, szemben a nők 3%-ával, illetve 2,5%-ával.

13 Az értelmiségi-tisztviselő réteghez tartozók megoszlása a férfi hallgatók esetében 1900/01-1903/04-ben, illetve 1910/11-1913/14-ben a következő volt: tisztviselő: 39%, illetve 38,9%; „tanár, tanító, lelkész": 17,3%, illetve 15,9%; „orvos, gyógyszerész stb.": 43,7%, illetve 45,2%.

14 A férfiaknál a tisztviselők 76,3%-a, illetve 74,2%-a volt köztisztviselő, a nőknél 55,2, illetve 68,7%-uk.

1. táblázat

Egyetemi hallgatónők szüleinek társadalmi állása (%) 1896/97-1913/14

Félév	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógysze-rész stb.	Más értel-miségi, magánzó	Hadiszol-gálatban álló	Nagy- és közép-birtokos	Kisbirto-tokos, gaz-da, föld-műves	Gyáros, nagyker., nagy-iparos	Kisiparos, kiskeres-kedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
1896/97-1903/04	16,26	12,24	10,66	11,45	18,71	2,27	2,45	1,05	2,53	13,64	0	7,95	100	1114
1904/05-1908/09	17	9,26	13,49	9,16	20,76	3,72	1,53	0,97	4,07	15,42	0,61	4,02	100	1965
1909/10-1913/14	17,23	8,9	11,88	10,13	22,25	2,02	0,89	1,53	3,36	11,05	0,97	9,81	100	3721
Összesen	17	9,56	12,14	10,07	21,23	2,55	1,33	1,29	3,43	12,74	0,7	7,83	100	6830

2. táblázat

Egyetemi hallgatók szüleinek társadalmi állása nemenként (%) 1900/01-1903/04, 1910/11-1913/14 I. félévi adatok

Félév	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógysze-rész stb.	Más értel-miségi, magánzó	Hadiszol-gálatban álló	Nagy- és közép-birtokos	Kisbirto-tokos, gaz-da, föld-műves	Gyáros, nagyker., nagy-iparos	Kisiparos, kiskeres-kedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
							Nők							
1900/01-1903/04	15,52	12,57	11,39	11,59	20,24	2,55	1,57	1,38	2,16	13,75	0	7,27	100	509
1910/11-1913/14	17,87	8,13	11,6	10,6	22,95	1,67	0,93	1,55	3,16	10,73	0,93	9,86	100	1612
							Férfiak							
1900/01-1903/04	18,38	5,7	10,66	10,51	16,47	0,4	4,2	7,53	1,77	19,76	2,18	2,45	100	23956
1910/11-1913/14	16,46	5,72	9,05	8,62	17,12	0,9	3,72	5,59	3,81	17,65	1,38	9,99	100	29593

szereznem. Azért választottam ezt a két csoportot, mert esetükben volt viszonylag egyszerű az azonosítás. 1906/07-ig ugyanis még nem iratkozott be túlságosan nagy számú hallgatónő, a bölcsészdoktorok esetében pedig a doktori szigorlati jegyzőkönyvek bejegyzései tették lehetővé a középiskola azonosítását. Az adatok ugyan a hallgatónők középiskolai éveiből származnak, de többségüknél bizonyára nem történt jelentős változás egyetemi tanulmányaik megkezdéséig. Ez már csak azért is valószínű, mert többnyire az érettségi után rögtön egyetemre mentek.

Azon hallgatónők közül, akik 1906/07-ig kezdték meg tanulmányaikat a budapesti tudományegyetemen és nem tettek bölcsészdoktori szigorlatot, 163 személy családjának társadalmi állására vonatkozóan rendelkezünk adatokkal. Többségük (116 fő) bölcsészhallgató volt, 44-en orvostanhallgatók, hárman pedig a gyógyszerészeti tanfolyamon tanultak. Az 1918/19-ig bölcsészdoktori szigorlatot tett nők közül 159-re vonatkozóan rendelkezem adatokkal, a teljes minta 77,6 %-ról. Mindannyian 1903/04 után szigorlatoztak, a korábbi évekből csak elszórt információkat sikerült találnom.

E két minta alapján arra következtethetünk, hogy az iparban és kereskedelemben tevékenykedő önállók közül elsősorban a kereskedők tartották fontosnak lányaik egyetemi képzését. Számuk és arányuk csaknem háromszor akkora volt a szülők között, mint az iparosoké. A bölcsészdoktori szigorlatot tett nők esetében 3,8% volt az iparban és 10,1% a kereskedelemben tevékenykedő önállók aránya. A beiratkozottak mintájánál pedig 6,8% az iparosok és 19% a kereskedők részesedése.

Az 1906/07-ig beiratkozott, valamint az 1918/19-ig bölcsészdoktori szigorlatot tett nők esetében el tudjuk különíteni a magánzókat az értelmiségtől. Az első esetben a szülők 8,6%-a, a másodiknál 6,9%-a volt magánzó.

Ugyancsak lehetővé válik, hogy részletesebben is megismerjük a szabadfoglalkozású értelmiség összetételét. E kategórián belül az orvosok és ügyvédek domináltak, e két foglalkozási csoport súlya nagyjából azonos volt, együttesen a szabadfoglalkozásúak kb. kétharmadát tették ki. Rajtuk kívül még újságírókat és mérnököket sorolhatunk e kategóriába.

Többet tudhatunk meg a „tanár, tanító, lelkész" kategória összetételéről is. Az 1906/07-ig beiratkozottak esetében pedagógus vagy lelkész gyermeke volt a hallgatónők 11%-a. Találunk köztük 2 lelkészt, 1 hittanárt, valamint 15 tanárt és tanítót. Az utóbbiak aránya a hallgatónők között 9% volt. Érdemes megvizsgálni e csoport összetételét részletesebben is. Mindössze három tanítót találunk közöttük, a csoport negyede középiskolai tanár, rajtuk kívül három iskolaigazgató is szerepel itt. További négy személy az oktatásügyben dolgozók hierachiájában is igen előkelő helyet foglal el, hárman egyetemi tanárok, egyikük pedig az Eötvös-kollégium igazgatója. A pedagógustársadalomnak tehát elsősorban a jobbmódú és tekintélyesebb része képviselteti magát. Hasonló képet kapunk, ha a bölcsészdoktori szigorlatot tett nőket vizsgáljuk. Akárcsak az előző vizsgált mintánál, itt is azt látjuk, hogy a pedagógustársadalom alján elhelyezkedő tanítók leányai csak alacsony számban szerepelnek. Arányuk az oktatásban dolgozók között 16% volt. Ugyanekkora volt a hierarchia csúcsán elhelyezkedők aránya is.[15] Az oktatás-

15 Öt hallgatónő apja egyetemi tanár, egy hallgatónőé pedig az Eötvös-kollégium igazgatója volt. Az egyetemi tanárok egyikének két lánya is volt a bölcsészdoktor nők között, ő egyébként az adatfelvételkor már nem élt.

ügyben dolgozó szülők zöme középfokú iskolában tanított, tehát a pedagógustársadalom középső rétegéhez tartozott.

A középiskolai anyakönyvek segítségével választ kaphatunk arra is, kiket rejtett a statisztikák „hadiszolgálatban álló" rovata. A vizsgált két csoport esetében a katonai szolgálatban álló szülők túlnyomórészt magas rangú katonatisztek voltak.

E két minta esetében azt is tudjuk, mekkora volt a nyugdíjas szülők aránya. Az 1906/07-ig beiratkozott nők közül kettő (1,2%) édesapja volt nyugdíjas, korábban mindketten tisztviselőként dolgoztak. A bölcsészdoktori szigorlatot tett nők közül hét (4,4%) édesapja, illetve gyámja volt nyugdíjas. Közülük ötről tudjuk, milyen foglalkozást űzött korábban. Kettő katona- vagy rendőrtiszt, egy gimnáziumi tanár, egy tanító, egy pedig MÁV-tisztviselő volt.

Figyelemre méltó, hogy a hallgatónők között jelentős volt azok aránya (az 1906/07-ig beiratkozottak 13%-a, a bölcsészdoktorok 17%-a), akik édesapja az adatfelvételkor már nem élt. Gyámjuk többnyire az özvegy édesanya volt. A bölcsészdoktori szigorlatot tett nők esetében az özvegy anyák kb. feléről tudjuk, mi volt férjük foglalkozása. A legtöbben tisztviselők özvegyei voltak, de akadt köztük kereskedő, földbirtokos, tanár, katonatiszt özvegye is. Az egyik asszony, akinek két lánya is doktorált, egy kolozsvári egyetemi tanár özvegye volt. Érdekes egy ügyész özvegyének esete is, aki varróiskolát működtetett, nyilván azért, hogy biztosítsa maga és családja eltartását. Ezekben az esetekben a család kedvezőtlen anyagi helyzete is komoly szerepet játszhatott abban, hogy a lányok kereső pályára készültek. Nem érték be azonban alsóbb szintű munkával, hanem a család társadalmi presztízsének megfelelő diplomás pályára kívántak lépni. Ez jelentős anyagi erőfeszítéseket követelt a családtól, de nyilván úgy vélték, megéri a befektetést, hiszen az egyetemet végzett nő nemcsak saját magát lesz képes eltartani, hanem hozzátartozóit is támogatja majd.

A középiskolai anyakönyvek adatai megerősítik azt a képet, amit az egyetemi statisztikák alapján kialakíthattunk. A hallgatónők szülei főleg tisztviselők, tanárok, szabad foglalkozású értelmiségiek, valamint az iparban és a kereskedelemben tevékenykedő önállók voltak. Az utóbbiak közül leginkább a kereskedők leányai jártak egyetemre. Nagyon alacsony volt ugyanakkor a mezőgazdaságban tevékenykedő szülők gyermekeinek aránya. A hallgatónők jelentős részének édesapja maga is diplomás volt, ez a csoport különösen szívesen küldte leányait egyetemre. A hallgatónők körében nagyon alacsony volt a társadalom legalsó rétegeiből érkezők száma.

A BÖLCSÉSZKAR NŐHALLGATÓSÁGA

Az egyetem teljes nőhallgatóságának összetételétől csak kis mértékben tért el a bölcsészkaron tanuló nőké. (Lásd 3. táblázat.) A hallgatónők túlnyomó része (74%) itt is a tisztviselő-értelmiségi rétegből származott, mellettük még a kereskedelemben és iparban tevékenykedő önállók (14%) küldték lányaikat nagyobb számban egyetemre. Jelentősebb eltérést csak néhány kategóriánál tapasztalhatunk. Ritkábban érkeztek a bölcsészhallgatónők „nagyiparos és nagykereskedő", valamint „kiskereskedő és kisiparos" családokból, mint a teljes nőhallgatóság esetében. A bölcsészkaron tanuló nők között

kisebb arányban szerepeltek a „házmester, szolga" szülők gyermekei is. Itt tehát valamivel alacsonyabb (13%) volt a kisebb egzisztenciák aránya, mint a nőhallgatóság egészében. A tisztviselő-értelmiségi réteghez tartozó csoportok közül a „tanárok, tanítók, lelkészek" nagyobb arányban képviseltették magukat a bölcsészkaron, mint az egyetem teljes nőhallgatóságában. E jelenséggel a férfi hallgatók között is találkozunk. Nyilván összefüggött azzal, hogy a bölcsészkaron tanulók jelentős része tanárnak készült. A tanárok, tanítók magas arányát a bölcsészdoktori szigorlatot tett nők között is tapasztaljuk, a vizsgált mintába tartozó hallgatónők 23,9%-ának édesapja, illetve gyámja dolgozott az oktatásügyben. Ez jóval magasabb érték, mint az, amit az 1906/07-ig beiratkozott többi hallgatónő esetében kapunk (9,2%). Valamivel nagyobb volt a „köztisztviselők" lányainak aránya is a bölcsészkaron, mint az egyetem egészében. Ennek megfelelően a tiszviselő-értelmiségi csoporton belül az erőviszonyok a bölcsészettudományi karon kissé másképp alakultak: valamivel alacsonyabb volt a szabadfoglalkozású értelmiség aránya (42%) és magasabb a „tanároké, tanítóké, lelkészeké" (20%). A tisztviselők között pedig nagyobb volt a „köztisztviselők" részesedése (67%).

A bölcsészkaron tanuló nő- és férfi hallgatóság társadalmi összetételében hasonló eltéréseket fedezhetünk fel, mint a hallgatóság egészénél. (Lásd 4. táblázat.) Itt is azt látjuk, hogy a nők között nagyobb volt az értelmiségi-tisztviselő réteg aránya, mint a férfi hallgatóknál. Mivel az összehasonlítás alapjául szolgáló két időmetszetben a bölcsészhallgató férfiak között az egyetemi átlagnál valamivel alacsonyabb, a nők esetében viszont magasabb volt e réteg aránya, a két nem közötti különbség még nagyobb is a bölcsészettudományi kar esetében, mint az egyetemi hallgatóság egészénél. Különösen szembetűnő az eltérés a szabadfoglalkozású értelmiség esetében, arányuk a nők között jóval nagyobb volt, mint a férfiaknál. Akárcsak az egyetemi hallgatóság egészénél, a bölcsészkaron is sokkal magasabb volt a kisebb egzisztenciák aránya a férfi hallgatók, mint a nők között. 1900/01–1903/04-ben például a férfiak 34%-a tartozott ide, a nőknek viszont csak 13%-a. A bölcsészhallgatónők gyakrabban jöttek a társadalom jobbmódú és műveltebb köreiből, mint férfi kollégáik, a nők esetében egyértelműen a középosztályi származás dominált.

A bölcsészkari nőhallgatóság összetételében 1896/97–1913/14 között lényegében ugyanazokat a változásokat figyelhetjük meg, mint a nőhallgatóság egészénél.

AZ ORVOSI KAR NŐHALLGATÓSÁGA

A bölcsészkar esetében tapasztaltnál nagyobb eltérést találunk, ha az orvosi karon tanuló nők társadalmi összetételét hasonlítjuk össze az egyetem teljes nőhallgatóságával. (Lásd 5. táblázat.) Itt az egyetemi átlaghoz képest alacsonyabb volt a tisztviselő-értelmiségi réteg súlya (65%). Főleg a „tanárok, tanítók, lelkészek" aránya volt alacsony. Kisebb arányban jelentek meg a „köztisztviselők" leányai is az orvostan-hallgatónők között. A nem értelmiségi származásúak aránya ugyanakkor magasabb volt az orvosi karon. Különösen szembetűnő, hogy az iparban, kereskedelemben tevékenykedők aránya meghaladta az egyetemi átlagot, akár a nagy-, akár a kistulajdonosokat vesszük.

3. táblázat

Bölcsészhallgatónők szüleinek társadalmi állása (%) 1896/97-1913/14 I. félévi adatok

Félév	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógyszerész stb.	Más értelmiségi, magánzó	Hadiszolgálatban álló	Nagy- és középbirtokos	Kisbirtokos, gazda, földműves	Gyáros, nagyker., nagyiparos	Kisiparos, kiskereskedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
1896/97-1903/04	17,25	12,75	9,75	12,75	21,5	2	2	1,25	1,75	11,75	0	7,25	100	400
1904/05-1908/09	19,46	7,58	13,45	8,58	20,46	4,15	1,86	0,72	3	16,31	0,43	4,01	100	699
1909/10-1913/14	18,92	8,91	18,32	9,81	21,12	2,2	0,7	1,4	2,3	7,51	0,5	8,31	100	999
Összesen	18,78	9,2	15,06	9,96	20,97	2,81	1,33	1,14	2,43	11,25	0,38	6,67	100	2098

4. táblázat

Bölcsészhallgatók szüleinek társadalmi állása (%) 1900/01-1903/04, 1910/11-1913/14 I. félévi adatok

Félév	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógyszerész stb.	Más értelmiségi, magánzó	Hadiszolgálatban álló	Nagy- és középbirtokos	Kisbirtokos, gazda, földműves	Gyáros, nagyker., nagyiparos	Kisiparos, kiskereskedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
							Nők							
1900/01-1903/04	15,9	12,94	10,24	12,67	22,37	2,16	1,62	1,35	1,89	12,13	0	6,74	100	371
1910/11-1913/14	19,83	8,17	18,27	9,98	22,36	1,8	0,6	1,44	1,92	6,73	0,48	8,41	100	832
							Férfiak							
1900/01-1903/04	16,93	3	17,27	8,53	12,86	0,15	1,22	10,5	1,11	21	2,73	4,68	100	4760
1910/11-1913/14	16,1	6,93	17,2	4,61	10,53	1,02	1,85	8,31	2,21	13,55	2,63	15,1	100	3838

További különbség, hogy a kisebb egzisztenciák súlya is nagyobb volt az orvosi karon, ide tartozott a medikák 20%-a. Nagyobb volt ugyanakkor a „nagy- és középbirtokos", valamint a „nagykereskedő, nagyiparos" kategóriák együttes aránya is (7%). (Lásd 5. táblázat.)

Az iparban, kereskedelemben tevékenykedők az egyetemi átlagnál magasabb aránya az orvosi karon a férfi hallgatóság esetében is megfigyelhető volt. (Lásd 6. táblázat.) Ugyancsak hasonlóság férfi és nőhallgatók között, hogy a kisebb egzisztenciák képviselete esetükben magasabb volt, mint az egyetem teljes hallgatóságában, különbség viszont, hogy az eltérés a nők esetében jóval nagyobb volt, mint a férfiaknál.[16] Az „orvos, gyógyszerész stb." kategória felülreprezentáltságát csak a férfiak között tapasztaljuk, a nők esetében e csoport nem részesítette előnyben az orvosi fakultást.

További eltérés a két nem között, hogy - akárcsak a teljes hallgatóságban - a férfi orvostanhallgatók között is alacsonyabb volt a tisztviselő-értelmiségi réteg aránya, mint a nőknél, az ide sorolható kategóriák közül csak a már említett „orvos, gyógyszerész stb." kategória szerepelt a férfiak esetében nagyobb súllyal. Ugyancsak fontos különbség, hogy a férfiaknál az orvosi karon is jóval magasabb volt a kisebb egzisztenciák részesedése, mint a nők esetében.

Az orvostan-hallgatónők társadalmi összetételének változását vizsgálva azt látjuk, hogy emelkedett a tisztviselő-értelmiségi származásúak aránya. Ezen belül is elsősorban a szabadfoglalkozásúaké, a „tanár tanító, lelkész" csoporté viszont erőteljesen csökkent. A nőhallgatóság egészéhez hasonlóan itt is megfigyelhetjük a „nagy- és középbirtokos" csoport arányának jelentős mértékű csökkenését. E réteg képviselete különösen az első években volt erőteljes, 1900/01-ig az orvostan-hallgatónők 9%-a tartozott ide. Ekkor még a nagytulajdonosok közé tartozott a szülők 15,5%-a, míg a korszak egészében már csak 7%-a. Hasonló jelenséggel a teljes nőhallgatóság esetében is találkoztunk. Eltérés azonban, hogy az orvosi karon e csoport aránya nemcsak az első években, de a korszak egészében is magasabb volt.

A GYÓGYSZERÉSZETI TANFOLYAM NŐHALLGATÓSÁGA

A bölcsész- és az orvostan-hallgatónőkhöz hasonlóan a gyógyszerészeti tanfolyamot látogató nők többsége is az értelmiségi-tisztviselő rétegből érkezett. Arányuk azonban a gyógyszerész-hallgatónők esetében valamivel alacsonyabb volt (68%), mint a nőhallgatóság egészénél. Az értelmiséghez tartozó egyes csoportok közül a szabadfoglalkozású értelmiség jóval nagyobb mértékben képviseltette magát a gyógyszerésznők között (39%), mint az egyetemi átlagban. (Lásd 7. táblázat.) Ez az „orvos, gyógyszerész stb." kategória magasabb arányából fakadt. Nem tudjuk ugyan, e kategóriában hány gyógyszerész szerepelt, de bizonyára az ő erőteljesebb jelenlétük is hozzájárult e csoport magas arányához. A férfi gyógyszerészhallgatók esetében is megfigyelhető e kategória egyetemi átlagnál magasabb aránya, de az eltérés nem olyan nagy mértékű, mint a nőknél. (Lásd 8. táblázat.)

16 A kisebb egzisztenciák aránya a férfiak esetében 1900/01-1903/04-ben 31,4%, 1910/11-1913/14-ben 28,6%, a nőknél 20,3%, illetve 21,1% volt.

5. táblázat

Orvostan-hallgatónők szüleinek társadalmi állása (%) 1896/97–1913/14 I. félévi adatok

Félév	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógysze-rész stb.	Más értel-miségi, magánzó	Hadiszol-gálatban álló	Nagy- és közép-birtokos	Kisbirto-tokos, gaz-da, föld-műves	Gyáros, nagyker., nagy-iparos	Kisiparos, kiskeres-kedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
1896/97–1903/04	12,57	11,38	13,77	7,19	13,77	2,99	3,59	1,2	4,19	19,16	0	10,18	100	167
1904/05–1908/09	9,75	13,14	16,53	9,75	17,8	3,39	0,85	1,27	8,05	14,41	0,85	4,24	100	236
1909/10–1913/14	14,35	9,47	4,43	10,84	27,02	1,07	1,22	2,29	5,04	16,95	1,22	6,11	100	655
Összesen	13,04	10,59	8,6	10,02	22,87	1,89	1,51	1,89	5,58	16,73	0,95	6,33	100	1058

6. táblázat

Orvostan-hallgatók szüleinek társadalmi állása (%) 1900/01–1903/04, 1910/11–1913/14 I. félévi adatok

Félév	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógysze-rész stb.	Más értel-miségi, magánzó	Hadiszol-gálatban álló	Nagy- és közép-birtokos	Kisbirto-tokos, gaz-da, föld-műves	Gyáros, nagyker., nagy-iparos	Kisiparos, kiskeres-kedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
							Nők							
1900/01–1903/04	14,29	12,03	15,04	6,77	15,04	3,76	0,75	1,5	3	18,8	0	9,02	100	133
1910/11–1913/14	14,39	9,53	3,64	11,09	26,69	0,87	1,39	2,08	4,85	17,85	1,21	6,41	100	577
							Férfiak							
1900/01–1903/04	13,07	5,66	9,26	16,63	15,5	0,54	3,23	5,27	1,92	25,34	0,8	2,76	100	2754
1910/11–1913/14	10,66	5,1	8,66	10,81	20,81	0,64	3,21	5,79	5,59	22,1	0,73	5,9	100	10048

Arról, hogy a gyógyszerészeti tanfolyamon tanuló nők közül mennyien jöttek gyógyszerész családból, csak a gyógyszerészgyakornoki vizsgajegyzőkönyvek[17] segítségével tudunk képet alkotni. A gyógyszerészgyakornoki vizsga az egyetemi tanulmányok megkezdése előtt zajlott, a felvétel feltétele volt. A vizsgán megjelenők nem kezdtek feltétlenül mindannyian egyetemi tanulmányokba, de túlnyomó részük egyetemi hallgató lett. A többi vizsgajegyzőkönyvhöz hasonlóan e jegyzőkönyvek sem tüntetik fel a szülő társadalmi állását, szerepel viszont a betanító gyógyszerész neve. Feltételezhető, hogy amennyiben a betanító gyógyszerész és a gyakornoknő vezetékneve azonos, rokoni kapcsolatban voltak. Ez természetesen nem volt feltétlenül apa - gyermek viszony, lehetett a betanító gyógyszerész a gyakornoknő testvére, nagybátyja stb. is. Az 1900 augusztusa és 1917 júniusa között gyógyszerészgyakornoki vizsgát tett 195 nő közül 25 vezetékneve egyezett meg a betanító gyógyszerész nevével. Többségüknél a gyakornoknő születési helye és a betanító gyógyszerész lakhelye is azonos volt, ami még inkább erősíti azt a hipotézisünket, hogy rokoni kapcsolatban álltak. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a gyógyszerészgyakornoki vizsgát tett nők 12,8%-a jött gyógyszerész családból. Az említett 25 személyen kívül két férjes asszony esetében a betanító gyógyszerész az asszony férje volt. Őket is beszámítva tehát 27-re (13,9%) emelkedik a gyógyszerész családból származók száma. Összehasonlítva ezt az értéket az „orvos, gyógyszerész stb." kategória 18,2%-os arányával a gyógyszerész-hallgatónők között, elmondhatjuk, hogy e csoport jelentős részét a gyógyszerészek tették ki. Érdekesség, hogy a gyakornoknőket betanító gyógyszerészek között egy nő is volt. Ő is a budapesti gyógyszerészeti tanfolyamon végzett, 1910-ben.

Míg a szabadfoglalkozású értelmiség aránya jóval magasabb volt a gyógyszerész-hallgatónők esetében, mint a nőhallgatóság egészénél, a „magántisztviselőké" és különösen a „tanár, tanító, lelkész" csoporté jóval alacsonyabb. E jelenséget a férfiaknál is megfigyelhetjük, de kisebb mértékben, mint a nőknél. Feltűnő a „kisiparosok, kiskereskedők" alacsony képviselete a gyógyszerésznőknél. A férfiak esetében e csoport aránya kétszer akkora volt, mint a nőknél. Míg a „kisiparosok, kiskereskedők" lányai kisebb arányban voltak jelen a gyógyszerészeti tanfolyamon, mint a nőhallgatóság egészében, a „kisbirtokos, földműves", valamint a „házmester, szolga" csoport nagyobb arányban. Ez nem is meglepő, hiszen azt várnánk, hogy az alsóbb társadalmi rétegek szívesebben küldték gyermekeiket a rövid és a többi karnál alacsonyabb előképzettséget követelő, tehát könnyebben elérhető gyógyszerészeti tanfolyamra, mint más fakultásokra. Ennek ellenére a kisebb egzisztenciák aránya (10%) a leendő gyógyszerésznők között alatta maradt az egyetemi átlagnak (15%). Ez egyértelműen a kisiparos, kiskereskedő réteg alacsony képviseletének eredménye volt. Megjegyzendő, hogy a kisebb egzisztenciák aránya a férfi gyógyszerészhallgatók esetében (24%) megfelelt az egyetemi átlagnak. Ez több mint kétszer akkora, mint a gyógyszerész-hallgatónők esetében kapott érték. A kisebb egzisztenciák esetében tehát a gyógyszerészeti tanfolyamon még nagyobb volt a különbség a két nem között, mint az egyetem egészét tekintve. Mivel a gyógyszerészi a többi diplomás pályánál kisebb társadalmi presztízzsel bírt, meglepő hogy a felső rétegekhez tartozó „nagy- és középbirtokos", valamint „nagyiparos, nagykereskedő" csoport együttes aránya (6,3%) valamivel nagyobb volt a gyógyszerésznők esetében, mint a teljes nőhall-

17 SOTE Levéltára, 7.e/1-4.

gatóságnál. Ez elsősorban a nagyobb földbirtokkal rendelkezők viszonylag magas arányából adódott. A férfi gyógyszerészhallgatók esetében a „nagy- és középbirtokosok" aránya megfelelt az egyetemi átlagnak, náluk tehát nem beszélhetünk felülreprezentáltságról.

A gyógyszerész-hallgatónők társadalmi összetételének változását vizsgálva feltűnő a tisztviselő-értelmiségi réteghez tartozók arányának erőteljes csökkenése. Ez a folyamat e réteg minden csoportjánál megfigyelhető, kivéve a „tanárok, tanítók, lelkészeket" akiknek aránya (és abszolút száma is) nőtt. A többi csoport közül a csökkenés leginkább a „magántisztviselőket" érintette, legkevésbé pedig az „orvos, gyógyszerész stb." kategóriát, ahol a változás minimális volt. A többi karral ellentétben emelkedett a „nagy- és középbirtokos", „nagyiparos, nagykereskedő" csoport együttes aránya, ami a „nagyiparosok, nagykereskedők" arányának megnövekedéséből fakadt. Ugyanakkor valamelyest csökkent a kisebb egzisztenciák képviselete. (Lásd 7-8. táblázat.)

A JOGI KAR NŐHALLGATÓSÁGA

A többi karon tanulókétól és a nőhallgatóság egészétől alaposan eltért a jogi fakultásra járó nők társadalmi összetétele. (Lásd 9. táblázat.) Ez nem is meglepő, hiszen ők alapvetően nem egyetemi képzést kaptak, az államszámviteltani tanfolyamot látogatták. Ennek megfelelően a férfi hallgatóságétól is erősen különbözött társadalmi összetételük.

A legfeltűnőbb eltérés az egyetem teljes nőhallgatóságához képest az, hogy a jogi karon tanuló nők alig több mint fele, mindössze 53%-a érkezett az értelmiségi-tisztviselő rétegből. Az ide tartozó csoportok mindegyike kisebb arányban képviseltette magát itt, mint az egyetemi átlagban, kivételt csak a „köztisztviselők" képeztek, az ő családjaikból került ki az államszámviteltani tanfolyamot látogató nők csaknem negyede. Ez azt is jelentette, hogy a tisztviselő réteg megoszlása eltért attól, amit a teljes nőhallgatóságnál tapasztaltunk, a jogi karon a tisztviselő családból származó nők 83,8%-ának apja volt „köztisztviselő". Az itt tanuló nők között a tisztviselők mellett csak a „házmester, szolga", valamint a „nagykorú" kategóriába tartozók képviseltették magukat nagyobb mértékben, mint az egyetem teljes nőhallgatóságában, a többi kategória aránya alacsonyabb volt. A „köztisztviselők" magasabb képviselete azzal függ össze, hogy az államszámviteli tanfolyam az állami bürokrácia számára képzett hivatalnokokat. Az amúgy is itt dolgozók számára természetesebb és bizonyára egyszerűbb is volt lányaikat e pályára küldeni. A nagykorúak igen magas aránya azt mutatja, hogy sokan végezték már idősebb korban ezt a tanfolyamot. Nyilván olyan lányokról és asszonyokról van szó, akik rákényszerültek pénzkereső munka végzésére. Szembetűnő, hogy „nagy- és középbirtokos", „nagykereskedő, nagyiparos", valamint „kisbirtokos, földműves" családból egyetlen nő sem érkezett. A társadalom felső rétegéhez tartozók távolléte nem meglepő, hiszen az államszámviteltani tanfolyam olyan képzést, illetve képesítést nyújtott, amire ők nem szorultak rá, és nem is felelt meg társadalmi állásuknak. A „házmester, szolga" kategóriába tartozók viszonylag magas aránya arra utal, e csoport számára leginkább ez a rövid és jól hasznosítható képzés volt elérhető. E réteg leányai számára ez nyilván

7. táblázat

Gyógyszerész-hallgatónők szüleinek társadalmi állása (%) 1903/04-1913/14 I. félévi adatok

Félév	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógyszerész stb.	Más értelmiségi, magánzó	Hadiszolgálatban álló	Nagy- és középbirtokos	Kisbirtokos, gazda, földműves	Gyáros, nagyker., nagyiparos	Kisiparos, kiskereskedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
1903/04-1908/09	20,29	10,14	2,9	18,84	27,54	1,45	2,9	2,9	0	7,25	1,45	4,35	100	69
1909/10-1913/14	14,02	4,67	6,54	17,76	16,82	5,61	1,87	0,93	6,54	7,48	0,93	16,8	100	107
Összesen	16,48	6,82	5,11	18,18	21,02	3,98	2,27	1,7	3,98	7,39	1,14	11,9	100	176

8. táblázat

Férfi gyógyszerészhallgatók szüleinek társadalmi állása (%) 1909/10-1913/14 I. félévi adatok

Félév	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógyszerész stb.	Más értelmiségi, magánzó	Hadiszolgálatban álló	Nagy- és középbirtokos	Kisbirtokos, gazda, földműves	Gyáros, nagyker., nagyiparos	Kisiparos, kiskereskedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
1909/10-1913/14	12,66	4,59	6,71	11,84	18,96	0,34	3,97	7,05	3,76	15,81	1,23	13,1	100	1461

9. táblázat

Jogi karon tanulók szüleinek társadalmi állása nemek szerint (%) 1912-13/II.-1913-14/II.

	Köztiszt-viselő	Magán-tisztv.	Tanár, tanító, lelkész	Orvos, gyógyszerész stb.	Más értelmiségi, magánzó	Hadiszolgálatban álló	Nagy- és középbirtokos	Kisbirtokos, gazda, földműves	Gyáros, nagyker., nagyiparos	Kisiparos, kiskereskedő	Házmester, szolga	Nagykorú	Összesen %	Összesen fő
Nők	21,99	4,26	8,16	4,96	13,83	1,77	0	0	0	8,16	3,19	33,69	100	282
Férfiak	22,16	6,36	7,14	8,7	19,11	1,23	3,72	3,78	1,66	14,83	1,81	9,49	100	9157

társadalmi emelkedést jelentett. Úgy gondolnánk, a „kisiparos, kiskereskedő" családokból jövők számára is vonzó lehetett ez a képzés. Ennek ellenére e réteg aránya a jogi karon tanuló nők között alacsonyabb, mint a nőhallgatóság egészében. A kisbirtokosok, földművesek távolléte azt mutatja, e csoport életmódjától, lehetőségeitől idegen volt, hogy lányait állami hivatalnoki pályára küldje.

Abból adódóan, hogy a jogi karon tanuló nők mindannyian az államszámviteli tanfolyamot látogatták, a férfiak túlnyomó része viszont ennél magasabb presztízsű pályákra készült itt fel, nagyok voltak a különbségek férfi és nőhallgatók származása között. Igen jellemző, hogy ez volt az egyetlen kar, ahol a férfiak nagyobb része tartozott a tisztviselő-értelmiségi réteghez, mint a nőknél. A végzett tanfolyam eltérő jellegének megfelelően a nők esetében három és félszer akkora volt a nagykorúak és csaknem kétszer akkora a „házmester, szolga" kategóriába tartozók aránya. (Lásd 9. táblázat.)

ÖSSZEGZÉS

Összességében megállapíthatjuk, a statisztikai adatok is alátámasztják azt a korabeli irodalom alapján kialakított feltételezést, hogy a nők egyetemi képzésének bázisát elsősorban a középosztály alkotta. A hallgatónők többsége tisztviselő-értelmiségi családokból érkezett, rajtuk kívül az iparban és kereskedelemben tevékenykedő önállók leányai mentek nagyobb számban egyetemre. A középiskolai anyakönyvek alapján tudjuk, hogy az utóbbiak közül elsősorban a kereskedők küldték leányaikat egyetemre. Úgy tűnik, a nőhallgatóság viszonylag homogén volt, túlnyomó többsége a középosztályból, annak is inkább a jobbmódú és műveltebb, de nem nagyon vagyonos részéből került ki. Összetételét feltehetőleg jól mutatja az oktatásban dolgozók csoportja, melynek zöme a középosztályon belül is középen elhelyezkedő középiskolai tanár volt.

Az egyes karok közül az orvosi fakultást tekinthetjük a leginkább nyitottnak, a nők között itt szerepeltek a legnagyobb arányban a kisebb egzisztenciák, s a jogi kar mellett itt volt a legkisebb a tisztviselő-értelmiség súlya.

A férfi hallgatóság jóval heterogénebb volt, mint a nőhallgatóság.[18] A férfiak között kisebb volt a tisztviselő-értelmiségi réteg súlya, kivéve a jogi kart, amelyet azonban speciális esetnek tekinthetünk. A férfi hallgatók között jóval magasabb volt a kisebb egzisztenciák aránya, mint a nőknél. Ez nem is meglepő, hiszen azok a társadalmi csoportok, melyek csak ritkán engedhették meg maguknak, hogy gyermekeiket egyetemre küldjék, szűkös anyagi eszközeiket inkább a fiúgyermekek iskolázására fordították, a férfiak voltak a családfenntartók, s az ő társadalmi helyzetük határozta meg a család státuszát.[19] A nőhallgatók esetében sokkal egyértelműbb volt a jómódú és művelt középosztályhoz tartozás, mint a férfiaknál.

A nők egyetemi képzésének társadalmi bázisa nemcsak Magyarországon alakult a fentebb vázolt módon. A nőhallgatóság társadalmi összetétele hasonló volt a Monar-

18 Ez a felekezeti és nemzetiségi megoszlás tekintetében is megfigyelhető.

19 E jelenségre Karády Viktor is felhívja a figyelmet férfiak és nők felsőbb iskoláztatásában fellelhető egyenlőtlenségekkel foglalkozó tanulmányában. Munkájában elsősorban két világháború közötti adatokra hivatkozik. (Karády 1994)

chia osztrák felében és Németországban is. A diáklányok itt is főleg tisztviselők, tanárok, szabadfoglalkozású értelmiségiek, valamint a kereskedelemben tevékenykedő önállók gyermekei voltak, s a hallgatónők rendszerint magasabb társadalmi rétegekhez tartoztak, mint férfi kollégáik. (Huerkamp, 1996; Mertens, 1991; Heindl - Tichy, 1990; Steibl, 1987)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. Budapestiensis anni 1896-1914. Fasc. I. Beszédek, melyek a budapesti királyi magyar tudományegyetem 1896-1914. tanévi rectora és tanácsának beiktatásakor tartattak

Andorka Rudolf 1979: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898-1942. *Statisztikai Szemle* 2. 176-197.

Heindl, Waltraud - Tichy, Marina (Hrsg.) 1990: *„Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück". Frauen an der Universität Wien.* Wien

Huerkamp, Claudia 1996: *Bildungsbürgerinnen: Frauen im Studium und in akademischen Berufen 1900-1945.* Göttingen

Karády Viktor 1994: A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: Hadas Miklós (szerk.) *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Budapest, 176-195.

Ladányi Andor - Nagyné Szegvári Katalin 1976: *Nők az egyetemeken.* Budapest

A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 48. kötet, Budapest, 1913

Mucsi Ferenc (szerk.) 1983: *Magyarország története* 7/1. kötet, Budapest

Mazsu János 1980a: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle* 2. 289-308.

Mazsu János 1980b: A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában. In: *Magyar Történeti Tanulmányok* XIII. Debrecen, 5-55.

Mertens, Lothar 1991: *Vernachlässigte Töchter der Alma Mater. Ein sozialhistorischer und bildungssoziologischer Beitrag zur strukturellen Entwicklung des Frauenstudiums in Deutschland seit der Jahrhundertwende.* [h.n.]

Müller Ildikó 2000: Nők iskolája. Az első magyar leánygimnázium oktatói és diákjai (1896-1917). In: Bódy Zsombor - Mátay Mónika - Tóth Árpád (szerk.) *A mesterség iskolája.* Budapest, 202-226.

Steibl, Marie 1987: *Frauenstudium in Österreich vor 1945, dargestellt am Beispiel der Innsbrucker Studentinnen.* Innsbruck

Gyáni Gábor

Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*

Az utóbbi évtizedben sokasodnak a polémiák a modern kori magyar társadalomfejlődés fogalmi értelmezése körül. A vitakérdések mindenekelőtt a kettős társadalom koncepciójában sűrűsödnek. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, egyik oldalon állnak a kettős struktúra elképzelésének feltétlen hívei, a másik oldalon pedig azok gyülekeznek, akik elvetik vagy legalábbis relativizálják az e felfogásnak megfelelő társadalomkép múltbeli érvényességét. Nem árt előrebocsátani, hogy én a kutatóknak ehhez az utóbb említett táborához tartozom. Kitűnő alkalom adódik a kettős struktúra elméletével szembeni ellenvetéseim koncepcionális megfogalmazására akkor, midőn Romsics Ignác a III. Országos Jelenkortörténeti Konferencia nyitó előadásában (*Magyar történeti problémák 1900-1945*) kritikával illeti a korábbi tanulmányaimban már nemegyszer érvényesített álláspontomat.

Romsics megállapítja, hogy ő változatlanul azt a markáns módon Erdei által kifejtett elképzelést tartja mérvadónak, mely szerint a zsidó és nem zsidó elkülönülés vagy legalábbis megkülönböztetés a társadalom felső és középső régióiban olyan „szignifikánsan létező" jelenség volt, melyet a nyelvi és kulturális magyarosodás ugyan enyhített, ám képtelen volt megszüntetni. Ez a megállapítás, szerintem, pontatlan, mivel szerzője nem tisztázza: a „kölcsönös megkülönböztetést", melynek létezését mindig is készséggel elismertem,[1] olyan jelentőséggel kell-e felruháznunk, mint amilyen súlyt Erdei kölcsönöz számára a magyar társadalom szerkezetét éppen ilyen alapon megkettőző koncepciójában, vagy úgy kell azt tekintenünk, mint a számos struktúraalkotó elem egyikét. Ez tehát a dilemma lényege és nem az, hogy létezett-e bármiféle megosztottság zsidók és nem zsidók között. Írásomban ezzel az utóbbi problémával igyekszem számot vetni egy rövidre szabott bizonyítás keretében.

***

Úgy gondolom, különbséget kell tenni aközött, amit Szekfű Gyula s az őt részben követő Weis István vallottak erről a kérdésről 1919 és 1934 között keletkezett írásaikban, és aközött, amit Erdei fejtett ki 1943-as kéziratában. Szekfű és Weis egybehangzóan „csak" arról beszéltek, hogy a magyar társadalom töredezett, kellően nem integrált fel-

---

* Előadásként elhangzott Debrecenben a 2000. augusztus 29-31-én rendezett „Mérlegen a XX. századi magyar történelem - értelmezések és értékelések" című III. Országos Jelenkortörténeti Konferencián.

1 Lásd pl. „Külön problémát okoz a zsidók beillesztése az iménti képbe. Nem mintha ők, etnikai téren s kivált az anyanyelv alapján, nem a magyar nemzet integráns részét képezték volna. Ám a 'hosszú 19. század' során végbement gyors és tömeges asszimiláció ellenére is a honi zsidóság megőrzött valamit másságából." (Gyáni - Kövér 1998: 187) S a könyvben még számtalan további példa található erre a felfogásra. Továbbá: „A Nemzeti Kaszinó eredendően sem rekesztette ki maradéktalanul a születési arisztokrácián kívüli elit csoportok tagjait, mint tette az 1883-ban alakult Országos, vagyis dzsentri Kaszinó, amely elvből nem fogadott zsidót a tagjai közé. Mégis: akár még ezen a legfelső eliten belül is megfigyelhető némi távolság a születési arisztokrácia és az újnemes, ugyanakkor roppant módos zsidó nagypolgárság között." (Gyáni 2000b: 165)

építése a zsidó-keresztény megosztottságban is megnyilvánult. Ám egyetlen szó sem esik e két szerzőnél valamiféle lényegi megkettőződésről, arról, hogy a hazai társadalomfejlődés teljes spektrumát ilyesfajta felekezeti-etnikai színezetű kettősség határozná meg.[2] Erdei viszont, tőlük eltérő módon, alkalmasint éppen ezt a dualizmust teszi meg a struktúraképződés fő elvének akkor, amikor élesen különválasztja egymástól a *nemzeti* és a *polgári* társadalomszerveződési módot a két háború közötti magyar társadalmat rekonstruáló írásában. Szövegét tüzetesebben megvizsgálva azonban nyomban kitűnik, hogy Erdei a tézist nem a pőre empíriára, hanem egyes egyedül a dedukcióra alapozza. Így azután koncepciójának szavahihetősége kizárólag a fogalomalkotás szintjén dől el, és értékelését az szabja meg, hogy mit gondolunk a pusztán csak modellált társadalomkép elméleti értékéről. Azt megelőzően viszont, hogy erről bármilyen véleményt formálnánk, tisztába kell jönnünk a modell mélyén rejlő fogalomkészlettel és történetelméleti feltevéssel.

Nem mondok vele túl sok újat, ha kijelentem: Erdei kettős társadalom koncepciójához Hajnal István társadalom- és történetfelfogása szolgáltatja a kulcsot.[3] A maga korában, sőt utána is hosszú ideig szinte teljesen visszhangtalan Hajnal-féle történelemszociológia valójában Erdei közvetítésével lett társadalomtudományos gondolkodásunknak azzá a közkincsévé, melynek pontos eredete mindig is a feledés homályába merült. Nem szükséges ezúttal túlságosan is belemélyednünk Hajnal gondolatrendszerének rekonstruálásába, hiszen ezt a munkát korábban már elvégezte Lakatos László a témának szentelt könyvében és Hajnal felfogásának az eszmetörténeti kontextusáról is számos értékes elemzés született az utóbbi években (Lakatos 1996; Kerékgyártó 1997; Kovács 2000).

Erdei felől közelítve számunkra egyedül a *szokásszerű* és az *okszerű* társadalomszerveződésről vallott hajnali koncepció, illetve ezeknek az ideáltipikus fogalmaknak a későbbi felhasználása az igazán érdekes. Röviden arról van szó, hogy a középkori, főként a francia fejlődést átható és Hajnal által felettébb nagy szimpátiával szemlélt szokásszerűség fogalma alkotja a történelem egyik, általa meghatározónak tartott rendezőelvét. Ennek, Hajnal szerint, olyan hagyományok által vezérelt, erősen hierarchikus és belülről különösen mélyen integrált társadalmi képződmény felelt meg, amely az egyes tevékenységek és társadalmi funkciók reciprocitása folytán kivételesen kedvező lehetőséget kínált a szakszerű elmélyüléshez amellett, hogy egyúttal mindenki számára biztos egzisztenciát is teremtett.

A szokásszerűségnek szögesen ellentmond az okszerű társadalomszerveződés elve. Az utóbbi az egyéni és csoportos önérdeket kordában tartó, egyúttal a tárgyi szakszerűségnek, a hivatásbeliségnek kedvező életformák (Hajnalnál ez a kifejezés a struktúrát hivatott jelölni) lerombolásával vagy azok teljes mellőzésével a helyzetek és alkalmak gyors, hatékony, egyszóval racionális kiaknázásához teremt ideális feltételeket. Ebből egyszerre következik, hogy ilyen körülmények között a szakszerűen végzett emberi munka értelmét és funkcióját veszti, továbbá, hogy sokak egzisztenciája is teljesen bizonytalanná lesz, mivel mások, többnyire a kevesek, korlátlan monopóliumra tesznek szert a gazdasági és hatalmi erőforrások felett.

2 Nézeteiket áttekintem Gyáni - Kövér 1998: 169–171.

3 Újabban Bognár Bulcsu mutatott rá erre az összefüggésre anélkül, hogy szövegszerű elemzés kíséretében részletesen is bemutatta volna Erdei Hajnal-recepcióját. (Bognár 2000: különösen 76–83.)

Ezt az itt igen szűkszavúan vázolt dichotóm fogalmi eszköztárt úgy teszi magáévá Erdei adott történeti probléma megoldása végett, hogy egyszerre kölcsönöz neki leíró és normatív értelmet. De vajon miként alapozza meg a Hajnaltól kölcsönzött fogalompár hasznosításával saját kettős struktúra modelljét?

Már Hajnal úgy vélte, hogy a két társadalomszervező módszer vagy elv sohasem önmagában, hanem egymással kombinálva érvényesül a folyton módosuló konkrét történelmi körülmények közepette. Az elemzés szempontjából az tehát a perdöntő, hogy melyik túlnyomó szerepét lehet kimutatni adott helyen és adott időben, mert csak ennek alapján minősíthetjük a struktúrát a maga egészében. Erdei, s ehhez semmi kétség sem fér, az okszerű szerveződés meghatározó szerepét posztulálja a két háború közti magyar társadalomban, miközben a szokásszerűség (és a hozzátartozó, a hajnali értelemben vett szakszerűség) érvényesülésének, vagy akár a puszta megjelenésének is eltérő valószínűségét konstatálja a társadalom különböző szegmenseiben.

Erdei nem aszerint tesz tehát különbséget „nemzeti" és „polgári" társadalom között, hogy mondjuk az előzőt a szokásszerű, az utóbbit pedig az okszerű társadalomszerveződés elvéhez rendeli hozzá. A distinkció alapja nála egyedül az, hogy amíg az állam, illetve az „úri középosztály" kapcsán még a szokásszerűség egyes elemeit is érzékelni véli, addig a kapitalista vállalkozásban, valamint a „polgári középosztály" létformájában már kizárólag csak az okszerűség megnyilvánulásaira ismer rá. Velük szemben egyedül talán csak a parasztság képez szerinte valódi ellensúlyt, éppen mivel e népes társadalmi csoport túlnyomórészt még ekkor is a szokásszerűség világában él; ezért is nevezi a parasztságot rendnek, s ez az oka annak is, hogy a parasztság, Erdei megítélése szerint, mintegy a kettős struktúra alatt foglal helyet.

De vajon milyen érv szól amellett, hogy a szokásszerűség elütő mértékének megfelelően ennyire éles különbségek állhatnak fenn a *nemzeti*ként, illetve a *polgári*ként aposztrofált struktúrák között? Ennek, Erdei szemében, a történetiség puszta ténye szinte az egyedüli forrása, nevezetesen, hogy a kontinuitás jóvoltából csupán az állam (valamint az egyház, az uradalom) intézményi köréhez közvetlenül kötődő társadalmi csoportoknál tűnik biztosítottnak a szokásszerűség mégoly töredékes továbbélése. Miközben a szerző hosszan és vissza-visszatérően fejtegeti, hogy az okszerű racionalizmusra átváltó, jóllehet eredendően szokásszerű társadalom miként rombolja le még *önmaga világán belül is* a hagyományszerű szakszerűséget,[4] kétséget sem hagy aziránt, hogy az így keletkezett okszerű társadalmi képződmény - történeti eredete folytán - továbbra is magán viseli a hagyományszerűség bélyegét. „Mind a belső fejlődés tendenciái, mind a külső változások *ellenére* ennek a korszaknak az úri középosztálya még nagyjában megtartotta történeti természetét." (Kiemelés tőlem) (Erdei 1995: 65)

Az „eredet" kérdése Erdeinél nem egyedül akkor emelkedik különösen nagy jelentőségre, amikor a szokásszerű társadalom szerinte az okszerűség irányába tart, ám akkor is szerephez jut, amikor az látszólag már végérvényesen átlendült ebbe a másik világba. Így azután szinte fájlalja, hogy a kapitalista gazdaság tartozékává vált „ügyvédség [,amely] a legjobb eredettel dicsekedhet, mert a köznemességnek és a hozzá

4 Pl. „Az úri középosztályi állás nép fölötti helyzete eredendő akadálya annak, hogy értelmiségi munkáját a szakma tárgyi természete vagy a saját alkotóképessége szerint folytassa, mert nemcsak magasabb erők, hanem a saját létében is meglevő úri gátlások akadályozzák meg ebben." (Erdei 1995: 65)

kapcsolódó honorációroknak a szakmája volt", az átalakulás arányában mind „színtelenebb polgári egzisztenciává" lett (Erdei 1995: 66).

Az, ami az ügyvédek esetében hosszabb folyamat eredményeként jött létre, a tisztán polgári társadalomban már eleve meglévő adottságnak számít; ez a fajta teljes múltnélküliség az alapja az intézmény (a kapitalista vállalkozás), illetve a kereteit kitöltő társadalmi csoport, a „polgári középosztály" pőre racionalizmusának. „A polgár éppen olyan élesen kirajzolt társadalomalakulás, mint az úriember a történelmi társadalomban, csak egészen másfajta. [...] A polgár parvenü egzisztencia a nagy múltú történelmi osztályok mellett, tehát *nincs történelmi verete.*" (Kiemelés tőlem) (Erdei 1995: 79)

A polgárság, e felfogás értelmében, nem veleszületett természete miatt nem képes megfelelni a szakszerű elhivatottság szokásszerűséggel együtt járó követelményének, hanem azért, mert ezt az újonnan alakult történelmi pályát nálunk a rendi polgárság helyett merőben új, ráadásul nem is a szokásszerűség világából jött elemek foglalták el, úgymint a zsidóság. „Miután [...] a magyar kapitalizálódásban a zsidóságnak volt döntő szerepe, a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal." Nem az itt a lényeg, aminek annak idején már Szekfű is hangot adott, s amit azóta (igaz, fordított előjellel) a magyar történészek közül számosan gyakorta ismételgetnek, hogy számszerűen sok volt a zsidó származású elem a vállalkozó közép- és felső osztályokban, valamint a szabadfoglalkozású értelmiség soraiban. Erdei elsősorban magának a vállalkozásnak, mint afféle gyökértelen, nem a szokásszerűség történelmi öntőformáiból képződő tevékenységnek a fogalmát tartja szem előtt. „A polgár alakjában, szögezi le, külön jelző nélkül is ott van a magyar társadalomban a zsidó minősítés, akár valóban zsidó az illető, akár nem. Maga a pálya ilyen, s a jelzőnek már nem is csak népi, hanem foglalkozási-társadalmi értelme is van." S ez, tehetjük hozzá, éppúgy érvényes a magántisztviselő hivatásra is (Erdei 1995: 79).

Hol vagyunk már a zsidó és nem zsidó közötti, a személyes viszony életterében öröklötten meglévő, majd pedig szüntelenül újratermelődő, sőt időnként még fel is erősödő „kölcsönös megkülönböztetés" problémájától. Nyilvánvaló, hogy Erdei nem így értette, s nem ennek a konceptualizálására dolgozta ki a kettős struktúráról szóló elképzelését, hanem a szokásszerűség és az okszerűség axiómájához igazította struktúra-modelljét. Az így megkonstruált modellt végül úgy tüntette fel, mint amiből hiányzik mindenféle dinamika. Hadd szemléltessem ez utóbbit egyetlen példán.

Még olyan esetben is, amikor pedig elismeri, hogy a szokásszerűség kezd átváltani az okszerűség elveinek megfelelő működési módba, végül arra az eredményre jut, hogy nincs, sőt nem is képzelhető el e téren maradéktalan átalakulás, eleve kizárt tehát a társadalom piaci alapokon nyugvó belső integrációja. „Tehát, jegyzi meg, célszerűsödött az államszervezet működése, s közelebb ereszkedett a gazdasági érdekek által irányított társadalom viszonyaihoz. Engedett magasságából és jogászi-uralmi exkluzivitásából, *anélkül azonban*, hogy ezen a vonalon is gyökeresen átalakult volna. Tehát lényegében mégis megmaradt elvonatkoztatott konzervatív szervezetnek, amely általános és magas szempontokkal kormányzott és igazgatott, s nem vált olyan könnyen változó és befolyásolható üzemmé, mint például a frissen és még gyarmatibban kapitalizálódó kelet-európai társadalmak." (Kiemelés tőlem) (Erdei 1995: 52)

Talán ennyi elegendő is ahhoz, hogy bizonyítva lássuk, miszerint Erdei koncepciójának megítélésekor nem az empíria az igazán fontos referencia. Ezért nincs is túl sok

értelme, hogy a modell *tényszerű* igazolásával, vagy cáfolatával tovább bíbelődjünk.[5] Ahhoz, hogy állást foglalhassunk abban, mi az elgondolás valóságos tudományos értéke, a konstrukció alapját képező hajnali fogalomrendszert kell mérlegre tenni. Ez azonban már túlmutat a mostani írás keretein. Annyit talán mégiscsak megjegyezhetünk: Hajnal történelemszociológiai elképzelései iránt érzett minden nagyrabecsülésünk ellenére sem gondoljuk, hogy a szokásszerűség és az okszerűség társadalomszervezési elvein nyugvó magyarázat önmagában kielégítően magyarázni tudná a 19-20. századi honi társadalomfejlődés fő belső összefüggéseit. Ennek részben éppen az az oka, hogy Hajnal e fogalmakat erősen normatív értelemben használja. A koncepcióban rejlő és egyébként Erdei által is változatlanul fontosnak tartott értéktételezés szülte a Hajnal személyes életútját a későbbiek során oly tragikusan befolyásoló, politikailag motivált támadásokat is személye ellen. 1945-öt közvetlenül követően ugyanis állítólagos középkorimádata miatt ásatag konzervativizmussal vádolták meg kommunista oldalról a kultúrkritikára ugyan fogékony, ám kifejezetten materialista szemléletű historikust.[6] Szintén ebből a fogalmi normativitásból fakad, hogy Hajnal fogalomrendszere képtelen hitelt érdemlő magyarázatot adni az európai modernizáció folyamatának megannyi regionális és gazdasági-társadalmi fejleményére.[7] S végül utolsó szempontként hadd vessem fel, hogy az időbeni érvényüket tekintve túl tág, kifejezetten univerzális elméleti modellek közvetlenül ritkán vagy egyáltalán nem alkalmazhatók konkrét történeti problémák megoldására, az ilyen eljárás módszertani szempontból mindig is felettébb aggályos.

***

Az eddigiek során a szekfűi és az Erdei által kifejtett argumentációt igyekeztem elválasztani egymástól, mostantól viszont arra helyezem a hangsúlyt, ami Erdeit megkülönbözteti az őt igazolni kívánó historikusoktól. Ez a különbség más természetű, mint amiről az előző esetben már szó volt, mivel éppen arra szolgál, hogy megállapítsuk az Erdei nyomdokain haladó történészekkel folytatandó vita stratégiáját. Ha Erdei modelljével kapcsolatban korábban úgy találtam, hogy a kritikai mérlegelés mindenekelőtt az elméleti posztulátumok tisztázását és értékelését követeli meg, akkor a koncepcióját „aprópénzre váltó" társadalomtörténet-írás kapcsán arra van inkább szükség, hogy elméletét empirikusan is cáfoljuk. Abban az esetben, ha Erdei elméletét valóságos tudományos hipotézisnek fogadjuk el, akkor az elképzelés érvényességét nem empirikus *igazolása*, hanem - ahogy Popper tartja - egyedül a *falszifikációja* döntheti el. Ha akár csak egyetlen jól megalapozott és persze lényegi kérdést érintő empirikus ellenbizonyíték is már felsorakoztatható az elmélettel szemben, rögtön komoly kétségek merülnek

5 A ténybeli igazolás buktatóit, s egyúttal e törekvés hiábavalóságát is megfelelően példázza Zeke Gyula (1987).

6 Az őt ért bírálatokat részletezi Lakatos (1996: 34-38).

7 A koncepció ilyen értelmű gyengeségeire mutat rá például Kerékgyártó Béla kijelentvén: „A racionalitás-kritika túlfuttatásából, vagy azt is lehetne mondani, nem artikulált voltából az ideáltipikus modell idealizálása következik." (Kerékgyártó 1997: 108) Ennél is határozottabban fogalmaz Bognár Bulcsu. „Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy az azóta eltelt idő igazolta volna Hajnal állítását" akár Anglia kapitalista fejlődését, akár a magyarországi városfejlődés és kapitalizmus kialakulásának a történeti folyamatát illetően (Bognár 2000: 67, 70-74).

fel a hipotézis további használhatóságát illetően. S még inkább így áll a helyzet, ha szaporodnak az ilyesféle cáfolatok.[8]

Ellenérvként felvethető ugyanakkor, hogy a (társadalom)történet-írás „kutatási logikája" nem felel meg minden tekintetben a pozitív (tehát elsősorban a természet-, illetve a szűkebben vett társadalom) tudományok bizonyítási kívánalmainak. A társadalomtörténésznek tehát, ezek szerint, a hipotézist pozitív módon megerősítő, illetve negatív értelemben cáfoló, vagyis neki ellentmondó empirikus bizonyítékokat egyaránt tekintetbe kellene vennie, amikor az elmélet értékét kívánja meghatározni. Már csak azért is, mert a forrásanyag eredendően töredékes volta eleve meghiúsítja, hogy az empirikus bizonyítás (a megerősítés vagy cáfolat) eredményét az elméletre nézve egyértelmű bizonyítékként kezelhessük, hiszen a kivételek súlya és jelentősége itt mindig is nagyobb, mint a tudományos bizonyítás „normális"-nak tekintett eseteiben (Fairburn 1999: 248). Ezt a megfontolást is szem előtt tartva mégis ragaszkodnék a falszifikáció eljárásához. Egyrészt azért, mert nélküle akár még a (hipotézisként tekintett) társadalomtörténeti elmélet sem hitelesíthető; másrészt azért, mert bármely más riválisa elmélet vagy elméleti fogalom megalkotásához is csupán az általa megkívánt utat követve juthatunk el. Valamely régi, megszokott elmélet újjal történő felcseréléséhez ugyanis ez a fajta bizonyítási mód egyaránt hozzájárulhat oly módon, hogy érvényteleníti a régi elméleti hipotézist és egyúttal megerősíti a lehetséges új elméleti felvetést.

Éppen ilyen szándék vezet akkor, amikor sorozatosan konkrét bizonyítékát igyekszem adni a kettős struktúra elképzelés empirikus tarthatatlanságának. Ez motivált akkor is, amikor néhány éve vitát kezdeményeztem Karády Viktorral, aki jó ideje makacs következetességgel, kutatói energiáját nem kímélve az Erdei-féle elmélet statisztikai igazolására (s nem annak falszifikálására) törekszik úgy, hogy e célból kizárólag csak a zsidó társadalomtörténet anyagát hasznosítja (Gyáni 1997a; Karády 1998; Gyáni 1998).[9] Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a falszifikálásra különösen alkalmas ténybeli bizonyítékok többnyire éppen nem a zsidó, hanem az Erdei terminológiája szerinti ún. *nemzeti* társadalmat alkotó makrocsoportok újkeletű társadalomtörténeti kutatási eredményeiből származnak. Bizonyára azért van így, mert a téma kutatása során a történészeket itt nem az Erdei-tézis verifikálásának, hanem választott tárgyuk szigorúan tárgyszerű elemzésének a törekvése vezeti. Ezúttal nyugodtan eltekinthetek ezeknek az újabb eredményeknek az ismertetésétől, mivel korábban és máshol ezt már megtettem (Gyáni 1997a: 270; 1997b: 37; 1998: 22-26; Gyáni - Kövér 1998: passim.). Egyetlen szempontra hívom fel ezúttal a figyelmet: arra, hogy csupán a szigorúan vett társadalomtörténeti nézőpont érvényesítésével léphetünk túl az Erdeitől származó, vagy az övéhez sokban hasonló, s olykor tekintélyes hagyományra visszatekintő tudományos diskurzusokon. Írásom hátralévő részében e mellett kívánok érvelni.

***

8 Popper a tudományos hipotézisek empirikus ellenőrzésére hivatott negatív bizonyítás elméletét az elsőként 1935-ben publikált *A tudományos kutatás logikája* című könyvében fejtette ki (Popper 1997: 49-52).

9 Itt jegyzem meg, hogy Hanák Péter Erdeiére egyébként különösen emlékeztető felfogása egészen más megítélés alá esik. Ő ugyanis közvetlenül a századforduló társadalmi kérdésekről folyó - a pamfletirodalomban lecsapódó - diskurzusának a hagyományából és nem Erdeiből merített, akinek kérdéses szövege akkor, amikor Hanák a maga szintén markáns elképzelését elsőként a hatvanas évek elején papírra vetette, még nem is volt ismert. Az utóbbihoz lásd Gyáni 1997b: 31-32.

Erdei a *nemzeti* és a *polgári* társadalmak közti különbséget, mint korábban láttuk, tisztán elméleti levezetés útján, a szokás- és okszerűség társadalomszervező elveinek az érvényesülése nyomán posztulálta. Erdei azonban eközben felhasznált egy tapasztalati ismérvet is, nevezetesen, hogy ki mit tart önmagáról és másokról. Anélkül, hogy Erdei a kinek milyen az identitása és milyen az imázsa mostanában oly divatos megfogalmazásokat alkalmazná, kétségkívül ezekkel a terminusokkal operál a társadalmi hely kontúrjainak a meghúzása során, mint ahogy a következő idézet is ékesen bizonyítja. „A magánpályák, az ipari és kereskedelmi vállalatok értelmiségi tisztviselői statisztikailag és osztályhelyzetük szerint ugyan hasonlóan a középosztályba tartoznak, azonban egészen másfajta társadalmi képződmény ez, hogysem egybe lehetne fogni a történelmi középosztállyal. A *tudatokban* és a *közvéleményben* is éles a különbségtétel: az állam, az egyház és az uradalom értelmisége történelmi osztály, úri középosztály, viszont az iparforgalom értelmisége magántisztviselő, polgári középosztály vagy városi polgárság, illetve közönségesen zsidó értelmiség." (Kiemelés tőlem) (Erdei 1995: 62) E szerint: a köz- és a magántisztviselőt az identitások, valamint az egymásról kölcsönösen alkotott kép egyaránt szembeállítják egymással a középosztály tágan vett keretein belül.

A struktúraelemzés ilyesfajta empirikus alátámasztása, az empirikus szociológia korabeli hazai állapotát ismerve, nem történhetett másként, mint a köznapi tapasztalatszerzés és a tudományos intuíció fokozott igénybevételével.[10] Ebben az esetben azonban óhatatlanul felvetődik az a tisztán hermeneutikai probléma, hogy Erdei (vagy tetszőlegesen akárki más) milyen személyes tapasztalatok és társadalmi élmények birtokában, tehát milyen *tapasztalati horizont* keretében tehetett szert egyáltalán tudományosan megfogalmazható tudásra az egyes csoportidentitásokat, valamint a presztízshierarchiát illetően. Úgy vélem, különösen a két háború között, tehát már 1919-től kezdve, és főként az 1930-as évek végétől a politikai alapokon álló, közvetlenül a politikum (az állam) által definiált csoportalakzatok tűntek számára igazán elevennek (és persze mindenki számára, aki a társadalomszerveződést diszkurzív módon próbálta akkoriban értelmezni). Ha pedig így áll a helyzet, akkor könnyen belátható, hogy a politikailag erőteljesen artikulált, 1938-tól ráadásul elsőrendű politikai (állami) cselekvési céllá is vált zsidó-keresztény csoport-megkülönböztetés „tapasztalati ténye" milyen mélyen bevéső dhetett a Horthy-kor társadalmi tudatába, mennyire áthatotta a kortársak percepciós érzékenységét, különösen, ha a dualizmus időszakával végzünk e téren közvetlen összehasonlítást.

Arra szeretnék ezzel utalni, hogy az identitások és az imázsok feltételezett tanúsága szerint is *nemzeti*re és *polgári*ra hasadó korabeli magyar társadalom Erdei által táplált képzete inkább a kor uralkodó politikai értékrendjéből, s nem annak szűkebben vett szociológiai valóságából fakadt. Hogy mást ne mondjunk, 1943 őszén széles körű hírlapi vita zajlott arról a középosztályról és polgárságról, amely az „őrségváltás" következtében ekkor teljesen új helyzetben találta magát (Juhász 1983: 248–268). De a nemzetfo-

10 Erdei korábbi szociográfiai munkái kapcsán ki is szokták ezt hangsúlyozni. Így például Némedi Dénes Erdei Parasztok című könyvét értékelve szintén a „nagyobbrészt személyes élményekből induló vallomásos szándékot" domborítja ki, majd nyomban hozzá is teszi: az ebben az esetben kétségtelen „tudományos és szintetikus szándék" ugyanakkor csak korlátozott mértékben valósulhatott meg, „mert a szociográfiai mozgalom nagyon sok kérdést hagyott tisztázatlanul" (Némedi 1985: 228).

galom korabeli újraértelmezési törekvésére is bizton hivatkozhatunk. Ennek jegyében egyesek a „politikai nemzet" ósdinak ható fogalmát a „népi nemzet" kategóriájával javasolták felcserélni, azzal, melyben a zsidóság sem élvezi többé magától értetődő módon korábban elfoglalt biztos helyét. S ezt a felfogást épp egy komoly akadémiai tudós fejtette ki a szóban forgó években (Mályusz é.n.: 16-36).[11]

Minden bizonnyal ez a most éppen hogy csak felvillantott intellektuális kontextus hat amögött, hogy az Erdei perspektívájából nézve még szinte tétovának tűnő Szekfűtől (aki fogalmilag egyáltalán nem kettőzte meg a magyar társadalmat), az 1940-es évek zsidótörvények által erősen befolyásolt szellemi-politikai légkörétől is sarkallva (bár nem antiszemita célzattal!) ennyire könnyen el lehetett jutni a zsidók és keresztények szembenállását strukturális alapelvvé emelő társadalomképhez. Ha viszont napjaink tapasztalati horizontjának megfelelően próbáljuk helyére tenni ezt a jobbára az akkori politikai tapasztalatokat kifejező struktúraképző tényezőt, a társadalmi szerkezet merőben másfajta képletei kívánkoznak a kettős struktúra helyébe. Ezen a ponton nyomban vissza is térek a falszifikáció érdekében kivált jól hasznosítható újabb társadalomtörténeti kutatási eredményekhez, melyek fényében azok a rétegalakzatok tűnnek különösen fontosnak, amilyet például a mobilitás jelensége sugall, vagy amelyek alapját elsősorban a mindennapi életstratégiák adják. Ezek után már nem is tűnik oly mértékben különállónak a nemzeti és a polgári társadalom, s vele együtt a zsidók és keresztények világa akár még a politikai antiszemitizmustól egyébként kétségkívül túlfűtött két háború közti (és persze a háborús) korszakban sem. Hadd érzékeltessem ezt ezúttal egyetlen példán. A zsidó-keresztény megosztottságra, mint biztosnak látszó alapra visszavezetett duális társadalomkép, az Erdeit buzgón verifikálók szerint, a piaci tevékenységhez kötött szakszerűség és modernitás, valamint az állami uralomhoz kötött úriság és konzervativizmus (sőt: extrém jobboldaliság) pólusai közti állandó feszültségben határozza meg hazánk modern kori társadalomfejlődésének sajátos értelmét. Ne firtassuk ezúttal, hogy e felfogás hirdetői Erdei felszínes olvasatából, sőt: koncepciójának részbeni félreértéséből származtatják elképzeléseiket, hiszen nála például egyáltalán nincs szó a kapitalizmust képviselő polgári középosztály úri rétegekkel szemben élvezett szakszerűségi fölényéről. Sőt, Hajnal hűséges tanítványaként ebben a tekintetben kifejezetten elmarasztaló Erdei véleménye mindenekelőtt a polgári középosztályról, s némileg még a nagypolgárságról is.[12] Mint írja, ez a polgárság „sznob volt nyugat felé, s elmaradottnak

---

11 Mályusz „kulturális nacionalizmusát" és zsidó-képét elemzi Erős Vilmos (1995: 286).

12 Vö. „A zsidóságnak semmi szerepe sem volt a nyugati város szakszerű szervezetének kialakításában. Féligmeddig önkéntes elzárkózása az orientális intellektualizmusnak következménye; *nincs érzéke a dolgoknak mélyebb, társadalmiasabb kezelésére*, sőt alacsonyrendűséget, szellemi tunyaságot lát a hasznos célszerűség ily nyugat-európai megbénításában." (Hajnal 1993: 236) Magyarország tekintetében ez így fest. „A kereskedelem hirtelen fejlődése is *mintha éppen a szakmunkának megkerülését mutatná* [...] A fejlődés általában oly területekre kap rá, amelyeknek nincs szükségük mélyen s szélesen szakszerű munkaszervezetekre." /Kiemelések tőlem/ Márpedig a hirtelen kialakuló kereskedelem fő mozgatórugója maga a zsidóság (Hajnal é.n.: 178-179). Erdei a következőképpen visszhangozza Hajnal gondolatait. „A magyar kapitalizmus piaci szükségletből, külső tőkéből és tömegmunkából épült kész minták és kész termelőtechnika alapján, valamint behozott szakmunkával [...] Ennek a gyarmatias fejlődésnek a nyomai látszanak a két háború közti korszak kapitalista vállalkozásán is. Ekkor sem a magyar társadalomban alsó fokon kifejlett szakmunkára épült, s nem ennek a társadalomnak a társadalmias szükségleteihez igazodott, hanem csak piaci lehetőségeket használt ki csupasz üzleti számítással." (Erdei 1995: 71-72)

és 'feudálisnak' érezte társadalmi környezetét, és ebben szigetként fogta fel a főváros és a nagyobb vidéki városok civilizáltságát. Ugyanakkor, vonja meg a mérleget immár a kívülálló ítélőképességét latba vetve, mégsem volt igazi nyugatias polgárság, mert egész fejlődése sokkal hirtelenebbül és gyarmatiasabban ment végbe, hogysem abból harmonikus és egyenletes polgári kultúra fejlődhetett volna ki." Így pedig ez a polgárság arra is képtelennek bizonyult, hogy „a maga valóságos világának az anyagát" a magaskultúra színvonalán feldolgozza stb. (Erdei 1995: 90-91).

Az csupán a kisebbik baj, hogy az elméleti modell most említett vonatkozása és számos további konceptuális eleme szintúgy menetközben észrevétlenül elsikkad, sőt olykor még a visszájára is fordul az utólagos statisztikai igazolás eredményeként. Ennél valamivel komolyabb veszéllyel fenyeget, hogy a történelmi tudás ilyen már jó előre kódolt előállítása azt a hamis látszatot kelti, mintha a tudományos megközelítés egyedül üdvözítő beszédmódját használná. Karády, ennek megfelelően, kategorikusan el is hárítja magától az arra irányuló késztetést, hogy részletes statisztikai elemzéssel bizonyítsa, igaznak tekinthető-e elméleti kiindulópontja, mivel, írja, „az erre vonatkozó adatok közismertek. Így utalhatunk az Erdei-féle *kettős struktúra koncepció*ra, mely az egyenlőtlen polgári fejlődés problémakörének talán legismertebb, ha nem is legpontosabb kidolgozását nyújtja" (Karády 1997: 81).

Ha azonban nem az Erdei-féle elméleti elképzelés helyenkénti kiigazítását, empirikus pontosítását, hanem éppenséggel azt tűzzük célul magunk elé, hogy az elméletet a falszifikáció segítségével a tapasztalatok mind tágabb körével szembesítsük, akkor rövid időn belül elfogadhatatlanná válnak a zsidó túliskolázásról vallott, vagy a zsidóságnak a kulturális tőkejavak iránti kivételesen nagyfokú vonzódását sui generis csoportjegyként emlegető Karády-tézisek. Vegyük közelebbről szemügyre ezúttal ezt az utóbbit.

Karády a polgárosuló zsidó családok magyar úri rétegekkel szembeni elkülönülésének nyilvánvaló jeleként többek közt „a szellemi javak s ezek szimbólumai - elsősorban a könyvek - iránti általános és hagyományos tisztelet" állítólagos tényét említi (Karády 1997: 97; 2000: 137). A dolog természetéből adódóan, az ellenkező oldalon álló rétegek tagjait e felfogás szerint a kulturális javakhoz, így a könyvekhez is szegényes viszony fűzi. Ilyenformán ez a negatív terminusokban kifejezett kulturális értékrend is maradéktalanul egybevág az éles strukturális elkülönültség tényével.

De vajon valóban úgy van-e, ahogy Karády állítja? A kérdésre határozott nemmel felelhetek. Mindenekelőtt azért, mert a szerző nem szolgál meggyőző empirikus bizonyítékokkal arról, miszerint a zsidóság adott (középosztályi, nagypolgári) rétegei a századforduló korában szokatlanul bensőséges kapcsolatban álltak volna a *világi* műveltséget biztosító könyvvel, netán egyéb kulturális médiumokkal. Hipotézise elfogadtatásához ugyanakkor, a korábban mondottak értelmében, azt is be kellene bizonyítania, hogy az ún. úri közép- és felsőrétegek zsidó megfelelőiktől szignifikáns mértékben eltérő kulturális magatartásjegyeket mutattak. Ő azonban erre nem kerít sort.

Saját, e területen végzett kutatásaim ellentmondanak a Karády hipotézisből adódó ilyesfajta feltételezéseknek. A múlt század végi köztisztviselő, tehát egyértelműen a nemzeti társadalomhoz számítandó értelmiségi középosztály könyvtárait vizsgálva, majd közülük egy átlagos méretű magánkönyvtár jól dokumentált anyagát elemezve ugyanis arra a következtetésre jutottam: nem állja meg a helyét az az álláspont, mely szerint a

zsidó középpolgári olvasói kultúra színvonala minden további nélkül felülmúlta a nemesi származású, vagy legalábbis a „hagyományos" közhivatalnoki középosztály írott kultúrához fűződő viszonyát (Gyáni 1999). Ami pedig azt az általános kérdést veti föl, mit érnek vajon mindazok a történetírói törekvések, amelyek a magyarországi zsidóság kiegyezést követő társadalmi fejlődését mindenáron a polgárosodás paradigmatikus és tiszta eseteként próbálják feltüntetni (Gyáni 2000a). Olyan eljárás ez, amely azt követeli tőlünk, hogy nagyvonalúan tekintsünk el mindazoktól az ellentmondásoktól, melyeket a zsidóság kétségkívül gyors és látványos asszimilációja szült a modern nemzetállam kontextusában zajló polgárosodás folyamán (ideértve, természetesen, a nem neológ zsidóság historikumát is). Ami ugyanakkor azt is előírná számunkra, hogy hunyjunk be a szemünket a polgárosodás mindazon tényei előtt, amelyek éppen nem a honi zsidóság létéből fakadnak. Ám sem az egyik, sem a másik nem tűnik igazán követésre méltó útnak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bognár Bulcsu 2000: Hajnal után szabadon? Hajnal és Erdei magyar polgári átalakulásról szóló társadalomrajzairól. In: *Bódy Zsombor - Mátay Mónika - Tóth Árpád (szerk.) A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Budapest. 60-85.

Erdei Ferenc 1995: A magyar társadalom a két háború között. In: Gyáni Gábor (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete II. 1920-1944. (Szöveggyűjtemény).* Budapest 43-101.

Erős Vilmos 1995: Mályusz népiségtörténete. *BUKSZ* Ősz 280-287.

Fairburn, Miles 1999: *Social History. Problems, Strategies and Methods.* London

Gyáni Gábor 1997a: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ* Ősz, 266-278.

Gyáni Gábor 1997b: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég* Tél 30-46.

Gyáni Gábor 1998: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ* Tavasz 20-28.

Gyáni Gábor 1999: Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén. *Történelmi Szemle* 3-4. 387-403.

Gyáni Gábor 2000a: Fejezetek a polgárság hazai történetéből. *Múltunk* 3. 52-86.

Gyáni Gábor 2000b: Budapest története 1873-1945. In: Bácskai Vera - Gyáni Gábor - Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig.* Budapest, 127-251.

Gyáni Gábor - Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest

Hajnal István é.n.: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (szerk.) *Magyar művelődéstörténet* V. Budapest, 163-200.

Hajnal István 1993: Az európai város kialakulása (1941) In: Uő: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* Budapest 205-243.

Juhász Gyula 1983: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944.* Budapest

Karády Viktor 1997: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Uő: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok.* Budapest 78-114.

Karády Viktor 1998: Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *BUKSZ* Tavasz 9-20.

Karády Viktor 2000: Nemzeti asszimiláció és vállalkozói habitus: a zsidóság az 1945 előtti magyar könyvpiacon. In: Uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945).* Budapest, 119-141.

Kerékgyártó Béla 1997: Fejlődéstörténet és kordiagnózis - Hajnal István és a modernség. *Századvég* Tavasz 91-108.

Kovács Gábor 2000: Szokásszerű és okszerű társadalom. Történelemtipológia és kultúrkritika Hajnal István történelemfelfogásában. *Világosság* 2. 3-22.

Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Budapest
Mályusz Elemér é.n.: *A magyar történettudomány.* Budapest
Némedi Dénes 1985: *A népi szociográfia 1930-1938.* Budapest
Popper, Karl 1997: *A tudományos kutatás logikája.* Budapest
Zeke Gyula 1987: Erdei Ferenc kettős modellje a statisztikai empíria tükrében - verifikálási kísérlet. In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok* /Rendi társadalom - polgári társadalom 1./ Salgótarján 505-519.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiállítása

A címadó Comenius-mű illusztrációi frízszerűen ölelik körbe a kiállítási tereket, a világról szerzett ismeretek egységes összekapcsolását reprezentálják. Ezen a vizuális idézeten végigkövethetjük, hogy milyen jelenségek és fogalmak váltak az iskolai szemléltetés tárgyává, felépítve egy „látható világ" konstrukcióját.

A rendezőelv elsősorban nem a szemléltetés történeti vonulatát követi, hanem a szemléltetéssel kapcsolatban módszertani és elméleti kérdéseket fogalmaz meg, túllépve egy egyszerű és kínálkozó taneszköz-tipológián. A kiállítás történeti íve a 18. századi nagyszombati egyetem fizikai eszközétől a 20. század végének multimédiás bemutató rendszeréig fogja át a „nézleti oktatásmódot".

A kiállítás megtekinthető munkanapokon 10–15 óráig.
Az előre bejelentett csoportoknak más egyeztetett időpontban is.
Budapest, Györffy István u. 22–24.
(a Népligeti megállóknál, a Planetáriummal szemben)
Telefon: 303-1740, fax: 303-1742, ped@mama.hu

A Pedagógiai Múzeum által szervezett és felkínált programok a kiállítással kapcsolatban.
Pedagógusok részére kívánságra szakmai vezetés, tanulóknak foglalkozás tartható.

Kiállításvezetés csoportok részére

Tematikus foglalkozások:

– „Régen is volt iskola" (osztatlan elemi iskolai tanóra alsó tagozatos iskolások részére)
Az iskolai munka játékos formában történő interaktív bemutatása, ismertetése a 18. századi kollégiumi neveléstől, a kötelező népoktatás bevezetésén, (az elemi-, polgári és középszintű oktató intézmények) át napjainkig (tenta, kalamáris, penna, linea, palatábla, spongya...).

– „Forgó csudakörény" (az általános iskola felső, a kisgimnáziumok alsó tagozatosai számára)
Képnézési módok, szokások és eszközök a magyar iskolákban (anamorfózis; zootrop; laterna magica képek és vetítők; Uránia diák; Leica méretű mesediafilmek vetítése, hangosított diavetítés, epidiaszkóp; 16 mm-es oktató- és ifjúsági filmek, 1928-as TERTA vetítőn... oktatástörténeti videofilmek)

– „Biztos egyensúlyú baba" (középiskolások részére)
Fizikai kísérleti- és demonstrációs eszközök működés közben, a téma előzetes egyeztetésével.

– „Üzenet egykori iskolákból..."
Számítógépes oktató- és múzeumi interaktív CD-bemutató.

– „Adj király katonát!"
Közösségi gyermekjátékok az iskola udvarán.

Sven Reichardt

Bourdieu történészeknek? Kulturszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára *

Michael Jeismann nemrégiben csúf, „telhetetlen hernyónak" nevezte a klasszikus társadalomtörténetet, mely kultúraszempontú megközelítéssel azon fáradozik, hogy végre egy „pillangó szárnycsapásával" emelkedhessen a „történelem törékeny értelemteliségéhez [Sinnhaftigkeit]" (Jeismann 1995). A társadalomtörténészek kultúrtörténeti „kölcsönzései" - így a szemrehányás - többnyire alig tükröznek többet, mint a kulturális dimenzió bevonásán való kétségbeesett fáradozást, tehát a történeti aktorok tapasztalatainak, cselekvéseinek és értelemezéseinek figyelembevételét, melyek a struktúrákra szűkített társadalomtörténet-írásban nem, vagy csak mellékesen merülnek fel. A kultúrtörténeti fordulatot már a '80-as évek óta szorgalmazzák a német historiográfiában. A társadalomtörténet elveszítette varázserejét - így mondják néhány éve -, s egy új paradigma, a „historische Kulturwissenschaft" lépett a porondra.** A nyelvelméletek mellett a kultúrszociológia, a kulturális antropológia vagy az etnológia nyújtotta változatos elméleti kínálat sokat ígérő újításnak számít a szociológia és a közgazdaságtan hagyományos kínálatával szemben. A modern nyugati világ társadalmi-gazdasági kiegyenlítődése a '80-as években arra utalt, hogy a klasszikus társadalomtörténet tulajdonképpeni témája mindinkább a disztinktív kultúrának mint uralmi és egyenlőtlenségi komplexumnak a területe.

A társadalomtörténet többnyire valóban a történelem elkülöníthető területének tartja a kultúrát. Még olyan rövidre zárt magyarázatokra is hozhatók fel példák, melyek a történeti aktorok kulturális értelmezéseit saját, az „objektív" társadalmi struktúrán belüli helyzetükből [Stellung] „vezetik le". S végül a kultúra elméletek nem tartoznak az elméletekbe leginkább szerelmes társadalomtörténészek kedvencei közé. A kultúra azonban nem lehatárolható 'terület', hanem a társadalmi élet szimbolikus dimenziója, ami a társadalmi cselekvés értelmi- és jelentéssíkjára szorítkozik, nélküle lehetetlenné válik a társadalomban való tájékozódás és a társadalmi folyamatok megértése. Ebből kiindulva három szintet különböztethetünk meg: A kulturális rendszer köré tömöríthető *értelemvonatkoztatás [Sinnbezug]* szimbolikus szintjét, a *szocializáció* és a *társadalmi kontroll* eljárási szintjét, végül a *gyakorlatok [Praktiken]* szintjét, amely átfogja a kultúraspecifikus cselekvést, és az uralkodó kulturális rendszerrel összhangban vagy annak ellenében mehet végbe. A kultúrjavak termelése, ezek materiális megoszlása és intézményi közvetítése, csakúgy, mint fogyasztásuk és csoportspecifikus elsajátítási és használati módjuk csak a kulturális gyakorlatok formáival való összjátékban érthető meg. Mindez egységes rálá-

---

* Sven Reichardt: Bourdieu für Historiker? Ein kultursoziologisches Angebot an die Sozialgeschichte. In: Thomas Mergel - Thomas Welskopp: *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte.* München 1997. 71-93.

** Az elnevezés a korábban egyeduralkodó „Historische Sozialwissenschaft"-al szemben nyeri el értelmét. (A Fordító)

tást biztosít a társadalom értelem- és jelentésmintáira, a cselekvés lehetőségeit pedig történetileg képes kitapogatni.

Másrészt nehezen tarthatók a társadalomtörténet ellen irányuló népszerű érvek, mert a „történeti antropológiával" a történettudományban új módszerek honosodtak meg (kiváltképpen a kora újkornál), melyek a nevezett elméleti ajánlatot tudatosan befogadják és kidolgozzák.[1] Az újabb kultúrtörténet fejlődése nagyrészt a társadalomtörténetből eredeztethető.

Mennyiben tudná azonban épp Pierre Bourdieu társadalmiságról alkotott elmélete [Theorie des Sozialen] a társadalomtörténetet gazdagítani vagy megváltoztatni? Mindenekelőtt azáltal, hogy a társadalomtudományoknak a társadalom- és kultúrtörténet között fennálló, a kiutat kereső társadalomelméleti alapkonfliktusa mögé hatol: mily módon kapcsolható össze a struktúra és a cselekvés? Pierre Bourdieu éppen e problémának szentelte életét. Ráadásul kutatásai kapcsolódnak a társadalmi egyenlőtlenséghez, a társadalomtörténet klasszikus kérdéséhez is. Bourdieu a kulturális jelentéseket és cselekvéseket az életstílus kutatások egy részével ellentétben nem fosztja meg a társadalmi összefüggésektől, épp ellenkezőleg, összekapcsolja és beágyazza őket. További előny, hogy Bourdieu elméletének fogalmai kivételesen jól operacionalizálhatóak. Elméleti kijelentéseit mindig konkrét vizsgálatokhoz köti, sőt, azok többnyire empírikus terepmunkákon alapulnak, mivel számára a vizsgált aktorok tapasztalatai a társadalmi világ és valóság szerves alkotórészei.

A kérdésfelvetésnél, hogy mivel lehet Bourdieu az elméleti érdeklődésű történésznek hasznára, most nincs mód arra, hogy azt a francia strukturális antropológia gondolatmenetébe tudománytörténetileg is besoroljuk. E helyütt értelmiségszociológiájára, elméletének empírikus alapjaira és ismeretelméleti pozíciójára sem tudunk kitérni. Sokkal inkább kifejtésre kerülnek azok a társadalomelméleti kérdések, hogy a habitus fogalma milyen szerepet tölthet be a struktúra és cselekvés közötti közvetítésben, csakúgy, mint ahogy az általa kibővített és lényeges pontokon átalakított osztályelméletről tett észrevételei is a központban állnak. Végezetül az elmélet történetírásban való felhasználhatóságának lehetőségeit és korlátait vitatjuk meg.

I. HABITUS: CSELEKVÉS ÉS STRUKTÚRA KÖZÖTT

A habitus egy darab bensővé tett társadalom, melynek struktúrái a szocializáció során válnak részünkké. Az aktorokat a habitus igazítja útba a gyakorlati stratégiákhoz [Praxisstrategien], melyek során - mivel inkorporált habitusuk ismeretlen marad előttük - úgy vélik, saját érdekeiket követik. Végül a habitus annyira stabil diszpozíciókat

1 Egyetértek Reinhard Siederrel, aki a történeti antropológia címkét mindenekelőtt harci jelszóként értelmezi, ami (ahogyan az Alltagsgeschichte-ben és a mikrotörténetben is) „a megismerésnek praxeologikus módját" követeli meg (Sieder 1994: 453-458). A történeti antropológia fejlődéséhez lásd: van Dülmen 1995, valamint vö. a *Historische Anthropologie. Kultur - Gesellschaft - Alltag* című folyóirat fejlődését. A klasszikus társadalomtörténet [Sozialgeschichte] is teljességgel komolyan veszi a kultúrtörténeti kihívást. Így már Kocka 1986: 152-160.

teremt, hogy azok az egyéni gyakorlati stratégiákat még akkor is vezérlik, ha már nem illeszkednek a megváltozott környezethez.[2]

A habitus fogalmának a struktúra (mint pl. a marxi „Charaktermaske" fogalomban) versus gyakorlat primátusa (mint a voluntarista szubjektivisták szabad és erkölcsi személyisége), egyoldalú szemlélete között kell közvetítenie. A habitus a társadalmi aktorok diszpozíciórendszerét jelöli és meghatározott észlelési, gondolkodási tapasztalási, ítélet- és értékelési sémákat formál. Egyrészt a társadalmi struktúra által megalapozottan, másrészt legalább ennyire a társadalmi pozíciókban létező tartós észlelési, gondolkodási és ítéletsablonok által, melyek e struktúrák reprodukciójához járulnak hozzá.

Bourdieu - amennyiben a kollektív reprezentációs módok és a társadalmi osztályozás kifejezik a strukturális körülményeket - a struktúra fogalmát nem önmagában anyagiként [substantiell], hanem viszony(lat)okban létezőként [relational] fogja fel. Ez annyit tesz, hogy a társadalmiság szövete [soziale Strukturen] csak a társadalmi gyakorlat végrehajtásakor jön létre. Ugyanakkor az aktorok gyakorlata is alakítja a társadalmiság szövetét: a gyakorlati értelem [Sinn] és a gyakorlati értékelések szolgálnak e „strukturált gyakorlat" dialketikájának alapjául, melyek a valóság társadalmi konstrukcióját mind az aktorok individuális, mind kollektív stratégiáiban irányítják. A társadalmi szimbólumrendszerek strukturálják a jelentéseket, megismerési, valamint kommunikációs funkciójuk is van. E szabály-kódexből nem következik uniformizált gyakorlat, mivel a megszabott kereteken belül játékteret hagy a különböző egyének és csoportok közötti szimbolikus küzdelmeknek. A cselekvések és társadalmi interakciók ennyiben szétválaszthatatlanul kötődnek a „gyakorlati cselekvések ökonómiájához". A gyakorlat itt érdekhez kötött tevékenységet jelöl, melynél az érdek a társadalmi struktúrákhoz kötődik és a cselekvő aktor értelmi horizontja felett helyezkedhet el.

A habitus ezáltal a struktúra és a gyakorlat közötti közvetítővé [Operator] lesz, ami a gyakorlatot egy szabályrendszer formájában a struktúrához igazítja és biztosítja a struktúra gyakorlati reprodukcióját és aktualizálását. A „gyakorlati cselekvések ökonómiájában" az aktorok tudattalanul követik habitusukat, amely mind a kollektív történelem, mind pedig az individuális-élettörténeti tapasztalatok terméke (Bourdieu 1987: 101).[3] E leülepedett tapasztalatok habituális sémák alakjában az emberekben „második természetté" válnak. A saját társadalmi világot az életvilág természetes határává változtatják, így a társadalmilag strukturált tapasztalatok természetes jelleget öltenek.[4] Bourdieu elméletének középpontjában nem a szabadon cselekvő szubjektum áll, hanem a társadalmilag már megformált aktor. A bensővé vált habitus az általa vezérelt cselekvések gyakorlatteremtő elve, amely azonban a cselekvéseket nem determinálja teljesen, hanem csak megvalósulásuk módját és a lehetséges gyakorlatok határait rögzíti. A habituselmélet következésképpen a „praxis*formák* előállítási *módjának* az elmélete" (Bourdieu 1976: 164).[5]

2 Hans-Peter Müller a habitusnak ezt a karakterét olyan találó fogalmakkal jellemzi, mint Inkorporationsannahme-t, Strategieannahme-t, Unbewußtseinsannahme-t és Stabilitätsannahme-t. (Müller 1992: 258) A habitus fogalmához lásd Bourdieu 1976: 139-202.

3 Vö. uő. 1991a: 109-115.

4 A habitus önkéntelenségéhez lásd Bourdieu *Für eine Soziologie der Soziologen* In: Bourdieu 1993a: 79. uő 1992a: 283, 601, 657. valamint uő 1993a: 128.

5 Kiemelés tőlem: R. S. További irodalom ehhez Schwingel 1995: 63-68.

II. TŐKE ÉS OSZTÁLYOK

Bourdieu kijelentéseit a habitus fogalmához igazítva dolgozta ki és konkretizálta, míg az életstílusukat tekintve egymástól kölcsönösen elkülönült társadalmi csoportok megkülönbözetésre irányuló igyekezetét [Distinktionsbemühungen] egy saját osztályelmélet alapján vizsgálta. Először is az aktoroknak a specifikus erőforrások feletti rendelkezési erejét kutatja, amit „tőkének" nevez. Három tőkefajtát különböztet meg.[6] Az elméletet tárgyaló irodalomban olykor elsikkadó „társadalmi tőke" alatt kapcsolatok tartós hálóját érti, melyen belül persze individuumokat találunk. Ez a csoporthoz tartozás erőforrását jelöli, - a családhoz vagy a nemességhez való tartozáson keresztül örökölt társadalmi tőkét, csakúgy mint az egyesületi tagsággal elnyert társadalmi kapcsolatokat. Miután az individuumok kapcsolatok hálójában helyezkednek el, - a kapcsolatok kiaknázására a hálózatukon belül mindig biztosított számukra egy meghatározott mértékű bizalomelőleg és érzelmi előzékenység (házassági esélyek stb.).

A jól ismert „kulturális tőkét" konvertálható humántőkeként jellemezhetnénk. A család és az iskola nyújtotta szocializációs keret által láthatóvá és operacionalizálhatóvá téve a legszélesebb értelemben vett „képzettségi tőkeként" foghatjuk fel. A személyhez kötött végzettségi szint éppúgy hozzátartozik, mint az egyes emberek stílusa. Elsőként a bensővé tett megkülönböztetési képességről [Distinktionsvermögen] szólunk, ami a kognitív értelemben vett kompetenciában és az esztétikai értelemben vett ízlésben fejeződik ki. A „kulturális tőke" tartós inkorporálását az egyik lényeges habitusformaként kell felfognunk. Másodszor, objektív értelemben, a „kulturális tőke" azokat a kultúrjavakat jelöli, melyek kiváltképpen a kultúra írottá válása óta akkumulálhatók. A szimbolikusan élvezhetőekkel szemben a „kulturális tőke" ebben az állapotban materiálisan átruházható. Végül a „kulturális tőke" harmadik formája a tudásközvetítő képzési intézmények intézményesített alakjában rejlik. Ezek gondoskodnak a „kulturális tőke" technikai (a kvalifikáción keresztül) és társadalmi újratermeléséről, tehát a jog szerinti, a kompetenciáról kezeskedő képzési cím átruházásáról.

A harmadik tőkefajta Bourdieu elméletében a „gazdasági tőke". A piac ismérvei e tőkefajtánál ragadhatóak meg a legtisztábban. A többi tőkefajta a „gazdasági tőkére" van utalva, mert az iskolák kiválasztásának, a képzési erőfeszítéseknek, az oktatási rendszerben vagy egy exkluzív klubban eltöltött időtartamnak nem utolsó sorban a gazdasági tőke szubsztrátuma: e lehetőségeket a pénz határoza meg. A „gazdasági tőke" biztosít hozzáférést a sikeres szakmai karrierhez. Mindamellett Bourdieu nem vádolható ökonomizmussal, mivel az osztályokat nem pusztán a gazdasági - dologi viszonylatok alapján definiálja. A három tőkefajta közös nevezője az, hogy megszerzésükhöz időre van szükség; az idő a tőkejavak közös valutája. A tőkét Bourdieu vagy anyagi formában, vagy bensővé tett, inkorporált formában felhalmozott munkaként gondolja el, vagyis a közös mérce a tőkefajták keletkezéséhez és kifejlődéséhez szükséges munkaidő.[7] A há-

---

6 A „szimbolikus tőkére" vonatkozóan részletesebben lásd a 238. oldalt.

7 Bourdieu szavaival (1992a: 440. 21.lábjegyzet.): „Habár az időt azáltal kívánjuk megszerezni, hogy magunkat másokkal vagy minden lehetséges racionalizálási stratégiával helyettesítjük, [...] az idő bizonyosan az egyik legkényszerítőbb antropológiai határ marad". Vö. uő. 1992d: 49. és 1983: 183, 196.

rom tőkefajta így azonos kritériumok alapján kerül elbírálásra, mindhárom kategoriálisan egyenértékű és elvben egymás között konvertálható.[8]

Bourdieu a gazdasági, kulturális és társadalmi tőkét a mennyiségi kiterjedés és a minőségi összetétel, valamint a „társadalmi téren" belüli megszerzésükhöz szükséges idő alapján vizsgálja. A tőkék nagysága a felhalmozott tőkefajták összeadásán keresztül kapható meg. A tőkestruktúra az egyes tőkefajták összetételének jellegét adja. Az időbeli-biografikus dimenzió megszerzésük történetét mutatja, azaz a múltbeli tapasztalatoknak és a jövőt illető reményeknek a történeti aktorok „társadalmi röppályáján" való specifikus összekapcsolódását: a mindenkori történeti Mostban mind a lesüllyedt Volt, mind pedig a várt Eljövendő jelen van. E három kritériummal meg is neveztük a „társadalmi tér" első síkját, ti. az aktorok rendelkezésére álló objektív társadalmi pozícióét.

A „társadalmi tér" koncepciójával világossá válik, hogy Bourdieu mit is ért „osztályok" alatt. Az osztályok - Bourdieu magyarázatában - csak a kutató által elméletileg konstruált és szigorúan véve csupán valószínű osztályok, melyek aktoraik tényleges mobilizálására [Mobilizierung] a „társadalmi térben" való közelség, tehát a relatív kapcsolatviszonyok alapján nagyobb esélyt biztosítanak, mint más csoportkonstellációk (Bourdieu 1992a: 183; 1991c: 12-15, 55). Az osztályok azonban csak akkor válnak láthatóvá, ha a társadalmi-gazdasági különbségek a társadalmi osztályozásba és a presztízsdifferenciált életstílusba szimbolikusan is megjelennek. Az aktorok eltérő tőkehozományának ez a *jelentősége*, ez hív életre osztályokat. Csak a disztinktív életstílus változtatja a tulajdont státusszá, a vagyont tekintéllyé. A *Haben*-ből megbecsült *Sein*, az elosztási egyenlőtlenségből kapcsolati egyenlőtlenség lesz.

Bourdieu a „társadalmi tér" fogalmával ezt a több dimenziójú „valóságot" írja le. A „társadalmi térben" találhatók a „társadalmi mezők" objektíve és relatíve önálló struktúrái, melyek, habár csak a társadalmi aktorok gyakorlata révén léteznek, kényszerítő erővel bírnak, és az aktorok cselekvési lehetőségeit szabályozzák, korlátozzák („játékszabályok"). Az egyes mezők struktúráját a bennük mindenkor érvényes tőkefajták megoszlási struktúrája határozza meg. A tőkét ennyiben „egy mező keretén belüli rendelkezési hatalomként" (Bourdieu 1991c: 10) gondolja el, - egy egyszerű példával szemléltetve - mint amilyen a sport mezőjében a testi erő, a sebesség vagy az elegancia. Az aktorok ennek során habituális diszpozícióik szerint különbözőképpen meghatározott stratégiákat követnek, és olyan mezőkön lesznek érintettek, melyek érzelmileg vagy motivációsan érdeklik őket. A társadalmi mező közvetítő változója, melyben a habitus hatékonnyá válik és megvalósul, ezáltal a habitus és cselekvés között helyezkedik el. A mezőket játékszabályok, tétek, profitlehetőségek és az aktorok specifikus érdekei jellemzik.

Megneveztük az aktorok „társadalmi téren" belüli társadalmi pozícióit, melyek az aktorokat a mindenkori gazdasági, kulturális és társadalmi körülményeken (valamint tőkenagyságuk, tőkestruktúrájuk és életútjuk ismérvein) keresztül társadalomstatisztikailag értelmezhető csoportokká fogják össze. Most rátérhetünk e tér második síkjára, az életstílusokra. Bourdieu osztályfogalmának kultúrszociológiai meghatározása szempontjából végeredményben az a központi felvetése, hogy a társadalmi pozíciók tere és

8 Más tőkefajtáknak örökletes társadalmi tőkévé való átalakítása természetesen csak korlátozottan lehetséges - például a nemesi cím vásárlásán vagy adományozásán keresztül. A tőkefajták egymás közötti átválthatósága süllyedő árfolyamokkal jár együtt, amiket a mindenkori történeti társadalom határoz meg.

az életstílusok tere között homológ kapcsolatok léteznek. Ez azt jelenti, hogy Bourdieu a szimbolikus életvezetés gyakorlatait és objektumait „reprezentált társadalmi világként" (Bourdieu 1992a: 278) fogja fel. A két tér közötti rendszeres kölcsönös kapcsolatot a mindenkori osztály habitusa közvetíti. Így az ízlés és az életstílus által természeti adottságként megjelenített magatartás ideológiaként lepleződik le.

A cselekvő szubjektumok interakcióit objektív és intézményesült mechanizmusok kötik össze egymással, melyek mezőspecifikusan kialkudott játékszabályokon keresztül uralmi viszonyokat hoznak létre. Az oktatási rendszer például így járul hozzá az objektív egyenlőtlenségi relációk állandósításához, amely a képzési címekért való versenyfutásban azoknak kedvez, akik a kulturális tőkét már családjuk révén megszerezték.[9] Az aktorok interakciója éppen az ilyen intézményesülés által lesz változatlan jellegű. Ebbe az uralom is beleértendő, mivel ezen intézmények olyan elosztási struktúrát [Verteilungsstruktur] rögzítenek, ami meghatározza az uralomhoz való hozzáférést. A „társadalmi tér" e hatalmi mezői ezenkívül különféle materiális és szimbolikus státuszkompetenciákat juttatnak kifejezésre: a tér dimenziói a társadalomban uralkodó elosztási elvekből [Teilungsprinzipien] és ennek sajátságaiból (tehát a mindenkori tőkehozományból) állnak. Az aktornak a „társadalmi térben" a többi aktorhoz viszonyított relatív helyzete [Stellung] itt központi jelentőségű lesz.

A „szimbolikus tőke" végül is társadalmi erőforrás az elismerésért, a státuszért és a presztízsért folyó hatalmi harcban. A „szimbolikus tőke" feltételezi a három tőkefajta társadalmi észlelését: a társadalmi valóság szimbolikus megalapozottságát. A szolgáltatások és javak elosztásáért folyó gazdasági osztályharc mellett szimbolikus osztályharc zajlik az „igazi értékekért", a legitim normákért és disztinktív életstílusokért. A „szimbolikus tőke" ennyiben a kulturális elismertség összege, melyet az egyes egyén vagy egy társadalmi csoport a maga számára a „társadalmi térben" felhalmozott tőkéje ügyes felhasználásával nyerhet el. „Osztályok" csak akkor keletkeznek, ha az osztályhelyzet gazdasági különbségei szimbolikusan átfordítódnak társadalmi osztályozásra. Ez – mint mondottam – az eltérő tőkehozományok *értékelése*, amely jelentést kölcsönöz az osztályoknak. Eközben a szimbolikus rend relatív autonómiára tesz szert az anyagi osztályharccal szemben. Az osztályfrakcióknak ez a folyamatos osztályozó és reprezentációs munkája a társadalmi erőviszonyok fokmérőjévé válik: „A szimbolikus hatalom érvényesítésével értelem- és jelentéskapcsolatok jönnek létre, melyek reprodukálják, illetve szimbolikus lázadás [Subversion] esetében transzformálják az objektív hatalmi- és erőviszonyokat." (Schwingel 1995: 115) A társadalmi hatalmi viszonyoknak ez az uralomszociológiai elemzése Bourdieu osztályelméletének magjaként jelenik meg. Ezenfelül Bourdieu politikai kívánalmait is jellemzi, a „doxát", azaz az eredeti életvilágnak és az életvilág csupán megtűrt szokásainak, értékeinek és normáinak észrevételét; újra és újra rákérdezni a dolgok hátterére és interpretálni azokat. A habitusformákat, melyek által az aktorok a társadalmi világot adottnak és magától érthetődőnek ismerik el, az alapul szolgáló hatalmi és tőkerelációkra vezeti vissza, majd ezen keresztül mint történetileg létrejöttet és társadalmilag strukturáltat leplezi le.

---

9 Lásd ehhez Bourdieu 1989.

Bourdieu elméleti eszköztárát meghatározott társadalmak konkrét elemzésén keresztül dolgozta ki, mint pl. a híres *Distinction*-ban, melyben az ötvenes és hatvanas évek francia társadalmát vizsgálta. Eszköztára ennélfogva sosem független konkrét kutatási- és megismerési érdekektől. Bourdieu számára fontos, hogy „behatárolt kutatási tárgyat konstruáljon, ami a legáltalánosabb problémák kidolgozását teszi lehetővé" (Bourdieu 1996: 82).

Miután Bourdieu központi elméleti fogalmait bemutattuk, tegyünk egy kis kirándulást a háború utáni francia társadalomba. A francia társadalomról szóló főművében Bourdieu három konkrét osztályt nevez meg: a polgárságot, a kispolgárságot és a munkásokat. Ezen osztályokat mindenkor a megkülönböztető életstílusokkal és ízlésvariánsokkal, az eltúlzott igényekkel és a „szükségszerűség birodalmával" azonosítja.

A polgárság osztályfrakciókra különül. A régi polgárság erőfeszítés nélkül is tökéletesen bírja a disztinktív életformákat, modort, a hanyag, kötetlen viselkedést stb., röviden: itt van otthon a kulturális és társadalmi tőkét felhalmozott „nagyvilági férfi". A polgárság azon tagjait, akik mindenekelőtt tekintélyes gazdasági tőkéjük miatt sorolhatók az uralkodó osztályhoz, optimista társadalomkép és anyagi jólét jellemez, szemben a polgárság értelmiségi-művészi származású osztályfrakciójával, melyet polgárellenes pesszimizmus és avantgarde érzés hat át. A tőkestruktúra szerinti ténylegesen domináns frakciói mellett a polgárság Franciaországban is a különböző tőkenagyságok alapján differenciálódik. A polgárság azonban minden esetben érti a módját, hogy stílusosan éljen, „a forma primátusát előbbre tartja a funkcióval, a módozatokat (modort) a tartalommal [Substanz] szemben. A polgárság disztinktív viselkedését, s ezáltal életstílusát a világnak kényszer- és sietségmentes megtapasztalása [Welt-Erfahrung] jellemzi.

Az általánosságban véve igényes és az oktatás területén iparkodó kispolgárság is frakciókra tagolódik, melyeknek a kollektív életpálya-mobilitás a közös ismertetőjegye. A kispolgárság leszálló ága (kb. a kiskereskedők és kézművesek) regresszív és autoriter beállítottságú: ízlése beéri a legigénytelenebbel és legmegszokottabbal. A végrehajtásban dolgozó [exekutive] kispolgárság (kb. az alkalmazottak és titkárok) autodidakta, törekvő tanulási buzgalma az aszketikus értékek iránti odaadásba torkollik, melyeket mint egyedül erkölcsöst körömszakadtáig védelmez, minden életörömöt későbbre halaszt, s mindent gyerekeire áldoz. Az új kispolgárság (kb. a turisztikai alkalmazottak és a korszellemet vakon követő újságírók) kiterjedt kulturális tőke felett rendelkezik, azonban csak annyi szakmai karriert remélhet, amennyi a végzettségéből eredetileg is következik. A kispolgárság *általánosságban* félműveltsége és aszkétikus életmódja révén tűnik ki: kötelezettségei betartását élvezetből teszi élet-halál kérdésévé. A legitim kultúrának a kispogárság általi „mohón erőltetett és naívan komoly igenlése", - amit buzgalommal, ambíziózusan majmol és félreértelmez - szolgál arra, hogy elkülönüljön a proletariátustól. Ez az igény természetesen nem a kispolgár „természetéből" fakad, mindezt a „társadalmi térben" levő pozíciója eredményezi, melyet „köztes területén", „viszonylagos meghatározatlanságán" és társadalmi mobilitásán keresztül jellemezhetünk.

Bourdieu-nél a munkásosztály tűnik a legkevésbbé differenciáltnak. „Szükség uralta ízlése" a funkciót minden cselekvésében a forma elé helyezi. Így pl. a sport a munkások számára nem a kecsességről és stílusról szól, hanem a testi rátermettségről; az étkezés a jóllakásról, nem pedig a tálalásról és a teríték stílusáról (a tele tányér eszté-

tikája). A „proletár életstílus" ezért „szükség és hiány viszonylata [Mangelbeziehung] által meghatározott életstílus".[10]

III. A TÖRTÉNETÍRÁS ESÉLYEI[11]

Bourdieu elméletét mindenekelőtt saját kutatásaira támaszkodva dolgozta ki, melyek az algériai társadalomról szóló etnológiai tanulmányoktól egészen a francia társadalmat és oktatási rendszert átfogó empírikus vizsgálatokig terjednek.[12] Elméletéről ezidáig mégis többet beszéltek, semmint, hogy dolgoztak volna vele. Bourdieu-t elméletalkotásának kontinuus volta és konkrét empírikus vonatkozásai ellenére a német történetírás csak a '80-as években fedezte fel. Elméletét elsősorban a 18-19. századi kézművesek vizsgálatához használták, de a Bourdieu-féle kategóriák felhasználhatósága iránti érdeklődés hamarosan a kultúra intézményeire, így a családra, az iskolára és az egyetemre is kiterjedt (Grießinger 1981; Eggers 1985; Müller-Rolli 1985; Portele-Huber 1981). Bourdieu recepciója a '90-es években mindenekelőtt a fiatal, a polgárságot kutató történészek között élt meg nagy fellendülést. A társadalomtörténeti polgárság- és fogyasztáskutatások bevezetői ma már nem tekinthetnek el a „klasszikussá vált Bourdieu idézésétől".[13] Milyen bővítési lehetőségek nyílnak ezen keresztül?

A történettudomány kultúrtörténeti kibővítésének alapeszméje az, hogy a társadalmi változásnak a kollektív és egyéni életvitelre gyakorolt hatását kifürkésszük. A cselekvések és struktúrák közötti kapcsolatok a habitusfogalom segítségével tematizálhatók, amely rálátást nyit a kulturálisan közvetített társadalombeli hatalmi viszonyokra. A következőkben néhány kutatási terepet vázolok, melyek különösen eredményesen dolgozhatók fel Bourdieu elméletének eszköztárával.

Makroszinten komparatív módon rajzolhatjuk újra a nemzeti kultúrák kollektív identitását, tekintettel mind a nemzetállamok képződésére és a politikai kultúrára, mind pedig az értékek változására. Wolfgang Engler az NDK-t elemző dolgozatában kiemeli, hogy az NDK társadalma „a kulturálisan lefelé nivellált" „államszocialista habitusformákban" „élő kisemberek" társadalma volt. Az NDK hatalmi elit életstílusa nem bírt irányító funkcióval. A „praktikus dicséretével" és a munkások és alsóbb alkalmazottak hasznos voltával ugyanakkor a mégoly közönséges fogyasztási cikkek „álművészivé és hivalkodóvá tétele" állt szemben. Ez volt az NSZK idealizált társadalmára történő sandítás, amely egyesítette a keletnémeteket, saját társadalmuk ezáltal viszont mint kötő-

10 Az osztályról szóló idézetek előfordulási sorrendben Bourdieu 1992a: 25, 291, 513 és 538.

11 Gyakorlati okokból Bourdieu-nek csak a német történettudományra tett hatására korlátozom magam. Ennek természetesen nagy ára van, mert a francia történettudományban Bourdieu hasonlíthatatlanul nagyobb a befolyással bír. A. Guillemin, M. Offerlé vagy L. Pinto munkáit, hogy csak néhányat nevezzek meg, sajnos figyelmen kívül kell hagynom; itt leginkább Christophe Charle műveit vettem igénybe.

12 Bourdieu írásainak átfogó bibliográfiáját nyújtja Mörth-Fröhlich 1994: 271-311. Bourdieu elméletének a szociológiai és irodalomtudományi kutatásban történő felhasználásához lásd a bibliográfiát Edernél (1989: 415-421).

13 Vö. mindenek előtt a polgárságkutatással, mely a polgárságot osztályként fogja fel. Bourdieu sikeres alkalmazására lásd pl. Mergel 1994; Tacke 1995; Tanner 1995. Ehelyütt eltekintek a rövidebb alkalmazások megnevezésétől, mivel azok kivétel nélkül megkívánnák az idézést.

dést nem eredményező anomália jelent meg. Az NDK-s nómenklatúra politikai tőkéje (ez esetben a társadalmi tőke alformájaként értve) a „kollektív erőforrások örökletességéhez [Patrimonialisierung]" vezetett (Engler 1992: 63, 65, 72-73).[14]

A nemzetállami vizsgálati keret azonban semmiképpen sem magától értetődő. Bár a modern társadalmakban a fontos cselekvési korlátozásokat általában az állami közigazgatási egységek jelenítik meg, esetleg irányítják is (Bourdieu 1992c: 151), a szimbolikus hatalmat más is legitimálhatja. Egy *közbülső szinten* így például a szervezeti és vállalkozási kultúrák, de csoportok és osztályok kultúrái is vizsgálhatók, mint amilyen pl. az arisztokráciáé, a polgároké és proletároké; emellett a szub-, alternatív- és ellenkultúrák is elemezhetők, pl. az új társadalmi mozgalmak a 1968-as események következményeként.[15] Bourdieu-re hivatkozva rendszert adhatunk a miliőelmélet tanulmányozásának, melyben a különböző tőkefajtáknak valamely miliő felépítésében és stabilitásában való jelentőségére kérdezhetünk rá. Különös módon a német történetírás az értelmiség társadalomtörténete, illetve a tudománytörténet kapcsán mindeddig nem nyúlt vissza Bourdieu-höz, habár ő maga újra és újra utalt az értelmiség keletkezésének jelentőségére, és kitart amellett, hogy az értelmiségi „ész [Vernunft] [...] teljesen történeti" (Bourdieu 1993b: 354),[16] tehát historizálandó és társadalmi kontextusában tárgyalandó.

Bourdieu-re hivatkozva az osztályok társadalomtörténete is átfogalmazható, amennyiben azok „társadalmi helyzetét" az összehasonlítás alapját képző osztály (a „társadalmi téren" belül) aktorainak helyzetéhez és rangjához képest, elsődlegesen a viszonylagosságot hangsúlyozva fogjuk fel. Az osztályok kapcsolattörténeti szerkezetét nem számítva megfigyelhető, hogy azok nem a (bér-) munkaviszonyokban jellemző mértékre épülnek. Az osztálystátuszt a bér- és munkaviszonyok magjában több tőkefajta hozza létre. A kulturális dimenzió kategóriája nem egy, pusztán a társadalmi struktúrából levezethető kategória, hanem az osztálydefiníció integráns alkotóeleme. Így a polgárságot akkor ragadhatjuk meg osztályként, ha habituális diszpozícióikat osztályszervezőként fogjuk fel. Az a divatos irányzat viszont problematikus, mely a kulturális és fogyasztási mintákat az iparszociológiai és társadalmi struktúra-elemzések csaknem teljes ismerete nélkül kívánja megérteni. Bourdieu által feloldható a polgárság és munkásság története közötti szétválasztás, mivel az osztályok nem pusztán a különböző jellegű és mennyiségű tőkék feletti rendelkezés által léteznek, hanem kölcsönös megkülönböztetési törekvéseik által is, melyek az emberi cselekvés valamennyi területére kiterjednek: a fogyasztástól és öltözködési stílustól az egyesület- és pártformákig. Elméletének köszönhetően az esztétikum szférája is hozzáférhetővé válik a szociológiai elemzés számára. A műalkotásokkal szembeni beállítódás nem választható el az étkezési szokásoktól vagy a sportágaktól, melyek ugyanúgy a habitus logikájának engedelmeskednek. Cselekvéselméletileg ez annyiban jelent bővítést, hogy a „szimbolikus tőkéért" való harcot a mobilizált osztályok közötti interaktív hatalmi viszonyok leglényegesebb összetevőjeként kell szemlélnünk.[17]

14 Valamint Bourdieu 1991c: 33-37. A nemzeti keretekhez lásd François - Siegrist - Vogel 1995.

15 Lásd Gilcher-Holtey 1993.

16 Lásd ehhez Schwingel 1995: 124-128, 155-158.; Bourdieu 1991b: 42-64; Bourdieu 1991c: 49-81. A német történetíráshoz csak Schriewer - Keiner - Charle 1993. Az amerikai és a francia történetírásban ezzel szemben Ringer 1992 és Charle 1994.

17 A valószínű és a mobilizált osztály közötti megkülönböztetést lásd fentebb. Emellett Bourdieu 1992a 175. a 6. jegyzetpontot is beleértve, Tanner 1995: 10, 16-17; Grießinger 1981: 451-153, 455.

Ki, hogyan és milyen eszközökkel próbál meg a „legitim értékeknek" (politikailag) érvényt szerezni, miként kísérlik meg ezek védelmét, milyen ellen- és tévinterpretációk kerülnek megfogalmazásra? Egy ilyeténképpen inkább cselekvéselméletileg orientált osztálymodell nemcsak közelebb hozná egymáshoz a munkásságra és a polgárságra irányuló történetírást, hanem azt lényegesen kibővíthetné és megváltoztathatná.

Mikroszinten végeredményben csoportok és individuumok különböző életstílusai iránti érdeklődésről van szó. Az Alltagsgeschichte számára, amennyiben valóban naívan „neoromantikus" és elméletellenes, úgy Bourdieu-n keresztül egy olyan eszköztár áll rendelkezésére (habitus, mező), amely a hétköznapok kulturális vonzódásainak látszólagosan teljesen autonóm területeit is képes elméletileg más összefüggésbe helyezni és hozzáférhetővé tenni az oksági magyarázatok számára. Reinhard Sieder javasolta, hogy az életrajzkutatást ilyen irányban erősítsük (Sieder 1994: 464). Kívánatos lenne, ha az eféle kutatások társadalomkritikus észrevételeikkel hozzájárulnának „egységes mintázatú életutak széthullásának [Entstandardisierung der Lebensläufe]" problémájához, mert csak a tipikus életútminták történeti bizonyossága teszi a jelenbeli atipikust tisztábban láthatóvá és pontosabban körvonalazhatóvá. Az Alltags- és Sozialgeschichte közötti polarizáció a Bourdieu-féle közelítésmód és fogalomtár alapján fiktív alternatívaként jelenik meg, mivel az aktorok gyakorlatában a társadalmi világ éppúgy reprezentálva van, mint ahogy cselekvéseik gyakorlatteremtő elve a bensővé tett habitus.

A „megtestesült aktorokat" a nevezett szintek egyikén sem foghatjuk fel előfeltételek nélküli, független individuumokként vagy strukturálisan determinált jellemekként. Sokkal inkább habituálisan megformált aktorokként kell őket elgondolnunk, akik a „társadalmi tér" gravitációs és harcmezején cselekszenek és gyakorlataik által egymás közötti disztinktív kapcsolatokba kerülnek. A szimbolikus hatalmi viszonyok ezen keresztül termelődnek és reprodukálódnak.

IV. HATÁROK: ÚJRAFOGALMAZÁSI IGÉNYEK ÉS AZ ÁTÜLTETÉS PROBLÉMÁI

Négy különböző hatósugarú megállapításra szorítkozom.

Először: Hogyan ragadható meg Bourdieu elméletével a *társadalmi változás* és a *történeti fejlődés*? Bourdieu elsősorban statikus társadalmakat ír le, melyekben a tudattalan és csak nehezen megváltoztatható habitusformák merev társadalomszerkezetet formálnak. Az aktorok habitusuk „törvényeinek" engedelmeskednek, és valamennyi cselekvésüket és ítéletüket habituálisan kötött diszpozícióikra redukálják. Ezáltal mindazon objektív feltételek reprodukciójához hozzájárulnak, melyeknek maguk is termékei.[18] Úgy tűnik, hogy a habituális sémák és a társadalmi körülmények közötti reproduktív cirkularitás keletkezését nehéz megmagyarázni, azaz azt, hogy a habitusstruktúrák mikor és hogyan alakítják az alapul szolgáló társadalmi struktúrát.

Bourdieu itt olyan helyzeteket nevez meg, melyek a habitusnak mint a gyakorlat termelőelvének kudarcát eredményezik. Társadalmi konfliktusok következtében „az objektív struktúráknak a részünké váltakkal való azonossága" miatt a habitus elveszhet

18 Lásd ehhez Bourdieu 1976: 165; uő. 1992a: 367-373. csakúgy, mint 1987: 114.

(Bourdieu 1987: 50). Amennyiben a „társadalmi téren" belüli társadalmi mezők habitusfogalma már dinamikusan és konfliktuselméletileg megalapozott, minthogy az uralmon levő, intézményi háttérrel rendelkező aktorok és az uralom alatt álló eretnekek a mindenkori mezőben a rend megtartásáért és megváltoztatásáért harcolnak (Bourdieu 1993a: 107-116), úgy mindenekelőtt az elsajátított habitusformák és az átalakult környezet különidejűsége az, ami társadalmilag válságos pillanatokhoz vezet. Vannak „válságszituációk, melyekben széttöredezik habitus és mező közvetlen illeszkedése", mivel „a habituális elvárásstruktúrák rendszeresen megcsalatnak és a részünkké vált és jól bevált észlelési és gondolkodási sémák megkérdőjeleződnek".[19] A változást és válságot közelebbről a „hiszterézis-efekt"* fogalmával írja le. A reményeikben és kilátásaikban végérvényesen csalódottak kiszállnak az adott mezőben folyó konkurenciaharcból, amely harc feltételezi a mezőspecifikus játékszabályok elismerését. Többé már nem fogadják el azt, amit az uralmon levők diktálnak, ehelyett forradalmi harcot indítanak, ezáltal új célok és tétek, azaz új játékszabályok felállítására törekszenek. E helyi válság akkor válik általános válsággá, ha „a különféle mezőkben homológ pozíciókkal bíró aktorok érdekei és diszpozíciói egybeesnek". Tényleges „történelmi esemény" akkor jön létre, ha a viszonylag autonóm mezők válságfolyamatai aktoraik pozícióazonossága alapján egymással kereszteződnek és szinkronba kerülnek, s erre szövetségeket alapítanak. Természetesen ezek az absztrakt nézőpontok semmi esetre sem pótolják az igazi összecsapásokat és a közvetlen interakciókat (Bourdieu 1992b: 274; 276-283). Ennélfogva az ellenséges habitusú aktorok a pozícióazonosság fentebb tárgyalt viszonyai között alig lelhetők fel.

Bourdieu a változást az objektív-strukturális szinthez csatolja, amit az aktorok eredetileg válaszként dolgoznak fel. A társadalom átalakulása pusztán a habitusformáknak önmaguk általi megváltoztatásán keresztül nem tűnik lehetségesnek. A „szimbolikus tőkéért" való konfliktusszerű harc feltételezése képezi azt a cselekvéselméleti vázat, ami magyarázhatóvá teszi a társadalmi változást. E fogalommal ugyan leírható a tőkefajták hatalmi viszonyokká történő átalakulása és cserefolyamatai, mint ahogy kétségtelenül valamely habitusforma is felválthat egy másikat, a Bourdeiu fogalomegyüttesével azonban nem lehet megragadni a változást. A társadalmilag termelt habitusformáknak paradox módon az őket létrehozó struktúrákat kellene megváltoztatniuk. A habitus nem képes önmaga megváltoztatására. Csupán aktualizálásának stratégiái változnak, melyekkel a gyakorlat során annak elismeréséért és hatalmáért küzdenek. Bourdeiu „társadalmi térről" való koncepciója szintén elvonatkoztat a társadalmi folyamatok dinamikájától, mert Bourdieu-t csak az aktorok egymás közötti hatalmi viszonyai érdeklik, nem pedig a hatalmi harcok, melyek társadalmi változást eredményezhetnének. Épp a társadalmi változás magyarázatának problémáján keresztül válik nyilvánvalóvá, hogy társadalomelméletének kidolgozása során inkább a struktúra szerepe kapott nagyobb hangsúlyt.

Második pontként Bourdieu empírikus központi tételeinek *francia jellegét* kell kiemelnünk. Aligha van még egy olyan ország, ahol a kultúra alapú megkülönböztetések akkora súllyal esnének latba az aktorok önértelmezésében (a saját személynek másokkal szembeni túlértékelése, akár mint uralmi eszköz), mint Franciaországban. Ugyanígy „francia" ismérv, hogy Bourdieu-nél az iskolai képzés roppant nagy jelentő-

19 Az idézet helye Bourdieu 1987: 397.; Schwingel 1995: 74.

* Fizikai fogalom, jelentése mágneses egység (A Fordító).

séggel bír. Az elit iskola- és egyetemi rendszer e társadalomban lényegesen nagyobb erőt képvisel, mint pl. a német társadalomban. A jóléti állam tematizálása, a társadalmi mozgalmak és a társadalmi-gazdasági különbségtételek [Differenzierungen] saját dinamikája Bourdieu-nél csekélyebb jelentőséggel bír. A szociokulturális egyenlőtlenségmintáknak ezt a dominanciáját részben Bourdieu-nek az életvilágra irányuló empíriája magyarázza. Mindenesetre az a leszűkítés, mely a társadalmi cselekvéseket túlságosan is gyakran a disztinkciós cselekvésekre redukálja, elméletileg nem igazolható.

Harmadszor: *Bourdieu érdeklődése* elsősorban az uralkodó polgári rétegekre és a kispolgárságra irányul, melyhez képest a munkásosztálynak szentelt figyelme igencsak csekély. Ténylegesen ki beszélne még a munkások szegénységből született, „szükség uralta ízléséről", tekintettel ennek az osztálynak hagyományosan mértéktelen (excesszív) költekezésére vagy megnőtt jövedelmére? Mégis: a proletariátus „populáris ízlése" a gesztus, a testtartás, a beszédmód, a kinézet valamennyi „finom különbségéből" kiolvasható. Bourdieu-nek azonban az '50-'60-as évek francia osztálytársadalmáról fentebb vázolt leírása annyira normatív, hogy abból az ellenirányú tendenciák és a finom részfolyamatok nem magyarázhatók. Ez nézetem szerint azért van, mert a „kulturális tőke" fogalmának a „finom megkülönböztetések" területén való Bourdieu-i használata, szemben a „szimbolikus tőke" fogalmával, egy nagyon leszűkített kultúrafogalomra vonatkozik.

Negyedszer, a történész azzal a problémával szembesül, hogy az elmélet milyen *források* segítségével tehető hozzáférhetővé a történeti kutatás számára. A forrásinterpretáció klasszikus repertoárjával gyakran éppen a Bourdieu-nél központi jelentőségű habituális sémák ragadhatóak meg nehezen. A történész számára a következő forrástípusok ígérnek sokat: (a.) önéletrajzok, naplók és levelek, melyek feltárják az aktorok önértelmezését és hétköznapi gyakorlataikat; (b.) fotók (és részben filmek), melyek a lakás berendezését, a ruházatot és a testtartást különféle szituációkban és alkalmakkor ábrázolják; (c.) oral-history-jellegű forások. Ha mindehhez még az osztály- és csoportspecifikus beszédstílus vizsgálatához szükséges (szak)folyóiratokat és újságokat is hozzászámítjuk, akkor is fennáll még a probléma, hogy sok csoport és társadalom esetében e forrásfajták csak csekély terjedelemben maradtak fenn. Ráadásul e források keletkezése mögötti motivációk és befogadó csoportjaik felderítetlen maradnak. A nagyívű interpretációk ezért legtöbbször elkerülhetetlenül zátonyra futnak a szűkös és zavaros forrásbázison. Csak a közvéleménykutatás megszületésével, Németországban legjobb esetben is csak a 20. század első harmadától[20] van esély e hézagok kitöltésére, feltételezve, hogy a közvéleménykutatók oly módon teszik fel kérdéseiket, hogy azok a történésznek saját kérdései megválaszolásában segítségére legyenek.

A kultúra a Bourdieu-i értelemben - amennyire ez világossá vált - nem a tartalom vagy a tárgyterület kérdése. A történész a történeti aktor minden gyakorlatában tetten érheti annak habituális diszpozícióit, melyek felfedik az észlelés, a gondolkodás és az értékelés módját. Bourdieu ez esetben a hatalmat ábrázoló *„viszonylatokra"* mindenekelőtt nem mint különbségekre (Differenzen), hanem sokkal inkább mint megkülönböztetésekre (Distinktionen) gondol.

Fordította: Horváth Gergely Krisztián

20 Reprezentatív körkérdések csak 1945, életstílus-vizsgálatok pedig csak a '70-es évek óta léteznek.

HIVATKOZOTT ÉS KITEKINTŐ IRODALOM

Bourdieu, Pierre 1976: *Entwurf einer Theorie der Praxis auf der ethnologischen Grundlage der kabylischen Gesellschaft.* Frankfurt

Bourdieu, Pierre 1983: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: Reinhard Kreckel (Hrsg.) *Soziale Ungleichheiten.* Göttingen

Bourdieu, Pierre 1987: *Sozialer Sinn.* Frankfurt

Bourdieu, Pierre 1989: *La noblesse d'État.* Paris

Bourdieu, Pierre 1991a: Die Illusion der Biographie. Über die Herstellung von Lebensgeschichten. *Neue Rundschau* (102.) 1991/3. 109-115.

Bourdieu, Pierre 1991b: *Die Intellektuellen und die Macht.* Hamburg

Bourdieu, Pierre 1991c: *Sozialer Raum und „Klassen". Leçon sur la leçon. Zwei Vorlesungen.* Frankfurt

Bourdieu, Pierre 1992a: *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft.* Frankfurt

Bourdieu, Pierre 1992b: *Homo academicus.* Frankfurt

Bourdieu, Pierre 1992c: *Rede und Antwort.* Frankfurt

Bourdieu, Pierre 1992d: *Die verborgenen Mechanismen der Macht.* Hamburg

Bourdieu, Pierre 1993a: *Soziologische Fragen.* Frankfurt

Bourdieu, Pierre 1993b: Über die „scholastische Ansicht." In: Gebauer, Gunter - Wulf, Christoph (Hrsg.) *Praxis und Ästhetik. Neue Perspektiven im Denken Pierre Bourdieus.* Frankfurt

Bourdieu, Pierre (im Geschpräch mit Lutz Raphael) 1996: Über die Beziehungen zwischen Geschichte und Soziologie in Frankreich und Deutschland. *Geschichte und Gesellschaft* 22. 62-89.

Charle, Christophe 1994: *La république des universitaires. 1870-1940.* Paris

van Dülmen, Richard 1995: Historische Kulturforschung zur Frühen Neuzeit. Entwicklung - Probleme - Aufgaben. *Geschichte und Gesellschaft* 21. 1995. 403-429.

Eder, Klaus (Hrsg.) 1989: *Klassenlage, Lebensstil und kulturelle Praxis. Beiträge zur Auseinandersetzung mit Pierre Bourdieus Klassentheorie.* Frankfurt

Eggers, Petra 1985: Geschmack und Geschmackwandel in der handwerklichen Trinkkultur im Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: *Neue Sammlung* 25. 359-375.

Engler, Wolfgang 1992: Die Unwirklichkeit des Realen. In: uő.: *Die zivilisatorische Lücke. Versuche über den Staatssozialismus.* Frankfurt 62-87.

François, Etinne - Siegrist, Hannes - Vogel, Jacob 1995: *Nation und Emotion: Die Representation der Nation in Deutschland und Frankreich im Vergleich. (19. und 20 Jahrhundert).* Göttingen

Gebauer, Gunter - Wulf, Christoph (Hrsg.) 1993: *Praxis und Ästhetik. Neue Perspektiven im Denken Pierre Bourdieus.* Frankfurt

Gilcher-Holtey, Ingrid 1993: 1968 in Frankreich: Die große Paralellaktion. *Berlier Journal für Soziologie.* 1993/3. 539-548.

Grießinger, Andreas 1981: *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegnungen und kollektives Bewußtsein deutscher Handwerksgesellen im 18. Jahrhundert.* Berlin

Harker, Richard u.a. (Hrsg.) 1990: *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. The Practice of Theory.* London

Historie sociale des sciences sociales. Actes de la recherche en sciences sociales. Nr. 106./107./108. 1995.

Janning, Frank 1991: *Pierre Bourdieus Theorie der Praxis. Analyse und Kritik der konzeptionellen Grundlegung einer praxeologischen Soziologie.* Opladen

Jeismann, Michael 1995: Verpuppt. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1995.11.22. N 5.

Kocka, Jürgen 1986: *Sozialgeschichte.* Göttingen

Mergel, Thomas 1994: *Zwischen Klasse und Konfession. Katholisches Bürgertum im Rheinland 1794-1914.* Göttingen

Mörth, Ingo - Fröchlich, Gerhard (Hrsg.) 1994: *Das symbolische Kapital der Lebensstile. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu.* Frankfurt

Müller, Hans-Peter 1992: Sozialstruktur und Lebensstile. *Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit.* Frankfurt

Müller-Rolli, Sebastian 1985: Familie und Schule im historischen Prozeß der sozialen und kulturellen Reproduktion. *Neue Sammlung* 25. 340-358.

Portele, Gerhard - Huber, Ludwig 1981: Entwicklung des akademischen Habitus. In: Sommerkorn, Ingrid N. (Hrsg.) *Identität und Hochschule.* Hamburg 185-197.

Ringer, Fritz 1992: *Fields of Knowledge. French Academic Culture in Comparative Perspective. 1890-1920.* Cambridge

Schmeiser, Martin 1985: Pierre Bourdieu - Von der Sozio-Ethnologie Algeriens zur Ethno-Soziologie der französichen Gegenwartsgesellschaft. In: *Ästhetik und Kommunikation 16.* 167-183.

Schriewer, Jürgen - Keiner, Edwin - Charle, Christophe (Hrsg.) 1993: *Sozialer Raum und akademische Kulturen.* Frankfurt

Schwingel, Markus 1995: *Bourdieu zur Einführung.* Hamburg

Sieder, Reinhard 1994: Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? *Geschichte und Gesellschaft* 20. 445-468.

Tacke, Charlotte 1995: *Denkmal im sozialen Raum. Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert.* Göttingen

Tanner, Albert 1995: *Arbeitsame Patrioten - wohlständige Damen. Bürgertum und Bürgerlichkeit in der Schweiz 1830-1914.* Zürich

Hans-Ulrich Wehler

Pierre Bourdieu. Az életmű magva*

Amikor az újabb kultúrtörténeti áramlatokkal foglalkozó fejtegetéseinkben kiemelkedő történészekkel és társadalomtudósokkal is foglalkozunk, érdeklődésünk mindenekelőtt alapvető gondolataikra, elméleti és metodikai álláspontjukra, alapvető fontosságú kérdésekre adott paradigmatikus válaszaikra irányul. Mindig felvetődik azonban a kérdés, vajon milyen haszna származhat a társadalomtörténetnek, sőt általában a történettudománynak abból, ha ezzel a „kínálattal" foglalkozik. A tudományos vita szempontjából az a szándék vezérelt, hogy engedményeket tegyünk mindazoknak, akik meg vannak győződve arról, hogy szükséges a társadalom- és a kultúraelemzés dialektikus összekapcsolása. A társadalomtörténet számára ugyanakkor azon lehetőségek kifürkészéséről is szó van, hogy miként pótolhatná az évek során felismerhetővé vált hiányosságait elméleti alapfeltevéseinek jelentős kiterjesztése révén.

A. Pierre Bourdieu korunkban minden kétséget kizáróan a társadalmi struktúra és a kultúra viszonyával elméletben és empirikusan is foglalkozó társadalomtudósok legbefolyásosabbjai közé tartozik. Noha hosszas olvasmányok után is csupán korlátozott ismeretekkel rendelkezem szerteágazó munkásságáról; még kevésbé tartozom a Bourdieu-filológusok gyorsan gyarapodó köréhez, mégis megpróbálok - poentírozott, gyakran talán túlságosan is ideáltipizáltan kihegyezett stílusban - közelíteni a célhoz: Bourdieu munkássága tudománytörténeti, elméleti és metodikai hátterének és alapjainak némileg pontosabb feltérképezéséhez. Ez alatt elsősorban bizonyos gondolati alakzatok és kategóriák leírását és egyes problémák konceptualizálási módjának bemutatását értem. Az áttekintésben viszont nem térek ki részletesen az empirikus munkák értékelésére, sem az egyes fogalmak (mint mező, társadalmi tér, korreszpondencia) tisztázására, mint ahogy a Heidegger-könyvre sem.
Módszertanilag a jól bevált hermeneutikai alapelvhez tartom magam, mely szerint ahhoz, hogy egy befolyásos személyiség hatását megérthessük, hogy tudásunk a lehetőségekhez mérten gazdagodjon és elkerüljük az elsietett kritikát, először minél jobban be kell mutatni gondolatait és munkásságát. A tálalás ezen módja nem öncélú játszadozás, hanem azt a fő szempontot követi, hogy megtudjuk, mit vehetünk át Bourdieu-től a magunk számára mi, történészek. Ezért csak a legvégén fogalmazok meg kritikai észrevételeket.

B. A *témáról és a fő tézisekről.* A téma megfogalmazása arrogánsan cseng. Ezzel azonban magamra akartam nyomást gyakorolni, hogy ezáltal színt valljak, vagyis a lehető legvilágosabb választ adjam. Az ilyen vállalkozások esetében ezen felül egy jó adag bátorság sem árt. Bizonyosan sokkal könnyebb lett volna bombabiztosan megfogalmazott tézisekkel operálni és csak óvatosan a részletekbe bocsátkozni.

---

* Wehler, Hans-Ulrich 1998: Pierre Bourdieu. Das Zentrum seines Werkes. In: uő: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte.* Verlag C. H. Beck, München 15-44.

Főbb téziseim hat pontba foglaltam össze:

1. Bourdieu munkásságának középpontjában egyértelműen a modern társadalmak osztályszerkezete áll, empirikus tanulmányaiban mindenekelőtt Franciaországé.
2. A társadalmi hierarchia elemzésekor elsődlegesen és mindig az uralom, a hatalom és a privilégiumok elosztásáról van szó.
3. A konfliktus áll a középpontban, a konszenzus másodlagos.
4. Bourdieu-t empirikus társadalomtudósként az alapstruktúrák tisztázása mellett különösen a finom megkülönböztetések érdeklik, amelyek a társadalmi osztályokon belül és azok között központi szerepet játszanak.
5. Elsősorban az osztályok, hatalmi pozíciók, privilégiumok reprodukciójában tapasztalható folytonosság magyarázatával foglalkozik, és jóval kevésbé a diszkontinuitással, a törésekkel, a cezúrák utáni újrakezdéssel.
6. Bourdieu mint tudós nem társadalomteoretikus. Célja nem a modern társadalmak „kritikai elméletének" társadalomtudományos megalapozása, sokkal inkább az olyan empirikus elemzés, amely elméletileg és módszertanilag is a lehető legbiztosabb alapokon nyugszik.

Az elméletileg megalapozott empirikus elemzés, mint cél úgy tűnik, eleve rokonságot létesít Bourdieu törekvései, és egy olyan elméleti alapozottságú társadalomtörténet között, mint amely Bielefeldben kezdetektől fogva szemünk előtt lebegett. Az embert valósággal lázba hozza az az intellektuális és módszertani kifinomultság, a gondolkodás azon távlatai, amelyekkel egy olyan elme, mint Bourdieu a problémáihoz közelít.

Még három megjegyzés a metaelméleti és életrajzi alapokhoz. Bourdieu-nél folyamatosan jelen van a francia osztálytársadalomnak az 1830-as évek óta tapasztalható állandósága, a felsőoktatási rendszernek a francia osztály- és hatalmi hierarchiára gyakorolt specifikus befolyása, személyes tudása a hatalom megvédésének mechanizmusairól amelyek különösen a felsőbb osztályokban a „finom megkülönböztetéseken" alapulnak. Mindez a híres „Écoles Normales"-ban és a „Collège de France"-ban folytatott tanulmányainak és működésének, illetve az ezekhez kötődő társadalmi kapcsolatháló-ról tett „résztvevő megfigyeléseinek" az eredménye.

C. Az első áttekintésben Bourdieu munkásságához hat irányból közelíthetünk. A kérdések és a kritikai kifogások megfogalmazásának érdekében a kapott problémamezők mindegyikét a későbbiekben további részekre osztjuk. Bourdieu nyelvezete és gondolatmenete gyakran nehezen követhető. Összetett nyelvezete a komplexitás megragadása érdekében a problémákhoz igazodik. E helyen azonban meg kell próbálnunk néhány alapvonást kiemelni.

1. Bourdieu elméleti megfontolásai négy eszmei elődjére vezethetők vissza: Max Weberre, Émile Durkheimre, Karl Marxra és Claude Lévi-Straussra.
2. A materiális (társadalmi-gazdasági) és a szimbolikus (kulturális) osztályhelyzet Bourdieu-i elemzése szempontjából a szubjektivitás és az objektivitás viszonya alapvető fontosságú.
3. Központi jelentőségű a hatalom és az uralom (mint társadalmilag legitimált hatalom) elemzése, különösen a szimbolikus hatalomé és a „kulturális tőkéé". A

Bourdieu által kidolgozott négy „tőketípust" (a gazdasági, a társadalmi, a kulturális és a szimbolikus tőkét) a későbbiekben definiáljuk.

4. A „habitus" kétségkívül stratégiai jelentőségű, ugyanakkor hevesen vitatott kulcskoncepció. Benyomásom szerint mégis nagy módszertani nyereség, amely Bourdieu korábbi kultúrantropológusi praxisából eredeztethető.
5. Bourdieu a társadalmi világot szigorúan strukturált rendszerként értelmezi, amely az uralom, a hatalom és az előjogok elosztása alapján osztályanalitikusan feltárható. Az osztályelemzéshez Bourdieu azon igénye kapcsolódik, hogy kategóriái a fejlett társadalmak kutatásában mind specifikus (pl. tekintettel a szimbolikus tőke növekvő jelentőségére a modern nyugati társadalmakban), mind pedig általános, sőt talán egyetemes történeti érvényességgel is bírjanak.
6. A Max Weber-i státuszcsoportokat, a „rendi helyzet" társadalmi szövetségeit Bourdieu mint finom megkülönböztetéseken alapuló osztályokat [Distinktionsklassen], de nem önálló társadalmi formációként elemzi.

C.1. Az eszmei elődök olyan - Bourdieu-i értelemben vett - mezőkre utalnak, amelyek a társadalomtudós helyzetének és érdekeinek kötöttsége miatt különösen fontosak, éppen ezért külön bemutatásra szorulnak. Mivel ezáltal egyben a Bourdieu-i alapgondolatok váza is kirajzolódik, fejtegetésünk az eredet iránti érdeklődésünk és történeti megközelítésünk miatt nem lehet túlontúl rövidre szabott.

A legnagyobb hatást Weber, Marx és Durkheim, azaz a szociológia klasszikus hagyományainak elfogulatlan és anti-ortodox átvétele, valamint Lévi-Strauss strukturalista kultúrantropológiájához való csatlakozás gyakorolta. Ez így, ebben a kombinációban és az 50-es évek Franciaországában, amikor Bourdieu (1930-as születésű) húszas éveit tapossa, koréntsem kézenfekvő, kivált az a mód, ahogyan Bourdieu ezt teszi: antidogmatikusan, fölényesen, kimondatlanul is azt - az École-Normal-t végzettektől nem éppen megszokott - jelmondatot követve, hogy „törpék vagyunk, akik óriások vállain állnak."

I. Az első lényeges kapcsolódás Weberhez fűzi. Bourdieu gyakran támaszkodik az ő koncepcióira saját elméleteihez és elemzéseihez. Négy ilyen ösztönző tényező különösen fontos.

a.) Webertől származnak a szimbolikus javak és gyakorlatok társadalmi funkciójára vonatkozó alapvető megfontolások.
b.) Webertől kölcsönzi az életvezetésnek, az életstílusnak, a társadalmi megbecsülés adományozásának - amelynek mértékét a státuszcsoportok definiálják - értelmezését. Ebből jönnek létre Bourdieu-nél az életstílusban és életvezetésben tapasztalható markáns különbségek, valamint innen származik a materiális létfeltételek szisztematikus összefüggésének elmélete.
c.) Webertől ered a legitimáció és a karizma koncepciója. Ebből származik Bourdieu elmélete a szimbolikus hatalom és a gazdasági-politikai hatalom közötti szisztematikus összefüggésről.
d.) Weber nem csupán az eszmei és tárgyi érdekek ikertermészetének vonatkozásában ötletgazda, hanem az eszmei értékek és a világképek befolyásának tekinteté-

ben is. Ebből hozza létre Bourdieu - Webernél az intencionális dimenzió van túlsúlyban - a szimbolikus javak ökonómiájának, termelésüknek és fogyasztásuknak, a szimbolikus profitért folytatott elmaradhatatlan harcnak, a szimbolikus tőke felhalmozásának és más tőke- és hatalomfajtákra történő átváltásának szisztematikus elméletét. Weber gondolatai valószínűleg Bourdieu cselekvéselméletére is meghatározó módon hatottak, melyben a társadalmi világ és gyakorlat társadalmilag és kulturálisan megkettőzött természetéből indul ki.

II. A második kulcsfigura Durkheim, a francia szociológia kiemelkedő atyja. Tanainak egyik lényeges megállapítása röviden így hangzik: minden társadalmat értékek és normák integrálnak, sőt egyenesen konstituálnak. Ez az elképzelhető legradikálisabb ellenpólus Marxszal szemben. Durkheim befolyása óriási, még Talcott Parsons integrációs modelljére is döntően rányomta bélyegét. Érdeklődési köre alapján Durkheim a legizgalmasabb gondolkodója mind a korai francia tudásszociológiának, mind pedig a francia kultúrantropológiának, ez utóbbit a későbbiekben nem utolsó sorban rokon „tanítványai", Marcel Mauss és Maurice Halbwachs ösztönözték és lendítették előre.

Durkheimet itt Németországban még mindig groteszk módon alábecsülik. Meg kell tehát vizsgálnunk, vajon honnan ered az „értékboltozat" iránti erőteljes érdeklődése. Élettörténetét meghatározó módon befolyásolta a francia társadalom eszmei dezintegrációja: a napóleoni bonapartizmus eszméi, a monarchista, republikánus, szocialista eszmék és az ezeket hordozó társadalmi csoportok évtizedekig birkóztak egymással, míg a Harmadik Köztársaság még mindig törékeny stabilizációja végre megvalósulni látszott. Durkheim ezt a konfliktust a „marginal man", az emancipált, de mégis veszélyeztetett zsidó kívülálló éleslátásával ragadja meg és dolgozza fel tudományosan termékenyen módon.

Négy fontos ösztönző tényező emelhető ki ismét, amelyet Bourdieu Durkheim munkásságából nyert.

a.) Bourdieu átveszi Durkheimtől a szimbolikus formák szociológiája iránt mutatott érdeklődést, amelyek számára is „társadalmi tények". Innen származtathatók a gondolati minták és a percepciós típusok társadalmi eredetére vonatkozó kérdésfelvetései. Az alapot a társadalmi és a szimbolikus struktúra közötti kapcsolat tisztázása szolgáltatja.

b.) Bourdieu ugyanúgy - noha valamivel rugalmasabban - érvel, mint azt Durkheim a „Vallási élet elemi formáiról" írott könyvében tette, amikor azt mondja, hogy a cselekvők által életük során követett kognitív struktúrák elsajátított, bevésődött, „részünké vált" társadalmi struktúrák.

c.) Ugyancsak Durkheimet követi, amikor a kollektív reprezentáció társadalmi és kognitív funkcióit hangsúlyozza, Bourdieu azonban elsősorban a hatalomelosztás funkciójának tekinti azt, míg Durkheimnél mindenekelőtt társadalmi integrációról van szó.

d.) Végezetül Bourdieu tovább akarja vinni Durkheim tudásszociológiáját is, de lemond a társadalmat összetartó konszenzus illúziójáról. Ezenfelül Durkheimnek a kultúrantropológia iránti érdeklődése Bourdieu ez irányú vonzalmát is erősíthette.

III. Bourdieu feltűnő természetességgel nyúl vissza Marxhoz - mind az 1848 előtti „ifjú" Marxhoz, mind pedig a „Politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai" és a „Tőke" „érett" Marxához. Osztja azt az alapfeltevést, hogy az elemzési egységek között az osztályé az elsőbbség. Marxhoz hasonlóan meg van győződve a gyakorlat jelentőségéről a társadalmi élet termelésében és újratermelésében. Egyetért azzal, hogy a társadalmi körülmények befolyásolják a tudatot.

Négy jelentős pontot kell megint csak kiemelnünk.

a.) Bourdieu Marxhoz fűződő viszonyának mélyebb jelentősége abban a hihetetlenül nagyigényű kísérletben rejlik, mellyel a marxi rendszert a koncepciók, gondolati alakzatok és interpretációk weberi és durkheimi tárházának kiaknázása révén a társadalmi élet szimbolikus-kulturális és materiális dimenzióinak átfogó elméletévé próbálta bővíteni.

b.) A kultúra, a nyelv, a vallás, a művészet, az oktatás, az ideológia stb. elemzésének az anyagi gazdaság elemzésétől való szétválasztása helyett Bourdieu a materiális és a kulturális élet szisztematikus egységéből indul ki. Ez a hegeli-marxi totalitásigény bourdieui változata, természetesen minden történetteológiai dogmatizmustól mentesen.

c.) Bourdieu számára a társadalom a valóságnak relatíve autonóm, azonban strukturálisan homológ (tehát a különbségek alapján hasonló) mezőiből áll. A szimbolikus termelés és újratermelés mezőinek elméleti értelmezése Bourdieu szerint nem követel radikálisan más gondolkodás- és elemzésmódot, mint a materiális gazdaság elméleti megértése. Sokkal inkább egy átfogó materialista elmélet kiterjesztését és általánosítását célozza. Ezt a „felvilágosult radikális materializmust" éppenséggel Webernél látja példaértékűen kidolgozva, nem pedig Marxnál, mivel Weber olyan problémamezőkön (mint például a vallásszociológia) alkalmazta azt kivételesen eredményesen, melyeket Marx figyelmen kívül hagyott.
Irritáló lenne ez a materializmusfogalom? Bourdieu egy olyan gondolkodásmódot ért alatta, amely minden emberi gyakorlatot, még a legcsekélyebbet, az állítólagosan leginkább érdekmenteset is végső soron érdekvezéreltként, és ilyen értelemben gazdasági gyakorlatként fogja fel, amely még ha gyakran nem is tudatosan, de a materiális és szimbolikus nyereséget célozza.

d.) Távol áll Bourdieu-től, hogy ezt a „felvilágosodott materializmust" ökonomista elméletként fogja fel. Lényegében állandóan azon van, hogy
- a nominálisan azonos materiális és szimbolikus javak és gyakorlatok jelentésének és használatának osztályspecifikus különbségeit megragadja;
- az érdekek, befektetések és nyereségfajták különböző típusainak osztályspecifikus meghatározását kidolgozza;
- az életesélyek osztályspecifikus, szisztematikusan egyenlőtlen elosztását - amennyiben a materiális és szimbolikus javak elsajátításáról van szó - rendkívüli éleslátással elemezze.

Ebből az osztályspecifikus egyenlőtlenségből logikusan következik a különböző mezőkön, pl. az oktatási, a munka-, vagy a házassági piacon realizált materiális és szimbolikus profit egyenlőtlensége. Innen ered a hatalom materiális és szimbolikus, ill. kulturális tőke formájában történő felhalmozásának egyenlőtlensége is.

Más szavakkal: Bourdieu arra törekszik, hogy Webert Marx által rendszerezze, de egyben arra is, hogy Marxot Weber által „szubjektiválja", amennyiben annak az értékek, a normák, a szimbolikus hatalom iránti érdeklődését átveszi, hogy ezáltal a teljes társadalmi világot egy osztályspecifikusan elrendeződött hatalom- és privilégiumelosztás hierarchiájaként ragadja meg.

IV. Bourdieu kultúrantropológusként kezdi tudományos pályafutását. Az 50-es évek Franciaországában ennek a humán tudományágnak a meghatározó személyisége Lévi-Strauss, a strukturalizmus koronázatlan királya. Bourdieu Lévi-Strauss szemináriumában dolgozik a „Collège"-ban, itt írja első, fáradságos terepkutatáson alapuló, empirikus kultúrantropológiai munkáját az algériai kabilokról. Bourdieu nem válik ugyan „százszázalékos" strukturalistává, de folyvást megőriz egy meglehetősen strukturalista interpretációs stílust és gondolkodásmódot. Noha ez Marxból és Weberből is táplálkozik, Lévi-Strauss folyamatos befolyása aligha túlbecsülhető. A pontosítás érdekében újfent négy szempontot kell kiemelnünk:

a.) A strukturalista „design" a bourdieu-i habitus-koncepcióban válik különösen nyilvánvalóvá. Távolra mutató jelentősége miatt erre később külön is kitérünk (C.4).

b.) Bourdieu-nek a társadalmi gyakorlatot meghatározó értékek, normák, szimbólumok szabályozó erői iránt mutatott érdeklődését a kultúrantropológia iskolázta és fegyelmezte. Ugyanakkor a kultúrantropológia formálta azon materiális életkörülmények iránti érdeklődését is, amelyek feloldhatatlan szövetségben állnak az értelemadással és a szimbólumalkotással.

c.) A kultúrantropológia finomítja Bourdieu megfigyelőképességét és elősegíti a társadalmi világ materiális és kulturális egységének differenciált megragadását.

d.) A kultúrantropológia olyan kategóriákhoz vezeti Bourdieu-t (pl. a habitushoz mint a „szociokulturális személyiség" továbbfejlesztett koncepciójához), amelyeket ilyen formában más társadalomtudományokban nem találhatott volna meg.

Híres könyve a „finom megkülönböztetésekről" osztályanalitikus megközelítésű ugyan, azonban a modern francia társadalmat kultúrantropológiai és néprajzi szempontból is megjeleníti. Bourdieu mindig is vállalta gondolkodásának e strukturalista alapvonását, mint a Lévi-Strauss-i kultúrantropológia jótékony örökségét. Gondolkodásmódját egy helyen „konstruktivista strukturalizmusnak" nevezi, és itt a hangsúly kétségkívül a főnéven van.

C.2. *Az objektivizmus és szubjektivizmus viszonyáról.* Újból fel kell idéznünk Bourdieunek a társadalmi világról alkotott metaelméleti értelmezését, mivel ez jelentős mértékben hozzájárul bizonyos elméleteknek és interpretációknak, pl. Bourdieu cselekvés- és osztályelméletének összekapcsolásához. Életrajzi szempontból fontos és tudományosan gyümölcsöző volt az a kontraszt, melyet szocializációjának döntő fázisában élt meg Sartre szubjektivista voluntarizmusa és Lévi-Strauss hajlíthatatlan strukturalizmusa, egy fenomenológiai és egy objektiváló gondolkodás között, s amit Bourdieu később praxeologikai megismerési módszerével igyekezett áthidalni. Már korán arra törekedett, hogy megszűntesse a valóság dimenzióinak túlságosan is félrevezető szétválasztását, mivel szerinte a materiális létfeltételek az emberi életvilágnak csupán egy részét magyarázzák, csakúgy, mint a hitbéli meggyőződések, az értékrendek és a világképek.

Bourdieu számára a társadalmi világ kettős természettel bír, úgymond egy örökre életképes sziámi ikerpár. Azonos jelentőségű dimenziókból áll: gazdasági, társadalmi, politikai helyzetekből, kulturális szimbólumokból, világértelmezésekből, és értelmi interpretációkból. Egyiknek sincs primátusa. A csak analitikusan szétválasztható dimenziók azonos mértékben valósak, azonos mértékben jellemzőek. Bourdieu szerint ezért egy realista cselekvéselméletnek előbb ezt az egyenértékűséget, ezt a kettős természetet kell megragadnia, majd pedig a konkrét kölcsönhatásokat.

Ez a megközelítés elég pontosan Max Weber cselekvéselméletének vonalát követi, mégpedig a teljes, és nem a kulturális dimenzióval megkurtított Weberét - ahogy ezt gyakran elkövetjük vele szemben. Elmélete meggyőző, hiszen érvelése ellenállhatatlan. Empirikus kivitelezése mégis rendkívül nehéz, ezenfelül néhány kényes problémát is magában rejt. Ezeket Bourdieu is felismeri, és megoldást is keres. Csak néhány példa:

1. Az anyagi és a kulturális dimenzió viszonyát, mint például a fizikai erőszak és a legitimitás elismerésének viszonyát nem mindig könnyű tisztázni.
2. A gazdasági és eszmei érdekek közti viszony, a gazdasági és a társadalmi megbecsülésen alapuló hatalom viszonya, valamint a gazdasági intézmények és a rokoni rendszerek mint kulturális szabályozó mechanizmusok közti viszony nem kevés veszélyt rejt. Az ökonomizmus a kulturális dimenziót könnyen másodlagossá teszi, miközben a kulturalizmus a sokat áhított relatív autonómia igényével lép fel.
3. A tudományos ismeret objektív érvényessége, valamint a világnak az aktorok általi szubjektív megértése és percepciója (aminek alapján döntenek és cselekszenek) közötti viszony (az aktorok belső világának figyelembevétele nélkül) rámutat a strukturalizmus és a hermeneutika közti feszültségre.
4. Az individuum belső és külső világának viszonya, azaz pl. a munkahelyhez, az üzemi időbeosztáshoz fűződő szenvedély, előítélet és érzelem nehezen megoldható módszertani problémákat vet fel.
5. Nem zökkenőmentes a mechanikus okság (határesetben: stimulált pavlovi reflex) viszonya a voluntarista elmélethez, amely szerint a cselekvő szubjektumok az eszükre és a meggyőződésükre hallgatnak.
6. Az aktorok szubjektív elképzeléseinek és az objektiváló tudománynak az ismeretelméleti státusza közti viszony újra és újra egy alapvető ellentétre világít rá. E szubjektív elképzelések szolgálhatnak-e csupán önmagukban a hermeneutikai elmélet alapjául? Nem túl megbízhatatlanok-e gyakran - ahogyan Durkheim is vélte - és nem szorulnak-e kiegészítésre az objektivált tudás által? Bourdieu osztja Durkheim kételyét és a két megközelítés kombinációját javasolja.
7. A statisztikai kutatási technikák és a hermeneutikai megértés viszonya hasonló kérdéseket vet fel.
8. A tudomány elméleti-kognitív érdeklődése és az aktorok gyakorlati érdeklődésének viszonya olyan feszültséget szül, melynek feloldása nem könnyű.

C.3. *A hatalomelemzésről.* Miként közelíti meg Bourdieu a társadalmi világ kettős természetét? Eljárását jól nyomon követhetjük a hatalomelemzés példáján, mindenekelőtt ahogyan a szimbolikus hatalmat és a kulturális tőkét elemzi. Mindig fontos annak felismerése, hogy valaki melyik iskolával, melyik fogalmi rendszerrel száll vitába. Bourdieu

a kezdetektől fogva elhatárolódik mind a nyersen ökonomista osztályelmélettől, mind pedig a szubjektív önértelmezés és a szubjektív értelemadás szigorúan strukturalista tagadásától.

Annak érdekében, hogy az osztályspecifikus uralom gyakorlásának és reprodukciójának kulturális és szimbolikus aspektusait egyaránt figyelembe vehesse, Bourdieu kidolgozza a szimbolikus javak és a szimbolikus tőke elméletét; eközben számításba veszi azt a körülményt, hogy az aktorok milyen társadalmi világot érzékelnek. Célja a „gyakorlatok gazdaságtanának" megértése.

Az elméletéhez vezető úton három alapvető építőelemet használ:

a.) A szimbolikus és a gazdasági érdekek az egyéni érdekek megkülönböztethető típusai.

b.) A szimbolikus és az anyagi tőke a hatalom különböző, de konvertálható formái.

c.) A szimbolikus egyéni érdek követését gyakran, csaknem rendszeresen mint az érdek hiányát értelmezik félre. Pedig a társadalmi rend éppen ezen a módon stabilizálódik és reprodukálódik különösen hatékonyan.

Bourdieu rafinált módszertani újítása a különböző tőketípusok - összesen négy fajta - megkülönböztetése. (Ezt a zseniális különbségtételt problémafeltáró erejében nyugodtan hasonlíthatjuk a brilliáns weberi ötlethez, amikor a három hagyományos arisztotelészi uralomtípus helyére legitimációs típusainak triászát helyezte.)

1. Az anyagi tőkét a Ricardo és Marx óta klasszikus tőkeelmélet értelmében alkalmazza.
2. Társadalmi tőke - ezek azok a segítőkész társadalmi hálózatok, melyek egy adott családba való születésnek, öröklésnek, foglalkozási presztízsnek köszönhetően rendelkezésre állnak.
3. Kulturális tőke, általánosságban a képzettség, tudás, ízlés birtoklása, még pontosabban is tagolható. Létezik a.) objektivált kulturális tőke képek, szőnyegek, hangszerek formájában; b.) elsajátított kulturális tőke esztétikai ítéletek formájában; c.) intézményesült kulturális tőke tudományos címek, akadémiai pozíciók, előkelő testületi tagságok formájában. Bourdieu szerint sok foglalkozás a rendelkezésre álló kulturális tőketartalékoktól függ.
4. Szimbolikus tőke - ez alatt annak a legitim társadalmi értékítéletnek a hitelét érti, azt a bizonyos „deference"-t, amelyet a lefordíthatatlan, de felülmúlhatatlanul precíz angol szó kifejez. Ez alapulhat mindhárom másik tőketípuson, melyek kivétel nélkül bevethetők a segítségnyújtás mobilizálása, a tiszteletadás és a függő helyzet megteremtésének érdekében. A szimbolikus tőkét többnyire nem közvetlen hatalomként használják; sokkal inkább arra, hogy legitimálják az alkalmazkodás és engedelmesség iránti igényt.

Mindegyik Bourdieu-i tőketípus átalakítható mindegyikbe. Ez a tulajdonság az elemzés és az interpretáció rugalmasságát nagyban megnöveli.

Ezen a helyen hasznos lehet, ha röviden megelőlegezzük a későbbiekben kifejtendőket. A modern osztályfejlődés Bourdieu szerint egyre növekvő mértékben vezet a finom megkülönböztetéseken alapuló osztályokhoz. A hatalomért folyó osztálykonfliktusok egyre gyakrabban válnak az életstílusok versenyévé. A felsőbb osztályok a gazdasági

hatalom helyett sokkal inkább kulturális és szimbolikus tőkéjükre támaszkodnak. Az osztályfejlődés trendje azt mutatja, hogy a társadalmi és politikai intézmények ingatagságát a kulturális tőke megnövelt termelése és a szimbolikus hatalom bevetése ellensúlyozza.

A kulturális tőke koncepciójának kifejlesztésével Bourdieu célja az, hogy megmagyarázza a képzettségi szintben és a kulturális gyakorlatokban mutatkozó, és tisztán a gazdasági egyenlőtlenségekkel nem magyarázható különbségeket. A kulturális tőke tulajdonképpeni jelentősége abban áll, hogy az elfogyasztható anyagi tőkével ellentétben ez elsősorban finoman elrendeződött hatalmi hierarchiában jelentkezik. Ez az érintett egyének esetében egy specifikus megértést és specifikus értelmezési struktúrát előfeltételez. A kulturális tőke ezáltal lényegében kifinomult diszpozíciók olyan együttesén alapszik, amelyek finoman differenciált, elsajátított megértési sablont hoznak létre. (Ily módon pedig mindenképpen a habitus egy részét alkotják.)

A kulturális tőke felhalmozása - mint az egész folyamat alapja - a családban kezdődik különböző nevelők időbefektetése, a beszédkészség és a gondolati alakzatok elsajátíttatása, az ízlés formálása által. E befektetés első osztalékai akkor lesznek esedékesek, amikor a növendékek elérik az olyannyira kívánatos felsőbb iskolákat, egyetemeket, École-okat, bizonyos társadalmi köröket és házassági piacokat.

Ezek az osztalékok azonban semmi esetre sem jelentkeznek automatikusan. Az ún. „kapuvédő-mechanizmusoktól" függenek, amelyek a kívánatos pozíciókba történő bejutást szabályozzák, és mindeközben az elsajátított diszpozíciókat és azok következményeit (viselkedés, beszédstílus, ítélőkészség) ellenőrzik. Híres-hírhedt „kapuvédő-mechanizmusnak" tekinthetők pl. a magas presztízsű gimnáziumok és École-ok felvételi vizsgái, amikor a tanárok a nyelvet és a viselkedést, röviden: a művelt családok utódainak megfelelő habitust és kulturális tőkét vizsgálják - vagy meghajolnak előtte.

Még egyszer: A döntő gondolati alakzat a tőketípusok átalakíthatósága. Egy vállalkozó fiának anyagi tőkéje társadalmi vagy kulturális tőkévé, egy ENA-t[1] végzett személy kulturális tőkéje gazdasági tőkévé alakítható. A régi, merev tőkefogalom ilyen módon cseppfolyóssá, többértelművé válik. Ez azonban lehetővé teszi a befolyás teljesen eltérő esélyeinek differenciált megragadását.

C.4. *A habitusról.* Bourdieu a habitus fogalmát a szocializációs folyamat és annak relatíve tartós következményei egzakt és együttes elemzése céljából dolgozta ki. A fogalom semmi esetre sem új: ha meglehetősen általános foglalatban is, de megtalálható már Hegelnél, Webernél, Durkheimnél, Maussnál és Eliasnál is. Bourdieu teljesítménye abban áll, hogy a habitus-fogalomból egy differenciált, magyarázóerővel bíró elméletet állított elő.

Bourdieu „habitusa" minden kétséget kizáróan az algériai hegyek berberei között szerzett kultúrantropológiai tapasztalatainak eredménye. Az amerikai kultúrantropológia a Bourdieu-t akkoriban nyilvánvalóan izgató problémákra a „szociokulturális személyiség" koncepcióját kínálta, mely személyiség a biológiai, fiziológiai személyiségben a társadalmi értékek, normák és magatartási útmutatások elsajátítása révén épül fel.

---

1 ENA: École Nationale d'Administration

Bourdieu ezt az elemzési eszközt szemmel láthatóan nem találta kielégítőnek. „Habitusából" így fokozatosan egy 'pánt-koncepciót', 'csukló-fogalmat' hozott létre, aminek össze kell kapcsolni a helyzetet és a cselekvést, amelynek egyfelől a szocio-ökonómiai osztálypozíció és a társadalmi gyakorlat, másfelől pedig a kulturális értelemadás, a szimbólumalkotás és a világkép között kell közvetítenie, a társadalmi világ kettős természetének megfelelően. A habitus ezzel az összes olyan bensővé tett diszpozíció összessége lesz, melyek a magatartást és a gondolkodást, az észlelést és az érzelmeket, a mimikát és a gesztikulációt, a nyelvet és a szembeszédet szabályozzák és irányítják. (Nem tűnik haszontalannak az összevetés Noam Chomsky „generatív grammatikájával", amely rugalmasan felkészült minden beszédlehetőségre).

Fontos tisztáznunk, hogy a habitus először is a tudattalant - nem a pszichoanalízis tudatalattiját - öleli fel abban az értelemben, hogy az egyén nincs tudatában habitusa születésének. Bourdieu-nél itt indirekt módon talán a francia mentalitástörténeti hagyomány is hat, amely a tudattalant mindig is előnyben részesítette. Másodszor, a habitus átfogja a tudatot, a nyelvet, a racionálisan mérlegelő cselekvést is. A habitus ezáltal Bourdieu-nél egy rendkívül átfogó mátrix - nem csupán egy „cselekvési, érzékelési és gondolati mátrix", amint sokat idézett megfogalmazásában hangzik, hanem ezen túl egy mélyen bensővé tett, állandóan aktív irányítási képesség, amely a valóság percepcióját és feldolgozását, az ítélőképességet és a cselekvést, az érzésvilágot és a kedélyállapotot, a testbeszédet és a viselkedést stb. szabályozza.

A habitusnak igen nagy rugalmasságot szoktak tulajdonítani. Félreismerhetetlenül hordozza azonban a strukturalista kultúrantropológia örökségét, amely meghatározó módon állandóan jelen van. A habitus cselekvési, észlelési, érzelmi és gondolati sablonjai valójában mint egyfajta evaluatív, kognitív, motorikus és emocionális szindróma hatnak, amely a társadalmi gyakorlatot - amely által maga is keletkezett - újratermeli és befolyásolja. Ezért beszél Bourdieu nagyon pontosan a habitus „strukturált és strukturáló" képességéről. A habitus a gyakorlatban az öt klasszikus érzéken túl további, a habitusban gyökerező érzékek segítségével tájékozódik. Például magában foglal egy tájékozódási érzéket, a morális felelősség érzékét, a szakrális iránti vallási érzéket, a szép iránti esztétikai érzéket, egy politikai érzéket, üzleti érzéket stb.

Bourdieu másik hasznos felismerése a habitus nemspecifikus karakterére vonatkozik. A 80-as évek közepe óta eltökélten a habitus „nemiesedett" sajátosságainak és „nemiesítő" formálóerejének kidolgozásán munkálkodott. Ezáltal habituskoncepciójának valóságfeltáró ereje igen megnövekedett. Ez különösen akkor válik világossá, ha a történeti kutatás mentalitásfogalmával vetjük egybe. Akár az e területen meghatározó francia közép- és koraújkori kutatás mentalitásfogalmáról, akár Theodor W. Adorno és a „Frankfurti Iskola" többi tagjának gondolatait követve a politikai újkor „dinamikus mentalitástörténetéről" van szó - elsősorban férfiak állnak a középpontban. Ezért a habitusfogalom mind elméletileg, mind pedig módszertanilag kitűnik páratlanul realista jellegével és a nemi különbségeket kezdettől fogva elismerő képessége révén.

A habitus rendszerint automatikusan működik, akár egy eszköz. Bourdieu a disszertációja óta kedveli azt a Leibniz-idézetet, mely szerint az ember háromnegyed részben úgy működik, mint egy automata. A minták olyan mélyen beleivódtak a habitusba,

hogy az egy tipikus valóságészlelés, tipikus beszéd, tipikus testbeszéd során jellemzően motorikus sablonok útján fejezi ki magát.

Módszertanilag igen nagy jelentőségű, hogy Bourdieu az embert, mint testtel-lélekkel bíró lényt egészében számításba veszi, és hogy ezért a habitusnak a test általi „bekebelezése" alapvető fontosságú szerepet játszik nála. Miként a test habituális magatartásmódokat vesz fel, úgy a testbeszéd által pl. meggyőződéseket és reményeket, értékeket és „vérré vált" előítéleteket is kifejez. Amit a test megtanult - érvel Bourdieu - azt az ember nem szemügyre vehető ismeretként birtokolja: ez maga az Ember! Ez az eltökéltség, amely révén a kutatásban már meggyökeresedett mentális diszpozíciók mellé a test azonos értékű, egyenjogú kutatási területté válik, nyilvánvalóan akadályokba ütközik azokon a humán tudományterületeken, amelyek a testet eddig durván elhanyagolták. Ez a körülmény azonban mit sem változtat a Bourdieu-i igény elméleti és módszertani jogosságán.

Bourdieu odáig megy érvelésében, hogy szerinte a struktúrák az aktorok diszpozícióinak rendszerében és rendszere által valósulnak meg, tehát a habitusban és a habitus által merevednek tartóssá, mivel a habitus a benne elsajátított társadalmi struktúrákat reprodukálja. Ez pedig nem csupán egy érdekes struktúrafogalmat, de magas fokú igényt is jelent, amely a koncepciót nem kevés nehézséggel terheli meg. A történészek szemmel láthatóan nem tudják kikerülni, hogy ezt a rendkívül hasznos koncepciót ne kössék össze olyan, a habitust szintén meghatározó intézmények belső világának és sajátos dinamikájának megismerésével, mint a család és iskola, a gimnázium és egyetem, a nemesi szövetség és a bürokrácia, de ugyanígy a konjunktúraciklusok, a jogrendszer és a rokonsági rendszerek. Ezek azonban továbbra is eltérő fajtájú struktúrákként értelmezendők, és semmiképpen sem vezethetők vissza a habitus monopolizált struktúrájára.

Bourdieu habituskoncepciója egyfelől a statika veszélyét rejti: talán a hosszú időtartamot tekintve is viszonylag lassú franciaországi társadalomszerkezeti változás tükröződik vissza benne. Elhúzódó változási folyamatok, vagy sokkhatások eredményeként azonban dinamizálódhat a habitus, és bebizonyíthatja rugalmasságát - azaz új strukturáló körülmények révén új formát ölthet.

Másrészt a habitus a változások idején mindenekelőtt folytonosságot és tehetetlenséget mutat. Gondoljunk csak az 1914 előtti porosz vidéki nemesség tipikus habitusára, mint olyan diszpozíciók együttesére, melyben a nem-egyidejű diszpozíciók egyidejűsége [Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen] folyamatosan jelen volt.

A habituskoncepció használata során mindig öt dimenziót kellene tekintetbe venni.

a.) Mely strukturális hatások alakítják a habitust? Ennek vizsgálata elsősorban a történeti-társadalomtudományi szocializációkutatás feladata, amivel Bourdieu sajátos módon mindeddig túlságosan intenzíven nem foglalkozott, noha az gondolati rendszerébe igencsak beleilleszkedne.

b.) Milyen módon függ a habitus az osztályspecifikus helyzetektől? Hogyan keletkezik az osztályhabitus?

c.) Hogyan befolyásolja a habitus a cselekvési helyzeteket? Hogyan dönt a cselekvési lehetőségek között?

d.) Milyen gyakorlatokat stabilizál és kényszerít ki a habitus?

e.) Milyen nemspecifikus vonások jellemzik a „nemiesített" habitust? Milyen „nemiesítő" hatások érdemelnek különös figyelmet?

A habitus koncepcióját a puszta heurisztikus funkcióján messze túlmutató, igényes elméletként értelmezhetjük. Célja az, hogy a társadalom kettős természetének megfelelően összekösse egymással a kultúrát, a társadalmi struktúrát, az egyéni és az osztályspecifikus vonásokat, valamint a társadalmi gyakorlatot.

A habitust is meg kell vizsgálnunk azoknak a tesztkérdéseknek az alapján, amelyeket minden elméleti és módszertani koncepció esetében fel kell vetnünk.

a.) Meddig terjed érvényessége fontos problémákra adott válaszai esetében? Szemmel láthatóan nagyon messzire. A koncepció ráadásul továbbfejleszthető, mivel dogmatikusan nem leszűkített.

b.) Mit zár ki vonatkozási köréből? Mi esik ki hálójából, mi az, ami túlságosan ellenálló, mit rostál ki szisztematikusan? Hogyan lehet a figyelembe nem vett, de fontos problémákat mégiscsak megragadni? Ezt minden esetben csak a megismerést vezérlő érdekek és az egy-egy projektet meghatározó specifikus feladatok által lehet tisztázni. De a habituselemzés azért is különösen hasznos, mert a társadalomtörténet és a kultúraelemzés, amennyiben ezeket Bourdieu-i értelemben űzik, egységgé válva kapcsolódhatnak össze.

C.5. *Az osztályelemzésről.* Bourdieu számára az osztály ugyanolyan központi kategória, mint Marxnál vagy Webernél. Az osztályok elemzését azonban a szimbolikus hatalom, a kulturális és szimbolikus tőke, a habitus kutatása által kiterjeszti, amivel egyebek mellett az is a célja, hogy megdöntse a társadalmi-gazdasági helyzet által determinált osztálytudat fixa ideáját. A vizsgálat meghatározó „mezőjét" nem a termelési viszonyok jelentik mint Marxnál, hanem sokkal általánosabban az osztályokon belüli és azok közötti társadalmi kapcsolatok. Ezért Bourdieu egy, (a modern nyugati társadalmakra nézve) az általános érvényesség igényével bíró osztályfogalmat határoz meg, sokat ígérő magyarázóerővel.

Bourdieu osztályfogalma három pilléren nyugszik:

a.) az eltérő anyagi életkörülményeken;

b.) az eltérő habitusokon;

c.) a különböző tőketípusok és ezáltal a különböző hatalomfajták eltérő hozzáférhetőségén.

Ebben az összefüggésben Bourdieu nem csupán Weber félreértelmezhetetlen kijelentéséhez nyúl vissza: „az osztályok a hatalommegosztás jelenségei", hanem újfent más weberi elképzelésekre is. Ezek közé tartozik mindenek előtt

a.) Weber presztízshierarchia-koncepciója, amely nem szűkíthető le annak gazdasági bázisára;

b.) Weber státuszcsoport-konstrukciója, azaz a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok, amelyek saját életstílust és saját életvezetést alakítanak ki;

c.) Weber azon interpretációja, mely szerint a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok előjogaikat különleges helyzetük, méltóságuk és becsületük intenzív ápolása révén legitimálják.

A két társadalomtudós között azonban mégis különbség rejlik fő érdeklődésük tekintetében: Weber számára a hatalom, akár piaci, akár rendi hatalom formájában, társadal-

mi formációkat konstruál, és meghatározza ezek esélyeit. Bourdieu-t mindenekelőtt az érdekli, hogy maga a hatalom milyen módon termelődik és marad fenn azon osztályok gyakorlatai által, melyek az általános létfeltételeken és a habitusukban összpontosuló közös diszpozíciókon nyugszanak.

Bourdieu tulajdonképpen azt célozza, hogy osztály- és habitusfogalmával a társadalmi világot osztálystruktúrájában és hatalmi hierarchiájában ragadja meg. Társadalomtudósként a gyakorlat dimenzióit szeretné feltárni; kultúrantropológián iskolázott „megértésével" pedig a habitusban összegyűjtött diszpozíciókat igyekszik értelmezni. Ezáltal - ez Bourdieu magasra tett mércéje - mind a külső, mind pedig a belső életfeltételek lényege tudományosan ellenőrzött módon válik megragadhatóvá. Saját kutatásainak erőssége és súlypontja végső soron a habitus és a „finom különbségek" [feine Unterschiede] hermeneutikai feltárásának tágas mezején keresendő, noha szociológiai-empirikus elemzései is meglehetősen imponálóak.

C.6. *A finom megkülönböztetésen alapuló osztályokról.* Mint mondottuk, Bourdieu tudományos nagysága különösen a „finom különbségek" elemzésekor világlik ki. Eljárása Weber „rendi helyzet" kategóriáján alapul, amelyet a sztereotipizáló életstílusból, kötelező életvezetésből, saját társadalmi megbecsültségből és jogi formulákból eredeztet. Amint már korábban említettük, Bourdieu egységes terminológiához ragaszkodik. Ezért Weber státuszcsoportjait olyan finom megkülönböztetésen alapuló osztályokként elemzi, melyek strukturálisan ugyanúgy jönnek létre, mint pl. a kereseti- vagy foglalkozási osztályok, az uralkodó vagy felső osztályi legitimációjukat azonban szublimált szimbolikus hatalmuk és kulturális tőkéjük révén biztosítják és erősítik meg.

A finom megkülönböztetésen alapuló osztályok hatalmának objektív bázisát azonban legtöbbször félreértik. Bourdieu esetében ugyanis az osztályelemzés elsődlegesen éppen hogy nem, vagy nem kizárólag az anyagi létfeltételek elemzését jelenti, hanem legfőképp a közös habitus-diszpozícióknak és gyakorlatoknak, a szimbolikus hatalom és a kulturális tőke felhasználásának az elemzését. Mások éppen ezeket a tőke- és hatalomtípusokat értelmezik a társadalmi érvényesülés pozitív jeleiként. Pedig éppen ezek befolyásolják a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok rangjának és általában a társadalmi rend hierarchiájának legitimációját.

Mivel a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok vizsgálatának feladata könnyen összezavarhatja az embert, négy elemzési szintet nem árt világosan elkülöníteni.

1. A fogyasztási szokásokban, a szabadidő eltöltésében, az ízlésben (étkezés, ruházkodás, bútor, művészet stb.) mutatkozó osztályspecifikus különbségek a lehető legkézzelfoghatóbban kidomborítandók. Összességében véve ezek alkotják az életvezetés módját és az életstílust. Bourdieu saját elemzése ragyogó kultúrantropológiai teljesítmény. Mesterien írja le és magyarázza például a hal jelentőségét a felső osztályok, a húsét az alsóbb osztályok számára, a futball és a tenisz, a hegymászás jelentőségét a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok számára (maximális megkülönböztetés minimális költséggel).
2. Bourdieu azonban magyarázni szeretné az életstílus és az osztályspecifikus életvezetés ezen elemeinek belső koherenciáját is. Központi kategóriája az osztályhabitus. A nagyburzsoázia, a proletariátus és a kispolgárság példáján meggyőzően

mutatja be, hogy a habitus mintegy kapuőrként működik. Az is bebizonyosodik, hogy az osztályhabitus kategóriája milyen fölényben van az osztálytudattal szemben, mivel sokkal kidolgozottabb, és mentes mindenfajta történetteológiai tehertől. Ez persze nem annak kizárását jelenti, hogy kialakulhat osztálytudat különleges történelmi esetekben.

3. Az osztályhabitus különbözőségeit elsődlegesen az anyagi életkörülmények különbözőségein keresztül magyarázza. Ez az érvelés rendkívül közel áll Weber „felvilágosodott materializmusához" és Marxhoz. Bourdieu álláspontja szerint a fő probléma a „gazdasági szükségletek birodalmától" mért objektíve és szubjektíve érzett távolság különbözőségében rejlik.
4. Ezt a távolságot megint csak a tőketípusok, mindenekelőtt az anyagi és a kulturális tőke feletti eltérő mértékű rendelkezéssel magyarázza. Bourdieu mindig e tőketípusok volumenét és struktúráját vizsgálja, és a (modern francia) osztálytársadalom osztályokon belüli és osztályok közötti különbözőségeit ezen alapkategóriái által igyekszik megragadni és magyarázni.

Az elemzésnek mind a négy szinten összhangban kell lennie. Bourdieu saját vizsgálatában ez a különböző módszerek (empirikus közvélemény-kutatás, statisztika, szociálpszichológia és foglalkozáselemzés) kombinációja révén és kiművelt megértési képességének köszönhetően sikerül. Briliáns eredményeit sokszor hasonlították már Balzac vagy Proust társadalmi tárgyú regényeihez. A szociológiai és időnként a társadalomtörténeti elemzést ugyanis Franciaország társadalmi világának roppant gazdag néprajzi és hermeneutikai feltárásával is összekapcsolja.

Bourdieu végső soron mindig a hatalomnak és privilégiumoknak az osztálystruktúrán belüli elosztásáról, a hatalom és az uralom gyakorlásáról és legitimációjáról beszél. A paradigmatikus módon feltárt francia társadalom Bourdieu számára egy olyan hatalom- és privilégiumhierarchia marad, amely az anyagi és kulturális, a társadalmi és a szimbolikus tőke egyenlőtlen elosztásán alapszik.

Bourdieu (gyakran csupán látens) célja kétségkívül az, hogy koncepciója és gondolati alakzatai minden nyugati, sőt talán minden fejlett társadalomra átvihetők legyenek. A jóléttel és a társadalompolitikai intézményrendszer ingatagságával párhuzamosan – híres előrejelzése szerint – mindenütt növekszik a kulturális tőke és a szimbolikus hatalom jelentősége. Ez a folyamat az, amely Bourdieu elméleti és módszertani eljárásának valósághűségét alátámasztja.

Az osztályelemzés Bourdieu-je nem egy konzervatív, apolitikus status-quo-hirdető, amint azt baloldali kritikusai gyakran szemére vetik. Sőt, egyenesen mestere a kifinomultan kritikai és velejéig politikai állásfoglalásnak. A hatalmat és a függőséget realista módon elemezve felfedte azok belső természetét és megfosztotta őket a „természetes" rend látszatától. Ezáltal kritizálhatóvá tette őket és a tudattalanul elsajátított struktúrákat a racionálisan mérlegelő vizsgálódás tárgyává tette.

D. Előzetes konklúzió négy tételben.

1. Bourdieu elemzéseinek imponáló intellektuális szerkezete van. Kitűnnek az általánosíthatóság magas fokával, ugyanakkor a konkrétumok feltárására is alkalmazhatók. Bourdieu Hegel, Marx és Weber maximáját követi, mely szerint az vezet eredményre, ha az absztrakttól a konkrét felé haladunk, nem pedig a konk-

réttól az absztrakt irányába, amint azt a beszűkült induktív pozitivizmus még mindig előírja. Ez azonban teljesen idegen a történet- és társadalomtudomány konstruktivista jellegétől.

2. Bourdieu mindenekelőtt empirista, aki a realitásközeli elemzés megvalósítása érdekében a kortársak reflexiós szintjén mozog, nem pedig egy öncélú társadalomelméletet űz. Ezért sorolható azon kevés mai társadalomtudós közé, akik mögé a történészek - amennyiben helyzetük és érdekeik ezt lehetővé teszik - szorosan felsorakozhatnának. Ez az esély lényegében azon a Bourdieu-i életművet átszövő és termékenyen feldolgozott viszonyon alapszik, amely a hatalom- és osztályelemzés weberi és marxi hagyományainak átvétele, valamint az életstílus, a kulturális tőkéért folytatott rituális harc finom és szemléletes interpretációjának a kultúrantropológia nyomán feltárulkozó gazdagsága között feszül.
3. Bordieu egész munkásságára jellemző, hogy a szemléletes leírás nem kérdőjelezi meg az analitikai éleslátást, divatosan mondva: a „sűrű leírást" nem teszi tönkre a „fagyos analitikai pillantás". Még kevésbé igaz az, hogy elárulná az átfogó társadalomelméletet, amely egyébként Bourdieu számára egyáltalán nem is bír elsődleges fontossággal. Sokkal inkább egy roppant termékeny és izgalmas, a történészek számára egyenesen csábító kísérletről van szó, amely az analitikai éleslátást és a társadalmi világ konkrét sokszínűségének megragadását egy szigorúan szisztematikus rendbe próbálja egybefoglalni.
4. Mivel mind a történettudomány, mind a saját világnézetbe való bepillantás a felfedezéssel áll összefüggésben, Bourdieu rendkívül nagy segítségünkre lehet abban, hogy tisztábban lássuk saját osztályhelyzetünket, saját habitusunkat, saját hatalmi és tőkefajtáinkat és egyáltalában a „háromnegyed-részben automata" embert. Ezáltal tisztábban láthatunk azzal a bizonyos bennünk lévő makacs utolsó egynegyeddel kapcsolatban is: a nem teljes mértékben habitualizált és kulturálisan kódolt érzelmekkel, a magatartás spontaneitásával, az ítéletalkotás intellektuális önállóságával, az erotikus intenzitással - whatever you like best! - kapcsolatban, és tudatosíthatjuk ezeket a relatíve önálló tartományokat - valamint meg is védhetjük őket.

Osztály, habitus, tőkefajták - ezek a fogalmak Bourdieu esetében nem a „totalitás" megragadásának illegitim igényéből fakadnak. Nem is holisztikus fogalmak, habár a Bourdieu-i posztulátumok nem éppen szerénységről árulkodnak. Minél pontosabban és minél tudományosabban vizsgáljuk azonban a ránk gyakorolt hatásukat, annál inkább felismerhetjük nem csupán saját határainkat, hanem saját döntési szabadságunkat, saját felcserélhetetlen személyiségünket is. Bourdieu művének tudományos áttekintése ennyiben egy neohumanista értelemben vett, régies tanulási folyamatot is ösztönöz, amely akár élesebbé is teheti betekintésünket saját, társadalmilag meghatározott jellegünkbe és személyiségünk autonóm területeire.

Karl Jaspers egy alkalommal azt a benyomását fogalmazta meg igen érzékletesen, hogy a Max Weber műveivel való beható foglalkozás egészséges józanságot teremt az emberben. Amennyiben komolyan vesszük őt, úgy Bourdieu is ilyen kijózanító hatással lehet a saját személyiséghez való viszonyulás tisztázásában.

Nem sok társadalomtudósról mondható el ez. Csodálom az intellektuális teljesítményéért, hogy erőfeszítései révén ilyen messze jutott, és hálásan ismerem el, hogy a tudományos ösztönzésen messze túlmutatóan milyen megvilágosító hatást tud gyakorolni az egyénre.

E. *Néhány kritikai megjegyzés.* Nem vesztegetünk szót e helyen üres dicséretekre vagy a szokásos költség-haszon megfontolásra. Sokkal kifizetődőbbnek tűnik ellenben, ha a következő kilenc kritikai pontot példaképpen vitára bocsátjuk.

1. Kezdjük egy eddig külön nem tárgyalt problémával: hogyan viszonyul egymáshoz a Bourdieu-i „társadalmi tér" és „társadalmi mező"? A „tér" az egész, a „mező" pedig csak egy rész? Használhatók-e szinonimaként e kifejezések? Mivel a „mező" fogalmát elértéktelenítette túlságosan gyakori használata, újból fel kell tenni a kérdést annak analitikai előnyeire vonatkozóan.
   Érzésem szerint Bourdieu a mezőfogalmat is Weberről vette át. Az öntörvényeknek engedelmeskedő értékszférák és életrendek weberi elképzelése olyasvalamit von maga után, mint a realatíve zárt, mindenesetre analitikusan szétválasztható mezők. Bourdieu-t mindenekelőtt az egyik mezőből a másikba történő transzfer érdekli. Nyitott marad azonban a kérdés, hogy a saját logika és a transzfer hogyan egyeztethetők össze és miként viselkednek egymással. Az empirikus kivitelezés során gyakran az arany középutat választják, más szóval: nem ritkán könyvelői költség-haszonszámítást követve hol a saját logikát, hol pedig a transzfert ismerik el.
2. Valóban olyan teherbíró és hajlékony a tőke fogalma, ahogyan azt Bourdieu feltételezi? Rögtön fölmerül a kérdés: a társadalmi és a kulturális tőke valóban a gazdasági tőke logikáját követi? Először is a tőkekonverzióval van probléma: minél inkább előrehalad az anyagi tőke átváltási folyamata, annál kérdésesebb lesz az átválthatóság. További nehészség, hogy lényegükben különböznek: a gazdasági tőke a fejlett társadalmakban piaci logikát követ. Ezzel szemben a társadalmi és a kulturális tőke olyan társadalmi interakciós és kommunikációs folyamatokba van beágyazva, melyek semmi esetre sem kell, hogy meghajoljanak a piaci jellegű magatartás szabályai előtt.
3. Bourdieu kultúraelmélete a szűkösségen alapul, mivel az erőforrásokkal való ellátottságot általában korlátozottnak tekinti. Azonban az első világháborút megelőző két évtizedes aranykor óta a nyugati társadalmakban a rendelkezésre álló tőke abszolút különbsége helyett a relatív differencia lett egyre fontosabb. Ama időszak óta, de legkésőbb az 50-es évektől fogva mindenképpen tart ezekben az ipari társadalmakban a „lift-effektus", amely - ha eltérő sebességgel is, de - a társadalmi hierarchia majd' minden pozícióját lassan felfelé mozgatja. Bourdieu szavaival: „a gazdasági szükségszerűség birodalmától" mért objektív távolság egyre nagyobb, és ez kétségkívül tömegjelenség. Ezenfelül Bourdieu elmélete, igaz csak kismértékben, de az anyagi értékek dominanciáján nyugszik. A posztmaterialista „önmegvalósítás" számára ebben nincs legitim hely.
4. A „finom megkülönböztetések" [Distinktion] fogalma többértelmű marad. Vajon elsősorban strukturális alapú elkülönülésről van szó? Tudatos elkülönülés-

ről? Habituálisan vezérelt magatartásnak köszönhető nem tudatos elkülönülésről? Ez pontosan még nem kidolgozott.

5. Bourdieu az osztályok relatíve homogén, egységes életvilágait elemzi. Sok helyütt tapasztalni azonban felbomlási folyamatokat, nem csupán Németországban. Száljaira foszlott a hagyományos proletár miliő. A „Bildungsbürgertum", a kispolgárság, a parasztság miliője darabjaira hullott. Nőtt a nagypolgári miliő heterogenitása. A választások során alapjaiban vált kérdésessé a korábbi szoros összefüggés az osztályhelyzet és a politikai döntés között.
A tapasztalatok növekvő heterogenitása arra a problémára világít rá, hogy a tapasztalati világokat a média is alakítja. Itt azonban az osztályspecifikus észlelástípusok ugyanúgy érvényesülnek, mint a nem- és korosztályspecifikusak, pl. a TV-nézési szokásokban. Vajon segítségünkre lehet a habitusfogalom ebben a tekintetben is?
6. Megtartható-e a társadalmi struktúra és az osztálystruktúra Bourdieu-i egyenlővé tétele? Vagy netán szétválasztandó? Nem a „hosszú 19. századból" lett túlságosan sematikus módon levezetve? Vagy mégis csak hasznosabb legalább részben megvédeni a felbomlott életstílusok divatos elképzelésével szemben?
7. Hol marad a gondoskodó állam, mint kiigazító fórum, amely a társadalmi-gazdasági rendszer hordozta egyenlőtlenségekkel [Disparitäten] szemben számtalan beavatkozó intézkedéssel és támogatással áll helyt? Ezek korántsem mind és kizárólag osztályspecifikus jellegűek. A trend azt mutatja, hogy a pusztán osztályalapú törvényalkotás kereken száz éve gyaníthatóan visszaszorulóban van.
8. Hol marad a politikai és társadalmi rendszerek tanulási képessége? Ennek a tanulási képességnek az alábecsülése klasszikus dilemmát jelentett már mind az ortodox, mind pedig a felvilágosodott marxizmus számára is. A szociális állam felemelkedése egy ilyen tanulási folyamatra utal. Valóban azt hiszi Bourdieu, hogy az életlehetőségek egyenlőtlen eloszlása a piaci alapú és a finom megkülönböztetésen alapuló osztályokhoz kötődő marad - annak ellenére, hogy az állami beavatkozás nyomán egykoron sürgető problémák jelentéktelenedtek el?
9. A legtöbb kérdést az igencsak megterhelt „habitus" fogalom veti fel.

a.) Az első probléma az elértéktelenítő szóhasználatban rejlik. Beszélhetünk osztály-, osztályfrakció-, foglalkozási csoport-, képzettségspecifikus habitusról - és ez még nem az összes habitusforma. Mikor melyik játssza a döntő szerepet?

b.) A habitus néhány premisszán alapszik:
- A társadalom struktúráit pl. az egyén bensővé teszi, „interiorizálja", bekebelezi. Azonban: a társadalom melyik szeletének van elsődleges jelentősége, és melyiknek másodlagos? A családnak? Az iskolának? Az egyetemnek? A foglalkozásnak? Az osztálynak?
- A habitus kialakulása hangsúlyozottan tudattalan bevéső dést jelent. Vajon a szubjektumok önreflexivitását magát miért nem tematizálja Bourdieu? Ehelyett a habituskoncepcióba nem kerülnek-e gyakran észrevétlenül is funkcionalista gondolatok?
- A habitus vezérli a stratégiailag orientált gyakorlatot. Az egyének azonban mégsem teljes mértékben társadalmilag meghatározottak. Megszűnt a freudi „én"

és „felettes én" közötti feszültség. Ha Parsonsnak szemére vetették, hogy ragaszkodik a „túlszocializált egyéniség" ideáltípusához, akkor Bourdieu-vel szemben a „túlstrukturált egyéniség" vádját lehetne megfogalmazni.
- Sajátos módon homályban marad a kényszer és az erőszak, és szintúgy a racionális cél-eszköz cselekvés is.

c.) A cselekvés indítékai a Bourdieu-i habitus által a cselekvés aktív eszközeivé válnak. De az emberek passzív lények is egyben, akiket kevésbé szembetűnő hatások is érnek. Ha a habitust „rejtett tantervként" fogjuk fel, akkor a metafora jelentésétől eltérően, a habitus feltételezi, hogy nem vagyunk közönyösek és megvan bennünk a tanulás szándéka.

d.) A habitusnak van egy viszonylag tisztán megfogható állandó eleme, ami elsődlegesen a koragyermekkori és családi szocializáción alapszik. Ha el is tekintünk attól, hogy Bourdieu mostohán bánik a szocializációkutatással, fenn kell tartanunk azt az ellenvetést, hogy a család stabilitása, és ezáltal szocializációs képessége csökken. A serdülőkor többé nem ér véget a 18. életév betöltésével. Nem kevés pszichológus és szociológus a felsőfokú oktatási intézmények hallgatóira nézve meghosszabbított serdülőkort vagy „utóserdülőkort" tételez fel, amely a szóban forgó személyek életének húszas éveinek végéig is eltarthat. A házasság helyett egyre növekvő szerepet játszanak az életközösségek. Az élettársak egyre inkább átveszik az apa és anya szerepét. A foglalkozáson alapuló szegregáció csökkenő tendenciát mutat. Az osztálykorlátokon átlépő foglalkozásváltoztatás nehéz, de egyre gyakoribb. A regionális mobilitás növekszik. A szakítások, nagyszámú és labilis kapcsolatok olyan gyakoriak, hogy a stabil habitusformák léte többé nem feltételezhető egyértelműen, sőt inkább kérdésessé válnak a mai társadalomban. Persze ez nyilvánvalóan nem változtat a koncepció termékeny voltán a történeti tanulmányokra vonatkozóan.

e.) A habitus homogén tapasztalati világot feltételez. Csak így keletkezhet egyáltalán osztályhabitus. A társadalom heterogenitása azonban növekedni látszik. A tisztviselők és a kisvállalkozók szociális biztonsága között jelentős különbség húzódik. A magasan kvalifikált szakmunkások és a 610 márkás munkát[2] végzők munkafeltételei között szakadék tátong. A városiak és a vidékiek szabadidős lehetőségei erősen eltérőek. Az egyes korosztályok történeti tapasztalatait (második világháború, gazdasági csoda, 1968, válság, 1989) mélységek választják el egymástól. A nemi tapasztalatok továbbra is zavarba ejtően nagy különbségeket mutatnak. Vajon nem váltja-e fel a tapasztalati heterogenitás a feltételezett tapasztalati homogenitást? Nem a foglalkozás-specifikus dominancia lesz-e a mérvadó az osztály-specifikus helyett?

f.) És végül: A habituselemzés elsődlegesen a folyamatosságot és a rendszerességet, a viszonylag tartós struktúrák elsajátítását és annak habitus általi rögzítését ragadja meg. De miként keletkezik valami új az eszmék világában? Hogyan jut érvényre? Hogyan reagál rá a habitus? És miként „dolgozza fel" a társadalmi és politikai életvilág változásait? Hogyan határozható meg analitikailag pontosabban és

2 Németországban havi 610 márka az adómentes jövedelem felső határa.

empirikusan nagyobb bizonyító erővel a habitus rugalmassága? A mélyreható változásoknak a habitusra gyakorolt hatása mindezidáig nem lobbantotta fel Bourdieu érdeklődését. Éppen ezért nincs is határozott magyarázata rá. A legújabb kori német történelemre tekintve azonban nagyobb elméleti és empirikus erőfeszítéseket kell szentelni az alapvető változásoknak és az éles cezúráknak.

Fordította: Rosta Gergely

Pozsgai Péter

Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II.

Életutak – kontinuitás, földtulajdon, családi stratégiák[1]

A dolgozat első részében egy kisváros meglehetősen heterogén összetételű foglalkozási csoportjának, a mezővárosi kézművességnek a lehető teljes számbeli rekonstrukciójára törekedtem három időmetszetben és a köztes időszakokban (1852-1857-1869). A cél nem pusztán a kizárólag kézművességgel foglalkozó céhes és céhen kívüli iparosok számának megállapítása volt, hanem mindazoknak, akiknek - a nem piacra termelő háziipart leszámítva - megélhetését legalább részben valamilyen kézműves tevékenység biztosította.

Megpróbáltam az egyes források torzítását, rendies fogalomhasználatát és egyoldalúságát korrigálni és feloldani azáltal, hogy egy-egy időpontra vonatkozóan több forrást is egymásra vetítettem, s az egymást követő időpontok közötti változásokat személyenként követtem nyomon.[2] A vizsgálat során bebizonyosodott, hogy az 1857. évi népszámlálás háztartási *fölvételi ívein* alkalmazott foglalkozási nómenklatúra nem alkalmas a valós foglalkozásszerkezet feltárására, a lajstromon szereplő kategóriák még az 1848 előtti összeírások fogalmi hagyatékából vezethetők le. Az egyéni életutak vizsgálatával tehát nemcsak a kézművescsaládok demográfiai és háztartási viszonyainak változásai voltak megragadhatók, hanem ezzel vált lehetővé az 1857. évi, és részben az e tekintetben megbízhatóbb 1869. évi népszámlálás foglalkozási besorolásainak, illetve bejegyzéseinek korrekciója, a generáción belüli és a generációk közötti mobilitás folyamatának és esetenként háttértényezőinek feltárása.

Dolgozatom második részében a kézművescsaládok kontinuitását, a kézművesek földtulajdonlását, házassági „stratégiáikat" és mobilitásuk irányát a kézműves-életutak elemzése alapján próbálom feltárni. A kvantitatív források egyoldalúságát, „hallgatagságát" azzal próbáltam feloldani, hogy az elérhető összes nominális forrást hasznosítottam[3]. Nem próbáltam olyan *reprezentatív* vagy *általánosítható kivételként* bemutatható eseteket kiválasztani, amelyekről lényegesen gazdagabb, nemcsak kvantitatív források maradtak fenn, hanem eredeti tervem szerint minden egyes kézműves életútját megpróbáltam „felbukkanásától eltűnéséig" végigkövetni, amennyire a források ezt lehetővé tették.[4] Ezzel a kvázi *élettörténeti* vagy *családtörténeti* módszerrel (Schlumbohm 1997: 26-

1 A dolgozat befejezését az MTA TKI és az OTKA F 26359. sz. támogatása, valamint egy, a DAAD által finanszírozott tanulmányút tette lehetővé. A tanulmány első részét lásd *Korall* 2. 2000. Tél 23-42.

2 Több közel azonos időpontból származó forrás összevetését, egymásra vetítését említi Benda Gyula az 1820-as évek végére a lokális társadalom rekonstrukciójának egy metszeteként (Benda 1987: 149). Tóth Zoltán a bodrogközi Luka (ma Bodroghalom) társadalomtörténeti kutatásánál alkalmazta a források - 1869. évi népszámlálási lajstromok, földkönyvek, anyakönyvek - név szerinti (nominális) összekapcsolását. (Tóth 1996: 9-22). A módszerre lásd még Wrigley - Schofield 1973: 64-101; Schlumbohm 1997:19-45.

3 Az 1850. évi népszámlálás időközben megkerült házankénti-lakófelenkénti összesítőinek a kivételével.

4 Az *általánosítható kivétel* („kivételes normális" - exceptional normal, normale Ausnahme) kritikájára és a mikrotörténet-írás irányaira l. Schlumbohm 1997: 28. és 1998: 7-32.

30; Levi 2000: 85-86), amely minden kézműves esetében ugyanazokat az *általános* forrásokat, forráscsoportokat hasznosította, próbáltam elkerülni azt a hibát, hogy egy-egy kézműves életútját, családi életének, karrierjének szakaszait tipikusnak tekintsem.[5] Az egyszerűsített életutak és családtörténetek segítségével könnyebben és összefüggésében szemléltethetők a kvantitatív adatok, a „számok mögött" mindig meg lehet találni a *cselekvő* egyént, aki életének szakaszaiban különböző döntésekre kényszerült, alkalmazkodott a körülményekhez, olykor kitapintható stratégiákat követett, kiemelkedett szüleinek társadalmi rétegéből, esetleg lejjebb csúszott a társadalmi ranglétrán, avagy éppenséggel belesimult az átlagba

A KÉZMŰVES-ÉLETUTAK ÉS A KÉZMŰVES „CSALÁDTÖRTÉNETEK" TANULSÁGAI

A régi, többgenerációs tornai családok kézművessé váló leszármazottai részben elszegényedő telkes jobbágyok, részben pedig régi kézműves-dinasztiák utódai. Körükben általánosnak mondható a kézművesekre gyakorta jellemző házassági endogámia, amely több esetben „szakmán belüli" házasságokat jelentett. Több példát is találunk arra, hogy e csoport tagjai erős hajlandóságot mutattak az egymás közötti házasodásra, s szinte kivétel nélkül mezővárosi családokból kerültek ki az arák. Jelentősebb birtokkal egyikük sem rendelkezett, de a 2-3 katasztrális holdnyi „földecskék" és ezen belül a viszonylag jelentős súlyt képviselő szőlő azonban szintén általános volt. Ez utóbbi a leányok kiházasításakor is komoly szerephez jutott. A csekélyke földterületeknek, azonban a *szimbolikus tőke* szerepén túl nagyon is reális helyük volt az iparosháztartások gazdálkodásában: a nehéz időszakokban a család minimális létszükségleteit voltak hivatva biztosítani. Jellemző, hogy a generációs folytonosság a mesterség kontinuitását is jelentette az esetek többségében: a fiú utódok apjuktól sajátították el és „vették át" a családi ipart.

Azok a kézművesek, akik első- vagy másodgenerációs mezővárosi lakosok voltak jól szemléltetik a „gyökér eresztés" folyamatát és szakaszait. Sokatmondóak az életutak abban a tekintetben is, hogy az életút egyes stációinak „állapotán" keresztül bepillantást engednek a lehetséges stratégiai döntések irányára vonatkozóan, amelynek a felhasznált források csak a végeredményét képesek ugyan megjeleníteni, de az *elmozdulást* egy adott helyzetből egy másikba nyilván az egyéni és családi stratégiák sora előzte meg. Kétharmad részben a régebbi mezővárosi birtokos paraszti rétegből választottak házastársat, ami jól szemlélteti a mezővárosi társadalomba való fokozatos integrálódásukat. Kilencük közül négy a mezőváros birtokos gazdái közé emelkedett (Budovszky J., Holecskó I., Szlovenszky J. és Csontik L.) 1868-as és 1884-es birtoknagysága alapján. Ketten pedig a mezővárosi gazdasági elit legjelentősebb, szűk csoportjába tartoztak mind ipar- és földadójukat figyelembe véve (1852, 1868, 1884), s ezt az 1870-es évek virilisösszeírásai is megerősítették. Budovszky József bodnár, Holecskó István tímár és Szlovenszky János

5 Az élet- ill. családtörténeti módszer közösségi rekonstrukcióra való alkalmazására l. Sieder, R. és Mitterauer 1983: 309-345; Schlumbohm 1996: 81-95 és 1997: 29-30; Tóth 1989: 160-204; Heilig 2000a és 2000b: 95-110; Husz 2000: 5-22 és Pozsgai 2000a: 196-198., egy család tagjainak részletes életút-elemzésére l. Kövér 2000: 701-717, Horváth 2000: 43-60; Klement 2000: 61-79; az életrajzi módszerről áttekintően, valamint a *prozopográfiáról* és a *modális életrajzról* l. Levi 2000: 81-92.

szemmel láthatóan a családon belüli munkaszervezetet is nagyon tudatosan a földművelés és kézművesség *mezővárosias egysége* (Tóth 1989) jegyében valósították meg, amelyet nem pusztán a háztartás nagysága, hanem az összetett, többcsaládos - törzscsaládos - háztartások kialakítása is jól szemléltet. A teljes integráció a nyelvi asszimiláció után a felekezeti asszimilációt is maga után vonta (Tóth 1995: 90, 97), amelyet jól példáz Szlovenszky János leszármazottainak kitérése a lutheránus és áttérése a katolikus felekezetbe.[6] A mezővárosban elhanyagolható volt a protestáns felekezethez tartozók számaránya (l. az 1. táblázatot).

1. táblázat

Tornai kézművesek vallási megoszlása 1857-1869

Év	katolikus	evangélikus	református	izraelita	Összesen
1857	57	5	0	3	65
1869	68	2	1	8	79

A mind három időpontban jelenlévő, *stabil* kézművesek közül nyolc volt a betelepülő migráns kézműves. Felerészben házasságuk révén (Faragó 1995) vetették meg lábukat a mezővárosban, többgenerációs kézművescsaládok leszármazottait véve feleségül. Közülük mindenképpen kiemelkedik Farkas János, aki a „szakmán belüli" összetartás és a mészárosok közötti - településhatárt nem ismerő - házassági endogámia révén emelkedett rövid idő alatt a mezővárosi gazdasági elitbe. A Szlovenszki család második generációjához tartozó Szlovenszki Terézzel kötött házasságot. A mezővárosi mészárosokhoz hasonlóan ő is jelentős földbirtokot szerzett rövid idő alatt, és mestersége mellett a földművelés is jelentős szerepet játszott. Ebben az esetben is jól látható a „szülő(k) - házas gyermek" együttélése, háztartási közössége (mind idb. Szlovenszky J., mind Farkas J. *vőt fogadott* házába). A csoport másik feléhez tartozó kézművesek azonban (első)

6 Az etnicitás kérdését itt részletesen nem tárgyalom. Bár a vallásfelekezet, család- és keresztnév, születési hely és részben a házasságok alapján a kézművesek többségéről megállapítható származása, a „nemzetiségre" nézve azonban a források részben hiányosak, részben torzítanak. Az 1850. évi népszámlálás házankénti-lakófelenkénti kimutatásaiban a *„Nach der Nationalität"* rovat három oszlopának fejléccímei eredetileg a következőek voltak: *Magyar, Deutsche, Slovaken.* Később azonban egy másik „kéz" átjavította a *Slovaken*t *Isralten*-re. Vajon csak a további oszlopok hiányából fakadt-e a javítás? - Nem. Nyilván az „anyanyelv", a „nemzetiség" és a „felekezet" elhatárolásának bizonytalanságairól van szó. A „javító" mindazokat, akik az „izraelita felekezethez" tartoztak, s akiket először a *németek* oszlopában írtak össze, kihúzta a németek csoportjából és átírta a nemzetiség rovatában az *izraeliták* csoportjába. Ez végül azt eredményezte, hogy a németek oszlopában az eredetileg bejegyzett 33 helyett mindössze 1 fő maradt, a felekezetük alapján megnevezett zsidók oszlopában pedig 32 főt tüntettek fel 1149 magyar mellett. Az 1106 katolikuson kívül 24 lutheránus, 18 kálvinista és egy-egy görög katolikus és ortodox vallású személyt írtak össze az egész mezővárosban ekkor. Egy 1871-ben, a „legutóbbi népszámlálás adatai szerint" készített kimutatás a nemzetiségek számbavételéről (ŠOBA KE, TZ II. 156/3.sz.) 71 *németet* tüntetett fel, de a *tótok* oszlopában ekkor sem szerepelt senki. Egy 1877-ből datált településszintű kimutatás - amely szintén az 1869. évi népszámlálás adataira támaszkodott - vallásfelekezetek szerinti bontásában azonban éppen 71 izraelita lakos szerepel! (KSH Kézirattár V A 0021/53.) Az anyanyelvi nemzetiség és nyelvhasználat kérdéseihez közelebb visznek az 1880. évi népszámlálás adatai. Az 1470 lakosból 1314 volt magyar nyelvű, 52 német, 50 tót, 1 külföldi nyelvű és 53 beszélni nem tudó csecsemő. A felekezeti arányok a következők voltak: 1231 katolikus, 19 görög katolikus, 33 evangélikus, 91 református és 96 izraelita. A konklúziókat és az adatok részletes, személyi szintű elemzését egy másik dolgozatomban mutatom be, az mindenesetre valószínű, hogy 1850-ben és két évtizeddel később nemcsak a mezővárosi zsidók voltak (nagyobbrészt) német nyelvűek, hanem rajtuk kívül bizonyosan éltek nyelvileg csak félig-meddig asszimilálódott németek és szlovákok is Tornán.

házasságukat nem tornai arával kötötték. Az életutak jól mutatják azt a sokszínűséget, amely e heterogén összetételű migráns csoporthoz tartozó kézművesekre jellemző. Kanyurszky József és Peregrin János meggyőző ellenpéldául szolgálnak több, a kézművesekkel kapcsolatos sztereotip állításra. Kanyurszky három (valójában négy) házassága közül csak a középsőt kötötte mezővárosi hajadonnal. 1852-ben fizetett adója alapján a kézművesség középrétegébe tartozott, 1868-ban pedig csak néhány hold földet találunk neve mellet, mégis 1857-ben már mint városi bírót említik a források. Peregrin János kovács szintén érdekes és jelentős karriert futott be - „mezővárosi mércével" - rövid idő alatt. Sem mezővárosi feleség, sem rokonság, sem a „szakmai szolidaritás" nem egyengette útját, mégis igazi *self-made man*-ként saját iparára alapozva megvetette a lábát Tornán, s rövid idő alatt a mezőváros második legnagyobb gazdája is lett. Gyermekei részben a mezővárosi birtokos paraszti családok, részben pedig Tornán kívüli családok utódaival kötöttek házasságot, jól példázva a migráns családok gyakorta ellentmondásos társadalmi helyzetét és kötődéseit. Nagy András fazekas és fiainak - akik döntően csak a mesterségükből éltek - együttélése a kézművesháztartásokat alapvetően *nukleárisnak* tételező irodalomra, Zir (Sir) Izsák pedig a zsidó kézművesek folytonos vándorlására és ideiglenes megtelepedésére szolgál ellenpéldául.

A MEZŐVÁROSI KÉZMŰVESHÁZTARTÁSOK NÉHÁNY JELLEMZŐJE [7]

A 19. századi „osztrák" népszámlálások (1850, 1857), nyugat-európai minták felhasználásával új, a korábbi lélek- és adóösszeírásoktól eltérő számlálási egységet vezettek be a lakosság összeírásánál (Ficker 1870: 174, Pozsgai 1999b, 2000a: 172-173). A „lakófél" (Wohnpartei) fogalom 1857-ben jelent meg először,[8] de tartalmában már az 1850/51. évi népszámlálás számlálási egységének is az alapját jelentette: a nukleáris („egyszerű") családokat tekintette a számlálás alapegységének függetlenül attól, hogy *ez* a házon belül a rokoni együttélésnek milyen összetettebb szervezeti formájába illeszkedett és a házon kívül milyen - többségében rokoni - együttműködési formák játszottak szerepet a gazdálkodásban és a fogyasztásban.[9] Mindez nagyon megnehezíti és megkérdőjelezi a 19. század közepét megelőző „familián" alapuló háztartás-fogalom nem nominális alapon történő megfeleltetését az 1850/51-es, 1857-es és az 1869-es népszámlálás „lakófél" háztartás-fogalmával.[10] A 19. század közepétől a háztartás fogalmát csak az egy fedél alatt élők meghatározott csoportjaira alkalmazták, így pusztán a lajstromok alapján többnyire csak az egy házban élő rokoni csoport családszerkezetét lehet vizsgálni (annak egyszerű vagy feltételezhetően összetett voltát megállapítani) és a háztartásokat rekonstruálni.

7 A háztartások rekonstrukciójának jelentőségére a társadalmi viszonyok és kapcsolatrendszerek feltárásában lásd Orosz 1989: 358, Benda 1987, illetve újabban Heilig 2000a és Pozsgai 2000a.

8 Dányi 1993: 106. Az 1857. évi népszámlálás B. mellékletét („Utmutatás a bejelentési jegy betöltése végett").

9 Az 1850. évi „Hivatalos Utasítás" a következően rendelkezik: "Egy különös fölvételi ívet kapnak a népszámlálásnál: a) minden házasságban élő gyermekével együtt, vagy ha nincsenek azok nélkül; b) fi- vagy nőözvegy ha gyermeke van; c) azon nőtlen vagy hajadon és özvegy *gyermektelen* személyek, kik cselédet tartanak, és magokban laknak vagy saját vagyon, hivatal- vagy keresetből élnek." Közli Dányi 1993: 92-93. Lásd még a „lakófélre" vonatkozóan Faragó 1989: 439.

10 Vesd össze Andorka - Faragó 1984: 404-405. és részletesen Pozsgai 1999a.

Kiegészítő forrásokkal azonban lehetőség nyílhat a *valós* háztartási kötelékek feltárására, a nagyobb, esetleg több háztartást magukba foglaló egységek rekonstrukciójára (Heilig 2000: 227-233, Pozsgai 2000a: 196-199).[11]

Dolgozatomban eredetileg a háztartás fogalmát még nem a fenti rekonstruált értelemben használtam, hanem igazodtam az összeírók által használt lakófél alapú háztartás-fogalomhoz, amely eltérő adatfelvételeket eredményezett egyazon népszámlálási körzetben is (Pozsgai 2000a: 176-193). A 19. század említett három lajstromos népszámlálásának felvételi ívein alapuló, egy a valósághoz közelebb álló háztartás-fogalom kidolgozása csak az egyes családok személyi szintű vizsgálatán alapulhat. Ez lehetőséget nyújt e népszámlálások adatfelvételi rendszerének lokális hatósugarú kritikai elemzésére, az összeíróbiztosok műveltségének és az összeírás megbízhatóságának vizsgálatára.[12] A dolgozat második részének *Mellékletében* mutattam be ezt a személyi szintű elemzést, amely az életutak és a család- és háztartásciklusok elemzésén alapszik. Először a lasletti tipológia alapján elkészített táblázatokat mutatom be az 1857. évi lajstrom és az állatösszeírás adatai alapján. A Laslett-csoportosítás használhatósághát azóta revideáltam (Pozsgai 2000a: 194-195, 207-209) és öt Torna megyei település adatai alapján összeállított leíró tipológia alkalmazását mutattam be a településekre és a mezőváros birtokos paraszti háztartásaira. Jelen dolgozat Függelékében az 1869. évi lajstromok és más kiegészítő források segítségével már e szerint a „leíró tipológia" alapján soroltam be a mezővárosi kézművescsaládokat a különböző fő- és alcsoportokba.

2. táblázat

Tornai kézműves-háztartásfők családszerkezete 1857-ben (Laslett-tipológia alapján)

Háztartás típus	Tornai kézműves háztartásfők korcsoportonként					Összesen
	20-29	30-39	40-49	50-59	60-	
házaspár	2	1	2			5
házaspár gyermekkel	4	21	13		1	39
özvegy apa gyermekkel			1	1		2
Egyszerű családos háztartás összesen:	6	22	16	1	1	46
házaspár gyermekkel és özv.anya		4				4
házaspár gyermekkel és nem házas testvérrrel	1	3	1			5
özvegy anya házas gyermekével		1				1
egyéb - több irányban - kiterjesztett család	2		1			3
Kiterjesztett családos háztartás összesen:	3	8	2			13
nem család		1	1			2
Összesen	9	31	19	1	1	61

11 Egy ilyen elemzés összefoglaló eredménye Torna birtokos paraszti háztartásainak a rekonstrukciója Pozsgai 2000a., illetve Heilig Balázsnak Szőlősardóról szóló elemzése (Heilig 2000a).

12 Lásd az 1869. évi népszámlálás „Utasításának" 21. pontját: "Akár bejelentési, akár fölvételi ívekkel eszközöltetik a népszámlálás, alapja mindenkor *az egyes háztartás* (lakófél)." Ezen kívül az „Oktatás felvételi ívek betöltéséhez számláló ügynökök és vizsgáló bizottsági tagok számára" 20. pontját.

3. táblázat

Tornai kézműves háztartásfők állatállománya és háztartástípusa 1857-ben

Tornai kézművesek	Tornai kézműves háztartásfők összeírt állatállománya 1857-ben					Összesen
	4 ill. több igásállat	2-3 igásállat	1-2 tehén	csak sertés	nincs	
egyszerű családos	4	5	17	13	7	46
kiterjesztett családos	1	4	6	1	1	13
nem család			2			2
Összesen	5	9	25	14	8	61

Az ipar mellett földműveléssel is foglalkozó kézművesek (illetve akik termékeiket máshol is értékesítették és maguk fuvarozták) érthetően mindannyian rendelkeztek igásállatokkal. A legjelentősebb állatállománnyal rendelkező kézműveseket egy kivételével mind földbirtokosként írták össze 1857-ben. Egy kivételével mindannyian egyszerű családos háztartásokban éltek és közülük három esetében a hiányzó családi munkaerőt idegen kezek pótolták: ifjabb Szlovenszki János mészárosnál egy szolgáló, Gabos Sámuel mészárosnál egy szolga és két szolgáló, Peregrin János kovácsnál két legény és egy szolga. A kettőnél több igásállattal rendelkező kézműves-háztartásfők rekonstruált háztartásainak több mint fele (9-ből 5) volt a lasletti értelemben kiterjesztett családos. Az 1-2 tehénnel rendelkezőknek már csak a negyede, míg a csak sertéssel illetve semmilyen állatállománnyal nem rendelkező háztartásfők közül csupán egy-egy élt kiterjesztett családos háztartásban. Az állatállomány nagysága tehát az esetek többségében jelentős mértékben összefüggött a háztartások összetettségével, nagyságával jóllehet a statikus metszet és az alacsony esetszám gyengíti e korreláció bizonyító erejét. A 4. táblázatból pedig a jelenlévő idegen munkaerő és az állatállomány nagyságának pozitív kapcsolata állapítható meg a kis esetszám alapján is.

4. táblázat

Állatállomány és jelenlévő idegen munkaerő a tornai kézművesek háztartásaiban 1857-ben

Jelenlévő idegen munkaerő (1857)	Tornai kézműves háztartásfők összeírt állatállománya 1857-ben					Összes háztartás
	4 ill. több igásállat	2-3 igásállat	1-2 tehén	csak sertés	nincs	
legény és szolga	1	1			1	3
csak legény		4	4	2		10
csak szolga	1	1			1	3
csak szolgáló	2		3			5
nincs	1	3	18	12	6	40
Összes háztartás	5	9	25	14	8	61

Végül a családszerkezeti változások alapján még egyszer szeretnék visszatérni a háztartás-fogalom vizsgálatához. Az 1869-es népszámláláskor 34 olyan kézműves-háztartásfő volt jelen, akik már 1857-ben is szerepeltek. (Eltekintve most azoktól az esetektől, ahol az elhunyt családfőnek a csonka családja szerepelt 1869-ben.) Az 5. táblázatban

szembetűnő, hogy a *lakófél-háztartások* háromnegyede (25 ill. 26 fő) mind 1857-ben, mind 1869-ben az egyszerű családos háztartástípusok között szerepel. Az egy házon belül együtt élő családmagok *lakófelenként* - háztartási egységekként - elkülönített csoportjai alapján természetesen adódik a nukleáris családok dominanciája.

Ugyanakkor látható, hogy a két időpontban adott családszerkezet leírására szorítkozó családforma-típusok jelentősen bővültek: 1857 és 1869 között 7-ről 10-re. Egy 1857-ben előforduló típus (özvegy apa gyermekével) 1869-ben nem fordult elő a lakófél-háztartásokban. Négy esetben viszont összetett családos háztartások „jelentek meg" 1869-ben, azaz két egyszerű családos és két kiterjesztett családos háztartás összetett (több együtt élő családmagot magában foglaló) családos háztartássá alakult. Budovszki József bodnár mester nukleáris családja fia házasságával a törzscsaláddá alakulás útján haladt, de még 1869-ben egy nem házas fiú is szerepel a háztartásban szolgaként összeírva. A már említett Farkas János egyszerű (lakófél) családja - amely 1857-ben az öreg szülőkkel szintén összetettebb család (törzscsalád) volt valójában - lánya házasságával összetett háztartássá vált és 1869-ben egy lakófélt alkottak („szülő-házas gyermekével" típusú törzscsaládos háztartást). Holecskó István tímár családja sógora családjával együtt funkcionálisan törzscsaládos háztartássá változott. Heveri István kőműves (1869-ben: „zsellér - kőmívesi napszámból") nukleáris családja (felesége és gyermekei) mellett egy másik nukleáris család tagolódott be a háztartásba 1869-ben, amellyel szemmel láthatóan nem állottak rokoni viszonyban. E négy esetben tehát az összeíró egy háztartásnak (lakófélnek) tekintette és nem választotta el az együtt élő családmagokat. Budovszki József és Farkas János háztartásában fiatal házasok (mindkét esetben 19 éves a feleség) élnek együtt a szülőkkel és nem házas testvérükkel, s alkottak törzscsaládokat, ill. az utóbbiban még egy özvegy szolgával és egy hajadon szolgálóval egészült ki a háztartás, akik nem tartoztak a vérségi családhoz. A házon belüli lakótér - 2-2 szobát tüntettek fel 1869-ben - lehetővé tette a fiatal pár házon belüli „különélését". Az állatállomány azonban érthetően nincs elkülönítve a „Háziállatok számbavétele" részben. A 107. sz. ház, Holecskó István felvételi ívén azonban csak egy szoba szerepel az 1869-es népszámlálás lakásstatisztikai részében, s miután konyhát sem tüntettek fel a két családmag elkülönült lakótér-használata csak a lakóház melletti gazdasági épületben szereplő helyiségek használatával képzelhető el (kamra, istálló). Heveri István kilenc tagú háztartásának tagjai feltehetően szintén nem az összeírt egy szobában húzódtak meg. Esetükben - mint az esetek nagy többségében - konyha is és egyéb gazdasági épületek (kamra, pince, istálló) is szerepelnek a felvételi íven.

A háztartások házon belüli rekonstrukciójánál a ház és az ahhoz tartozó gazdasági épületek egyes részeinek funkcionális vizsgálata elengedhetetlen - a házon belül együtt élők rokoni kapcsolatával, családszerkezetével és létszámával összefüggésben -, különösen azért, mert az 1869. évi népszámlálás ház- és lakásstatisztikai adatfelvétele ezt lehetővé teszi. A „lakótér" használatára vonatkozóan fontos lehet a néprajzi vizsgálatok eredményeinek hasznosítása is.

5. táblázat

Tornai kézművesek családszerkezetének változásai 1857-1869

Családtípus (1857)	Családtípus (1869)											
	házaspár	házaspár gyermekkel	özvegy apa gyermekkel	házaspár és özvegy anya	házaspár gyermekkel és nem ház. testv.	özvegy apa házas gyerm.	egyéb - több irányban kiterj.	törzscsalád	törzscsalád bővítve	házas testvérek	egyéb több családmagból álló	Összesen
házaspár	1	3										4
házaspár gyermekkel	1	15					1	1	1			19
özvegy apa gyermekkel		1				1						2
házaspár gyermekkel és özv. anya	1	2									1	4
házaspár (gyermekkel) és nem házas testvér		2								1		3
egyéb - több irányban kiterjesztett család					1							1
nem család				1								1
Összesen	3	23	0	1	1	1	1	1	1	1	1	34

A háztartásszerkezet rekonstrukciója során a fent említett négy háztartás mellett még öt olyan több rokon-családmagot magában foglaló háznép létezett 1869-ben, ahol az egyes nukleáris családmagokat elkülönített lakófélként tünteti fel az összeíró. Három esetben egyszerű családos, egy esetben pedig a lasletti fogalomhasználat szerint „kiterjesztett" családos háztartás alakult át összetett, többcsaládos formává. Blazenák László bodnár esetében pedig 1857-ben „lappangó" testvére és családja újra vele egy házban szerepel az 1869. évi felvételi íven (az egy házban együtt élő több család szemléltetést lásd az Függelék „Ház" oszlopában).

1. ábra

Tornai kézművesek háztartásai életkorcsoportok szerint 1869-ben

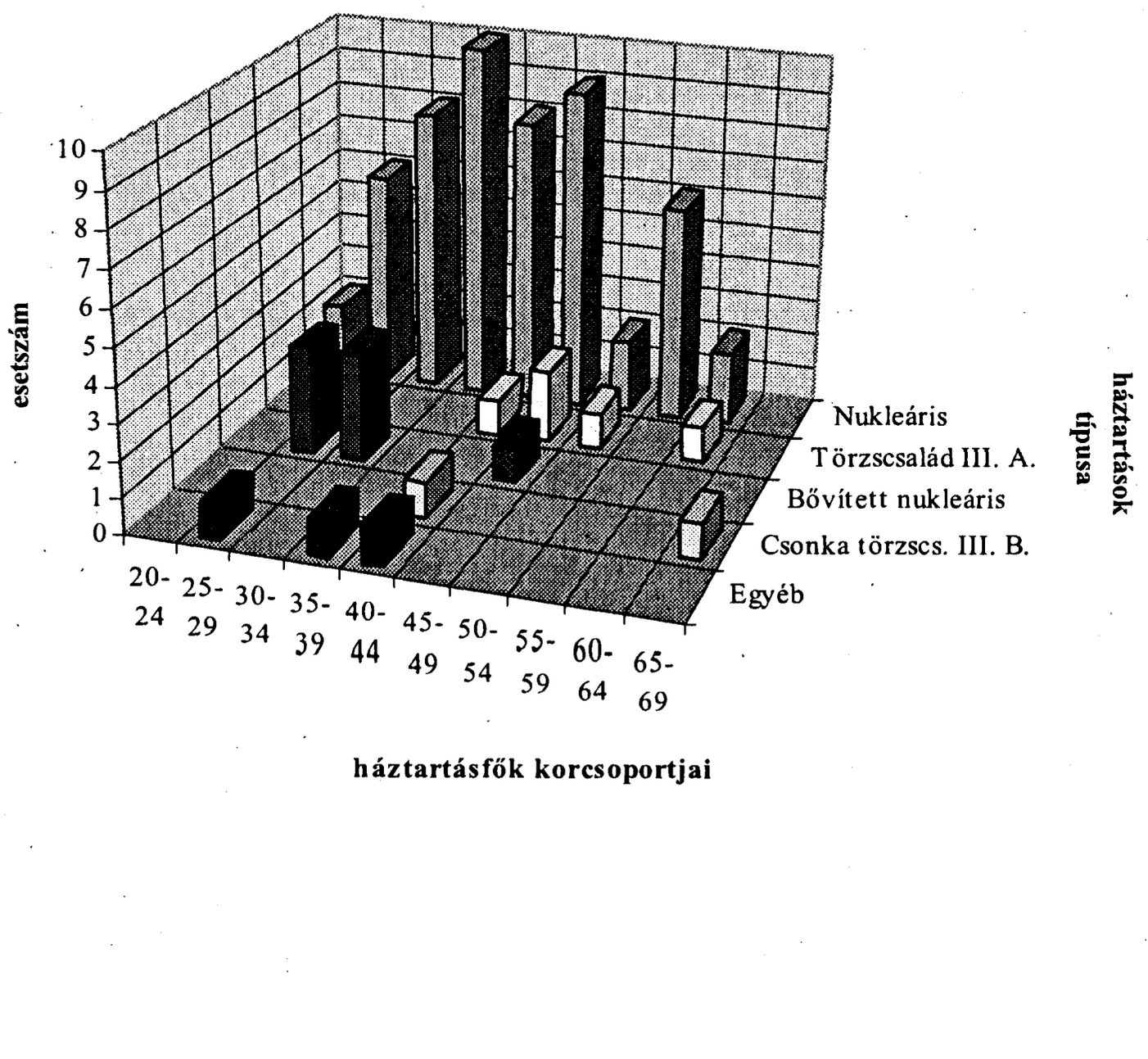

Az 1. ábrán szemléltetett háztartástípusoknál az 1869. évi népszámlálás lajstromain kívül már az összes elérhető olyan kiegészítő forrást hasznosítottam, amelyeknek segítségével a házon belüli többcsaládos rokoni együttélésről is meg lehetett állapítani, hogy egy vagy több háztartást alkottak-e a vizsgált időszakban. Amennyiben a közmunka-összeírásokban külön-külön is fel voltak tüntetve az egyes családfők - még akkor is, ha a kataszterben csak egy néven szerepelt a ház- és a földtulajdon -, akkor egymástól bizonyos fokig elkülönült háztartásoknak tekintettem még az egy fedél alatt élő rokon (leszármazási vagy oldalági viszonyon) alapuló háztartásokat is. Az ábrán érthető módon dominálnak a nukleáris családháztartások, hisz az 1869-ben jelenlévő összes kézművescsalád háztartástípusaiban a csak átmenetileg jelenlévő, illetve az 1857 után megtelepedő és háztartást alakító kézművesek súlya jelentős (lásd a Függeléket és az előzményekre a jelen tanulmány „Kontinuitás-diszkontiunitás" alfejezetét). Célszerűbb tehát a kontinuus háztartásokat vizsgálni, amelyek hosszabb időn - több generáción - keresztül jelen voltak a mezőváros társadalmában. Ezek részben a régebbi tornai családok kézművessé vált leszármazottaiból, részben az olyan migráns első- vagy másodgenerációs tornaiakból tevődtek össze, akik meg is telepedtek a mezővárosban. A földtulajdon kisebb-nagyobb mértékű jelenléte általánosnak mondható e kontinuus iparoscsaládoknál. Családszerveződésüket és háztartási ciklusaikat jelentős részben meghatározta vagyoni helyzetük (földtulajdonuk és állatállományuk nagysága). Azok a kézművesek, akik kis földdel rendelkeztek ugyan, de megélhetésüket mégis döntően mesterségük biztosította, általában ritkán alkottak családjukkal összetettebb háztartásokat a családciklus fázisaiban. A földész-kézművesek alkotta háztartások - különösen a nagyobb birtokos gazdáknál - azonban nem különböznek lényegesen a mezővárosi birtokos paraszti háztartásokétól (Pozsgai 2000a: 210-211). A föld és a műhely átörökítése során a kézművesek háztartásciklusainál ugyanúgy meghatározó szakasznak és *szervezőerőnek* bizonyult a *törzscsalád*-fázis, jóllehet a rekonstruált (nem lasletti tipológián alapuló) háztartások között is csak kis esetszámban fordult egy-egy időmetszetben elő. Az ábrán látható oszlopdiagramm 70 esetéből mindössze 10% volt a csonka és teljes törzscsalád 1869-ben. Az összetettebb háztartások és az egy házon belül együtt élő több rokon háztartás (lásd Függelék „Háztartás" oszlopait) azonban éppen a döntően kontinuus, többségében jelentősebb földdel rendelkező mezővárosi kézműveseknél fordult elő.

6. táblázat

Tornai háztartásfők foglakozás és születési hely szerinti megoszlása 1869

A háztartásfő születési helye	A háztartásfő foglalkozása												
	földműves férfi	földműves nő	napszámos férfi	napszámos nő	uradalmi tiszt	uradalmi - és városi cseléd	önálló iparos	kereskedő	értelmiségi	hivatalnok	hivatalszolga	egyéb	összesen
Torna mezőváros	42	9	36	24		2	31		2	3	5	12	166
Torna vármegye Felső járás	2	3	14	7		10	4	2	1	1	5	3	52
Torna vármegye Alsó járás				1	1	9	2			2		1	16
Szomszédos vármegyék városai			2	2		1	6	2	4	7		3	27
Szomszédos vármegyék falvai	2	1	4	2	1	8	12		4	3	1		38
Egyéb városok							1	1	2	2			6
Egyéb falvak					2	1	2	1	2	4			12
Külföld			2				3			1		1	7
Összesen	46	13	58	36	4	31	61	6	15	23	11	20	324

* A *földműves* és *napszámos* háztartásfő nők kivétel nélkül özvegyek voltak.

A legstabilabb kézművescsaládok tehát vagy a többgenerációs mezővárosi családok leszármazottaiként maguk is sok szállal kötődtek a helyi társadalomhoz (és némi földdel is rendelkeztek), vagy házasság és mezővárosi tulajdon (ház és föld) révén biztosították a generációs folytonosságot. A megtelepedő migráns kézművesek integrációját a mezővárosi társadalomba tehát - jóllehet voltak kivételek - vagy a házasság, vagy a földtulajdon biztosította hosszú távra. A migránsok házassági kapcsolatai (lásd a „Migránsok" és a „Kontinuitás-Diszkontinuitás" alfejezeteket) tehát érthetően elsősorban a megtelepedést célozták, ezt tükrözik azok az esetek, amelyek az özvegy *mesternék* „ázsióját" szemléltetik a fiatalabb, nem tornai születésű kézművesek és mesterlegények között. A második generációs kézművesek házassági stratégiaváltását jól mutatja a földműves-családok felé fordulás. Az egyes életutak egyértelműen bizonyítják, hogy a mezővárosi kézművesek közül csak az tudott a helyi gazdasági elit tagjai közé emelkedni, aki jelentősebb földtulajdonra tett szert. A mezővárosi „polgárrá" válás a betelepülők számára rendszerint többlépcsős folyamat volt, még akkor is ha nem kellett valódi *polgárjogot* elnyerniük. A mezőváros társadalmában sokkal inkább az az öntudatos gazdaszemlélet volt az irányadó a betelepülőkre nézve, amely a tornai birtokos gazdák felső rétegéhez való idomulás (majd tartozás) íratlan kellékének a *rokonság- és birtokszerzést* tartotta. Egyszerre több grádicsot átugrani e tekintetben nem volt lehetséges, ezt példázza a tornai katolikus anyakönyvben fellelhető mintegy kétszáz (197) kézművesházasság is (1822-1899), amelyből kiderül, hogy a nem tornai születésű, de Tornán megtelepedő legények és mesterek (73 fő) háromnegyed részben (54 esetben) jutottak mezővárosi hajadonhoz vagy özvegyhez, akik néhány „zsellérleány" és egy-két „gazdaleány" kivételével mind a mezővárosi kézművescsaládok leszármazottai voltak.

KÉT ÉVTIZED VÁLTOZÁSAI A TORNAI KÉZMŰVESSÉG ÖSSZETÉTELÉBEN (1852–1857–1869)

Először is vegyük szemügyre azokat, akik már az 1852-es összesített névsorban is szerepeltek, és még 1869-ben is jelen voltak a népszámlálási lajstromok tanúsága szerint. A dolgozat első részében található függelék (Pozsgai 2000b: 40-42) névsorai alapján 23 ilyen mind a három időpontban *személyében stabil* kézműves volt.[13] Közülük 15-en Tornán születtek, nyolcan pedig a mezővárosban megtelepedő migráns kézművesek voltak.

A TORNAIAK

a) régi, többgenerációs tornai családok leszármazottai: hat kézművesnek és családjának eredete már kimutatható a Mária Terézia-féle úrbéri összeírás időpontjában is (1772).[14]

Darvas Ferenc csizmadia Görcsös József helybeli fazekas leányát, Annát vette feleségül (1840). Darvas 1852-ben fizetett iparadója (3 frt) alapján a módosabb iparűzők közé számított. 1857-ben egy fiukkal és három leányukkal éltek egy háztartásban. Fia, István is csizmadia lett, aki 1869-ben Majzner Alajos kerékgyártó leányát, Rozáliát vitte az atyai házba, amely ekkor két szobából és egy konyhából (pitvar) állt, valamint egy kamra, egy pince, egy fészer és egy istálló kapcsolódott gazdasági épületként a házhoz a lajstrom szerint. (Állatállományuk: 1 tehén, 4 borjú, 4 sertés.) Darvas Ferenc tehát 1869-ben együtt élt házas fiával, két hajadon leányával, fiatalkorú fiával, Sándorral, aki a népszámlálás idején Kassán volt szabóinas (s akit az 1857. évi népszámlálásnál eltitkoltak), valamint idős, özvegy apjával. Az összeíró három lakófél-háztartást különített el a házban, amely az eklektikus adatfelvétel egyik szép példájaként említhető. (Keveredik benne a házon belüli elhelyezkedés és az életkor szerinti hierarchia szemléltetésének szándéka.) Az elkülönítést, a különálló háztartások létét nem erősíti meg sem az 1868. évi kataszter, sem az 1869. évre felvett közmunka-összeírás: mindkettőben egyedül Darvas Ferenc van feltüntetve tulajdonosként, illetve közmunkára kötelezettként – a háznép szemmel láthatóan törzscsaládos háztartást alkotott. Három lánya közül Teréz egy udvarnoki születésű molnárhoz (1866, Lipták József), Anna 1871-ben Morgent István suszterhez (Morgent János suszter és Bordás Mária fiához), Mária pedig 1874-ben Femiák (Fémják) József vármegyei hajdúhoz, a községi jegyző özvegy fiához ment nőül. Darvas Ferencnek nem volt jelentős földtulajdona (lásd Függelék), jövedelme alapján a helybéli kézművesség középrétegéhez tartozott, amelyet fiának és Anna leányának a házassága is tovább erősített. A földhöz való kötődés, a *féltelkes gazdaság* emléke (az ős 1772-ben a Keglevichek szabadmenetelű jobbágya) azonban még nem ment feledésbe, ezt erősítette a család földműves ága, s részben Mária házassága is ezt tükrözi[15], részben pedig a felemelkedő mezővárosi

13 A Függelékben 1852-ben 32-es, 1869-ben pedig 33-as szám alatt található két Juhász István nem ugyanaz a személy, hanem apa és fia. A 19. sz. alatti Molnár Istvánok (1852-1857 és 1869) pedig nincsenek leszármazási viszonyban egymással.

14 Az úrbéri összeírás megyei eredményeire: MOL Mikrofilmtár 4266.

15 Fémják József ősei szintén a szabadmenetelű, féltelkes jobbágyok közé taroztak 1772-ben, apja 1869-ben már csak negyedteleknek megfelelő földet bírt (Pozsgai 2000a: 210).

tisztviselői-hivatalnoki réteghez való közeledést. Teréz az egyedüli, aki *jövevény* felesége lett. A *molnárné* státus presztízse és az életszínvonalbeli emelkedés azonban feltehetőleg kielégítő kompenzációnak bizonyult.

Hegedűs József asztalos először Kovács János iparos leányát, Ágnest (1841), majd Görcsös József földműves leányát, Erzsébetet (1845) vette nőül, s 1869-ben már népes háztartás (11 fő) élén állt, amelyből 4 fő volt az idegen segédmunkaerő (1 segéd, 2 inas, 1 szolga), s a mester legidősebb fiát is segédasztalosként írta össze,[16] a szakma fortélyainak átadása tehát itt is családon belül ment végbe, és a műhely távolabbi sorsa sem lehetett kérdéses. A mester első házasságából származó leányát egy jánoki (Abaúj m.) kalaposhoz, a második házasságából származó Franciskát pedig egy zsarnói születésű asztalloshoz (Torna m.) adta felségül. Az utóbbi az anyakönyvi bejegyzés szerint (1873) szintén az ő házában lakott, tehát feltehetőleg „legénykedése" közben vetett szemet mestere leányára. A 134. sz. ház három szobából állt (1869), amelyből egy asztalos műhelyül szolgált. A házhoz tartozott még két „boltként" összeírt helyiség, egy pince, egy fészer, két istálló (1 tehénnel, két ökörrel, 7 borjúval).

Heveri József kőműves az elszegényedő Molnár família leányát, Erzsébetet vette nőül, jól tükrözve azt az ingatag társadalmi státust, amely a mezővárosi kőműveseket és ácsokat jellemezte. Fia, József már a biztosabb megélhetést nyújtó asztalosságot tanulta ki, s 1876-ban Morgent Apolloniával, egy tornai suszter lányával kötött házasságot, e frigy tehát ekkoriban feltehetően jó partinak számított. Erzsébet nevű leányának viszont már „csak" egy helybeli zsellér jutott férjül. Az idősebb Heveri József háza mindössze egy szobából, s egy pitvarból állt. Ezt egy kamra, egy pince, egy félszer és egy istálló egészítette még ki 1869-ben. Kis földtulajdonából látszik, hogy nem teljesen hagyatkozott a szezonális (és „konjunkturális") hatásoknak annyira kitett mesterségéből származó jövedelmére.

Juhász József fazekas 1850-ben Tóth György fazekas leányát, Béres István fazekas hét évvel idősebb özvegyét, Máriát vette feleségül. 1857-ben két közös gyermekükkel, és Tóth Mária előző házasságából származó gyermekével éltek együtt. Egy fazekasinast is összeírtak ekkor háztartásában. 1869-ben két gyermekükkel laktak együtt. Juhász Józsefnek az anyakönyv szerint nem született fiú utóda, leánya Borbála egy bódvalenkei zsellérhez ment nőül 1872-ben.

Morgent János suszter 1841-ben Bordás Máriával, majd halála után Szepessy Apolloniával kötött házasságot, akik mindketten többgenerációs tornai kézművescsaládok leszármazottai voltak.[17] Első házasságából származó fiai, János és István apjuktól tanulták ki a cipészkedést (utóbbi 1869-ben „suszter legény az attyánál"). János egy juhászgazda Kovácsi pusztai lányát, Fingerlosz Juliannát vette nőül. Az ifjú pár házassága után elköltözött idősebb Morgent János családjától, 1869-ben már az ara apjának; Fingerlosz

16 Azon mezővárosi háztartásfők közé tartozott, akik feltehetően saját maguk töltötték ki a lajstromot (kézírás alapján, az ívet ugyanis a mezővárosban nem íratták alá).

17 Apjuk mesterségéről közelebbit nem lehetett megtudni. A Torna mezővárosi egyházi anyakönyvekben 1822-től tüntetik fel a foglalkozást „Conditio & Qualificatio" rovat alatt, azonban csak a házasulandó férfi foglalkozását - társadalmi státusát - tüntették fel, a házasulandó leányét (azaz többségében apjáét) nem. A szülőknek pedig csak a nevüket jegyezték be, foglalkozásukat nem. Csak 40 év elteltével, 1862-től tűntették fel a szülők nevét és foglalkozását is.

Györgynek a házában (173. sz.) vannak összeírva egy bérlő lakóval.[18] Kisebbik fia, István, a fentebb említett Darvas Ferenc csizmadia leányát, Annát vitte a szülői házhoz. Leányai közül Mária, Karafa István hivatalszolgához (1873), Apollónia pedig a már említett Heveri József asztaloshoz ment nőül. 1869-ben a nyolc fős háztartás kétszobás házban lakott, az „utó" (nem utca felőli szoba) műhelyül is szolgált. Egy kamra, pince, fészer és egy istálló tartozott a 104. sz. házhoz. A hatgyermekes család állatállománya két tehénből és egy sertésből állt ekkor. Kis földbirtokának majdnem fele (1 kh 108 négyszögöl) szőlő volt 1868-ban, amely mintegy 600 négyszögöllel csappant meg - valamelyik lánya hozományaként - 1884-re.

Morgent József szűcs mester az udvarnoki születésű Hodermarszki Borbálát hozta tornai házába.[19] Az 1869. évi fölvételi ív szerint feleségén és kiskorú fián kívül egy lucskai (Torna m.) szűcs legény, egy szűcs inas és egy barkai (Torna m.) szolgáló tartozott még a háznéphez. Háztartása mellett - első helyen összeírva - különálló lakófélként áll, Repka János bérlő, M. kir. adóhivatali tiszt. A család tehát feltehetően egy szobát lakott csupán, a legény, inas és a szolgáló pedig a kamrába és a pitvarba szorult éjszakára. A lajstrom házstatisztikai kimutatásában egy pince, fészer és istálló van még feltűntetve gazdasági épületként.

b) első- vagy másodgenerációs tornai lakosok: kilenc kézműves, akik közül hétnél a család kontinuitása kimutatható 1828-tól, kettőnek pedig még nem említették a nevét 1828-ban.[20]

Blazenák János és *Blazenák László* bodnárok apja a 19. század első negyedében érkezhetett Tornára. 1828-ban Blazenák Imre özvegye zsellér, akinek egyik fiáról a házassági anyakönyv bejegyései is árulkodnak. János 1837-ben Görcsös József telkes jobbágy leányát, Máriát vette feleségül. Mária halála után másodszor is megnősült, 1840-ben Novák József jobbágy (1828, *colonus*) leányát vette el. A testvérpár családjaikkal együtt ugyanabban a házban lakott mindhárom időpontban (37.sz. ill. az újraszámozás után 38. sz.). 1857-ben és 1869-ben is nukleáris családháztartásokat alkottak a családok.

Bordás József szabót már 1828-ban házzal bíró (*inquilinus*) kézművesként írták össze, 1852-ben pedig iparadójával (3 frt 38 kr.) a rangsor első negyedének végén állt. Juhász Máriával kötött házassága a földműves-kézműves (fazekas) családokhoz erősítette kötődését. 1857-ben *ház- és járadékbirtokos*, feleségével, három kiskorú fiával és leányával élt egy háztartásban. 1869-ben két felnőtt fiát is az ő házában írták össze mint távollevő szabólegényeket. Az idősebb, a 22 éves István éppen Bécsben volt *vándorláson*, míg a fiatalabb József a 34. ezrednél teljesített katonai szolgálatot. Háztulajdonán kívül földet csak az 1868-as kataszterben jegyeztek be nevénél (1065 négyszögöl szántó, 536 négyszögöl szőlő).

Budovszki József bodnár és családja jól példázza az iparosok azon feltörekvő rétegét, ahol a kézművesség és a földművelés szoros egységet alkotott, és akik házassági kapcsolataikban a mezővárosi birtokos parasztsághoz közeledtek. Budovszky háromszor is nősült, de csak egy alkalommal sikerült a mezővárosi *földműves tulajdonos* családok kö-

18 Fingerlosz Györgynek az 1884-es kataszter szerint is két háza volt a mezővárosban.

19 A tornai és az udvarnoki családok egy tekintélyes hányadát szoros házassági kapcsolatok fűzték egymáshoz.

20 MOL Mikrofilmtár, Conscriptio Regnicolaris, B 180.

zül házastársat találnia. Első házasságát egy udvarnoki hajadonnal kötötte, majd halála után újranősült és Kerekes György tornai földműves leányát, Máriát vezette az oltár elé. Második feleségének halála után harmadszor is megnősült és egy becskeházi (Torna m.) zsellér leányát - egy mezővárosi házatlan zsellér - özvegyét vette el. A bodnár 1852-ben iparadója szerint a rangsor első harmadának végén foglalt helyet (2 frt 54 kr.). Az 1857-es fölvételi íven feleségével, fiával és elhunyt bátyja árva fiával alkot egy háztartást. A foglalkozási nómenklatúra iparűző rovatában tüntették fel, s a kapcsolódó kimutatás szerint ekkor még nem rendelkezett igás állatokkal (mindössze 1 tehenük és egy hízójuk volt, ha lehet hinni az állatösszeírás adataink), feltehetően birtokának jelentős részét ezt követően szerezte. Fia, József 1869-ben nősült meg, Holecskó József zsellér leányát, Teréziát vitte apja házába. A házas fiú egy háztartásban élt apjával, mostohaanyjával és árva unokafivérével, akit a népszámlálási biztos *szolgának* jegyzett be az ívre. Ifjabb Budovszki József státusa az anyakönyv szerint *bodnár fia*, a lajstromban pedig *földész*. A családciklusnak ebben a fázisában törzscsaládot alkotott az idősebb és a fiatalabb házaspár. A gazdálkodási közösséget és a házon belüli munkamegosztást jól szemlélteti az 1869-es fölvételi ív. A lajstrom alapján a háztartásfő *önálló* bodnár mester, fia és örököse a birtokon gazdálkodik (*„földész - földmívelésből"*), unokaöccse pedig segédkezik a mesterségnél és a gazdaságban. Az asszonyok a *„háztartással"* foglalkoznak. Budovszki 1884-re, ha szerény mértékben is, de növelni tudta a tulajdonában lévő földbirtokot (l. Függelék). Házassági mobilitásával nem sikerült átlépnie a mezővárosi nagygazdák közé, de szívós kitartással megőrizte társadalmi pozícióját, s vagyonát némileg növelni is tudta (1869-ben már 4 ló, 2 csikó, 1 tehén, 2 borjú és 4 sertés alkotta állatállományát).

Eltekintve a négy 20 hold feletti kézműves-birtokostól, *Holecskó István* tímár volt az egyedüli a mezővárosi kézművesek közül, aki *féltelket* (13 kh) művelt 1868-ban, s így maga is a „telkes gazdák" közé tartozott. 1852-ben épphogy megelőzi a legkisebb jövedelmű iparosokat (2 frt 9 kr.) iparadója tekintetében. 1850-ben, 27 évesen nősült, utcájuk, a *Zsarnó utca* túloldalán lakó Tóth György fazekas leányát, Borbálát vette el 1850-ben[21]. Első felesége halála után az áji Polácskó Máriával kötött házasságot. 1857-ben a 99. számú házban élt feleségével és felesége hajadon húgával. (Kisfiukat, Istvánt, aki ekkor már ötéves volt, feltehetően ők sem „vallották be" az összeírónak, mert a lajstromban nincs nyoma, az pedig kevéssé valószínű, hogy ebben az életkorban máshol lett volna összeírva.[22]) A házban jelenlévő másik lakófél, öccse, Antal volt, akit feleségével és

21 A mezőváros térszerkezetére, a házak és a beltelkek elhelyezkedésére több, a Kassai Területi Levéltárban őrzött térkép nyújtott eligazítást. A vizsgált időszakra nézve a leghasználhatóbbnak mégis az 1868. évi kataszteri felmérés idején készített térkép bizonyult, amelyet a szlovákiai kárpótlás során még néhány éve is használtak, s magam is csak Szepsiben, (Moldava nad Bodvou) a Földhivatalban jutottam hozzá.

22 Az 1857. évi *Fölvételi ív* szerkezetileg 5 főcsoportra tagolódott (I. Vallásuk, II. Hivatásuk és keresetük, III. Életkoruk, IV. Családi állapotuk és V. Jelen- illetve távollétük alapján), amelyből a legterjedelmesebb az életkor csoportosítása (23 rovat), s ezen belül is a férfiak életkor szerinti bontása (16 rovat) volt. Az osztrák abszolutizmus újoncutánpótlási szempontjait a *nép* nyilván nem tudta eléggé átérezni, s több esetben bizonyítható, hogy születésüktől fogva eltitkoltak fiúgyermekeket, feltehetően azzal a nagyon is racionális megfontolással, hogy aki meg sem született, azzal a következő számláláskor nem kell elszámolni, s végső soron újoncnak sem állíthatják később. Ez a gyakorlat nyilván közösségi stratégia volt, s azt mutatja, hogy a helyi elöljárók részt vehettek a népszámláláson, ellen is jegyezhették az íveket, de elsősorban mégis saját közösségük érdekeit képviselték. A passzív rezisztencia egyik *lokális* megnyilvánulási formáját kell ebben is látnunk.

csecsemőkorban lévő kisleányával együtt írtak össze, hármójukon kívül még egy szolgálót tüntettek fel háztartásuknál a helységbeli idegenek kimutatásában. A ház tulajdonosa a lajstrom szerint István volt. Állatállományuk azonban már megosztva van feltüntetve a *helységbeli marhaszám táblájában.* Istvánnál 2 ökör, 2 tehén, 2 borjú és 3 sertés, míg öccsénél csupán 1 tehén és 2 sertés állt az összeírásban. Feltehetően közösen gazdálkodtak (mindketten *földbirtokosok* a fölvételi íven), de családjaik és háztartásuk fogyasztás tekintetében elkülönült egymástól. 1869-ben Antal családja helyett egy másik rokont, Holecskó Andrást és családját írták össze István és második felesége, valamint annak árva unokahúga után. András Kis Erzsébetet, István első feleségének húgát vette nőül, s szemmel láthatóan betagolódott a 15 évvel idősebb István családjába. Egy háztartást - funkcionálisan törzscsaládot - alkottak ekkor. Az összeíró folyó számozással sorolta fel a háztartáshoz tartozó hét személyt, akik egy szobán és egy kamrán osztozkodhattak. Mind a közmunka, mind a kataszteri kimutatásban egyedül Holecskó István neve szerepel, ami azt erősíti, hogy a két család egy háztartást alkotott. Az 1857-ben eltitkolt fiú időközben legénnyé serdült, és 1869-ben már Szilbert János szűcsmester házában írták össze segédként, azaz ha szakmában is maradt, mégsem apja mesterségét folytatta tovább. Házasságával (1875) azonban tovább erősítette a módosabb birtokos paraszti réteghez tartozásukat: Fekete István *féltelkes* földész (Pozsgai 2000a: 211) leányát vette nőül.

Janecz (Janetz) *József* fazekas feltehetően megegyezik az 1828-ban még ház nélkül összeírt (*subinquilinus*), de már kézművesnek bejegyzett személlyel. 1852-ben adója épphogy meghaladta a 2 frt-ot, és egy legényt foglalkoztatott. Házasságát Rajhel Terézzel még 1830-ban kötötte, de az anyakönyv tanúsága szerint frigyükből nem származott gyermekáldás. 1857-ben és 1869-ben is csak kettejüket írták össze a házban. 1868-ban egy kis szántó (542 négyszögöl) és a „kötelező" kis szőlő (572 négyszögöl) volt birtokában.

Szlovenszki János mészáros apja Engel Zsuzsannát feleségül véve eresztett gyökeret Tornán. Idősebb Szlovenszki János lehetett tehát a mezővárosi, igen tehetős mészáros-dinasztia alapítója. Fia, János még ágostai hitvallásúként vette el feleségül a tornai születésű és katolikus Juhász Katalint. (A Szlovenszki család eredeti nemzetiségi hovatartozását illetően a családnév is útbaigazít, bár önmagában nem vehető alapul.) A második generációs Szlovenszki János fiai azonban már mindannyian katolikus hitre tértek. Szlovenszki és utódai nemcsak beilleszkedtek a mezőváros társadalmába, hanem néhány generáció leforgása alatt a legmódosabb családok közé, a tornai „gazdasági elitbe" emelkedtek. Legalább egy fiú mindig az atyai ipart vitte tovább (a keresztnévvel együtt), s ez mindig - mezővárosi viszonylatban - jelentős földbirtokkal párosult. Ifj. Szlovenszki (III.) János már házasságában is egy megyei tisztviselő (jóllehet csak a megyei kulcsár) leányát vette nőül. Fiatalabb öccse, Ferenc azonban már nem adta alább a *városi bíró*, Molnár János leányánál, aki - s ez talán a döntőbb - Peregrin János kovács és nagygazda, a mezővárosi gazdasági elit egyik legmarkánsabb alakjának unokája volt egyben. (Ferenc „mellesleg" maga is kovács volt, ami nyilván majdnem kötelező kellék lehetett ahhoz, hogy „posszibilis" vőjelöltté legyen.) Az idősebb öccs, Károly szintén mészárosságra adta a fejét, s fivérével, Ferenccel együtt, ugyanazon a napon tartották lakodalmukat (1882. november 27-én), amelyen a mezővárosi

elit minden tagja jelen lehetett, s ha nem is hetedhét országra, de *Felső járásra szóló* lakodalmukat bizonyára sokáig emlegették.

Különös és látványos karrier bontakozik ki *Csontik Lajos* életútjának elemzésekor. Csontik[23] Morgent Erzsébet törvénytelen gyermekeként született 1826 március 16-án. A források felváltva kalapos mesternek (1852), földbirtokosnak (1857, 1869) és *polgár*nak (*civis* [!], 1867) említik. A mezőváros lakói között a mintegy 50 holdas *birtokával* (l. Függelék 1868, 1884) a legnagyobb gazdának számított. Már 1852-ben, 26 évesen a mezőváros 10 legnagyobb iparadót fizető kézművese közé tartozott. Bádik András szűcs mester leányát, Máriát 1847-ben vezette az oltár elé, ezzel is erősítvén kötődését a módosabb iparossághoz. Csontik maga ugyan már Tornán született, de adoptáló apja, Csontik András kalapos mester még Selmecbányán látta meg a napvilágot, majd Tornára költözve a suszter Morgent Ferenc megesett leányát vette el feleségül, s gyermekét is örökbe fogadta. Lajos származásából fakadó hátrányos helyzetéért szemmel láthatóan a gazdasági érvényesülés útján kívánt elégtételt venni. Életútját végigtekintve elmondhatjuk, hogy ez sikerült is neki. Háztartásában 1857-ben hét fő élt együtt: felesége, két hajadon leánya, özvegy anyja, özvegy apósa és egy kalapos tanuló. 1869-ben ugyanabban házban két lakófél szerepel a lajstromon: az első sorszámúban őt írták össze feleségével, két szolgával és két szolgálóval, míg a második lakófélben veje, Somossy Gyula jakovai (Határőrvidék) adóhivatali ellenőr áll leányával és gyermekükkel. A jelentős állatállomány (6 igásállat) nincs felosztva. Két szoba és egy konyha van feltüntetve a „lakást képezi" rovatban. Az 1873-as virilisösszeírások tanúsága[24] szerint – a Keglevichek örököseitől eltekintve – a negyedik volt a mezővárosban a fizetett adó nagysága alapján (1871: 55 frt; 1873: 60 frt; 1876: 63 frt), s 1871-ben, 1873-ban, 1875-ben és 1876-ban is a mezőváros legtöbb adót fizető választmányi névsorában találjuk.[25]

Novotni Florián házassága idején (1838) még a csizmadia mesterséget jegyezték be foglalkozásaként, 1852-ben azonban már suszter, ami nemcsak azt jelentheti, hogy a két mesterség egyébként sem könnyen különíthető el ekkoriban, hanem a cipészek fokozatos térnyerését a csizmadiákkal szemben. Új idők, új divat, megváltozott kereslet. Első házasságát Sztankovics Annával (apja kőműves lehetett), másodikat pedig a vizsolyi (Abaúj) Halászi Erzsébettel kötötte. Novotnit 1852-ben a kisjövedelmű (2 frt 10 kr. adót fizetett) mesterek között találjuk. 1857-ben özvegyen nevelte három kiskorú gyermekét. 1869-ben már második feleségével és hajadon leányával élt egy háztartásban. Ekkor csak egy fél házat bírt, a másik felében egy másik lakófél élt. (Mindhárom időpontban más házban lakott.) Leánya, Mária Lesznik János helybeli szabóhoz ment nőül 1870-ben. Földet sem 1868-ban, sem 1884-ben nem mutattak ki neve (illetve özvegye) mellett.

23 Az anyakönyvben Csuntiknak említik.

24 ŠOBA KE, TZ II, 148/637.sz (1871); 179/577.sz. (1873); 34/23. sz. (1875); 292/ 18. sz. (1876).

25 Ez az adó a fővárosi mértékkel mérve rendkívül alacsonynak számított (l. Vörös 1979: 13-15), a vármegyében azonban más mércével lehet és kell mérni a megyei gazdasági elit tagjait (l. Pozsgai [1997]), a mezővárosi és falusi elit tagjai között Csontik Lajos az erős középmezőnyhöz tartozott.

A MIGRÁNSOK

Budenecz Antal asztalos a Torna megyei Jabloncáról érkezett a mezővárosba[26], 1845-ben kötött első házasságával (Sztársovics kézműves família leszármazottjával, Erzsébettel) vált tornai lakossá (házasságukból származott utód). Második felesége Tóth György fazekas leánya, egy zsellér fiatal özvegye volt, harmadik házasságáról (Molnár Rózival) csak az 1869. évi lajstromból értesülünk. 1852-ben fizetett adójával az iparosok középmezőnyében foglalt helyet. Mind 1857-ben, mind 1869-ben nukleáris családháztartásban élt a lajstromok szerint. 1869-ben első házasságából származó fia, Ferenc már asztalossegéd, ami mutatja a mesterség családon belüli folytonosságát. Ferenc 1878-ban házasodott, egy szomolnoki (Szepes m.) zsemlyekészítő pék leányát, Fischer Máriát vette nőül.

Farkas János mészáros a Gömör megyei Hanváról származott és 1848-ban nősült be a tornai Szlovenszki családba, a fentebbi János húgát, Terézt véve feleségül. Úgy tűnik, hogy a mesterségbeli közösség ekkor már nagyobb vonzerőt jelentett a felekezeti különbség távolságtartó erejénél (Teréz az anyakönyv szerint lutheránus volt 1848-ban kötött házasságukkor, míg Farkas János a katolikus felekezethez tartozott.) Farkas 1852-ben, jövevényként és nyilván apósa háztartásának tagjaként a legkisebb iparadót fizetők közé tartozott (1 frt). 1857-ben iparűzőként írták össze az első lakófél-háztartásban feleségével és két leányával. A második lakófél apósa volt – szintén az iparűzők rovatában – feleségével, Engel Zsuzsannával és leányukkal. Ha hihetünk az összeírónak, idb. Szlovenszki János (sz. 1788) még életében átadta a háztartás vezetését vejének, ezt erősíti az is, hogy a házbirtokos is Farkas János volt ekkor.[27] A háztartásfőségnek és a birtoknak az idős apa/após életében való átadása, az idős pár visszavonulása egyedül ennél a családnál fordult elő, a többi tornai családnál egyetlenegyszer sem találkozunk hasonló megegyezéssel, legalábbis a lajstromból formálisan ilyen rendezés nem volt máshol kiolvasható. 1869-re Farkas János is vőt fogadott a házhoz Ulbrik Antal Somodiból (Abaúj m.) származó mészáros személyében, aki a népszámlálás időpontjában a Zemplén megyei Tállyán volt mészáros. Farkas másik lányának intergenerációs mobilitása már szépen példázza a felemelkedő mezővárosi gazdasági elit második generációjának megváltozott lehetőségeit. Paulina Mátza István „városi néptanítóhoz" ment nőül 1870-ben, aki városi polgár (*civis*) fiaként született Jászón.[28]

Kanyurszki (Kanyovszky) *József* szíj- és nyereggyártó mester Eperjesen született.[29] Első házasságát a kassai özveggyel, Nagy Apolloniával kötötte 1838-ban. Három évvel ké-

---

26 Ez azonban csak a lajstromból derül ki, mert az anyakönyvben bejegyzett két házasságakor mezővárosi születésűnek tüntették fel.

27 A családciklus fázisaira l. Pozsgai 2000a: 211.

28 Az *igazi* polgárjog presztízsére és jelentőségére Kassa példáján l. Czoch Gábor disszertációját (Czoch 1997: 170-182), a *civis* státus mezővárosi rangját jól szemléltetik a házassági anyakönyv bejegyzései (l. Csontik L. esetét).

29 Az 1857-es és az 1869-es lajstrom szerint is 1815-ben, első házasságakor 1838-ban azonban 31 évesnek tüntették fel, ami azt mutatja, hogy 1807-ben született. Második házasságakor (1841) már „nyolc évet ifjodott", mert ekkor már 26 éves özvegyként (azaz 1815-ben születettként) tüntették fel. Ehhez az időponthoz a későbbiekben szemmel láthatóan ragaszkodott.

sőbb másodszor is megnősült a tornai Grósz Máriát véve feleségül. Az 1869-es lajstromon azonban már nagyidai születésű Végh Szidi az élete párja egy közös gyermekükkel és két másikkal feltehetően Szidi korábbi házasságából (Veszelovszki Teréz és Mária).[30] Kanyurszky nevénél érdekes módon csak 1868-ban találunk egy kis földet, amelynek háromnegyede szántó, a maradék pedig (majdnem egy hold) szőlő. Kanyurszky mezővárosi pályafutása szintén sikeresnek mondható. 1852-ben még csak a 19. fizetett iparadója tekintetében, 1857-ben már ő a mezővárosi bíró, aki a népszámlálási íveket ellenjegyzi.

Kováts (Kovács) *Ferenc* fazekas a Borsod megyei Szentjakabon született. A mezővárosban házassága révén vetette meg a lábát. 1846-ban 23 évesen vette nőül az akkor 16 éves Tóth Máriát (Tóth József és Sztársovits Terézia leányát). 1852-ben adója alapján a kamarai névsor közepén található (2 frt 42 kr.) 1857-ben ő is a ház- és járadékbirtokosok rovatába lett bejegyezve. Ekkor feleségével, gyermekeikkel, felesége anyjával és egy fazekas legénnyel hétfős háztartásban éltek. 1869-ben 4 gyermekükkel és egy fazekas legénnyel írták össze őt és feleségét egy lajstromon. Két fia közül az idősebb katona volt ekkor, a fiatalabb pedig 14 évesen apja mellett tanulta a szakmát és segédkezett (a lajstromban fazekasinasként bejegyezve). Földtulajdona alapján az 1-2 holdas iparosok közé tartozott.

Majzner Lajos kerékgyártó mester Léván (Bars m.) született és ő is mezővárosi ara, Toriszai Katalin révén lett mezővárosi lakóvá. 1852-ben az iparűzési adó listáján már a kézművesek első harmadában (3 frt 57 kr.) áll. 1857-ben feleségén és három gyermekükön kívül, felesége húgát (aki éppen Kassán volt, 14 évesként feltehetően szolgálóként) és Szilbert János iparost[31] kissé lejjebb, elkülönítve írták össze a fölvételi íven. 1869-re még két gyermekük született, de továbbra is nukleáris családháztartásban éltek gyermekikkel. A legidősebb fiú a népszámlálás időpontjában Kassán pékinaskodott, nem folytatta tovább apja mesterségét. Jelentősebb földbirtokkal nem rendelkezett a mester, a valamivel több mint két holdas szántó és a mintegy 900 négyszögöles szőlő azonban bizonyára nem csak a presztízs miatt volt birtokában, hanem biztonsági tartalékot jelenthetett az ínséges, kereslet nélküli időkre.

Nagy András fazekas az abaúji Pamlényból származott Tornára, s Makay Dorottya[32] személyében feleséget sem a mezővárosi famíliákból választott. 1852-ben a legkevesebb adót fizető iparosok között vették nyilvántartásba (1 frt 20 kr.). 1857-ben özvegyen élt együtt két nőtlen fiával és egy hajadon leányával. 1869-re már mindkét fia megházasodott és követték apjukat a fazekasságban. Kisebbik fia és annak felesége vele együtt, egy lakófélként vannak összeírva. Idősebb fia, András, feleségével és két gyermekével alkotja a második lakófelet. Az állatállomány (2 ló) és a házban lévő helyiségek száma (két szoba, amelyek közül az egyik műhelyül szolgált és egy konyha) alapján a szorosabb munkamegosztás, a termelési-gazdálkodási közösség bizonyosnak vehető. Az 1868. évi (1869-re) felvett közmunka-összeírásban idb. Nagy András mint *házas*, 6 nap kézimun-

30 A halotti anyakönyvből azonban kiderül, hogy Grósz Mária halála (1866. 02. 07.) után még egy másik felesége is volt Szidi előtt: Vimpiller Valériával kötött házassága nem szerepel a házassági anyakönyvben, a halotti anyakönyv szerint Valériát második felesége után nyolc hónappal (1866. 10. 17.) vitte el a kolera.

31 Lásd a dolgozat első részének 24. lábjegyzetét.

32 Nagy A. 1869 előtt elhunyt feleségéről csak a neve derült ki, fiának, Jánosnak a házassági bejegyzéséből.

kára, míg fia, ifj. Nagy András mint *házatlan* 3 nap kézimunkára volt kötelezve.[33] Ez azt mutatja, hogy bár a ház egyedül idb. Nagy András tulajdonában volt, a házban élő két család és az özvegy mester nem alkotott egy háztartást, a két kiscsalád feltehetően *külön kenyéren* volt (elkülönült fogyasztás). Az ifjabb utód már a mezővárosban nősült, Görcsös József fazekas leányát, Máriát vezette az oltár elé, s vitte az atyai házba. Érdemleges földdel nem rendelkeztek, nyilván csak a fazekasságból éltek, és termékeiket maguk is értékesítették, amit az összeírt 2 ló is mutat.

Peregrin János kovács vitathatatlanul az egyik leglátványosabb migráns- kézműves karriert futotta be néhány évtized alatt. Az Abaúj megyei Pányon született és az anyakönyv tanúsága szerint a Torna megyei Görgőn működött mezővárosi megtelepedése előtt. Első felesége - Vanyó Erzsébet - is oda köthette. Második felesége az Abaúj megyei Csécsről származott, s 1852-ben már a 6. helyen állt iparadója tekintetében (13 frt) és 4 legényt, valamint egy inast is foglalkoztatott ekkor. 1857-ben a *földbirtokosok* közé sorolták. Feleségével és két leányával élt egy háztartásban, valamint két „legénykorú" inas és egy szolga egészítette ki a háznépet, a műhely és a gazdaság körüli teendők ellátására. Fia, a 16 éves István Görgőn kovácsinaskodott a népszámlálás időpontjában. Állatállománya 2 ló, 2 ökör, 3 tehén, 3 borjú és 5 sertés volt ekkor. Fia 1866-ban Simonyák Teréziát, egy udvarnoki földész leányát vette feleségül és vitte apja házába. 1867-től kezdődött a családi tragédiák sora, amely két év leforgása alatt megfosztotta az idősödő mestert mindhárom gyermekétől. Istvánt 1867. május 10-én egy súlyos „törés" (*ruptura*) vitte el. Apja ekkor fiatalabb lányát, Erzsébetet és férjét, Molnár János benyót magához fogadta házába (fiú örököse nem lévén). Molnár János egy mezővárosi földműves család sarja volt, s maga is jelentős karriert futott be a mezővárosban. Fia halála után 4 hónappal (1867. 09. 11.), idősebb leányát, Juliannát tífusz ragadta el és ugyanebben a betegségben (ha hihetünk a korabeli diagnózisnak) hunyt el, legkisebb gyermeke Peregrin Erzsébet is 1869. augusztus 27-én. Az 1869. évi népszámlálási lajstromon már ez a helyzetkép tárul elénk: a 61 éves mester feleségével, özvegy vejével és unokáival (Erzsébet gyermekeivel) együtt alkotnak egy csonka törzscsaládot. Két kovácslegény és egy iskolás árva gyermek volt még jelen ekkor háztartásukban.

Peregrin a mezőváros második legnagyobb gazdája volt (Csontik Lajos után következett) 1868-ban és 1884-ben is. Vagyoni helyzetét és gazdasági pozícióit jól mutatja az 1871. évi virilisösszeírás, ahol a mezővárosi rangsorban a nyolcadik volt, kézműves-gazda azonban csak egy tudta megelőzni, amár többször is említett Csontik Lajos.[34]

Zir (Sir, Süsze, Züs) *Izsák* az egyedüli zsidó iparos a vizsgált időszakban, akit mindhárom időmetszetben a mezővárosban írtak össze. 1852-ben metsző és korcsmárosként tüntették fel (2 frt 38 kr.) az iparadó jegyzékén. 1857-ben feleségével (és egy szolgálóval) együtt Fémják János özvegyének házában, a második lakófél-háztartásban írták össze. Ekkor a földbirtokosok közé sorolták, bár más forrásból tudjuk, hogy bérelte földjét.[35] 1869-ben már „csak" mészáros áll a hivatás rovatában (foglalkozási viszonya pedig „önálló"). Süsze Izsákként említik ekkor és feleségével, Falkenstein Júliával, Lévinger Jakab

33 A közmunka-összeírás megjegyzésében az áll még, hogy 60 éves (a lajstrom szerint 70), majd ceruzával bejegyezve, hogy „kimarad" (ti. felmentik a közmunka alól).

34 ŠOBA KE, TZ II. 148/637. sz. (1871).

35 Lásd még a dolgozat első részének 34. lábjegyzetét.

izraelita árva fiúval (a Borsod m. Vadnáról) és egy katolikus szolgálólánnyal együtt tüntették fel őket a lajstromon. A lajstromból tudjuk meg azt is, hogy Lengyelországban (Vadovicz Zajbus) született és talán abaúji állomásokon keresztül vezetett útja Tornára (felesége az Abaúj megyei Szinán született). Megtelepedése és kontinuus jelenléte a mezővárosban több tényező következménye lehet. Rituális metszőként és mészárosként feltehetően fontos szerepet játszott a mindenkori tornai zsidó kolónia számára, szolgálataira folyamatosan igény volt. Földbérlete is a hosszabb távú megtelepedés jelének tekinthető.

KONTINUITÁS – DISZKONTINUITÁS

1.1. Mesterségüket valamelyik családtag tovább folytatta:

Darvas Antal tornai kalapos a Jánokról (Abaúj m.) nősült, s 55 évesen 1869-ben halt meg, három fiú utódot hagyva maga után. Közülük két idősebb (12 és 14 évesen) 1869-ben *kalapos inasok*, az özvegye, Pigai Anna pedig *kalaposné*, aki *mesterségéből* élt. A műhely továbbvitelében segédkezett a sályi (Borsod m.) Fedeles Ignác, 47 éves özvegy kalapos legény.

Fekete József kerékgyártó mester halála (1862) után egy fiú utóda maradt, de az kiskorú lévén még nem tudta a műhely gondját vállaira venni. Az özvegy, Gutlieben Borbála újra férjhez ment a nálánál 7 évvel fiatalabb Kováts István szentjakabi (Borsod m.) kerékgyártó mesterhez, akit házasságuk után egy évre ikrekkel ajándékozott meg (42 évesen). 1868-ban már nem az özvegy, hanem új férje nevén találjuk a 8. sz. házat. 1884-ben pedig már némi szántóval és egy kis szőlővel is rendelkezett a mezővárosi szőlőhegyen.

1.2. Nem vitte tovább senki a mesterséget a családból, vagy más szakmát tanult

Bodnár Pál szűcsmester Jászó-Újfaluból érkezett legényként a mezővárosba és egy helybeli kézműves család sarjával, Szepessy Máriával kötött házassága (1843) után meg is telepedett itt. Háztulajdonán kívül 1868-ban kis szántóföld (1 kh), rét és egy több mint félholdas szőlőbirtok mutatja integrálódását a mezőváros „birtokos" kézműves-társadalmába. 1869-ben már csak özvegye és leánya élt, utóbbiról nem maradt fenn házassági bejegyzés sem.

Görcsös Ferenc helybeli kerékgyártó mester és földműves mesterségét halála után nem folytatta tovább családtag, leánya egy Somodiban (Abaúj m.) élő földész fiához ment nőül, elhagyta a mezővárost. Özvegye 1868-ban még a mezővárosban él, noha már csak lakóként és a kezén találjuk a kis szántóföldet és a több mint félholdas szőlőt.

Egy látványos karriert követhetünk nyomon egy migráns kézműves, *Gabos* (Gabosch) *Sámuel* mészáros és családja életútjának egy-egy állomásán keresztül. Gabos a Szepes megyei Krompachról érkezett Tornára.[36] A lutheránus kézműves legény 1825-ben vette feleségül az udvarnoki születésű katolikus Engel Teréziát, és hozta Tornára, ahol kezdetben még csak lakóbérlő lehetett (1828-ban még házatlan zsellérként */subinquilinus/*

36 Másfél évtized múlva egy másik Krompachról származó Gabos is érkezett a megyébe, aki szintén mészáros volt és szintén Udvarnokról nősült, házassága idején, pedig Bódvaszilason mérte a húst (Gabos János).

írták össze). Két évtized múlva 1852-ben azonban már ő legtöbb iparűzési adót (18 frt) fizető kézműves Tornán. Az 1857-es népszámlálás végrehajtásakor már *tanácsosi* minőségben hitelesítette a népszámlálási íveket (Pozsgai 2000b: 29). Leánya Gabos Apollónia a zólyomi Polhoráról származó és Tornán tanítóskodó Bardelcsik Andráshoz ment feleségül 16 évesen, 1858-ban. Apja halála után leánya megosztva birtokolta férjével a mezővárosi viszonylatban igen jelentős földbirtokot (23 kh, amelyből mintegy 2 kh volt a szőlő!). A vő később *Bárdossy*ra magyarosította a nevét és 1869-ben már a Tornai Takarékpénztár könyvvezetői tisztjét töltötte be. A házaspár egy gyermekükön kívül, egy szolgát és két szolgálót tartott háztartásában 1869-ben. Bárdossy 1873-ban és 1876-ban adója alapján (virilis), 1875-ben pedig választás útján lett tagja a mezővárosi választmánynak. Másfél évtized alatt a mezővárosi elitbe emelkedett, amely apósa vagyona és tekintélye nélkül nehezen lett volna elképzelhető.

Körmöczi József fazekasnak 4 házasságát követhetjük nyomon (1825 és 1847 között) az anyakönyvben[37], amelyből három alkalommal tornai arát vezetett az oltár elé. Második házasságából származó fia, János követte apját a fazekasságban, és 1853-ban Németh Máriával, egy tornai zsellér leányával kötött házasságot. A fiú korai halála (1863) után, 1869-ben már csak özvegyét és fiát, Körmöczi József unokáját találjuk a 123. sz. házban, amelynek a fele volt az özvegy tulajdonában. Az ifjú Körmöczi szemmel láthatóan nem az ősök mesterségét vitte tovább, a lajstrom bejegyzése szerint a népszámlálás időpontjában, 17 évesen Kassán volt kovács inas.

Kundrák János kalaposnak már az apja is iparűző lehetett, mert 1828-ban kézművesként említi özvegyét a regnikoláris összeírás. Az ifjabb János 1845-ben szintén régi helybeli iparoscsaládok leszármazottját, Dittel Klárát vitte az atyai házba. Adója alapján 1852-ben, 56 mezővárosi kézműves rangsorában a 11. helyen állt, ennek ellenére 1857-ben őt is a *ház- és járadékbirtokosok* közé sorolták. A lajstromokban csak 2 leányáról (1857) és kiskorú árva fiáról (1869) szerezhetünk tudomást, házassági anyakönyvi bejegyzés azonban nem maradt fenn róluk, sem az 1868. évi, sem az 1884. évi kataszterben nem fordul elő a Kundrák név. Húga, Mária az egyik leglátványosabb karriert befutó mezővárosi kézműves, Szilbert János szűcs felesége lett.

Lehoczky (Lehotzki) *János* fazekas a Torna megyei Szilasról (ma Bódvaszilas) települt a mezővárosba, s már első házasságát is egy nálánál 5 évvel idősebb özveggyel, Dittel Teréziával, a fentebbi Klára nővérével kötötte (1849). Hét évvel később újraházasodott, Juhász András fazekas vele egyidős özvegyét, Szabó Erzsébetet (30) vitte házába. 1857-ben 8 fős háztartás feje, közös gyermekeiken kívül feleségének korábbi házasságaiból származó gyermekeit is itt írták össze. Szabó Erzsébet az átlagosnál mindenképpen kapósabb lehetett a mezővárosi iparosság körében. Már Juhász Andrással kötött házasságakor is szűcs özvegyeként említik, Lehoczky János halála után pedig még két alkalommal ment újra férjhez, tehát legalább öt alkalommal vezették az oltár elé. Lehoczky halála után 1869-ben nem írtak össze senkit családjából, 1868-ban és 1884-ben sincs nyoma a család valamelyik leszármazottja jelenlétének.

Majancsik András zsellérsorból (1828) érkező kőműves 1852-es adója alapján is csak az utolsó fertályban foglalt helyet, első házasságát egy fiatal tornai özvegyasszonnyal,

37 Az első kettőnél még udvarnoki születésűnek jegyezték be, az utóbbi kettőnél már Torna szerepel születési helyeként.

Stepnyiczky Borbálával kötötte. Második felesége pedig egy áji (Torna m.) földműves hajadon leánya lett. 1857-ben jellemző módon a *napszámos* rovatba került, hisz háztulajdonnal sem rendelkezett ekkor, csupán bérlő lakófélként húzódott meg családjával Bálint István özvegye házában.

Majancsik János csizmadia 1852-es adójával fentebbi kőműves rokona után következett (1 frt 42 kr). János 28 éves volt, amikor *vőnek ment,* elvette Juhász Máriát, egy helybeli fazekas leányát. Mária halála után Balla József tornai földész hajadon leányának, Máriának kötötte be a fejét, de továbbra is Juhász András házában maradtak. 1857-ben egy háztartásban élt velük Juhász András árva fia, Ferenc is. Majancsik János 1867-ben meghalt, 1869-ben a lajstrom tanúsága szerint özvegye együtt élt két „oskolás" (7 és 10 éves) gyermekükkel. Az özvegy *zsellér* (hivatás rovat) *fonás és napszámból* (foglalkozási viszony) tartotta fenn magát és családját. A másik lakófélben Juhász Ferenc *földész* (és „mellesleg" csizmadia, ez azonban a fölvételi ívből nem derül ki) élt feleségével, gyermekével és anyósával. A két család nem alkotott egy háztartást, amit alátámaszt az 1868. évi kataszteri felvétel részletes kimutatása - Majancsik János özvegye és Juhász András örököse külön-külön birtokolták a ház egy-egy részét és a földet, amelynek túlnyomó része az örökös nevén van bejegyezve -, valamint az 1868. évi közmunka-összeírás is, amelyben az özvegy és Juhász Ferenc munkakötelezettségét is feltüntetik (az előbbi *6 nap kézi*, az utóbbi pedig *2 nap igás* közmunkával tartozik). 1884-re Juhász Ferenc még növelni is tudta birtokát (l. Függelék), ami azt is mutatja, hogy pusztán mestersége nem biztosította volna családja biztos megélhetését, alkalomadtán tehát növelte földtulajdonát (a szántóparcelláit több mint 4 holddal, a rétilletményét közel kétszeresére, a szőlőt pedig ötszörösére - 181 négyszögölről 952 négyszögölre - bővítette.

Morgent Ferencné (sz. Szepessy Mária) szűcs mesterné, akinek elhunyt férje már az 1828-as összeírásban is jobbágyként és kézművesként szerepel. Az özvegy 1852-ben fizetett iparadója alapján a tíz legtöbb adót fizető iparos után következett a rangsorban. 1857-ben nőtlen fiával, Ferenccel, házas leányával és családjával (a vő Görcsös Ferenc suszter volt), valamint egy szűcslegénnyel élt egy háztartásban. A ház az ő nevén állt és háztartásfőnek is őt tüntették fel. 1869-ben a házat már Görcsös Ferenc nevén találjuk, de a fiatal Morgent Ferenc, aki szintén suszter lett, élt benne családjával és egy bérlő tisztviselő családjával. Morgent Mária és férje a 22. sz. házban laktak ekkor. A kataszteri adatfelvételbő kiolvasható az is, hogy mennyi földet örököltek szüleik után a Morgent utódok. Mária egy kis szántót (1290 négyszögöl) és majdnem fél hold szőlőt (760 négyszögöl), Ferenc pedig 1,5 katasztrális hold (1 kh 750 négyszögöl) szántót, 3/4 hold (1178 négyszögöl) szőlőt örökölt (59 négyszögöl hasznavehetetlen résszel együtt).

Snajder (Schneider) *József és János* szintén régebbi mezővárosi kézművescsaládok (a Schneider asztalosdinasztia és anyai ágon a Sztársovits iparos família) leszármazottai. Apjukat már 1828-ban is kézművesnek (és zsellérnek) írtak össze. József agglegény maradt a vizsgált időszakban, János azonban 1851-ben megnősült: a zsarnói (Torna m.) születésű Zsarnay Johannát hozta az atyai házba. Mindketten asztalosok az 1852-es kézműves-összeírás szerint, de 1857-ben - nem tudni mi okból - csak Jánost tüntette fel az összeíró iparosként, bátyját a ház- és járadékbirtokosok közé sorolta. A lajstrom szerint azonban mindketten tulajdonosai voltak az általuk lakott házrésznek. József özvegy húgával és egy szolgálóval egy lakófélként[38], míg öccse családjával és egy

asztalosinassal egy másik lakófélként van összeírva. Bátyja után, 1864-ben meghalt János is, és özvegye egyedül maradt két kiskorú fiával. Két év múlva újra férjhez ment a vele egykorú (33 éves), a Zemplén megyei Őrmezőről származó szabóhoz, Stich Andráshoz. 1869-ben közös gyermekükön, Márián kívül a két Snajder fiú is a családhoz tartozott, és az idősebb József (12 éves) már mostohaapja mellett inaskodott.[39]

Tonhajszer (Tonhauser) Elek szabómester apja, Mátyás kézműves volt, és nem sokkal 1828 előtt költözhetett Tornára, mert az összeíráskor még nem volt saját háza (subinquilinus, opifex). Fia 1847-ben benősült a mezővárosi Szepessy kézműves családiába, s 1852-ben már ő harmadik az iparadót fizetők rangsorában (14 frt). Elek 1857-ben már háztulajdonos volt és iparűzőként tüntették fel a fölvételi íven. Feleségével és három kiskorú fiával élt együtt ekkor egy háztartásban. 1869-ben már csak özvegyét és két fiát írták össze. Nagyobbik fia, a 19 éves Lajos, szűcslegényként Kassán töltötte a népszámlálás időpontjában vándoridejét. 1884-ben Lajos már özvegyen kötött házasságot Stepnyiczky András cipész lányával, Franciskával. Az anyakönyvben ekkor már cipészként jegyezték be, ami a többi adattal együtt jól példázza a mezővárosi szűcsök fokozatos visszaszorulását és rugalmas alkalmazkodásukat a megváltozott keresleti viszonyokhoz (Pozsgai 2000b: 37-38).

Két kézművest, illetve családját máshol tárgyalok: ifjabb Svecz (Svetz) István ácsot alább a Sveczeknél, idősebb Szlovenszki János mészárost pedig fentebb a Szlovenszki famíliánál említem.

2.1. Az 1852. évi 74 kézművesből - a dolgozat első részében - már említett 42 fő volt biztosan azonosítható 1857-ben is (Pozsgai 2000b: 30., 40-42.). A hiányzó 32 iparosból 18-an nem találhatók meg az 1857. évi lajstromokon: közülük 15 kézműves illetve családja sem ekkor, sem a későbbiekben nem szerepel a különböző mezővárosi nominális kimutatásokban, népszámlálási lajstromokon, s 1857 után anyakönyvi bejegyzés sem árulkodik későbbi jelenlétükről. Két iparos család azonban a későbbiekben újra felbukkan. *Lipták Mihály* udvarnoki származású[40] molnár, a Keglevich-uradalom egyik malmának bérlője volt 1852-ben, akinek halálával családja kénytelen volt elhagyni Tornát jól szemléltetve a malombérlők családjainak - az uradalmi bérletből és a vándoréletformából fakadó - kiszolgáltatottabb helyzetét. Az elhunyt molnár felesége Udvarnokra húzódott vissza,[41] míg a molnár négy fia közül a legidősebb (Ferenc) Edelényben, a legfiatalabb (István) pedig Miskolcon legénykedett az 1857. évi népszámlálás *fölvételi ívei* után következő „távollévők" kimutatása szerint.[42] A középső fiúk - András és József - azonban apjuk halála után néhány évvel visszatértek a tornai Keglevich-malomhoz. András halála után (1865), József vette át a bérletet és folytatta tovább a „családi ipart".[43]

A másik család, Blazenák János bodnár és családja hollétére a kérdéses időszakban (egyelőre) nem derült fény, s ez annál meglepőbb, mert az 1857 utáni forrásokban

38 A lakófél fogalmára lásd Pozsgai 2000a: 166-224, különösen 172-177.; illetve Pozsgai 1999.

39 József és János két leánytestvére közül Franciska egy tornai fazekashoz, Stromp Jánoshoz, Anna pedig első házasságát Szepessy János zsarnói asztalosmesterrel kötötte és elhagyta a mezővárost. Másodszor egy Bódvavendégiben működő özvegy molnárhoz, Dudás Jánoshoz ment nőül. Második férje halála után visszaköltözött gyermekével Tornára (1869).

40 Udvarnok Tornával határos település, katolikus anyaegyháza is Tornán volt.

41 Az 1857. évi udvarnoki népszámlálás szerint a 29. számú ház özvegy gazdasszonya.

42 Mindkettő az „iparüzleti segédmunkás" rovatába volt bejegyezve.

mindig, így 1869-ben is egy házban írták össze öccse családjával (l. részletesebben a Blazenák fivérekről írottakat).

Egy további esetben pedig az azonosságot nem lehetett minden kétséget kizáróan megállapítani 1857-ben.

2.2. A hiányzó további 14 kézműves: az időközben elhalálozott kézművesek családjai és hozzátartozóik. Közülük *Dittel András* lakatos mesterségét fia, János, folytatta tovább (1869), míg *Budovszki András* bodnár árva fia azonos foglalkozású testvére házában tanulhatta ki a szakmát, bár 1869-ben még „szolgaként" írták össze a lajstromon. *Bádik András* jászberényi születésű szűcs és *Bálint András* suszter „iparát" vejük vitte tovább: *Dobozy János* helybeli szűcs volt, *Tirol János* suszter azonban már a Torna megyei Barkáról jött el vőnek a Bálint családhoz. *Karafa József* kőműves fia a nagyobb presztízsű és biztosabb megélhetést nyújtó mészárosságot választotta - jól példázva a kézművességen belüli felfelé irányuló intergenerációs foglalkozási mobilitást - és feleséget sem a helybeli ács és kőműves családok rokonságából választott: Stanga Franciskát, a nagyidai serfőző lányát hozta az apjától örökölt házba. *Juhász András* fazekas fia sem apja foglalkozását választotta, hanem csizmadiának tanult sógoránál, akivel egy házban lakott és mestersége mellett a 14 holdas (1884) gazdaság gondja is az ő vállán volt. Molnár Teréziával kötött házasságával a mezővárosi módosabb birtokos paraszti réteghez tartozását erősítette.

Néhány család folytonossága kimutatható ugyan, de az 1869-ben csonka családokban élő férfi leszármazottak és a vők esetében sem mutatható ki a kézműves foglalkozás. *Krisztián András és fia* - mindketten ácsok voltak 1852-ben - után két család maradt 1857-re, az ifjabb András özvegye kiskorú gyermekével és András öccse, István, feleségével valamint András kislányával külön-külön lakófélként, de mindkét család Hegedűs János házában lakott - egyikük sem rendelkezett háztulajdonnal - és a „napszámosként" írták össze őket. A Krisztián-családból 1869-ben azonban már csak egy özvegyasszony jelenléte mutatható ki.

Öreg Svecz István kőműves *és két fia* is szerepel az 1852-es összesített névsorban: János kőműves, István pedig ács. Kettejük közül István családjának maradéka az, amelyik 1869-ben is Tornában élt: özvegye házas lányával és vejével - egy áji (Torna m.) zsellérrel - egy háztartásban élt. Hasonlóképpen *Kovács András* ács lánya is egy torna megyei faluból, Hídvégardóról származó zsellérhez ment nőül. A házassági anyakönyv bejegyzése szerint Katalin apja is zsellérként és nem ácsként van feltüntetve. 1869-ben jelenlévő özvegye és 23 éves fia szintén zsellérek és a lajstrom tanúsága szerint napszámosok voltak.[44]

---

43 Házassága Darvas Ferenc csizmadia lányával, Teréziával 1866-ban volt, amelynek gyaníthatóan előfeltétele volt önállósodása, s így gyakorlatilag egybeesett a malombérlet - fivére halála utáni - megszerzésével. 1869-ben 13-as számot viselő malom épületében írták össze családjával.

44 A pusztán időszaki munkavégzést lehetővé tevő mesterségeknél - kőműves, ács - a rendi jellegű, tulajdonosi-társadalmi státust mutató foglalkozási besorolás - zsellér, házatlan zsellér - jóval gyakrabban fordul elő a tornai anyakönyvben is, mint más szakmák esetében. Hasonló nehézséget jelent még pl. a jelentősebb földtulajdonnal is rendelkező kézművesek foglalkozási azonosítása. Pipoly József „foglalkozása" 1854-ben kötött második házasságakor *cothurnarius* (csizmadia), az 1857-es népszámláláskor *Landbesitzer* (földbirtokos), 1866-ban - harmadik házasságakor - *colonus* („földműves tulajdonos", tkp. birtokos paraszt), 1869-ben a népszámlálási lajstromon pedig *földmívelő.*

A fent említett családok mind szerepelnek az 1869. évi lajstromokon is, meg kell azonban mellettük említeni azokat az iparos családokat is, amelyek az 1852-es összeírásban szerepelnek ugyan, de 1869-ben a népszámlálás ívei szerint már nem éltek Tornában. *Janeskevits Antal* szabó mester lányát *Fekete János* helybeli szabó vette feleségül, majd férje halála után egy nagyszebeni suszterrel kötött újra házasságot. *Dittel József* lakatos halála után mesterségét sem a fia, sem a veje nem folytatta. Veje egy sáros megyei suszter lett - a már korábban említett *Bercsinszky Pál,* aki Tornában volt mesterlegény és házassága után két hónappal vágott remeket 1857 novemberében -, fia István pedig kalaposságra adta a fejét, mert a lakatos szakma ekkor már nem biztosított több mester számára megélhetést, és egy szomszédos községbeli zsellérlányt vett feleségül. Mindkét házasság jól példázza a földnélküli kézműves család hátrányosabb házassági „alkupozícióit". *Dittel József* testvérének, *Dittel Andrásnak a fia* - a fentebb említett János - hat holdat is birtokolt 1884-ben. Az iparűzés és a kisparaszti birtok együtt nagyobb biztonságot jelentett a gazdálkodásban, ezt jól mutatja a földdel rendelkező kézművesek nagyobb stabilitása. *Smajda György* fazekas veje, *Csiszár Mihály* rozsnyói kalapos is még „legénykorában" vette el a tornai mester lányát, s csak házassága után két évvel, 1858-ban remekelt egy „egész fáin kefélt teveszőrös és egy gyapjús" kalappal.[45] Feltehetően mesterré válása után hagyta el családjával Tornát.

Az 1852-ben még összeírt, de 1857-ben már a lajstromokon nem szereplő iparosok (16 fő 14 családból) családjai közül három folytonossága 1857-ben megszakadt, 10 család folytonossága 1869-ben is kimutatható: 5 családnál a mesterséget a fiú utód folytatta tovább (3 fő) vagy a vő (2 fő), két kézműves fia más mesterséget választott, három esetben pedig a források alapján nem állapítható meg biztosan, hogy a mesterség a családban tovább öröklődött-e. Egy család pedig újra megjelent 1869-ben.

3.1. Az 1852 után - 1857-ben már jelenlévő - „újonnan belépő" kézművesek (23 fő) mintegy negyede uradalmi alkalmazott ill. bérlő volt (6 fő), közülük *Karafa István* molnár és *Görcsös István* kovács voltak helybeliek, többségük más megyékből ill. külföldről érkezett. A mesterségüket az uradalom tulajdonában lévő épületekben folytató 6 kézművesből csak 4-en maradtak 1869-ig Tornában. Karafa István felhagyott a malombérlettel, 1869-ben már „földészként" látjuk viszont népes családjával és házas fiával egy lakófél-háztartásban.[46] *Gáspár Dávid* szabó, korcsmárosként „mérés mellett" tevékenykedett 1869-ben. Négyük közül ketten maradtak láthatóan is hűek mesterségükhöz: a lengyelországi *Kessenák Antal* lakatos és Görcsös István, aki ugyan az uradalom kovácsműhelyét bérelte, de „önállóan" folytatta iparát (1869), nem „évi bér mellett". *Julius Zuhard* serfőző és *Martin Somer* (akinek a mesterségére nem derült fény, mert neve csak az 1857. évi lajstromban szerepel) elhagyták a mezővárost.

Az említett 4 uradalmi kézműves mellett még 9 migráns kézműves telepedett le Tornában 1852 és 1857 között. Közülük csak egy jött a szomszédos Udvarnokról, a többség más megyéből érkezett a mezővárosba (elsősorban a szomszédos megyékből Abaúj, Szepes, Borsod), *Székely János* suszternél pedig nem lehetett megállapítani honnan érkezett. A

45 ŠOKA KE, Cechy - Turna. *"Czéhbe álás avagy Remek vágás"* jegyzéke.

46 A lakófél-háztartás fogalmát használom akkor is, amikor azt kívánom jelezni, hogy az összeíró nem választotta el egymástól a házban együtt élő rokon családmagokat különálló *lakófelekre*, hanem egy lakófélként, folytonos számozással tüntette fel a háztartás tagjait.

kilenc bevándorló kézműves közül hét - *Zsiga Márton* „cigány kovács" és Székely János kivételével - házassági kapcsolattal is megpecsételte tornai jelenlétét és öten gyökeret is eresztettek a mezővárosban, mert 1869-ben is szerepeltek a felvételi íveken. *Majertsák Mihály* Szepes megyei suszter *Valkóczi István* szűcs lányát vette feleségül, így házhoz és némi földhöz is jutott házassága révén.[47] *Szilbert János* szendrői szűcs *Kundrák János* kalapos árvájával, Máriával, kötött házasságot 1853-ban. Első felesége halála után *Zámbori Ferenc* csizmadia özvegyét, Zsigrai Katalint vette nőül. 1884-ben a ház mellett 8,5 kat. hold birtok tulajdonosa is, ez feltételezhetően annak köszönhető, hogy első felesége révén a Kundrák örökségből is részesedhetett és Zámbori Ferencnek sem volt már ekkor fiági rokona Tornában. *Kurucz István* ács Lesznik Borbálával kötött házasságot, aki az anyakönyv tanúsága szerint zsellér, de mindkét fitestvére kézműves: József suszter, János pedig szabó. 1857-ben még saját házzal sem rendelkeztek és napszámosnak írták össze őket. 1869-re azonban már a saját házukban laktak, amely mindössze egy szobából és konyhából állott, „állatállományuk" pedig két sertésből állt. *Haczel József* kőműves a szomszédos Udvarnokról települt be Tornába. 1857-ben ő sem rendelkezett még háztulajdonnal, *Heveri István* szakmabeli tornai kőműves fogadta be házába. Megözvegyülése után még kétszer nősült a vizsgált időszak folyamán, de egyszer sem jutott - betelepülőként és özvegyként - mezővárosi arához: második felesége egy udvarnoki szolgáló, zsellér lány volt, harmadik házasságát pedig egy barkai földműves lányával kötötte. Özvegye azonban 1884-ben ugyanabban a házban már egy házrész (1 szoba, 1 kamra és egy istálló 1869-ben) és egy kis kert tulajdonosa. A három 1869-re eltávozó kézműves között van a már többször említett Bercsinszky Pál, sárosi suszteren kívül *Müller Flórián* szomolnoki asztalos, aki szintén Tornában lett mesterré 1856-ban, és ugyanakkor vette feleségül *Peregrin János* kovács és egyúttal 28 holdas gazda lányát. A harmadik 1857 után Tornát elhagyó iparos *Horváth Károly* sopron megyei szabó volt - aki feltehetően Tornán töltötte legényidejének egy részét, bár a céhiratokban nem szerepel a neve -, s aki 1852-ben *Szabó József* (*fecsu*) szabó nálánál 10 évvel idősebb özvegyét, Németh Máriát vette feleségül. A maradék 1852 és 1857 között megjelenő nyolc kézműves tornai születésű volt, hatan közülük egyéni életciklusuk alapján - az 1830-as években születtek - nem lehettek még önállóak 1852-ben. *Fekete János* szabó és *Pipoly József* csizmadia hiánya az 1852-es összeírásokból azonban már nem magyarázható életkori sajátosságokkal (31 ill. 43 évesek 1852-ben).

3.2. Az iparát 1852 után elkezdő, és az 1857. évi népszámláláskor még folytató 23 kézművesnek több mint a fele (13 fő) nem kontinuus, migráns kézműves, akik közül heten mesterremeküket a helyi vegyes céhben készítették. Négy kivételével (lakatos, molnár, ács, festő) az 1852-ben szereplő összes mesterséget képviselik.

A 23 közül 11-nél kimutatható, hogy az ipart átadta valamelyik - a lajstromokban jelenlévő - családtagjának (fiának illetve vejének), két esetben pedig (kerékgyártó és kovács) más szakmát tanulnak az utódok.[48] A mezővárosi kézművesség kontinuus rétegé-

47 A kézművesek letelepedési - lakhatási engedélyéről lásd Keleti Károly írásának vonatkozó részeit az 1869. évi népszámlálás publikált kötetében és Eperjessy Géza idézett munkájának az első részben hivatkozott részeit.

48 A mesterség és a műhely családon belüli - generációk közötti - átadásának gyakoriságára, a kontinuitás vizsgálatára vonatkozóan lásd Bácskai 1968: 157-158. és Mitterauer 1979: 98-100.

be tartoznak azok a kézművesek is, akik - az egyéni életciklus és a családciklus törvényszerűségei miatt - csak 1852 után lesznek önállóak és mesterségüket egy időközben már elhunyt, de 1852-ben még összeírt mester hagyományozta rájuk. Ez újabb 11 fővel növelte a kontinuus kézműves családok számát. Öt esetben a halott kézműves fiára szállt az ipar, négy esetben pedig vejére, egy esetben az özvegy új férje vitte tovább a műhelyt és ismét egy esetben maga az özvegy folytatta kalapkészítést két fiával, akik inasokként szerepelnek az 1869. évi népszámlálás felvételi ívén. A 34 családból legnagyobb arányban a fazekasok képviseltetik magukat (7 család), őket követik a bodnárok, csizmadiák, suszterok (3-3 család), majd az asztalosok, szabók, kalaposok, mészárosok, kerékgyártók és szűcsök (2-2 család) és végül a kőműves, tímár, szíjgyártó, kovács, lakatos és molnár kézműves háztartásfők egy-egy családja.

FÜGGELÉK

Torna mezőváros kézművessége foglalkozás, születési hely, háztartás típusa és a földtulajdon nagysága szerint

Fsz	Név	Születési hely és év			Hsz	Háztartás*		Mesterség	Azonos-e?	Háztulajdon			Földtulajdon (1868)		Földtulajdon (1884)	
	1869	megye	település	év	1869	háztartás	HÁZ*	1869	1869 nsz.-1884 kat.	1857	1868	1884	kat. hold	négyszögöl	kat. hold	négyszögöl
1	Bartko Neiti	T.	Sz.András	1840	**15**	B.6.		kerékgy.	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Blazenák János	T.	Torna	1812	**38**	N.2.	2	bodnár	új férj	?	0.5	0	n	n	0	0
3	Blazenák László	T.	Torna	1824	**38**	N.2.		bodnár	özv.-e	1	0.5	1	n	n	n	n
4	Bódenlósz Károly	A.	A.-Mecen.	1843	**83**	N.1.		pék	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Bordás József	T.	Torna	1821	**171**	N.2.		szabó	Azon.	1	1	0.5	1	1	n.	n.
6	Budinecz Antal	T.	Jablonca	1811	**175**	N.2.		asztalos	özv.-e	1	1	1	n	n	n.	n.
7	Budovszki József	T.	Torna	1820	**64**	T.1.		bodnár	Azon.	1	1	1	6	1363	8	1551
8	Csontik Lajos	T.	Torna	1825	**105**	N.1.	2	kalapos	Azon.	1	1	1	45	1410	52	1093
9	Darvas Ferenc	T.	Torna	1819	**209**	T.7.	3	csizmadia	örök.-e	1	1	1	2	1365		1286
10	Darvas István	T.	Torna	1842	**209**	B.2.		csizmadia	0							[9.]
11	Dittel János	T.	Torna	1844	**140**	cstag		lakatos	Azon.	n	n	1	n	n	5	1451
12	Dobozi János	T.	Torna	1843	**133**	N.2.		szűcs	Azon.	n	1	1	1	135	n.	n.
13	Farkas János	G.	Hanva	1827	**164**	T.2.		mészáros	özv.-e	1	1	1	20	663	16	960
14	Fekete Ferenc	T.	Torna	1836	**16**	B.3.		suszter	?	n	0	0	0	0	?	?
15	Görcsös Ferenc	T.	Torna	1831	**22**	N.2.		suszter	Azon.	n	0	1	0	0		698
16	Görcsös István	T.	Torna	1820	**48**	B.1.		kovács	Azon.	n	n	1	n	n	n	n
17	Grósz Jónás	B.	Alacska	1827	**10**	N.2.		mészáros	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Halászi Imre	T.	Torna	1826	**35**	E.3.		csizmadia	0	?	0	0	0	0	0	0
19	Hatzel József	T.	Udvarnok	1825	**119**	N.2.		kőműves	özv.-e	n	0.5	1	n	n	n.	n.
20	Hegedűs József	T.	Torna	1850	**125**	cstag		bodnár	örök.-e	1	1	n	2	324	3	375
21	Hegedűs József	T.	Torna	1820	**134**	N.2.		asztalos	örök.-e	1	1	1	2	324	3	429
22	Herskovits Lipót	A.	Nagyida	1837	**7**	N.2.		szabó	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Heveri István	T.	Torna	1830	**195**	N.2.		kőműves	Azon.	1	1	1	1	536	1	1496
24	Heveri József	T.	Torna	1826	**197**	N.2.		kőműves	A.	1	1	1	3	151	3	151
25	Holecskó István	T.	Torna	1821	**107**	T.2.		tímár	Azon.	1	1	1	12	1377	13	1493
26	Holecskó András	T.	Torna	1836	**107**			ács	?	n	n	1	n	n		1240
27	Holecskó Antal	T.	Torna	1830	**31**	N.2.		ács	özv.-e	n	1	1	0	0	0	0
28	Holecskó Ferenc	T.	Torna	1815	**139**	N.2.		molnár	örök.-e	n	1	1		675		675
29	Illinger Lajos	A.	Jászó	1833	**196**	E.2.		asztalos	0	0	n	0	n	n	0	0
30	Janecz János	T.	Torna	1840	**137**	N.2.		fazekas	öccse	n	1	0.5		880	7	1011
31	Janetz József	T.	Torna	1810	**126**	N.1.		fazekas	örök.-e	1	1	1		1236	n	n
32	Juhász Ferenc	T.	Torna	1844	**121**	B.3.	2	csizmadia	Azon.	n	1	1	8	20	13	1567
33	Juhász István	T.	Torna	1839	**135**	N.2.		fazekas	Azon.	1	0.5	0	3	1414	4	186
34	Juhász József	T.	Torna	1824	**130**	N.2.		fazekas	örök.-e	1	1	1	1	764	5	248
35	Kanyurszky József	S.	Eperjes	1815	**46**	N.2.		nyereggy.	Azon.	1	1	1	3	1054	n	n
36	Karafa József	T.	Torna	1844	**122**	N.1.		mészáros	örök.-e	n	1	1	1	776	n	n.
37	Kessenak Antal	Lengyelország		1812	**180**	N.2.		lakatos	0	n	n	0	n	n	0	0
38	Kocsis József	A.	Somodi	1841	**118**	B.1.		kőműves	?	0	n	0.5	n	n		689
39	Kolbenheyer Bertalan	A.	Szepsi	1837	**42**	N.2.		festő	Azon.	0	1	2		62	21	758
40	Kováts Ferencz	B.	Szt.Jakab	1824	**129**	N.2.		fazekas	Azon.	1	1	0.5	1	885		339
41	Kováts István	B.	Szt.Jakab	1830	**8**	N.2.		kerékgy.	Azon.	0	1	1	0	0	1	166
42	Kubinyi Tamás	L.	Praszeli	1835	**77**	N.1.		szabó	0	0	0	0	0	0	0	0
43	Kuhta János	Sz.	Szomoln.	1830	**23**	N.2.		ács	0	0	0	0	0	0	0	0
44	Kurucz István	B.	Szalonna	1826	**74**	N.2.		ács	Azon.	n	1	1	n	n	n.	n.
45	Lesznik János	T.	Torna	1835	**111**	cstag		szabó	Azon.	n	n	0.5	n	n	n.	n.
46	Lesznik József	T.	Torna	1833	**111**	cstag		suszter	0	n	n	0	n	n	0	0
47	Lipták József	T.	Udvarnok	1839	**13**	N.2.		molnár	örök.-e	0	0	0	0	0		1158
48	Majertsák Mihály	Sz.	Lipnik	1827	**39**	N.2.		suszter	Azon.	1	1	1		272	1	319
49	Majzner Alajos	Ba.	Léva	1820	**138**	N.2.		kerékgy.	Azon.	1	1	1	2	1196	2	1196
50	Molnár István	T.	Torna	1831	**19**	N.2.		csizmadia	Azon.?	1	?	?	?	?	0	0

Torna mezőváros kézművessége foglalkozás, születési hely, háztartás típusa és a földtulajdon nagysága szerint

Fsz	Név	Születési hely és év			Hsz	Háztartás*		Mesterség	Azonos-e?	Háztulajdon			Földtulajdon (1868)		Földtulajdon (1884)	
	1869	megye	település	év	1869	háztartás	HÁZ*	1869	1869 nsz.-1884 kat.	1857	1868	1884	kat. hold	négyszögöl	kat. hold	négyszögöl
51	Morgent Ferenc	T.	Torna	1839	**128**	B.5.		suszter	?	n	n	1	2	387	2	387
52	Morgent János	T.	Torna	1814	**104**	N.2.		suszter	örök.-e	1	1	1	3	267	2	796
53	Morgent János	T.	Torna	1841	**173**	N.1.		suszter	Azon.	n	n	n	n	n	n	n
54	Morgent József	T.	Torna	1820	**132**	N.2.		szűcs	özv.-e	1	1	1	3	43		256
55	Nagy András	T.	Torna	1800	**186**	T2.7.		fazekas	0	1	1	0		689	0	0
57	Nagy János	T.	Torna	1844	**186**		3	fazekas	0	n	n	0	n	n	0	0
56	Nagy András, „Fiatal”	T.	Torna	1830	**186**	N.2.		fazekas	0	n	n	0	n	n	0	0
58	Novotni Florián	T.	Torna	1813	**193**	N.2.		suszter	özv.-e	1	0.5	0.5	n	n	n	n
59	Paszternák Simon	A.	Szeszta	1806	**156**	N.1.		ecetgy.	0	0	n	0	n	n	0	0
60	Peregrin János	A.	Pán	1808	**149**	T.8.		kovács	Azon.	1	2	2	27	497	27	497
61	Darvas Antal özv-e	A.	Jánok	1826	**124**	N.3.		kalaposné	0	n	n	n	n	n	0	0
62	Pipoly József	T.	Torna	1809	**18**	N.2.	2*	csizmadia	0	1	1	0	7	1102	0	0
63	Rosenberg Victor	A.	K.Szalánc	1850	**51**	cstag		ablakos	0	0	0	0	0	0	0	0
64	Séffer Sámuel	T.	Dobódél	1823	**5**	N.2.		molnár	0	0	0	0	0	0	0	0
65	Smond Henrik	Au.	Bécs	1841	**158**	N.2.		asztalos	0	0	n	0	n	n	0	0
66	Stepnyiczky András	T.	Torna	1836	**18**	N.2.	2*	suszter	Azon.	n	n	1	0	0	n	n
67	Stich András	Z.	Örmező	1832	**194**	N.2.		szabó	0	0	1	0	2	846	0	0
68	Stromp Károly	T.	Torna	1843	**19**	E.3.		suszter	örök.-e	n	n	1	0	0	0	0
69	Süsz Izsák	Lengyelország		1825	**101**	N.1.		mészáros	Azon.	n	1	1	n	n	n.	n.
70	Szabó István	T.	Szádelő	1847	**24**	N.2.		suszter	0	0	0.5	0	0	0	0	0
71	Szarka Gusztáv	T.	Torna	1833	**161**	N.2.		szabó	0	n	n	0	n	n	0	0
72	Szilbert János	B.	Szendrő	1832	**6**	N.2.		szűcs	Azon.	1	1	1	2	631	8	348
73	Szlovenszki János, idb.	T.	Torna	1820	**90**	N.2.		mészáros	Azon.	1	1	1	20	1292	20	1292
74	Szlovenszky János, ifj.	T.	Torna	1846	**65**	N.2.		mészáros	Azon.	n	1	1	6	605	25	379
75	Tirol János	T.	Barka	1843	**204**	T2.4.*		suszter	Azon.	n	n	0.5	n	n		550
76	Tokár József	T.	Torna	1838	**70**	B.5.		suszter	0	0	0	0	0	0	0	0
77	Wéber Herman	A.	Bokdány	1835	**100**	N.2.		pék	Azon.	0	1	1	n	n	n.	n.
78	Weinberger Móricz	Sz.	Hunsdorf	1835	**20**	N.2.		bádogos	Azon.	0	0	1	0	0	n	n
79	Zsiga Márton	A.	Somodi	1829	**Cz.t.**	N.2.		cig. kov.	0	1	1	0	n	n	0	0

Rövidítések és megjegyzések:

Fsz. folyó szám

Név 1869 az 1869. évi népszámlálásban előforduló kézműves neve

Születési hely és év az 1869. évi népszámlálás szerint; A. = Abaúj, Au. = Ausztria; B. = Borsod; Ba. = Bars, G. Gömör; L. = Liptó; S. =Sáros; Sz. = Szepes; T. = Torna; Z. = Zemplén. - A.-Mecen. = Alsó-Mecenzéf; Szomoln. = Szomolnok.

Hsz házszám

Háztartás* háztartás: N= nukleáris család; B= bővített nukleáris család; T = törzscsalád (szülő/k/ házas gyermekkel); cstag. az említett kézműves nem háztartásfő, hanem nőtlen családtagként volt jelen 1869-ben; az egyes altípusokra (sorszámok) l. Pozsgai 2000a: 207-209.

HÁZ*: ebben az oszlopban jelöltem az egy házban élő rokon családmagok számát azokban az esetekben, amikor azok nem alkottak egy háztartást, de a házon belüli együttmű ködés - a bizonyos fokú elkülönülés ellenére - jelentős lehetett.

Mesterség az 1869. évi népszámlálásban szereplő mesterség

Azonos-e? az 1869. évi népszámlálásban szereplő kézműves azonos-e az 1884. évi kataszteri birtokívek összesítésében előforduló személlyel? A., Azon. = Azonos; 0 = nem azonos; özv.-e = „özvegye” van feltüntetve 1184-ben; örök.-e = „örököse” van feltüntetve 1884-ben; új férj = az özvegy újraházasodott, új férjének neve áll a kataszterben.

Háztulajdon az 1857. évi népszámlálás, az 1868. évi és az 1884. évi kataszter alapján; 0 = nem fordul elő a név; n = jelen van, de nem tulajdonos; 0.5 = fél házrész tulajdonosa; 2 = két háznak is tulajdonosa volt az adott időpontban.

Földtulajdon (1868) az 1868. évi részletes kataszteri adatfelvétel parcellánként összesített eredménye.

Földtulajdon (1884) az 1884. évi kataszteri birtokívek összesítő kimutatása alapján; 0 = nem fordul elő; n = jelen volt, de nem volt földtulajdona az adott időpontban; ? = kérdéses; [folyó szám] = utal egy másik sorral való összefüggésre.

* 62, 66 2* = Pipoly József csizmadia és veje, Stepnyiczky András egy házban éltek.

* 75 T2.4. = Tirol János családjával anyósa háztartásába tagolódott be. /Az oszlopdiagrammban ezért anyósa születési évét vettem alapul./

FORRÁSOK

ŠOBA KE (Kassai Állami Területi Levéltár), TZ I. (Torna megye, 1589-1860.) Úrbéri iratok, térképek.
ŠOBA KE, TZ II. (Torna megye, 1860-1882.) Az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai.
ŠOBA KE, SÚ Szolgabírói iratok. Kézműves-összeírások. Az 1850. évi népszámlálás házankénti-lakófelenkénti kimutatásai.
ŠOBA KE, TZ II. Főispáni iratok. Alispáni iratok. A megyei házipénztár iratai. A legtöbb adót fizetők és a választmányi tagok kimutatásai.
ŠOBA KE, ATZ (Abaúj-Torna megye.) Az 1857. évi népszámlálás háztartási lajstromai.
ŠOKA KE (Kassai Járási Levéltár) Torna mezőváros céhes iratai. Torna mezőváros céhkönyve.
MOL Mikrofilmtár. Úrbéri összeírás és tabellák. Conscriptio Regnicolaris. Torna mezőváros.
OSZK Térképtár. A kataszteri birtokívek összesítése, Torna, 1884.
KSH Kézirattár. Népesség-összeírások.

HIVATKOZOTT IRODALOM

1857. évi Népszámlálás: Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien, 1859.

1870. évi Népszámlálás: A Magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Pest,1871.

Andorka Rudolf - Faragó Tamás 1984: Az iparosodás előtti (XVIII-XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 3-4. 403-437.

Bácskai Vera 1968: A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása 1733-1820. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1965/66. Budapest, 143-174.

Benda Gyula 1987: Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között - Kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In: Á. Varga László (szerk): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* /Rendi társadalom - polgári társadalom 1./ Salgótarján, 1987. 145-151.

Czoch Gábor 1997: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében.* Budapest. Kandidátusi disszertáció.

Dányi Dezső 1993: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest

Eperjessy Géza 1967: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686-1848.* Budapest

Faragó Tamás 1989: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk) *Rendi társadalom - polgári társadalom 2.* Gyula, 427-449.

Faragó Tamás 1995: A szentendrei kézművesek társadalmi mobilitása a 19. század közepén a házasságkötések tükrében. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* /Rendi társadalom - polgári társadalom. Supplementum./ Debrecen, 125-158.

Ficker, Adolf 1870: Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich. *Mitheilungen aus dem Gebiete der Statistik* II. Bécs, 1-126.

Heilig Balázs 2000a: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlősardón a 19. század második felében. *Történeti Demográfiai Évkönyv.* Budapest, 225-265.

Heilig Balázs 2000b: *Gazdaság és társadalom Szőlősardón 1828-1870.* Szakdolgozat.

Horváth Gergely Krisztián 2000: Elbukás és újrakezdés. Egy jászsági redemptus család öt generációjának története. *Korall* 2. 43-60.

Husz Ildikó 2000: Apáról fiú(k)ra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében. *Korall* 2. 5-22.

Kövér György 2000: A tékozló Wotzasik fiúk. *Holmi* 701-717.

Klement Judit 2000: Egy családi részvénytársaság a századelőn. A Gizella Gőzmalom Rt. 1905-1917. *Korall* 2. 61-80.

Levi, Giovanni 2000: Az életrajz használatáról. *Korall* 2. 81-92.

Mitterauer, Michael 1979: Zur familienbetrieblichen Struktur im Zünftischen Handwerk. In: Mitterauer, Michael (Hrsg.) *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen.* Stuttgart-Bad Cannstatt, 98-122.

Orosz István 1989: A falusi társadalom kutatásának forrásai a Dualizmus korában. In: Erdmann Gyula (szerk.) *Rendi társadalom - Polgári társadalom 2.* Gyula, 356-370.

Pozsgai Péter 2000a: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *Történeti Demográfiai Évkönyv.* Budapest, 166-224.

Pozsgai Péter 2000b: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I. Az iparosok személyi körének meghatározása. *Korall* 2. 23-42.

Pozsgai Péter 1999b: Familia - lakófél - háztartás. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület *„Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok"* c. miskolci konferenciájának (1999. aug. 27-28.) előadásai / megjelenés előtt/.

Pozsgai Péter 1997: Mezővárosi és falusi elit Torna vármegyében a 19. század második felében. Előadás a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület veszprémi konferenciáján (1997 nyár). Kézirat.

Schlumbohm, Jürgen 1998: Mikrogeschichte - Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte. In: Jürgen Schlumbohm (Hrsg.) *Mikrogeschichte - Makrogeschichte, komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, Wallstein Verlag, 7-32. [Magyarul: Mikrotörténelem - makrotörténelem. *Aetas* 2000. 4.]

Schlumbohm, Jürgen 1997: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.

Schlumbohm, Jürgen 1996: Micro-history and the macro-models of the European demographic system in pre-industrial times: Life course patterns in the parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries. *The History of the Family. 1.* 81-95.

Sieder, Reinhard - Mitterauer, Michael 1983: The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. In: Wall, Richard, et al (ed.) *Family forms in historic Europe.* Cambridge, 309-345.

Thirring Lajos 1983: *Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869-1910.* Budapest.

Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle.* 1. 62-85.

Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest

Tóth Zoltán 1995: Mit olvaszt az „olvasztótégely"? *Regio* 1-2. 78-100.

Tóth Zoltán 1996: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In: *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon 1. 1993. július 3-4.* Csongrád, 1996. 9-22.

Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-1917.* Budapest

Wrigley, E.A. - Schofield, R.S. 1973: Nominal record linkage by computer and the logic of family reconstitution. In: E.A. Wrigley (ed.) *Identifying People in the Past.* London, 64-101.

Takács Károly

Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. rész*

CSATORNÁK AZ ÁRPÁD-KOR FORRÁSAIBAN

A dolgozat első részében elpusztult csatornarendszerek kutatásáról számoltunk be. A négy egymástól távoli területen vizsgált csatornahálózatok egyes szakaszait Árpád-kori határleírásokban említett objektumokkal lehetett azonosítani. Az Árpád-kori határleírások rekonstrukciója, valamint a régészeti eredmények arra a következtetésre vezettek, hogy a vizsgált csatornák kora középkori eredetűek, és hogy egy meglehetősen összetett vízügyi feladatokat ellátó folyószabályozó rendszer emlékeiről van szó. Különféle megfontolások alapján azt is valószínűsíteni lehetett, hogy ebben az időszakban a Kárpát-medence minden alföldi-áradmányos területén csatornarendszerek épültek. A csatornák a vizsgált oklevelekben az alábbi nevek alatt bukkantak fel: *fossatum*, *árok*, *munimentum*, *rivulus*. A továbbiakban ezeket a kifejezéseket tesszük vizsgálat tárgyává, áttekintve a kor írott emlékeit.

A *munimentum* szó az *árok* szinonimájaként ismereteink szerint egyetlen oklevélben, az 1086-ból való bakonybéli összeírásban szerepel, itt azonban több birtok határvonalán is megjelenik (DHA 250–255). A Ponyvád falu határában említett munimentumok ugyanolyan összetett szerkezetű csatornáknak bizonyultak, mint amilyenekkel az ország más területein találkoztunk (lásd a dolgozat első részét). A fogalomhasználat egy oklevélen belüli koherenciáját figyelembe véve arra következtethetünk, hogy az összeírásban szereplő többi *munimentum* is csatornákat takar. A szó használatát jól magyarázza a kutatott csatornák sáncszerű szerkezete, mely a külső szemlélőt valamiféle „védműre" emlékeztethette. Mivel ugyanezeket az objektumokat az említett diploma magyarul ároknak nevezi, ezért a forráshelyre az *árok* terminus kapcsán alább még kitérünk.

A latin *rivulust* hagyományszerűen érnek, pataknak fordítjuk. A kifejezés használata mesterséges csatornákkal kapcsolatban messzire vezető problémát vet föl. Azt a problémát ugyanis, hogy az a megszámlálhatatlan *ér*, *patak*, *folyó*, *rivus*, *rivulus*, *vena* stb., amely középkori forrásainkban szerepel, sok esetben nem ember alkotta vízmederre vonatkozik-e. Két adatból persze nem szabad túlzott következtetéseket levonni, ám ezen adatok tanúságát más források is megerősítik. 1268-ban a Balaton melletti Nagyberek területén, határjárás során egy Yztizal nevű fluviust említenek; ugyanezt a fluviust az oklevél egy másik helyén viszont már fossatumnak írják (ÁÚO III. 185). 1214-ben Piszkáros-ér, 1299-ben Radyk-pataka, 1332-ben Keskeny-ér és Kalnas-ér nevű fossatumokról, 1264-

* A tanulmány első része: Korall 1. 2000 Nyár 27–61.

ben pedig Hódos-ér nevű fossaról hallunk.[1] A latin *fossa, fossatum* megjelölések alapján mesterséges csatornákról lehet csak szó. A népnyelv tehát sok esetben nem különböztette meg a természetes és mesterséges eredetű medreket, inkább a funkció oldaláról közelített.[2] A középkori oklevelekben szereplő erek, patakok, rivulusok vagy éppen rivusok, fluviusok, venak mögött ennélfogva *ugyanúgy lehetnek mesterséges csatornák, mint természetes vízmedrek*. Mivel azonban az esetek túlnyomó többségében semmiféle olyan kiegészítő információval nem rendelkezünk, amely elárulná, hogy valójában miről van szó, ezért ezek az adatok szempontunkból nem vizsgálhatók.

Mindezek után rátérhetünk a *fossatum* és *árok* terminusok vizsgálatára, amelyekkel jelentőségük miatt kicsit részletesebben kell foglalkoznunk. A latin *fossatum* szó a forrásokban szintén gyakori *fossa* képzett alakja. A fossa a latin *fodere* (*ásni*) szóból ered. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik a forrásokban jóval ritkábban előforduló *fossata*, *fossura* és *fossatura* is. A *fossa, fossatum, fossata, fossura* és *fossatura* szavak közt jelentéskülönbség nincs, legfeljebb használati különbséget fedezhetünk fel. Mindez felbátorít bennünket arra, hogy a továbbiakban - az egyszerűség kedvéért - általában csak fossaról beszéljünk, beleértve ebbe a négy másik alakváltozatot is. A szó az Árpád-korban néhány esetben előfordul veremre, gödörre, kútra vonatkoztatva (DHA 250-255. 1086; ÁÚO I. 74. 1176.; ÁÚO III. 194. 1268; CDES I. 152. 1211), valamint sóbánya és földvár jelentésben is.[3] A *fossa* középkorban használatos általános jelentése azonban: árok, azaz földbevájt, hosszan elnyúló objektum, mesterséges meder. Így szerepel a legkorábbi latin magyar szójegyzékekben, a besztercei és a schlägli szójegyzékben (Szamota 1894: 35; Finály 1892: 20), és az okleveles adatokban is szinte kizárólag ilyen értelemben bukkan fel, számos esetben a magyar *árok* szóval együtt ugyanarra az objektumra vonatkoztatva.[4] (Alább csak az 'árok' jelentésű fossákkal foglalkozunk.)

Árok szavunk (a korai forrásokban következetesen *aruk* formában) tehát a *fossa* magyar megfelelője. Az oklevelekben szinte minden esetben *fossa*-nak vagy *fossatum*nak fordítják. A szó - úgy tűnik - a középkor óta jelentésmódosuláson ment át, mivel az Árpád-kori forrásokban nem találtunk olyan adatot, amelyben természeti képződményre használták volna, mint ahogy ez az újkorban szórványosan előfordul. Jelentésváltozás más szempontból is tetten érhető, ezzel azonban majd alább foglalkozunk. Mind a *fossa*, mind pedig az *árok* szót a kora középkorban szinte kizárólag határjárásokban említik, ezért a következőkben ezt a forrástípust vesszük górcső alá.

Az egyes falvak, birtokok határának írásbeli rögzítése, reambulációja Magyarországon az írás kialakulásával együtt jelent meg. Figyelemreméltó, hogy már a legkorábbi

1 CDES I. 146 (Az oklevél kritikáját lásd a 18. jegyzetben); Györffy 1963-1998: I. 778; Györffy 1963-1998: III. 258; MES I. 514.

2 Némi alátámasztást jelentenek ebből a szempontból azok a víznevek is, melyek előtagjában a nyilván mesterségességre utaló *hamis* szó található. Az első részben már volt szó róluk, de talán nem érdektelen újra felidézni közülük a vízfolyásra utaló adatokat: Homuser piscina: DHA 184. (1086); Homuspothak: CD IV/3. 25. (1262)

3 CD IV/2. 19 (1248); Borsodvárról írják 1336-ban: „*...a quod vocatu fossato vulgariter Feldwar...*" Györffy 1963-1998: I. 763 (1334).

4 Erre vonatkozóan reprezentatív adatsorral szolgál az oklevélszótár. Okl. szótár 29-30. Megjegyzendő, hogy a *fossa*-val azonos tőről fakadó *fovea* szó nagyon ritkán előfordul árok jelentésben is. A szó általános jelentése: gödör, verem.

határjárásokban felbukkannak az említett terminusok, sőt a források mennyiségéhez képest éppen az államalapítást követő két évszázadban találkozunk velük a legnagyobb számban. Az 1000 és 1200 közötti időszakból összesen 115 határleírásról van tudomásunk, ebből 46-ban tűnik fel árok vagy fossa, tehát az összes forrás kereken negyven százalékában. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a határpontokat szempontunkból teljesen esetlegesen jelölték ki, akkor az a következtetés adódik, hogy *az ország egész területén előforduló, mindenütt közönségesnek számító objektumokról van szó.* A továbbiakban az államalapítást követő két évszázad árok-említéseit tekintjük át.

Időben elsőként a pécsi püspökség 1009-re datált alapítólevelében bukkan fel egy Kőárok (Kwarok) nevű objektum (DHA 58). A későbbi átiratokból ismert és kisebb interpolációktól nem mentes oklevél szövegének ezen része azonban 13. századi betoldás, amely azt a célt szolgálta, hogy a pécsi egyházmegye határa keletebbre tolódjék.[5]

Következő forrásunk a Szent István neve alatt kiállított pécsváradi oklevél, mely 13. századi hamisítvány ugyan, ám az újabb kutatás az alapítólevél minket érdeklő részét - a birtokok összeírását - Szent László korára, tehát a 11. század végére helyezi.[6] Az oklevélben tizenkét határleírásban említenek árkot (Aruk); néhol csak egy, másutt kettő, három sőt négy árokról értesülünk. A rövid leírásokból is kiderül, hogy az arukok nagy távolságokon át vezetnek, hosszan határolják a falvakat, birtoktesteket. Több helyütt érzékelhető, hogy egymáshoz kapcsolódnak, valamiféle hálózatot alkotnak. Chovas birtok határán olyan árokról hallunk, amely a Dunába torkollik: „*...a septemtrione Aruk usque ad Donouyz*".

Harmadikként említjük, bár időben a legkorábbi adatokat szolgáltatja, az eredetiben fennmaradt tihanyi alapítólevelet, mely négy határjárásban négy (vagy öt) árkot (Aruk) szerepeltet (DHA 149-152). A bizonytalanságot az okozza, hogy Fadd (Fotudi) határán említ egy bizonyos Aruk tue-t és mellette egy Aruk fee-t is. Nehéz eldönteni, hogy vajon ugyanazon árok tövéről és „fejéről" van-e szó. Megemlítendő, hogy Huluodi birtok határán egy árok szögletéről (angulum) értesülünk, mely két objektum összekapcsolódására utalhat.

1061-ből való a szekszárdi apátság alapítólevele, mellyel a dolgozat első részében már foglalkoztunk Az oklevélből csak a halomi és a bátyai uradalom határleírása maradt fenn, de azok is 13. századi interpoláció gyanújával. A rekonstruált halomi határjárás során hét, a bátyai birtoktömb határvonalán két árkot (Aruk) említenek. A két bátyai árok közül az egyik a Dunából ágazik ki: „*...unde rursus transseuntibus Donobium ad Arukteue...*". A másik árok pedig minden valószínűség szerint egy vízfolyáshoz, érhez kapcsolódik: „*...unde per Aruk contra occidentem ad Celluter...*" (DHA 168). Mivel a halomi reambulációban szereplő árkok csatornáknak bizonyultak, így ugyanezt feltételezhetjük a Bátya határán említett objektumokról is.

---

5 Györffy György kutatásai szerint ez az adat egy római kori vízvezetéket jelöl (Györffy 1953: 94). Ugyanezt az objektumot egy 1093-ra datált hamis oklevélben aqueductusnak nevezik: DHA 290. Figyelmet érdemel ezekben az oklevelekben az *arok* névforma, mivel a szó a 14. századig következetesen *aruk* (elvétve *ark*) alakban jelenik meg. Mindez arra utal, hogy az oklevelek 14-15. századi átírásai során keletkezett szövegromlásról van szó.

6 RA I. 3-4 (6. sz.); DHA 67-72. Kritikai kiadása ugyanitt: 72-80.

Felbukkan egy árok a 13. században interpolált százdi alapítólevélben is. A Szihalom határán szereplő objektum a leírás szerint az Eger-patakkal találkozik, s vele szögletet képez, amit az oklevél Árokszegnek nevez: „*...usque ad Arukscegui tendit ad angulum parve Egur et ad angulum Aruk...*"[7] Megjegyzendő, hogy ezt az adatot többen a Csörszárokkal azonosítják (Foltin 1883: 86-87; Balás 1961: 104).

Jelentős forrás a garamszentbenedeki alapítólevél, amely ugyan erősen interpolált állapotban maradt ránk,[8] ám a határleírások egy része, közöttük a minket érdeklő reambulációk, tartalmilag és formailag is 11. századi állapotokat tükröznek.[9] Az oklevélben három határjárás során említenek árkot. Az egyik esetben egy halastó mellett szerepel szögletet képező árok (in angulo aruch), másutt - a Tisza parti Ság falu határán - egy ér és egy halastó között találkozunk árokkal. A harmadik esetben - az ugyancsak Tisza menti Pély mellett - egy hosszú, a birtok nagy részét határoló objektumról (aruch) értesülünk.

Az 1086-os bakonybéli összeírásról tanulmányunk első részében, Ponyvád falu kapcsán már szót ejtettünk (DHA 250-255). Az oklevélben Ponyvád mellett még további hét határleírásban említenek árkot (összesen körülbelül tizenötöt), amelyeket, mint már szó volt róla, latinul munimentumnak neveznek. A gyakran említett árokszögletek arra utalnak, hogy a többi falu határában is szabályos árokhálózatok léteztek. Ezen túlmenően egy helyütt arról értesülünk, hogy az árok a Körös folyóba torkollik: „*...cadit in fluvium Kyris.*" A fentebb kifejtett érvek alapján az oklevélben szereplő árkok mögött csatornákat kell keresnünk.

Hosszabb szünet után 1177-ben III. Béla királynak az aradi káptalan részére kiadott oklevelében találkozunk árkokkal.[10] Négy tiszántúli határleírásban összesen tizennégy fossata-t említenek. Az összeírás két helyen félreérthetetlenül fossata-k találkozásáról ír, egyértelművé téve, hogy ezen objektumok szabályos hálózatokat alkotnak a területen. Emellett itt is megfigyelhető az objektumok vizekhez való kapcsolódása. Egy fossata közvetlenül a Körös folyó mellett szerepel, míg egy másik - az ismeretlen Bodol falu környékén - a Bodol folyóból ágazik ki: „*...per fossatam descendit usque ad aquam Bodol...*".

1181-ben a cégényi monostor Tyukod falujának reambulációjában találkozunk árokkal, mely a leírás alapján egy tavat köthetett össze a Szamos folyóval: „*...inde per mediam partem Kerekthow et per finem Arok usque Zamos...*".[11]

Következő forrásunk Monoszló nembeli Makariás ispán birtokainak összeírása 1192-ből (DF 262 045). Ebben a szondi uradalom határán egy fossatum és egy árok (Nogaruc) szerepel. A szondi uradalomhoz tartozó, de területileg vele össze nem függő Cseresztet és Újlak határjárása során ugyancsak egy Nagyárok (Nogaroc) kerül elénk.[12]

---

7 DHA 183. A határleírásban az Árokszeg előtt egy bizonyos magna fovea említődik, amely talán magával az Aruk-kal azonos. Ha ez így van, akkor azon ritka esettel állunk szemben, amikor a *fovea* szó árokra vonatkozik.

8 RA I. 8 (20. sz.); CDES I. 54.

9 Laszlovszky 1986; DHA 212. Az oklevél legújabb kiadása ugyanitt.

10 Borsa 1962: 213-217. III. Béla eredetileg könyv alakban kiállított privilégiumának töredékei számos későbbi oklevél átiratában maradtak fenn.

11 Egyszerű másolatban fennmaradt és ennélfogva erősen rongált szövegről van szó. Szövegromlásnak tudhatjuk be az *arok* névformát (lásd az 5. jegyzetet). RA I. 43-44 (133. sz.).

12 Györffy György a Cseresztet és Újlak határán feltűnő árkot az ismeretlen korú és rendeltetésű „Római árok"-kal azonosítja (Györffy 1963-1998: I. 243).

Végezetül a székesfehérvári keresztesek javainak 1193. évi megerősítő oklevelét kell megemlítenünk (ÓMO 52-61). Az oklevél nyolc határleírásban összesen tizenkét árkot szerepeltet, közülük kettőt *árok* (ques arc, huce arc), a többit *fossata* néven. Kiemelendő Barc falu (ma Sárkeresztes), amelynek a határában öt fossata tűnik fel. Egy másik falu, a Duna menti Bivaly határleírásában a Duna szigetén említenek fossata-t. A Bodrog megyei Halász határán pedig a Duna és egy halastó között találunk árkot (fossata Dolosa).

A 13. század rohamosan növekvő forrásanyagában természetesen továbbra is megtaláljuk az említett kifejezéseket a tárgyalt jelentésben. Ebben az időszakban a magyar *árok* szó helyét szinte teljesen átveszi a latin *fossa*. Az árok jelentésű latin terminus, amely hiteles - bár csak átírásokban ránk maradt - oklevélben először 1177-ben bukkan fel, a 13. századra szinte teljesen kiszorította magyar megfelelőjét (Borsa 1962: 213-217). Az átmenet jellemző példái a 12. századvégi oklevelek, az 1192. évi szondi határleírás és a fehérvári keresztesek javainak 1193-ból való összeírása, melyekben egyaránt előfordul az *árok* és a *fossata, fossatum* szó (DF 262 045; ÓMO 52-61). Itt kell megemlíteni az 1211. évi tihanyi összeírást, amelyben következetesen fossa-kat találunk ott, ahol 1055-ben még árkokról (aruk) olvashattunk (DHA 149; PRT X.. 502-516). Az *árok* szóval az 1200-as években már csak elszórtan találkozunk, és ugyanez a tendencia folytatódik a következő évszázadokban is, amikor a terminus már szinte kizárólag tulajdonnévi értelemben kerül lejegyzésre. Meg kell jegyeznünk, hogy a késő középkori határleírásokban, a források mennyiségéhez mérten sokkal kevesebb a fossa-(árok)-említés, mint az Árpád-korban, főként a 11-12. században.

Az első részben tárgyalt eredmények alapján a határleírásokban szereplő árkok egy részének rendeltetése bizonyosan a vízvezetés volt.[13] Kérdés azonban, hogy ezek a tapasztalatok mennyire általánosíthatóak, azaz az okleveles árok-említések mögött milyen arányban lehetnek vízvezető csatornák. Ahhoz, hogy igazán megalapozott következtetésre jussunk, magukat a forrásokat kell vallatóra fogni.

Az árkokkal kapcsolatban közvetlenül funkcióra való utalást alig találunk az oklevelekben, így általában csak közvetett információkra hagyatkozhatunk. Néhány esetben a *fossa, fossatum* kifejezések katonai-védelmi szerepű sáncárkokra (árok-töltés kombinációkra),[14] városokat vagy - bár ez esetben nem határleírásból származó adatokról van szó

13 Megjegyzendő, hogy Györffy György a magyar állam kialakulását tárgyaló tanulmánya egyik jegyzetében annak a véleményének adott hangot miszerint a tárgyalt objektumok pusztán határjelölési célra szolgáltak, s ennek megfelelően nem voltak egyebek mint ekével kiszántott nagyobb barázdák (Györffy 1958: 30. 21. jegyzet). Györffy nyomán egyszerű határjelnek értelmezte az oklevelekben szereplő árkokat később Szabó István is (Szabó 1969: 110-111). Ezt az ötletszerű feltevést azonban nem csupán eddigi eredményeink cáfolják (amelyekről az idézett szerzőknek nem lehetett tudomása), hanem maguk a vonatkozó források is. Mert ha ez így van, akkor mihez kezdjünk azokkal a forráshelyekkel, amelyekből egyértelműen kiviláglik, hogy az ott szereplő árkok csak egy bizonyos szakaszon követik a határvonalat, más részeik viszont teljesen függetlenek tőle. De említhetjük azokat a rendkívül gyakori adatokat is, ahol az árkok réteken, legelőkön, nádasokon vagy erdőkön át vezetnek. Ilyen területeken ekével barázdát húzni nemcsak hogy nehéz vagy szinte lehetetlen, hanem pusztán határjelölési célból *értelmetlen* is. Ezzel kapcsolatban még számos megfontolandó momentumot lehetne említeni, de talán nem szükséges. Említést érdemel, hogy korábban Méri István is valószínűtlennek tartotta ezt az elgondolást (Méri 1962: 216-217).

14 Több ilyen jellegű okleveles adatot idéz Kiss - Tóth 1987.

– várakat övező (vizes-) árkokra,[15] szőlőt kerítő árkokra[16] vagy malomcsatornákra[17] vonatkoztak az oklevelekben. A határjárásokban szereplő árkok túlnyomó többségének azonban bizonyosan nem ilyen funkciója volt, hiszen – mint láttuk – szerte az országban előforduló és a falvak határában többnyire nagy távolságokon át húzódó objektumokról van szó. Gyakran előfordul, hogy egy-egy árok valamely égtáj felől a falu határvonalát teljes hosszában követi. Azonkívül a forrásokban számos esetben találkozunk olyan leírásokkal, amelyek arra utalnak, hogy az adott területen nem szétszórt objektumokkal, hanem összefüggő árokhálózatokkal kell számolnunk. Az erre vonatkozó 11–12. századi adatokat fentebb már részletesen idéztük, így most csak a 13. századból említünk néhány jellemző leírást. A tihanyi apátság Kolon birtokának 1211. évi határleírásában több egymáshoz kapcsolódó fossa-ról olvashatunk. Ugyanebben az oklevélben Fadd falu határán szintén összefüggő árokhálózatról írnak (PRT X. 509, 511). Árkok összekapcsolódó hálózatára utal egy 1234-ből keltezett Heves megyei reambuláció, egy 1264-es Csepel-szigeti határleírás, valamint a Pest megyei Taksony és az Ipoly menti Tesmag falu 1270-es reambulációja (ÁÚO VI. 548; MES I. 510; ÁÚO XII. 141; CD V/1. 202). Ugyanerre következtethetünk az Esztergom megyei Szamárd 1292-es és a Duna mellett fekvő Daj birtok (Majosháza) 1300-ból való határjárása alapján (MES II. 322; HO VII. 298).

A 11–12. századi adatok során végigtekintve láthattuk, hogy az objektumok gyakran tűnnek fel vizek környezetében és néhány esetben félreérthetetlenül le is írják, hogy az árkok vizekhez kapcsolódnak: folyókból, erekből, tavakból ágaznak ki. Ehhez hasonló leírásokkal 13. századi reambulációkban is gyakran találkozunk. Nézzünk néhány példát a teljesség igénye nélkül. 1214-ben az Ung megyei Kapos falu határában két fossatum egy pataktól indul.[18] 1229-ben Szelepcsény mellett olyan fossatumról olvashatunk, amely a Zsitva folyóból ágazik ki, majd hosszan megy egy réten át.[19] A következő évből származik az a reambuláció, melyben egy, a Hernád folyóba torkolló fossura a határpont.[20] Hasonló leírással találkozunk egy 1249-es és egy 1252-es oklevélben; az első esetben a bejárt határvonalat hosszan követő fossatum egy Ér nevezetű rivusba, az

15 Az esztergomi Vízivárost övező vizesárokról (fossa, fossatum) egy 1201-es és egy 1202-es évszámmal kiállított hamis oklevél tájékoztat MES I. 162, 164. (A diplomák valószínűleg 1270 és 1286 között készültek. Kritikájukat lásd: RA I. 196, 199; Püspöki Nagy 1989: 122–124.); a Pestet körülvevő fossatumról 1281-ben értesülünk először BTOE 199. Anonymusnál olvashatunk a szabolcsi és bihari vár árkairól: „*Fecit fossatam magnam et castrum fortissimum edificavit de terra...*" SRH I. 62 „*...cum...fossata castri implevissent...*" SRH I. 104.

16 in fossa desertarum vinearum: RA II/2-3. 137 (1262); fossatum vinee: MES I. 588 (1271); fossata vinearum Philippi: PRT X 541. (1288); fossatum vinearum: MES II. 248 (1289)

17 ad fossatam molendini: DL 478. (1228); cum uno molendino super quandam fossatum: PRT VIII. 282 (1233–1234); per fossatum molendinarem: Györffy 1963-1998. IV. 66 (1278); in fine fosse molendini: Györffy 1963-1998. III. 229 (1308)

18 „*...cuius prime mete incipiunt versus orientem iuxta fossata, quorum unum vocatur Zopoth, aliud Beztrice, indeque procedentes per medium Chalanspotoka...*" CDES I. 145. A leleszi birtokösszeíró kiváltságlevél, melyben az idézett leírás is található, feltehetőleg a 14. század első harmadában készült hamisítvány. Egyes részek esetében azonban hitelét nem szabad egyértelműen kétségbevonni, mivel a hamisító egykorú feljegyzésekre támaszkodott az összeállításkor. Lásd: RA I. 96–97 (295. sz.); CDES I. 144; Püspöki Nagy 1989: 127.

19 „*...inde per Sythvam ascedendo versus septemtrionem, et in exitu fluuii Sythva secus ripam est meta, inde iuxta fossatum Ivanche comitis per prata metis interpositis...*" CDES I. 255.

20 „*Transeundo autem inde supradictum stagnum venit ad Harrad, et in fine cuiusdam fossure est meta...*" CDES I. 260.

utóbbinál a Vág folyóba torkollik.[21] Ennél korábbi az a határleírás, amelyben a Mura és a Lyboa között említenek fossa-t, mely talán összekötötte a két folyót egymással.[22] A Győr megyei Tét falu 1251-es határjárásában a Disznód (ma Csángota) értől kiinduló fossata kerül elénk.[23] Ugyanebben az oklevélben a rábaközi Sárd víz (az újkorban Tákó-ér) mellett egy piscina gátjától vagy rekeszétől (clausura) a Rába felé vezető fossata a határjel.[24] 1256-ban a Sopron megyei Agyagos határán egy bizonyos régi fossatum a Répce folyóval volt kapcsolatban.[25] Pozsega megyéből származik az az oklevél, mely-ben az Oziawicha patakig húzódó fossatumról írnak.[26] A Fejér megyei Igar határjárása során egy réten keresztül a Burd folyóig haladó nagy fossatum az egyik határjel.[27] Hasonló leírást olvashatunk 1272-ben az ócsai turjános területéről származó reambulációban, itt a fossatum a Sár folyóba torkollik.[28] 1268-ban egy Végág nevű víz közvetlen közelében említenek hosszan húzódó fossatumot a Csallóközben.[29] Ponto-san nem datálható forrásból származik az a leírás, mely szerint egy a határvonalat nagy távolságon át követő régi fossatum a Dráva melletti Karasó folyóba torkollott.[30] A Garam völgyében Zseliz környékén 1274-ben olyan fossatumról írnak, amely egy halas-tóba torkollott.[31] 1270-ben az Ipoly, 1277-ben a Csázma, 1299-ben pedig a Palugya folyóból kiágazó fossatumról értesülünk.[32] Ugyancsak 1299-ből származik az az okle-vél, amelyben az ott szereplő fossatum egy tóba torkollik Márok határában.[33]

A felsorolt adatok kimondva-kimondatlanul az árkok vízügyi szerepét sugalmazzák. Ugyanakkor olyan oklevelek is ismeretesek, amelyekben a fossa-k és árkok egyértelmű-en vízvezető csatornaként jelennek meg. 1206-ból való a Nyitra megyei Negyed falu határleírása, amelyben egy olyan fossatumot említenek, amelyen keresztül víz folyt a

21 „*...et per idem fossatum declinat versus occidentem, et peruenit ad riuum que dicitur Eer...*" CD IV/2. 51. „*...inde per metas continuas iuxta quoddam fossatum intrat in fluuium Wag...*" CDES II. 278. Az oklevél hitelessége körül viták vannak: RA I. 304–305. 979. sz.; CDES II. 277.

22 „*Prima meta incipit a fossa, que est inter aquam Lyboam et Muram...*" ÁÚO VI. 514 (1232)

23 „*...inde venit per longum spatium et ad villam predictam aquam Gecznoud transit bis et vadit ad fossatam, per locum ville veteris Thet fossatamque dimittendo ad dextram reflectitur ad primam metam.*" DL 355, 356.

24 „*Incipit super aquam Sard in clausura piscine et vadit versus meridiem iuxta fossatam...*" DL 355, 356.

25 „*...deinde progrediens ad orientem, tenet metas cum Rabucha, inde enim procedens versus meridiem super quoddam vetus fossatum...*" Sopron I. 24.

26 „*...inde...dirigit se ad quoddam fossatum ad riuulum Oziawicha...*" ÁÚO XI. 446 (1258)

27 „*...inde declinat de fossato magno, et per ipsum fossatum regreditur ad pratum, ad predictam fluuium Burd...*" CD IV/3. 250 (1264)

28 „*...et inde per distinccionem cuiusdam fossati usque in magnum flumen Saar...*" MES I. 594.

29 „*Inde egreditur versus occidentem per piscinam, que dicitur Babalatow. Inde venit ad aliam aquam, que vocatur Vegag, deinde venit ad unum fossatum, quod tendit usque villam Bogha, cuius fossati medietas pertinet ad predictam villam Kulchud, alia vero medietas spectat ad villam Gyuler.*" MES I. 555.

30 „*ibi iungitur ad unum antiquum fossatum, per quod itur per longitudinem ad fluvium Krasu...*" RA I. 505 (1667. sz.)

31 „*Inde iuxta quandam piscinam antiquam, que cedit Been comiti, usque ad caput eiusdem pisscine ubi est meta. Hinc iuxta quoddam fossatum venit ante ecclesiam de Selyz...*" DL 86. 839.

32 „*...descenditur per ipsum fluuium et vertitur ad fossatum et ibi de fluuio Ipul exitur in ipso fossato...*" CD V/1. 202. „*Prima meta incipit a fluvio Casna et progreditur directe in quadam fossata versus orientem...*" ÁÚO XII. 195. „*tendit... ad arborem ponu, sub qua sunt similiter due mete, que est iuxta fossatum antiquum extractum de fluvio Polugea...*" HO VIII. 396.

33 „*...eundo iuxta finem cuiusdam stagni venit ad caput cuiusdam fossati, ubi sunt due mete...*" Zichy O. I. 92.

Caristis nevű piscinába egy másik halastóból.[34] 1211-ben a mai Vágsellye határában egy fossatura-ról azt írják, hogy a Holt-Vágból vizet szállít a pannonhalmi apátság tavaiba.[35] Hasonló leírást olvashatunk Lelesz falu határleírásában, amelyben az ott szereplő fossatum a Latorcából vezetett vizet a Myhan tóba.[36] Ugyancsak a Latorca mellékéről származik az a forrásadat, amely szerint áradáskor egy fossatumon keresztül víz folyt a Mélymocsár nevű tóba (1264).[37] A Vas megyei Csánig 1284-es határleírásában szereplő fossatum szintén vizet szállított.[38]

Elmondhatjuk tehát, hogy ha a szövegek alapján valamilyen funkciót valószínűsíteni lehet, akkor az túlnyomórészt a vízvezetés. Tapasztalataink összevágnak az első részben leírt kutatásokkal, amelyekről emlékeztetőül csak annyit, hogy a vizsgált határleírásokban szereplő *összes* azonosítható árok (összetett funkciójú) vízvezető csatornának bizonyult.[39] Talán nem rugaszkodunk messze a valóságtól azzal a megállapítással, hogy az Árpád-kori forrásokban szereplő árkok, fossa-k, fossatumok többségének vízügyi rendeltetése volt, tehát a *terminusok mögött elsődlegesen csatornákat kell keresnünk*. (Hozzá kell tenni, hogy ebbe a kategóriába nem értjük bele a pusztán malomhajtásra szolgáló s ennek megfelelően többnyire egészen rövid malomárkokat, amelyek viszonylag könnyen azonosíthatók a forrásokban. Lásd a 17. jegyzetet.)

A határjárások során említett árkok szerepének meghatározásakor nem mehetünk el említés nélkül egy 12. századi külföldi forrásban szereplő megjegyzés mellett, amelyre történetíróink eddig kevés figyelmet fordítottak. Az írás szerzője nem kisebb személyiség mint Odo de Deogilo VII. Lajos francia király káplánja. Odo a második keresztes hadjárat során járt Magyarországon és úti élményeit megörökítette. Leírásában kiemeli az ország vizekben való bőségét: a tavak, erek és vizenyős területek sokaságát, amelyeket nyáridőben földbeásott árkok (fossa) tesznek járhatóbbá. A forráshely nem vonatkozhat másra, mint vízlevezető csatornákra, amelyek a kontextus alapján az egész országban megtalálhatók voltak, annak mintegy jellemző jegyét alkották.[40] A fentiek alapján aligha lehet kérdéses, hogy Odo de Deogilo fossa-i és korai határleírásaink árkai mögött többé-kevésbé ugyanazok az objektumok húzódnak meg.

---

34 „*...exinde super piscinam Erczy, que est penes villam Topczan, dividitur cuius media pars est villae Topczan, alia villae Negied; de qua piscina factus est aquae decursus per quoddam fossatum usque ad piscinam Caristis...*" CDES I. 110.

35 „*ad...metam, que est iuxta ripam Holtwag, scilicet aque prenominate, ultra quam habetur fossatura, per quam trahitur aqua ad stagna et paludes ecclesie Sancti Martini.*" CDES I. 132.

36 „*Cuius prima meta incipit a Latericia versus occidentem ultra fossatum unde profluit aqua Latericie in stagnum Myhan...*" CDES I. 145. (1214) Az oklevél kritikáját lásd a 18. jegyzetben.

37 „*...usque in stagnum Melmochar ad quod aqua defluit tempore inundacionis de Basanen-uje* [Az írás itt olvashatatlan. A Szerző] *supra quoddam fossatum iuxta rippam aque Lathorcha existens...*" HO VI. 129.

38 „*...pervenit...ad fossatum comitis Dyonisy et per ipsum fossatum vadit ad originalem aquam ipsius fossaati* [sic! *Welg vocatam...*" CD V/3. 261.

39 Említést érdemel, hogy az I. részben tárgyalt határjárásokon kívül még további öt, térben egymástól távoli reambuláció lokalizálása is hasonló eredményre vezetett. A következőkről van szó: Magyarhomorog, Borsa 1962: 215 (1177); Fadd, PRT X. 511 (1211); Tiszakanyár, CDES I. 146 (1214); Boywa, DL 355, 356 (1251); Madocsa, DL 16 (14. század) Ezek a kutatások az első rész közlésekor még folyamatban voltak, így a tapasztalatokat nem használhattuk fel.

40 Odo de Deogilo monachus S. Dionisii: De profectione Ludovici VII. regis Francorum in Orientem anno 1147-1149. Lib. II. A kérdéses részlet: „*Cetera omnis aqua terrae huius lacus sunt et paludes et fontes, si tamen fontes sunt, quos paululum fossa humo etiam in estate faciunt transeuntes...*" CFH III. 1720.

Összegezzük most már az eddig elmondottakat. Az Árpád-kor forrásaiban különféle terminusok alatt viszonylag gyakran bukkannak fel mesterséges csatornák. Láttuk, hogy a 11–12. századi határleírások negyven százalékában említenek árkot vagy fossa-t; s bár ezen adatok egy része biztosan nem vízvezető medret takar, ugyanakkor ebbe az arányba nem számíttattak bele az egyéb nevek alatt (*rivus, fluvius, vena, ér* stb.) feltűnő csatornák. Ezek az objektumok az ország minden részében felbukkannak, s arra lehet következtetni, hogy – legalábbis bizonyos területeken – összefüggő csatornahálózatot alkotnak. Eredményeink megerősítik tehát azt az elsődlegesen régészeti kutatásokra alapozott megállapítást, mely szerint a Kárpát-medence síkvidéki, folyóvölgyi tájain Árpád-házi királyaink alatt csatornarendszerek épültek és működtek. A kora középkori csatornarendszerek azért kerülték el mindezidáig történészeink figyelmét, mert *az objektumok olyan nevek alatt bukkannak fel a forrásokban, amelyek nem kifejezetten vagy ma már elsődlegesen nem csatorna-jelentésűek.*[41]

Végezetül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az *árok* és a *fossa* terminusok „eredetileg" ugyanúgy 'mesterséges vízvezető meder' jelentéssel bírtak, mint a latin *canalis* vagy a mai magyar *csatorna* szavak. Az *árok* török eredetű szó, amely a honfoglalás előtt került nyelvünkbe. Török etimonja az *ariq* vagy *aruq* szinte kizárólag öntözőcsatorna jelentésben ismert. A szó 'öntözőcsatorna', 'vizet vezető árok' jelentésben továbbvándorolt a törökből az iráni, a finnugor, a mongol, a balkáni és a kaukázusi nyelvekbe. A török *ariq*ból szabályosan keletkezett a magyar nyelv *árok* (*aruk*) szava (EtSz I. 141–142; TESz I. 179, Ligeti 1986: 255). Az *ariq* szó szerepe különösen a fejlett közép-ázsiai öntözőkultúrákban volt jelentős. [42] Hasonló múltja van az *árok* latin megfelelőjének a *fossa*-nak is, amely az antikvitásban az öntöző és vízlevezető csatornák általánosan elterjedt megnevezése volt. Így nevezték az észak-afrikai provinciák, Egyiptom, Mezopotámia és a mediterrán területek öntöző létesítményeit, de természetesen az északi tartományok csatornáit is, amelyek elsősorban a Rhône, a Rajna és a Duna völgyében épültek. A *fossa* szó más jelentésben alig ismert (Daremberg - Saglio 1963: 1321–1332).

Minden arra utal tehát, hogy vizsgált terminusaink az Árpád-kori Magyarországon nagyjából ugyanabban a jelentésben éltek, mint „szülőhazájukban". Az *árok* lehetett a magyar nyelv ősi szava a mesterséges vízvezető mederre, s úgy tűnik a korai időkben többnyire csak ilyen jelentését ismerték, mai tág értelmét pedig csak később nyerte el.[43]

---

41 Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy feltűnnek az oklevelekben olyan kifejezések is, amelyeket minden különösebb elemzés nélkül, automatikusan csatornának fordítanánk. A *canalis*ról és az *aqueductus*ról van szó. 1214-ben egy nádason keresztülvezető canalist említenek, amely aligha lehet más mint vízvezető csatorna: „*Inde procedit aliquantulum per idem arundinetum iuxta canalem est meta.*" CDES I. 152. Ugyanerre következtethetünk abból a forrásból is, amelyben egy Csecstó nevű aqueductus szerepel Bodrog megyében a Tisza mellett. Kiderül az oklevélből, hogy az aqueductus a Tiszát kötötte össze egy halastóval és a tavat rajta keresztül töltötték fel vízzel, illetve csapolták le: „*...protenditur ad aque ductum* [sic!], *qui Chechtow dicitur, includens piscinam, que Feyrtow dicitur, et inde reuertitur ad Tyciam iuxta aque alueum per quem omnes incluse piscine detrimentum aque suscipiunt et augmentum...*" MES I. 247 (1224) 1257-ben egy malomcsatorna kerül elénk ezzel a megnevezéssel a Lajta mellett. UB I.257. Aqueductusnak nevezik a pécsi püspökség határán feltűnő Kwaruk nevű objektumot is. Lásd az 5. jegyzetet.

42 Közép-Ázsia egykori csatornarendszereire összefoglalóan lásd: Shtepa - Andrianov - Maslov 1985.

A fenti eredmények nagyban elősegítik néhány, eddig kevés figyelemre méltatott forráshely értelmezését. Az 1231. évi Aranybulla 28. cikkelye a világi és egyházi birtokosok népeit mentesíti bizonyos közmunkák alól. A következő munkákról van szó: gyepűk vágása (secandas indagines), árkok ásása (fossata facienda), a királyi kertekben (hortos), épületekben vagy műhelyekben végzett munka.[44] Mivel az Aranybulla országos problémákkal foglalkozik, így ez a rendelkezése is általános érvényű, az egész országra vonatkozik. Forrásunk nem szól a vár- és udvari szervezethez tartozó népekről. Teljesen valószínűtlen ugyanakkor, hogy éppen a királyi birtokokon élőket nem vették igénybe a közmunkáknál. A hallgatás csak azzal magyarázható, hogy ezek a népelemek továbbra sem kaptak mentességet. A forráshely alapján a kora Árpád-korban az alávetett népelemek jelentős mértékű közmunkára voltak kötelezve.

Hogy a közmunka a 13. század első évtizedeiben valóban általános és a lakosság széles rétegeit jelentősen megterhelő kötelezettség volt, több más oklevél is tanúsítja, közülük kettőben bukkan fel ismét a *fossa*, illetve *fossatum* szó. 1209-ben a Hontpázmány nembeli Sebes ispánnak adományozott (zömében Pozsony vármegyei) birtokokon élőket mentesítette a király a fossatumok ásása (és a gyepűk vágása) alól.[45] A heiligenkreutzi apátság 1229 körül szerkesztett hamis oklevelében lényegében ugyanezt olvashatjuk.[46] Hasonló tartalommal valószínűleg több más oklevél is készült az 1231, tehát a közmunkák alóli mentességek általánossá tétele előtti évtizedekben, amelyek azonban nem maradtak ránk.

Tekintve, hogy a kiváltságolásról szóló diplomák a 13. század első évtizedeiben születtek, talán nem tévedünk nagyot, ha ezeket a munkákat visszavezetjük a 11. századig. Emellett szól Kálmán király I. törvénykönyvének 80. és 81. pontja, melyben arról rendelkeznek, hogy a mások földjeit művelő szabadok és hospesek csupán szabadságukért tartoznak dénárokat fizetni és ne kényszerítsék őket arra, hogy ezenfelül még más dénárokat is fizessenek valamely munkától való mentesség fejében (pro opere). A várnépektől (castellani) azonban mind munkaváltság fejében, mind szabadságuk élvezéséért szedjenek dénárokat (Závodszky 1904: 194). Az itt szereplő *opus* semmiképpen nem lehet földesúri munkajáradék, hiszen ahhoz a királynak nem volt köze, ehelyett elsősorban a 13. század eleji forrásokban (újra) feltűnő közmunkák jöhetnek szóba. Úgy látszik 1100 körül már pénzen megváltható volt a munkavégzés. Mindez arra utal, hogy ennél az időpontnál minimálisan is évtizedekkel korábbi intézményről van szó.

43 Tudni való, hogy a *csatorna* szó mai jelentése kora újkori fejlemény. A név a latin *ciszterna*-ból származik és szláv közvetítéssel jutott el hozzánk; első előfordulásaiban még víztartály, azaz ciszterna jelentéssel bírt. TESz I. 486. *Árok* szavunk eredeti öntözőcsatorna értelme alapján már korábban felmerült, hogy a honfoglaló magyarság ismerte a mesterséges öntözést (Zichy 1923: 51). Egyik írásában Györffy György is akként vélekedett, hogy a korai árok-említések egy része mögött csatornákat kell sejtenünk (Györffy 1953: 93). Néhány évvel később azonban az idézett szerző már csupán egyszerű határbarázdának értelmezte ezeket az adatokat. Lásd a 13. jegyzetet.

44 „*Ad secandas indagines et fossata facienda, ad hortos, et quaecunquae Regia aedificia vel officinas Servientium vel Ecclesiarum populos non cogemus.*" EFHH 140.

45 „*...nec etiam ad parandas indagines vel fossata seu vero ad aliquod negotium castri ut constringantur.*" CDES I. 121.

46 „*...nec ad incidendas indagines nec fossam faciendam extra castrum vel citra Musuniensem sive alias a quoquam ullo modo ire compellantur.*" UB I. 119.

Homályban marad viszont, hogy miért csak a várnépeket említi a törvény, mint akik opus-szal tartoznak.

A kutatók érdeklődését ez idáig nem keltették fel a közmunkákra utaló adatok. Tagányi Károly volt az egyetlen, aki a puszta említésen túl némileg több figyelmet szentelt a kérdésnek. Egyik jegyzetében a közmunkák sorában említett árokásást határvédelmi objektumok készítéseként értelmezte, mivel az idézett oklevelekben az árkokat (fossa, fossatum) mindig a gyepűkkel együtt „formulaszerűen emlegetik" (Tagányi 1916: 440. 1. jegyzet). Való igaz, hogy a gyepűvágás az összes közmunkákkal foglalkozó forrásban szerepel, az eddig említetteken túl még három másik oklevélben is felbukkan.[47] Ugyanakkor Tagányi Károly nem vette figyelembe, hogy az Aranybullában az árokásás mellett nemcsak a gyepűvágás szerepel, hanem a királyi kertekben és műhelyekben végzett munkák is, amelyeknek pedig nem sok közük lehetett a határvédelemhez. Az a kérdés is felmerül, hogy a vizsgált forrásokban szereplő *indago* vajon csak és kizárólag országgyepűt jelent-e, mint ahogy Tagányi feltételezte.[48] Ezzel kapcsolatban egy kis kitérőt kell tennünk.

Közismert, hogy a latin *indago* szó magyar megfelelője a *gyepű*. A jelentésazonosságot számos oklevél tanúsítja, közülük időben a legkorábbi az egyik – imént idézett – közmunkák alól mentesítő diploma. *Gyepű* szavunk a 16. századtól kezdve gyakran felbukkan az írásos emlékekben. A kora újkori és újkori forrásokban szinte kivétel nélkül olyan kerítéseket, sövényeket értettek alatta, amelyekkel szőlőket, veteményes- és gyümölcsöskerteket, kaszálókat, irtásföldeket, stb. vettek körül, elsősorban a legelésző állatok elleni védelmül. Leggyakrabban tüskés élősövényeket alkalmaztak, amelyeket néha kisebb földhányással erősítettek (MNL II. 342; MTSz I. 751; EMSzT 751–754; ÚMT 741–742; Paládi-Kovács 1979: 120–121). A gyepű ilyen értelme nem újkori fejlemény, már a 13. századból vannak rá adataink. 1245-ben egy Pápa melletti határjárás során tövises élősövényből álló gyepűt említenek (indagines spinarum: PRT VIII. 289). 1289-ben Esztergom környékén a szőlők indago-ja került lejegyzésre (MES II. 248). Ugyanilyen jelentése lehet a szónak akkor is, amikor valamely személy gyepűjéről írnak a források.[49] Hasonló adatokat természetesen a középkor későbbi századaiból is ismerünk.[50]

A gyepű fogalmát tehát az Árpád-korban sem lehet az országgyepűkre korlátozni.[51] Ennek a felismerésnek alapvető jelentősége van a kor közmunkáinak értelmezésekor. Az idézett adatok fényében a tatárjárás előtti kiváltságlevelek indago-i mögött éppúgy

47 Mind a három esetben a borsmonostori apátság 1225 és 1231 között készült kiváltságleveleiről van szó. *„...indulsimus etiam, ne populi ipsorum compellantur ire ad incidendas indagines idest gepu..."* UB I. 102 (1225); *„Indulsimus etiam eis, ne populi ipsorum compellantur ire ad incidendas indagines id est gepu."* UB I. 127 (1230 körül készült hamisítvány); *„Volumus etiam, ut populus ecclesie non ad incidendas indagines non ad clausuram aque ultra debet , quod vulgo dicitur yztru, a quoquam ullo modo cogatur ire.* UB I. 132 (1230 körül készült hamisítvány). Az említett oklevelek kritikáját lásd: Szentpétery 1916.

48 Tagányi gyepűkkel kapcsolatos nézeteit sokat idézett 1913-as tanulmányában fejtette ki. Ebből kiderül, hogy számára minden okleveles és helynévi gyepű-adat az országos gyepűkkel függ össze (Tagányi 1913: 254). Ez a felfogás később más szerzőnél is jelentkezik, vö: Fodor 1936.

49 *„Vadit ad finem Chichov gepwe...usque ad Bud gepwe..."* Okl. szótár 317. (1257); indaginis Budina: ÁÚO VII. 298 (1249).

50 Lásd: Okl. szótár 317; Lexikon latinitatis. 148.

lehetnek a földműveléssel és állattartással összefüggő objektumok, kerítések, mint katonai funkciót ellátó határvédelmi gyepűk.

Ha a gyepűk esetében sem egyértelmű a katonai-védelmi funkció, úgy ez még inkább igaz az árkokra. Bár mint láttuk, van arra példa, hogy határvédelmi sáncokat neveznek fossatumnak, a fentebb kifejtett eredmények alapján *az Aranybulla és a két másik idézett oklevél fossa*-i, *fossatumai mögött legnagyobb valószínűséggel mégis csatornákat, csatornarendszereket sejthetünk*. Egyedül ezáltal válik érthetővé, hogy miért volt a közmunkák sorában hangsúlyosan szereplő árokásás a nem szabad társadalmi rétegeket szerte az országban általánosan és úgy tűnik súlyosan megterhelő kötelezettség.[52]

Az értelmezés révén magyarázatot kapunk az Árpád-kori vízépítések társadalmi hátterének kérdésére, az ugyanis nem lehet kétséges, hogy vízügyi rendszerek létrehozásához a korabeli viszonyok között nagy tömegek szervezett munkájára volt szükség. Az idézett források tálcán kínálják a megoldást. A közmunkák nyilvánvalóan a kora Árpád-kor jól ismert intézményei: a vár- és udvari szervezet irányítása alatt folytak. Erre vonatkozóan megerősítést jelent az 1209-es oklevél *negotium castri* kitétele, valamint a heiligenkreuzi monostor kiváltságlevelében Moson vár szereplése.[53]

Az előzmények után nem árt rövid pillantást vetnünk a királyi birtokok e két szervezeti formájára. A szakirodalomban sokan és sokszor foglalkoztak ezzel a kérdéssel, ennek ellenére ismereteink még sok tekintetben hiányosak. Néhány szóval tekintsük át, amit már ma is tudunk és ami szempontunkból fontos:

a) A királyi birtokok népeit várak és udvarok köré tízes és százas egységekből álló csoportokba szervezték.

. b) A személyi függőségen alapuló tizedek és századok élén tizedesek (decuriones) és századosok (centuriones) álltak, akik számon tartották az alájuk beosztottakat, felügyeltek munkájukra, beszedték tőlük az adót, valamint alsóbbfokú közigazgatási és igazságszolgáltatási jogkörük volt.

c) A századosok felett álltak az ispánok és az udvarispánok (curialis comes). Az ispánoknak a várszervezetben egyéb - elsősorban katonai funkciójú - beosztottjait is ismerjük.

d) A szórt fekvésű királyi birtokok a 11-12. században az ország területének nagyobb részét tették ki, így a rájuk épülő hierarchikus szervezetek lényegében az egész államterületet átfogták.[54]

E rövid összefoglalóból is kitűnik, hogy olyan szervezetekkel van dolgunk, amelyek az ország lakosságát *bárhol, bármikor, bármilyen célra* zökkenőmentesen mozgósíthatta. A várszerkezet és udvari szervezet nem csupán a kebelébe tartozó és azon kívüli népek közmunkájának megszervezését és ezáltal csatornarendszerek megépítését és karbantar-

---

51 A szakirodalomban is találunk erre való utalást: Karácsonyi 1901: 1041; Kring 1934: 9; Kristó - Makk - Szegfű 1973: 641. A határvédelmi objektumok legújabb feldolgozása ugyanitt.

52 Az egykori csatornák elkerítő funkciója, a feltételezhetően a csatornatöltésekre telepített sűrű növényzet alapján (lásd az első részt) nem tartjuk lehetetlennek, hogy a gyepűvágás részben a kor csatornáinak tisztítását jelentette. A kérdésre a további kutatások adhatnak választ.

53 Lásd a 46. jegyzetet.

54 Tájékoztató jelleggel néhány, a témával részletesebben foglalkozó művet említenénk: Pesty 1882; Tagányi 1916; Holub 1938; Molnár 1959; Lederer 1959; Györffy 1973; Kristó 1986; Zsoldos 1999.

tását biztosíthatta, hanem a vízügyi létesítmények üzemeltetésére, működtetésére is képes volt.[55]

A vizsgált társadalmi struktúrák a 13. század folyamán bomlottak fel. A későbbi századokban az ország lakosságának ilyen mélységű és ennyire átfogó megszervezésével már nem találkozunk. Mindezek alapján kézenfekvőnek tűnik a következtetés: ha valamikor adottak voltak a társadalmi feltételek vízügyi rendszerek létrehozatalára Magyarországon, akkor az éppen az Árpád-kor korai szakasza. A Szent István-i berendezkedés felbomlásával a 13. század első évtizedeiben említett közmunkák is eltűnnek a szemünk elől. Árkok ásásáról, gyepűk vágásáról a középkor második felében ilyen kontextusban már nem hallunk. A királyi kertekben és épületekben végzett munka a liptói királyi népekkel kapcsolatban ugyan később is előfordul, ez azonban itt már földesúri munkajáradéknak tekinthető (Szűcs 1981: 298–299; Solymosi 1998: 89). A későbbiekben közmunkákról kizárólag várak (az új típusú kővárak) építése kapcsán szólnak a források (HO VI. 77 1254; ÁÚO III. 129 1266; CD VI/2. 248 1300; AO II. 86 1325).

A társadalmi háttér megszűnésével a vízügyi munkálatoknak szükségszerűen abba kellett maradni. A csatornarendszerek pusztulásának kezdetét tehát – összhangban az objektumok régészeti datálásával – az 1200-as évek első felére tehetjük. Ez nem jelenti azt, hogy a csatornák egyik napról a másikra elpusztultak vagy működésképtelenné váltak és mindennemű vízügyi beavatkozás megszűnt az országban. A pusztulás folyamata nyilvánvalóan hosszú és területenként eltérő volt. Árkokkal a 14–15. századi határjárásokban is találkozunk, bár – ahogy már említettük – a források mennyiségéhez képest sokkal kisebb arányban mint annak előtte. Számos esetben valószínűsíthető vagy igazolható ebben az időszakban is az árkok vízügyi szerepe; ezenkívül csatornák (nemcsak malomcsatornák) építésére is vannak adataink. Ugyanakkor kellő társadalmi háttér, a munkálatokat nagy területen összehangolni tudó szervezetek hiányában ezek a beavatkozások semmiképpen nem lehettek nagyobb volumenűek és még kevésbé tervszerűen kivitelezettek. Az eddig felhozott adatok és érvek alapján a késő középkorban említett árkok (csatornák) jelentős részét a korábbi évszázadokból fennmaradt objektumnak tekintjük. A kérdés természetesen további beható kutatást igényel, mindaddig azonban, amíg új adatok nem merülnek fel a vizsgált csatornarendszerek épülését és működését a magyar állam első három évszázadára kell korlátoznunk.

BEFEJEZÉS HELYETT

Ha egy mondatba akarnánk összesűríteni a fentebb leírtakat, akkor az valahogy így hangoznék: minden jel arra utal, hogy Magyarországon a középkor első felében teljes

55 Talán a várszervezet vízépítésekben játszott egykori szerepére és annak helyi továbbélésére utal egy 1300-ból való oklevél, amely a barsi várnépek által újonnan készített, két folyót összekötő csatornáról ír: „...*preter novum fossatum factum per ipsos cives Borsienses, per quod aqua ipsius Grane transiens cadit in fluvium Tornoka nominatum...*" HO VIII. 412. A kora Árpád-kor hihetetlen szervezettséget mutató társadalmi struktúráinak sokoldalú értékelése mindmáig hiányzik történeti irodalmunkból.

körű szabályozást megvalósító vízügyi rendszerek léteztek, amelyek keretében az ország nagy területein öntözéses gazdálkodás és tógazdálkodás folyt.

„A mezőgazdasági termelés színvonala szorosan összefügg a vízgazdálkodás színvonalával. Ez úgy is igaz, hogy a vízgazdálkodás színvonala jellemzi a termelőmunka színvonalát, a termelők felkészültségét. A régi, elpusztult nagy öntözések nyomai magas kultúráról, jó elméleti felkészültségről, magas termelési színvonalról tesznek bizonyságot. A fejlett vízgazdálkodás pusztulása mindig együtt járt az életszínvonal zuhanásával, a történelmi kultúrák pusztulásával." (Oroszlány 1965: 9) Ezekkel a sorokkal kezdődik a magyar mezőgazdasági szakirodalom egyik alapműveként számon tartott írás. Hasonló megfogalmazást számtalant említhetnénk még, hiszen olyan közvetlenül belátható, axiomatikus megállapításokról van szó, amelyek a mindenkori mezőgazdaság talán leglényegesebb problémájára utalnak. Annyit tehetünk ehhez még hozzá, hogy a Kárpát-medence belseje a világ azon részei közé tartozik, ahol valamifajta vízszabályozó rendszer léte vagy hiánya nem egyszerűen termelési probléma, hanem az egész élet talán legelemibb kérdése, hiszen a terület jelentős hányada folyóvizek áradásainak kitett vagy mocsaras.

Minden további történelmi vizsgálódás nélkül fel kell tételeznünk, hogy az Árpád-kori Magyarországot magas színvonalon álló, produktív földművelés és állattartás, valamint ennek megfelelően viszonylag magas népsűrűség jellemezte. Fel kell tételeznünk azt is, hogy a vízügyi rendszerek pusztulásának következtében (a környezeti viszonyok mélyreható megváltozásával szoros összefüggésben) a gazdálkodási formák egy kezdetlegesebb állapotba süllyedtek vissza és a visszaesés a népesség számában is megmutatkozott.

Nincs szükség elmélyült Árpád-kori stúdiumokra annak felismeréséhez, hogy eredményeink feloldhatatlanul szemben állnak a magyar történettudomány témába vágó eddigi megállapításaival. A történeti irodalomban primitív legelőváltó gazdálkodásról, félnomád életmódról, sőt, egyes helyeken nomád pásztorkodásról olvashatunk. A számos ponton eltérő vélemények megegyeznek abban, hogy Magyarországon 11–12. században még csak a földművelés csíráiról lehet beszélni és a rendkívül kezdetleges gazdálkodásnak megfelelően gyér népességgel, Európa más területeihez képest (is) alacsony népsűrűséggel kell számolnunk.

Közismert, hogy a korszak írott forrásokban nagyon szegény. A rendelkezésre álló szűkös forrásanyag kevés igazán megalapozott történeti következtetést tesz lehetővé. Mindenekelőtt azok a történeti rekonstrukciók nélkülözik a szilárd alapokat, amelyek az Árpád-kor mindennapi életére, gazdálkodására és népességére vonatkoznak. A feltevések ingatagságát az imént röviden idézett véleménykülönbségek is mutatják. *Az elmaradott és gyéren lakott Magyarország-kép eredete nem a forrásokra megy vissza, hanem azokra az evolucionista indíttatású prekoncepciókra, amelyek a magyar középkorkutatást kezdettől fogva végigkísérik.* Itt nem lehet feladatunk e több önálló tanulmányra érdemes kérdés boncolgatása, mindössze néhány olyan jelenségre és forrásadatra szeretnénk rámutatni, amelyek nehezen illeszthetők bele az elfogadott sémákba.

A magyarság településterülete a korai századokban köztudottan a Kárpát-medence belső alföldi és dombvidéki tájaira szorítkozott, a hegyes-erdős peremvidékek benépesí-

tése pedig csak a 13. században kezdődött el. Ha a 11-12. századi magyar állam lakott területeinek térképét rávetítjük Európa atlaszára, egy meglehetősen kicsi és a kor birodalmai között alig feltűnő foltot kapunk eredményül. Mi a magyarázata annak, hogy ez a mindössze 180-200 ezer négyzetkilométer benépesített területtel rendelkező - és a hagyományos szemlélet szerint még itt is gyéren lakott és fejletlen - ország teljesen egyenrangú félként mutatkozik a korszak nagyhatalmaival szemben? (Lásd dinasztikus kapcsolatok, lásd háborúk.) Hozzá kell tenni, hogy az ország politikai tekintélyét és katonai erejét az ismert események mellett egykorú külföldi források is megerősítik.[56] Csodálkozásunkat tovább növeli a tény, hogy Európának olyan régiójáról van szó, amelynek jelentős része - az eddigi felfogás szerint - állandó vízáradások és kiterjedt mocsarak uralma alatt áll. Talán nem tévedünk nagyot, ha az említett jelenség okait a közismert magyar virtus helyett mélyebben, a gazdasági és társadalmi viszonyokban keressük.

Történettudományunk mindmáig adós azoknak a korabeli külföldi híradásoknak a magyarázatával, amelyek Magyarországot a különféle földi javakkal: növényi és állati termékekkel a legjobban ellátott országok közé sorolják.[57] A leírások három különböző kultúrkörből érkezett szerzőktől származnak, ami kizárja, hogy minden reális alapot nélkülöző toposzokról lenne szó. Tanácsos volna az idézett forráshelyekre való fokozottabb odafigyelés, hiszen ahol anyagi javak bősége van, ott *megfelelő* színvonalú termelési eljárásoknak is kell lenni. Továbbá az sem lehet kérdéses, hogy egy terület lélekszáma a preindusztriális korban szoros összefüggésben van az ugyanott előállított mezőgazdasági termékek mennyiségével és minőségével.

Az elfogadott keretekbe nehezen illeszkedő adatokat még hosszan sorolhatnánk, ez azonban reményeink szerint majd egy másik tanulmány tárgya lesz. Az Árpád-kori Magyarország hatalmi állására és gazdasági potenciáljára vonatkozó források egymást erősítik, és érzékelhetően összhangban vannak az egykori vízgazdálkodási szisztéma létéből levonható következtetésekkel. Ugyanakkor komoly kérdőjelekkel látják el a hagyományos történeti felfogást. Úgy véljük, az előadottak fényében felül kell vizsgálni az említett koncepciókat, és új alapokra kell helyezni az ország kora középkori gazdaság-, népesség- és környezettörténetének kutatását, továbbá a tárgyalt szempont alapján némiképp át kell értékelni a korszak állam-és társadalomszervezetéről alkotott képzeteinket is. Az idézett történeti problémák megoldásához vezérfonalat jelenthetnek az elpusztult vízügyi rendszer emlékei.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a csatornarendszerek feltárása még éppen csak elkezdődött, s ami eddig előkerült nem egyéb, mint egy hatalmas tabló néhány apró töredéke. Ezek a vizsgálatok a régészeti kutatásnak egészen új irányát jelentik, amelyek ha tovább folytatódnak több tudósgenerációnak fognak munkát adni a jövőben. Az

56 Cosmas Pragensis: Chronica Boemorum. Lib.III. Cap. XLII. (MGH. SS. N. S. II. 215); Konstantinos Manasses: Manuel Komnenos császár úrhoz. (ÁMTBF 158); Eusthatios. (ÁMTBF 162)

57 Guibertus abbas: Historia Hierosolymitana...A. 1095-1110. Lib. II. Cap. IV. (CFH II. 1096.); Vitae Ottonis episcopi Bambergensis. Herbordi vita Ottonis B. Lib. I. (MGH SS XII. 771.); Otto Frisingensis episcopus: Gesta Friderici I. imperatoris. A. 1074-1156. Lib. I. Cap. 31. (CFH III. 1766-1767.); Konstantinos Manasses: idézett mű. (ÁMTBF 158); Abu-Hamid al-Garnáti: Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló (Borsakov - Mongajt 1985).

Árpád-kor vízügyi rendszerének széleskörű felkutatása és interdiszciplináris vizsgálata révén nagy lépéseket tehetünk előre a Kárpát-medence múltjának megismerésében.

FORRÁSOK

AO: *Anjou-kori okmánytár I-VII.* Szerk.: Nagy Imre - Nagy Gyula, Budapest, 1878-1920.
ÁÚO: Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár I-XII.* Pest-Budapest, 1860-1874.
Borsa Iván 1962: *III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára.* Levéltári Közlemények 13. 211-219.
O. G. Borsakov - A. L. Mongajt 1985: *Abu-Hamid al-Garnáti utazása Kelet-és Közép-Európában. 1131-1153.* Ford.: Iványi Tamás, Budapest
BTOE: *Budapest történetének okleveles emlékei I.* (1148-1301) Csánki Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936.
CD: Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XI.* Budae, 1829-1844.
CDES: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I-II.* Ed.: Richard Marsina. Bratislavae, 1971-1987.
CFH: Albinus Franciscus Gombos: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. I-III.* Budapestini, 1937-1938.
DHA: *Diplomata Hungariae Antiquissima I. (1000-1131)* Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini, 1992.
DF: Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL: Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Gyűjtemény
EFHH: *Enchiridion fontium historiae Hungarorum.* Marczali Henrik (szerk.) Budapest, 1901.
HO: *Hazai Ománytár (Codex diplomaticus patrius) I-VIII.* Győr-Budapest, 1865-1891.
MES: *Monumenta ecclesie Strigoniensis I-II.* Ed.: Ferdinandus Knauz, Strigonii, 1874-1882.
MGH. SS.: *Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum, auspiciis Societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum Medii Aevi.* Ed.: Georgius Heinricus Pertz,. Scriptorum. Tomus XII. Hannoverae 1856.
MGH. SS. N.S.: *Monumenta Germaniae historica...*(mint fentebb) Nova series. Tomus II. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Herausgegeben von Bertold Bretholz, Berlin 1955.
ÁMTBF: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* összegyűjtötte, fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Moravcsik Gyula. 2. kiadás, Budapest, 1988.
ÓMO: *Ó-magyar olvasókönyv.* Összeállította: Jakubovich Emil - Pais Dezső. Pécs, 1929.
PRT: *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I-XII.* Erdélyi László - Sörös Pongrác (szerk.) Budapest, 1902-1916.
RA: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I-II.* Szentpétery Imre - Borsa Iván (szerk.) Budapest, 1923-1987.
Sopron: *Sopron vármegye története. Oklevéltár.* Nagy Imre (szerk.) Sopron, 1889-1891.
SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadiane I-II.* Edendo operi prefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937-1938.
UB: Hans Wagner - Irmtraut Lindeck-Pozza: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Comitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I-IV.* Graz - Köln - Wien, 1955-1985.
Závodszky 1904: Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: A törvények szövege.) Budapest
Zichy O.: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I-XII.*
Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál (szerk.) Budapest, 1872 1931.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balás Vilmos 1962: Az alföldi hosszanti földsáncok. *Régészeti Füzetek* Ser. II. 9.

Ch. Daremberg - E. Saglio 1963: *Dictionnaire des Antiquites Greques et Romaines IV.* Graz

EMSzT: *Erdélyi magyar szótörténeti tár IV.* Bukarest, 1984.

EtSz: Gombocz Zoltán - Melich János: *Magyar Etymológiai Szótár I.* Budapest, 1914-1930.

Finály Henrik 1892: *A Besztercei Szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból.* Budapest

Fodor Ferenc 1936: Adatok a magyar gyepűk földrajzához. *Hadtörténelmi Közlemények* 37. 113-144.

Foltin János 1883: *A Zázty-i apátság XI. századi alapító oklevelének alapító oklevelének taglalata s ismeretlen helyének meghatározása.* Eger

Györffy György 1963-1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV.* Budapest

Györffy György 1953: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. II. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei 3.* 69-104.

Györffy György 1958: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I-II. *Századok* 92. 12-87, 565-615.

Györffy György 1973: A tízes és százas szervezet. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 22. 57-64.

Holub József 1938: A királyi vármegyék eredete. In: *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján II.* Serédi Jusztinián (szerk.) Budapest, 71-106.

Karácsonyi János 1901: Halavány vonások hazánk Szent István kori határairól. *Századok* 1039-1058.

Kiss Gábor - Tóth Endre 1987: *A vasvári „Római sánc" és a „Katonák útja" időrendje és értelmezése (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához I.)* Communicationes Archaeologicae Hungariae. 101-137.

Kring Miklós 1934: *A magyar államhatár kialakulásáról.* Budapest (Különlenyomat a bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet negyedik évkönyvéből)

Kristó Gyula 1988: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest

Kristó Gyula - Makk Ferenc - Szegfű László 1973: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténeti Közlemények* (Új folyam) 20. 639-660.

Laszlovszky József 1986: „Dedi etiem terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza". (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához) *Zounuk* 1. 9-24.

Lederer Emma 1959: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon.* Budapest

Lexicon latinitatis: *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. (A magyarországi középkori latinság szótára) Vol. V.* Budapest, 1999.

Ligeti Lajos 1986: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban.* Budapest

Méri István 1962: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *Archaeológiai Értesítő* 89. 211-218.

MNL: *Magyar néprajzi lexikon II.* Budapest, 1979.

Molnár József 1959: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. *Hadtörténeti Közlemények* (Új folyam) 6. 222-252.

MTSz: Szinnyei József: *Magyar tájszótár I-II.* Budapest, 1893-1901.

Okl. szótár: Szamota István - Zolnai Gyula: *Magyar Oklevélszótár.* (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz) Budapest, 1902-1906.

Oroszlány István 1965: *Vízgazdálkodás a mezőgazdaságban.* 2. átdolgozott kiadás, Budapest

Paládi-Kovács Attila 1979: *A magyar parasztság rétgazdálkodása.* Budapest

Pesty Frigyes 1882: *A magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században.* Budapest

Püspöki Nagy Péter 1989: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000-1301. I.* Bratislava

Solymosi László 1998: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon.* Budapest

B. G. Shtepa - B. V. Andrianov - B. S. Maslov 1985: *History of Irrigation and Drainage in the USSR.* New Delhi

Szabó István 1969: *A középkori magyar falu.* Budapest

Szamota István 1894: *A schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből.* Budapest

Szentpétery Imre 1916: *A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei.* Budapest

Szűcs Jenő 1981: Megosztott parasztság - egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században I-II. *Századok* 115. 3-65., 263-319.

Tagányi Károly 1913: Gyepü és gyepüelve. *Magyar Nyelv* 9. 97-104., 145-152., 201-206., 254-266.

Tagányi Károly 1916: Felelet dr. Erdélyi Lászlónak „Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései"-re. *Történeti Szemle* 5. 296-320., 409-448., 543-608.

Takács Károly 2000: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát medence egyéb területein. *Korall* 1. Nyár 27-61.

TESz: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV.* Budapest, 1967-1984.

ÚMT: *Új magyar tájszótár II.* Budapest, 1988.

Zichy István 1923: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 5)* Budapest

Zsoldos Attila 1999: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből* /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26./ Budapest

Andrásfalvy Bertalan

Levél Takács Károlyhoz

TISZTELT FŐSZERKESZTŐ ÚR!

Barátaim felhívták figyelmemet a Korall téli számában megjelent cikkre, melyben Takács Károly kétségbe vonja nemcsak eredményeimet, hanem kutatói becsületemet. Mellékelten küldöm válaszomat bírálatára. Kérem, adják meg a lehetőséget arra, hogy megvédjem magam és közöljék le a következő számban írásomat.

Köszönöm megértésüket.

Andrásfalvy Bertalan
Hosszúhetény, 2001. január 31.

Takács Károly a Korall 2000. téli száma 149–150. lapján kétségbe vonja nemcsak a fokok használatára épülő ártéri vízhaszonvétel régiségét, középkori meglétét, hanem „csúsztatással" vádol, mint aki „elemi szintű követelmény"-nek sem teszek eleget, mert nincsenek írott forrásaim feltételezéseim bizonyítására. „E módszertani hibát tetézve még azzal –, folytatja – hogy a középkort tekintette az ártéri gazdálkodás virágkorának, (...) amikor szervezetten tisztították és mélyítették az ártereket behálózó folyómedreket, egyes helyeken maguk ástak kisebb árkokat. Ezen megállapításaiban azonban középkori források híján – már csak intuíciójára hagyatkozott."

1975-ben megjelent könyvemben (*Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Szekszárd) és német nyelvű összefoglalásomban (*Die tradizionelle Bewirtschaftung der Überschwemmungsgebiete Ungarns.* Acta Ethnographica Akad. Sci. Hung. 35 (1–2) 1989.) mintegy ötvenszer hivatkozom a Zichy Okmánytár és a Fejér György szerkesztette *Codex diplomaticus Hungriae...* középkori latin okleveleire. Az oklevelek latin szövegében gyakran találkozunk a fok, ásvány és vájás magyar szavakkal, melyeknek latin fordítását is megadják ugyanott, legtöbbször *fossatum, piscina, canalis* szavakkal. E latin szavak kétségtelenül utalnak arra, hogy mesterséges, emberkéz által létesített „művekről" van szó. Néhány helyen még tovább is magyarázták ezt: *„non Vayas, sed aliud fossatum non diu factum"* 1411-ből, és *„non Vayas sed assuan foka"* 1393-ból. (Andrásfalvy 1975: 16, 20. Magyarul: ez nem Vajas, hanem egy másik, nemrég ásott csatorna, illetve nem a Vajas, hanem ásvány foka.) 1989-ben megjelent munkámban hivatkoztam Váradi Péter, kalocsai-bácsi püspök egyik levelére, melyet 1497-ben írt Báthory Miklós váci püspöknek. Ebben a levélben arról értesíti püspöktársát, hogy engedve jobbágyai kérésének a Dunából nagy munkával vizet vezetett Bács vára alá, melyet immár nem mocsok (posvány, mocsár?), hanem tiszta víz és halak nagy bősége vesz körül. Művét Xerxes a Hellespontuson vert hídjához és Hannibal az Alpokon át vágott útjához hasonlítja, így hát nem lehetett jelentéktelen. (Andrásfalvy 1989: 49. A levelet közölte Bori Imre 1973: *Irodalmi hagyományaink.* Újvidék.) Belényessy Márta *A halászat a XIV. században* című munkájában, levéltári kutatásai alapján így ír: „Halastavak mellett (...) sorakoznak fel azok a »piscinák«, amelyek valamilyen nagyobb folyó főágával

még abból kiszakadó vizek tartottak közvetlen kapcsolatot és az olyan mélyebb tavak, melyeket mesterséges árkok kötöttek össze a főággal." (Belényessy Márta A halászat a XIV. században. *Ethnografia* 1953. 64, 140-160 idézi Andrásfalvy 1975: 180) Figyelemre méltó Edward Brown 1673-ban megjelent munkájának fogalmazása Magyarországról: „Sehol a világon nem találtam annyi jó és hasznosan felhasználható folyót, mint itt." A felhasználás szerintem úgy értelmezhető, hogy nem egyszerűen a természet ajándékáról van szó. (Andrásfalvy 1975: 181) Ugyancsak 1975-ben megjelent könyvemben közlöm Marsigli térképét a bogyiszlai holt Dunáról és a belőle kivezető fokokról, valamint azt a két metszetet, melyen bemutatja a fokok működését, elvét. A *foch*-nak írt fokot *canalis*-ként fordítja latinra. Marsigli a XVII. század végén járta végig a Dunát, de műve csak 1726-ban jelent meg. A török háborúk kora nem volt alkalmas nagyobb vízi építkezésekre, azok csak korábbról maradhattak meg. A többi középkori adat a halak bőségéről közvetve bizonyítja a fokok meglétét. Azok nélkül ugyanis a kiáradt víz nem tudott volna visszamenni, így az ártérben elpusztult volna a halszaporulat és a folyók melléke már akkor posvánnyá vált volna. Bél Mátyástól is idézem azt a mondatot, mely a Duna menti halastavak mesterséges voltára utal: „...itthon sem hiányoznak, akik maguk építettek halastavakat, kevés volt mégis, aki nem ilyen helyeken épített, amelyeket már a természetes körülmények a halak szaporítására alkalmassá tettek." (Adrásfalvy 1975: 180)

Mindezeket azért idéztem, hogy aki nem jut hozzá a könyvemhez, az is megítélhesse, mennyiben állnak helyt Takács Károly vádjai.

Szomorúnak tartom, hogy egy nagyreményű és már értékes eredményekkel rendelkező ifjú kutató fontosnak találja azt, hogy idősebb kollégájának kutatói becsületét kétségbe vonja. Bizonyára nem tette volna meg, ha figyelmesebben olvassa el munkáimat.

Takács Károly

Válasz Andrásfalvy Bertalannak

Rövid írásommal kapcsolatban mindenekelőtt két félreértést szeretnék tisztázni. Az egyik félreértés a csúsztatásra vonatkozik. A *csúsztatás* szót eredeti jelentésében használtam (erre próbált utalni az idézőjel) és időbeli csúsztatást, áthelyezést értettem alatta, ahogyan szerintem ez a szövegkörnyezetből is kiviláglik. Ugyanakkor magam is látom, hogy a megfogalmazás félreérthető, ezért tisztelettel elnézést kérek Andrásfalvy Bertalantól, akit nem állt szándékomban rosszhiszeműséggel vádolni, és kutatói becsületében megsérteni.

A másik félreértés az árokásással kapcsolatos. Írásomban nem vontam kétségbe vízvezető csatornák középkori meglétét, ilyesmit én tennék a legkevésbé (lásd a jelen számban megjelent tanulmányt.). Úgy érzem az általam leírt szövegből egyértelműen kiderül, hogy a kritika az ártéri gazdálkodásnak nevezett sajátos vízkezelési gyakorlatra és az *e célból* végzett különböző vízépítési munkálatokra irányult. Ezzel kapcsolatban felhívom vitapartnerem figyelmét a korrekt idézés fontosságára, az olvasók figyelmét pedig az Andrásfalvy Bertalan által eltorzított mondatok alapul vétele helyett az eredeti szöveg tanulmányozására.

A tisztánlátás érdekében nem árt újra felidézni Andrásfalvy Bertalan elméletét. Eszerint a 19. századi szabályozásokat megelőzően a Kárpát-medencében tudatos és szervezett (már-már egy vízügyi rendszer szintjére emelt) vízgazdálkodás folyt, amelynek célja a folyók áradásainak természetes medrek és mesterséges csatornák segítségével minél nagyobb területen való szétterítése és lehetőleg rövid idő elteltével a folyómederbe való visszajuttatása volt. Egy ilyen rendszer középkori meglétére vonatkozóan ezidáig semmiféle bizonyítékot nem láthattunk. (Meg kell jegyezni, hogy ezt a feltevést szakmai részről már korábban súlyos kritikák érték: Szilágyi 1982; Deák Antal András 2000; 2001) Való igaz, hogy Andrásfalvy Bertalan többször (legalább ötvenszer) hivatkozott középkori oklevelekre, közülük azonban mindössze hat vízépítéssel kapcsolatos forráshelyet találtam. (A dorgálást követően nem restelltem megszámolni.) A szóban forgó hat oklevélben különféle terminusok alatt valóban mesterséges csatornákat (összesen hat darab vízvezető árkot) említenek a Duna völgy egymástól távoli területein. Ennél többet az idézett forrásokból nem tudunk meg. Rögtön hozzá kell tenni, hogy hasonló adatokat kis utánajárással tucat számra gyűjthetünk középkori - elsősorban a nagyszámú késő középkori - oklevelekből. Ezek a szétszórt csatorna-említések csupán azt bizonyítják, hogy a csatornaépítés nem volt ismeretlen tevékenység a középkori Magyarországon. Ám hogy egy-egy területen mennyi csatornával kell számolnunk, és ezzel összefüggésben hogy ezek a munkák valamilyen szabályozó elv alapján szervezetten és nagyobb régióban összehangoltan folytak-e vagy pedig csupán szerény helyi jellegű beavatkozásokról van szó (pl.: egy rét víztelenítése, egy halastó létesítése), arra *ezek* a források *önmagukban* nem adnak választ.

A lényeg szempontjából nincs jelentősége, de azért említést érdemel, hogy a *fok* szó egy vízrajzi képződmény tájnyelvi megnevezése (az ország jelentős részén teljesen isme-

retlen), amely képződmény éppúgy lehet természetes, mint mesterséges eredetű. Felhívom a figyelmet arra is, hogy a *Vajas* víznévnek a *váj* igéből való származtatása nem bizonyított. Megjegyzendő továbbá, bár ez sem a lényeget érintő kérdés, hogy Edward Brown, Luigi Ferdinando Marsigli és Bél Mátyás nem középkori szerzők.

Csodálkozom, hogy Andrásfalvy Bertalan azokra a megállapításokra egyáltalán nem reagált, amelyek rövid cikkem megírását elsősorban motiválták. Holott mindenekelőtt arra lennék kíváncsi, hogyan tudja összeegyeztetni a fokgazdálkodás középkori létét a Korall 2000. évi őszi számában és a jelen számban (is) közzétett kutatási eredményekkel!

Végezetül el szeretném mondani, hogy az ártéri gazdálkodás elméletét egy, a Duna menti magyarság múltját nagy belső átéléssel és elhivatottsággal vizsgáló tudós zseniális megsejtésének tekintem. Andrásfalvy Bertalan volt ugyanis az első, aki szisztematikus vízügyi beavatkozásokat tételezett fel Magyarországon a 18. század előtt. Ma már tisztán látszik, hogy hazánkban egykor az általa elképzelt gyakorlatnál összehasonlíthatatlanul magasabb szintű és kiterjedtebb vízépítések folytak, amelyek a vizek átfogó szabályozását tették lehetővé. Mindez azonban csak a legutóbbi évek felismerése. Az Árpádkori csatornarendszerek felbukkanása, úgy vélem, arra szólít minden a magyar vizek és vízgazdálkodás múltjával foglalkozó kutatót, hogy együtt munkálkodjék az elpusztult vízügyi rendszer feltárásán és sokrétű társadalmi-gazdasági összefüggéseinek megismerésén. Ennek a munkának a támogatására kérem Andrásfalvy Bertalant is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Szilágyi Miklós 1982: Az „ősi ártéri gazdálkodás" elméletéhez. In: *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 10-11. 1979-1980. Szekszárd, 299-312.

Deák Antal András 2000: Fokok és árvizek. Vissza a 18. századba? *Élet és Tudomány* 23. 716-718.

Deák Antal András 2001: Fokok és délibábok. *Hidrológiai Közlöny* 1. 39-41.

Bemutatkozik a Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ

Interjú Sonkoly Gáborral

Az „Atelier" Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ 2000-ben jött létre. A Központ mellett működő „Atelier" Magyar–Francia Posztgraduális Műhely ugyanakkor már 1989 óta működik. Arról kérdezzük Sonkoly Gábort, a Központ igazgatóját, hogy miért volt szükség ennek az új központnak a létrehozására.

Mára az „Atelier" név a magyar társadalomtudományos és történetírói közvélemény számára ismertté vált. Ez egyrészt az itt folyó magyar és francia nyelvű előadás-sorozatoknak, másrészt az itt doktoráló fiatal kutatók eredményeinek köszönhető. Az elmúlt egy évtized alatt felnőtt egy új nemzedék, melynek tagjai természetesnek veszik munkájukban az *Annales* iskola társadalomtudományos igényességét, problémaközpontú megközelítését. Ezek a fiatal kutatók kiterjedt hazai és külföldi - főleg természetesen franciaországi - hálózattal rendelkeznek, több nemzetközi kutatásban vesznek részt. Ha úgy tetszik a Központ létrejöttéhez ennek az új generációnak a megszerveződése vezetett. A doktoranduszokból fiatal kutatók lettek, akik igényelték egy új koordináló intézmény létrejöttét, mely a közös kutatások számára - az „Atelier"-ben megszokott módszertani igényességet megőrizve - fórumot biztosít és egyben elősegíti a kutatók és az információ mobilitását.

– Kérjük beszéljen a Központ céljairól!

A Magyar-Francia Társadalomtudományi Központ az interdiszciplináris kutatások elkötelezett támogatója, legfőbb célja a magyar társadalomtudomány meglévő centrumainak integrálása, az egyes tudományágak és területek közötti párbeszéd előmozdítása.

A Központ oktatási és kutatásszervezési tevékenységet folytat. Legfontosabb feladatának a *posztdoktori képzés* hazai kialakítását tekinti, szorosan kapcsolódva a doktori iskola működéséhez. A pályájuk elején járó társadalomtudományi szakembereknek továbbképzési lehetőséget nyújt, előadások, konferenciák, közös kutatási tevékenység megszervezésével.

Emellett *kutatási hálózatot* kívánunk létrehozni, amely magában foglalja a Magyarországon működő frankofón irányultságú kutatási és felsőoktatási műhelyeket, elősegíti az információáramlást és a kutatók cseréjét, összehangolja ezek működését. Megszervezi francia kutatók előadás-sorozatait és hosszabb magyarországi tartózkodását, minél több kutatóhelyre történő utaztatásukat, ezzel segítve a kutatás nemzetközi normáinak elsajátítását. A rendelkezésre álló anyagi eszközökkel közös kutatási terveket dolgozunk ki kutatók és posztgraduális képzésben részesülő doktoranduszok számára, és vállaljuk ezek megvalósítását. Központunk a tudományos kutatás aktuális irányzataihoz kapcsolódó interdiszciplináris témák megvitatása, közös művelése, valamint a hazai és nemzetközi tapasztalatok cseréjére és ezek továbbgondolására is egyedülálló lehetőséget biztosít.

Fontos feladatnak tekintjük a Központban folyó, illetve ahhoz kapcsolódó kutatások megjelentetését és terjesztését. Kutatási eredményeinket a L'Harmattan Kiadó budapesti és párizsi központjainál fogjuk megjelentetni magyar, illetve francia nyelven. Munkáinkat három műfajba lehet sorolni: monográfiák, tematikus tanulmánykötetek és egyetemi szöveggyűjtemények. A monográfiák közé a frissen megvédett doktori disszertációk átdolgozott változatai tartoznak. Az ELTE és a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) doktori programjában egyaránt résztvevő doktoranduszok munkáit mindkét nyelven meg kívánjuk jelentetni. A tematikus tanulmánykötetek az Atelier-ben elhangzott francia, nagyrészt az EHESS-en tanító neves kutatók előadásainak válogatásai, illetve a közösen szervezett konferenciák anyagát tartalmazzák. Az olvasókönyvek a történelem és a társadalomtudományok olyan francia nyelvű alapvető fontosságú szövegeit foglalják magukban, melyek eddig nem jelentek meg magyarul. Idén öt - három magyar és két francia nyelvű - kötet megjelentetését tervezzük.

– Felmerül a kérdés, hogy ez a széles körű tevékenységi kör hogyan illeszkedik az egyetemi struktúrába?

A Központ egyik alapítója az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, ahol a Központ tanszéknek minősül a Történettudományi Intézeten belül. Kinevezett vezetője Granasztói György. A Központ tehát fizikailag és intézményesen is jelen van az Egyetemen. A Központ iránt érdeklődő hallgatók így könnyen juthatnak a szükséges információkhoz mind a francia társadalomtudományokra, mind a konkrét programokra, ösztöndíj-lehetőségekre vonatkozóan.

– Említette, hogy a Központ egyik alapítója az ELTE BTK. Mely intézmények szerepelnek még az alapítók között?

A Központot három magyar és két francia intézmény hozta létre. Magyar részről az ELTE mellett az Oktatásügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia az alapító, francia részről pedig a budapesti Francia Intézet, mely a francia Külügyminisztérium támogatását közvetíti, illetve a már említett párizsi EHESS. Az ELTE helyet és infrastrukturális keretet biztosít. Az OM és a francia Külügyminisztérium anyagilag támogatja a Központ működését. Az MTA és az EHESS a francia előadók mobilitását, illetve részben a Központ működést támogatják.

Természetesen meg kell említeni azoknak a személyeknek a nevét, akik - ezen intézmények képviselőjeként - szellemi atyjai Központunknak. Itt mindenekelőtt Jacques Revelre és Rose-Marie Lagrave-ra gondolok. Az EHESS jelenlegi elnöke és az EHESS Közép-Európa felelőse több, mint egy évtizede rendszeresen, évente több alkalommal látogat el Budapestre és a többi közép-európai fővárosba, hogy segítse az ott folyó frankofón társadalomtudományi oktatást és kutatást. Granasztói György a Központ létrehozására tett kezdeményzését ők karolták fel, és hármuk munkájának köszönhetően sikerült létrehozni a Központot.

– Miért tartja fontosnak, hogy a francia társadalomtudomány jelen legyen a hazai oktatásban és kutatásban?

A francia társadalomtudományok természetesen régóta hatnak a magyarországi kutatásokra. A francia és magyar történészek közötti kapcsolat például az 1989-90-es változások előtt is elég intenzív volt, s részben ennek köszönhető, hogy a két világháború között megindult társadalomtörténeti kutatások folytatódtak, a párbeszéd fennmaradt.

Az Écoles des Hautes Études en Sciences Sociales, amely tulajdonképpen a világhírű folyóirat nyomán *Annales iskola* néven emlegetett szellemi műhely tudományos és felsőoktatási intézete, a történészek, antropológusok, filozófusok, néprajzosok, nyelvészek, szociológusok számára egyaránt a legfontosabb nyugati mintaadó intézmények között foglal helyet, a háborút követően nemcsak Franciaországban, hanem Nyugat- és Közép-Európa más államaiban, valamint az amerikai kontinens mindkét felén jelentős hatást fejtett ki.

Az EHESS vitathatatlanul a társadalomtudományos diskurzusok egyik mérvadója lett, s ezt a szerepét a francia nyelvnek az angollal szembeni visszaszorulása sem szüntette meg. Sőt, az angol társadalomtörténeti kutatások a hatvanas-hetvenes években bekövetkezett fellendülését épp az *Annales iskola* hatásával magyarázhatjuk.

Igaz, hogy az elmúlt tíz évben - más országokhoz hasonlóan - nálunk is a társadalomtudományos értelmiség angolszász orientáltsága erősödött meg, ám ez nem jelenti azt, hogy más fontos szellemi központokra már nem kellene figyelmet fordítanunk. Az európai integrációval felértékelődik a többnyelvűség, ami a különböző tudományos diskurzusokban való jártasságra is vonatkozik. A francia társadalomtudományok megkonstruáltságát, módszertani kidolgozottságát, interdiszciplináris érzékenységét, fogalmi igényességét véleményem szerint továbbra sem nélkülözhetik a társadalomtudomány magyar képviselői, hiszen számos angolszász, német vagy olasz kutatás is ezekre alapoz.

– Ön mióta vesz részt az Atelier munkájában?

Már az 1989-es évnyitón is jelen voltam, de az érdemi munka számomra 1992-ben indult, amikor itt kezdtem el - akkor még TMB-s - doktori tanulmányaimat. 1993-tól pedig az Atelier első párizsi évfolyamának tagjaként - Czoch Gáborral, Csepeli Rékával és Markalf Katalinnal - DEA[1] tanulmányokba kezdtem, melyet 1994-től francia doktori tanulmányok követtek. A doktori tézisemet Magyarországon 1998-ban, Párizsban pedig 2000-ben védtem meg, és remélhetőleg az Erdély újkori városairól szóló tanulmány idén magyar és francia nyelven egyaránt meg fog jelenni. Tudományos vezetőm Granasztói György és Bernard Lepetit volt. Lepetit váratlan halálát követően Daniel Nordman irányította munkámat.

– Mivel magyarázza az Atelier megtartó erejét?

Amikor egyetemi tanulmányaimat folytattam a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján, igen sok ösztöndíj-lehetőség állt a rendelkezésünkre. A Nyugat érdeklődéssel és anyagi támogatással fordult a Falon túlról érkező fiatal értelmiségiek felé. Tapasztalatom szerint az elmúlt két-három évben ezek a lehetőségek jelentősen beszűkültek, hiszen Magyarország egyre inkább a fejlett(ebb) országok kategóriájába soroltatik, melynek nincs már szüksége anyagi támogatásra. Mi természetesen tudjuk, hogy ez nem ilyen egyszerű, de mind a már létező kapcsolatok fenntartása, mind újak létrehozása gyakran ütközik financiális akadályokba. Az Atelier jó tíz éves múltjával a folytonosságot képviseli ebben a változásokkal teli helyzetben.

---

1 DEA = Diplôme d'Études Approfondies, az angolszász MA-nek megfelelő tudományos fokozat, mely a doktori tanulmányokat előzi meg. Az egy vagy két éves képzés során egy mintegy száz oldalas dolgozatban kell összefoglalni a doktori témájára vonatkozó szakirodalmat, indokolni a választott metodikát és körvonalazni a hipotézist.

Legjobb diákjaink továbbra is doktori ösztöndíjjal tanulhatnak a legjobb francia társadalomtudományi iskolában. Felkészülésüket pedig nemcsak az igen magas színvonalú és ingyenes nyelvoktatás, hanem a rendszeres francia nyelvű előadások is segítik. Nem szabad elfelejteni, hogy a kéthetente érkező francia előadók a nyugati tudomány élvonalát képviselik. Így hallgatóink, barátaink, munkatársaink rendszeresen, első kézből értesülnek a nyugati tudományosság legfrissebb eredményeiről és, ami talán még ennél is fontosabb, az eredményekhez vezető intellektuális útról.

Az Atelier - nevéhez híven - műhelyként működik, ahol a hallgató minden lehetőséget megkap ahhoz, hogy igényes dolgozatot készítsen el tanulmányai végeztével. A műhelyünkben a kezdetektől fogva a baráti hangulat a meghatározó, mely lehetőséget teremt az őszinte vitára. A tutoriális viszony pedig állandó személyes kapcsolatot biztosít a diákok és az oktatók között. Itt kell ismét megemlítenem Granasztói György nevét, akitől e kezdeményezés ered, s aki odaadásának és személyiségének köszönhetően megvalósította, és kellemes kutatóhellyé tette az Atelier-t.

Az Atelier titka szerintem tehát a jól működő oktatási rendszer, a biztos francia támogatás, az intellekutális igényesség, a baráti hangulat, a személyes törődés és az a rugalmasság, mellyel bármely történeti-társadalomtudományos kutatási témát integrálni tud, ha az adott diák hajlandó annak igényes, problémaközpontú megfogalmazására.

– Végezetül arra kérnénk, hogy beszéljen a Központ idei programjairól és terveiről!

A 2001-es tavaszi félévben hat francia előadót fogadtunk, akik az emlékezet történeti-társadalomtudományos értelmezéséről tartottak érdekfeszítő előadásokat. Az előadásokra hétfőnként került sor a Múzeum körúti Főépületben. A meghívott neves előadók - idén Vincent Duclert, Maurice Garden, Joseph Goy, Yves Hersant, Marie-Claire Lavabre, Jacques Revel, Nathan Wachtel - délelőtt egy szemináriumot, délután pedig nagyobb közönség számára - szinkrontolmácsolással kísért - előadást tartottak. 2002 őszén a *Konfliktusok, tárgyalások, szabályozások* témaköréhez tartozó előadásokat fognak francia vendégprofesszoraink tartani.

Igen fontosnak tartjuk, hogy a francia előadásokat ne csak budapesti diákok és kutatók hallgathassák. Ezért - előzetes egyeztetés után - vidéki hallgatók és tanárok számára biztosítjuk az utazási költséget, illetve tárgyalásokat folytatunk debreceni, pécsi és szegedi kollégáinkkal a francia vendégek helyi előadásainak megszervezéséről. Ezzel kapcsolatban minden kezdeményezéssel szemben nyitottak vagyunk.

Az idén két olyan kutatást mélyítünk el, melyek már évek óta folynak magyar és francia kutatók részvételével. Az első *a tér reprezentációjának* politikai használatát vizsgálja, a második pedig a *kulturális örökség* fogalmát elemzi a tudományos és politikai diskurzusokban. Emellett egy új kutatás is indul, mely a társadalomtudományok hazai helyzetében az elmúlt évtizedben bekövetkezett intézményi változásokat kívánja feltérképezni, illetve értelmezni.

A térrel kapcsolatos kutatás öt éve indult el a Collegium Budapest közreműködésével. Tavaly sikeres konferenciát tartottunk a párizsi Magyar Intézetben. Idén novemberben pedig a szintén párizsi Maison des Sciences de l'Homme-ban kerül sor az újabb magyar-francia konferenciára. A konferencia három szekcióját - középkor, újkor, ant-

ropológia - olyan neves szakemberekkel szervezzük, mint Dominique Iogna-Prat, Klaniczay Gábor, Daniel Nordman, Zempléni András és Albert Réka.

A Központban folyó kutatásokról szóló viták másik fóruma a *Történelem és társadalomtudományok* elnevezésű kerekasztal-sorozat, melyet 1998 óta szervez Szekeres András. E konferenciák célja a történelem, a filozófia és a társadalomtudományok közötti hazai párbeszéd előmozdítása. Tematikáját úgy alakítottuk ki, hogy a francia *Annales* iskola történelemszemléletében a kilencvenes évektől zajló fordulatot közvetítse Magyarországon. Az előadásokra elsősorban doktoranduszokat kérünk fel, akik az adott terület avatott ismerői. Az előadásokat korreferensek hozzászólásai és vita kíséri. A korábbi konferenciák anyaga hamarosan kötet formájában is meg fog jelenni. A korábbiakban három téma került megvitatásra: Foucault és a történészek viszonya (Takács Ádám), a történelem és az emlékezet kutatása (Apor Péter, K. Horváth Zsolt), és Koselleck hozzájárulása a társadalomtudományok alakulásához (Trencsényi Balázs). 2001 tavaszán a konferenciát az „esemény" fogalmának illetve történettudományi értelmezésének szenteljük. Előadónk Sohajda Ferenc (doktorandusz, ELTE - EHESS) lesz.

Már említettem, hogy idén több kiadványt tervezünk megjelentetni. A magyar nyelvű köteteket - *Tér és történelem, Történelem és társadalomtudományok, A francia történetírás története, 2. kötet: Az Annales iskola* - szerkesztését Benda Gyula, illetve Szekeres András végzi, a francia nyelvű tanulmánykötetet - *Pratiques et représentations de l'espace en Europe, XVIe-XXe siècles, Études comparées France/Hongrie* - pedig én szerkesztem.

A Központ programjairól minden érdeklődőt szívesen tájékoztatunk. A legfrissebb információk internetes honlapunkon érhetők el, melynek címe www.atelier-centre.hu.

Juliane Brandt

A politika mint vallás?

Beszámoló „A vallás nacionalizálása, a nemzet szakralizációja a 19. és a 20. században Középkelet-, Délközép- és Kelet-Európában" című lipcsei konferenciáról. (2000. november 30. – december 2. Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas /GWZO/, Leipzig)

Értelemadó rendszerként és mint hivatkozási alap vajon felváltotta-e a vallást a nacionalizmus, a késő 19. - kora 20. század domináns politikai ideológiája? Vajon valóban „politikai vallások" foglalnák el fokozatosan az általános szekularizációs folyamatnak kiszolgáltatott hagyományos vallás helyét? Ezek a kérdések így talán túlságosan leegyszerűsítettnek tűnnek. Mégis, milyen viszony létezett a vallás és a nacionalizmus között? A szervezők e kérdéseknek kívántak utánajárni a témafelvetésben kissé nehézkesen körvonalazódó régió vonatkozásában. (Ez a földrajzi meghatározás feltételezhetően tekintettel igyekezett lenni mind az 1996-ban alakult lipcsei központ illetékességi területére, mind pedig a német egyetemek regionális vonatkozású történeti kutatásainak felosztására.) Abból a megállapításból kiindulva, hogy a 19. századi nemzeti ideológiák mind Nyugat-, mind Kelet-Európában sok tekintetben vallási jelentés-rendszerekhez kötődtek, függetlenül attól, hogy az adott kontextusba konkuráló viszonyulásként kerültek vagy inkább szimbiotikusként jellemezhető kapcsolat jött létre közöttük; a rendezvény a vallás és a nacionalizmus funkcionális összefüggését, valamint a nemzeti eszmék vallási szemantikájának kérdését kívánta Kelet-Európa országainak tekintetében körüljárni.

A szervezők képviseletében, Martin Schulze-Wessel (Halle) bevezetője és Heinz-Gerhard Haupt (Bielefeld) áttekintő *Vallás és nemzet összefüggései nyugat-európai szemszögből* című előadása után a következő szekciókban folyt a tanácskozás: I. Vallás és nemzeti mozgalom, II. A nemzet szakralizálása a vallási-politikai kultuszban tekintettel 1.) a nemzeti szentekre, 2.) az ünnepkultúrára, 3.) a háborús és halottkultuszra, III./1.) Vallás a kultúraelméletekben és III/2.) vallás az etnikai-felekezeti konfliktusokban.

M. Schulze-Wessel bevezetőjében az ezirányú kutatások állását vázolta. A kutatások korai hullámát - közvetlenül a háború utáni időszaktól a '60-as évekig - sokkal inkább a kutatók közvetlen felekezeti érdeklődése jellemezte, míg a modernizációelméleti, s később a vallást messzemenően stabilizáló faktorként vagy az elmaradottság indikátoraként tematizáló modellek meggyengülése után jelenleg a történeti valláskutatásban egy új hullám figyelhető meg. (A résztvevők megoszlása - akik nagyobbrészt disszertációjuk és habilitációjuk eredményeit mutatták be - ezt szintén alátámasztja.)

H.-G. Haupt a nyugat-európai nacionalizmus- és valláskutatás helyzetét ismertetve, melyet szintén számtalan nyitott kérdés jellemez, a nacionalizmuskutatásnak az elmúlt húsz évben bekövetkezett átalakulásából indult ki. Anderson és Gellner művei a nemzetről mint 'imagined community'-ről, illetve nemzetről és modernitásról e kutatások tekintetében fordulópontot jelentenek. A korábbi nacionalizmuskutatásban a vallás

csak akkor kapott figyelmet, ha valamely nemzeti mozgalomban meghatározó volt. Az ennek ellentmondó jelenségeket, lokális fejlődési tendenciákat, ahol a vallási irányzatok a centralizált nemzetállammal szegültek szembe, elhanyagolták. Mégis, a régebbi nacionalizmuskutatásból úgy módszertanilag, mint az egyes általa megfogalmazott problémákat tekintve új kutatási kérdésfelvetések vezethetők le, az akkor felmerült kérdések közül pedig messze nem mind nyert kielégítő magyarázatot. Az újabb nacionalizmuskutatásban, ahol nemzet alatt elsősorban elképzelt rendet [gedachte Ordnung] értenek, a vallás a kutató érdeklődésében új jelentőségre tesz szert. Ebben a koncepcióban a nacionalizmus folyvást kölcsönhatásban van a társadalomban működő többi identitáselemmel. Következésképpen a 'nemzeti' tényező helyét egy különböző elemekből álló konglomerátumban kell vizsgálnunk, csakúgy mint azt, hogy mely esetben válik végső értékké [Letztwert - Langewiesche terminusa] a nacionalizmus. Haupt e koncepció lehetséges veszélyeként említette a nacionalizmus és az államalkotás összekeverését, miként azt a koncepciót is, amely a nemzet és vallás viszonyában a nacionalizmust vesztességtörténetként [Verlustgeschichte] interpretálja, ahol a vallás térvesztése nacionalizmussal kompenzálódik. Lehmann Sedan-nappal[1] kapcsolatos vizsgálata ellenben azt illusztrálta, hogy a német pietizmus a nemzet egységét, annak keresztény szellemű megújulásában előfeltételnek tartotta. Haupt zárszavában szorgalmazta, hogy a történeti kutatás során váljanak hangsúlyosabbá az antropológia felvetései. A papoknak és lelkészeknek az egyes nemzeti mozgalmakban játszott, a régebbi nacionalizmuskutatás által már világossá tett szerepét is érdemes lenne tovább vizsgálni. Megfontolandó kutatási szempont továbbá a vallásnak a nemzetállami modernizáció során megnövekvő jelentősége, de kutatási terepként jelenhetnek meg az egyház és a modernizáció közötti konfliktusok, csakúgy mint a felekezetek ellenállási potenciálja a nemzetállamiság eszméjével szemben. Az ezt követő vita, többek között Georg Elwertre is hivatkozva, utalt a vallás és a nacionalizmus dimenziói által jellemzett identitáskoncepciónak az „osztállyal" kibővíthető háromszögmodelljére. A vita során rákérdeztek az egyes nemzeti koncepciók számára nyújtott, a vallási rendszerekből adódó strukturális előfeltevések pontosabb vizsgálatára, és az az igény is megfogalmazódott, hogy a szimbólumot és ennek tényleges tartalmi és emocionális mozgósító erejét megkülönböztetve, a szimbolikus rendszerek hatását is behatóbban vizsgálják.

1. John-Paul Himka (Alberta) és Veronika Wendland (GWZO Lipcse) előadásai azt mutatták be, hogyan vezethettek a politikai ellenfelek közötti különbségek, melyek ellenében a nemzeti mozgalmak felléptek, a vallási eszmejavak eltérő helyi értékéhez, illetve az egyházi tisztségviselők eltérő szerepéhez mind a mozgalmak élharcosainak soraiban, mind az általuk mobilizálható rétegekben és magán a nemzeti mozgalmon belül. Himka szerint az orosz birodalom ukrán vidékein a nemzeti mozgalom leginkább a vallástól való elidegenedésével jellemezhető. Az ortodox cári birodalmon belül a mozgalom résztvevői számára a vallás nem képezett lehetséges elhatárolódási tényezőt vagy tartalék erőforrást. A Wendland által elemzett habsburg-galíciai nyugat-ukrán nemzeti mozgalomban, mely a helyi lengyel katolikus vezető réteg ellen lépett fel, egészen az 1880-as évekig a lelkészek, ill a lelkészfiak voltak a mozgalom legaktívabb továbbvivői.

1 A francia Sedan városánál vívott csata az 1870-es francia–porosz háború fordulópontját jelentette. Emlékét a Német Császárságban minden évben megünnepelték.

Hans-Christian Maner (GWZO, Lipcse) Inochentie Micu-Klein, ill. Andrei Şaguna példáján elemezte, miként alakultak ki az erdélyi románok nemzeti koncepciói az ortodox és a görög katolikus egyházban a 18. és 19. században. A 18. században az ortodox egyház semmibevétele, majd szerb dominanciája miatt a Bécs nyomására létrejött görög katolikus egyház nyújtott lehetőséget a román érdekek Habsburg birodalmon belüli önálló képviseletére. Ha jelentősége felekezeti nemzetként [Konfessionsnation - Turczynszki fogalma] - tekintettel az erős ortodoxiára - el is halványult, mégis egy olyan, - természetszerűleg még rendies jellegű - nemzeti koncepció fejlődését indította el, mely a Micu-Klein féle megfogalmazás szerint elsősorban a római tradíciót hangsúlyozta. A következő időszakban a két egyház közötti feszültséggel teli viszonyt az egyházi különbségek és az össznemzeti érdekek határozták meg. A 19. században püspöke, Şaguna vezetése alatt az ortodoxia meghatározó befolyást gyakorolt a jobbára modern, a román nemzetet úgy Erdélyen belül mint azon kívül a dákok örököseiként és eredendően ortodoxként megjelenítő nemzetkoncepcióra. Ez a koncepció a benne rejlő konfliktuspotenciál miatt - felekezeti szempontból is - a mai napig hat.

Alexander Maxwell (Wisconsin) a 19. századi szlovák nemzeti mozgalom példáján mindenek előtt azt a tézist vitatta, mely szerint a nacionalizmus a vallást idővel mind jelentőségében, mind pedig identitást konstituáló tényezőként felváltja. Az általa felvázolt komplex kép nem ellentmondásmentesen ugyan, de a következő fejlődési ívhez kapcsolható: Az evangélikus egyház vezetésében a magyarosítási törekvések 1840-től voltak megfigyelhetők, ugyanakkor a szlovák nemzeti mozgalom elsődlegesen lelkészekből és lelkészfiakból rekrutálódott és csak a századvégen találkozhatunk először világi aktivistákkal. Az értelmiségi rétegekben a vallásit domináns elvként a nemzetivel való azonosulás váltotta fel, ám a paraszti társadalmi miliőben a vallás maradt az uralkodó, sőt, a nemzeti érzésnek még a megléte sem bizonyítható.

Martin Walde (Sorbisches Institut - Bautzen) a szorb-katolikus környezet nemzetiesedési stratégiáinak fejlődését a *Der katholische Bote* (*Katolikus Hírnök*) folyóirat elemzése alapján mutatta be. A protestáns lelkészeknek a német értelmiségi rétegbe történő, tanuláson és házassági kapcsolatokon alapuló integrációja miatt a szorbok között épp a kisebbségben levő katolikusok jelentették a germanizálási törekvésekkel szemben rezisztens és a szorb nemzeti mozgalom számára egyre fontosabb miliőt. A katolicizmus és a szorbság a kultúrharc elülte után szimbiotikus kapcsolatba került, melyben a liberális állam és a német katolikus egyházi hierarchia igényeinek elutasítása összekapcsolódott egymással; másrészt ez a konstelláció hosszú ideig megakadályozta, hogy egy szekularizált nemzetkoncepció formálódhasson ki.

2.1. Stefan Laube (Wittenberg) előadása még egyszer felvillantotta a nemzeti mozgalmak és az államegyház, illetve az államilag támogatott többségi egyház között fennálló felekezeti különbözőség jelentőségét. Szent Stanislaus és Wojciech példáján demonstrálta, ahogy a katolikus szentkultusz ezen alakjait a felosztott Lengyelországban a lengyel nemzeti mozgalom - vallásában is elhatárolódva a protestáns németektől és az ortodox oroszoktól - a nemzeti szentek közé emelte. Az „emlékezeti közösség" [Erinnerungsgemeinschaft] modelljére való hivatkozás lehetővé teszi, hogy e jelenségben ne valami eleve másnak, mégpedig az eredendően vallásosnak az átértékelését lássuk, hanem e fejlődést az identitás képződésével párhuzamos és azzal konkuráló folyamatként fogjuk

fel. Vallás és nemzeti mozgalom viszonyában, - a nemzeti mozgalmak által tisztelt és kanonizált, illetve a szekuláris kultuszok központjába állított nemzeti szentek esetében is - bebizonyosodott, mennyire fontos az egyházi és a nemzeti mozgalom vonatkozási keretének kapcsolata, a megcélzott nemzeti közösségnek egy-egy adott egyházzal való azonossága. Ez egy olyan konstelláció, ami jelentős mértékben meghatározza a diszkurzusok kibontakozási lehetőségeit, valamint a politikai cselekvés kereteit.

Martin Schulze-Wessel (Halle-Saale) előadásában az 1848-1928 közötti Husz János kultuszt elemezte. Két, egymást részben felváltó tendenciát mutatott be: a vallási hagyománykészlet felvételét a modern cseh nemzeti mozgalomba, illetve a századfordulón végül bevetté vált kultusz reszakralizációját, ahogy azt a cseh nemzeti egyház 1920 után elindította. Husz Jánossal egy, a katolikus egyház által eretnekként számon tartott „identifikációs figura" került a kultusz középpontjába. Noha a cseh nemzeti mozgalom is a katolikus egyházzal szemben formálódott, s Huszt egyben saját antiklerikarizmusának szimbólumává is tette, a kultusz megnyilvánulási formája sok esetben 'kvázi-vallási' volt. E körülmények hatással voltak az azelőtt szekulárisan ünnepelt kultusznak a nemzeti egyház szimbólumkészletébe való átvitelére: a nemzetkultusznak úgy a tradíciója, mint a struktúrája (melynek ellenfélre, s nem szentekre van szüksége) megakadályozta a vallási törekvéseket.

Benjamin Schenk (Berlin) az Alexander Nyevszkijről a 19. századi Oroszországban élő képek alapján három koncepció egymásmelletiségét mutatta be. E koncepciók a kollektív identitás három különböző felfogásával álltak kapcsolatban, melyek végérvényes összekapcsolása soha nem sikerült: (1) a szakrális közösségnek és a szentnek mint szerzetesnek a képével (2) Nyevszkijt a világbirodalom fejedelmeként ábrázoló képpel, valamint a modern nemzetével, s (3) Nyevszkijnek mint a katolikusok és a mongolok ellen harcoló háborús hős képével.

2.2. Az ünnepek és a nyilvános szertartások olyan alkalmak, melyek kapcsán nem csupán az egyes nemzeti mozgalmak szimbólumkészlete figyelhető meg koncentrált formában, hanem működésük és meghatározott társadalmi és lokális csoportokkal való kapcsolatuk is. Legtöbbször, jelentős forrásproblémák mellett ugyan, de hatásuk is rekonstruálható.

Árpád v. Klimó (Berlin) azt mutatta be, hogy Magyarországon a katolikus egyház, a református egyháznak a nemzeti mozgalmakkal való növekvő azonosításával és az 1848/49-es forradalomra való - általa nemzeti kultusznak tekintett - emlékezéssel szemben, hogyan élesztette újjá Szent István középkori szentkultuszát, s kezdte mint nemzeti történelemkultuszt pártfogolni. Míg a Szent Istvánra koncentráló történelemkultusz tartósnak bizonyult - ezt az előadó számtalan, a két háború közötti és közvetlen a második világháború utáni időszakból származó példával szemléltette -, addig más célcsoport-orientált kultuszok bevezetésének kísérlete - például Szent Kapisztrán tiszteletete a hadseregben - nem érte el a kívánt eredményt.

Az állam által szervezett emlékezés tényleges hatásának és a nemzetnek egy multietnikus államban történő ünnepélyes felmagasztalásának kérdése felől közelített Joachim v. Puttkamer (Freiburg) az 1867 és 1914 közötti magyarországi iskolai ünnepségekhez és a 'nemzetinek' ebben rejlő vallásos dimenziójához. A nemzeti vonatkozású iskolai ünnepségek száma az 1870-80-as évektől nőtt meg, majd a csúcspontot az 1896. évi

millenium után érte el. Szakrális metafizikától túlfűtve a nemzet közösségként [Gemeinschaft] jelenítődött meg, ahol a tagsághoz nyilvános hűségnyilatkozatot követeltek meg. Mind az igény mind pedig az ünneplés tekintetében strukturális hasonlóságok figyelhetők meg a vallási ünnepekkel. Az ünnepek ellaposodása - tekintettel azok nagy számára, mely által azok mind inkább a hétköznapok részévé váltak - hasonlóképpen ment végbe, mint a sokszor értelmetlenként megélt vallási rituálék elsekélyesedése, miként arra a kortárs önéletrajzok is emlékeztetnek. Ez a jelenség inkább értékelhető a vallási és a nemzeti egybekapcsolódásaként, mint az egyes elméletek által deklarált leválásként, ill. funkcióátvételként.

Bojan Alexov (CEU, Budapest) a belgrádi Szent Száva templom befejezetlenül maradt építkezésének példáját elemezve hívta fel a figyelmet arra, hogy a történelemre és a társadalomra vonatkozó koncepciók mellett az építkezés terveibe a legendaképzés is beleszólt. Egy hosszú tervezési szakaszt követően, melyben modern és tradicionális tervek konkuráltak egymással, végül egy, a szerb-ortodox birodalmi hagyományban a Hagia Sophiát idéző terv került elfogadásra. E tervet, miután a művészileg modern a szocializmussal együtt hiteltelenné vált (a szocialista korszakban az építkezés maradványait emlékműnek nyilvánították), újra felelevenítették, de az építkezés befejezetlensége a modern legendaképzésben immár a szerbség örökkévalóságának ígéretét szimbolizálja.

Harald Binder (Bécs) a 19. századi Krakkó példáján a nemzeti ünnepi nyilvánosságban megjelenő szakrális elemeket vizsgálta,[2] különös tekintettel az ünnepek során előtérbe kerülő szakrális, illetve szekuláris formákra és jelentésekre. Előadásában arra mutatott rá, hogy a nemzeti ünnepek jellegének változása nem egy lineáris szakralizálódási vagy szekularizálódási folyamatot tükröz; az egyház szereplését és az általa szimbolikusan felfogott nemzeti nyilvánosságban vagy nemzetállami keretben óhajtott szerepét sokkal inkább a mindenkori összpolitikai és össztársadalmi konstelláció határozta meg.

2.3. A háborúk a nacionalista és vallási eredetű értelemadási kísérletek és világmagyarázatok érzékeny tesztjei. A háború ezeket éppúgy megkérdőjelezi, mint ahogy megmutathatja a nemzet állítólagos egységének törékenységét is. Az áldozatokra való emlékezés ezzel szemben lehetőséget nyújt a nemzet 'szolidáris közösségként' [Solidargemeinschaft] történő re-konstrukciójára, mely folyamat, tartalmát tekintve vagy szimbolikus megjelenítésében, a vallási transzcendenciából is táplálkozhat. A magyar protestantizmusnak a 19. század végéig kiformálódott identitáskoncepciójában a protestantizmusnak mint tulajdonképpeni kereszténységnek eredendően vallási elképzelése mellett olyan felfogások voltak jelen, melyek a protestantizmus és a magyar nemzet immanens kapcsolatáról szóltak, a protestantizmusnak a nemzet megtartásában és fejlődésében szerzett érdemeit, a nemzet és általában az emberiség általános haladásában játszott szerepét hangsúlyozták. E koncepcióban a nemzet hivatkozási alapként és mind az egyéni, mind pedig az egyházi élet a vallás tekintetében indokolt, ill. szükségesnek tartott keretfeltételeként jelent meg. Juliane Brandt (Lipcse) ezeknek az elképzeléseknek a fejlődését vizsgálta az első világháború idején. E koncepció teológiai és politikai nézeteiket tekintve liberális körökben, kiváltképpen a világi egyházi vezetésben túlélte a háborút. Az óluteránusok

2 Kitekintve 1861-re (az orosz területeken levert vallási-nemzeti jellegű tüntetések áldozatainak gyászolása), 1869-re (Nagy Kázmér Krakkóban történő sírbahelyezése), 1883-ra (Bécs felmentésének évfordulója) és 1898-ra (Adam Mickiewicz 100. születésnapja).

és neokálvinisták ugyanakkor a keresztény reményt és a lehetséges protestáns szerepet fokozatosan a túlvilági ígéret, illetve nemzet „világítélet"[3] utáni vallási megújulásának értelmében fogalmazták meg. A nemzet maradt tehát az a magától értetődő vonatkozási keret, amire ez utóbbiak 'tervei' is vonatkoztak.

Christoph Mick (Univ. Tübingen) az 1925-ben emelt Ismeretlen Katona Emlékműve alapján azt a lengyel kísérletet ismertette, hogy a világháború áldozataira való emlékezés révén miként kívánták elérni egy akkoriban sem etnikailag, sem felekezetileg nem egységes nemzet egységesítését. A végül sorsolás útján kiválasztott lembergi ismeretlen katona származása a görögkatolikus ukránoknak a közös emlékezetből való kizárását jelentette, illetve ennek megfelelően az áldozataira emlékező nemzet erősen lengyel-katolikus meghatározását. Az Ismeretlen Katona Emlékműve - ugyanúgy, ahogy azt már a varsói és galíciai síremlékek percepciója is mutatta - a felekezet- és etnikumfeletti integrációs erő határait jelezte.

3.1. Dirk Uffelmann (Erfurt) Krasióski „Przedłit"-jának példáján azt elemezte, hogy a 'vallási' és a 'nemzeti' összeillesztése történetileg valóban jelentkezhet markáns formákban, pusztán emiatt azonban még nem válik magától értetődővé. A két szféra közötti konfliktus lehetősége még a nemzet és vallás egyfajta közeledésével és egymás kölcsönös támogatásával számoló valláspolitikai és történelemfilozófiai koncepciókba is átszűrődik. Krasiòski fenti romantikus művében e váltakozó viszonynak egy pozitív és egy negatív modellje verseng egymással: a vallási és a nemzeti, illetve az állami egység és az erő szükségszerű kapcsolatának ábrázolása és egy, a krisztológiai kenota példára (Fil. 2, 7) támaszkodó érvelés, amelyben a lengyel nemzetnek a felosztó hatalmak által való állami szétszakítottsága a vallási vezetőszerep szükséges előfeltétele. A „Przedłit" historiozófiája a két modell között ingadozik, egészen egy világi-vallási konfliktus felidézéséig, mely megakadályozza Krasinski végső vízióját, ti. hogy a politika és a vallás a „feltámadt" Lengyelországban szellemi vezetőszerepben egyesüljön.

Vera Urban (Berlin) a katolicizmus mindenkori értelmezéséből kiindulva azt vizsgálta, hogy a 19. századi orosz kultúraelméletekben (P. A. Csadajev, F. I. Tjutcev, I. V. Kirjevszkij, A. I. Danilevszkij, F. M. Dosztojevszkij) a Nyugat-Európával azonosított katolicizmusnak az orosz-ortodox vallástól való elhatárolásán keresztül hogyan változik az orosz nemzetről alkotott kép, és ez mennyiben válik azonossá az ortodoxiáról alkotott képpel. Ennek az azonosításnak a megítélése azonban eltérő lehetett, attól függően, hogy Oroszország és Európa összetett viszonyát - nyugatosok és szlavofilek - miként értékelték, ami Oroszország vagy fordítva, Nyugat-Európa pozitív, illetve negatív megítélését vonta maga után.

3.2. A konferencia lezáró blokkját a *A vallás az etnikai-felekezeti konfliktusokban* témakörhöz kapcsolódó fejtegetések képezték. Bevezetésképpen Thomas Bremer (Münster) vállalkozott az újkor felekezeti konfliktusainak teológiai szempontú rendszerező bemutatására. A saját igazságban való feltétlen hit, az áldozathozatal és a szenvedés kívánalma miatt épp a monoteista vallások konfliktusfelerősítő potenciálja különösen nagy, ami strukturális párhuzam a nemzet kvázitranszcendens közösségével [Gemeinschaft] és annak a tagjaival szembeni méltánytalan követelményeivel. Az egyházak csak a tény-

3 A korabeli források terminusa.

leges vallási pluralizmus elismerése után kerültek abba a helyzetbe, hogy konfliktuskiegyenlítően hassanak, anélkül, hogy egy (el)ismert igazságból indulnának ki. Ez a fejlődés - támogatva a nemzetközi téren akkoriban különösen aktív protestáns egyházak térítő mozgalmának befolyásától - az első világháború előtti időszakban világmissziós konferenciákba és egyházi békekonferenciákba torkollt, majd 1945 után végül az ökomenikus mozgalomig vezetett. E folyamatnál az a paradox fejlődés figyelhető meg, hogy az egyházak nemzeti beágyazottsága mindinkább fellazul, társadalmi befolyásuk egyre csökken.

A csatlakozó referátumok néhány konkrét konfliktussal, illetve konfliktusmezővel foglalkoztak: Grúziában a grúz ortodox egyház autokephaliája körüli harc kötőanyagnak bizonyult a klérus és a nemzeti mozgalom kapcsolatában. A nemzet szakralizálódásának és a vallás nacionalizálódásának kérdésfelvetése a cári egyház- és gyarmatpolitika, a keletkezőben levő szekuláris nemzeti mozgalom és a klérus lassan változó politikai kötődése, valamint az agrártársadalomnak a 19. század vége óta végbement változása szabta feltételek között bontakozott ki. Oliver Reisner (Humboldt Universität, Berlin) a nemzeti érzelmű értelmiség tagjainak a vallásról alkotott elgondolásait vizsgálta, valamint a klérus reakcióit a grúz nemzeti mozgalom koncepciójára, különös tekintettel a 20. század elejére. Az 1860-as években a grúz nemzeti mozgalom vezetői a modern grúz nemzetet a szülőföld, nyelv és hit mentén definiálták, - mint „felvilágosultak" - a vallást csak a harmadik helyre sorolták, s ezt is elsősorban kulturális jelentőségének köszönhetően. A klérus formálisan az orosz-ortodox egyházba integrálodott, így kevéssé vett részt a nemzeti mozgalomban. Az orosz nyilvánosság növekvő nacionalizmusával az ortodox egyház önképe mindinkább nagyorosz államegyházi formát öltött, mely az ortodox vallásosság nem szláv formáit egyre kevésbé tolerálta. A századfordulón ilyen előzmények után erősödött meg a kléruson belül is a nemzeti öntudat, az ideológiai kapocs épp a grúz autokephalia kérdése lett.

Ricarda Vulpius (F. Universität, Berlin) az első nap témáját újra felvetve, a vallás és a nemzeti orientáció összefüggését vizsgálta 1917-1921 között az ukrán egyházi mozgalomban. Kimutatta, hogy noha a vallás a kelet-ukrajnai nemzeti mozgalom önértelmezésére szinte semmiféle hatást sem gyakorolt - tekintettel az orosz-ortodox egyházhoz való tartozására, - a papság és az egyházi közéletben aktív laikusok körében ha periférikusan is, de régóta létezett az autokephaliára való törekvés. Ukrajnában a központi hatalmi struktúráknak az orosz forradalomban történt összeomlása után, ami az egyházi hierarchia működésére is kihatott, - a helyzet destabilizálásában érdekelt bolsevikok által bátorítva - egy olyan mozgalom formálódott, mely a vallás nemzetivé tételén munkálkodott, ami 1920-ban az autokephal ukrán ortodox egyház megalapításához vezetett. Ez az egyház azonban a nemzeti koncepción túl szélesebb programot képviselt, a mozgalom követői az ukrán nyelvű istentisztelet mellett a demokratikusan szerveződő, a papok és püspökök szabad választásán, s a laikusok részvételén alapuló egyházszervezet elve mellett is felléptek.

Norbert Spannenberger (GWZO Lipcse) előadásában azt fejtette ki, hogy az az új jelentés, amit Magyarországon a katolikus egyház Trianon után a politikai elit koncepciójában kapott a nemzeti identitás megalkotásában, aktiválta az egyházban meglevő konfliktuspotenciált. A trianoni szerződés után a nemzet és nemzetállam kérdése nagy

konjunktúrát élt meg, melyhez a területi veszteségek miatti agresszivitás társult. Az egyházon belül a nemzeti egység laikus aktivisták által felvázolt új koncepcióját a politikai katolicizmus és ennek sokféle laikus szervezete kollektív mobilizálássá formálta át. Újnak számított ellenben, hogy a „nemzeti egységet" a katolikus és a protestáns hagyomány szintéziseként interpretálták (Szekfű), melynek köszönhetően a felekezeti rivalizálás háttérbe szorult. Mégis pont a viszonylag heterogén összetételű katolikus egyházon belül vezetett ez az etnikai kisebbségekkel - elsősorban a németséggel - szembeni konfliktusokhoz, hiszen az evangélikusok nyelvileg erre az időszakra már messzemenően asszimilálódtak, míg a református egyház joggal tartotta magát etnikailag homogénnek.

Klaus Buchenau a „Pravoslavje" (Ortodoxia) és „Svetosavlje" (Javaslat) koncepciók alapján értekezett univerzálisról és nemzetiről a szerb ortodoxiában. Ha a Pravoslavje (igazhitűség) a tágabb vallási, a szerbeket csak mint entitást magába foglaló kontextusra vonatkozik, akkor a Svetosavlje - a 20. század fogalmi alkotása - a nemzeti összefüggést állítja előtérbe. Buchenau a fogalom különböző használati módjait különböztette meg, mint pl. a szerb konzervatívok nyugatellenes és nacionalista, vagy az egykori szocialista Jugoszlávia partizánmítoszának és modernizmusának magyarázatait. A fogalom megjelenési formái és a teológiai illetve az általában vett társadalmi diszkurzus messzemenő azonossága alapján azt a tézist állítja fel, mely szerint a Szerb Ortodox Egyház vezető teológiája a 90-es évek fordulóján csődöt mondott, mert képtelen volt az egyházi diskurzust az össztársadalmi nacionalizmustól távol tartani. Így annak lehetőségét is elszalasztották, hogy nemesítőleg hassanak a társadalomra.

Az egyes tematikus blokkok előadásait intenzív vita kísérte, az utolsó napon pedig egy beszélgetés zárta, ahol a résztvevők próbáltak mérleget vonni és további kutatási feladatokat megfogalmazni. Kivételesen eredményesnek bizonyult a szervezők felhívása, mely az egyes egyházak, vallások, illetve nemzeti mozgalmak állami-politikai működési feltételeinek és ezeknek az államegyházi konstellációkkal való viszonyának intenzívebb kutatására irányult. A két folyamat: a nemzet szakralizálása és a vallás nacionalizálása Keletközép- és Kelet-Európában, nem már létező nemzetállami keretek között zajlott le, hanem mint pl. a Habsburg Birodalom, az Orosz Birodalom és Poroszország/Németország esetében, a vallás nemzeti hatáskörre irányuló igényének a vallás birodalmi-politikai instrumentalizációjával szemben kellett érvényesülnie. Továbbra is érdemes kutatni ezeket a konferencián különböző példákon megvizsgált összefüggéseket, melyekre nem szabható egyértelmű modell. A résztvevők rákérdeztek a politikai és egyházi elitek által alkotott koncepciók tényleges hatására, a bemutatott vallási töltetű vagy kvázi-vallásosan strukturált nemzeti elképzelések és a nemzetre vonatkozó vallási ideológiák tényleges recepciójára, illetve hétköznapi hatóerejére. Mint azt Haupt bevezető előadása jelezte, ez Nyugat-Európa esetében is követendő irány. Ez alapján nemcsak a folyton követelt, s az esettanulmányokban sokféleképpen meg is valósuló interdiszciplináris eljárásra kellene törekedni, hanem a vizsgált fejlődési folyamatok szélesebb körű regionális összehasonlítására. Különösen az egyháztörténet és a teológia oldaláról nyerhetők további szempontok e komplex, kölcsönösen ható viszonylat elemzéséhez. Tekintettel az egyes szimbólumok használatának, a diskurzusok hosszú életének, valamint, az egyes fejlődéstípusok modernizációelméleti magyarázhatóságának, ill. hasonló

konstellációk fáziseltolódásnak újra és újra felvetett kérdésére, tanulságos lenne e szemszögből is visszatekinteni a vallás és nemzet szimbiotikus koraújkori előtörténetére. Annak, hogy a konferencia csak a keresztény felekezetekre korlátozódott, nem koncepcionális okai voltak. Fölöttébb érdekes lenne az egyes kelet-európai országok zsidóságának a nemzeti eszmékkel és mozgalmakkal való találkozásának vizsgálata. További ösztönzést hozhat, ha az összehasonlító kitekintés nemcsak Nyugat-Európával lenne lehetséges a nyugat- és kelet-európai fejlődési ösvények ránk hagyományozódott megkülönböztetése nyomán, hanem távolabbi földrajzi térségekre is kiterjedne.

Fordította: Horváth Gergely Krisztián

Juliane Brandt

A Délkelet-Európára vonatkozó németországi oktatás és kutatás helyzete

A Délkelet-Európa Társaság (Südosteuropagesellschaft, SOG) évi gyűlését Regensburgban tartotta meg 2001. február 23–24-én.[1] Az összejövetel előtt a SOG Tudományos Szaktanácsa szimpóziumot rendezett, de szokásától eltérően nem tudományos, hanem tudománypolitikai témáról: a Délkelet-Európára vonatkozó németországi oktatás és kutatás helyzetéről, valamint perspektíváiról.[2]

Prof. C. Lienau (Münster), a Szaktanács elnöke, megnyitója után Prof. W. Höpken (Leipzig-Braunschweig) beszélt a történettudományi kutatás helyzetéről. Viszonylag kedvezőnek ítélte meg az egyetemeken folyó kutatások lehetőségeit. Négy egyetemen működnek a témának megfelelő önálló tanszékek (Berlin, München, Leipzig és Bochum, ez utóbbi az oszmán birodalomra koncentrálva), ezen felül a kieli és regensburgi egyetemen a Kelet-Európa Története Tanszékek a délkelet-európai témáknak is helyet biztosítanak. (Az előadást követő vitában kiemelték, hogy az utóbbi években, mióta Prof. St. Troebst a lipcsei GWZO igazgatóhelyettese, az intézet szintén fontos kutatási intézménnyé vált.) Az egyetemeken általában jellemző, hogy a hallgatói létszám az átmeneti csökkenés után újra emelkedik. Az egyetemeken kívül intézményesült Délkelet-Európa-kutatás jelenlegi kilátásai ellenben kevésbé rózsásak.

Az előadó a diszciplína jövőjét illetően négy perspektivikus feladatkört hangsúlyozott. (1) Az első, hogy magának a diszciplínának van szüksége a tárgyára vonatkozó fokozott önreflexióra: mit jelent az, hogy Délkelet-Európa történet, melyek a régió jellegzetességei struktúratörténeti vonatkozásban? Itt H. Sundhaussenre utalt, aki az utóbbi időben kétségbe vonta egy ilyen értelemben vett régió létezését: Sundhaussen szerint csak a szűkebb értelemben vett Balkán rendelkezik közös struktúra- és társadalomtörténeti jellegzetességekkel. (2) Szükséges lenne továbbá, hogy a kutatás tárgyát sokkal inkább az összehasonlító európai történet részeként fogják fel, szemben a szakot uraló regionális történeti hagyománnyal. A Nyugat-Európában művelt összehasonlító történelem, mint pl. a bielefeldi polgárság-projekt is, túlnyomórészt vagy akár teljesen megfeledkezik e térségről, igaz, Délkelet-Európában sem dívik az összehasonlító megközelítés. Kivételt legfeljebb a konfliktus- és az etnicitás-kutatás képez. Ehhez az is hozzátartozik, hogy (3) a Délkelet-Európára vonatkozó kutatást erősebben össze kell kapcsolni az általában vett történettudományban folyó módszertani vitákkal és új kérdésfelvetésekel. A Délkelet-Európa-kutatás általában csak kullog a nagy trendek után, mint ahogy

1 Az 1952-ben alapított Társaság a tagjai által felhalmozott szerteágazó szaktudás segítségével kívánja a délkelet-európai országokkal való párbeszédet elősegíteni, a tudományos, gazdasági és kulturális kapcsolatokat erősíteni és a térséggel kapcsolatos ismereteket terjeszteni. Partnerországai, így tudományos illetékességi köre a szűkebb értelemben vett balkáni országok (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Görögország, Horvátország, Makedónia, Szlovénia, Törökország), emellett Moldávia, Románia, Szlovákia, Magyarország és Ciprus.

2 Néhány fontosabb irodalom a 90-es évekből: Oberländer 1990; Roth 1999; Altmann 2000.

az a 70-es években a társadalomtörténethez való viszonyulásban, manapság pedig a kultúratörténet megkésett befogadásában megmutatkozik. Höpken szerint (4) mindezek ellenére a Délkelet-Európa-kutatás nem vesztette el szakmai önállóságát és legitimációját. Néhány, a tudományt felügyelő és tervező kormányzati és társadalmi szerv, egészen a Wissenschaftsratig bezárólag, jelenleg sajnos feleslegesnek tartja a regionális kutatásokat, mint ahogy ez a berlini Freie Universitäten működő Kelet-Európa Intézet bezárására tett javaslatban is megnyilvánult. Az utóbbi évek délkelet-európai történései azonban sokkal inkább azt mutatják, hogy igenis szükséges a délkelet-európai történelemnek az összeurópai történelem erőterében való vizsgálata, ehhez viszont szaktudáson kívül elengedhetetlenek az annak közvetítésére és rögzítésére szánt intézmények.

Prof. G. Prinzing (Mainz) a németországi Bizánc-kutatás helyzetét ismertette. Az egyetemek mellett a Berlin-Brandenburgi, Göttingiai és Bajor Tudományos Akadémián folyik ilyen profilú kutatás, általában hosszútávú kutatási vállakozások keretében. Több egyetemen (Berlin/FU, Bochum, Bonn, Hamburg, Köln, Leipzig, Mainz, München, Münster) eltérő súlypontokkal (történelem, filológia, egyes korszakok, stb.) ugyan, de bizantinisztikát is oktatnak. Emellett több helyen bizánci vonatkozású késő antik/korakeresztény régészeti, ill. művelődéstörténeti oktatás is folyik. A referens ennek ellenére veszélyben látja a szak jövőjét, elsősorban az ógörög nyelv gimnáziumi térvesztése miatt. Ezzel egyidőben a szomszédos diszciplínákban (középkori történelem, szlavisztika, romanisztika, orientalisztika) is csökken a bizantinisztika iránti érdeklődés, így több helyen a tanszékek léte is veszélyben forog.

Prof. E. Hösch (München) a Münchenben folyó kutatás helyzetét elemezte. Csak negatívan értékelhető, hogy a szövetségi kormány megszüntette a Südost-Institut jelenkori részlegének folyosított eddigi támogatást. A munkatársak a berlini Stiftung Wissenschaft und Politik-tól (SWP) kaptak állásajánlatot. Ezzel az általuk kiadott „Südosteuropa" című folyóirat sorsa is bizonytalanná vált. Pozitívumként említhető (1) az Ungarn-Institut fejlődése, ami egy bajor-magyar kormányközi egyezmény révén külön támogatásban is részesül, (2) a bajor kutatási szövetség (Forschungsverbund für Osteuropa-Forschung, FOROST), ami a bayreuthi, eichstätti, regensburgi és müncheni egyetem, valamint több müncheni intézet részvételével működik és már 17 kutatási projektet kezdeményezett. A kutatások főleg a régióban zajló átalakulási folyamatokra irányulnak. (3) A müncheni Staatsbibliothek és több német kutatóintézet közreműködésével jelenleg fejlesztés alatt áll egy, a Délkelet-Európával kapcsolatos kutatásokat megjelenítő és a kommunikációt elősegítő szerver is. (4) A müncheni egyetemen létrejött egy a regionális problémákat interdiszciplináris módon megközelítő szakirány (Schwerpunktstudium), már több mint egy tucatnyi tanszék közreműködésével.

Prof. K. Roth (München) a Délkelet-Európára vonatkozó néprajzi, etnológiai ill. antropológiai oktatás és kutatás helyzetét vázolva először is annak erős fragmentáltságára utalt. Nem-egyetemi intézményekben Freiburgban (Breisgau), Hallében, Oldenburgban és Tübingenben folynak a térséggel foglalkozó kutatások, de Halle kivételével (Max Planck Institut für Sozialanthropologie) ezek valamennyien a németek kultúrájára koncentrálnak. Az eddig felsoroltakon kívül még több egyetemen is képviseltetik magukat az ilyen irányú kutatások (Berlin, Bonn, Frankfurt/Oder, Hamburg; emellett német nyelvterületen a svájci Fribourgban is), de ezek a projektek általában csak az egyes mun-

katársak ezirányú érdeklődésének köszönhetők, s nem intézményes keretek között folynak. Ezen kívül Jénában és Münchenben, valamint az ausztriai Grazban létezik egyetemi szintű kutatás és oktatás. Jénában a *Délkelet-európai kulturális tanulmányok* nevű szakirány elvégzése magiszteri fokozatot ad, míg Münchenben a szakirányú referens a Német- és Összehasonlító Néprajzi Tanszék vezetője. Az adott, szélesebb diszciplínán belüli regionális specializáció azonban itt is az egyes kutatók kezdeményezésén múlik, az tehát nem intézményesült, éppen ezért a jövőbeli folytatás is bizonytalan.

Prof. H. Förster (Tübingen) a földrajztudomány helyzetét elemezve szintén megerősítette, hogy a Délkelet-Európára vonatkozó kutatások leginkább az egyes tanszékvezetők vagy kutatók személyes érdeklődéséhez kötődnek. A szerteágazó kutatás súlypontjait a transzformációs, migrációs, és kisebbségkutatás, valamint a határok és határrégiók kutatása képezik. Az egyes országok eltérő súllyal szerepelnek a kutatási tervekben, a kutatás intenzitását és volumenét gyakran az adott országgal fennálló együttműködési kapcsolatok is befolyásolják.

Prof. H.-J. Axt (Duisburg) szerint a Délkelet-Európára vonatkozó politológiában is meg kell különböztetni az egyetemi programokat és a kutatási intézeteket, ill. az ezekkel együttjáró lehetőségeket. Az egyetemeken a délkelet-európai problémák némely esetben az általános politológiai oktatásba integrálódnak, máskor a régió a nemzetközi-politika tanszékek szemszögéből mint a szemléltetésre alkalmas példa szerepel (pl. neoinstitutionalizmus). A kutatóintézetek közül az alkalmazott kutatást űző, tanácsadó jellegű intézetek közül régóta a térséggel foglalkozik pl. a Centrum für Angewandte Politikforschung (CAP) München, a SWP Berlin, a Südost-Institut München jelenkori részlege és a Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien (utóbbiak most már a berlini SWP keretében). A konfliktus- és bizonságpolitikai kutatóintézetek figyelme ezzel szemben csak a politikai feszültségek fokozódásával és eszkalációjával fordult a térség felé. Ebből fakadóan tanulmányaik látószöge gyakran meglehetősen szűk horizontú és az sem várható, hogy ezen intézetek vonzódása a problematika iránt tartós marad. Általános probléma ugyanakkor, hogy a különféle kutatások eredményei csak nehezen és ritkán találnak utat az egyetemi oktatók felé. A referens megoldásként area-studies mintájú szakirányok kialakítását javasolja, amelyek a kutatások felé is megjeleníthetnék igényeiket.

Prof. B. Schönfelder (Freiburg/Sa.) azt a tényt konstatálta, hogy Délkelet-Európa a közgazdaságtan számára alig létezik. A sok száz egyetemi tanár közül csak néhányan foglalkoznak e régióval (is). Jelen helyzet szerinte három okra vezethető vissza: (1) az egyes országok/régiók gazdasági sikerei a szakot pillanatnyilag jobban érdeklik, mint a kudarcok. Így például a Szingapúrról szóló szakirodalom ma már nem áttekinthető, szemben a Délkelet-Európáról szólóval. (2) A diszciplína az elmúlt években erősen matematizálódott, a szakmai és akadémiai siker fontos előfeltételévé lépett elő a matematikai módszerekben való jártasság, ami ellentétben áll a regionális témákról szóló, ráadásul többnyire túlságosan kevésnek ítélt számadaton alapuló kvalitatív tanulmányok írásával. (3) Elrettentő hatású továbbá, a komolyabb Délkelet-Európa-kutatáshoz nélkülözhetetlen alapos nyelvismeret, aminek elsajátítására a modern matematikai módszerek tanulása mellett nem sok idő marad. Más a helyzet a Kelet-Európára irányuló közgazdasági kutatásokkal: orosz, lengyel és cseh (nyelv)ismerettel bármely közgazdász

könnyedén el tud helyezkedni. Mindez azt eredményezi, hogy egy sor kiváló doktori disszertáció születik, szerzőik viszont ezután nem a tudományban folytatják pályájukat. Ennek folytán néha már maguk a kutatások is nehézségekbe ütköznek: ha sikerül is támogatást nyerni egy-egy Délkelet-Európára vonatkozó projektre, ezek a megfelelően kvalifikált munkatársak hiányában nem kivitelezhetőek.

Prof. D. Pfaff (München) a jogi oktatásra és kutatásra nehezedő problémákat hasonlóan látta, mint Schönfelder. A berlini FU és a Max Planck Intézet vonatkozó publikációi, elsősorban a fordításban megjelenő törvénygyűjtemények (FU), az „Ostrecht" című folyóirat és más, gyakorlati alkalmazású kiadványok kedvező visszhangra lelnek a jogászoknál. A hallgatói érdeklődés azonban folyamatosan csökken, mára már alig regisztrálható. Valamivel intenzívebb érdeklődést tanúsítanak a doktoranduszok, akik közgazdász társaikhoz hasonlóan a megírt disszertációval és a megfelelő nyelvismerettel túlságosan is piacképesek ahhoz, hogy a tudományos pályát választanák. A müncheni tanszék léte a jelenlegi tanár nyugdíjazása után bizonytalan. Az egyetem meg van győződve arról, hogy az EU normák kiterjesztésével a regionális tanulmányok feleslegessé válnak, ezért az eddigi személyzeti költségeket inkább dologi kiadásokra szeretné felhasználni, egyebek mellett egy virtuális campus és a távoli jövőben a „Munich Center for Intellectual Property" kiépítésére. Az utóbbinak később délkelet-európai vonatkozása is lehetne.

Prof A. Sterbling (Görlitz) a Délkelet-Európával foglalkozó szociológiáról még kritikusabb képet festett. Míg a rendszerváltás előtt az empírikus kutatás csak elvben volt lehetséges, most kivitelezhetőségének ellenére a német szociológia nem vállalt szerepet a rendszerváltáshoz és az átalakulási folyamatokhoz kapcsolódó szociológiailag érdekes és fontos fejlődési trendek vizsgálatában. A 400-450 tanszék közül csak pár helyen foglalkoznak Délkelet-Európával, a vonatkozó publikációk száma alacsony. A térséget felölelő állandó és szisztematikus oktatás is hiányzik. A referens ezt tudománypolitikailag is problematikusnak tartotta, mivel így a társadalmi változás politikai, gazdasági és kulturális aspektusainak kutatása alapjaiban rendül meg.

Ezek után Prof. H. Schaller (Marburg), Prof. W. Dahmen (Jena), Prof. R. Windisch (Rostock) és Prof. G. Schubert (Jena) a Délkelet-Európára vonatkozó nyelvészeti kutatás, a román filológia, ill. az interdiszciplináris együttműködés helyzetét ismertette. Schaller egyebek mellett az egyes nyelvészeti aldiszciplínák eltérő szempontjaira és érdeklődési körére utalt. A balkanológia szaknak a berlini FU-n történt 1995-ös megszüntetése nagy visszaesést jelentett, azóta csak Jenában, Lipcsében és Marburgban működnek ilyen profilú tanszékek. A román filológia, ahogy Dahmen és Windisch jellemezték a helyzetét, - a szak megerősítésére tett jelentős német erőfeszítések ellenére - nemcsak a tudományos életnek, de még a romanisztikának is a peremére szorult. A nyelvi és szakirányú órákat kis óraszámban tanítják, ami nem elegendő a megfelelő tudományos színvonalon álló utánpótlás biztosítására. A romanisztika, nem utolsó sorban a hallgatók elhelyezkedési lehetőségei miatt, a francia, olasz és spanyol filológiára összpontosít. Schubert véleménye szerint a délkelet-európai régiót hitelesen csak interdiszciplináris együttműködésben és megközelítéssel lehet kutatni, ami az oktatásban is érezteti hatását. Ennek megfelelően több egyetemen az elmúlt években komplex megközelítéssel dolgozó szakirányok is alakultak: Lipcsében egy kelet- és délkelet-európai egyetemi dip-

lomát adó mellékszak, Jenában egy Délkelet-Európa Tanulmányok néven futó szak, Münchenben az Összehasonlító Gazdaságkutató Tanszéken a „Délkelet-Európa" oktatási központ. Prof. R. Lauer kiegészítésképpen még a Göttingeni Tudományos Akadémia Délkelet-Európa Bizottságának munkájára hívta fel a figyelmet. A 90-es években az általuk rendezett konferenciák eredményeként több könyvet is kiadtak és előkészítettek például az udvari, a városi és a népi kultúráról. Prof. G. Majer (München) az oszmanisztika problematikus helyzetéről szólt. A Törökországra irányuló kutatás kiépülése és a török nyelv egyetemi szintű oktatása miatt a történeti kutatás alig kap támogatást, így a jövőben kénytelen lesz az egyetemek és kutatóintézetek mellett, túlnyomórészt alapítványi alapon működni.

Összefoglalásképp megállapítható, hogy a németországi Délkelet-Európa oktatásban és kutatásban két ellentétes tendencia figyelhető meg: míg az elmúlt években néhány helyen, részben az egykori keletnémet felsőoktatási intézmények és kutatóintézetek 1989 utáni átalakításának köszönhetően, sikerült új, interdiszciplináris szakirányokat indítani, addig másutt a hasonló intézmények (például FU-Berlin) kénytelenek nélkülözni a kultúrpolitika támogatását, sőt, akár létüket is megkérdőjelezik. Az ezirányú kutatási és oktatási kínálat - eltekintve a történelem szaktól - gyakran más, tágan értelmezett diszciplináris keretben, intézményesülés nélkül, az egyes tanárok személyes kezdeményezése alapján folyik. A jelenlegi költségvetési szigorítások közepette, és - miként az a vitában elhangzott - megfelelő lobby híján, a politika számára nehéz megindokolni a kevés hallgatóval bíró ún. kis szakok, ill. a regionális kutatóintézetek létjogosultságát; a szakmai kontinuitás biztosításának szükségessége nehezen talál megértésre. Többen hangsúlyozták, noha a kutatások jövőbeni perspektíváját az európai összehasonlító kutatások (történeti, politológiai, etnológiai stb.) és interdiszciplináris projektek nyújtják, ezek mellett mintegy azok előfeltételeként továbbra is szükség van a szisztematikus alapokat nemcsak módszertani tekintetben biztosító, de a térség struktúra-, politika-, kultúrtörténeti hagyományait kutató és az így felhalmozott szaktudást folyamatosan megőrző kutatási, ill. oktatási intézményekre.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Altmann, Franz-Lothar 2000: Wirtschaftswissenschaften und Osteuropaforschung. In: Creuzberger, Stefan et all (Hrsg.) *Wohin steuert die Osteuropaforschung?* Köln

Oberländer, Erwin (Hrsg.) 1990: *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz.* Stuttgart

Roth, Harald (Hrsg.) 1999: *Studienbuch östliches Europa. I. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas.* Köln-Weimar-Wien

Fábri Anna (szerk.) A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865.

Budapest, Kortárs Kiadó, 1999.

„A nő hatásköre keskenyebb térre van szorítva, mint a férfié; itt a cselekvőség, amott szenvedés inkább; de van valami a nő bensőségében, minek hatása nagyszerűbb, mint minden más cselekvésé, melyet a férfi a külvilág küzdhomokán gyakorol." (Beöthy Zsigmond)

A magyar történet- és irodalomtörténet írás már a 19. században kísérletet tett arra, hogy összegyűjtse azokat a forráscsoportokat, irodalmi alkotásokat, amelyek nőkről szólnak, vagy amelyeket nők hoztak létre. Napjainkig a történeti, irodalomtörténeti és neveléstörténeti kutatások sok, a nőtörténet számára is nélkülözhetetlen forrást tártak fel. Azonban ezeknek a munkáknak csak kis hányada tűzte ki maga elé azt a célt, hogy a nők helyzetével, az úgynevezett női szerepekkel átfogóan foglalkozzon.

Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékén már évek óta folynak az újkori nőneveléssel, a női szerepek elemzésével foglalkozó kutatások. A Fábri Anna által szerkesztett *A nő és hivatása* című kötet is a hallgatók közreműködésével készült.

A könyv egyszerre szól a szakmai és a nagyközönséghez; mindazok haszonnal forgathatják, akiket érdekel, hogyan gondolkodtak a korszak magyar emberei magukról és egymásról, milyen szerepeket birtokoltak, illetve akartak birtokolni. A munkát mindenképp hiánypótlónak tekinthetjük, hiszen eddig csak a külföldi szakirodalom anyagaira építhettek azok, akiket a nők helyzete érdekelt, ezek pedig természetesen nem mutathatták meg a sajátos magyar vonásokat. A munka egy politikai, gazdasági, társadalmi és szellemi változásokban gazdag időszak gondolkodásmódjának többnyire eddig ismeretlen forrásait mutatja be, egy olyan párbeszédsorozatot, amelyben nők is megszólaltak és véleményt nyilvánítottak. A forrásokat tanulmányozva választ kaphatunk olyan, elsősorban a mentalitástörténeti kutatások számára hasznos kérdésekre, mint például: Melyek voltak a női (vagy nőies) és melyek a férfi (férfias) viselkedési formák, szerepek a kötet által tárgyalt korszakban Magyarországon? Megkülönböztették-e a biológiai és a társadalmi nem fogalmát? Hogyan gondolkodtak a másik nem feletti hatalom kérdéséről? Létezett-e „nemek közötti harc"? Elemezhető lesz a nőkérdés összekapcsolódása az emberi és polgárjogokkal. Vizsgálhatóvá válik az erkölcsi megítélés és a nyilvánosság előtti szereplés lehetőségeinek és szabályainak nemek szerinti különbözősége, valamint a sajátos és a hagyományos női hivatások követelményeinek újrafogalmazása.

A szemelvények a kötetben öt fejezetet alkotnak, emellett a reformkori és a neoabszolutizmus kori anyag további tematikus alfejezetekre tagolódik. A fejezetek élén az áttekintést megkönnyítő bevezetőket, az egyes szövegek élén pedig néhány soros összefoglalást találunk. A kötet végén egy a tájékozódást segítő, jól használható bibliográfiában az egyes munkák évek szerinti bontásban szerepelnek. Külön említésre érdemes, hogy a bibliográfiai felsorolásnál tartalmi összefoglalást találunk azokhoz az írásokhoz, amelyek terjedelmi okokból már nem fértek a válogatásba, de bővebb bemutatást érdemelnek. Ugyancsak a további tájékozódást segíti az, hogy a szerzőkről és a szövegekben említett személyekről névmagyarázat készült, ahol még a nevek következetlen írásmódjának korrekciójára is sor került. A tárgy- illetve szómagyarázatok a lábjegyzetekben

kaptak helyet. A szöveggyűjteményben a terjedelmi okokból csak rövidített szövegek szerepelnek, mindez azonban nem csökkenti a munka értékét, hiszen a szövegek közlői mindvégig szem előtt tartották az eszmecsere folyamatosságának követését.

Az első fejezet a *Magyar asszonyok prókátora* címet viseli és az 1777-1804 közötti időszakot öleli fel. Az itt szereplő szemelvények még elsősorban férfiak (Bessenyei György, Ányos Pál, Bárány Péter, Pálóczi Horváth Ádám) tollából származnak. Megtalálhatjuk közöttük az első olyan magyar nyelvű művet is, amelyet férfi (Ányos Pál) női néven adott közre (B. Carberi Anna). Egy viszonylag hosszabb szemelvény két hölgy, Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina levélváltása *(Barátsági vetélkedés)* különleges helyet foglal el a nőkérdés történetének magyarországi dokumentumai között, mivel először mutat be ellentétes női álláspontokat a két nem megítélésével kapcsolatban.

Az első nagyobb magyar nyelvű nővita 1822-1827 között a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain zajlott. Ebből a vitából kaphatunk ízelítőt *Az asszonyi nem jussáról és kötelességéről* címet viselő fejezetben. A vitát Karacs Ferencné Takáts Éva két írása robbantotta ki, akinek álláspontja szerint a nők oktatásának céljai között szerepelnie kell a női önfenntartó képesség kialakításának. Meggyőződését, hogy a nőknek önmagukért kell helytállniuk, azzal is kifejezte, hogy írásait mindig leánynevén közölte. Vele ellentétes álláspontot képviselt Kultsár István, aki a hagyományos házi nevelést akarta tökéletesíteni, és nem pártolta a nők kenyérkereseti pályákon való megjelenését. A vitában előkerülő gondolatok kapcsolódtak a korábbi korszak hasonló kérdésfelvetéseihez, de előkészítették a későbbi korok állásfoglalásait is. A *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain zajló vita a következő nagyobb témákat tárgyalta: milyen társadalmi szerepkörök illetik meg a nőket, és ennek következtében melyek azok a viselkedési normák, amelyekhez alkalmazkodniuk kell, illetve, hogy közölheti-e írásait egy nő és kifejtheti-e véleményét közérdekű kérdésekben a nyilvánosság előtt. A vita során a „helyes" nőnevelés egyre inkább összekapcsolódott a nemzeti nyelv és hagyományok ápolásának követelményével, s így nemzeti ügyként került elő. A kibontakozó vita rendkívül széles körben bírta véleménynyilvánításra az embereket, hiszen megszólalt benne a hivatásos tudóstól az amatőrig mindenki. Az írások hangneme nagyon változatos: szatirikus, parodisztikus jellegű írások mellett vagy azokkal szemben komoly érveket felsorakoztatókat is találunk. Az érvelés módja is igen különböző volt: a Szenetírásból vett igék magyarázata éppúgy gyakori volt, mint a filozófiai érvek felsorakoztatása vagy a szokásokra való hivatkozás.

Az 1840-es években a magukat divatlapoknak nevező irodalmi és közéleti hetilapok, mint a *Pesti Divatlap* vagy a *Honderű* hasábjain folytatódott a nőkérdés megvitatása. Az eszmecsere ezen újabb szakaszát mutatja be a könyv harmadik, *Tervek, felhívások, tapasztalások és intések* című fejezete. Az 1840-1848 közötti időszakban legtöbben a nők oktatásának ügyében szólaltak meg, s a nyílt vitát csaknem lehetetlenné tette az együttműködés szándéka. A cél az átfogó magyar nőnevelési rendszer és gyakorlat kialakítása, a reformpolitika két vezérgondolatának a nemzetiség és a polgárosodás követelményeinek volt alárendelve. A nyilvános eszmecsere egyik vezéralakja a kiváló pedagógusnő, Karacs Teréz volt. A nőnevelés céljainak és módszereinek kidolgozásánál a politikai szempontok mellett természetesen fontos szerepet játszottak a nőkről alkotott elképzelések is. A többség, élükön Fáy Andrással csak férfi fennhatóság alatt tudta elképzelni a nőket, míg mások, mint Karacs Teréz az önálló életre is képessé akarták tenni őket. Vita

bontakozott ki abban a kérdésben is, hogy a nőnevelés kereteinek és tartalmának meghatározása a férfiak vagy a nők feladata-e. Az eszmecserébe egyre több nő is bekapcsolódott, a már említett Karacs Teréz mellett például Brunszvik Teréz és Teleki Blanka is, az ő véleményüket tartalmazó írásokat is megtalálhatjuk a kötetben.

A fejezet négy tematikus alfejezetre tagolódik. Az elsőben *(Néhány szó a nőnevelésről)* többek között Fáy András, Vahot Imre, Karacs Teréz és Brunszvik Teréz értekezik a nőnevelés kérdéséről. A házasság és a szerelem kérdései még soha nem kaptak akkora teret a sajtóban, mint ebben az időszakban, ebből kaphatunk ízelítőt a *Férj és nő* címet viselő alfejezetben. A szerelemről és a házasságról folytatott eszmecserének a férfiak (Beöthy Zsigmond, Szabó Richárd, Jancsovics Pál, Berecz Károly) mellett női résztvevői is voltak, mint a Cserei Drusiána néven író Héthegyi Erzsébet. A vita lezárásaként megfogalmazódott, hogy mindkét nemet oktatni kellene a másik nem ismeretére és az érzelmek természetére.

A harmadik alfejezet *A nőnem emancipációja* címet viseli, és mások mellett Jókai Mór, Vahot Imre és Hetényi János írásait vonultatja fel. Az írásokban megjelenik az a gondolat, hogy egy nemzet polgárosodásának fokmérője, a nőknek adott jogok köre és mértéke, s miután a polgárosodás letéteményesei a nők, a hazai nőnevelés elhanyagolása a nemzet fejlődését is gátolja. A legtöbben a hazai ipar, a nemzeti irodalom és a művészetek pártolásában látták a nők legfontosabb közéleti szerepét. A közéleti szereplés a nők számára szinte teljes mértékben a nyomtatásban való megjelenésre korlátozódott. A nők publicisztikai tevékenységével foglalkozik a negyedik alfejezet (*A nők költészete*). A vita tárgya már nem az volt, hogy van-e joga és képessége a nőknek az íráshoz, hanem, hogy vannak-e autentikus női témák és műfajok, de fontos kérdés volt az is, vajon mi ösztönzi a nőket az írásra. Néhányan azon a véleményen voltak, hogy a nőkhez szóló olvasmányok megírása női feladat lenne.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc sajtójában tovább folyatódott a nők közéleti szerepléséről megkezdett vita, ezt mutatja be a *Nőszabadság* című fejezet. Vahot Imre írásában (*A radikál magyar hölgyek kívánatai*) női kötelességként jelölte meg a népnevelés ügyének támogatását, kiemelve a kisdedóvóegylet-szervezését. Teleki Blanka *Előbb reform, azután nőemancipáció* címet viselő munkájában a nők közéleti szerepvállalásának feltételeként az ismeretszerzést határozta meg. A szöveggyűjteményben részleteket találunk az 1848-ban megtartott országos tanügyi kongresszus nőnevelési albizottságának javaslataiból is (*A honi nőnevelés körüli teendők*).

A záró fejezet (*Néhány szó a nőemancipációról*) az 1850–1865 közötti időszak vitáját mutatja be, két alfejezetben. A vitában felvonultatott szempontok és érvek sokat változtak a kezdetekhez képest. Az irodalmi lapok minden addigit meghaladó számban tettek közzé női írásokat, s a nők egy része ekkor már nem elégedett meg az egyszerű publikálási lehetőséggel, az 1860-as években már munkatársi, sőt szerkesztői helyeket is elfoglaltak a sajtóban. A vita, amelyet Gyulai Pál írása robbantott ki, egyik fő kérdése az volt, hogy kiléphet-e egy nő a családi élet hagyományos kereteiből, lehet-e professzionalista anélkül, hogy nőietlenné válna? A vitairatok közül kiemelkedik Szegfi Mórné Kánya Emília cikksorozata (*Néhány szó a nőnem érdekében*), aki Gyulai ellenében azt bizonygatta, hogy a nők irodalmi tevékenysége összeegyeztethető a hagyományos női szerepekkel. A vitában megszólalt Arany János is, aki elutasította a női és férfi teljesítmények eltérő

megítélését. A sajtóban élénk vita folyt az emancipáció általános kérdéseiről is; új harc indult a nőképzés kiterjesztése ügyében is. A vitában állást foglalt Vajda János a *Nővilág* szerkesztője is, aki kijelentette, hogy a nők kulturális jogainak korlátozása a nemzet érdekeinek megsértése. Néhányan nem nemzeti, hanem lélektani szempontokat is felvetettek a vitában, ezzel érvelve a tradicionális női szerepek mellett. A vitában megszólaló Madách Imre szigorúan korlátozni kívánta a nők cselekvési körét, a nemek közötti pszichológiai és fiziológiai különbségekre hivatkozva. Almási Balogh Pál viszont a nők tanuláshoz való jogáról beszélt. A női szerepek eleve elrendeltségét hirdető véleményekkel szemben több nő is úgy gondolta, maguk is tudnak gondoskodni a jövőjükről. Veres Pálné felhívásában felszólította a magyar nőket a felsőbb nőnevelés előmozdítására és nőképző társulat alakítására, e felhívással kezdődött el a magyarországi szervezett nőmozgalom története.

A kötet jelentőségét az is megmutatja, hogy kapcsolódik a nemzetközi történeti kutatás azon modern irányzatához, amely lehetővé teszi a „történelem elől elrejtett" társadalmi csoportok tanulmányozását, amelybe természetesen beletartoznak a nők társadalmi helyzetével foglalkozó, a női szerepek történeti koronként való változását elemző kutatások is. A forrásgyűjteményt remélhetőleg nemcsak a történészek, hanem a szélesebb közönség is érdeklődéssel olvassa majd.

Írta: Ring Orsolya

Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig

Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2000.

Budapest újonnan megjelent történeti monográfiájának egyfajta „hézagpótló" szerepet szán a főváros vezetése (az előszót maga Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere írta). Ez részben igaz is: a *Budapest története* című, 1973 és 1980 között megjelentetett ötkötetes munka ugyan alaposan és a mai napig korszerű módon tárgyalja fővárosunk múltjának főbb tendenciáit és sorsfordulóit, monumentális mérete és a nehézkes hozzáférés - mára már csupán a könyvtárak olvasótermeiben, esetleg néhány antikváriumban, igen-igen borsos áron lelhetünk rá - eleve lehetetlenné teszi, hogy a könyv szélesebb rétegek számára is ismert, s legfőképp olvasott legyen. A most ismertetésre kerülő könyv leginkább ezt az űrt igyekszik betölteni már első pillantásra is ígéretes módon. Terjedelme (253 oldal) még a nem szakmabeli nagyközönség számára sem riasztó, szerzői pedig (Bácskai Vera, Gyáni Gábor és Kubinyi András) a legnevesebb hazai várostörténészek közül valók, jelentős Budapest témájú munkákkal a hátuk mögött.

Az előszó nagymértékben megkönnyíti a recenzens dolgát, hiszen egyértelműen meghatározza a könyv funkcióját. Ezek szerint a könyv egy, „a nagyközönség számára is élvezetes történelmi munka", amely akár „az oktatás során is kiváló segédkönyv lehet". Mindezeket a kijelentéseket mi a következőképp módosíthatjuk: a könyv *elsősorban* a nagyközönség számára lehet értékes történelmi munka. S hogy miért? Először is, a könyv lényeges új kutatási eredményeket nem tartalmaz, inkább az eddigi munkák rövid, de kétségkívül pontosan és logikusan felépített összefoglalása. Persze a szűkebb szakmának is szüksége lehet összefoglaló munkákra, kiindulási pontokra, de meggyőződésem szerint ez a könyv nem elsősorban erre a célra készült. A láb- és végjegyzetek hiánya miatt a felhasznált forrásanyag és a szekunder irodalom nehezen azonosítható, a szakemberek közül tehát csak az veheti hasznukat, aki úgyis ismeri lelőhelyüket. A könyv tehát inkább az érdeklődő nagyközönség, illetve az oktatás (az előszó fővárosi gimnáziumokat említ, de bízvást gondolhatunk felsőfokú intézményekre is) igényeit célozza meg. Kérdés, sikerrel-e? Ha az előző megjegyzésben annak a meggyőződésemnek adtam hangot, hogy a könyv hivatkozásrendszere nem kifejezetten felel meg a szakmai követelményeknek, akkor most hozzá kell tenni, hogy egy nem szakmabeli, esetleg egy egyetemi hallgató tájékozódását kétségkívül megkönnyítheti. A válogatott bibliográfiák ugyanis megfelelően gyűjtik össze a legfontosabb idevágó szakmunkákat, ráadásul az ezekkel való ismerkedést Kubinyi András és Bácskai Vera esetében némi szöveges kommentár is elősegíti. A tájékoztató bibliográfiákon kívül ki kell emelni a mű világos stílusát. A népszerűsítőnek (is) szánt történeti munkákkal sokszor probléma, hogy a szerzők nem minden esetben alkalmazkodnak olvasóikhoz. Nos, ebben a könyvben - néhány lényegtelen kivételtől eltekintve - az idegennek tűnő fogalmakat vagy okfejtéseket a szerzők vagy kerülik, vagy pedig röviden és érthetően megmagyarázzák: így az ismertetett művet még az előszóban említett gimnazista korosztály is haszonnal forgathatja.

Az ismertetésre kerülő könyv tulajdonképpen három különböző szerző munkáját tartalmazza Budapest - illetve Pest, Buda, Óbuda - fejlődéséről: nevezetesen Kubinyi

András Buda, Pest, Óbuda és környékük 1686-ig tartó történetét foglalja össze, Bácskai Vera az 1686-tól az 1873-as városegyesítésig tartó időszakkal folytatja, míg Gyáni Gábor az egyesült Budapest 1945-ig tartó történetével fejezi be. Mégsem egy lazán szerkesztett tanulmánykötetről, sokkal inkább egy valódi, koherenciára törekvő *könyvről* van szó, amelynek szerzői hasonló felfogásban tárgyalják az egyes korszakokon belül lejátszódó gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokat, a városkép, illetve a városigazgatás főbb jellegzetességeit és változásait. Az egyes korszakokon belül fellépő problémák azonban eltérnek, s ezért a következőkben - a mű egészén végigvonuló folyamatosság ellenére - az egyes tanulmányokat külön-külön kívánom bemutatni.

A KEZDETEKTŐL 1686-IG

Kubinyi András elemzésének kétségtelen erénye, hogy nem környezetéből kiragadva vázolja a vizsgált térség történetének egyes állomásait, hanem mindvégig beilleszti a fővárosunk elődeit a szűkebb és tágabb értelemben vett környezetükbe. Így például már a könyv legelején időt szakít arra, hogy meghatározza azokat a földrajzi tényezőket, amelyek - legalábbis részben - hozzásegítették fővárosunkat későbbi karrierjéhez. A vásárvonalon való elhelyezkedés, a folyami átkelőhelyek mind-mind fontos összetevői annak, hogy a térség már röviddel a honfoglalás után Magyarország egyik központi településévé (a „*medium regni*", vagyis a Székesfehérvár - Esztergom - Óbuda körzet egyik tagjává) válhasson. Az előzmények ismertetése Buda alapításával (1240-es évek) zárul le, majd a szerző rátér a középkori Buda, Pest és Óbuda helyrajzának és városképének ismertetésére. Maga az ismertetés részletekig menő, s ha az olvasó számára nehézkessé válna a tájékozódás - a több oldalon keresztül tartó városleírás néha még egy fővárosi olvasót is próbára tesz -, akkor ezen a problémán Buda térképe enyhíthet. Miután a „történeti útikalauz" szerepét eljátszó fejezet véget ér, Kubinyi belekezd azoknak a folyamatoknak az elemzésébe, amelyek a térség középkori fejlődésének irányát végül is meghatározták: elsősorban gazdasági, ezen belül pedig kereskedelemi tényezőkről kell itt szót ejteni. A 14. századtól kezdve Buda az uralkodó által is megerősített árumegállító joggal bírt (Zsigmond ugyan 1402-ben árumegállító jogot adott a nyugati határszél városainak is, de a budaiakat végül felmentette ennek érvénye alól), ez pedig szinte predesztinálta arra, hogy a kereskedelem országos központjává váljék. Ebből a tényből kiindulva vezeti le a szerző a középkori Buda (az elődvárosok legfontosabb korabeli tagja) társadalmának néhány alapvető jellemzőjét. Mint a könyvből is kiderül, Budát a tartárjárás után a Duna jobb partjára átköltöztetett német polgárok alapították, s bár mind több és több magyar is beköltözött a városba, a német elem gazdasági súlya a 14. században továbbra is domináns maradt. Buda bekapcsolódása a külkereskedelembe, és a német kapcsolatok - a Budán legnagyobb szerepet játszó nürnbergi kereskedők sokszor még a budai polgárjogot is megszerezték - kielégítően mutatják ezt a tényt. A németek meghatározó szerepe idővel megváltozott: az izmosodó belföldi kereskedelem csaknem kizárólag a budai és a pesti magyarok kezében volt, ez pedig először (1439-ben) a magyarok és a németek egyenjogúsításához vezetett el, - ettől kezdve a két legfontosabb bírói tisztséget meg kellett osztani a két nemzet tagjai között - 1529-ben pedig

Szapolyai János már különösebb gazdasági kockázat nélkül telepíthette ki a kellemetlenné váló németeket (gondoljunk Habsburg Ferdinánddal való viszályára) Budáról.

Sokkal kisebb szerep jut a tanulmány logikai vázán belül az egyéb tényezőknek. Hogy a gazdaságiaknál maradjunk, Buda ipara ekkor még messze elmarad kereskedelmi jelentősége mögött (Magyarország kivitelét ekkor főleg az aranyforint, a réz, az élőállat uralja, míg a behozatal legfontosabb tételei iparcikkek, például a posztó). A városigazgatás kérdései leginkább a német-magyar ellentéttel kapcsolatban kerülnek szóba, Buda fővárosszerepe ebben a korban még nem jelentős: egyrészről az országos igazgatási központok szerepe igazán csak a kora újkortól nő meg, másrészről Buda csupán megszakításokkal adott otthont a tényleges királyi rezidenciának. Szó esik még röviden a térség korabeli kultúrájáról is.

A török kor teljesen más körülményeket teremtett Budán. Az erre vonatkozó néhány oldalas elemzésből leginkább két dolgot fontos kiemelni: Buda városképének folyamatos romlását a török uralom másfél évszázada alatt, illetve azt, hogy Buda és Pest kereskedelmében a balkáni kapcsolatok mind fontosabbá válnak: de ez utóbbi tény már Pest-Buda 18. századtól kibontakozó kereskedelmi karrierjét készíti elő.

1686-TÓL 1873-IG

Bácskai Vera példaértékűen tömör és megvilágító erejű elemzése némi leegyszerűsítéssel két, eltérő sajátosságú korszakra osztható: a 18. századot egyfajta átmeneti időszakként ábrázolja, hogy azután rátérjen 19. századi Pest-Buda szédítő karrierjének kezdetére, az 1873-as városegyesítésig.

A 18. század tehát a szerző szerint *megalapozta* a későbbi fejlődést, de Pest-Buda ekkor még semmi esetre sem tekinthető európai értelemben vett nagyvárosnak. A kor nyugat-európai fővárosai - mint korszerű igazgatási központok - az adott korszakban jelentős fejlődésen mentek keresztül. Pest-Buda ellenben csak névleg vált Magyarország fővárosává, hiszen a központi kormányszervek és az udvar a Habsburg-birodalom valódi fővárosában, Bécsben, míg a magyar kormányszervek (az országgyűléssel együtt) Pozsonyban találhatók: Pest-Budán legfeljebb az 1724-ben idehelyezett Királyi Kúria érdemel figyelmet. A kereskedelem fejlődése azonban már érzékelhető. A 18. század végére Pest egyértelműen az ország elsőszámú kereskedelmi központjává válik. Ez azonban még leginkább a helyi nagybani piac forgalmán érezhető. A kereskedelmi tőke egyelőre nem elég jelentős ahhoz, hogy átáramoljon az iparba: a termelés többnyire céhes keretek között mozog, a manufaktúrák elterjedése nem széleskörű. A század jelentős népességnövekedése ellenére (Pesten ez az érték közel ötszörös, a visszaesőben lévő Budán már csupán másfélszeres) a két testvérváros európai értelemben a század végére is legfeljebb csak középváros.

Minden megváltozik azonban a századforduló környékén. II. József 1784-ben Pozsonyból Budára helyezi át a Helytartótanácsot és a Királyi Kamarát, ezzel Buda újra tényleges igazgatási központtá válik. Testvérvárosa, Pest pedig egyre dinamikusabban fejlődő kereskedelmi központ. A 19. század első évtizedeiben (feltehetően a napóleoni

kor rövid ideig tartó konjunktúráját ugródeszkaként használva) már nem csupán országos, hanem egyre inkább európai szintűvé váló vásárváros, főleg a nyerstermékek és az élőállatok tekintetében. Ezek a tényezők pedig hatalmas fejlődést indítanak meg, ami nem állt meg a közigazgatási értelemben vett Pest-Buda határainál: árutermelő, a nagyváros ellátására szakosodott mezőgazdasági monokultúrák alakulnak ki a környék falvaiban. Szerveződni kezd a nagyváros és vidékének funkcionális egysége, amely csak az utolsó, Gyáni Gábor által írt tanulmányban, a Nagy-Budapest problematika kapcsán kap kiemelt jelentőséget. A bevándorlások hatására egyre nagyobb mértékben nő a népesség, főleg Pesten. A város túlterjeszkedik a mai Nagykörút határán, 1808-ban pedig megalakul a Pesti Szépítési Bizottság, az első városrendezési tervek kidolgozója. Ennek révén (valamint az 1838-as árvíz következtében, ami gyakorlatilag romba döntötte a gyengén megépített épületeket) Pest egyre inkább nagyvárosias külsőt ölt. Az ipar - noha továbbra sem éri el a kereskedelem jelentőségét - szintén fejlődésnek indul: megalakulnak az első nagy gyárak. A társadalomszerkezet szintén átalakul, hiszen a tőkés fejlődés meghozza a polarizációt, illetve a hagyományos, rendi jellegű struktúrák elkerülhetetlen bomlását. Szót kell még röviden ejteni Bácskai elemzésének talán legnagyobb erényéről, a széles spektrumról, amit átfog: míg Pest-Buda fejlődésének feltételeit regionális (sőt talán nemzetközi) keretek közé helyezve vizsgálja, addig a hatások vizsgálata - főleg a társadalom átalakulásáról szóló részekben - egészen a mikroszintig terjed. Különösen élvezetes részletek olvashatók a polgári lakáskultúráról vagy a reformkori Pest mindennapi életritmusáról.

Az 1848–49-es forradalom eseményeinek rövid ismertetése után Bácskai a városegyesítést megelőző főbb tendenciákat vázolja. Magát az általános hátteret (a neoabszolutizmus ellentmondásos szerepével együtt) mutatja be a szerző, számára - úgy tűnik - a 19. század első felében tapasztalt fejlődés folytatása, illetve a kapitalizmus mind rohamosabb elterjedése a fontos. Ebben a felfogásban 1848–49 sem éles töréspont, az általános fejlődési tendenciák is a megelőzőkhöz hasonlítanak, legfeljebb a növekedés üteme válik gyorsabbá (legyen szó a kereskedelmi tőke egyre rohamosabb iparba áramlásáról, az egyre szédítőbb ütemben növekvő nagyvárosról vagy a polarizálódó társadalomról). Ennek egyik eredménye pedig: Pest, Buda és Óbuda 1873-as egyesítése.

1873-TÓL 1945-IG

A Gyáni Gábor által megírt fejezet az eddigiekhez képest kissé eltérő stratégiát kíván meg a recenzenstől. Egyrészről már maga a tanulmány hossza is nehézkessé tenne egy eddigiekhez hasonló, viszonylag részletesebb összefoglalást: maga a tanulmány - a közelmúlt kiemelt jelentősége miatt egyébként tökéletesen érthető módon - eléri Kubinyi András és Bácskai Vera munkájának együttes terjedelmét. Másrészről viszont Gyáni Gábor megközelítése is sok tekintetben különbözik az eddig ismertetett szerzőkétől: nála viszonylag kisebb szerepet kap Budapest fejlődésének beillesztése annak tágabb környezetébe (a szűkebb környezetre, vagyis a Nagy-Budapest problematikára - mint rövidesen látni fogjuk - viszont bővebben kitér), ellenben nagyobb hangsúlyt fektet a különböző állami, illetve városigazgatási szervek hatására Budapest arculatának átala-

kulásában. Ezért a következőkben a hangsúlyt én is erre a szempontra kívánom fektetni, az ebből levezethető gazdasági, társadalmi, kulturális stb. összetevőket inkább csak érintem.

Az 1873-ban megalakult főváros mozgásterét Gyáni Gábor szavaival a „fővárosi autonómia és annak határai" jelölték ki. Egyrészről a városrendezés legfőbb szervévé az 1870. évi X. tc. által létrehozott, a várossal szemben a kormány akaratát képviselő Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) vált, másrészről viszont a város számos kérdésben (például vagyonkezelés) messzemenő autonómiát élvezett. Ennek a kettősségnek azután érdekes következményei lesznek Budapestre nézve.

A FKT tevékenysége nagymértékben hozzájárult Budapest mai arculatának megteremtéséhez. Már az egyesítés előtt törvényt fogadtak el a Sugárút (mai Andrássy út), illetve a Nagykörút kiépítéséről. Szólni kell azonban arról is, hogy a FKT a múlt század végén egy kevésbé látványos, de hasonlóan fontos cselekedetével is megalapozta Budapest ma megszokott képét. Az 1894-es építési szabályzatról van szó, amely négy zónára osztotta fel Budapest területét, megszabva az egyes zónák építkezését. Ennek egyik következménye - például a túlságosan is sűrű beépítés miatt - az lett, hogy a város belső területeinek minősége kezdett leromlani. Utal még a szerző az ezzel összefüggő telekspekulációs jelenségekre is.[1] Az eredmény: a felhalmozódó szociális feszültségekről vagy a viszonylag tág autonómiával rendelkező városnak kell gondoskodnia, vagy pedig kénytelen-kelletlen el kell fogadnia, hogy a fővárosban dolgozó népesség egy jelentős része a városkörnyékre költözik. Gyáni Gábor alaposan körüljárja mind a „gondoskodó város", mind pedig a szuburbanizáció kérdéskörét.

A 19. század elejétől polarizálódó nagyvárosi társadalom, a mind több bevándorló - tetézve mindezt Budapest előbb ismertetett egészségtelen telekpolitikájával - előbb-utóbb el kellett hogy vezessen a „gondoskodó város" megjelenéséhez. Az 1906-ban polgármesterré váló Bárczy István felismerte ezt a tényt, s számos szociális jellegű intézkedést foganatosított: községi lakásépítés, egészségügyi, oktatás- és kultúrpolitikai beruházásai. Az már más kérdés, hogy Bárczy - és két világháború közötti követőinek, így például Szendy Károlynak - „gondoskodó" politikája csak csökkenteni volt képes a szociális feszültségeket: a bevándorlás áthelyeződése a városkörnyékre egyre erőteljesebb lett.

Ez pedig elvezet minket a Nagy-Budapest problematikához. Ennek megjelenése az elemzésben egyszerre örvendetes és egyszerre hagy némi hiányérzetet maga után. Örvendetes, mert Budapest történetét nem korlátozza a közigazgatási értelemben vett székesfővárosra, hanem bevonja elemzésébe a vele egyre szorosabb funkcionális egységbe kerülő környéket is. Örvendetes, mert - mint előbb láttuk - rámutat a városfejlődés, illetve a szuburbanizáció néhány általános és specifikus kapcsolatára. S végül némi hiányérzetet is hagy maga után, mert Budapest történetének ismertetését - dacára annak, hogy Gyáni Gábor a másik két szerzőnél sokkal inkább a lokális tényezőkre alapozta elemzésének logikai vázát - az inkább általános korszakhatárnak számító 1945. évnél, nem pedig a mai Nagy-Budapest 1950-es létrehozásánál fejezte be: ez utóbbira

1 FKT egyes tagjai közvetlenül is érintettek voltak ezekben a spekulációs ügyletekben Déry Attila 1995: A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870–1948) - Egy független városrendezői hatóság. *Budapesti Negyed* 3. 3.

csak egy rövid megjegyzés erejéig utal a szerző. Pedig úgy érzem, az 1950-es közigazgatási egyesítéssel esetleg még kerekebbé vált volna Budapest történetének egyébként magas színvonalú és valóban hiányt pótló kismonográfiája.

Írta: Buskó Tibor László

Borsos Balázs: Három folyó között. A bodrogközi gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910)

Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.

2000 tavaszán jelent meg Borsos Balázs kötete, melyben örvendetes módon az Andrásfalvy Bertalan által megkezdett, s azóta érdemben mások által nem folytatott történeti ökológiai – néprajzi – társadalomtörténeti hagyomány folytatására tesz kísérlet. A kiválasztott terület a Bodrogköz, melyet a folyószabályozások és lecsapolások a 19. században különösen érzékenyen érintettek, s amely földrajzilag, közigazgatásilag és néprajzilag is jól kutatható egységet képez. A kötet újszerűsége és tartalmi színessége mellett a könyv olvasása több kérdést is felvetett, amiket ha a recenzens megválaszolni nem is tud, talán valamelyest hozzájárulhat bizonyos problémák újragondolásához és további, alternatív magyarázatok kereséséhez. Így a könyv vitathatatlan erényeit a háttérben hagyva jelen írásban elsősorban a felmerült problémákra koncentrálok.

A szerző elméleti kiindulópontja az ökológiai antropológiai megközelítés, melynek lényege, hogy a kultúrát és a természeti környezetet egymásra hatásában tanulmányozza. A megközelítés lényegi eleme, hogy a természeti környezetet és a kultúrát egységes egészként kezeli, melyek együtt alkotják az ökoszisztémát. Az ökoszisztéma – ez esetben – egyensúlyi rendszert jelent: a természeti környezetben és a társadalomban beállt változások az egyensúly fennmaradásának fényében értelmezendők. Az ökoszisztéma egyensúlyi helyzetének megbomlását az új helyzethez való alkalmazkodás egyensúlykereső fázisa követi, mely alatt a kulturális válaszok összességét érti a szerző, aki szerint az alkalmazkodás sikere leginkább a demográfiai helyzet alakulásán mérhető le. A kutatás végső feladata tehát – némileg ellentmondva a könyv alcímében megfogalmazottaknak – a demográfiai helyzet nyomon követése különös tekintettel a népességszámra, a terület eltartóképességének változására és a kivándorlásra.

A könyv szerkezete ennek megfelelően a következőképpen tagolódik: az elméleti bevezetőt a terület földrajzi-környezeti leírása (domborzat, vízrajz stb.) követi, majd a szabályozás előtti környezethez való alkalmazkodás formái következnek, ez a rész terjedelmét tekintve a kötet gerincét képezi. A folyószabályozás, majd az azt követő alkalmazkodás módozatainak leírása önálló fejezetekben szerepelnek, végül az összefoglalás zárja a kötetet. A mű tagolása a szerző koncepcióját is jól tükrözi: egyensúlyi állapot (hagyományos termelési módok és eljárások, a szerző megfogalmazásában: „közvetlen alkalmazkodási technikák"), az egyensúlyi állapot megbomlása (folyószabályozás), majd az egyensúlyra törekvési kísérletek és a konklúzió. A szöveges részt (179 oldal) terjedelmes, ahhoz csak csekély mértékben integrált táblázatos rész (97 oldal) követi, mely még a kutatás kvantitatív alapját képező klaszterelemzés dendogrammjaival (22 oldal) egészül ki. Megjegyzem, a fontosabb táblázatok a szövegbe tördelve jóval eredményesebben felelhettek volna meg küldetésüknek, míg a dendogrammokat teljes egészében el lehetett volna hagyni.

A kutatási koncepció elvben sokat ígérő, de számomra már mint kiinduló modell is túlzottan leegyszerűsítettnek tűnik, a valóságnak (még ha az történeti is) olyan néhány

fontosnak vélt változóra történő leszűkítése, mely a történeti társadalmat vizsgáló kutató számára nehezen képezhet járható utat. A történeti ökológiának/ökológiai antropológiának az ehhez a modellhez kapcsolódó totalitásigénye először is azért problematikus, mert a vizsgálat tárgyát és módszerét illetően más az ökológia és más a történet- és társadalomtudomány kiindulópontja. Az ökológiai modelleket az jellemzi, hogy egy olyan rendszert írnak le, melyeket egy változó, de folyamatosan kiegyenlítődő egyensúlyra törekvés jellemez (energia- és anyagegységekben való gondolkodás), ugyanennek a szemléletnek a társadalomra való átültetése ellenben rendkívül problematikus. Az emberi cselekvés ugyanis jóval komplexebb és nagyobb számú, mint az állat- és növényvilágban jelenlévő, ahol az egyes organizmusok nem rendelkeznek szabad akarattal. A komplexitás felbontására alkotott (szociológiai) modellek, melyek az ember által alkotott másodlagos környezetre vonatkoznak (társadalmi, politikai, gazdasági, vallási cselekvések és rendszerek) ugyanakkor nem alkalmasak arra, hogy a bennük előforduló cselekvéseket és rendszereket az ökológiában használatos energia vagy anyagegységekké (Stoffeinheit) számolják át (Brüggemeier 1992: 15–16).

Az ökológiai és társadalomtudományi kérdésfelvetések különbözőségéből adódó másik probléma, hogy míg az ökológia mai ismereteit a növény és állatvilágról visszavetíthetjük a múltra, mert ott emberi léptékkel mérve nem történik változás, addig a történeti társadalomtudományok kiindulópontja alapvetően az, hogy az egyes korok egymástól különböznek (Löbert 1996 [1997]: 9). A két különböző nyelvet beszélő és különböző idősíkkal dolgozó megközelítés egymásra vetítése, illetve olyan ok-okozati kapcsolat feltételezése, mint amit jelen esetben a szerző a *hagyományos (ártéri) paraszti kultúra/gazdaság → vízrendezés → a helyi társadalom sikertelen adaptációs kísérlete → kivándorlás és népességcsökkenés* között feltételez, erősen kérdéses. Természetesen nem állítom, hogy a Bodrogközben beállt környezeti változások ne hatottak volna negatívan a helyi társadalomra. Csupán azt hangsúlyoznám, hogy e rendkívül komplex folyamatban vannak más, fontos magyarázóerővel bíró tényezők is, mint pl. a vallási megoszlás és munkaethosz közötti összefüggés (reformátusok és görög katolikusok), a térségnek a századvégi gazdasági modernizációban való mellőzöttségének kérdései (pl. egy hiányzó híd, mely egyébként lehetővé tenné a vasutakhoz történő kijutást), vagy a belterjes állattartásra való áttérés nehézkessége stb. Ezek figyelmen kívül hagyása ugyanolyan egyoldalúvá teszi a vizsgálatot, mintha valaki csak ezekre alapozva, ellenben a vízrendezések hatását nem vizsgálva fogna munkához.

A harmadik veszélyforrás, aminek elkerülésére minden történeti ökológiai munkának törekednie kell, hogy a múlt környezeti viszonyainak, problémáinak és konfliktusainak megítélésekor hajlamosak vagyunk a mai ökológiai válságból kiindulni, noha korábban ez a fajta gondolkodás (ti. tudatosan tenni a környezet pusztulása ellen) egyszerűen nem létezett. Ennek szemléltetésére átvéve a Löbert által hozott példát, a vízvédelem (*Wasserschutz*) a 19. században nem a vizek védelmét (*Gewässerschutz*), s végképp nem az ivóvíz védelmét (*Trinkwasserschutz*) jelentette, hanem az embereknek a vizektől való védelmét, illetve a vízhiány elkerülését (Löbert 1996 [1997]: 9–10). A könyv sorai között hol erősebben, hol gyengébben, de folyamatosan jelen van: a „hogyan jutottunk idáig?" kérdésére való válaszadás kísérlete. A kérdésben megbújt értékítélet óhatatlanul egyfajta nosztalgiát ébreszt az egykori vízivilág és annak társadalma iránt, ugyanakkor nem segíti a korabeli aktorok

cselekedeteinek, illetve a történéseknek/folyamatoknak megértését és így a mai, lehetőség szerint objektivitásra törekvő magyarázatalkotást.

A természeti környezetben beállt változás mellett a folyószabályozások demográfiai következményeinek szerző általi interpretálását sem osztom teljes mértékben. Magyarország sok területén, így a Bodrogközben is, a lecsapolások korszaka és a demográfiai átmenet időszaka - véletlenül - egybeesett, amikor is a változatlanul magas születési arányszám mellé a (csecsemő)halandóság csökkenése társult, lehetővé téve a népesség gyors növekedését. A két folyamat egybekapcsolása (vízrendezés és demográfiai átmenet) könnyű és univerzális választ kínálna a kivándorlás okainak magyarázatára. Szerencsére az okok elemzésekor módosul az eredeti munkahipotézis, miszerint a fő ok a vízrendezés negatív következményei, s kiderül, hogy a kivándorlás azokból a falvakból volt a legnagyobb, melyeket a szabályozási munkák csaknem teljesen érintetlenül hagytak, tehát alapvetően társadalmi-gazdasági okokat kell ennek hátterében keresnünk. A kivándorlás föld- és vízrajzi meghatározottságát vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül, hogy az Amerikába történő európai kivándorlás csúcspontja egységesen a 19. század utolsó harmadára tehető, noha itt a legkülönfélébb természeti környezettel bíró országokról van szó; hazai példát említve elég a felvidéki kivándorlásra gondolnunk. Így nem csupán a Bodrogközre, hanem feltehetően egész Európára igaz, hogy alapvetően társadalmi-gazdasági folyamatok álltak a 19. század végi kivándorlás hátterében. S hogy a kivándorlás gazdasági-társadalmi háttere sem vezethető vissza csak a nyomorúságos életkörülményekre, mutatja, ahogy a kortársak értetlenül álltak a gazdag torontáli, krassó-szörényi és mosoni német falvak kimagaslóan magas kivándorlási rátája előtt.[1] Ezért hangsúlyozza Ehmer, hogy a migráció jelensége nagyon is kétoldalú dolog, a célterületen bekövetkező konjunktúra adott esetben sokkal nyomósabb érv a távozás mellett, mint a származási hely állapota, azaz a migráció mértékét elsősorban a befogadó ország munkaerőpiaca határozza meg (Ehmer 1998: 19-20).

Ökológiai egységekben gondolkodva többször előkerül a Bodrogköznek mint zárt rendszernek az eltartóképessége, de hogy ez mit is takar valójában, hol és mihez képest húzódnak ennek határai, arról csak keveset tudunk meg (166-171. oldal). Hasznos lett volna az egyéni szükségletből kiindulva (kg gabona/fő/év) az így kapott eredményt (a talajtípust is figyelembe véve) az ehhez szükséges szántóterületre vetíteni, így megközelítőleg meghatározhatjuk egy terület valós eltartóképességét.[2] Az eltartóképesség problémája visszautal a kivándorlás kérdéséhez, ahol a hagyományos malthusianus koncepciók egyik okként a túlnépesedést szokták megadni. Ehmer szerint ez azonban mikrovizsgálatokkal nem igazolható, az esetleges migrációs hullámok sokkal inkább járnak együtt a gabona árának változásával (háborúk, rossz termések, konjunkturális ingadozások következményeivel), mint azzal az amúgy empirikusan megfoghatatlan állítással, miszerint a népességszám valamiféle maximumot ért volna el. Ez utóbbiból egyébként logikusan következik, hogy kell lennie egy optimális népességszámnak is,

1 Vö: a Dunántúli Kivándorlási Kongresszus (Szilassy 1902: 118-122), MGyOSz (1907: 167-169), valamint a Magyar Társadalomtudományi Egyesület (1908: 38-46) ankétjai jegyzőkönyveinek vonatkozó részei, továbbá Thirring 1904: 118-119.

2 Lehetséges kiindulópont Wellmann 1979: 190. oldal 39. jegyzetpont.

ennek nagyságát azonban még soha senki nem határozta meg. A kivándorláskutatások másik tanulsága, hogy a legszegényebbek általában nem vándoroltak ki, pontosabban erőforrásaik hiányossága miatt nem tudtak kivándorolni (Ehmer 1998: 13).

A kivándorlás mellett a természeti környezetben beállt negatív változásokra adott másik „kulturális válasz" a szerző szerint az agrárszocialista mozgalom megjelenése a Bodrogközben, melynek céljai között szerepelt, hogy a szabályozások után megnagyobbodott nagybirtokokat felosszák (151. és 186. oldal). Miután e szöveghelyek Balassa Iván 1956-ban megjelent munkájára hivatkozva íródtak, felmerül a kérdés, vajon nem áll-e túlságosan ingatag lábakon az érvelés, illetve maga az az elgondolás, miszerint az agrárszocialista mozgalom valamiféle, a természeti környezet és társadalomszerkezet viszonyában beállt válságra való kulturális válasz vagy „sikertelen adaptáció" volna. Véleményem szerint nem tekinthető annak, illetve csak egy jóval bonyolultabb összefüggésrendszeren belül (vö. Viharsarok: folyószabályozás → kubikusmunka → a folyószabályozások vége → munkanélküliség → agrárszocializmus).

Végezetül, mint a téma iránt érdeklődő szociológus örömmel vettem észre, hogy a vízrendezés tárgyalása kapcsán szóba került a birtokmegoszlás problémája, ellenben konkrét adatot, hogy a nagybirtokosok kik és mennyien voltak, milyen belső megoszlást képviseltek - a 149. oldalon szereplő néhány kumulatív, s ezért a finom elemzésre alkalmatlan százalékon kívül - sajnos sehol sem találtam a könyvben. Ugyanígy semmit sem tudtam meg a nagybirtok vs. parasztbirtok lecsapolás előtti megoszlásáról, noha ez az összehasonlító elemzés kiindulópontját képezhette volna és levéltári forrásokból, gazdacímtárakból jól kutatható.

A kritikai észrevételek után fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy Borsos Balázs könyvéhez hasonló, rengeteg munkát és a néhol problematikus részek ellenére is eredeti koncepciót tükröző mű egyelőre ritkaság a hazai történeti ökológiai és társadalomtörténeti szakirodalomban.

Írta: Horváth Gergely Krisztián

HIVATKOZOTT IRODALOM

Amerikai kivándorlás és visszavándorlás. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület szakértekezletén 1908 január 24-én és 25-én mondott beszédek és az azáltal kiküldött tízes bizottság emlékirata. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület közleményei III. Budapest, 1908.

Brüggemeier, Franz-Josef 1992: Umweltgeschichte - warum, wozu und wie? Überlegungen zum Stellenwert einer neuen Disziplin. In: *Historische Umweltforschung. Wissenschaftliche Neuorientierung - Aktuelle Fragestellungen /Dokumentation einer Studienkonferenz/.* Bensberg. Thomas Morus Akademie 9-26.

Ehmer, Josef 1998: Migration und Bevölkerung. Zur Kritik eines Erklärungsmodells. In: Dan Diner (Hrsg.) *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte 27. - Historische Migrationsforschung.* Universität Tel Aviv, 5-29.

A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. 1907. Budapest

Löbert, Traude 1996 (1997): *Die Oberrheinkorrektion in Baden. Zur Umweltgeschichte des 19. Jahrhunderts.* Karlsruhe

Szilassy Zoltán (szerk.) 1902: *A Dunántúli Kivándorlási Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai.* Budapest

Thirring Gusztáv 1904: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság.* Budapest

Wellmann Imre 1979: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest

Scott M. Eddie: Burgenland történelmi gazdacímtára.

Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt 1999.
(német fordítás: Harald Prickler, magyar fordítás: Verő László)

A történeti magyar társadalom kutatásának különlegesen értékes forrásai a gazdacímtárak. A bennük található adatok segítségével nemcsak a vidék (mező)gazdasági „elitjének" rekonstruálása válik lehetségessé, hanem a dualizmus kora társadalom- és gazdaságszerkezetének vizsgálata is. A gazdacímtárakat okkal sorolhatjuk a KSH makroszintű statisztikái és a tételes levéltári anyag közötti közbülső szinten a cím- és lakásjegyzékek melletti legfontosabb források közé. A Kanadában élő Scott M. Eddie neve már korábban is elválaszthatatlan volt a magyarországi földbirtokszerkezettel kapcsolatos vizsgálatoktól. Jelen könyvében az egykor Nyugat-Magyarország három nyugati megyéjéhez tartozott mai Burgenland földbirtokviszonyait elemzi, illetve a rendelkezésre álló gazdacímtárak vonatkozó anyagait foglalja egy kötetbe.

Az eredetileg angol nyelven íródott mű osztrák kiadása a teljes anyag magyar fordítását is tartalmazza, így Eddie munkája a határ mindkét oldalán valódi kézikönyvnek tekinthető. A 275 oldalas mű a következőképpen tagolódik: a *Bevezetést* a gazdacímtárakról szóló általánosabb rész követi (17-22.), majd annak a három gazdacímtárnak a táblázatai szereplenek megyék szerint, ahol tulajdonosok szerint vannak az egyes birtokok feltüntetve (Baross 1893, Rubinek 1911, Jahr u. Adressbuch... 1930) (36., 47., 51-158.). A táblázatos részt azok átfogó elemzése követi (188-215.), majd két rövidebb fejezetben a gazdacímtárak társadalomtörténeti jelentőségét (221-227.), majd a használatuk során felbukkanó módszertani problémákat és hiányosságokat tárgyalja a szerző (223-236). A kötetet egy átfogó név- és német-magyar-szlovák(!) nyelvű, - a burgenlandi etnikai viszonyok ismeretében inkább horvát nyelvű - helynévmutató zárja (237-244., 254-260).

Az Eddie által összeállított címtár a Baross féle kiadásban szereplő körülbelül 40 ezer 100 katasztrális hold feletti birtok közül azt a 450-et szerepelteti, melyek később a Burgenland részét alkotó községekhez tartoztak, valamit 82 „rekonstruált nagybirtokot" és az úrbéres közbirtokosságok 32 birtokát. Rubinek címtára esetében hasonlóképpen járt el, az övéből 443 birtok képezte az elemzés alapját, amit még 51 egyéb birtokkal bővített ki. A harmadik metszet az 1928-as osztrák mezőgazdasági üzemösszeírás alapján készült, 1930-ban megjelent évkönyv adatain alapul. Eddie az osztrák változatban már hektárban szereplő adatok mellé a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért az eredetileg katasztrális holdban megadott magyar adatokat is hektárra számította át. A kiinduló egység így nem egy kerek összeg, hanem a 100 katasztrális holdnak megfelelő 57,5 hektár.

A kötet minden bizonnyal legegyszerűbb, de a mindennapi munka során mégis leginkább használható része maga a történeti gazdacímtár, melyben a már említett gazdacímtárak vonatkozó részei, azaz Vas, Sopron és Moson megyék Ausztriához csatolt települései 57,5 hektár feletti birtokainak táblázatos összefoglalása található. Mindhárom metszetévben a települések azt a sorrendet követik, ahogy a háború utáni osztrák statisztikai kiadványokban szerepelnek.

A táblázatos összesítést követő *A földbirtokosok társadalmi megoszlása Burgenlandban 1893-1930* című elemzésből kiderül, hogy a vizsgált időszakban az 500-1000 hektár

közötti kategóriát leszámítva, valamennyi birtokkategóriában *csökkent* a birtokok száma. A közbirtokosságoknál tapasztalható növekedés/stagnálás is csak látszólagos, hiszen majdnem minden esetben egykori úrbéres birtokokról van szó, ilyeneket pedig a tárgyalt időszakban már nem hoztak létre; mindez csupán azt a zavart tükrözi, hogy a községi és úrbéres közbirtokok megkülönböztetése a kortárs statisztikának is gondot okozott. A legnagyobb csökkenés az 1000 hektár feletti kategóriában ment végbe, e kategóriában jelentkezik a területcsökkenés 63%-a. Az olvasót ezeken az oldalakon (188–190.) teljesen elbizonytalanítja, hogy míg a táblázatokban az adatok hektárban szerepelnek, addig a szövegben a hold és hektár mértékegységek keverednek, s a tárgyalt birtokkategóriák eközben változatlanok maradnak.[1] Szerencsére rendelkezésre áll a német verzió is, melyből kitűnik, hogy bosszantó elírásról van szó, helyesen csak hektárnak szabadna szerepelnie.

A 45 ezer hektáros, a tárgyidőszakban végbement teljes 100 hold feletti birtokcsökkenésből a társadalmi megoszlást tekintve a nemesi birtokok csaknem 50%-kal részesültek, de míg 1893-ban a birtokok 57%-a volt az ő kezükön, addig 1930-ban ez az arány 58%, így elmondható, hogy a nemesi birtokok csökkenése követte az összes 100 hold feletti birtok csökkenését.

Eddie a termésszerkezet szerinti összetétel alapján azt az egyáltalán nem meglepő, s az országos adatokkal is egybevágó eredményt kapta, miszerint a nem-nemes birtokokon jóval nagyobb arányban folyt mezőgazdasági termelés, mint a nemesi nagybirtokokon. Az adózatlan földek aránya is a nem-nemeseknél a legnagyobb. A nemesi birtokokon a szántók aránya csak fele a nem-nemesének, ellenben az erdők aránya magas. De mindkét nagy társadalmi csoportra igaz az a tendencia, hogy a tárgyalt közel 40 évben a művelésbe vonható területek növelésére törekedett. Fontos kiemelni, hogy a jobb birtokkiaknázásra való törekvés már kezdettől fogva jelen van, s nem pusztán az 1920 utáni osztrák földadó-politika eredménye. A birtokcsökkenés a nem-nemesek körében jellemzően 1911 előtt, míg a nemeseknél 1911 után ment végbe. A kevéssel 100 hold feletti birtokoknál (57,5 és 100 hektár között), tehát a legalsó birtokkategóriában a megművelt föld aránya kétszer akkora, mint bármelyik ennél nagyobban, ami szintén a más jellegű termelési szerkezetre utal: a nagyobb birtokokon jóval magasabb arányt képviseltek a mezőgazdasági termelésbe közvetlenül be nem vonható területek (erdők, nádasok). A 100 hektár feletti burgenlandi birtokok általános jellegzetessége, hogy egy birtok általában csak egy művelési ághoz (erdő, szántó, rét) tartozott, így a művelési ágak szerinti összesítés és átlagolás elfedi a valóság sokféleségét.

A tulajdonosok szerinti megoszlásból kiderül, hogy a legnagyobb 15 burgenlandi birtokosból 13 nemesi, kettő pedig egyházi volt. Mindhárom metszetévben a herceg Esterházy család kezében található birtokok vezették a listát, majd a magyaróvári Habsburg főhercegi uradalom következett. A legnagyobb 15 birtokos földjei a 100 holdnál nagyobb birtokokban 1893 és 1911 között 8%-kal, 1930-ra viszont 1893-hoz viszonyítva 29%-kal lettek kevesebbek, de ez teljesen arányban áll az összes 100 hold feletti birtok 26%-os általános csökkenésével. Jellemző, hogy az első tizenötbe való bekerüléshez szükséges küszöbérték 1930-ra a felére esett a háború előttihez képest.

1 Például: „mindegyik méretkategóriában csökkent az összterület 1893 és 1930 között, az egyetlen kivétel az 500 és 1000 hold közötti kategória" (189).

A táblázatokból nyerhető adatokra épülő, inkább leíró rész után különösen érdekesek azok a fejtegetések, melyekben Eddie megkérdőjelezi a magyar arisztokrácia rendkívüli túlsúlyára vonatkozó sztereotípiákat.[2] Adatai alapján megállapítja, hogy 1930-ban Burgenland területének csak 1/8-át birtokolták az Esterházyak, a Batthyányak és a Draskovichok pedig egészen elenyésző részt: 1,4%-ot, illetve 1,2%-ot. Noha 1893-ban a nevezett arisztokraták nagyobb aránnyal részesültek a későbbi Burgenland területéből, így is elmondható, hogy „egy véletlenszerű belépés egy gazdaságba vagy erdőbe csak minden hatodik vagy nyolcadik esetben történt volna Esterházy birtokba, csak mintegy 35 esetből egyszer Batthyány birtokba 1893-ban, és hetven esetből kevesebb, mint egyszer 1930-ban". A Pállfyak „nagyra tartott" birtokai esetében még inkább ez a helyzet, ők 1893-ban egyáltalán nem bírtak 100 hold feletti birtokkal a három vármegyében, de 1911-ben is csak nem sokkal haladták meg az 1000 holdat. „Ezért arra a következtetésre juthatunk, hogy a Pállfyak Burgenlandban még csak kisbirtokosok sem voltak - nemhogy mágnások".

Az ötven legnagyobb birtok helyzetének elemezéséből kiderül, hogy a nagybirtokokat általában jellemző ismérvek rájuk ugyanúgy érvényesek, azaz a tárgyalt időszakban összterületük csökkent, az adómentes és a náddal borított terület csökkenését ugyanakkor az intenzíven művelt területek növekedése kísérte. 1930-ig a legnagyobb 5 birtokból 4 teljesen eltűnt, de ezek valamennyien adózatlan területből álló birtoktestek voltak, ami egybevág az előbbi megállapítással. A változások ellenére a legnagyobb 50 birtok viszonylagos állandóságot képviselt, 30 közülük mindhárom évben jelen van (az 1930-as állapotot visszavetítve már 44 ilyen birtokot találunk) és csaknem minden esetben ugyanannak a tulajdonosnak a neve alatt.

Eddie a birtokok művelési ágak szerinti megoszlása közötti összefüggések valódiságát nemcsak a táblázatokból kiolvasható értékekkel, de szomszédos nyugat-magyarországi területeket is bevonva a vizsgálatba, klaszteranalízissel is ellenőrzi. A meglevő adatokból 6 olyan markáns csoportot különít el, melyek a további összevonás vagy további bontás során már elveszítenék karakterisztikus jellegüket. A hat csoportból három tekinthető főcsoportnak: (1) a többnyire művelt földből, (2) a többnyire erdőből és (3) keverten erdőből és művelt földből álló. E csoportok mindhárom metszetévben közel 82%-át tették ki az összes 100 hold feletti birtoknak. Összhangban a fentebb már többször említett jobb birtokkihasználásra való törekvéssel, ezen három főcsoport részaránya a vizsgált időszakban mindvégig növekedett (1893: 74%, 1911: 76%, 1930: 82%). A növekedés felgyorsulására, csakúgy, mint a növekvő szakosodásra az 1920 utáni burgenlandi progresszív földadó ad magyarázatot.

Burgenlandot a szomszédos magyar területekkel összehasonlítva Eddie arra a következtetésre jut, hogy nagyrészt (természeti) földrajzi okokból a művelési ágak szerinti összevetésben a mai Burgenland területe már az Ausztriához csatolás előtt három évtizeddel is erősen elkülönült az érintett három vármegye keleti, Magyarországon maradt

2 „Akkoriban Nyugat-Magyarország igazi ura néhány magyar eredetű arisztokrata család volt. Az Esterházyak, a Batthyányak, a Pállfyak, csak hogy néhányat nevezzek meg. Ahogy az Esterházyak annyira uralkodóak voltak a tartomány északi részén, hogy senki sem vethette meg a lábát anélkül, hogy ne herceg Esterházy földjén álljon, ugyanúgy a Batthyányak uralták a szántóföldeket, a legelőket és az erdőket a tartomány déli részén" - Bögl visszaemlékezései fiatal éveire (1974: 15).

területeitől, ahol a szántóföldi földművelés jóval nagyobb arányt képviselt, mint az erdős-nádas Burgenlandban. Ebből következik, hogy valamennyi Burgenlandra vonatkozó, a három megye átlagán alapuló számítás hibás, mert az átlag elfedi a létező különbségeket, s ez tévkövetkeztetésekhez vezet. Így az eltérő (természeti) földrajzi viszonyok az osztrák földadó-politika mellett jelentős szerepet játszottak nagybirtokok 1920 utáni látványos meggyengülésében. Míg a parasztgazdaságok a gyorsan kiépülő közlekedési kapcsolatok révén a korábbinál még intenzívebben kapcsolódhattak be Ausztria gazdasági életébe, ami a jövedelmek növekedését is magával vonta, addig az Ausztriához került szántóföldi művelésre jelentős részben alkalmatlan arisztokrata birtokok egyszerűen piaci hátrányba kerültek a Magyarországon maradt birtokrészekkel szemben, amit a számukra kedvezőtlenül kialakított osztrák földadórendszer tovább erősített.

Bár a kötethez inkább csak tematikájában kapcsolódik, mégis érdekes a gazdacímtárak kialakulásáról, 19. századi fejlődéséről szóló néhány oldal, illetve a gazdacímtárakban rejlő, a társadalomtörténeti elemzés során felszínre kerülő nehézségeket tárgyaló elemzés. Az ezt követő függelék abc rendben sorolja fel valamennyi birtokost, s a keresztneveknél amennyiben az adott név magyarul és németül is előfordult, mindkét nevet megadja. A helynevek esetében a szerkesztő ugyanígy jár el, így a településekre mind a magyar, mind pedig a német nevük alapján rákereshetünk.

A kötet ismertetése után nem hagyhatom említés nélkül a fordításnak és a kellően nem ellenőrzött szerkesztésnek köszönhető hiányosságokat. A recenzióban már említett hold/hektár elírás mellett a sok százalék miatt amúgy is odafigyelést kívánó szöveg a fordítás miatt több helyen nehezen olvasható és érthető. Ennél a kényelmi szempontokat tükröző észrevételnél fontosabb, hogy bizonyos fogalmak nem a megfelelő magyar elnevezésükön szerepelnek. Így például Ruszt/Rust és Kismarton/Eisenstadt esetében a „Freistadt" magyarul nem független várost jelent, mint ahogy az egy helyen szerepel, hanem szabad királyi várost, de a tárgyalt korszakban ez a kategória már nem is létezett. (A többi előfordulási helyen Ruszt és Kismarton már mint rendezett tanácsú városok szerepelnek.) Hasonló hiba a klaszteranalízist (cluster analysis) „csoport analízis"-nek fordítani. A szövegbe meglehetősen sok helyesírási hiba csúszott be, ami a településnevek esetében különösen sajnálatos (pl. nezideri - helyesen: nezsideri, nyulási - helyesen: nyulasi) A magyar helyesírás elválasztási szabályai sem érvényesülnek (pl. az összes dupla betű esetében), illetve bizonyos magyar ékezeteket a tendenciózusan tévesen alkalmaznak (falu helyett falú - a helynevekben is).

Ezen apróbb elírásokkal együtt is, melyekben a szerző teljesen vétlen, csak üdvözölni lehet Scott M. Eddie és a Burgenlandi Tartományi Levéltár vállalkozását. Nagy szükség lenne a régi gazdacímtáraknak legalább a mai országterületre szorított hasonló egybefűzésére, már csak azért is, mert a kutatók fénymásolószenvedélye folytán a közkönyvtárakban található néhány egykori példányt a megsemmisülés fenyegeti. Az esetlegesen egy külön sorozatban történő újbóli publikálásuk - a ma használatos mértékegységekkel kiegészítve - elősegíthetné mind az utódállamokban végbement, mind pedig a szélesebb európai folyamatokkal való összehasonlítást.

Írta: Horváth Gergely Krisztián

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baross Károly 1893: *Magyarország földbirtokosai.* Budapest
Bögl, Hans 1974: *Burgenland. Ein Bericht zur Zeitgeschichte.* Wien
Jahr- und Adressbuch der Land- und Forstwirtschaft. Ergänzungsband 1930/30. Wien
Rubinek Gyula 1911: *Magyarország Gazdacímtára.* Budapest

Georges Duby: Folytonos történelem

Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

...S A TÖRTÉNET FOLYTATÓDIK.

Világos borító, kis alakú, szinte füzetszerű kötet, címe *Folytonos történelem.*[1] Furcsa cím, a magyar nyelv ritkán használja ezt a jelzőt, inkább mondunk folyamatost, mint folytonost. Ám a vékony kötetnek nemcsak a címe figyelemfelkeltő, a szerzője is: Georges Duby, a francia történetírás, s a középkor történetírásának egyik óriása. A kötetet forgatva az utolsó lapon a kiadó ajánlásával találkozunk, eszerint „önéletrajzi ihletésű" művet tartunk a kezünkben, ami egy történetíró esetében mindig érdekes. Minden arra sarkallhatja tehát a történettudomány iránt fogékony olvasót, hogy érdeklődéssel forduljon a kis könyv felé.

A könyv tizenhét fejezetre és egy alig egy oldalas (cím nélküli) bevezetőre tagolódik. Jó íróhoz méltóan, Duby már az első oldalakon konkrétan meghatározza műve célját: „Most inkább a mesterségemről szeretnék beszélni, egyszerűen és közvetlenül." (7.) „A történet, melyet elmesélek, nemcsak rólam szól, hanem az egész francia történeti iskola elmúlt fél évszázadáról." (8.)[2] Majd felveszi a történet fonalát 1942-ben, mikor 23 évesen történelmet és földrajzot tanított egy vidéki középiskolában friss diplomásként, s a doktori értekezés megírásának gondolatát fontolgatta.

Az első hét fejezet a doktori cím megszerzéséig kalauzolja el az olvasót. A fejezetcímek a disszertáció megírásának fázisait szemléltetik: *I. A választás, II. A mentor, III. Az építőanyag, IV. A feldolgozás, V. Az olvasás, VI. Az építkezés, VII. A disszertáció.* Megtudhatjuk, hogyan fordult érdeklődése a középkor felé, hogyan lett Charles-Edmond Perrin a mentora, milyen forrásanyaggal dolgozott, s milyen módszerrel. A munka folyamatának leírása közben sok apró elemet tár fel a francia történettudomány hierarchiájáról, a történésszé válás intézményes műhelytitkairól, földrajz és történettudomány élő franciaországi tudományos kapcsolatáról, valamint az Annales szemléletének megtermékenyítő jellegéről, egy-két meghatározó alakjáról. Ezek mind érdekes adalékok, de engedtessék meg a recenzensnek, hogy e fejezetek két másik aspektusát emelje ki. Azokat a nagyszerű gondolatokat, amelyek a történészmesterség örömeiről és elméleti sarkpontjairól szólnak, ezek azok a momentumok, amelyek élettel, személyiséggel telítik meg a szerzőről megtudható tényeket. A történészi kutatómunka örömeiről szóló sorok önmagukért beszélnek, felidézésüket azért tartom fontosnak, mert olyan élményről tudósítanak, melyet minden fiatal kutató átél az első sikeres levéltári látogatások során: „A nagy csendben úgy tűnt, mintha a gondosan szétterített és kisimított iratokból a rég kihunyt életek illata áradna. Az ember szinte érzi annak a másiknak a jelenlétét, aki nyolcszáz évvel korábban megfogta a lúdtollat, bemártotta a tintába, és lassan, meggondoltan rajzolni kezdte a pergamenre a betűket, ahogy csak az örökkévalóságnak írhat az

1 A kötet eredeti címe: *L'histoire continue.*

2 Georges Duby (1919-1996) önéletírása már korábban megjelent: Pierre Nora (ed) 1987: *Eessais d'egohistoire. Ouvrage collectif de Maurice Agulhon, Pierre Chanu, Georges Duby, Raol Girardet, Jacques Le Goff, Pierre Nora.* Paris

ember - aztán a szöveg ott van előtte, üde frissességében." (27.) „... a zsákmánynál nagyobb öröm volt maga a vadászat. Magunk előtt tartani és saját szemünkkel tanulmányozni ezeket az idők mélyéről itt maradt iratfoszlányokat, amelyek a hajótörés után előbukkanó roncsokra emlékeztetnek, megérinteni, megszagolni, nagyítóval vizsgálgatni ezeket a jelekkel telerótt tárgyakat, amelyeket magunk között csak „forrásnak" hívunk - ezek azok a pillanatok, amikor a történész úgy érzi, soha nem volt ilyen közel a konkrét valósághoz, a hőn áhított, de mindegyre szétfoszló igazsághoz." (27-28.) Utóbbi gondolat már át is vezet a kezdő történész másik fontos „élményéhez", amikor felmerül a kérdés, mi a történetíró feladata, mik a munkája elméleti keretei: „Delacroix-hoz hasonlóan úgy gondolom, hogy a tények viszonylagosak, a lényeg az „elevenség", tehát a „hevület", amelyet a történész valójában nem „megőriz" (a forrásokból ez teljesen eltűnt), hanem maga hozza létre és tartja állandóan életben. Ez a feladata." (55.) „... a történészek nem passzív érzékelők, mert ugyanazokat a dokumentumokat új szemmel olvassák, és új, mindig változó kérdéseket tesznek fel. Az új felfedezések többsége a képzeletnek és a történész vérmérsékletének köszönhető, amely a történészt még járatlan, új utakra viszi. Tehát éppen a személyiségnek, amelyet a szigorú pozitivista morál semlegesíteni akar." (56.) „...a történésznek élnie kell szabadságával, ez kockázatokkal jár, kénytelen állást foglalni, és így amit elmond, mindig csak közelítés, amely egy személy szabad reakcióját fejezi ki a múlt szétszórt maradványaival kapcsolatban. [...] Nem az igazságot akarom átadni [az olvasónak], hanem a valószínűséget sugallom, azt a képet állítom elé, amely bennem alakult ki az igazságról." (59-60.) Valódi orientáló gondolatok ezek, a mesterségről szólnak.

Duby életének következő korszakát az Aix-en-Provence egyetemén eltöltött tizennyolc év alkotja, ezt az időszakot öleli fel *VIII. Az anyag és a szellem, IX. A mentalitások, X. A művészetről* című fejezetek. Az ekkor kapott és teljesített felkérések bemutatása mellett a három fejezet három nagy témakört vet fel. Az első a marxizmus kérdése, a második világháború utáni Franciaország, s a „történeti" társadalom kutatói számára meghatározó elméleti irányzatról van szó. Duby számára is kikerülhetetlen, hogy önmagát elhelyezze ebben a gondolati térben. A másik kérdés a mentalitástörténet témaköre, mely rögtön a marxizmus után tárgyalva, folytatja a történelemelméleti vonalat. A fejezetek egymásutánisága is arra utal, mintha a szerző egyfajta szellemi fejlődésen ment volna át, a marxizmus termékeny talajából kinyerhető lehetőségekkel gazdagodva tovább lépett a mentalitás kérdéskörébe és a strukturalista antropológia felé. „Éreztük, hogy sürgősen tovább kell hatolni azokhoz az erőkhöz, amelyeknek középpontja nem a dolgokban van, hanem a dolgokról alkotott képzetekben, azokhoz az erőkhöz, amelyek valójában elkerülhetetlenül megszabják az embercsoportok szervezetét és sorsát. Egyébként maguk a marxisták mutatták nekünk az utat, mert elismerték, hogy egy osztály csak akkor válik tényleges osztállyá, amikor az osztályt alkotókban tudatosul, hogy az osztályhoz tartoznak. Mi tovább mentünk, kizártuk, hogy magától értetődően az anyagi feltételek határoznák meg végső soron ezeknek a mentális képzeteknek a rendszerét..."(87.) A harmadik kérdéskör: a művészet. Duby külön fejezetet szentel a művészeti tárgyú munkáinak, írásainak felidézésére, egyben bemutatva személyes kötődését is a téma iránt.

Az 1970-től kezdődő időszak Georges Duby életében a Collège de France-hoz kötődik, erről mesél a XI. fejezettel kezdődő rész. Duby Fernand Braudel hívásának tett

eleget, s lett a Collège tanára Raymond Aron és Michel Foucault társaságában. Bár ekkorra már több mint húsz éves tanári múlt állt mögötte, csak a párizsi kinevezése kapcsán tér ki (először) részletesen tanári módszereire, tanítási gyakorlatára, arra, hogyan kapcsolta össze a kutatói és a tanári hivatást. (*XI. Collège de France*) Kortörténeti jelentőséggel bír, amikor a történettudomány 1970-es évtizedbeli sikereiről számol be, ugyanakkor csak néhány ponton érinti 1968 elméleti, intézményi hatását, a történésekről alkotott saját véleményét pedig egyáltalán nem fejti ki. Több fejezetben (*XI. Collège de France, XV. Guillaume le Maréchal, XVI. Rokonságok*) is kitér - kutatási témáinak bemutatása kapcsán - történelemelméleti kérdésekre, arra hogyan fordult érdeklődése („vissza") az eseményhez (*Le Dimanche de Bouvines* 1973), majd az elbeszéléshez (*Guillaume le Maréchal ou le meilleur chevalier du monde* 1984), s rajta keresztül az emlékezéshez. A francia történészszakma reakcióit ugyanakkor csak felületesen ismerteti, holott ezek a megközelítési módok a teoretikus francia történettudomány számára akkoriban igen sajátosnak számítottak. Ezen a ponton Duby elmulasztja, hogy az „egész francia történeti iskoláról" értekezzen, önmagát nem helyezi el az 1970-es évek utáni francia történettudományban, míg az indulásáról írt részekben hangsúlyosan jelen van ez a fajta öndefiníció. A francia történetírás korabeli helyzetének értékelésére elszórtan találunk megjegyzéseket. Többször ostorozza a szakma és az egyetem feudális légkörét, s a nemzetközi kapcsolatok fontosságának kifejtése kapcsán (*XII. Utazások*) egy megjegyzés erejéig kitér az ebből adódó lehetséges következményekre is: „Ezért jó felkeresni szomszédainkat, ezért jó felébredni, ezért jó kigyógyulni az egyre alaptalanabb meggyőződésből, hogy fölényben vagyunk. És ha nem szedjük össze magunkat, hamarosan ezek az utak még fájdalmasabban érintik hiúságunkat." (125.) Egy másik helyen még sötétebben írja le az Annales helyzetét (az 1980-as évek végén): „De kimerült az a lendület is, amelyet az Annales iskolája hordozott, mert már jó ideje nincs vele szemben ellenállás. Minden behódolt, a gép duruzsol, az érdeklődés szétszórttá válik." (152.)

Történetírói pályájának harmadik, 1970 utáni szakaszában külön fejezetet szentel a történettudomány televízió adta lehetőségei ismertetésének. (*XIV. A televízió*) A téma kiemelése ahhoz hasonlít, ahogyan a művészet történeti feldolgozásába az Aix-en-Provence-i időszak ismertetése során vezette be az olvasót. A szerző szavai arra utalnak, büszke arra, hogy részese és előmozdítója lehetett ezen új fórum hasznosításának. Érdekes ugyanakkor, hogy míg a televíziót kihívásként értékelte, a számítógép nyújtotta előnyöket visszautasította: „Én nem követtem a haladást, mert 1500 oldalas disszertációmat két újjal pötyögtem le, és azóta minden billentyűzettől borsódzik a hátam. Makacsul kitartok az információs társadalom korszakába még be nem lépett utolsó európai történészek csapatánál." (51.)

A könyv egy lineáris idősíkra illeszkedik, de ezt leginkább arra használja fel a szerző, hogy pályáját egy (külön nem hangsúlyozott) hármas struktúrába rendezze. Éppen e struktúra: az időtlenség halvány, szinte csak tömbszerű jelenléte miatt Duby írásának jelene: a nyolcvanas évek vége, kilencvenes évek eleje[3], a könyvben elszórtan szerepel. A számítógéphez fűződő viszonyáról már a disszertációról szóló rész egyik fejezetében beszámol. A francia egyetemek, a francia tudományos élet és a történettudomány hely-

3 A fordítás alapjául szolgáló kiadás 1991-es.

zetéről sok fejezetben találunk egy-egy megjegyzést. Két fejezetet (*XIII. Tiszteletadások, XVII. Tervek*) lehet egyértelműen az írás jeleneéhez kapcsolni, de mindkettő szorosan kötődik ahhoz az irányelvhez, miszerint a könyv nem csak Georges Dubyről szól. A *XIII. Tiszteletadások* című fejezetben szinte filozofikus módon elmereng a rangot és presztízst elért „nagyok" helyzetén: „Amit udvariasan bölcsességnek neveznek, más-e, mint az alkotó aktivitás sorvadása? [...] És mégis, az élet végén, tapasztalatokban gazdagon és a hiúsággal nem törődve az az ember érzése, hogy elérte a teljes szabadságot. A tiszteletadás pedig, és éppen ez teszi értékessé, arra kötelez, hogy egyenesen, kissé mereven tartsuk magunkat, és feszítsen minket az őrült remény, hogy még meghaladhatjuk magunkat."(126-127.) A záró fejezet (*XVII. Tervek*) tartalmával a könyv címére utal vissza. Duby, az elismert, neves történész az utolsó fejezetben arról ír, mit tart a középkorkutatás további feladatainak, s mit szeretne még ő maga ebből elkezdeni. A munka legnagyobb részét ugyanakkor, mint mondja, már az utána jövők fogják elvégezni, akik bár talán „silányabb környezetben" teszik majd a dolgukat, de: „Nem hiszem, hogy ma nehezebb lenne boldogulni ezen a pályán, mint az én időmben." (149.) Vagyis nemcsak a történelem, de a történetírás története is folytatódik.

A magyar kiadással elégedett lehet az olvasóközönség. A fordítás nyelvileg, nyelvtanilag pontos. A kötet formátuma illeszkedik a tartalomhoz, egy olvasmányos, szépen megírt (pálya)történethez. Könnyen áttekinthető tipográfiával dolgoztak, s külön kiemelendő, hogy kevés sajtóhibával. Mindent összevetve, ez egy újabb figyelemreméltó kötet, amely a Napvilág Kiadó TÁRStudomány sorozatában megjelent.

Írta: Klement Judit

Daniel Roche: Le Peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle

(Párizs népe. Tanulmány a 18. századi népi kultúráról)
Paris, Fayard, 1998. (1981)

Daniel Roche: Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVII–XIXe siècle)

(Hétköznapi dolgok története. A fogyasztás születése a tradicionális közösségekben, 17-18. század)
Paris, Fayard, 1997.

Daniel Roche legújabb önálló könyvével (*Histoire des choses banales*) egy időben adták ki a társadalomtörténeti szakirodalom által egyik leggyakrabban idézett művének második kiadását is. A *Peuple de Paris* 1981-ben jelent meg először 3000 példányban és az utóbbi tíz évben már könyvritkaságnak számított. A két könyv szorosan összekapcsolódik, hiszen míg a *Peuple de Paris* a kezdetét jelentette Daniel Roche anyagi kultúra kutatásainak, addig az *Histoire des choses banales* egyfajta szintézisre törekvő lezárását, amit bizonyít a könyv végén található keletkezési dátum is: 1981-1996.

A szerző Magyarországon leginkább a felvilágosodással foglalkozó kultúrtörténeti (például *Les Républicaines des Lettres*, 1988; *La France des Lumieres*, 1993) vagy a 17-18. századi francia társadalomtörténeti összefoglaló művein (Pierre Goubert-el: *Les Francais et l'Ancien Régime*, 1984) keresztül lehet ismert. Önmagát az Annales iskola, valamint Braudel és Labrousse követőjének tartja. Daniel Roche korunk egyik legelismertebb aktív francia történésze, amit bizonyít az is, hogy két éve a Collège de France tagjává választották, ahol szemináriumot és előadást is tart.

A *Peuple de Paris*-val minden tekintetben úttörő jelentőségű művet alkotott, amelynek témája, felhasznált forrásai, valamint megközelítése és módszertana 20 évvel a megjelenése után is aktuálissá teszi. Az 1970-es évek végén már a témaválasztása is újdonságnak számított, hiszen korábban, akár csak a történészek többsége, Roche is a felsőbb rétegek társadalom és kultúrtörténetével foglalkozott. Ebben a könyvében viszont a párizsi népesség legalsó, de nagyon heterogén társadalmi csoportjainak társadalomtörténetét, életmódját kívánta feltárni. De kiket is tekintett a 18. századi Párizs népének? Definíciója szerint a bérből élő dolgozó rétegek, mint például az iparos és kereskedő segédek, a munkások, valamint a korban nagy számú szolgálók-cselédek. Ez a meghatározás kizárja már közülük az önálló iparosokat és kereskedőket, lefelé - a társadalmi hierarchián - pedig a koldusokat, a csőcseléket és egyéb marginális rétegeket. A szerző ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy az elemzés érdekében és eszközeként határozta így meg kutatása tárgyát, a valóságban senki sem volt bezárva a párizsi nép kategóriájába. Ugyanakkor ez a nagy és kevert társadalmi csoport kulturálisan és viselkedésében is jellegzetes volt, amit többek között a felső rétegekhez való viszonya, valamint sajátos - a mindennapok világában is megragadható - életmódja fejezett ki. Párizs népének megismeréséhez többféle forrást használt fel a szerző.

Először a felsőbb rétegekből kikerülő megfigyelők, gondolkodók népről alkotott képét, nép-reprezentációját mutatja be. Orvosok, publicisták, közgondolkodók és sok más szerző népről alkotott képének részletes ismertetéséből is kiderül, hogy a párizsi nép nem egy rend, hanem változatos társadalmi, vagyoni, kulturális helyzetű rétegek keverednek benne, miközben a kortársak is behatárolják felfelé és lefelé a társadalmi hierarchiában. Párizs népe a forradalom hajnalán kb. 350-450 ezer embert jelentett.

Ennek a nagy néptömegnek a valós megismerését és a 18. század folyamán bekövetkezett változásait Daniel Roche hagyatéki leltárak elemzésével tartotta megvalósíthatónak. A hagyatéki leltárak Roche szerint lehetővé teszik a kulturális antropológiai megközelítést, aminek segítségével a hétköznapok világa, a mindennapi viselkedés és gesztusok válnak feltárhatóvá. Négyszáz hagyatéki leltárt használt fel elemzésében, pontosabban 200-200 darabot a 18. század elejéről (1695-1715) és végéről (1775-1790). Ezeknek összegyűjtése még Párizsban is, ahol a forrásadottságok nagyon jók voltak, sok nehézséget okozott, hiszen minél lejjebb megyünk a társadalmi-vagyoni hierarchián, annál nehezebb megfelelő számú hagyatéki leltárt találni. A források összegyűjtése és elemzése alapvetően diákjai feladata volt, akiknek szakdolgozatai alapján született meg könyvének több fejezte. A hagyatéki leltárak kvantitatív módszerekkel kerültek feldolgozásra, de a táblázatok kisebb száma (38) is bizonyítja, hogy nem egy, a hetvenes évekre jellemző kvantitatív elemzéssel van dolgunk. Roche-t elsősorban a számok, az adatok mögött meghúzódó társadalmi valóság érdekelte, ezért minden egyes adatot más forrásokkal, leginkább kortársi leírásokkal kontextusba állított, és úgy értelmezte őket. Hat változó nagyságú fejezetben rendszerezte a hagyatéki leltárakból kinyerhető információkat.

A 400 hagyatéki leltár összetételéről a vagyoni-társadalmi megoszlás bemutatásánál kapunk először képet. A vagyoni-társadalmi helyzet és annak egy évszázados változása alapján Párizs népének két nagy csoportja különíthető el. A bérmunkások vagyona jóval kisebb, átlagában fele akkora volt, mint a szolgálóké. Ez utóbbiak jelentős részének vagyona növekedett a 18. század folyamán, míg a bérmunkásoké csökkent, kétharmaduk például jelentős adóságokkal is küzdött. A vagyon szerkezete is különbözött, hiszen míg a bérmunkásoknál egyharmadot tett ki az összes vagyonban az ingóságok értéke a 18. század elején, addig a szolgálóknál ez az arány csak 9 százalék volt. Ez utóbbiaknál viszont a járadékok aránya közel 50 százalék, ami 60 százalék fölé növekedett a század végére. A párizsi szolgálók nagy száma széles tömegek számára tette lehetővé a társadalmi felemelkedést. Egyfajta - viselkedés és érték - közvetítő réteg is volt az elit és a szegények között.

Társadalmi-vagyoni helyzet bemutatása után következik a mindennapok világát feltáró hat nagyobb fejezet. A szerző az anyagi kultúrát a lakókörülmények részletes bemutatásán kívül (a lakásbérlés problémája, a lakótér sajátosságai és változása, az együtt élők száma, a garniszállók világa stb.) a fogyasztás problematikája felől közelítette meg. Nem a megszokott leíró módszerrel ismerteti a hagyatéki leltárakban összeírt tárgyakat, hanem az előfordulás kvantitatív vizsgálatával a nagy elterjedtséget és a kirívó hiányokat igyekezett feltárni, majd modelleket meghatározni. A tárgyak csoportosulásai, hálózata nyomán jutott el végül a mindennapi cselekvésekig, a nagy különbségeket mutató tárgyhasználatig és a különböző mentalitásokig. Roche számára a különbségek értelmezésénél a társadalmi-vagyoni helyzet alapvető fontosságú. A mindennapi életkörülmények elemzésénél így nem véletlen, hogy olyan nagy témák szervezik könyvének oldalait,

mint a pihenés-alvás, a fűtés, az étkezés, a bútorzat-tárolás, a dekoráció stb. Az alvás és az ágy szerepének például különösen nagy fontosságot tulajdonított, így tudta megragadni igazán az együtt élők és alvók számát (rendkívül magas volt a promiszkuitás), a ritkán több helységes lakások specializálódását.

Összességében jól kivehetőek a 18. században fellépő változások: a nemes és drága anyagok háttérbe szorulnak, a multifunkcionális tárgyak is kiszorulnak és helyüket a specializálódott tárgyak sokasága veszi át. A mindennapi tárgyak terjesztésében a szolgálók-cselédek úttörő szerepet játszottak, a komfort vagy például az új díszítő divatok iránt sokkal érzékenyebbek voltak (például a falikárpit, illetve tapéta átvétele uraiktól). A higénia és eszközei viszont még a luxus kategóriájába tartoztak, tárgyakban tükröződő nyomaik alig lelhetőek fel a hagyatéki leltárakban.

Roche különösen nagy teret, egy önálló fejezetet szentelt az öltözködésnek, ami nem véletlen, hiszen itt tudta leginkább megragadni az anyagi kultúra - rendkívül gyors - változásait és nagy különbségeit. (Később egy külön könyvet is szentelt a témának: *La culture des apparences.* Paris, 1989). A nagy terjedelem annak is köszönhető, hogy a ruházat fogyasztása a háromszorosára nőtt a vizsgált időszak alatt, sőt új fogyasztási szokások is tetten érhetőek. Ez különösen a kiegészítőket (például zsebkendők) és a luxus darabokat érintette, de általánosságban is megállapítható, hogy a ruhafajták, az alapanyagok és a színek is megsokszorozódtak. A vászonruhák uralkodása a korszak végére például egyértelműen megszűnik, teret nyernek a sokkal könnyebb és kényelmesebb anyagok (például a gyapjú). A részletek ismertetésére nincs mód, arra viszont felhívnám a figyelmet, hogy Daniel Roche a hagyatéki leltárak elemzése során is állandóan segítségül hívja adatainak értelmezéséhez a kortársak megfigyeléseit, jellemzéseit, melyek különösen nagy számban állnak rendelkezésre a ruházattal kapcsolatban.

A nép tudása című utolsó nagy fejezetben Roche egy másik, sokat kutatott témáját tárja az olvasó elé, az olvasási szokásokat. A párizsi köznép a visszaemlékezések szerint is tízszer annyit olvasott, mint a vidéki tömegek. Például a hagyatéki leltárak 85 százalékát aláírták a házastársak özvegyei 1700-ban és 98 százalékuk 1789-ben. A bérmunkásoknál ez az arány már jóval alacsonyabb. Az olvasást is alapvetően befolyásolták a vagyoni körülmények és a foglalkozás, például a szobainasok és a szobalányok a legolvasottabb rétegek közé tartoztak. De még a korszak végére is csak a módosabb szolgálóknak egyharmada hagyott hátra maga után könyvet, míg a szegény bérmunkásoknak csak nyolc százaléka. További részletek, például a kedvenc olvasmányok listájának megismeréséhez a könyv kézbevételét ajánljuk. Az összefoglalás előtti utolsó elemző fejezet a szórakozással, mai szóhasználattal, a szabadidős tevékenységekkel foglakozik, mint például az ünnepek, az utca szerepe a mindennapi életben stb.

Daniel Roche második kiadásához írt bevezetőjében visszatekint az első kiadás óta eltelt időszakra, könyvének esetleges meghaladottságára. Ironikusan jegyzi meg az első kiadással kapcsolatban, hogy a nagyközönséget képviselő újságírók szerint túl sok a szám, a táblázat benne, míg a göttingeni történész kolléga, aki azóta a mikrotörténelem lelkes védője, nem tartotta elég marxistának. A *Peuple de Paris* kiállta az idő próbáját, hiszen a narratív források segítségével tökéletesen sikerült kontextusba állítani a hagyatéki leltárakon alapuló kvantitatív elemzés eredményeit (ehhez természetesen szükség volt Párizs egyedülálló forrásadottságaira is).

A *Peuple de Paris* számtalan eleme (téma, megközelítés, szemlélet) visszaköszön az 1997-ben megjelent *Histoire des choses banales*-ban, melynek alcíme elárulja témáját is: a fogyasztás születése, 17–18. század. Az ipari forradalom időszakát megelőző fogyasztás problematikáját a megszokott - főleg franciaországi - megközelítésekkel szemben, leginkább az angol és amerikai kutatások mintájára alakította ki, amelyet tudatosan vállalt is könyvében. Kizárólag a mindennapok világában bekövetkező változások, elmozdulások és ezeknek összetett okai érdekelték. Nem törekedett a termelés, a kínálat, a piac nagyszabású gazdaságtörténeti elemzésére. A szerző értelmezésében az anyagi kultúra világa egy más szintje a valóságnak, aminek más terei, dinamikái és ideje van. A leghétköznapibb tárgyak és dolgok fogyasztása, használata, kiválasztásának mechanizmusai és főleg mindezek társadalmi-gazdasági összefüggései érdekelték. A hagyományos kategóriákat nem állította egymással szembe, mint például a falu-város, a gazdagok-szegények, a népi-elit, az elnyomók-elnyomottak. A 17–18. századi fogyasztás jellegzetességeit és annak változásait a maga összetettségében, társadalmi-földrajzi-gazdasági beágyazottságában igyekezett az életmód és mentalitás változásain keresztül megragadni. A vizsgálat forrásai saját kutatásain kívül az utóbbi évtizedekben megjelent anyagi kultúra kutatások voltak. De ebben a munkájában is a különböző tények és jelenségek kontextusba álltása volt a legfontosabb, amihez számtalan kortársi leírást, elemezést és egyéb forrást használt fel.

A könyv tagolása könnyen áttekinthető. Az első rész, mintegy száz oldal, a termelés és a fogyasztás problémáját vázolja fel, amit a több mint kétszáz oldalas, hat alfejezetre oszló második rész követ *A hétköznapi élet* címmel. Ez a cím is jelzi, hogy Roche nem a tárgyak-dolgok elterjedtségét vizsgálja kvantitatív módszerekkel, hanem a mindennapok viselkedésének, mentalitásának átalakulásán keresztül igyekszik megragadni az új fogyasztási szokásokat.

Az első jellegzetesség, amit bemutat, a fogyasztás nagy földrajzi és regionális különbségei. Párizs, valamint Észak-Franciaország például kivételezett helyzetben volt a 18. században. A város és vidék viszonya is központi szerepet tölt be elemzésében. A városi fogyasztás (új tárgyak, más viselkedés) és életmód úttörő és mintaadó szerepét már bemutatta párizsi vizsgálatain keresztül. A változások, új értékek és tárgyak, mint például a kényelem és a luxus vidékre közvetítése egyértelműen a falusi-vidéki előkelőségek közreműködésével történt (papok, postamesterek, tanárok stb.). A város szerepének részletes bemutatásában számtalan olyan jegyet emel ki, ami egyértelműen a fogyasztás átalakulását segítette, mint például a nagykereskedő személye, az új tárgyak megjelenése, amelyek gyökeresen átalakították az emberek érzékenységét, mentalitását (például a ruházat).

A fogyasztás megragadáshoz elengedhetetlen a nem arisztokrata és nem gazdag polgári jövedelmek megismerése is, amely a vizsgált időszakban nagy nehézségeket okoz, de sok kortársi becslés és elemzés áll már rendelkezésre a 18. századi jövedelmekről. A kérdés izgatta a kor emberét, ami fontos adalék a fogyasztás vizsgálatához. Egyházi körökben is előtérbe került ez a téma, aminek elemzésével sikerült Roche-nak érzékeltetni az anyagi javakhoz való viszony kezdődő átalakulását.

Könyvének második része nagy tematikus blokkokban tárgyalja az anyagi kultúra sajátosságait és átalakulását: *városi házak-falusi házak, világítás-fűtés, a víz és használatai, bútorok és tárgyak, ruházat és külsőségek, a kenyér, a bor és az ízek.*

Mindezen fejezetekben a szerzőt leginkább az izgatta, hogy hogyan és miért éltek úgy az emberek, ahogy éltek, egy évszázad alatt milyen változások és hogyan következtek be (például a lakótér-használatban, a tárgyak használatában stb.). Visszatérő megállapítása a rendkívül hierarchizált fogyasztás, a teljesen eltérő igények, amelyek nem egyértelműen a vagyonossággal vagy a ranggal függnek össze. Ennek eredménye az anyagi kultúrában is szembeötlő. Elemzi például párizsi kutatásaiból is kiindulva az alvás hierarchiáját; a változások, mint például a saját ágy, nagyon lassan hódít teret. A tárolóbútorok típusainak terjedése, a használati funkció, mint érték előtérbe kerülése is nagy különbségeket mutat Franciaországban. Míg Párizsban a láda minden társadalmi rétegnél háttérbe szorult, addig Elzászban 89 százalékos elterjedtséggel bírt a 18. század végén (ugyanakkor az almáriumok csak nagyon lassan terjedtek). Miközben tehát megszaporodik a tárgyak fogyasztása - köszönhetően a növekvő kínálatnak is - és ezzel párhuzamosan új értékek és érzékenységek is keletkeznek a fejlettebb régiókban, a városokban és meghatározott társadalmi csoportoknál, addig a vidéki-falusi világban éppen, alig állapíthatóak meg kisebb elmozdulások.

A legszembetűnőbb változások az öltözködést érintették. A divat jelensége - széles körben is - leginkább itt érhető tetten. Eltűnnek a generációkon át öröklött ruhadarabok, egyesek divatja már szezononként változik. Egyre rafináltabb és jobb minőségű ruhadarabok jelennek meg, megnő a kiegészítők száma is. Roche szerint egy öltözködési forradalomról lehet beszélni, amikor már az egyéni választások kerülnek előtérbe. Újgazdagok, kurtizánok állnak az öltözködés hierarchiájának csúcsán, de a középrétegek ruhaválasztásait is egyéni aspirációk irányítják a legtöbb esetben. A legszegényebbek, a legelesettebbek természetesen már nem vesznek részt az új fogyasztási szokásokban. Az étkezési szokások változása messze nem ilyen nagyságrendű, de az új igények itt is jól tetten érhetőek. A cukor, a kávé, a csokoládé vagy a tea azonban ritkaság és luxusnak számít. A falusi környezetben az önellátás dominál, ahol az újdonságok csak nagyon kevés embert érintenek (a 18. század végén a kávéfőzéshez szükséges eszközök elterjedtsége nem éri el a 20 százalékot), sőt a városokban is csak éppen, hogy érezhetőek az új étkezési szokások.

A hétköznapi élet című nagy fejezet is egyértelműen megmutatta, hogy teljesen eltérő fogyasztási szokások éltek egymás mellett a földrajzi vagy a társadalmi térben. Az újdonság maga is különböző jelentésekkel bírhatott társadalmi rétegenként. Roche arra is felhívja a figyelmet, hogy az elemzése megmutatta a fogyasztás vizsgálatában általánosan elfogadott fogalompárok érvényességének határait (kereslet-kínálat, magán-nyilvános) a fogyasztási modellek magyarázatában, a fogyasztó identitásának meghatározásában. Számtalan fogyasztási típus létezett és az áruk is „szférák" szerint különböztek. Daniel Roche az *Histoire des choses banales* zárszavában rámutat arra is, hogy a fogyasztás történetének java még megírásra vár. Az elkövetkező vizsgálatoknak különösen az egyén szintjén kell majd megragadniuk a tárgyak valós státuszát, értékét és értékképző szerepét.

Franciaországban - Magyarországról nem is beszélve - ritka az anyagi kultúra hasonló mélységű és megközelítésű társadalomtörténeti elemzése. Daniel Roche munkássága ezért is tekinthető úttörőnek és egyedülállónak a mai történeti szakirodalomban.

Írta: Granasztói Péter

Bernard Lepetit: Carnet de croquis. Sur la connaissance historique

(Vázlatfüzet a történeti megismerésről)
Paris, Bibliothèque Albin Michel Histoire, 1999.

KITÉPETT JEGYZETLAPOK: BERNARD LEPETIT POSZTUMUSZ TANULMÁNYKÖTETÉRŐL

Most, öt évvel Bernard Lepetit váratlan halála után egyre világosabban kirajzolódik előttünk, hogy a nyolcvanas években fellépő új francia történésznemzedék egyik legjelentősebb képviselőjét kell tisztelnünk benne és szellemi örökségében. Ott volt azok között, akik az *Annales* mai szemléletét megalapozó két nagy szerkesztőségi vezércikket megalkották: az *Un tournant critique?* (Kritikai fordulat?) című cikket 1988-ban és a *Tentons l'expérience* (Kíséreljük meg) című felhívást 1989-ben. Számos más vitában is kifejtette véleményét, amely erős kritikai hangja okán talán nem mindig talált egyöntetű helyeslésre, ám onnantól megkerülhetetlen álláspontot jelentett. A térszemlélet és a város kutatásában pedig mindenképpen a legfontosabb szaktekintélyek közé kell sorolnunk őt, többek között az újkori francia város történetét feldolgozó munkája nyomán (*Les Villes dans la France moderne*, 1740-1840).

Nincs módunkban itt kitérni az Annales-kör kritikai fordulatának minden aspektusára, ezt másutt mások már megtették, az ehhez kapcsolódó szövegek egy része magyarul is olvasható.[1] Célunk most a még Lepetit által összeállított, de már halála után megjelent könyv tanulmányai közül szemezgetve kiemelni munkássága néhány jellemzőjét. A kötet módszertani írásokat tartalmaz, a várossal és a térrel kapcsolatos eredményei itt csak másodlagosan vannak jelen. A francia történeti iskolában komoly hagyományai vannak annak, hogy empirikus kutatásai mellett a történész külön kötetet szentel módszertani és elméleti kérdéseknek. Lepetit munkásságában, a város és a tér problematikája mellett mintegy „harmadik vonalként" e kérdések főleg a nyolcvanas évektől kerültek előtérbe.

Kezdjük az elemzést a kötet címével, mely még Lepetit-től származik. *Carnet de croquis*, vázlatfüzet, jegyzetfüzet, rajztömb: a tizennyolcadik és főleg a tizenkilencedik századi utazók kelléktárában szerepelt mindig ez a tárgy. Szélesebb elterjedése a vizuális élmény egyéni megörökítését tette lehetővé, egyéni látásmódok keletkeztek, a vázlatok pedig későbbi, nagyobb képek alapjául szolgálhattak. E rajzok a valóságnak reprezentációi, méretük a valósághoz képest igen változatos, a nagyítástól a sokszoros kicsinyítésig terjedhet. Korántsem véletlen ez: Lepetit meggyőzően érvelt a mikrotörténelem vitájában a lépték fogalmával, elutasítva a különböző léptékű vizsgálatok közötti fontossági sorrend felállítását és azt hangsúlyozta, hogy azok más-más nézőpontja egyaránt érvényes lehet, a kutatás tárgyának teljesebb megismerését pedig éppen a több szinten végzett vizsgálatok eredményeinek összegzése eredményezheti. Az utazási irodalom témaköréből választott címet magyarázza Lepetit utolsó, befejezetlenül maradt kutatása, az egyiptomi utazások elemzése is.

1 A témakört különösen alaposan járja körül a Czoch Gábor és Sonkoly Gábor által szerkesztett *Társadalomtörténet másképp* című kötet (Debrecen, 2000), a két szerkesztő bevezetőjének 1. jegyzetében találhatjuk az *Annales*-t érintő összefoglaló cikkek tekintélyes listáját - de ilyen összegzés maga a bevezető tanulmány is.

A kötet három részből és egy epilógusból áll, a három részhez Lepetit egy-egy munkatársa és barátja (Alain Boureau, Daniel Nordman, Jean-Yves Grenier) írt egyszerre tudományos és személyes hangú bevezetőt.

Az első rész címe *Les formes de l'expérimentation* (A kísérletezés formái). A fejezet négy tanulmánya e téma körül mozog, három más történészek munkáit elemzi, a negyedik a microstoriával lezajlott léptékváltást vizsgálja. A kísérletezés fogalmát a történettudományban sokáig értelmezhetetlennek tartották - a történész olyan tudós, akinek nem állt módjában megismételhető kísérleteket alkalmazni a popperi értelemben vett falszifikáció során. A fejezetet bevezető Alain Boureau éppen e területen került kapcsolatba Lepetit-vel: mindketten mégis a kísérletezés módszerét szerették volna visszahozni a történettudományba. Boureau Lepetit eredetileg doktori disszertációnak készült könyvét, a *Les Villes dans la France moderne*-t e módszer alkalmazásának tekinti. Lepetit ugyanis nem hagyományos módon, egyes városok leírásával és összehasonlításával közelítette meg a város problematikáját, hanem egy történészi konstrukcióból, a városhálózatból kiindulva, deduktív módon. A városállományon belül formális kritériumokkal különböző településcsoportokat határozott meg, melyeket új és új modellek alkotásával, felhasználásával vizsgált.

A fejezet tanulmányaiból háromra térnénk ki részletesebben. A microstoria témaköre immár hazánkban is meglehetős visszhangot kapott, számos fontos elméleti szöveg megjelent, így Lepetit egyik tanulmánya, mely a mikro- és makroszemléletek egymás mellett élését a térképészet és az építészet lépték fogalmával igyekezett áthidalni.[2] A microstoria sikere szerinte jelentős részben a francia történeti iskola előző korszakának totális történelem felé törő lendületében keresendő, mely a történeti kutatások kiterjesztése során nem szentelt mindvégig kellő figyelmet a módszernek. Így a makroperspektívával szemben megjelent mikroperspektíva sikerének egyik oka (a makroszintet előnyben részesítő totális történelem programjának bukása mellett) a módszertani pontosság és a módszertan jelentőségének újrafelfedezésében rejlik - korántsem véletlen, hogy a módszertan jelentőségét olyannyira hangsúlyozó Lepetit-től olvashatjuk ezt a fejtegetést.

Célszerű együtt elemeznünk azokat a tanulmányait, amelyeket a nálunk is jól ismert Hayden White-nak és az Annales második nemzedékében Braudel mellett fellépő, az ár- és bérkutatások, valamint a kvantifikáció atyjának tekintett Ernest Labrousse-nak szentelt. Lepetit White-tal kapcsolatban az új megközelítést a kontextus jelentőségének kiemelésében látja: amikor White a saját nézeteit kifejtette a történelem elbeszélő jellegéről, az Egyesült Államokban a történetírás igen messze állt az ott erősen jelenközpontú társadalomtudománytól, és inkább az irodalom illetve annak irányzatai hatottak rá: e szempontból érthető tehát, miért beszél White cselekményről és retorikáról (White 1997).[3] Lepetit szerint e tekintetben Franciaországban más a helyzet, köszönhetően az Annales fordulatának, és többek között Labrousse-nak és a kvantifikációnak. Labrousse *fait pur* (tiszta tény) fogalma például egyike azoknak a kategóriáknak, melyek okán Lepetit a francia iskola szempontjából kevésbé jogosnak tekinthette White kifogásait. E fogalom

2 E témában írt, meghatározó cikke, az *Építészet, földrajz, történelem* megjelent Aetas, 1995/4. 142-159., illetve újabban Czoch Gábor - Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp*. 33-50.

3 A magyarul megjelent *A történelem terhe* című White kötetben megtalálhatjuk White-nak az Annales-kör egyik fontos alakjával, Roger Chartier-val (részben hasonló kérdésekről) folytatott vitájának egy darabját is.

alatt Labrousse az empirikus forrásokból absztrakcióval nyert, kontextusban levő, de más kontextusba is áthelyezhető tényt értett, és így kezelte a számára kulcsjelentőségű ár-fogalmat is. Tegyük hozzá: ez valóban jogos akkor, ha a Lepetit számára oly fontos Labrousse-t tekintjük, de például a történeti szöveg narráció-voltának egy másik elemzője, Paul Ricoeur (Ricouer, 1984) pontosan kimutatta a *Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* (Braudel, 1996) című legendás, programalkotó Braduel-mű narrációs vonalait.[4] Lepetit kiemeli, hogy Labrousse nem, vagy nem csak történész: munkái kora politikai gazdaságtanának is példamutató alkotásai. Szerinte Labrousse munkásságát évtizedeken keresztül erősen leszűkítve értelmezték azzal, hogy csupán történetinek tekintették.

A második rész címe *Modeles dynamiques*, azaz Dinamikus modellek. A fejezetben Lepetit munkásságának központi elemével, a térrel kapcsolatos elemzéseket találunk. A dinamikus modell fogalmának bevezetése, melyet eredetileg az 1990-ben publikált tanulmányában, az *Espace et histoire*-ban (Tér és történelem) tett meg, Lepetit részéről kísérlet volt a térelmélet nagy vitája, a (főleg a korai) Braudelt jellemző determinista felfogás és a Vidal de La Blache és Lucien Febvre nevével fémjelzett posszibilizmus ellentétének meghaladására. Ez utóbbi - melyet Lepetit a „szupermarket-logika" kifejezéssel illet, mivel szabad és tudatos választást feltételez a társadalmak részéről az egy területen adódó lehetőségek véges választékából - és a determinizmus szükségszerűen bénító hatása között a helyes utat Lepetit szerint a dinamikus modellek alkalmazása jelenti, melyek fokozott figyelmet szentelnek az időbeliségnek a tér elemzése során. Az elképzelés alapján a jövő tere egyszerre lehetőséghalmaz és determinált: a múlt térrendszereinek nyomain több lehetséges új modell is kialakulhat, előre nem látható módon és mégis a múlt által determináltan.

Ebben a fejezetben is többször visszatér a lépték fogalma, melyet széles körben és nem pusztán a tér, de a történeti megismerés kontextusában is alkalmazott. E kérdéskör központi helyet foglal el a 18. századi egyiptomi utazásokra vonatkozó utolsó, félbemaradt kutatásában is.

Tanulmányának témája az íróként nálunk is ismert, de utazóként, útleíróként is jelentős Volney 1787-ben megjelent, a korszakban sok szempontból modellként is kezelt keleti utazása. Az utóbbi két évtizedben az utazási irodalom igen népszerű kutatási területté vált, Volney-t is többször vizsgálták, például az utazók részére kidolgozott kérdőíve kapcsán. Volney leírását Lepetit azonban nem a megszokott úton, és nem is csak annak térszemléletére szorítkozva elemezte. Annak érdekében, hogy Volney megfigyeléseit módszertani és észlelési szempontból is megközelíthesse, a térfelfogást az általános értelmezési kódokkal együtt vizsgálta (érdekes párhuzamot alkotva például az „általános magyarázó elvek" tekintetében, amely a korszakban az elemzés, később a fejlődés, a dialektika vagy a struktúra). Az utazást így kognitív aktusként, kognitív modellek alkalmazásának együtteseként (is) kezelte. Lepetit rendkívül gondos és meggyőző szövegolvasata után egyetlen kérdés marad az olvasóban: teljesíthető feladat-e egy olyan mélységű elemzés, ahogyan azt a jelek szerint Lepetit tervezte? A kutatócsoport, mely-

4 Lásd erről a Ricoeur-műben főleg a II. rész harmadik fejezetének harmadik pontját: *Temps de l'histoire et destin de l'événement* (A történelem ideje és az esemény sorsa).

nek Lepetit és a fejezetet bevezető Nordman is tagja volt, a Mediterráneum térségével kapcsolatban más utakon folytatja a munkát.

A harmadik fejezet címe: *Présent, point de vue sur le temps*, azaz A jelen, nézőpont az időről. A cím feltehetően az *Annales* negyedik generációjának új szemléletét összegző, Lepetit által szerkesztett kötet, a *Les formes de l'expérience* (A tapasztalás formái. 1995) általa írt és itt is közölt zárótanulmányának, a *Le présent de l'histoire*-nak (A történelem jelene) kifejtése. Lepetit a történelem alapvető témaköreit felölelő módszertani és elméleti kötetét az időfelfogás problematikájával zárja.

E fejezet tanulmányai ismét több témát érintenek. Kettő a kvantifikációhoz, illetve a szeriális történelemhez kapcsolódik. Lepetit nem kevés iróniával adott címet a kvantifikációról szóló tanulmányának: *Kvantitatív történelem: két-három dolog, amit én tudok róla.*[5] Mint a modellalkotás és a számszerűsítés egyik legelismertebb szakértője, és egyike azon keveseknek, akik mindvégig kitartottak a matematikai modellek alkalmazása mellett, síkra száll azért, hogy ne számoljunk le teljesen a számok és a modellek történeti használatával. Ugyanebben a szemléletben beszél a szeriális történelemről, a hosszú idősorok történetírásáról. Sajátos helyzet: Lepetit fellépése arra az időszakra tehető, amikor a történetírás éppen túllépni látszott a szeriális megközelítésen - és éppen ennek teljes elvetése ellen emeli föl hangját több ízben is, amikor a kvantitatív módszer újraértelmezését sürgeti.

A fejezet másik fő kérdése az időszemlélet elemzése nem pusztán a történelemben, de a történetírásban, a történetírás történetében, különleges hangsúllyal a jelen történelmileg oly nehezen kezelhető kategóriájára. Jelen és történelem, jelen és időtartamok kapcsolata köré egy-egy tanulmány szerveződik, melyek voltaképp egységet alkotnak: *A történelem jelene* című tanulmányt *A hosszú időtartam a jelenben* című egészíti ki. Ahogy a kvantifikáció elemzése során az azzal való teljes leszámolás ellen lépett föl, úgy itt az időmodellek totális elvetése ellen emeli fel szavát. Ám azok megtartása nem jelenti a régi modellek maradéktalan elfogadását: a hosszú időtartamnak szentelt tanulmányban Braudel szerinte túlságosan is elméleti és részben tudománypolitikai (a társadalomtudományok körében a történelem dominanciáját célzó) *longue durée*-tanulmányával Denys Lombard egy 1990-es monográfiájának sokkal gyakorlatibb hosszú időtartamát állítja szembe - és az összehasonlításból Lepetit szerint több szempontból sem feltétlenül az utóbbi kerül ki vesztesen.

Az *Annales* köréhez alapítása óta igen közel áll a jelen és a történelem kapcsolódásának kérdése. Lepetit idézi Lucien Febvre klasszikus mondatát, „A történelem saját korának gyermeke" amely pontosan rámutatott arra, hogy a jelen határozza meg a történeti konstrukciók irányát, módszerét, kérdésfeltevéseit. A történelem a jelenben íródik, régi elemek felhasználásával: ezzel voltaképp visszaérkezünk a dinamikus modell fogalmához.

A történelem jelene tanulmány a kötetben a leghosszabb, és talán Lepetit legteljesebb jegyzetlapja, noha saját szavaival élve gondolatmenete „töredezett vonalú". Egyszerre ad áttekintést számos időmodellről - azok bemutatására mindig felhoz (gyakran másoktól átvett) gyakorlati példákat - és jut el végső, felhívásnak is beillő összegzéséhez.

---

5 Az e tanulmány alapját adó előadást ismerteti Bódy Zsombor - Czoch Gábor - Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. *Aetas* 1995. 4. 131-141.

E gondolatmenet lényege az időben gondolkodás, a mindenkori időkoncepciók vizsgálata (mely Lepetit szerint a történettudomány sajátja kellene legyen), a múlt és a jövő felfogásának figyelemmel kísérése: ezek rendszereit nevezi *régime d'historicité*-nek. E nehezen fordítható kategória jelentése: történeti-időfelfogási rendszer. A dinamikus modell az időtengelyen is érvényesül: a múltban ismert rendszerek alapján vetítjük előre a jövőt. Külön figyelemmel kell kísérni azonban azokat a pillanatokat, amikor a történelem aktorai invencióra kényszerülnek, például azért, mert a létező rendszerek sokféleségéből csak egy új elrendezés jelenthet kivezető utat: ilyen pillanat volt a francia forradalmat követő időszak megannyi rendezési terve a szokásjog meghaladására.

Lepetit minden, a történelem szempontjából külsődleges rendezési elvvel leszámol, mindenekelőtt a kronologikus rendezéssel. Kiindulópontja az a megállapítás, hogy a jövőt a ma képének viszonylatában vetítjük (így vagy úgy) előre, miközben az előre nem látható: egy eljövendő mindenkori jelen adja meg az értelmét. Ez az előrevetítés azonban a felvilágosodás óta egyre inkább a jelen ellenében elképzelt jövőt jelent, és így törés keletkezik múlt és jövő között. Ennek alapján két lehetséges történészi magatartást lát. Az első szerint a történetírás az időbeli folytonosság maradványait vizsgálja valamiféle emlékezési-ünneplési szinten, kritikai távolságtartással és múzeumi rendezőelvvel közelít a múlthoz - nem nehéz felismerni ebben a *lieux de mémoire*-projekt alapelvét. A másik, Ricoeur nyomán kidolgozott elképzelés szerint el kell kerülni tapasztalat és elvárás, múlt és jelen szakadását - ennek módja pedig az, hogy a jövőt determináltabbnak, a múltat (beváltatlan potencialitásai okán) kevésbé determináltnak tekintjük, és így eljutunk a történelmi jelen kategóriájának újraértelmezéséhez.

A könyv utószava (*Javaslatok az interdiszciplinaritás szűkített értelmezéséhez*) az interdiszciplinaritás fogalmát járja körül szinkronikus és diakronikus módon egyszerre.[6] Az *Annales* körére kezdetben Durkheim és lapja, az *Année sociologique* gyakorolt meghatározó befolyást, de rögtön melléjük kell helyezünk a francia földrajzi iskolát és az annak atyjaként tisztelt Vidal de La Blache-t. Ezt követően jelentkezett a demográfia és az antropológia hatása.

Az „irányított" interdiszciplinaritás első kísérlete Franciaországban a bretagne-i Plozévet-ben megindult kutatás volt - ez a maga idején, 1961-ben pontosan jelezte a tudományközi kapcsolatok iránti igényt. Alapelve is jelentőségteli volt: nem egyesíteni igyekeztek a tudományokat valamiféle egységes módszertan mögé (ahogy azt Durkheim próbálta), hanem a konkrét kutatási helyzetre bízták, hogy az alakítsa ki a kapcsolatokat. Plozévet voltaképp kudarcnak bizonyult, ezért a későbbi hasonló kísérletekbe beiktattak egy közös elő- és felkészítő fázist.

Az interdiszciplinaritás kérdésében korábbi és mai (ám, húzzuk alá: kizárólag az *Annales* köréből vett) példákon keresztül három elemet emel ki. A tudományok közötti átvételt csak az átvevő tudomány szempontjából az ott elért eredmény alapján értékelhetjük. Erre példaként egy ma is aktuális vitát említ. Roger Chartier a kultúra feltételezett társadalmi beosztás szerinti határvonalakat alkalmazó, antropológiai ihletésű társadalomtörténet (itt minden bizonnyal az *Annales* körében többek által kritizált Robert Darntonra gondol) ellenében javasol egy más utat: a számtalan, egymástól távoli tudo-

6 A tanulmány megjelent magyarul is: Aetas, 1992. 3. 98–105.

mánykörből (szövegkritika, könyvtörténet, olvasásszociológia) merítő, megújított társadalmi kultúrtörténetet.

A második elem: az újítás fogadtatása is a befogadó közegtől függ, erre Lepetit példája Labrousse tevékenységének eddig szinte elfeledett közgazdász értelmezése. A harmadik, talán legfontosabb elem: az interdiszciplinaritás ellentmondásos volta, mert az szerinte részleges meg nem értéseken alapul, bár hangsúlyozza, hogy ezek a meg nem értések esetenként rendkívül produktívak is lehetnek.

Ezek alapján Lepetit az interdiszciplinaritás három felhasználási lehetőségét vázolja fel. Első az új tárgyak kijelölése: más tudományok nézőpontja új, belülről nézve fel sem merülő kutatási témákat jelöl ki. Második az ennek során alkalmazott gondolkodásmódok használata, tehát a megközelítésbeli különbség. És a harmadik a levezetés során alkalmazott elemek, ám csak azok erős korlátozása mellett. Ahogy ő mondja: „Másutt lenni még nem jelenti azt, hogy akárhol lennénk" : fogalmaink felhasználhatóságának és felhasználási módjainak gondos ellenőrzése az, ami Lepetit számára az interdiszciplinaritás a cikk címében jelzett „korlátozott használata". A jövőt azonban természetesen ő is, minden eddigi esetleges tévút és tévedés ellenére, a tudományok együttműködésében (de semmiképp sem egybeolvadásában) látja.

Lepetit elemzései nem is mindig újdonságukban hatnak igazán, hanem a példamutató, tökéletes felépítésű levezetés ereje által. Más szerzők és műveik elemzésénél kritikája, esetenként kíméletlenül, elevenbe vág. A könyv vége sajnálatosan az életmű végét is jelentette: megannyi kérdés maradt a megoldottak mellett, melyekben az olvasó a szerzőre jellemző alapossággal végigvitt elemzésekre és új ötletekre vágyna még. Több vázlatot azonban nem remélhetünk, és a jegyzettömbben található vázlatok sem teljesedhetnek már ki a sokszor érezhetően mögöttük lapuló teljesebb képpé.

Írta: Gelléri Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában.* Budapest
Ricoeur, Paul 1984: *Temps et récit I.: L'intrigue et le récit historique.* Paris
White, Hayden 1997: *A történelem terhe.* Budapest

Szerzőink

Benda Gyula (1943) történész (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténet Tanszék)
benda@ludens.elte.hu

Brandt, Juliane (1960) történész (Universität Leipzig)
jbrandt@cs-net.de

Buskó Tibor László (1975) PhD hallgató (ELTE BTK Atelier)
tibur@ludens.elte.hu

Gelléri Gábor (1976) történelem - francia irodalom PhD hallgató (ELTE BTK)
gelleri2@matavnet.hu

Granasztói Péter (1968) történész - etnográfus (Néprajzi Múzeum)
grana@neprajz.hu

Gyáni Gábor (1950) történész (MTA TTI)
h8632gya@ella.hu

Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus (ELTE Szociológiai Intézet)
hktm@mailbox.hu

Karády Viktor (1936) társadalomtörténész (Central European University)
vkarady@ceu.hu

Keller Márkus (1974) szociológus
keller.markus@szentignac.hu

Kende Gábor (1957) statisztikus (ELTE Szociológiai Intézet)
kendeg@ludens.elte.hu

Keszei András (1972)

Klement Judit (1975) történész PhD hallgató (ELTE BTK)
eperfa@hotmail.com

Kovács I. Gábor (1945) szociológus (ELTE Szociológiai Intézet)
kovacs_i_gabor@dpg.hu

Kövér György (1949) történész (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténet Tanszék)
kgyuri@isis.elte.hu

Lengvári István (1970) történész - levéltáros (Baranya Megyei Levéltár)
lengvari@mailbox.hu

Müller Ildikó (1965) történész PhD hallgató (ELTE BTK)

Reichardt, Sven (1967) történész (Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung)
reichardt@medea.wz-berlin.de

Ring Orsolya (1975) levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
ring@natarch.hu

Sasfi Csaba (1956) történész
sasfics@freemail.hu

Takács Károly (1970) történész - régész

Tóth Árpád (1969) történész (Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszék)
bb66@freemail.hu

Wehler, Hans-Ulrich (1931) történész (Universität Bielefeld)

Contents

In memoriam Dezső Dányi (1921–2000) 5

Studies

School: institution – chance – success

Sasfi, Csaba: The social historical approach of education: the education of four young noblemen in the reform era 20

Keszei, András: From cultural setting to social conditions. The social roles of education 53

Tóth, Árpád: Secondary schooling strategies. The social history of the secondary schools of Pozsony in the first half of the 19th century 70

Benda, Gyula: Small town society and its secondary school. The students of local origin in the secondary school of a market-town in the first half of the 19th century 104

Karády, Viktor: Hungarian cultural superiority or deficit of schooling? New data of the national composition of secondary school students in the dualistic era (1882–1915) 129

Lengvári, István: The students of the Cistercian Secondary School of Pécs (1851–1911) 145

Kövér, György: Crossroads leading into the economic élite 156

Kovács I., Gábor – Kende, Gábor: The secondary schools of the intellectual élite. Secondary schooling of the intellectual élite between the two World Wars 170

Keller, Márkus: Two secondary schools of the élite in the Horthy-era 188

Müller, Ildikó: The social composition of female students at the Budapest University of Siences (1896–1914) 203

Gyáni, Gábor: Arguments against the theory of dual structure 221

German historians about Pierre Bourdieu

Reichardt, Sven: Bourdieu for historians? The offer of cultural sociology to social history 233

Wehler, Hans-Ulrich: Pierre Bourdieu. The essence of his oeuvre. 247

Pőzsgai, Péter: Artisans and artisan families in market-town Torna in the nineteenth century II. 266

Takács, Károly: The research of water gang systems of the Arpadian age in Rábaköz and in other parts of the Carpathian basin. II. part. 297

Forum

Bertalan Andrásfalvy's letter to Károly Takács 315
The answer of Károly Takács 317

Panorama

The French–Hungarian Center of Social Sciences.
An interview with Gábor Sonkoly 319

Brandt, Juliane: Politics as religion? A report on the conference (held in Leipzig between the 30th of November and the 2nd of December): "Increasing the national content of religion and the religious content of nation in Central-East, South-Central and Eastern Europe in the 19th and 20th centuries" 324

Brandt, Juliane: Research and education concerning South-East Europe in Germany. Report on the session of the Südosteuropagesellschaft (23–24 February, 2001) 333

Reviews

Fábri, Anna (ed.): The woman and her vocation. Selections from the history of women in Hungary 1777–1865 – Ring, Orsolya 338

Bácskai, Vera – Gyáni, Gábor – Kubinyi, András: The history of Budapest from the beginnings to1945 – Buskó, Tibor László 342

Borsos, Balázs: Bordered by three rivers. The accomodation of agriculture to natural environment in Bodrogköz before and after the regulation of riverways (1840–1910) – Horváth, Gergely Krisztián 348

Eddie, Scott: The list of past landowners in Burgenland – Horváth, Gergely Krisztián 352

Duby, Georges: History continues. (L'histoire continue) – Klement, Judit 357

Roche, Daniel: Le Peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle. Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIII–XIXe siècle) – Granasztói, Péter 361

Lepetit, Bernard: Carnet de croquis. Sur la connaissance historique – Gelléri, Gábor 366

Contributors 372

Contents 374

Abstracts 376

Abstracts

Benda, Gyula: Small town society and its secondary school. The students of local origin in the secondary school of a market-town in the first half of the 19th century

As part of a social historical monograph the study tries to clarify the role of secondary education in the reproduction and mobility of a local society. First we examined the composition of secondary school students according to number, age and social origin, then concentrating on social origin we tried to define the significance of schooling in the process of social reproduction. We found that in addition to the expected rate of children of the intelligentsia and officials, the high rate of the sons of craftsmen among secondary school students was also characteristic in the first half of the 19th century. Carrying out the detailed analysis of the group of craftsmen occupational differences and their possible consequences were also taken into consideration. The analysis did not only rely on macro-statistical evidences of occupational differences but on the characteristic features of individual careers and generation relations as well. It was mainly for the craftsmen that the secondary school provided possibility of the acquisition of new or „modern" ways of thinking. It is also worth mentioning that the sons of smallholders and vine-growers (a very characteristic group of the local society) were rarely found among the students which means that mobility or „modernization" through education was not so important for this group.

Gyáni, Gábor: Arguments against the theory of dual structure

The notion, labelled as *dual structure* came to define many of current social history and sociological approach of Hungarian society in the 20th century. The idea was first formulated by Ferenc Erdei in the 1940s, and became known in the 1970s only. The starting point for Erdei was, as for anybody else also being concerned with these problems, that Hungary's society was badly integrated in its internal make-up. Erdei, however, went well beyond this by arguing that Hungarian society had split into two and the two structures were in total opposition to each other. One of the structures was called by him "historical-national", the other a "modern bourgeois" society. Each of the two coexisting structures constituted a whole in itself, with an elite, a middle class, and a lower class.

The author in present study makes an attempt to prove that Erdei's contrivance devoids of any firmly rooted empirical evidence, and derives only from István Hajnal's historical sociology. Hajnal, an important Hungarian historian in the interwar period held the view that two fundamental social forces were responsible at every epoch for the dynamics of historical development: the *habitual* (customary) and the *rational* (reasonable)

principle. Erdei in describing the stratification found in his own age merely applies this theory to the contemporary Hungarian society. Seeing the obvious weaknesses of Hajnal's conceptual apparatus in adequately explaining the 20th century development of Hungarian society, Erdei's procedure may easily be challenged. The best way of invalidating his higly popular dual structure theory is what Karl Popper falsification theory provides us. This demands not to verify, but more rather to falsify a theory by bringing out more and more empirical evidences which do not support the model. The author makes his best to do this in discussing the most diverse issues of Hungary's social history in the 20th century.

Karády, Viktor: Hungarian cultural superiority or deficit of schooling? New data of the national composition of secondary school students in the dualistic era (1882–1915)

Data on mother tongue, hitherto exclusively used in studies concerning the national recruitment of pupils, largely distort the real proportions of ethnic groups attending Hungarian secondary schools in the Dual Monarchy. New sources relative to linguistic competence (mono- and bilingualism) help to estimate the evolution of the presence of various nationalities in gymnasiums and *Realschulen*, once the power relations of the assimilationist nation state are taken into account. Magyars proper appear to be systematically under-represented among pupils (especially at the beginning), remaining a qualified minority throughout the period studied. Jewish over-representation, on the contrary, proved to be general and ever-growing, particularly as compared to the size of age groups concerned. Germans were also over-represented in the beginning but tended formally to lose some weight in the student body due to assimilation. Other non Magyars (Romanians, Slovakians, Serbians and Ruthenians above all) were under-represented, but still made up significant proportions of school clientèles. On the whole, non Magyars clearly dominated the would-be educated elites of the Hungarian nation state, among them Christians surpassing Jews in numbers, in spite of the latters' marked drive for over-schooling.

Keller, Márkus: Two secondary schools of the élite in the Horthy-era

The essay is connected to the research currently under way in the Sociological Institute of ELTE, about elites. The essay is an analysis of the staff of a Catholic and a Calvinist elite high school, between the two world wars. It gives us the social background, the carreer, the social role of the teachers. It also shows us the wider picture of the teachers' social status in the given period, in the light of statistics. The second part of the essay the researcher attempts to give an answer to the question: Why these high schools were called elite? The essay puts an emphasis on the role of religious schools in the society of that time.

Keszei, András: From cultural setting to social conditions. The social roles of education

The paper would like to examine some aspects of the cultural and social functions of education in different historical contexts. By emphasizing the significance of a culture in the construction of social reality I wanted to call the attention to the importance of the socio-cultural background of this construction. Culture, as a system, that is to say a kind of toolkit; which enables us to become parts of it, to play our roles according to its norms, values and rights, together with the given power-relations of a society constitute the „playground" for social actors. The socio-cultural and historical dependence of understanding our world and expressing ourselves in it through „meaning making" (giving meanings to objects and phenomena), is a crucial factor in interpreting and constructing social and historical „realities". This „meaning making" however is not, was never an arbitrary process. Culture, defining the general criteria of „right" and „wrong", facilitates and legitimates some meanings while suppressing others. Changes in the structure of a society often have cultural consequences as well: people see and interpret their world and themselves in it differently (like the bourgeoisie in 18th and 19th century Europe.) Education (in the family and at school) is of primary importance when speaking about the mediation of the above mentioned toolkit. Comparing two basic models, the estate-society and bourgeois society it becomes clear that education could not be context-free: the given norms and power relations always influenced the ways of understanding the role and significance of education.

Kovács I., Gábor – Kende, Gábor: Secondary schools of the intellectual élite. Secondary schooling of the intellectual élite between the two World Wars

The study presents data concerning the secondary education of the inter-war intellectual élite. We are familiar with the high schooling data of 1252 members, covering 83,3% of the élite, that counted 1502 persons on the whole. The élite group studied in the high schools of historical Hungary prior to the Treaty of Trianon, mainly between the years 1860 and 1920. This essay is, among others, concerned with the methodological problem of dealing with the individual choice of changing schools. Moreover, it presents the ranking of élite schools that released the most élite members and presents the changes, modifications in ranking according to the four age-groups of the élite, and to certain sub-patterns (university professors, academians etc.) as well. The study also pays attention to the shifting role of schools in the traditional school-towns and the rising regional centers. Furthermore, it also enlarges upon the proportional modification of denominational schools and the newly founded, proliferating state schools in élite schooling. Finally, it analyses how much share certain school types had in education and also deals with the question of the place of birth, taken both in a narrow and a broad sense.

As facts show, to a different extent however, but almost the entire high school network took part in élite schooling. The role of Budapest, with a proportion of one third, is

certainly outstanding and determining. Still, the fact that there were schools in 132 of all settlements in the country, whose graduates could become part of the national intellectual élite, suggests a well expanded network.

Kövér, György: Crossroads leading into the economic élite. The career stories of Elemér Balogh of Almás and Simon Krausz of Érd

We are familiar with Elemér Balogh's and Simon Krausz' recollections of the class graduating in 1888/89 at the Budapest Business College, although only one of them mentions academic studies explicitly. The academic registers found in the Budapest Archive indicate not only the place and the date of birth, but also the denomination and the current place of residence, along with the father's "civil employment". On the scale of one class, facts concerning the then prevailing employment of parents can be recollected from denominational registers, at least what regards individuals born in Budapest. The certification-books of the academic final examination (graduation) are also available, and their fair copies contain facts of prior schooling. The jubilee memorial volumes of the Business College were published in book-form, that make the former student's "present standing" – that is, the first decades of his career – appear in two different temporal cross-sections (Bricht 1896, Szuppán 1907). My case study, by comparing statistical and narrative sources, inquires into some general questions of the dynamics of intra- and intergenerational mobility research. The study interprets on the example of the 1888/89 student year the opportunities of becoming part of the economic élite.

Lengvári, István: Students of the Pécs Cistercian Gymnasium (1851–1911)

The study contributes further data to the social history of Pécs in the second half of the 19th century through school matriculae. After describing the society of the town, first year students are analysed in four timescales: 1851/52, 1871/72, 1891/92 and 1910/11. The students' place of birth, religion, and the occupation of the father and are noted and examined. The paper shows how these figures changed, what causes and effects could be traced and deals with the social mobility and the Jewish enrolment patterns.

Müller, Ildikó: The social composition of female students at the Budapest University of Siences (1896–1914)

The question whether women could study at universities became the centre of attention in the second half of the 19th century. Women could matriculate and graduate at Hungarian universities from the second semester of the 1895/96 academic year, but they could only attend the faculties of art and medicine, and pharmaceutical courses.

The contemporary discourse on the higher education of women leads the scholar to believe that women attending universities at the time came primarily from the middle classes. This assumption is further supported by statistical data. The majority of female students at the Budapest university of sciences came from families of civil servants and intellectuals, while the daughters of tradesmen and even more merchants were also represented in greater numbers at the university. The group of female students was relatively homogenic, the overwhelming majority representing the middle classes, and especially its more wealthy and educated, but not affluent segment.

The medical faculty could be considered the most open of the above-mentioned options: it was attended by female students coming from the lower-income families, and this was also the faculty where the civil servant/intellectual segment was the least represented.

The group of male students was more heterogenic than the female group. The civil servant/intellectual segment was less represented among them, with the exception of the legal faculty, which could be considered a case on its own. The rate of male students coming from lower-income families was also considerably higher than that of female students. This is not surprising, considering that those layers of society who could rarely afford to send their children to universities opted for spending their limited financial means on educating their sons, the men being the breadwinners of the family, and also whose position in society determined the social status of the family. Belonging to the wealthy and educated middle classes was far more obvious in case of female students than in case of their male colleagues.

Pozsgai, Péter: Artisans and artisan families in market-town Torna in the nineteenth century II. Life courses – continuity, landownership, family strategies

In the second part of his study the author examines how the landownership and the marriages influenced the continuity of artisan families and the mobility of the individual artisans in the market town. With the help of a nominative data base the life courses of the individual artisans and the artisan families could be followed "from appearance to disappearance". The method made possible the reconstruction of artisan households (1857, 1869), the study of demographic behaviour and life-cycles of artisan families, the examination of transmission of property and handicraft.

In the course of the research two sub-groups of artisans proved the most stable: partly the offsprings of the "old market town families" (with small plots of land but embedded into the local social network), partly the one- or two-generational migrant-families where the artisan could have managed to marry a bride of Torna-origin and purchase a larger plot of land.

By examining the household structure and the life-cycles of the artisan families the author concludes that the census registers can be used for household reconstruction to only a limited extent. The results so far show that in cases where census-takers in the

1857 and 1869 census distinguished a number of related *co-resident parties* (Wohnpartei) within the same house, in the case of the market town this did not always reflect the reality of the economic and property entities constituted by these families (especially the landowner artisans). After reconstructing the artisan households and analysing the family life-cycles the findings have shown the significance of complex households, especially of the stem family form in the household cycles of land-owning families (larger plots), while the landless or smallholder artisan families went under more simple phases during the course of their life-cycle.

Sasfi, Csaba: The social historical approach of education: the education of four young noblemen in the reform era

This paper applies the method of investigating the demand and supply characteristics in the social historical analysis of 19th century secondary education in Hungary, emphasizing the demand instead of the supply for education. It would like to clarify the impact of cultural, structural and individual factors on the increasing need for higher education and on the chance of schooling in a period, when inequality in the chances of schooling was a normal phenomenon. Therefore, analysis of personal sources, investigation of memoirs on schooling and career of four noblemen stand in the focus of this study. The subjective evaluations in these personal writings are compared with the contemporary normative texts on the regulation of education.

The second part of the paper highlights the role of higher education in the system of values of the different groups of nobility, which were uniformly privileged but were culturally and financially divergent in the late estate society of Hungary. On the basis of the above mentioned analysis we can conclude that higher education was a norm for the elite layer of nobility on the one hand, and it was a model to follow for people of lower nobility regarding social mobility.

Takács, Károly: The research of water gang systems of the Arpadian age in Rábaköz and in other parts of the Carpathian basin. II. part

In the course of the archeological and historical researches we conducted in several distant areas of Hungary, we found destroyed canalization systems. According to the information at our disposal, these canals are probably the – until the present unknown – remnants of the Árpád-period water-system. Serious arguments underline the hypothesis that the observed canalization systems were covering all areas touched by water (plains, river valley areas) in the Carpathian Basin. Characteristically, in all areas already examined,

the canals of the Árpád-period were found to be complex systems. Due to their specific construction, it was more or less simple to reconstruct their operation. Canalization systems were twofold constructions: they served the irrigation and the nourishing of fish ponds, while also carrying off and draining away the water. Because of their complex functions, medieval canals used to build extraordinarily dense networks. At some areas, that have been more thoroughly researched, ten-twenty times as many canals were discovered underearth as operating on the same spots presently.

In written sources, the canals of the Árpád-period appear under diverse (Latin and Hungarian) terms. Among these, the word "árok" (ditch) and its Latin equivalent "fossa" (other forms: fossatum, fossata, fossatura, fossura) bear eminent positions – it seems that these were the primary terms indicating canals. We frequently encounter them in certificates from the Árpád-period, among these primarily in border descriptions. Based on some letters of privilege, we might rightly assume that the digging of canals was one of the communal services in 11th-12th-century Hungary, that members of subordinate layers of society were generally subjected to. The construction and sustainment of canals was provided by the well-known hierarchical institutions of the Árpád-period: the fortress- and court system.

Consequent to the foregoing research results, the economic and social system of early medieval Hungary need to be rethought.

Tóth, Árpád: Secondary schooling strategies. The social history of the secondary schools of Pozsony in the first half of the 19th century

Combining macrostatistical, quantitative techniques and prosopographical methods, the article examines the "demand side" of the secondary schools in Pressburg (Pozsony), one of the major schooling towns in Hungary in the first half of the 19th century. Having lost its national central institutions in the 1780s, attacked directly by the French troops during the French Wars and affected badly by the prosperous economy of the nearby metropolis Vienna, the town (now Bratislava, the capital of Slovakia) was a stagnating provincial centre in that time Hungary. One of its social characteristics was the presence of a large number of students in grammar schools and higher education (law and theology), both for Catholic and Protestant (Lutheran) people. The article reveals that during the five decades as a whole only Lutheran higher education increased in terms of the number of the students enrolled. The growth of all other parts of education turned into decrease after the renewal of the Hungarian Parliamentary sessions in Pressburg in 1825 (after a 13-year-long period of absolutistic government), probably due to the rising prices and the worsening life conditions in town. In general, all schools recruited their students from a fairly large area, but Lutheran schooling attracted more students than its Catholic counterpart from outside the town and from churches different from its own. During the period of growth in Pressburg schools a trend of "democratisation" went on in terms of the origin of students resulting in a fall in the

proportion of noble and an increase in that of bourgeois, or rather "burgher", origin, but this trend stopped and returned after about 1825. The higher rate of *bürgerliche* students among Lutherans may reflect the differences in social structure between the two denominations but it also accompanies a tendency of finishing more classes of school among Protestants which can be attributed to different strategies of the use of schooling. The analysis of students from Lutheran Pressburg-born burgher families shows the general presence of a model of a diversified strategy which directed sons within the same families to different positions in society, and the related level of schooling, from artisan and merchant trades to the high professions.

A KORALL szerzőinek!

A kézirat leadása

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a Szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén két példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét lemezen (Word 6.0, 95, 97) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikkváltozatot, bemutatkozó részletet elég e-mail csatolt fájlként megküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a Szerző, úgy azt egyértelműen, korrektúrajelekkel a nyomtatott példányon jelölje. Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk Szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált **láb**jegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrektúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrektúra" címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (pl. kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

Hivatkozások

A főszövegbe csak irodalmi hivatkozásokat írjunk (Nagy 1988: 23), a (kisebb) megjegyzések és a felhasznált források[1] lábjegyzetbe kerülnek, a levéltári forrásokat második előfordulásuknál[2] rövidítve adjuk meg. Mondat közben így (Szabó 1934: 234, Heather – Matthews 1991), mondat végén hasonlóképp a zárójelen belül pont nélkül (Haraszti 1998: 74). Ha a mondatnak része az idézett szerző, akkor csak az évszám kerül zárójelbe, például: „ahogy ezt Szigeti Zoltán (1974: 321) már megállapította."

A cikk után először a felhasznált levéltári (Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937), könyvészeti (pl. *Dunántúl* napilap (Pécs) 1930–1935) és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

1 Somogy Megyei Levéltár (SML), Főispáni iratok (Fi) 13789/1935; Magyar Nemzet 1943. október 23, 8.
2 SML Fi 1852/1937.

FORRÁSOK

Nemzeti Sport 1925–1935 számai
Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső (A szerző tulajdonában.)
Somogy Megyei Levéltár (SML), Főispáni iratok (Fi)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák az irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötet:]
Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest
Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai.* Budapest
Kiss, Attila 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II.* Budapest [idegennyelvű írásmód, és sorozat jelölése (nem zárójelben)].

[Tanulmánykötetből:]
Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szeged, 239–247. [oldalszámmal!]
Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek.* /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./ Debrecen, 219–227. [sorozat nevét dőlt zárójelbe normál betűvel!]

[folyóiratból:]
Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.
Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.
[mindig jelezzük a kötet/évfolyam és füzetszámot!]

[évkönyvből:]
Dombay János 1959: Próbaásatások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[lexikonszócikk:]
'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915, 26.

[újságcikk:]
Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. dec. 25. 18.
[Itt szerepeljen lehetőség szerint az oldalszám, és az év még egyszer kiírva. Akkor hivatkozzunk így újságcikkre, ha az egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl. Amennyi-

ben adatot (statisztika, eredmények, listák) hivatkozunk napilapból azt forrásként kezeljük!]

[Kéziratok:]
Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551.)
[Amennyiben forrásként használjuk őket akkor oda kerüljenek, a lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölésével. Ha tudományos mű, akkor kötethez hasonlóan.]

[megjelenés előtt álló publikáció:]
Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. megjelenés előtt

[idegen nyelvű publikációnál: előre kerül a családnév, több szerzős mű esetén kötőjellel válaszuk el a szerzőket (szerkesztőket)]
[főszövegben hivatkozáskor:] (Heather – Matthews 1991: 18)
[irodalomjegyzékben:]
Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

Egyéb

– Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., rövidítéseket és latin megfelelőit a főszövegben, lábjegyzetekben és irodalmi hivatkozásokban!

– Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok (évszámok, oldalszámok) közé „–” jelet rakjunk!)

– Az idézeteket „csak e jelek közé” írjunk!

– A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem).

– A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL szerkesztősége és szerkesztői:

Korall Szerkesztősége – Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1134 Budapest, Kassák L. u. 9. I/1.
korall@mailbox.hu

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu
Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@mailbox.hu
Granasztói Péter, grana@post.hem.hu
Keszei András
Klement Judit, eperfa@hotmail.com
Lengvári István, lengvari@mailbox.hu
Sasfi Csaba, sasfics@fremail.hu
Szegedi Péter, szegedi@mailbox.hu

Folyóiratunk az alábbi könyvesboltokban kapható

Budapest

424-es Könyvesbolt
1136 Hollán Ernő u. 12.

Atlantisz Könyvsziget
1052 Piarista köz 1.

Balassi Kiadó Könyvesboltja
1023 Margit u. 1.

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

Egyetemi Könyvesbolt – Libri
1053 Kossuth Lajos u. 18,

ELTE BTK Könyvárus
1088 Múzeum krt. 6/8.

Helikon Könyvesház
1065 Bajcsy-Zsilinszky út 37.

Írók Boltja
1061 Andrássy út. 45.

Kódex Könyváruház
1054 Honvéd u. 5.

Múzeum Antikvárium
1053 Múzeum krt. 35.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Stúdium Könyvesbolt – Libri
1052 Váci u. 22.

Debrecen	Bihar Antikvárium 4024 Piac u. 26/b.
	Lícium Könyvesbolt 4026 Kálvin tér 2/c.
	Sziget Egyetemi Könyvesbolt 4010 Egyetem tér 1.
Győr	Antikvárium 9021 Kazinczy u. 6.
Miskolc	Egyetemi Könyvesbolt 3515 Egyetemváros
Nyíregyháza	Főiskolai Jegyzetbolt 4401 Sóstói út 31/b.
Pécs	Bagolyfészek Könyvesbolt 7621 Ferencesek u. 27.
	JPTE Student Service Könyvesbolt 7624 Ifjúság út 6.
	Móricz Zsigmond Könyvesbolt 7621 Jókai u. 25.
	Széchenyi Könyvesbolt 7624 Rókus u. 5.
Szeged	Nyugat Antikvárium 6724 Vitéz u. 13-15.
	Sík Sándor Könyvesbolt 6720 Oskola u. 27.
	Unicus Antikvárium 6722 Mérey u. 9/a.
Szombathely	Főiskolai Jegyzetbolt 9700 Károlyi G. tér 4.

AETAS

Történettudományi folyóirat

Az AETAS 2001. évi előfizetői felhívása

Tisztelt Olvasóink!

2001-ben a következő tematikus számokat kívánjuk megjelentetni:
19. századi észak-amerikai történet;
Nagy csaták-hadtörténet;
Az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati fele.
Bemutatjuk Patrick McGreevy amerikai történészt és Paulinyi Ákost.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2001-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk
előfizető olvasóinknak.
Évi előfizetői díj: 1200 Ft.
Egy számot megrendelőinknek: 300 Ft + postaköltség.
Egy szám könyvesbolti ára: 370 Ft.
A folyóirat előfizethető csekkszelvényen. Kérjük, azon nevüket és címüket nyomtatott betűkkel tüntessék fel.

Korábbi számainkból eredeti áron (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következők rendelhetők meg:

1992/3.: 17. századi magyar művelődéstörténet;
1993/4.: Historiográfia;
1994/3.: Külföldi történészek magyar történelemről;
1994/4.: Angol–francia reformmozgalmak;
1995/1–2.: Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon;
1995/3.: Szláv népek története a középkorban;
1995/4.: Az abszolutizmus kora Magyarországon;
1996/1.: Észak-Amerika a 19. században;
1996/2–3.: Magyar emigrációk a 19–20. században;
1996/4.: Ókori civilizációk;
1997/1.: Magyar művelődéstörténet;
1997/2–3.: Középkori történeti szám;
1997/4.: 19. századi magyar történet; AETAS repertórium 1985–95.;

1998/1.: Az orosz ortodoxia;
1998/2–3.: Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc;
1998/4.: Észak-Amerika a századfordulón;
1999/1–2.: 19. századi magyar történelem;
1999/3.: A francia középkor kutatás újabb irányzatai;
1999/4.: Az oszmán török birodalom története;
2000/1–2.: Megtorlások a magyar történelemben;
2000/3.: Az első ezredforduló Európában;
2000/4.: Összehasonlító történetírás.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1%-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha elveivel összeegyeztethetőnek és támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.
2000-ben folyóiratunkhoz támogatóink 1%-os felajánlásából összesen 25.436 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2000/3. szám nyomdaköltségéhez használtuk fel. Segítségüket köszönjük.

Ha az idei évben is az Aetas támogatása mellett dönt, akkor töltse ki az Apeh-től kapott rendelkező nyilatkozatot majd helyezze bele egy borítékba. Erre írja rá a nevét, lakáscímét és személyi számát. Ezt követően zárja le, majd a következő lehetőségek egyikével juttassa el az adóhivatalba:
1. Ha maga készíti el az adóbevallását, akkor azzal együtt, azonos tasakban adja postára.
2. Ha a munkáltatója állítja ki és nyújtja be az szja-ról szóló nyomtatványokat, akkor neki adja át a kitöltött rendelkező nyilatkozatot és a szükséges adatokat tartalmazó, lezárt borítékot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.
Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Az AETAS Szerkesztősége

6701 Szeged, Pf.: 1179.
http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas
E-mail: aetas@jate.u-szeged.hu